

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

*До 50-річчя Тернопільського національного
економічного університету*

НОВИЙ СВІТОВИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ ПОРЯДОК ТА ГЛОБАЛЬНІ ВИКЛИКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

Монографія

*За науковою редакцією докторів економічних наук, професорів
Андрія Крисоватого і Євгена Савельєва*

Тернопіль
ТНЕУ
2014

УДК 339.9.01
ББК 55.5-65.9 (4Укр)
Н-73

Колектив авторів:

Булатова Олена Валеріївна, д.е.н., проф.	1.6; 3.4;
Козак Юрій Георгійович, д.е.н., проф.	11.1; 11.3 (співавтор);
Козюк Віктор Валерійович, д.е.н., проф.	7;
Комар Наталія Володимирівна, к.е.н., доц.	3.5 (співавтор); 8.4 (співавтор);
Кравчук Наталія Ярославівна, к.е.н., доц.	5; 6.3;
Кривоус Віталій Богданович, к.е.н., доц.	8.2;
Крисоватий Андрій Ігорович, д.е.н., проф.	вступ (співавтор); 6.2; 10 (співавтор);
Куриляк Віталіна Євгенівна, д.е.н., доц.	2; 3.1; 3.2; 3.3; 4; 9 (співавтор); 10 (співавтор);
Лизун Марія Володимирівна, к.е.н., доц.	3.5; 8.1 (співавтор); 8.4 (співавтор);
Ліщинський Ігор Орестович, к.е.н.	8.1 (співавтор);
Ляшенко В'ячеслав Іванович, д.е.н., проф.	12;
Микитюк Мар'яна Василівна	8.3 (співавтор);
Пазізіна Софія Миколаївна, к.е.н.	11.4;
Савельєв Євген Васильович, д.е.н., проф.	вступ (співавтор); 1.1; 1.2 (співавтор); 1.3 (співавтор); 1.4; 1.5; 9 (співавтор); 11.1; 11.2 (співавтор); 11.3 (співавтор);
Скавронська Ірина Володимирівна, к.е.н.	8.5;
Смалюк Галина Федорівна, к.е.н., доц.	11.2 (співавтор);
Сохацька Олена Миколаївна, д.е.н., проф.	6.1; 8.3 (співавтор);
Юрій Сергій Ілліч, д.е.н., проф.	1.2 (співавтор); 1.3 (співавтор)

Рецензенти:

Б. М. Андрушків, д. е. н., проф., завдувач кафедри менеджменту інноваційної діяльності та підприємництва Тернопільського національного технічного університету ім. І. Пулюя.

Д. Г. Лук'яненко, д.е.н., проф., проректор з науково-педагогічної і наукової роботи, завідувач кафедри міжнародного менеджменту Київського національного економічного університету;

Ю. В. Макогон, д. е. н., проф., завідувач кафедри міжнародної економіки Донецького національного університету;

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Тернопільського національного економічного університету
(протокол № 2 від 30.10.2013 р.)*

Новий світовий економічний порядок та глобальні виклики для України : моногр. / [В. Козюк, А. Крисоватий, Є. Савельєв та ін.] ; за наук. ред. проф. А. Крисоватого і Є. Савельєва. – Тернопіль : ТНЕУ, 2014. – 504 с.

ISBN 978-966-654-348-9

Розкрито теоретичні і практичні проблеми становлення нового світового економічного порядку в контексті глобальних цивілізаційних процесів. Значна увага приділена світовому фінансовому ринку, його реструктуризації та наднаціональним інструментам регулювання світової економіки. Сформульовано авторську концепцію монетарного устрою глобальної економіки в аспектах симетрії національного і міжнародного режимів та системних деформацій чинної моделі. Розглянуто вплив глобалізації на економічний розвиток України, її стратегію в системі європейського та євразійського інтеграційних процесів і вибір пріоритетів структурних зрушень.

Для науковців, викладачів, аспірантів і студентів економічного профілю, а також для всіх, хто цікавиться глобальною економікою.

УДК 339.9.01
ББК 55.5-65.9 (4Укр)

© В. Козюк, А. Крисоватий, Є. Савельєв та ін., 2014
© ТНЕУ, 2014

ЗМІСТ

Світові тектонічні зрушення через український геоекономічний і геостратегічний простір: замість вступу	5

Розділ I. Новий світовий економічний порядок: науково-методологічні основи	13

1.1. Novus Ordo Mundi чи Novus Ordo Seclorum.....	13

1.2. Новий економічний порядок: гносеологічний зміст та функціональна спрямованість	26

1.3. Фінансові інструменти в системі нового світового економічного порядку	30

1.4. Валютна дилема у світовому економічному порядку	33

1.5. Інтеграція зон вільної торгівлі – основа глобального прийняття нового світового економічного порядку.....	37

1.6. Регіональна економічна інтеграція в сучасній системі світового господарства.....	40

Розділ II. Глобальні цивілізаційні процеси в системі світового економічного порядку	55

2.1. Загальнотеоретична схема еволюції цивілізацій.....	55

2.2. Глобальний ландшафт світової цивілізації	67

2.3. Цивілізаційні особливості європейських країн, що розвиваються.....	74

2.4. Зіткнення та діалог цивілізацій.....	76

Розділ III. Становлення нового світового економічного порядку і Україна	79

3.1. Русійні сили формування нового світового економічного порядку у XXI ст.....	79

3.2. Формування єдиної глобальної економічної цивілізації.....	99

3.3. Україна в системі формування нового світового порядку	103

3.4. Тенденції формування регіональної структури світового господарства	115

3.5. Концепція формування та реалізації національних інтересів у системі забезпечення національної безпеки країни	133

Розділ IV. Культура і довіра у становленні нового світового економічного порядку	141
4.1. Фактор культури у глобальній економіці	141
4.2. Довіра як категорія інтегрованої світової економіки	164
4.3. Довіра в системі міжнародних економічних і фінансово-кредитних відносин.....	179
Розділ V. Реструктуризація геофінансового простору у контексті формування нового світового економічного порядку.....	195
5.1. Міжсистемні трансформації і проблема нерівноважного глобального розвитку як домінанти формування нового світового економічного порядку.....	195
5.2. Амбівалентні імпульси дисиметричності глобального розвитку і формування «гравітаційних центрів дисипативної рівноваги»	198
5.3. Системні детермінанти та гетерогенність форм прояву нерівноважного глобального розвитку.....	203
5.4. Концептуалізація та альтернативні вектори реструктуризації геофінансового простору в умовах дисипативної рівноваги.....	208
Розділ VI. Світовий фінансовий ринок.....	215
6.1. Фінансизація світової економіки.....	215
6.2. Інституціональне підґрунтя фіскальних трансформацій в умовах глобальних змін	228
6.3. Інституційна реструктуризація геофінансового простору в умовах глобальних міжсистемних трансформацій.....	241
Розділ VII. Монетарний вимір формування нового світового економічного порядку	251
7.1. Монетарний устрій глобальної економіки з позиції дефініції світового порядку	251
7.2. Проблема симетрії національного та міжнародного монетарного режиму з урахуванням принципів економічного порядку	264
7.3. Системні деформації чинної моделі монетарного устрою світу: теоретичний погляд.....	270
7.4. Системні деформації чинної моделі монетарного устрою світу: емпіричний погляд.....	281
7.5. Глобальні монетарні взаємини у майбутньому: між порядком та хаосом	291

Розділ VIII. Наднаціональні інструменти регулювання світової економіки	303
8.1. Глобальне управління в контексті формування світового економічного порядку	303
8.2. Наднаціональне регулювання діяльності ТНК: орієнтація на оновлення глобального менеджменту майбутнього світоустрою	311
8.3. Екологічні виміри нового світового економічного порядку.....	322
8.4. Трансформаційні механізми розвитку світової економіки в аспектах зміни клімату.....	346
8.5. Міжнародні мега-заходи: спортивний аспект	356
Розділ IX. Вплив глобалізації на економічний розвиток України.....	369
9.1. Україна в системі руху світової економіки до нового соціально-економічного устрою	369
9.2. Українська модернізація: з чого починати?.....	372
9.3. Формування нового світового економічного порядку та Україна	375
9.4. Складові економічної моделі України в аспектах соціально-економічних викликів ХХІ ст.	378
Розділ X. Україна в системі європейського та євразійського інтеграційних процесів	383
10.1. Інтеграційні вектори сучасності та Україна	383
10.2. Державне управління інтеграційними процесами	386
10.3. Європейська і євразійська інтеграція як альтернативи.....	386
10.4. Статистична оцінка ринкового простору інтеграційних векторів України	390
10.5. Концепція єдиної валюти на євразійському інтеграційному просторі.....	394
10.6. Переплетення економічних інтересів ЄС, України і РФ.....	395
10.7. Регіональна інтеграція в аспектах цивілізаційних факторів.....	397
10.8. Інтеграційний вибір в аспектах активних і пасивних важелів впливу	401
10.9. Інтеграція як фактор адаптації до європейських стандартів.....	403

Розділ XI. Альтернативи вибору пріоритетів структурних зрушень економіки України, орієнтованих на світовий ринок	405
11.1. Геоекономічні і геостратегічні передумови структурних зрушень економіки України	405
11.2. Перспективи України на світовому аграрному ринку.....	410
11.3. Використання конкурентних переваг третинного сектору економіки.....	426
11.4. Імпортозаміщення в системі забезпечення економічних інтересів України	444
Розділ XII. Світовий економічний порядок в умовах прихованої агресії: український урок.....	457
12.1. Імперсько-олігархічні методи зміни «правил гри» на світовій шахівниці у відносинах Російської Федерації з Україною	457
12.2. Український військово-промисловий комплекс та його інтегрованість і дезінтеграція з російським	463
12.3. Українсько-російська взаємозалежність у авіа-, судно- і ракетобудуванні.....	473
12.4. Ринок енергоносіїв як інструмент сучасної геополітики	483
Література	491

СВІТОВІ ТЕКТОНІЧНІ ЗРУШЕННЯ ЧЕРЕЗ УКРАЇНСЬКИЙ ГЕОЕКОНОМІЧНИЙ І ГЕОСТРАТЕГІЧНИЙ ПРОСТІР: ЗАМІСТЬ ВСТУПУ

69 років прожив світ після Другої світової війни. 1945 р. був роком закінчення війни і початком формування нових принципів міжнародної політики, основи якої закладено прийняттям Статуту Організації Об'єднаних Націй п'ятдесятьма державами – її засновниками. Пізніше Статут ООН був доповнений новими документами, які регулюють міжнародне співробітництво. Йдеться насамперед про такі документи ООН, як «Декларація про принципи міжнародного права, які стосуються дружніх зносин і співробітництва між державами відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй» (1970 р.); «Декларація про надання незалежності колоніальним країнам і народам» (1960 р.), «Декларація про неприпустимість інтервенції і втручання у внутрішні справи держав» (1981 р.). Для країн Європи важливу роль відіграв «Заключний акт Ради з безпеки й співробітництва в Європі» (1975 р.), у який зробили свої внески Генеральний директор ЮНЕСКО і Виконавчий секретар Європейської економічної комісії ООН, а також представники середземноморських держав, які не мали статусу учасників, а саме: Алжирської Народної Демократичної Республіки, Арабської Республіки Єгипет, Ізраїлю, Королівства Марокко, Сирійської Арабської Республіки та Туніської Республіки.

69 років. Чи це не цикл для зміни світового порядку? Адже 68 років пройшло між жовтневим переворотом у Росії, що заклав початок переформовування карти світу на двополюсню, і горбачовською перебудовою, з якої розпочався відлік появи нової євразійської карти. Виникли або відродилися нові національні держави на теренах колишнього Радянського Союзу, Югославії, Чехословаччини, ФРН і НДР. Наскільки тривалим буде цей процес і де він завершиться? В Іспанії, Великобританії, Бельгії, Афганістані, Пакистані, Індії? Чи, можливо, поглибиться і пошириться на Євразійському, Африканському, Американському просторах?

Поки формується карта світу за національною і релігійною ознаками, чи не з'явиться нове глобальне політичне утворення – світ без кордонів із світовою конституцією і світовим урядом? Хіба не майорить за небокраєм новий порядок, за якого буде неможливо політичному криміналітету забезпечити собі недоторканність як за національними кордонами, так і у своїх країнах. Треба бути великим ідеалістом, щоб уявляти собі такий світ. Якщо реалісти забезпечували незмінність і непорушність існуючих порядків, то чи не ідеалісти змінювали його на краще? Проте ідеалісти мають два вороги – чорні сили і

тих, хто боїться змін, тому що зміни для них – це щось незвідане, надзвичайно ризикове. Ці дві сили легко єднаються, хоча вони різні.

Нині у світі відбуваються тектонічні зміни. В економіці це виявляється у концентрації ресурсоемної економіки в країнах, що розвиваються як такі, які є більшою мірою володарями ресурсного потенціалу, і знаннєвої економіки – у розвинутих країнах як лідерів з виробництва нових знань. Відбувається певний розворот інвестиційних потоків – вони залишають країни, що розвиваються, і прямують до розвинутих країн.

Найбільший зсув відбувся в Європі. Найглибший розлом від нього проліг по країнах колишнього Радянського Союзу. Він поглиблювався протягом останніх десятиліть через те, що за межами створеного для «цивілізованого розводу» СНД відбувається природне з'єднання «тріщин» завдяки зближенню між європейськими державами. Виник Європейський Союз, який відродив Римську імперію у збільшених розмірах і з яким пов'язують своє майбутнє практично всі європейські держави. Крім цього, таке «збирання земель» укріпилося системою колективної безпеки – військово-політичним блоком 28 держав – членів Організації Північно-Атлантичного договору «НАТО».

Створення нового об'єднання у Європі було сприйнято Росією, яка проголосила себе наступницею Радянського Союзу, як пониження її місця у світі. Незважаючи на намагання ЄС і НАТО розширювати співпрацю з Росією і сприяти її економічному розвитку, керівництво цієї країни посилювало протистояння з цивілізованим світом у політичній і військовій сферах. Як правило, в «гарячих точках» Росія виступала швидше не як партнер, а в ролі опонента розвинутих країн, що не сприяло підтриманню світового порядку у тому розумінні, як це було задекларовано документами ООН та інших міжнародних організацій. Така позиція дозволяла демонструвати світу свою силу.

Одночасно Росія проголосила ідею «собирання земель русских». Корені цієї ідеї сягають часів Великого князівства Московського і Великого князівства Литовського. Як відомо, багатовікова боротьба між цими центрами консолідації для Моковії виявилася успішнішою і мала логічне завершення приєднанням вже до Російської імперії Південно-Західної Русі у XVIII ст. під лозунгом «Отторженная возвратить» і короткострокове приєднання Галицької Русі під час Першої світової війни. Сьогодні політика «собирання земель русских» могла би бути основою для співробітництва з урахуванням національних інтересів кожної із сторін. Проте завдяки кон'юктурі на енергоносії, особливо на нафту і газ, у Росії намітилася тенденція укріплення економіки, що посилює її геоекономічну і геополітичну позиції. Відтворилися й імперські амбіції, що виявилася у недотриманні принципу непорушності кордонів, зокрема грузинських і українських.

Отже, Україна нині опинилася на зломі тектонічних зсувів. У результаті революції на «євромайданах» у лютому 2014 р. був повалений корумпований Президент і його уряд, яких підтримувала Росія. У відповідь на поразку своєї політики Росія здійснила у березні–квітні 2014 р. анексію Криму під гаслом «захисту російськомовного населення», хоча насправді жодної загрози у Криму для них не було. Потім розпочалися акції з розділу іншої частини України. Ці події втілювали ідею «собирання земель русских» за принципом «ціль виправдовує засоби» з порушенням існуючого світового порядку. Вони поклали початок економічної війни цивілізованих країн проти Росії у формі системи санкцій, які мають на

меті ослабити її економіку і змусити виконувати міжнародні зобов'язання. Тим самим у Старому Світі розпочався процес формування нового розкладу сил. Як зазначає польська газета «Rzeczpospolita», «за кілька місяців наші уявлення про Європу розширилися, а термін «схід Європи» розбився вщент і вже не є синонімом чогось екзотичного, що не підлягає реформуванню та асоціюється з відсталістю і пострадянською корупцією»¹.

Треба зазначити, що протистояння Росії всьому цивілізованому світові, порушення основоположних норм міжнародного права, створення загроз перетворення своєї країни на ізгоя – це тільки збіг політики керівного пулу щодо збирання земель руських. Росію тривалий період часу влаштовувало підпорядкування України шляхом сприяння перемогам на виборах проросійських політиків та утримання у послузі керівників країни через сировинну залежність. Проте через українську революцію сталася ситуація, коли країна реально може увійти до складу Європейського Союзу, побудувати сучасну інноваційну економіку і довести світу, зокрема і народу Росії, переваги реальної демократії у вирішенні проблем покращення якості життя. Це доволі точно визначив один з найвпливовіших коментаторів у світі, американський журналіст Томас Фрідман: «Путін набагато більше боїться вас, ніж нас. Ви розумієте, що відбувається насправді? Якщо Україні вдасться втілити в життя ідеї Майдану та обрати гідних лідерів, які зможуть привнести ідеї Майдану в політику, у відносини з ЄС, якщо Схід і Захід будуть мати гарні перспективи, – це надзвичайна загроза для Путіна. Він боїться цього більше, ніж наших літаків, танків і навіть санкцій. Якщо просто поряд будуть люди, які розмовляють тією ж мовою і яких довго асоціювали з Росією, а тепер ті самі люди самостійно визначають свою долю, – це найважче для нього. Я не хочу війни з Путіним і не хочу, щоб Україна вступала у війну з ним. Я бажаю всього найкращого російському народу. Але теперішня поведінка Путіна вказує на те, що він є найбільшою загрозою для Росії, і, звичайно ж, для України. Шлях, який він обрав, веде Росію до поганого кінця»².

З твердженням Т. Фрідмана варто погодитися, а не відкидати його. Осмислюючи майбутній світовий економічний порядок, не можна не бачити того, що розіграє Росія. На кону стоїть світовий порядок, якого все-таки 69 років вдавалося дотримуватися і в політиці, і в економіці. Цей порядок «затрусило» після анексії Криму та посилення протистояння Росії із США, Канадою, Європою і Японією.

Міністр іноземних справ і віце-канцлер ФРН у 1998–2005 рр. Йошка Фішер, оцінюючи російські наміри на українському просторі ще напередодні 2014 р., зазначив, що для Заходу вже не існує секрету в тому, що «кінцева мета Путіна – далекосяжний перегляд стратегічного порядку Європи, що встановлено після завершення холодної війни – стає все більше очевидною в міру того, як Росія все ближче підбирається до її досягнення. Однак ні ЄС, ні США не були готовими або спроможними (до цих пір) сформувати ефективну відповідь. Ініціатива ЄС щодо України мала стати спробою дати таку відповідь. Європа зіграла по-крупному, оскільки, якщо Україна дійсно в тій чи іншій формі втрапить свою незалежність, європейська безпека опиниться під загрозою – ризик, який най-

¹ Szlajfer H. Wschodni przełom / Henryk Szlajfer, Kazimierz Wóycicki. – Rzeczpospolita. – 26.02.2014.

² Фрідман Т. Путин гораздо больше боится Украину, чем Америку [Електронний ресурс] / Томас Фрідман. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/rus/articles/2014/04/25/7023663/>

більш сильно відчувається в Польщі та країнах Балтії. З відмовою Януковича від Угоди про асоціацію ЄС програвав свою ставку»³.

Поки що попеременно на шахівниці ходи роблять Росія, Україна і Захід. Помилки трапляються. Україна веде тактичну боротьбу. Росія хоче виграти і тактично, і стратегічно, оскільки для неї лише перемога над Україною є фактично стратегічним програшем. Захід з самого початку пріоритет взяв на кінцеву перемогу, навіть якщо для цього прийдеться перевести гру у напрямку холодної війни. Цього разу для Заходу перемога у холодній війні має привести до позбавлення Росії корони Великої держави або до реформатування у країну сучасної демократії. Для цього її треба позбавити лідерства на ринках енергоресурсів і зброї та доступу до інтелектуального капіталу. Це буде дещо боляче і для Заходу, але далеко не настільки, як Росії. Піти на ревізію відносин з Росією заважатиме хіба лише те, що Захід дуже вже звик до «комфарту».

Проте, якщо не погодитися на деякий час на дискомфорт, світовий порядок будуватимуть архітектори Путіна. До того ж економічний центр впливу і тяжіння поступово набирає тенденцію до зміщення у бік країн БРІКС, незважаючи на деяке уповільнення їхнього економічного розвитку. Це обумовлює глобальну тенденцію на відносно скорочення впливу США. В умовах відсутності єдиного абсолютного авторитетного лідера виникне потреба у надійно функціонуючому світовому механізмі, який забезпечуватиме дотримання світового порядку, у якому конкуренція між глобально діючими ТНК і національними урядами не вийде за цивілізовані межі і не набуде форм непримиренної конфронтації.

Формування нового світового економічного порядку – проблема, розробка якої випала з поля зору політиків і науковців. Найбільше щорічне зібрання світових лідерів у Давосі обмежується переважно визначенням основних ризиків, а це лише споглядання на те, що відбувається з економічними порядками. Ось як виглядають десять найбільш руйнівних глобальних ризиків у 2014 р.: фіскальні кризи в основних економіках; високе структурне безробіття і неповна зайнятість; водні кризи; нерівність доходів; помилки у боротьбі із змінами клімату; почастищення повеней, штормів, пожеж та інших екстремальних погодних явищ; помилки глобального управління; харчові кризи; крах великого фінансового механізму чи інституту; погіршення політичної і соціальної нестабільності.

Відповіддю міжнародного співтовариства на зазначені ризики має бути трансформація світового порядку у напрямку забезпечення стабільності розвитку всіх підсистем ойкумени. При цьому мають бути враховані, крім зазначених, економічні ризики, пов'язанні з кризою ліквідності банків і ринків капіталу, економічні шоки від стрибків цін на нафту, вихід з ладу великих інфраструктурних мереж, а також зниження значущості американського долара як світової резервної валюти. Експерти Всесвітнього економічного форуму у Давосі вважають, що світові центробанки можуть позбавлятися від запасів долара, що вплине на глобальну економіку і порушить геополітичний баланс. У Давосі розглядалися також геополітичні ризики, що виявляють себе у формі зростання корупції у владних ешелонах, ескалації добре організованої міжнародної злочинності і незаконної торгівлі, великомасштабні терористичні атаки, а також розгортання зброї ма-

³ Fischer J. Europe's Ukrainian Blunder / Joschka Fischer // Project Syndicate. – 31/12/2013

сового ураження, що провокує міжнародні конфлікти. Тривогу викликають також загрози переростання міжнародних суперечок у зіткнення армій і ресурсна націоналізація – прагнення деяких держав експропріювати або обмежити експорт важливих для світової економіки ресурсів.

Світовий економічний порядок – це функціонування міжнародної економіки відповідно до міжнародного права в умовах мирного співіснування всіх держав. Нині він потребує оновлення. Це стосується валютно-фінансової системи, насамперед доларової грошової одиниці; умов торгівлі; функціонування інвестиційного механізму; наддержавного управління; міжнародних фінансових і економічних організацій; міжнародної правової системи; військово-промислових комплексів, ринку зброї і оборонних систем.

На наш погляд, новий світовий порядок і його економічна складова має містити механізм, у якому прийде кінець всім видам війн – збройних, холодних, економічних. Він має покінути з історією людства як переліком ідеологічних протистоянь, глобальних революцій і війн. Можна у загальному прийняти погляди Ф. Фукуями, викладені у нарисах книги «Кінець історії і остання людина» щодо того, що світовий порядок майбутнього треба проектувати за принципами ліберальної демократії західного взірця як кінцевої точки соціокультурної революції. Нова історія, якої достойне людство – це історія щасливих доль, людської креативності, міжнародної співпраці, перемог в освоєні нових світів.

Щодо України, то весь український народ незалежно від етнічної і релігійної приналежності має усвідомити, що «щеплення» країни у структури нового світового порядку, які формуються, неминує. Воно полягає у соціально-економічному розвитку на основі універсальних цінностей, до яких схиляються нині всі країни світу і які наближують їх до єдиного сучасного світового співтовариства як нової цілісності. Ці цінності вироблені протягом другої половини ХХ ст. і у своїй основі почерпнуті з європейської культури. Головні з них – верховенство права, економічна і політична конкуренція.

Для України шлях до нового світового економічного порядку може бути коротким і тривалим. Найкоротший шлях – вигреш битви за Європу в середині країни проєвропейсько налаштованою частиною населення і елітою країни. За цих умов можна розраховувати на допомогу міжнародних організацій і розвинутих країн на проведення реформ і побудову інноваційної економіки. За іншого ж сценарію Україна стане територією-центром протистояння між Заходом і Сходом. Оскільки будь-яка війна завершується миром, можна очікувати чергову домовленість про правила гри на українській «шахівниці». Україна і Росія повинні дійти щонайменше згоди про дотримання неполітичних методів в системі двосторонніх економічних відносин.

Монографія, що тримає читач, є результатом виконання у Тернопільському національному економічному університеті міжкафедрального фундаментального дослідження на тему «Теоретико-методологічні основи і практичні підходи формування нового світового економічного порядку та забезпечення національних інтересів України» в період з 01.01.2011 по 31.12.2013 роки. У її виконанні брали участь співробітники кафедр міжнародної економіки; економічної теорії; міжнародних фінансів і глобальної економіки ім. С. І. Юрія; міжнародного менеджменту і маркетингу; міжнародного бізнесу і туризму; податків і фіскальної політики. У дослідженні брали участь також

науковці Інституту економіки промисловості Національної академії наук України (м. Донецьк), Одеського національного економічного університету і Маріупольського гуманітарного університету.

Проблематика нового світового економічного порядку обговорювалася на міжнародних наукових конференціях, організатором яких був Тернопільський національний економічний університет. Зокрема, 23–30 вересня 2011 р. у грецькому містечку Гувес, що знаходиться на острові Крит, відбулася конференція «Реформи у глобальній економіці і Україна». Велике зацікавлення викликала міжнародна конференція, організована ТНЕУ 19–26 вересня 2012 р. у м. Белек (Туреччина) на тему «Глобальні дисбаланси: світова та українська економіки». Через рік, 18–25 вересня 2013 р. була проведена міжнародна конференція у м. Калліфея (Халкідікі-Касандра, Греція) на тему «Кластери у розвитку світової і української економіки». За результатами цих конференцій підготовлені аналітичні записки і прийняті рекомендації, які опубліковані у «Вісниках Тернопільського національного економічного університету»⁴.

Автори вдячні всім колегам, які брали участь в обговоренні проблеми формування нового світового економічного порядку на конференціях і при особистих контактах. Особлива вдячність за спільну творчу співпрацю проф., д. е. н. В. Бричу (Тернопіль), проф., д. е. н. М.-З. Задорожному (Тернопіль), проф., д. е. н. Д. Лук'яненку (Київ), проф., д. е. н. Б. Луціву (Тернопіль), проф., д. е. н. Ю. Макогону (Донецьк), проф., д. е. н. Т. Мельник (Київ), проф., д. е. н. І. Миценку (Кіровоград), проф., д. е. н. А. Поручнику (Київ), проф., д. е. н. Е. Сискосу (Греція), проф., д. е. н. С. Тонковій (Болгарія), проф., д-ру В. Трілленбергу (Німеччина), проф., д. е. н. А. Філіпенку (Київ), доц., к. ф-м. н. М. Шинкарику (Тернопіль).

⁴ Див.: Юрій С. І. Реформи у глобальній економіці та Україна (Аналітична записка по матеріалах шістнадцятої міжнародної наукової конференції, м. Гувес, Крит, 23–30 вересня 2011 р / Юрій С. І., Савельєв Є. В., Кириленко О. П. та ін. // Вісник Тернопільського національного економічного університету. – 2011. – № 4. – С. 173–191; Юрій С. І. Глобальні дисбаланси: світова та українська економіки (Аналітична записка за підсумками шістнадцятої міжнародної конференції, м. Белек – Туреччина, 19–26 вересня 2012 р.) / Юрій С. І., Савельєв Є. В., Куриляк В. Є. та ін. // Вісник Тернопільського національного економічного університету. – 2011. – № 4. – С. 137–152. Крисоватий А. І. Кластери у світовій та європейській економіці (Аналітична записка за підсумками Сімнадцятої міжнародної наукової конференції, м. Калліфея (Халкідікі, Греція), 18–25 вересня 2013 р.) / Крисоватий А., Савельєв Є., Кириленко О. та ін. // Вісник Тернопільського національного економічного університету. – 2013. – № 4. – С. 131–142.

РОЗДІЛ I

НОВИЙ СВІТОВИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ ПОРЯДОК: НАУКОВО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ

1.1. Novus Ordo Mundi¹ чи Novus Ordo Seclorum²

Потреба у зміні наявних систем функціонування і розвитку світової економіки не є чимось абсолютно новим. Завжди уряди і представники бізнесу намагалися вдосконалити норми міжнародних економічних відносин і співпраці. Не всі домовленості і вимоги вдавалося юридично оформлювати, проте їх потрібно було дотримуватися, інакше порушник підлягав прямому і непрямому покаранню і зазнавав втрати довіри на світовому ринку.

Нинішня ситуація особлива – для неї характерна глобалізація всіх економічних процесів, а також властиве створення такого світового економічного простору, у якому суб'єкти економічної діяльності співіснують на основі принципів рівності, поваги до національного суверенітету та узгодження міждержавних інтересів. Відповідно до цього поступово засновуються певні наддержавні організації, на які покладають розробку та регулювання таких умов міжнаціональних відносин у сфері економіки, які здатні забезпечити використання досягнень сучасної цивілізації. Інакше кажучи, йдеться про новий, а точніше – новітній порядок, в якому нації та окремі фірми спроможні отримувати вигоди від наукових досягнень людства та інформатизації виробництва на основі історичного процесу міжнародного розподілу праці.

Народи і утворення державного характеру завжди співіснували на основі дотримання певних принципів і норм, відповідно до яких існував порядок їхнього співіснування на земній кулі. Частіше це забезпечувалося за допомогою чи при гарантіях з боку силових структур (війська; органів державної безпеки; органів внутрішнього порядку), які у певних формах мали окремі племена, народи, держави або союзи. Економічні та політичні утворення такого порядку існували в античні часи, в період домінування Великої Римської імперії, Візантії, Золотої Орди, на теренах руських князівств, в епоху Відродження, під час великих географічних відкриттів і становлення колоніальних систем.

Важливу роль у формуванні сучасного світового порядку відіграв Вестфальський мир 1648 р., з яким пов'язується поділ світу на національні держави і прийняття

---

¹ Novus Ordo Mundi – новий порядок віків.

² Novus Ordo Seclorum – порядок нового століття (нової ери, нової епохи). Девіз «Novus Ordo Seclorum» з 1776 року містить велика печатка США в підставі зображення піраміди.

принципів міжнародного права (для порівняння рис. 1.1 і рис. 1.2). Історики вважають, що сучасна Європа, більша частина якої входила в ті часи до сфери впливу Священної Римської Імперії, є результатом Вестфальського миру. Відповідно до мирної угоди реформоване християнство отримало рівні права з римо-католицьким та переважав принцип «чия держава, того й віра». З політичної точки зору за умовами миру Франції належали Південний Ельзас і лотаринзьке єпископство Мец, Туль і Верден; Швеції – острів Рюген, Західна Померанія і герцогство Бремен; Саксонії – Лузація; Бранденбургу – Східна Померанія, архієпископство Магдебург і єпископство Мінден; Баварії – Верхній Пфальц, а баварський герцог став курфюрстом. Крім того, у часи Тридцятилітньої війни і Версальського миру відбулася англійська буржуазна революція під проводом Кромвеля. Для України важливою подією була визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького, яка відіграла суттєву роль у розпаді Речі Посполитої та її васала – Священної Римської імперії і династії Габсбургів.

Ідея національної держави, яка із перемінним успіхом реалізовується з часів Версальського миру, стає однією з найбільш вразливих при пошуку сучасних будов світового порядку, зокрема, економічного. Складність управління в об'єднаній Європі спонукає звертатися до розширення використання принципу субсидиарності (прийняттю рішень на місцях), який успішно реалізується у швейцарській федеральній моделі. Вважається, що така модель найбільше підходить для об'єднаної Європи, розвиток якої має тенденцію до формування світової держави і набуває взірцевих рис для іншого світу. Цей процес поступово призводить до нівелювання національної держави як фундаментальної форми світового порядку. Як стверджує британський історик економічних вчень Гарольд Джеймс (Harold James) у дискусії з німецьким економістом Максом Отте (Max Otte), організованій журналістами газети «Handelsblatt», «ми маємо займатися пошуком альтернативи концепції національно-державного суверенітету – концепції, що з історичної точки зору ще є новою. Стартовим пострілом для національної держави вважається Вестфальський мирний договір 1648 року. Ми повинні повернутися до минулого Європи, яке існувало до цього договору»³.

Важливою віхою створення нинішнього світового порядку є проголошення незалежності від Англії тринадцяти штатів США 4 липня 1776 р. Тоді було розпочато проектування Великої печатки, що мала виражати національну емблему держави як підтвердження її суверенітету. В остаточному варіанті Великої печатки, який був затверджений Конгресом США 20 липня 1782 р. і вперше використаний 16 вересня 1782 р., було розташовано напис «Novus Ordo Seclorum». Не має історичних підстав допускати, що цим девізом «батьки» нової країни виражали свої амбіції щодо розповсюдження нової державної моделі у світі, не випадково він іноді перекладається з латинської мови як «новий світовий порядок». У нові часи з огляду на амбіції США як світового лідера ймовірно був такий підтекст цього девізу, оскільки зворотна сторона Великої печатки США із написом «Novus Ordo Seclorum» з 1935 р. зображена на однодоларових купюрах. Актуальність встановлення у світовому масштабі і суворо-

³ Mallien j. Europa sollte zurück in die Zeit vor 1648 [Електронний ресурс] / Jan Mallien und Hans Christian Müller // Handelsblatt. – 24.06.2013. – Режим доступу : <http://www.handelsblatt.com/politik/oekonomie/nachrichten/harold-james-und-max-otte-europa-sollte-zurueck-in-die-zeit-vor-1648/8380386.html>.

го дотримання певного порядку не зменшилася, а навпаки зростала. Востаннє Буш старший його повторив після 100-годинної війни у Персидській затоці у 1991 р.

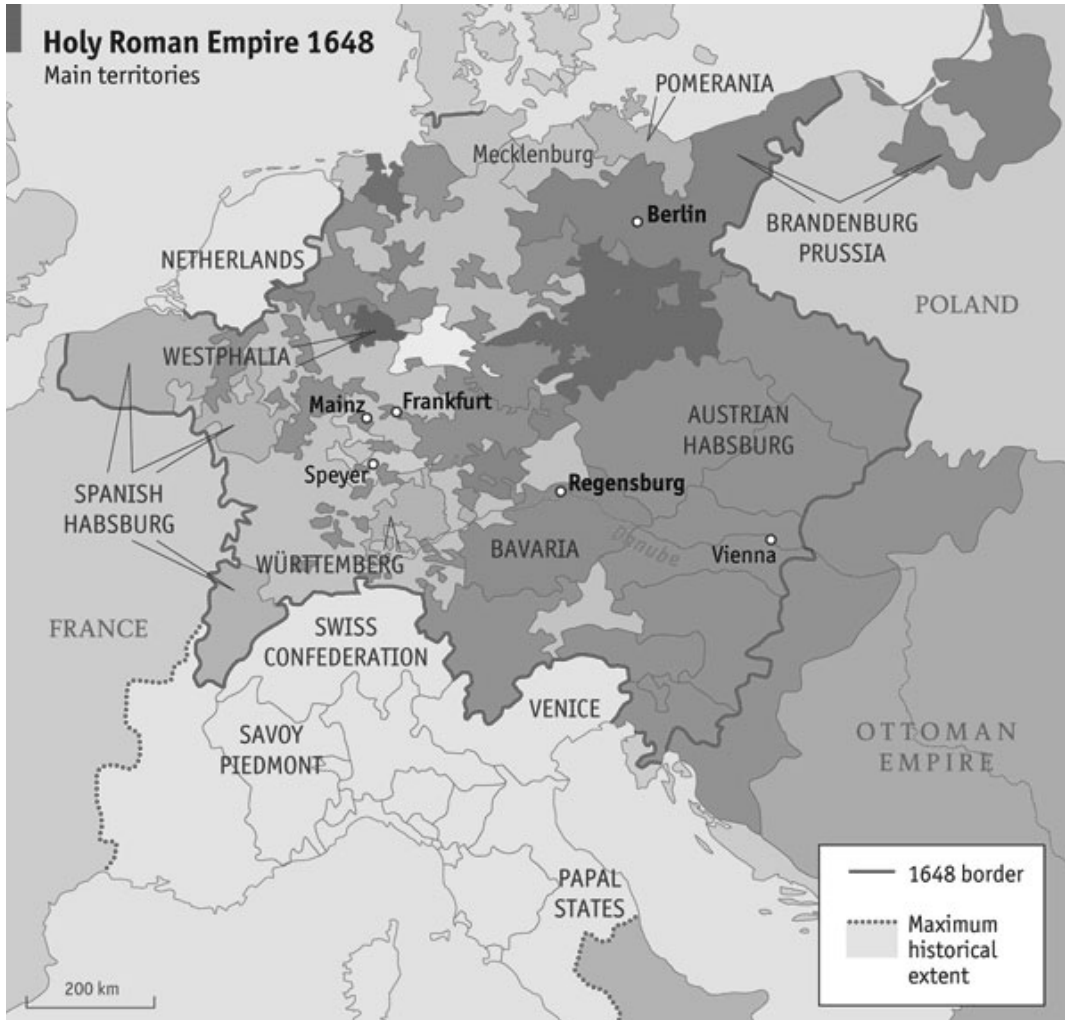

Рис. 1.1. Священна Римська імперія у 1648 р.

Особливо загострилася проблема світового порядку у XX ст., оскільки його відсутність стала причиною двох світових війн, які призвели до знищення значних досягнень попередніх цивілізацій, нехтування і занепаду норм людського співіснування, великих жертв серед населення більшості держав. Наслідком світових війн XX ст. стали новітні суттєві зміни політичної карти світу, особливо Європи (рис. 1.3). Зміни на політичній карті після Першої світової війни 1914–1918 рр. засвідчили розпад чотирьох імперій: Австро-Угорської, Німецької, Османської та Російської. У колоніальній системі зазнала територіальних втрат Німеччина та сформувався ґрунт для розпаду Британської імперії. Одночасно отримали незалежність Чехословаччина, Естонія, Фінляндія, Латвія, Литва, Польща та Югославія.

Рис. 1.2. Карта Європи після підписання Вестфальського миру у 1648 р.

Не лишився незмінним світовий порядок і після Другої світової війни. Незалежними стали Ефіопія, Ісландія, Сирія, Ліван, В'єтнам, Індонезія. У геополітичному плані зміцнили свої позиції США та СРСР. Останній з огляду на свою вирішальну роль у розгромі фашизму отримав переваги у вирішенні питань післявоєнного облаштування світу. Сформувалася біполярна структура світового порядку, яка спочатку будувалася впродовж роздільної лінії між радянськими й англо-американськими військами, що діяли в Європі (рис. 1.4). Вона проходила від Балтійського моря через Німеччину й Австрію, по кордону Югославії з Італією аж до Адріатичного моря. Відповідно східна частина територій (за винятком Греції) підпадала під контроль Радянського Союзу, західна – західних держав-

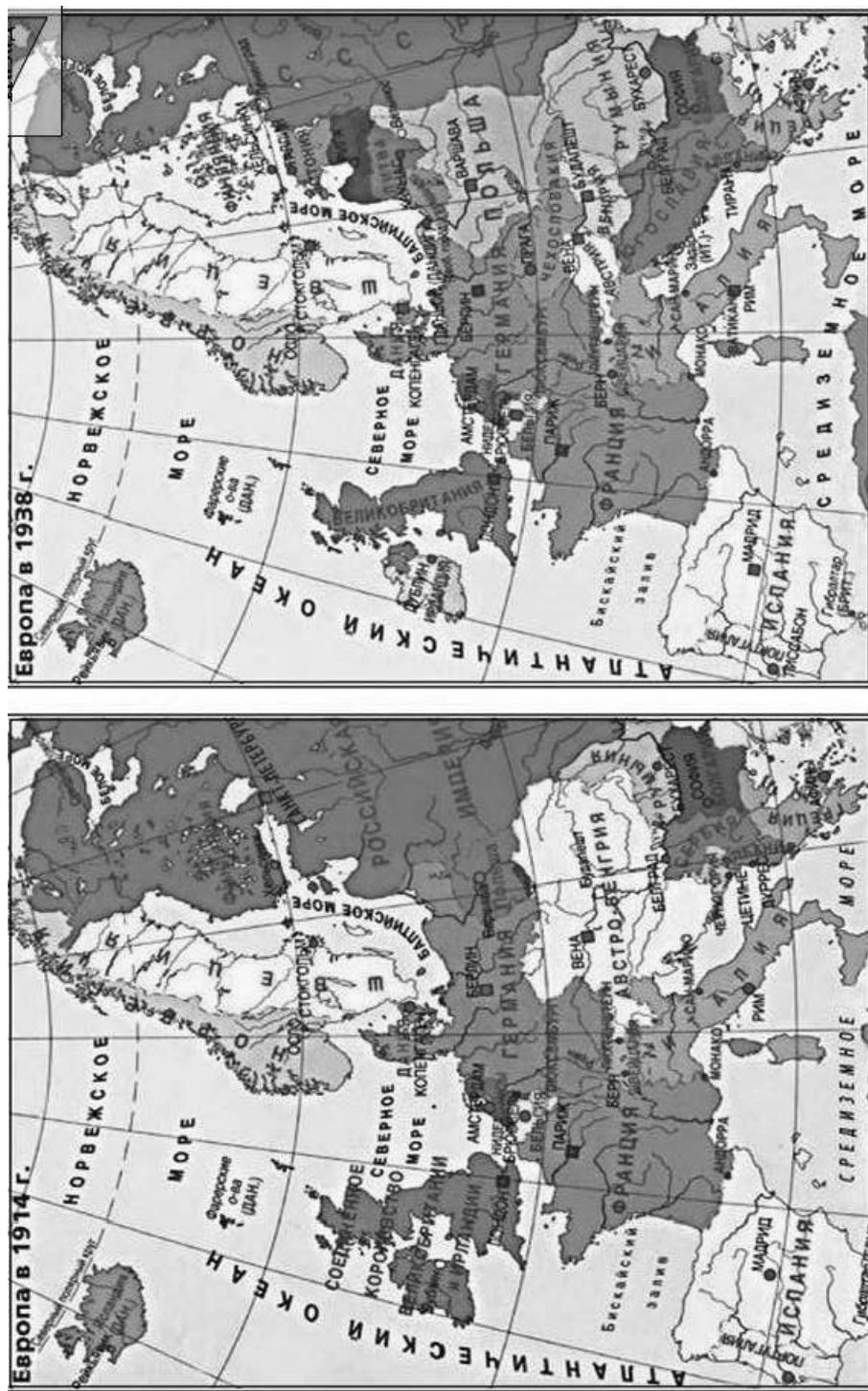

Рис. 1. 3. Політична карта Європи у 1914 і 1938 рр.

Рис. 1.4. Військово-політичне протистояння в Європі у середині 50-х років

переможниць. Аналогічний принцип був закладений у поділ Кореї по 38 паралелі на Північну, контрольовану СРСР, і Південну, контрольовану американцями. На територіях, окупованих радянськими військами, встановлювалися соціалістичні режими. Крім того, були здійсненні певні територіальні зміни. Зокрема, Італія визнала суверенітет Албанії й Ефіопії та повернула Греції Додеканезькі острови, а Югославії – слов'янські землі. Угорщина поступилася Румунії частиною Трансильванії, Фінляндія повернула СРСР область

Петсамо (Печенга) і надала в оренду терміном на 50 років територію Порккала-Удд (недалеко від Гельсинки) для створення там радянської військово-морської бази.

Суттєвих територіальних змін зазнала Україна на західному кордоні, проблематика якої гостро обговорювалася під час Тегеранської (1943 р.), Ялтинської (1945 р.) та Потсдамської (1945 р.) конференцій лідерів держав антигітлерівської коаліції (рис. 1.5, рис. 1.6, рис. 1.7). Згідно з договором з Польщею від 16 серпня 1945 р. кордон між ними визначився по «лінії Керзона» з відхиленням на схід (тобто на користь Польщі) на 5–8 км, а на окремих ділянках на 17 км (район Немирів-Ялужка) і 30 км (район р. Солонія і м. Крилів). У 1951 р. цей процес на прохання Польщі відбувався у формі обміну територіями. До Львівської області увійшли землі в районі міста Кристополя (нині – Червоноград), а до Польщі – території довкола міста Нижні Устрики Дрогобицької області. До Чехословаччини відійшла Карпатська Україна. З метою підтримки польського прорадянського уряду і залагодження негативного сприйняття польською громадськістю радянської агресії 1939 р., Польщі була передана частина споконвічних українських (частина Підляшшя, Холмщина, Посяння, Лемківщина) земель, де проживало майже 800 тис. українців. Крім того, до України увійшла Закарпатська Україна, що вийшла із складу Чехословаччини, Північна Буковина, Хотинщина та Ізмаїльщина, яких вилучили зі складу Румунії.

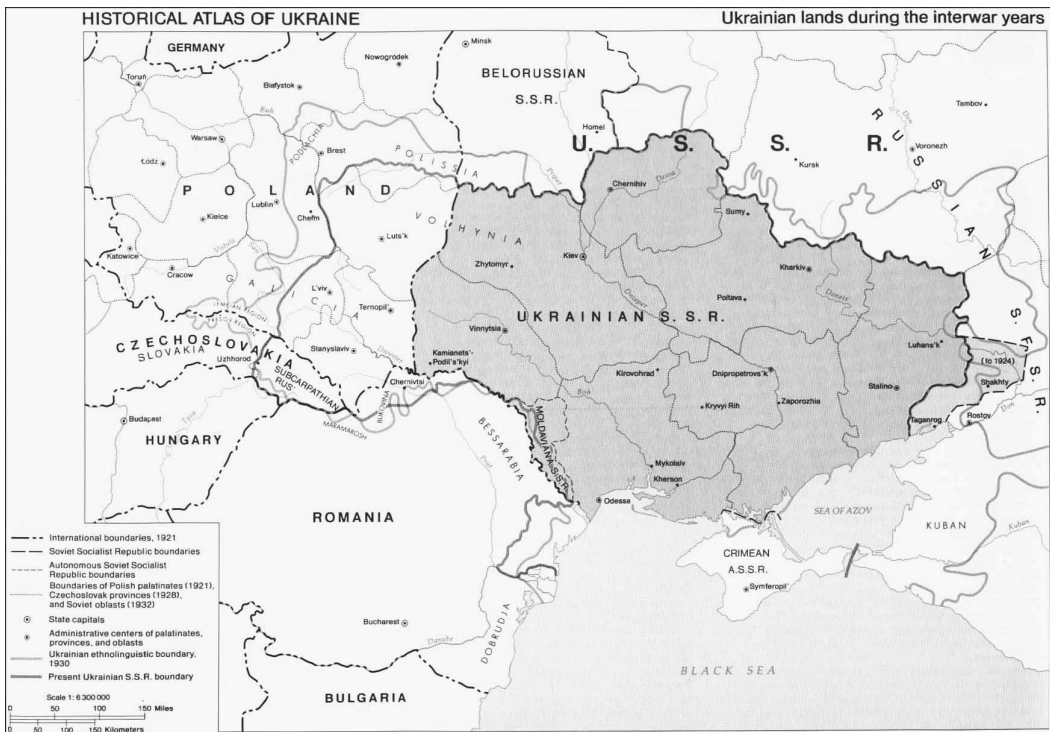

Рис. 1.5. Карта України у міжвоєнний період ХХ ст.

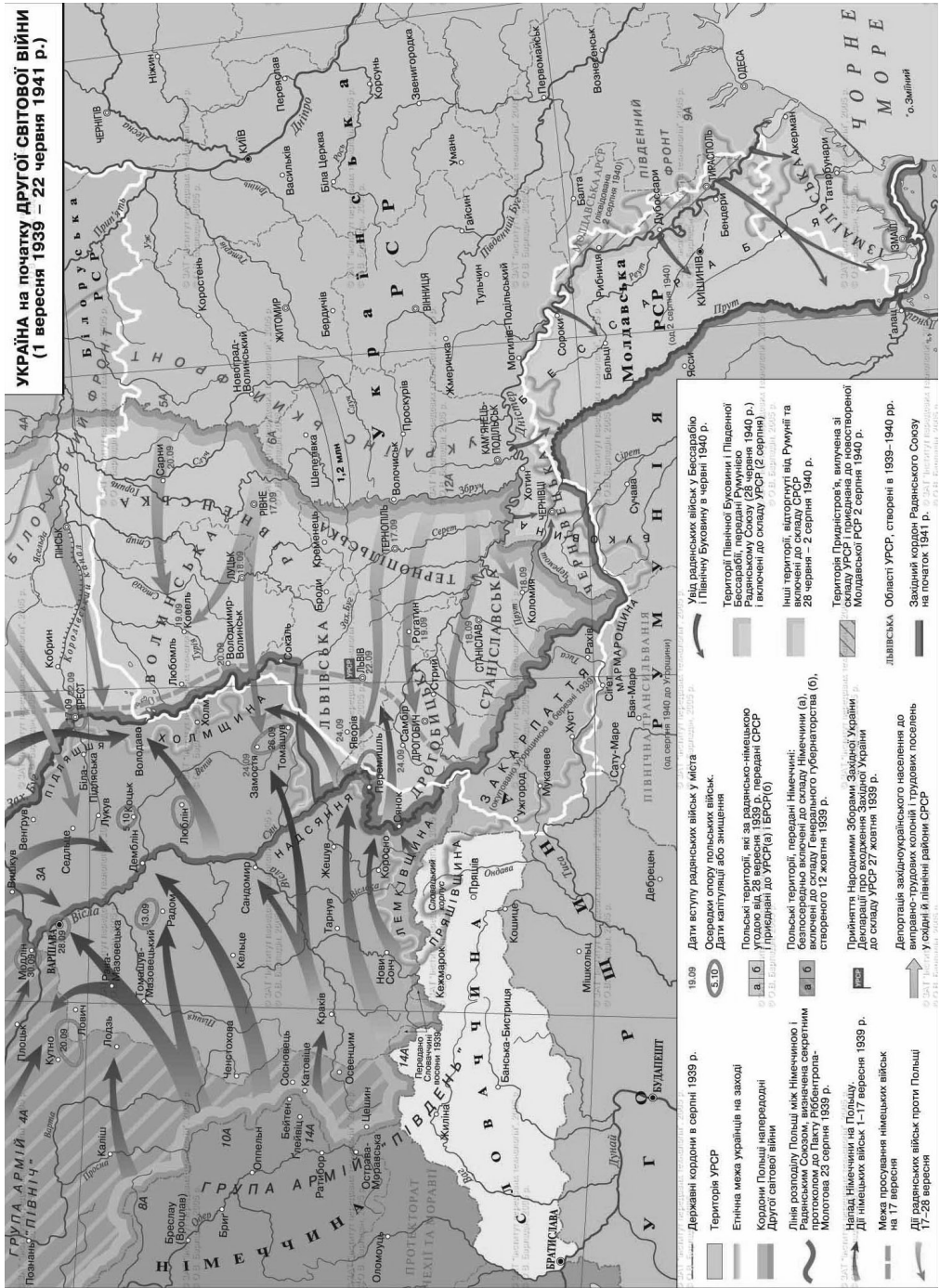

Рис. 1.6. Карта України під час Другої світової війни.

Рис. 1.7. Карта України під час Другої світової війни.

Світові війни XX ст. не тільки змінили міждержавний територіальний ландшафт, а й суттєво активізували і змінили структуру глобальних економічних процесів. Особливо прискорилися темпи глобалізації у другій половині XX ст. Все це формувало підґрунття пошуку моделі і переходу до нового світового економічного порядку, адекватного цивілізації сучасності. Вона мала закріпити ті норми, які вдалося розробити та прийняти у міжвоєнний період та поглибити і розширити їх з огляду на посилення тенденцій глобалізації і регіоналізації.

Концептуально для діяльності, спрямованої на формування нового світового порядку, мала суттєве значення доповідь, що була підготовлена у 1940 р. у Вашингтоні для міжнародного фонду Карнегі «Новий світовий порядок» з підзаголовком «Огляд міркувань щодо регіональної та всесвітньої федерації, включно з деякими планами післявоєнного устрою світу». У питаннях встановлення нового економічного порядку певний інтерес виявляли також країни, що розвиваються. У середині 1970-х років вони ініціювали в ООН включення до порядку денного питання про прямі іноземні інвестиції. Намагаючись змінити наявний порядок, ці країни висунули ідею структурної перебудови світової торгової та фінансової систем. Вони не сприймали у старому економічному порядку дотримання принципу непорушності основ абсолютного економічного лібералізму в міжнародних економічних відносинах. Так, ООН прийняла резолюції, зокрема Декларацію (3201, S-VI, 1974 р.) і Програму дій (3202, S-VI, 1974 р.) про встановлення нового економічного порядку і Хартію економічних прав і зобов'язань держав (3281, 1974 р.).

Вивчення та аналіз наведених текстів документів свідчить про те, що нині вони також є актуальними. Їх автори насамперед намагалися визначитися із економічним порядком, який значною мірою детермінує політичні, соціальні й економічні устрої світу. Зокрема, у Декларації зі встановлення нового міжнародного економічного порядку зазначено: «Ми, члени Організації Об'єднаних Націй, урочисто заявляємо про свою єдину рішучість негайно докласти зусиль для встановлення нового міжнародного економічного порядку, заснованого на справедливості, суверенній рівності, взаємозалежності, спільності інтересів і співробітництві всіх держав незалежно від їхніх соціально-економічних систем, що має усунути нерівність і подолати наявну нині несправедливість, дасть змогу ліквідувати зростання розриву між розвинутими країнами і країнами, що розвиваються, та забезпечить більш швидкий економічний і соціальний розвиток у світі та справедливість нинішньому і прийдешнім поколінням»⁴.

Зауважимо, що в той період у світовій економіці сформувалася ситуація, значною мірою подібна до нинішньої. У Декларації, зокрема, зазначалося, що «...існуючий міжнародний економічний порядок перебуває у прямому конфлікті з поточним розвитком міжнародних політичних і економічних відносин. З 1970 р. світова економіка зазнала криз, які мали негативні наслідки, особливо для країн, що розвиваються, зважаючи на їхню більшу вразливість до зовнішніх економічних явищ»⁵. Проте на той час не було належним чином вирішено питання контролю за виконанням прийнятих рішень.

⁴ Декларация об установлении нового международного экономического порядка / Генеральная Ассамблея – Шестая сессия: Резолюции, принятые по докладу специального комитета шестой специальной сессии – 3201 (S-VI) // <http://daccessdds.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/072/02/IMG/NR007202.pdf>

⁵ Там само

У серпні 1990 р. на прес-конференції Дж. Буш зробив заяву про «можливість нового світового порядку», а на сесії Генеральної Асамблеї ООН – про «...історичний рух у напрямку до нового світового порядку і довготривалої епохи миру»⁶. Проте певними рішеннями і домовленостями ця постановка проблеми не завершилася. Найбільш імовірно, що заява Дж. Буша стала інформацією для роздумів і пошуку нових рішень з боку світового співтовариства.

Історичною віхою у створенні нового світового економічного порядку була дата 15 листопада 2008 р. У цей день у Вашингтоні відбулася перша зустріч так званої «Великої двадцятки» (G-20) – керівників 20 провідних країн світу: Австралії, Аргентини, Великобританії, Бразилії, Індії, Індонезії, Італії, Канади, Китаю, Мексики, ПАР, Республіки Кореї, Росії, Саудівської Аравії, США, Туреччини, Франції, Японії та Європейського Союзу. Це зібрання було зумовлене потребою прийняття рішень щодо подолання світової фінансової та економічної кризи та пошуку порядку упередження таких потрясінь у майбутньому.

На саміті «Великої двадцятки» була прийнята декларація з фінансових ринків та світової економіки. У ній лідери провідних країн світу засвідчували, що в умовах глобалізації промислово розвинуті країни, які в минулому панували на світовій економічній арені, самотужки неспроможні вирішувати проблеми забезпечення безкризового розвитку. Треба враховувати, що великим потенціалом володіють країни, які розвиваються та саме нині набувають економічної сили, особливо Китай. У результаті саміту суттєво змінилася роль «Великої вісімки» в аспекті розподілу впливу і можливостей у світовій економіці. Отже, можна констатувати, що саміт визначив підходи до формування нового економічного порядку ХХІ ст.

Рішення саміту «Великої двадцятки» приймалися певною мірою «наспіх» в умовах певної розгубленості, що зумовила світова криза 2008–2009 рр. Невдовзі з'ясувалося, що розуміння цілей нового світового економічного порядку в різних країнах неоднакове. Особливо суттєві розходження виявилися в позиціях розвинутих країн і країн, що розвиваються. Так, 12 грудня 2008 р. Другий комітет ООН відхилив резолюцію «Встановлення нового економічного порядку», за якою планували «...продовжувати роботу зі встановлення нового світового економічного порядку, заснованого на принципах справедливості, суверенної рівності, взаємозалежності, загальної зацікавленості і співробітництва між усіма державами»⁷. «За» проголосувало 115, утримались – 49, проти були США. Представник Вашингтона заявив, що замість зміцнення багатосторонніх зусиль, спрямованих на подолання фінансової кризи, автори резолюції пропонують витратити ресурси ООН на досягнення не зовсім зрозумілих цілей. Проте в резолюції 663/224 «Встановлення нового міжнародного економічного порядку» було проголосовано, що Генеральна Асамблея ООН «...знов підтверджує необхідність продовження роботи зі встановлення нового економічного порядку,

⁶ Кучин В. Саміт Великої двадцятки виробив заходи щодо боротьби з глобальною кризою / Кучин В. // Вісник національного банку України. – 2009. – № 5. – С. 18–19.

⁷ Центр новостей ООН. Делегация США проголосовала против резолюции об установлении нового международного экономического порядка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.un.org/russian/news/fullstorynews.asp?newsID=10856>.

заснованого на принципах справедливості, суверенної рівності, взаємозалежності, спільної зацікавленості, співробітництва і солідарності всіх країн»⁸.

Результативною з точки зору розвитку ідей вашингтонського саміту можна вважати зустріч міністрів фінансів країн «Великої двадцятки» в березні 2009 р. у Лондоні, які погодилися на те, що необхідно докласти «тривалих зусиль» для виведення економіки світу з рецесії. Реально це зумовило традиційні дії у формі надання додаткових коштів МВФ для позик країнам, які перебувають у найбільшій скруті. Хоч такі методи і не можна відкидати, проте вони не мають однозначної підтримки навіть у середині «Великої двадцятки».

Особливу позицію на саміті міністрів фінансів «Великої двадцятки» в Лондоні зайняли керівники відомств Німеччини і Франції, що знову засвідчило про розбіжності у поглядах на проблему з боку різних держав. Вони акцентували увагу на необхідності запровадження більш жорстких дій регуляторного характеру в системі фінансових відносин. З їхньою позицією збігається позиція Світового банку, відповідно до якої заходи для стимулювання економіки у вигляді надання додаткових коштів у цілях збільшення фінансування деяких національних економік матимуть лише тимчасовий вплив, якщо не будуть вирішені проблеми банківської системи.

У квітні 2009 р. в Лондоні відбувся другий саміт «Великої двадцятки» з метою відпрацювання спільних дій, спрямованих на подолання світової економічної кризи. Лідери «Великої двадцятки» були однастайні в тому, що «...глобальна криза потребує глобальних рішень». У завершальному комюніке саміту зазначено, що «...благополуччя неподільне, що стійким може бути лише спільне зростання і наш глобальний план відновлення має орієнтуватися на задоволення потреб і забезпечення робочих місць працівникам та їхнім сім'ям не лише в розвинутих країнах, а й у країнах з економікою, що формується як ринкова, і у найбідніших країнах світу, а також відображати інтереси не лише нинішнього, а й майбутнього покоління»⁹.

На саміті лідерів «Великої двадцятки» в Лондоні було зазначено, що світове товариство має досягти набагато більшої згуртованості та системного співробітництва між країнами, а також створити міжнародно погоджені високі стандарти, яких потребує фінансова система. Учасники зустрічі домовилися щодо плану глобального відродження та реформ, які мають за мету не допустити повторення останньої кризи. За інформацією тодішнього британського прем'єр-міністра Г. Брауна на закритті саміту, фінансові установи, що були створені після Другої світової війни, мають бути реформовані для їхньої більшої ефективності та підзвітності. Проте він заявив, що глобальну економіку має відроджувати Міжнародний валютний фонд. Отже, це той орган, який повинен насамперед сам реформуватися.

⁸ Резолюция, принятая Генеральной Ассамблеей [по докладу Второго комитета (A/63/416/Add.1)] 63/224. Установление нового международного экономического порядка [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://daccessdds.un.org/doc/UNDOC/GEN/N08/648/29/PDF/N0864829.pdf>

⁹ Global plan for recovery and reform: the Communiqué from the London Summit. The decisions made by the leaders of the world's largest economies at the London Summit are recorded in the communiqué which all leaders signed on April 2nd [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.londonsummit.gov.uk/en/summit-aims/summit-communicue/>.

Саміт у Лондоні суттєво просунувся у вирішенні питань регулювання економіки, зокрема хедж-фондів, які приваблюють інвесторів високою доходністю (до 185%). В Україні їх поки не створюють через відсутність умов, зокрема законів з регулювання ринку деривативів, малий обсяг фондового ринку, психологічну неготовність підприємців до ризиків і відсутність кваліфікованих спеціалістів. Важливішим з точки зору української дійсності є оприлюднення через Організацію Економічного Співробітництва і Розвитку списку територій, що дають змогу уникати сплати податків. Голови держав «Великої двадцятки» узгодили санкції проти них у майбутньому. Одночасно у завершальному комюніке зазначається, що рішення саміту не зупинить кризу, але започаткує процес, за допомогою якого цю проблему буде вирішено¹⁰.

У липні 2009 р. в Італії зібралися лідери «Великої вісімки». Вони обговорювали переважно екологічні аспекти та ініціативу (щоправда, нову) допомоги бідним країнам у забезпеченні їх продуктами харчування (за підрахунками ООН, на планеті голодує 1 млрд. людей). Остання полягала в тому, що фінансові ресурси, які заможні країни виділяють бідним, потрібно спрямовувати на розвиток фермерства, щоби бідні країни могли себе прогодувати. Незважаючи на те, що «Велика вісімка» вже не є беззаперечним головним форумом для обговорення глобальних проблем, світова громадськість в умовах кризи очікувала принаймні рішень щодо лібералізації світової торгівлі, тому що вони є нагальними для створення нового світового економічного порядку. У зв'язку з цим з'явилися оцінки аналітиків, які в процесі пошуку рішень щодо виходу з кризи лідерами «Великої вісімки» пропонували відмовитися від ліберальних теорій вільного ринку. За таких умов залишається єдиний вихід із ситуації – застосування методів державного регулювання та фінансового контролю. Насправді більш ефективним уявляється інший шлях – посилення як ринкових, так і регуляторних функцій.

В останні роки міжнародна спільнота на самітах Великої двадцятки обговорювала питання, актуальність яких визрівала в глобальному середовищі. Серед них реформа міжнародної валютної системи, посилення фінансового регулювання, боротьба з волатильністю цін на природні ресурси, підтримка зайнятості і розширення соціального аспекту глобалізації, боротьба з корупцією, дії в інтересах розвитку, боротьба з економічною кризою в Європі. Поки що не простежується тенденція щодо пошуку шляхів здійснення системних змін в існуючому економічному порядку, які привели б світ до нового цивілізаційного устрою і створили основу прискорення інтеграційних процесів цивілізаційного характеру.

Екстраполяційний погляд на зусилля щодо створення нового світового порядку, зокрема нового світового економічного порядку, свідчить про те, що у світовому розвитку домінували і домінують загрози порушення мирного співіснування, через що питання економічного співжиття щоразу відсуваються на другий план. Проте і підтримання миру без економічних успіхів не має надійних рішень. Доречною є думка Михаеля Штюрмера, який у коментарі до висновку Б. Обами в інвагураційній про-

¹⁰ Global plan for recovery and reform: the Communiqué from the London Summit. The decisions made by the leaders of the world's largest economies at the London Summit are recorded in the communiqué which all leaders signed on April 2nd [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.londonsummit.gov.uk/en/summit-aims/summit-communiqué/>.

мові, що «десятиліття війн наближується до завершення», висловився так: «Велике питання полягає в тому, чи дозволить йому зробити це економічна могутність, а також фінансовий стан Сполучених Штатів, і чи зможе решту світу дозволити останній наддержаві «відпуск від самої себе». Відповідь лишається відкритою»¹¹.

Саме через недостатність економічної могутності неможливо нині у встановленні нового світового порядку покладатися лише на одну державу-лідера. Це дає підстави стверджувати, що світове співтовариство має приділити нині більше уваги формуванню нового економічного порядку і в його рамках збалансованому розвитку світової економіки. Вагомою частиною економічних досягнень мають бути ресурси становлення світового економічного порядку, якщо «Америка вже наодинці не спроможна і не хоче нести на собі тягар підтримки світового порядку»¹². Отже, новий світовий порядок посилює явище, яке визначається як «надмірна імперська розтягнутість» (*imperial overstretch*), коли навіть для наддержави існують межі влади. У цих умовах найбільш ефективний спосіб вирішення проблеми – це досягнення світового консенсусу і утримання створеного порядку спільними зусиллями.

Постановка проблеми формування нового світового економічного порядку потребує також розробки відповідного понятійного апарату. Тільки так можна перейти від індивідуальних точок зору аксіоматичного характеру, на які тепер багата як економіко-політична, так і наукова література, до певної наукової системи пошуку рішень. Саме цим пояснюється той факт, що великі держави, незважаючи на усвідомлення проблеми, не змогли вирішити її системно і остаточно.

1.2. Новий економічний порядок: гносеологічний зміст та функціональна спрямованість

Визначаючи термін «новий світовий економічний порядок», його можна задекларувати як установлення єдиних міжнародно визнаних норм, правил і законів для попередження та усунення причин виникнення світових економічних криз, характерних XXI ст. Таке розуміння зобов'язує, з одного боку, розробити і прийняти законодавчо-нормативні акти в системі міжнародного права, а з іншого – створити механізми їхнього дотримання.

Цільова спрямованість правових основ функціонування нового світового економічного порядку на нинішньому етапі економічного розвитку має усунути головні причини виникнення світових кризових ситуацій. Вони значною мірою зафіксовані на Вашингтонському саміті G-20. До факторів, що формують кризи світового масштабу, зараховані такі, як слабкість норм щодо гарантій; непродумані методи управління ризиками; складність і непрозорість фінансових продуктів, що зростає, і надмірне використання кредитів у біржовій торгівлі.

¹¹ Stürmer M. Wie die USA eine neue Weltordnung schaffen wollen [Електронний ресурс] / Michael Stürmer // Die Welt, 03.02.2013. – Режим доступу : <http://www.welt.de/debatte/article113348933/Wie-die-USA-eine-neue-Weltordnung-schaffen-wollen.html>

¹² Там само.

Саме перелічені фактори призвели до появи в економічній системі вразливих місць. Для того щоб вони спрацьовували, сформувалися сприятливі умови, оскільки політики, інстанції регулювання та контролювання розвинутих країн не враховують і не борються належним чином з наявними ризиками. Ще більш вразливими є країни, що розвиваються, уряди яких не мають достатньо кваліфікованого державного апарату і потрібних фінансових ресурсів для впливу на бізнес.

Існує достатньо підстав стверджувати, що рішення національних законодавчих і виконавчих органів докризового періоду не відповідали потребам регулювання фінансових інновацій. Причиною нестабільних макроекономічних результатів була непослідовна і недостатньо скоординована макроекономічна політика та неадекватні структурні реформи. Поєднання наведених обставин спричинило ексцеси і призвело до глибоких потрясінь на ринку.

Формування нового світового економічного порядку означає кардинальну перебудову всіх сегментів економіки. При цьому насамперед необхідно відповісти на виклики щодо концепцій економічного лібералізму, побудованих на ідеях «вільного ринку». Так, В. Андрианов зазначає, що «...світова фінансова криза поставила крапку на тривалій дискусії між «кейнсіанством» і «монетаризмом» про роль держави в регулюванні економічних процесів. Криза показала безпідставність концепції монетаризму, основою якої було положення про те, що апріорі ринки конкурентні та ринкова система здатна автоматично досягати макроекономічної рівноваги. У розпалі фінансової кризи практично всі провідні промислово розвинені країни змушені були перейти на «ручне» управління економікою»¹³.

Поки що складається враження, що «Велика двадцятка» віддає перевагу методам державного регулювання та міжнародного фінансового контролю. Оцінюючи підсумки саміту «Великої двадцятки», В. Кучин зазначає: «Останнім часом переважна більшість країн світу розвивалася за моделлю ліберального капіталізму. В її основі – принцип саморегуляції ринку. Лідери «Великої двадцятки» дійшли висновку, що ця модель себе не виправдала. Ідею автоматичного саморегулювання ринкової економіки серйозно критикували ще в середині XIX ст., потім її рішуче відкинув Дж. М. Кейнс. Тому учасники саміту визнали за необхідне суттєво підвищити регулюючу роль держави. Всі значні фінансові операції та торговельні контракти запропоновано піддавати серйозному аналізу та перевірці, в тому числі на міжнародному рівні»¹⁴.

Аналогічних висловлювань сьогодні чимало, особливо в російській пресі. Проте вони однобічно висвітлюють проблему. Не можна погодитися у таких інтерпретаціях з оцінюванням діяльності держави із реприватизації, націоналізації, забезпечення ліквідності або рекапіталізації як «ручним» управлінням. У таких випадках держава застосовує ринкові методи і є суб'єктом ринкових відносин. Щодо цього в Декларації саміту G-20 про фінансові ринки і світову економіку зазначено: «Ми визнаємо, що реформи

¹³ Андрианов В. Новая архитектура глобальной финансовой системы / Андрианов В. // Маркетинг. – 2009. – № 5. – С. 3–9.

¹⁴ Программа действий по установлению нового международного экономического порядка / Генеральная Ассамблея – Шестая сессия: Резолюции, принятые по докладу специального комитета шестой специальной сессии – 3202 (S-VI) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.un.org/russian/document/gadocs/6spec/ r3202_s6.pdf.

виявлять себе успішними лише у тому разі, якщо вони базуватимуться на прихильності до принципів свободи ринків, включно з верховенством закону, поважання приватної власності, відкритості торгівлі та інвестицій, ринкової конкуренції, а також за наявності фінансових систем, що є ефективними і дієво регулюються. Ці принципи мають важливе значення для економічного зростання і процвітання, вже допомогли мільйонам людей вибратися із зубожіння, а також значно підвищити рівень життя в усьому світі. Визначаючи необхідність удосконалення регулювання фінансового сектору, ми зобов'язані не допускати зарегульованості, що загальмувала б економічне зростання і ще більшою мірою звузила потоки капіталу, у тому числі й у країни, що розвиваються»¹⁵.

Вирішуючи проблеми розвитку міжнародної економіки в XXI ст., потрібно усвідомлювати, що майбутня глобальна організація потребує пошуку і визначення новітніх політичних, економічних, соціальних, інфраструктурних, інституційних параметрів. Це означає, що нині недостатньо традиційних підходів до розвитку національних економік, коли вся стратегія зводиться до пошуку шляхів досягнення рівня багатих країн. Світ вступає у фазу, коли нарешті будуть вирішені завдання глобального сталого розвитку та бідності на умовах зміни планетарної поведінки людства.

Нині формуються сприятливі умови для вирішення споконвічної проблеми вирівнювання економічного розвитку. Усвідомлюючи неможливість абсолютної рівності, особливо в економіці, варто створити такі механізми, за якими всі «грають» у єдиній «прем'єр-лізі». Соціально-економічну нерівномірність розвитку має усувати поширене застосування глобальних механізмів та інструментів функціонування і регулювання світової економіки. Проблема «нерівномірності розвитку», коли розрив між країнами-лідерами і країнами-аутсайдерами прогресує, буде вирішена. Нерівномірний розвиток здебільшого стосуватиметься окремих конкуруючих компаній, а не національних економік. Долю тих, які відстають, вирішуватимуть ринкові механізми через злиття, поглинання, санації, банкрутства і т. і.

Процес формування нового світового економічного порядку має розвиватися з огляду на забезпечення рівних можливостей на вільному ринку, які не лише декларуватимуться, а й забезпечуватимуться розвинутих країнам, та країнам, що розвиваються. Необхідно враховувати ту особливість, що сучасний світовий ринок є жорсткою ієрархічною системою, орієнтованою переважно на збереження переважання лідерів, тобто досягнутого розвинутих країнами. Для цього використовуються такі методи, як маніпулювання фінансовими ринками, штучне завищення цін на інноваційні продукти тощо. Це ускладнює, а то й усуває можливості економікам, що розвиваються, вирватися із боргового тягара і виступити реальним конкурентом економік розвинутих країн. Інституційні структури, функціями яких є управління світовим ринком (МВФ, СОТ, ЄБРР та інші), можуть не лише ефективно підтримувати цей статус-кво, а й у разі необхідності оперативної змінювати правила гри (грати на курсі валют, запроваджувати нові митні правила й обмеження) на користь сильних. Відповідно економіка країн, що розвиваються, виконує роль таких, що мають лише перспективу грати «у нижчих лігах».

¹⁵ G20 declaration: Full text of declaration by world leaders meeting in Washington to discuss the global financial crisis [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://news.bbc.co.uk/2/hi/business/7731741.stm>.

Особливо гостро постали проблеми радикальних змін на світовому фінансовому ринку – валютному, банківському, кредитному, фондовому тощо. При цьому кардинальної реформи потребують усі міжнародні фінансові установи, що були створені після Другої світової війни. Йдеться про Міжнародний валютний фонд (МВФ), Світовий банк (Міжнародний банк реконструкції і розвитку та Міжнародну асоціацію розвитку), Світову торгову організацію (СТО), Організацію експортерів нафти (ОПЕК), Форум країн експортерів газу (ФКЕГ), міжнародні торгові організації та асоціації, Міжнародну організацію праці (МОП), Міжнародну організацію фондових регуляторів тощо. Новітнє обличчя цих інституцій може бути сформоване за умови вирішення однієї з найголовніших проблем сфери регулювання – розв'язання суперечності між наднаціональною спрямованістю інструментів та інституцій світового фінансового ринку і національно-суверенною обмеженістю їхньої дії.

Актуалізація проблеми наднаціонального управління оживила дискусію щодо розробки Глобальної хартії стійкого розвитку, в якій мають бути відображені правила й обмеження для всіх гравців світового ринку. Незалежно від напрямку розвитку цієї дискусії, умовою має бути те, що міжнародні фінансові організації повинні набути таких прав, за яких вони отримують механізм реалізації ідей створення глобальної економіки як органічно функціонуючої системи з досконалими елементами. Різноманітне моральне старіння цих елементів має своєчасно поновлюватися новими, а систему потрібно своєчасно змінювати на нову. Особливо таке твердження стосується МВФ, завдання якого полягає в забезпеченні глобального фінансового регулювання. Це можна здійснити за умов такої міжнародної співпраці, коли не буде жодних підстав сумніватися в об'єктивності, неупередженості та незалежності МВФ щонайменше за трьома напрямками: контроль за економічними системами і фінансовими секторами; оцінка впливу політики окремих країн, особливо розвинутих, на інші країни і світову економіку загалом; оцінка ризиків, з якими стикається глобальна економіка. МВФ має розвиватися у напрямку переродження його в інституцію, антикризові рішення якої мають набувати законодавчого характеру для національних економік.

Такий напрямок розвитку може дати свій ефект за умови розробки і використання механізмів, що забезпечили б суттєве зростання рівня надійності світової фінансової системи. Це складне питання, оскільки воно стосується суверенних прав національних держав, тому що зростання прав наднаціональної організації означає звуження прав національних урядів¹⁶. Оскільки такого перерозподілу функцій уникнути неможливо, правомірно ставити питання про вдосконалення, а точніше осучаснення міжнародного права. Можна прогнозувати, що з часом МВФ переросте у спеціалізовану міжнародну фінансову інституцію, яка очолить міжнародне глобальне регулювання.

¹⁶ Варто процитувати проект резолюції III Шістдесят третьої сесії Генеральної асамблеї ООН від 12 грудня 2008 р., в якому зазначено, що нині простір для маневру в національній економічній політиці, тобто межі для внутрішньої політики, зокрема у сфері торгівлі, інвестицій і промислового розвитку, в багатьох випадках визначають міжнародні принципи, зобов'язання і фактори, пов'язані з глобальними ринками, що кожному уряду доводиться зважувати на вигоди, пов'язані з прийняттям міжнародних норм і зобов'язань, та обмеження, зумовлені звуженням простору для маневру в національній політиці та міжнародними принципами і зобов'язаннями [10].

Розглядаючи функції держави як регулятора економіки, потрібно враховувати принципово нову парадигму, з якою вона зіткнулася. Її позиції у багатьох традиційних сферах суттєво поступаються наднаціональним регуляторам. Ставка рефінансування національних банків, курс національної валюти, імпорتنі бар'єри, експортні субсидії, оподаткування, соціальна політика, освіта, професійна підготовка кадрів – це ті важелі економічного регулювання, у сфері яких відбувається зсув впливу держави на користь зовнішніх регуляторів. Як зазначають Д. Лук'яненко і Т. Кальченко, вперше в історії державний суверенітет втрачає на власній території повний контроль над економікою та іншими сферами суспільного життя. Вже на ранніх стадіях інтернаціоналізації економіки держави змушені були вступати одна з однією в договірні відносини і брати на себе різноманітні зобов'язання, які неминуче тією чи іншою мірою обмежували свободу дій національних урядів, тобто де-факто звужували державний суверенітет. І що різноманітнішою й інтенсивнішою стає господарська, політична, науково-технічна та культурна взаємодія різних країн, то більше зростає розрив між державним суверенітетом де-юре і його суверенітетом де-факто¹⁷. Більш категорична позиція Д. Лук'яненка, яку він відстоює в монографії «Глобальна економічна інтеграція»: «Всі національні економіки є перехідними з огляду на формування контурів майбутньої глобальної економічної системи»¹⁸. З цим можна погодитися, оскільки перехід до нового світового економічного порядку потребує адаптації до нього всіх країн незалежно від рівня їх економічного розвитку.

Інакше кажучи, міжнародне економічне право значною мірою переростатиме у право національне. Це добре видно на прикладі тих країн, які об'єдналися в Європейському Союзі або прийняли рішення вступу до нього. Вже на етапі підписання угоди про асоціацію з ЄС, на якому перебуває нині Україна, портребує імплементації більшість європейських норм. Багато з них вже стали загальноновизнаними у світі. Особливо це стосується технічних регламентів ЄС.

1.3. Фінансові інструменти в системі нового світового економічного порядку

Серед найсмівливіших пропозицій щодо розширення наддержавних форм управління економікою можна виділити ідею запровадження світового фінансового податку, з якою виступив прем'єр-міністр Великобританії Г. Браун (2007–2010 рр.) на саміті міністрів фінансів країн «Великої двадцятки» у Шотландії 6 листопада 2009 р. Він мотивував це тим, що вигоду від успіхів банків отримує лише невелика група людей, хоч їхній провал негативно позначається на всіх. Суть нового податку полягає в тому, що він має бути глобального характеру, стати частиною нової глобальної економічної угоди і компенсувати банківські провали¹⁹.

¹⁷ Лук'яненко Д. Стратегії глобального управління / Лук'яненко Д. // Міжнародна економічна політика. – 2008. – № 8–9. – С. 5–41.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Браун за світовий фінансовий податок / BBCUkrainian.com. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.bbc.co.uk/ukrainian/world/story/2009/11/091107_brown_finance_is.shtml.

Таким чином, якщо традиційно банки в разі банкрутств або передбанкрутства рятували ситуацію за рахунок національних ресурсів, то браунівська концепція переносить джерело покриття банківських провалів глобального характеру на наднаціональний рівень. Хоча, у цій концепції не виписано співвідношення відповідальності між національними і наднаціональними органами, проте доцільність створення механізму міжнародного податкового механізму антикризового управління заслуговує на увагу. Якщо врахувати, що причиною світової кризи у 2008 р. значною мірою стало банкрутство американського інвестиційного банку «Леман Бразерс – Lehman Brothers Holdings, Inc.», то ідея Г. Брауна має підстави для серйозного обговорення. Особливо у тих випадках, коли виникає загроза кризи не окремого банку, а національної чи світової банківської системи.

Пропозицію щодо міжнародних податків на банківську систему можуть не сприймати самі банки. Так, голова Асоціації британських банків А. Найт свій сумнів щодо ефективності таких податків мотивувала тим, що вони не спрацюють, оскільки потребують досконалого глобального впровадження²⁰. Незважаючи на це, якщо створити продуману організацію збирання, акумуляції та використання світового податку, то можна забезпечити умови для подолання кризових явищ і зменшити психоз, що охоплює всю фінансово-банківську систему в періоди криз.

Світова економічна криза виявила насамперед відсутність надійних стандартів функціонування світового фінансового ринку. Їхнє створення потребує визначення принципів і критеріїв, за якими формуватиметься нове обличчя глобальної економіки. З огляду на причини і наслідки економічних криз, що відбулися на рубежі ХХ–ХХІ ст., насамперед останньої, необхідно розробити систему стримування спекулятивних угод і операцій на фінансовому ринку. Особливої уваги потребують так звані короткі продажі, інші незабезпечені та маржинальні операції. При цьому потрібно врахувати специфіку різних фінансових ринків, знайти оптимальні співвідношення власних і залучених коштів при здійсненні операцій із фінансовими інструментами.

Здійсненню дієвого контролю та регулювання наднаціонального рівня перешкоджає наявність значних національних відмінностей у бухгалтерському обліку і фінансовій звітності, що, як правило, зумовлені історичними факторами, а не реальним станом розвитку економічного сектору та світової практики. Активи, активний ринок, амортизація, амортизована собівартість фінансової інвестиції, асоційоване підприємство, балансова вартість активу, безнадійна дебіторська заборгованість, близькі члени родини, валютний ризик, відстрочений податковий актив, власний капітал, гарантована ліквідаційна вартість, гудвіл, економічна вигода, злиття, інструмент хеджування, ризик ліквідності – ці та інші стандарти потребують як уніфікації в межах міжнародного економічного права, так і чіткого визначення меж відхилень від них на рівні національних економік.

Загалом діяльність зі створення системи стандартів функціонування світової фінансової системи має орієнтуватися на усунення інформаційної асиметрії. Головною

²⁰ Браун за світовий фінансовий податок / BBCUkrainian.com. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.bbc.co.uk/ukrainian/world/story/2009/11/091107_brown_finance_is.shtml.

причиною сучасних криз є недостатня прозорість компаній, які працюють на фінансових ринках²¹. Це має різноманітні вияви на практиці. Доволі поширеними є випадки надання інвесторам недостовірної інформації з боку рейтингових агентств. Багато великих компаній вдаються до умисного викривлення своїх звітних даних.

Є й інший аспект проблеми інформаційної асиметрії – вона часто виникає з об'єктивних причин. На це, зокрема, звертає увагу Дж. Стигліц, зазначаючи, що збільшення прозорості фінансових компаній не виправить ситуацію, оскільки справа не в нестачі інформації, а навпаки, в її надлишку: деривативи настільки ускладнюють сучасну фінансову систему, що інвестор не в змозі оцінити ризики²².

Погоджуючись із твердженням про складність сучасної фінансової системи, зазначимо, що це не є підставою для зняття проблеми прозорості в сенсі інформаційної відкритості. Необхідно враховувати те, що прозорість потрібна зрячому. На ринку «зрячий» – це компетентний. Саме зі зростанням загального рівня фінансової грамотності всіх учасників ринку можна зменшити рівень інформаційної асиметрії та наблизити її, або до абсолютної симетрії, або до прийнятної. З іншого боку, навіть за наявності повної інформаційної симетрії ринок може бути непередбачуваним, якщо його учасники не навчені користуватися інформаційними потоками, не вміють самостійно визначатися у довірі до рейтингових агентств, звітів, інформаційних повідомлень тощо.

Так, система стандартів має бути підпорядкована меті забезпечення більшої підзвітності, посиленню контролю за інвестиційними хедж-фондами і територіями, де створюють умови для ухилення від сплати податків. Одночасно вона не має гальмувати процеси прийняття управлінських рішень і знижувати їхню якість. Якраз навпаки, потрібно ставити завдання перед розробкою нової міжнародної системи стандартів, щоб вона сприяла і покращенню діяльності регулятора, і зростанню ефективності управління.

При цьому необхідно враховувати, що завдяки розвитку телекомунікаційних систем і програмового забезпечення інформація про зміни на фінансових та інших ринках поширюється блискавично. Внаслідок цього рішення щодо переміщення капіталу, продажу і купівлі валют, цінних паперів і боргових зобов'язань приймаються у реальному масштабі часу практично рефлексивно і нерідко інтуїтивно. Крім того, світові фінансові ринки стають непідвладними юрисдикції окремих навіть найбільших держав. Це створює систему, коли на основі злиттів і поглинань транснаціональних корпорацій виникають нові потужні суб'єкти світової економіки.

Узагальнення причин економічних і фінансових криз останніх десятиліть дає підстави визначити певний перелік стандартів розкриття інформації як для державних регуляторів, так і для потенційних інвесторів та споживачів послуг. Стандартами, розробка яких нині обговорюється в системі міжнародних економічних відносин, є такі:

- стандарти про характер фінансових інструментів і діяльність ринкових інституцій: фінансова звітність; інформація про великі операції, злиття та поглинання;

²¹ Taylor J. D. The Financial Crisis and the Policy Responses: An Empirical Analysis of What Went Wrong [Електронний ресурс] / Taylor J. D. // NBER Working Paper. – 2009. – № 14631. – Режим доступу : www.nber.org/papers/w14631.

²² Stiglitz J. Markets Can't Rule Themselves [Електронний ресурс] / Stiglitz J. // Newsweek. – 2008. – Dec. 31. – Режим доступу : www.newsweek.com/id/177477.

дані про керівництво компаній, його професіоналізм, досвід роботи і характер винагороджень; інформація про великих власників та інших осіб, що впливають на прийняття рішень;

- стандарти на операції з позабіржовими фінансовими інструментами, що не регулюються і не обліковуються в банківських балансах (кредитно-дефолтові свопи [credit default swap, CDS]);
- інформація про осіб, які приймають рішення щодо емісії акцій, облігацій тощо;
- стандарти публічності та гласності щодо недобросовісних менеджерів і власників компаній фінансового і реального секторів економіки, дії яких призвели або призводили в минулому до банкрутства чи невиконання контрактів;
- стандарти міжнародного оперативного обміну інформацією регулювальних органів про діяльність ФПГ і ризики, що виникають і (особливо) нарощуються;
- стандарти посиленого нагляду за хедж-фондами щодо розкриття інформації про трансакції та взаємодію з банками;
- стандарти транспарентності регуляторів, особливо в питаннях призначення чиновників і прийняття рішень регулюючого впливу;
- стандарти інформування щодо винагороди керівників акціонерного товариства;
- стандарти прозорості ціноутворення на енергоносії;
- стандарти відповідальності керівництва за недостовірність інформації.

1.4. Валютна дилема у світовому економічному порядку

Великим каменем спотикання в умовах кризи стала проблема долара як наднаціональної валюти. Зокрема, поширилася точка зору про те, що через долар США здійснюють диктат власних інтересів на ринках інших країн, особливо тих, що розвиваються. Фахівці, які вважають необмежену емісію і величезний надлишок долара головними причинами сучасної кризи, вказують на алогічність його використання як засобу подолання останньої.

Генеральна Асамблея ООН у 1974 р. Програмою дій щодо встановлення нового міжнародного економічного порядку визначила необхідність докласти всіх зусиль для проведення реформи міжнародної валютної системи. Передусім наголошувалося на усуненні її нестійкості, зокрема «...нестійкості обмінних курсів, оскільки це негативно позначається на торгівлі сировинними товарами; підтриманні реальної вартості валютних резервів країн, що розвиваються, через попередження їхньої ерозії внаслідок інфляції та знецінення обмінного курсу резервних валют»²³.

З позицій сьогодення варто переосмислити минуле і з нього запозичити корисне для вирішення нинішніх проблем. З огляду на необхідність посилення ролі наднаціональних органів розширення системи міжнародно визнаних стандартів фінансової системи, логічною є потреба пошуку відповіді на питання, чи не доцільно світу

²³ Проект резолюції III Шістьдесят третьої сесії Генеральної Асамблеї ООН «Установлення нового міжнародного економічного порядку» (12 грудня 2008 г.).

перейти на єдину валюту, що буде спроможна обслуговувати як національні, так і загальносвітові потреби економічного розвитку. Отже, світова економіка вже не є нагромадженням національних економік, а переросла у внутрішньо інтегровану ме-гасистему, яка потребує власних механізмів для свого функціонування. Серед них одним із найважливіших є впровадження єдиної валюти.

Нині не бракує пропозицій щодо створення єдиної валюти. Особливо активізу-валася їхнє обговорення через кризу. Проте йдеться насамперед про резервну валю-ту. Як вважає директор-розпорядник МВФ Д. Кан (2007–2011 рр.), це питання має право на існування, однак його вирішення буде тривалим²⁴. Голова Народного банку Китаю Ч. Сяочуань зробив заяву, що його країна пропонує знайти резервну валюту замість долара. Це було сформульовано як необхідність «...створити наднаціональну резервну валюту, яка не прив'язана до окремих країн і зберігає стабільність у дов-гостроковій перспективі»²⁵. Офіційна позиція Росії полягає у створенні «...наднаці-ональної валюти, емісію якої здійснюватимуть міжнародні фінансові інституції»²⁶. Вона має бути стабільною, передбачуваною і такою, що функціонує за наперед відо-мими правилами міжнародної валютно-фінансової системи.

Протилежну точку зору відстоює керівництво США в особах президента Б. Обама, голови ФРС Б. Бернанке і міністра фінансів Т. Гейтнера. Вони вважають, що позиції долара «дуже сильні» і потреби в єдиній світовій резервній валюті немає. «Долар, – як стверджує Б. Обама, – дуже сильний, тому що інвестори визнають США країною з найсильнішою економікою і найбільш стабільною політичною системою у світі. Я не бачу необхідності в новій світовій валюті»²⁷. Професор Каліфорнійського університету в Берклі Б. Айхенгрін вважає «...єдиним, що могло б призвести до втрати долара, – неефективне управління економікою США. Одним із популярних сценаріїв є хроніч-на інфляція. Та це неможливо. Коли закінчиться епізод з нульовими відсотковими ставками, ФРС США подбає про те, щоб підтвердити свою прихильність цінній ста-більності... Інший сценарій – вихід з-під контролю дефіциту бюджету. Пророкуван-ня повного дефолту надумані. Проте великі борги означатимуть високі податки»²⁸. Б. Айхенгрін завершує статтю словами Марка Твена, що «...чутки про його смерть дуже перебільшені».

Ідея єдиної світової валюти є також предметом вивчення і дослідження науковців Росії, позиції яких так само не збігаються. Так, професор Дипломатичної академії МЗС Росії Д. Панарин виношує ідею створення «нової світової валюти», якій він дав назву «акюре». Її базою мають бути три валюти: рубль, євро та азійська грошова одиниця

²⁴ Вопрос создания новой резервной валюты обострился [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://top.rbc.ru/finances/27/03/2009/290289.shtml>.

²⁵ Там само.

²⁶ Предложения Российской Федерации к саммиту «Группы двадцати» в Лондоне (апрель 2009 года) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://archive.kremlin.ru/text/docs/2009/03/213992.shtml>.

²⁷ Вопрос создания новой резервной валюты обострился [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://top.rbc.ru/finances/27/03/2009/290289.shtml>.

²⁸ Eichengreen B. The Death-Defying Dollar [Електронний ресурс] / Barry Eichengreen // Project Syndicate. – 2009. – 22 October. – Режим доступу : <http://www.project-syndicate.org/commentary/eichengreen10>.

«акю», яку потрібно створити на базі китайського юаня²⁹. Протилежна точка зору полягає в тому, що «поява нової універсальної символічної (на відміну від матеріального золота) валюти, найімовірніше, призведе до подальшої віртуалізації фінансово-валютного ринку, тоді як зараз треба рухатися у протилежному напрямку»³⁰.

Отже, створення наднаціональної валюти – це завдання, вирішення якого нині є необхідним. При цьому потрібно дати відповідь на запитання: чи єдина валюта має бути тільки однією, чи вона має функціонувати паралельно з національними і колективними валютами як резервна. Щодо другої частини запитання зазначимо, що функцію резервної валюти виконують спеціальні права запозичення (СДР) Міжнародного валютного фонду. В аспекті формування нового світового економічного порядку важливо вирішувати проблему створення єдиної наднаціональної, тобто загальносвітової валюти. Йдеться про таку грошову одиницю, що обертатиметься як у міжнародних розрахунках, так і в розрахунках у середині держави в готівковій і безготівковій формах. Це означає, що нова грошова одиниця має бути визнана кожною країною світу як національна. Вигоди від її введення в обіг мають отримати країни як економічного центру, так і економічної периферії.

Розробка єдиної світової грошової одиниці може базуватися на використанні теорії і практики впровадження регіональних валют. Найбільш успішно серед них є євро, що реально функціонує як альтернатива долару і повністю замінила в 17 країнах національні валюти. З огляду на це треба застосувати ті теорії, що використовуються при розробці та функціонуванні колективних валют. Їхнє значення виходить за межі окремих груп країн. Варто згадати, що на початку 1960-х років, коли нобелівський лауреат Р. Манделл виступив з теорією оптимальних валютних зон, існування національних валют вважалося аксіомою. Сама постановка проблеми Р. Манделлом щодо доцільності для певних регіонів відмови від монетарного суверенітету на користь спільної валюти видавалася такою, що може мати лише академічний інтерес.

Створення валютних зон в останні десятиліття ХХ ст. підтвердило економічні переваги єдиної валюти, пов'язані із забезпеченням «...нижчих трансакційних витрат у торгівлі та меншій невизначеності в питаннях про відносні ціни»³¹. При цьому щодо забезпечення повної зайнятості на ринку робочої сили наявні випадки, коли зміна попиту чи виникнення іншого «асиметричного шоку» потребує зменшення реальної заробітної плати у якомусь регіоні. У зв'язку з цими умовами Р. Манделл обмежував створення валютної зони регіоном, у якому схильність робочої сили до міграції є доволі високою, щоб забезпечити повну зайнятість при виникненні в одному з регіонів асиметричного шоку. Нові умови, характерні для світової економіки ХХІ ст., є такими, за яких рух робочої сили глобалізувався і стримується лише обмеженнями

²⁹ Панарин И. В мире появится новая валюта [Електронний ресурс] / Панарин И. – Режим доступу : <http://newsland.ru/News/Detail/id/353512/cat/86/#comments481641>.

³⁰ Лук'яненко Д. Г. Глобальна економічна інтеграція : моногр. / Лук'яненко Д. Г. – К. : ТОВ «Національний підручник», 2008. – 220 с.

³¹ The Royal Swedish Academy of Sciences has decided to award the Bank of Sweden Prize in Economic Sciences in Memory of Alfred Nobel, 1999 to Professor Robert A. Mundell, Columbia University, New York, USA for his analysis of monetary and fiscal policy under different exchange rate regimes and his analysis of optimum currency areas [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nobelprize.org/nobel_prizes/economics/laureates/1999/ecoback9

національних урядів. Якщо цю перешкоду усунути, то світову економіку можна розглядати як один регіон, який може функціонувати за принципами і відповідно до моделі валютної зони, що дає підстави для розробки єдиної світової валюти.

Перехід до єдиної світової валюти потребує виконання й інших умов. Насамперед потрібно створити умови для розширення руху капіталу, розробити принципи міжнародної та внутрішньонаціональної адаптованості фіскальних систем, субсидій та допомог. Ефекти переходу до єдиної світової грошової одиниці можна буде отримати при пожевлєнні міжнародної торгівлі, вирівнюванні цін на фактори виробництва і товари та, зрештою, до вирівнювання рівнів економічного розвитку.

Додатковими проблемами, які доведеться вирішувати у зв'язку із запровадженням єдиної світової грошової одиниці, можна вважати потребу в урахуванні великої диференціації параметрів економічного розвитку, готовність усіх національних урядів виконувати умови забезпечення стабільності валюти. Насамперед доведеться подолати опір з боку США, де домінує уявлення про задовільний стан американської економіки і залишається найбільша зацікавленість в утриманні позиції долара як міжнародної резервної валюти. На противагу позиції США потрібно буде «схилити» до прийняття нейтральної єдиної валюти світову ділову громадськість, яка в умовах загрози глобального безладдя і нестабільності демонструє найбільшу готовність до радикальних змін.

Впровадження єдиної світової грошової одиниці – це завдання, яке ще два-три роки назад вважали б економічним романтизмом. Проте світова економічна і фінансова криза спонукає нації та їхні уряди до пошуку нових, більш ефективних шляхів розвитку. Саме зараз виникли умови, за яких такі рішення стають більш реальними. Зростає також психологічна готовність для практичної роботи зі створення єдиної валюти, особливо у країнах, що розвиваються. Так, член-кореспондент Російської Академії Наук Г. Фетисов пропонує перейти на міжнародні розрахунки за торговими та інвестиційними операціями у СДР, трансформуючи їх у повноцінну валюту. Коло валют, що формують нинішній валютний кошик СДР, має розширитися за рахунок країн «Великої двадцятки». Механізм використання СДР як грошової одиниці має запустити Світовий центральний банк з функціями Федеральної резервної системи з грошової емісії. Центробанкам країн G-20 відводять роль регіональних банків для інших центробанків³².

Такі пропозиції мають характер напівзаходів, тому що модель не визначає місця для інших валют, які використовують у міжнародних розрахунках. «Навряд чи США або держави Єврозони погодяться негайно відмовитися від долара і євро як засобу міжнародних розрахунків і провідних резервних валют, – визнає Г. Фетисов. – Тому введення СДР-валюти має відбуватися на добровільній основі та за дотримання принципів рівності всіх держав-членів МВФ і цілковитої забезпеченості СДР ліквідними активами. Найбільш зацікавлені в такому переході країни-експортери нафти та інші держави, економіці яких «курсові гойдалки» завдають величезної шкоди»³³.

³² Фетисов Г. О мерах по преодолению мирового кризиса и формированию устойчивой финансово-экономической системы (предложения для «Группы двадцати» по финансовым рынкам и мировой экономике) / Фетисов Г. // Вопросы экономики. – 2009. – № 4. – С. 32.

³³ Там само. – С. 33.

Отже, незважаючи на глобальність постановки проблеми, реальні спроби заміни наявних валют у міжнародних розрахунках – це не пропозиції зі створення ще однієї валюти (та ще й на базі кількох наявних), яка обертатиметься паралельно з провідними. Ці пропозиції також не настільки аргументовані, щоб переконати в необхідності принципової зміни ситуації в системі міжнародних валютно-фінансових відносин. Проте, якщо ставиться завдання досягнення радикальних змін у функціонуванні світової економіки, потрібно радикально змінювати і валютну систему. Для цього необхідно спочатку прийняти як одну з важливих вихідних умов нової міжнародної фінансової архітектури створення нової грошової одиниці, а після цього розроблення механізму переходу до неї в усіх міжнародних розрахунках.

1.5. Інтеграція зон вільної торгівлі – основа глобального прийняття нового світового економічного порядку

Шлях від досконалої теорії до такої самої досконалої практики в економічній системі потребує багато часу. Іноді час призводить до морального старіння ідеї, приводячи людство до такої системи, яка потребує нових теорій. Так сталося з країнами, які об'єдналися у Союз Радянських Соціалістичних Республік після 1917 р. Ідея централізовано і планово керованої економіки та спроба існування системи на її основі зробила чужою, чужорідною, непотрібною теорію ринкової економіки. Спроба практики розвиватися на іншій основі стимулювала пошук нової теорії. Оскільки ідея була відірвана від природи людини і суспільства *homo sapiens*, то нова теорія виявилась неприродною, наближеною до утопії. Зрештою, вона знищила систему, що створювалась на її основі.

Досконалою ідеєю в економіці можна вважати вільну торгівлю. Її засновником був Адам Сміт. Він як послідовник філософа Дж. Локка на основі його теорії про право людини на життя, рівність, свободу та приватну власність, формує свою теорію абсолютно вільної торгівлі (*free trade*) та відповідні їй уявлення про устрій суспільства. Йдеться переважно про принцип невтручання держави в економіку (*laissez faire*³⁴) і зосередження на захисті людей та їх власності. Виробилося і утвердилося розуміння про те, що вільна економіка є саморегульованою системою, в якій втручання держави спотворює дію природних законів ринку і порушує його рівновагу. Проте вся історія ринкової економіки складається з різноманітних відхилень дій держави від виконання ролі «нічного сторожа». Кожна держава більшою чи меншою мірою прикриває «вхід» на національний ринок, для чого на території «свого» ринку вводить численні обмеження для суб'єктів економічної діяльності іноземного походження. На жодному рівні донині не вдалося сконструювати відкриту економіку без бар'єрів і кордонів, у якій ніщо не заважало б вільно торгувати.

У своїй роботі «Розгляд природи та причин багатства народів» А. Сміт показав теоретично, що насправді економічна діяльність є ефективною тоді, коли вона є транснаціональною, оскільки наявність меркантильних правил збагачення своєї держави за рахунок іншої обмежує багатство нації. У широкому розумінні можна

³⁴ У перекладі з французької означає «дозволити робити».

говорити про *tabula rasa* щодо людини й економіки. Їх взаємодія відбувається за при-
таманними їм природними законами і не виносить зовнішнього втручання, оскільки
воно для них є чужорідним. При цьому об'єкт має розвиватися на власній основі,
сформованій минулим і в напрямку, який закладений логікою його розвитку. Антро-
пологію економіки можна представити як наповнювач із людей, засобів і предметів
виробництва. Зв'язки між ними опосередковує торгівля, забезпечуючи кожен люди-
ну засобами існування.

В сучасних умовах ідея вільної торгівлі найбільш швидко реалізується в межах
окремих регіонів за умови створення економічних об'єднань. У добу глобалізації
вони забезпечують синхронізацію бізнес-циклів та інтеграцію економік. У зв'язку з
цим можна стверджувати, що для кожної національної економіки приєднання до
певного економічного союзу майже рівнозначно отриманню циклічної швидкості
угрупованню. Це означає, що національні економіки в економічній стратегії роз-
витку (якщо абстрагуватися від політичних обставин), мають пошукувати союзу із
сильнішими. Приєднавшись до союзу, така економіка отримує сильніших конкурен-
тів, але одночасно і кращих партнерів для скорочення відставання від них. Саме таку
дилему вирішить Україна, якщо буде підписано угоду про асоціацію з Європейським
Союзом або вступ до Митного союзу Білорусі, Казахстану і Росії. Віддавши пріоритет
Угоді про асоціацію з ЄС, Україна має налагодити таку співпрацю з її членами, що
дає можливість у найкоротші терміни досягнути рівня її лідерів.

Треба зазначити, що шлях до укладання Угоди про асоціацію з ЄС виявився для
України доволі тривалим і непередбачуваним на останньому етапі. Непередбачува-
ність виявилася власне у тому, що напередодні підписання угоди виявилася сильні
антивекторні важелі міжрегіональної інтеграції, які при створенні чи розширенні
інших міжнародних регіональних об'єднань не траплялися. Загалом вони полягали
у тому, що Росія, яка наполегливо запрошувала Україну до Митного союзу Казахста-
ну, Білорусії і РФ, пішла всупереч своїм економічним вигодам на призупинення всіх
експортних потоків з України із загрозою їх розірвання. З огляду на обсяги і кон-
центрацію виробництва експортної продукції переважно у східних регіонах України,
такий поворот від економічної співпраці до економічної війни міг у надзвичайно ко-
роткі терміни знизити соціально-економічний розвиток старопромислових районів
країни і викликати кризи територіального характеру. Зрештою, це спонукало владу
України до призупинення підписання Угоди про асоціацію з Європейським Союзом.

Розвиток євроінтеграційних процесів України дозволяє зробити висновок,
що вони по-різному зачіпають національні інтереси учасників об'єднання і парт-
нерів країни, яка визначається з вибором пріоритетного вектору. Схиляючись у
бік об'єднання, що є лідером, країна отримує можливість долучення до найкращих
стандартів виробництва і життєдіяльності своїх громадян. Надаючи перевагу інте-
граційному вектору до держав з нижчими соціально-економічними стандартами,
країна віддаляється від новітніх цивілізаційних надбань і змушена самотужки на-
здоганяти лідерів.

Щоправда, сказане не означає, що кожна з країн, яка відстала у загальносвітовому розвитку, не має жодних досягнень. Вони є, навіть іноді видатні. Проте, їх замало для того, щоб бути на одному рівні із лідерами. Тому обмін здобутками в середині об'єднання країн із нижчими стандартами може бути рухом вперед із зростаючим відставанням від лідерів. Щоб дотягнутися до лідерів, їм рано чи пізно (краще раніше) треба кардинально реформуватися. Найкоротший шлях – об'єднання з лідерами на їхніх умовах або прийняття їхніх стандартів життєдіяльності в усіх сферах: політичній, економічній, виробничій, соціальній, моральній, релігійній, культурній, екологічній.

Не виключена постановка питання відносно того, чи можуть всі країни світу створити такий порядок, за якого не буде потреби у регіональних об'єднаннях. Цілком виключати такий розвиток у найвіддаленішій перспективі неможливо. Проте в осяжні часи такого вирівнювання очікувати неможливо, оскільки одночасно наблизитись у розвитку науково-технічного прогресу, освіти, переваг менталітетів, способів життя, відношення до праці, релігійної терпимості, міжнаціональних і расових відносин, трактувань історичних подій і т. і. нереально. Сьогодні навіть немає стандартів і методів, які принаймні на прикладі двосторонніх міждержавних відносин або в середині однієї країни дозволяли цілком позбавитися негативу у цих сферах. Хоча, звичайно, є країни, про які можна говорити як про успішні у становленні свого державного чи об'єданого порядку. Йдеться насамперед про США і Європейський Союз, до стандартів яких наближені Канада, Австралія і Японія, а також деякі країни Європи – не члени ЄС.

Найбільш реально перспектива розвитку регіоналізації полягає в тому, що територіальні об'єднання створюватимуться державами, які історично і ментально розвивалися протягом тривалого часу спільно і не мають відносно наближених стандартів життя, насамперед у морально-етичній, ментальній і релігійній сферах. Україна зберегла європейські цінності, які її народ успадкував із прийняттям християнства та багатовічного перебування у державних утвореннях з такими країнами, як Австрія, Польща, Литва, Угорщина і деякими іншими. Незважаючи на перебування під владою Росії, це докорінно не змінило цінності, які були привиті із єднанням з християнським світом. Тому шлях до європейської інтеграції для України не є геополітичним вибором Європи, хоча при створенні державних об'єднань геополітика завжди більшою або меншою мірою відіграє свою роль. Європейська інтеграція для України – це насамперед центробіжне зближення з подібними собі.

Створення об'єднань у глобальному просторі – це процес, який вже відбувається, особливо прискорено він розвивається з ХХ ст. Проте сьогодні він обмежується окремими сферами, де всі країни світу знаходять свій інтерес. Так Світова організація торгівлі об'єднала станом на 2013 р. 159 країн, на які припадає більше 96% обсягів світової торгівлі. Ці країни знайшли спільний інтерес у встановленні правил міжнародної системи торгівлі і вирішенні спірних питань між країнами-членами, що підписані під близько 30-ма угодами організації. Аналогічні об'єднання створюватимуться і в інших сферах в умовах поглиблення глобалізації і взаємозалежності між країнами.

1.6. Регіональна економічна інтеграція в сучасній системі світового господарства

Регіональна економічна інтеграція розглядається як форма регіональних торговельних угод, які спрямовані на розвиток будь-якого типу погодження (плану) щодо координації торговельної, фіскальної, монетарної політики між країнами. Регіональні торговельні угоди (*regional trade agreements*, далі RTAs) є головною домінуючою і незворотною тенденцією розвитку багатосторонньої торговельної системи.

Підґрунтя сучасної багатосторонньої торговельної системи було закладене в перші роки після Другої світової війни під впливом США – найбільш економічно потужної країни в світі, що мала свій власний інтерес у просуванні багатостороннього механізму регулювання³⁵. Створення трьох міжнародних економічних установ – МВФ, Світового банку та Міжнародної торговельної організації (рішення щодо яких було ухвалено під час Бреттон-Вудської конференції в 1944 р.) – мали забезпечити новий економічний порядок у світі. Через недієздатність останньої інституції країнами світу за основу для розширення багатосторонньої торговельної системи в 1947 р. було взято дію всебічної угоди про основні норми митної політики – Генеральної угоди з тарифів і торгівлі (ГАТТ), яка запроваджувала головною ідею рівності всіх сторін, що беруть участь у міжнародному обміні. Ця ідея конкретизувалася в декількох положеннях:

– «режим найбільшого сприяння» – теза про необхідність дотримання рівності і недискримінації всіх учасників зовнішньої торгівлі. Це центральне положення формулюється як зобов'язання країн-учасниць встановлювати мито на товари, що взаємопоставляються, не вище за те, яке було встановлене щодо будь-якої третьої сторони. Проте ця декларована теза допускає певні винятки у випадках створення спеціальних економічних (інтеграційних) угруповань;

– наступний принцип стосується використання засобів зовнішньоторговельного регулювання. ГАТТ визнає *мито як єдиний прийнятний засіб*. Решта всіх форм і методів застосовуватися не повинні, а в тих випадках, коли їх застосування здійснюється, це повинно носити тимчасовий характер і обґрунтовуватися винятковими обставинами одночасно ГАТТ не рекомендувала країнам-учасникам використовувати квоти, а також експортні або імпорتنі ліцензії. Діяльність ГАТТ була спрямована на скорочення митних зборів. Якщо в 1945–1947 рр. середній розмір митних зборів у розвинених країнах становив 40–60%, а з деяких товарів, наприклад, хімічних, досягав 70–90%, то до кінця 1980-х років його вдалося знизити до 3–5%;

– найважливіший аспект діяльності ГАТТ стосується принципів ухвалення рішень і дій. Це *відмова від односторонніх дій на користь переговорів і консультацій*, відповідно до яких країни-учасниці беруть на себе зобов'язання не застосовувати односторонні дії, пов'язані з обмеженням свободи торгівлі; всі рішення ухвалюються тільки в рамках взаємних торгових переговорів.

³⁵ World Trade Report 2011. The WTO and preferential trade agreements: from co-existence to coherence [Electronic resource]. – Geneva : WTO Publications, 2011. – P. 51.

Спадкоємицею ГАТТ з 1995 р. стала Світова організація торгівлі (СОТ), яка сьогодні є провідною міжнародною організацією, що забезпечує багатосторонній механізм регулювання торговельно-економічних відносин у світовій економіці. СОТ – постійно діюче інституційне об'єднання країн, які беруть участь у міжнародному обміні товарами, послугами, інтелектуальною власністю. До вищезазначених принципів було також додано: *принцип «єдиного пакету»*, згідно з яким країни мають ухвалити положення, які було узгоджено під час попередніх раундів переговорів, окрім того, на всі країни будуть поширюватись єдині норми та правила; зобов'язання з боку країн під час проведення внутрішньої політики дотримуватись вимог багатосторонніх угод.

За станом на кінець 2013 р. кількість країн-членів СОТ становить 159, на частку яких припадає основна частина світового експорту. СОТ здійснює нагляд за широким спектром торгово-політичних угод і має значно більше повноважень завдяки вдосконаленню процедур ухвалення рішень під час проведення відповідних раундів-переговорів. З кожним новим раундом переговорного процесу суттєво зростає кількість укладених регіональних торговельних угод. Зазначимо, що з кожним новим раундом переговорів, які наведено в табл. 1.1, постійно зростає й тривалість переговорного процесу.

Таблиця 1.1

Раунди багатобічних переговорів ГАТТ/СОТ

Час проведення	Зміст переговорів	Кількість учасників
1947	Тарифи	23
1949	Тарифи	31
1951	Тарифи	38
1956	Тарифи	26
1960–1961, раунд Діллона	Тарифи	26
1964–1967, раунд Кеннеді	Тарифи, антидемпінгові заходи	62
1973–1979, Токійський раунд	Тарифи, нетарифні заходи	102
1986–1994, Уругвайський раунд	Тарифи, нетарифні заходи, сільське господарство, текстиль, послуги, інтелектуальна власність, врегулювання суперечок, створення СОТ	123
2001–..., Дохійський раунд	Тарифи, нетарифні заходи, послуги, навколишнє середовище	159

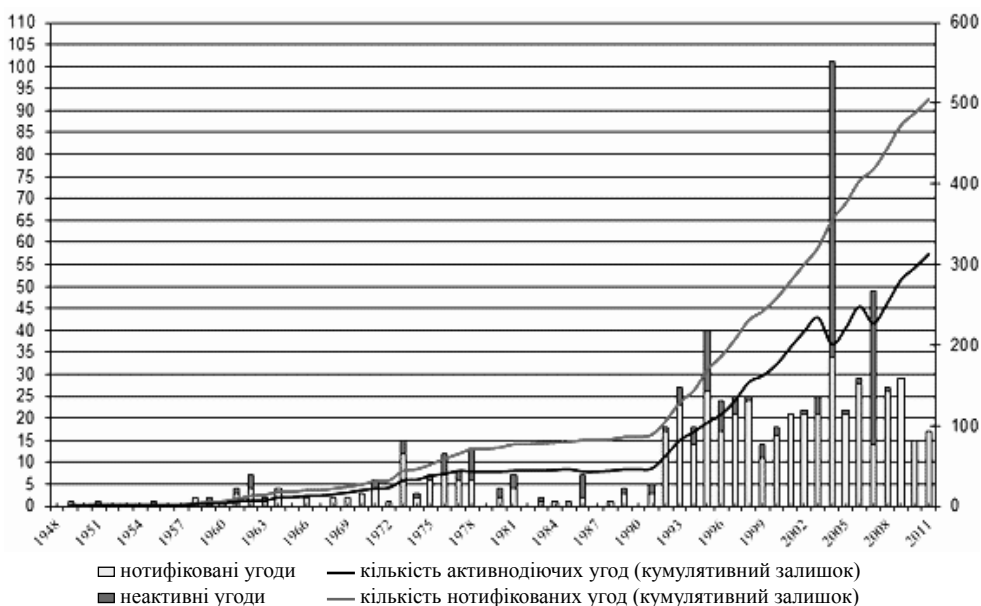
Стрімке поширення регіональних торговельних угод за останні роки пов'язане не тільки з лібералізацією тарифного регулювання в межах внутрішньорегіональної торгівлі. У розвитку регіональної інтеграції з'явилися нові характерні особливості³⁶. По-перше, країни все більше намагаються зробити RTAs центральним завданням національної торговельної політики через нездатність врегулювати торговельні відносини за допомогою багатостороннього механізму СОТ. По-друге, RTAs є більш складними і комплексними, встановлюючи у багатьох випадках такі регулюючі режими, що виходять за правила багатостороннього механізму. По-третє, укладання регіональних угод між головними країнами, що

³⁶ Mukhopadhyay K. Economic and Environmental Impact of Free Trade in East and South East Asia / K. Mukhopadhyay, P. Thomassin. – New York : Springer Science+Business Media B.V., 2010. – P. 3–4.

розвиваються, вказує на зміцнення співробітництва типу Південь-Південь. По-четверте, суттєво зростає кількість трансрегіональних RTAs у загальній кількості регіональних угод.

Рекордну кількість регіональних торговельних угод було укладено протягом десяти перших років нового століття – 241 RTAs – трохи більше половини від усієї кількості діючих RTAs. $\frac{3}{4}$ усіх угод, укладених за цей період, припадають на міжрегіональні інтеграційні ініціативи, в розвитку яких найбільшу активність виявили країни Східної Азії (15 регіональних та 31 міжрегіональних RTAs), Європи (17 регіональних та 26 міжрегіональних RTAs), країни Південної Америки (3 регіональні та 28 міжрегіональних RTAs)³⁷.

Повільний розвиток переговорного процесу в межах Дохійського раунду сприяв поширенню регіональних ініціатив у світі: якщо з 1950 р., число активних преференційних торговельних угод збільшилось до 70 в 1990 р., то вже з початку 1990-х рр. простежується стрімке зростання кількості регіональних інтеграційних ініціатив у світі. Саме в ці роки швидкість укладання регіональних торговельних угод суттєво зросла, як це наочно демонструє рис. 1.8. Активізація регіональних інтеграційних проєктів паралельно з розвитком Дохійського раунду викликала чимало дебатів щодо сумісності та потенціалу розвитку багатосторонніх та регіональних підходів до торговельного співробітництва в світовому господарстві, фрагментація якого почала посилюватися.

Рис. 1.8. Динаміка укладання регіональних торговельних угод

На сьогодні майже всі члени СОТ є членами щонайменше однієї регіональної угоди (за винятком Монголії). У світовому господарстві спостерігається одночасна

³⁷ World Trade Report 2011. The WTO and preferential trade agreements: from co-existence to coherence [Electronic resource]. – Geneva : WTO Publications, 2011. – P. 59.

участь країн світу в декількох регіональних торговельних угодах, які накладаються одна на одну, не тільки створюючи комплексний і складний механізм взаємодії, а й посилюючи конкуренцію серед декількох торговельних режимів. У середньому на кожну країну-члена СОТ припадає 12 угод (для порівняння – на початку 1990-х рр. країна-член СОТ брала участь у середньому в двох регіональних угодах).

ГАТТ/СОТ нотифіковано 453 регіональні торговельно-економічні угоди, з яких 288 є тими, що активно функціонують. На початок листопада 2012 р. кількість угод зросла до 352. Поряд з кількісними змінами простежуються й якісні зрушення у характері домовленостей щодо регіональної інтеграції³⁸:

- по-перше, це стосується переходу до відкритої моделі регіональної інтеграції, розвиток якої спрямовано на стимулювання міжнародної торгівлі, а не на встановлення контролю над торговельно-економічною співпрацею (як це було притаманно ендогенній концепції розвитку регіонів);
- по-друге, в регіональних торговельних угодах поряд із зниженням тарифів і квот визначається й механізм зниження інших бар'єрів, що сприятиме розвитку глибокої інтеграції країн, досягнення якої потребує широкомасштабних політичних заходів (як це було зроблено в ЄС), що виходять за межі традиційної торговельної політики;
- по-третє, у світогосподарській практиці активізувалась поява торго-вельних блоків, що поєднують країни з різним рівнем соціально-економічного розвитку і доходу, але які виступають як рівноправні партнери в межах укладених регіональних торговельних угод типу Північ-Південь (початок цього процесу пов'язано з укладанням угоди про створення Північ-ноамериканської зони вільної торгівлі);
- по-четверте, зростає кількість регіональних торговельних угод, що укладаються між віддаленими країнами, розвиток співробітництва між якими ґрунтується на принципах стратегічного партнерства, яке не обов'язково пов'язане із фактором географічної близькості та спільності кордонів.

Практика розвитку світового господарства показує, що сучасні умови розвитку країн світу суттєво вплинули на характер розвитку інтеграційної взаємодії. На зміну першій фазі в розвитку інтеграційних об'єднань між високорозвиненими країнами (інтеграційні угоди Північ-Північ) поступово починається новий етап, пов'язаний із формуванням нових регіональних інтеграційних угод між країнами, що мають різний рівень соціально-економічного розвитку (інтеграційні угоди Північ-Південь)³⁹.

Суттєве зростання кількості регіональних інтеграційних ініціатив, що простежується останнім часом, значною мірою забезпечили країни, що розвиваються. Якщо наприкінці 1970-х рр. на інтеграційні угоди типу Північ-Південь припадало майже 60% усіх угод, угоди типу Південь-Південь становили 20%, то на початок 2011 р. питома вага регіональних торговельних угод, які укладено країнами, що розвиваються,

³⁸ Шифф М. Региональная интеграция и развитие / М. Шифф, А. Л. Уинтерс ; [пер.с англ.] / Всемирный банк. – М. : Изд-во «Весь мир», 2005. – С. 17–21.

³⁹ Шишков Ю. В. Интеграционные процессы на пороге XXI века: почему не интегрируются страны СНГ / Ю. В. Шишков. – М. : III тысячелетие, 2001. – С. 355–366.

становить 2/3 загальної кількості RTAs, тоді як питома вага інтеграційних угод типу Північ-Південь становить близько 25%⁴⁰. Відповідно на частку інтеграційних угод типу Північ-Північ припадає близько 10% усіх RTAs. Кількість діючих регіональних торговельних угод у регіональному розрізі за типами угод наведена в табл. 1.2.

Таблиця 1.2

Кількість діючих регіональних торговельних угод: регіональний аспект

Напрямок	кількість	Африка	СНД	Європа	Південна Америка	Центральна Америка	Кариби	Західна Азія	Близький Схід	Океанія	Східна Азія	Північна Америка
Північ-Північ	усього	0	0	21	0	0	0	0	0	2	1	2
	в середньому на країну	0,0	0,0	0,5	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,1	0,4
Північ-Південь	усього	12	2	41	11	3	3	1	15	11	22	18
	в середньому на країну	0,2	0,2	1,0	0,9	0,4	0,1	0,1	1,2	0,4	1,2	3,6
Південь-Південь	усього	43	31	16	54	38	16	20	22	2	28	18
	в середньому на країну	0,7	2,6	0,4	4,5	5,4	0,7	2,5	1,7	0,1	1,5	3,6

Примітка. Складено та розраховано автором на підставі аналізу джерела ⁴¹

Із усієї загальної кількості діючих регіональних торговельних угод (як нотифікованих, так і не нотифікованих СОТ), до типу Північ-Північ належить 26 угод, 139 угод – до типу Північ-Південь. Найбільшу частину забезпечують угоди типу Південь-Південь – 288. Загальна кількість регіональних торговельних угод, укладених між країнами в межах певного регіону, становить 146 RTAs (32%), усі інші угоди мають характер міжрегіональних (307 RTAs, або 68% від загальної кількості). Поява такого типу міжрегіональних угод найбільше характерна останньому десятиріччю, що наочно демонструє динаміка укладання регіональних торговельних угод у регіональному розрізі, яку представлено в табл. 1.3.

Оцінка динаміки укладання регіональних торговельних угод з точки зору їх типу дає змогу визначити, що, з одного боку, зростає кількість двосторонніх регіональних угод, що об'єднуються у багатосторонні угоди, з іншого – вже існуючі регіональні блоки розвивають регіональний інтеграційний процес від імені своїх країн-членів. Серед міжрегіональних RTAs найбільш поширена практика укладання двосторонніх угод (89 RTAs), ніж багатосторонніх (12 RTAs). Активну роль у розвитку як двосторонніх, так і багатосторонніх регіональних торговельних угод відіграють країни, що розвиваються, за участю яких укладено 135 та 54 RTAs відповідно. Активно розвиваються на багатосторонній основі й регіональні ініціативи типу Північ-Південь, у

⁴⁰ World Trade Report 2011. The WTO and preferential trade agreements: from co-existence to coherence [Electronic resource]. – Geneva : WTO Publications, 2011. – P. 55–56.

⁴¹ Там само. – 251 р.

Таблиця 1.3

Динаміка діючих регіональних торговельних угод: регіональний аспект

роки	Тип угоди	Африка	СНД	Європа	Південна Америка	Центральна Америка	Кариби	Західна Азія	Ближній Схід	Океанія	Східна Азія	Північна Америка
1950–1959	внутрішньо-регіональні	2	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0
	міжрегіональні	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
1960–1969	внутрішньо-регіональні	1	0	1	0	1	0	0	0	0	0	0
	міжрегіональні	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
1970–1979	внутрішньо-регіональні	1	0	5	0	1	0	0	0	1	0	0
	міжрегіональні	2	0	3	3	1	2	2	2	1	2	2
1980–1989	внутрішньо-регіональні	5	0	1	1	0	0	0	0	2	0	0
	міжрегіональні	1	0	1	11	9	4	1	2	0	1	6
1990–1999	внутрішньо-регіональні	12	25	10	9	0	0	2	2	1	2	1
	міжрегіональні	11	1	12	10	8	3	1	14	0	0	8
2000–2010	внутрішньо-регіональні	3	4	17	3	5	0	5	5	1	15	0
	міжрегіональні	17	3	26	28	16	10	10	12	9	31	21

Примітка. Складено та розраховано автором на підставі аналізу джерела⁴²

тому числі на основі приєднання до вже існуючої регіональної угоди (41 RTAs), як це можна побачити з даних табл. 1.4.

Наявність регіональних угод (як двосторонніх, так і багатосторонніх) одночасно з багатосторонньою системою регулювання, що забезпечує СОТ, формують більш складну, узгоджену та досконалу глобальну архітектуру торгівлі, що характеризується «мультишвидкістю» та системою «змінних геометрій»⁴³. Пов'язано це з тим, що значна кількість регіональних торговельних угод, що діють сьогодні у світі, виникла на підґрунті об'єднання в одну багатосторонню угоду декількох двосторонніх угод. Інший напрям розвитку регіональних ініціатив пов'язаний із практикою укладання угод, що мають міжрегіональний характер. Наслідком цих тенденцій виявилось посилення фрагментації торговельних відносин між країнами, що належать до декількох регіональних угод.

Доволі очікуваною є структура регіональних торговельних угод з точки зору розвитку ринкової інтеграції. Найбільша кількість угод пов'язана зі створенням зон вільної торгівлі (2/3 від загальної кількості діючих регіональних торговельних

⁴² World Trade Report 2011. The WTO and preferential trade agreements: from co-existence to coherence [Electronic resource]. – Geneva: WTO Publications, 2011. – 251 p.

⁴³ Там само. – Р. 54.

Таблиця 1.4

**Регіональний розподіл двосторонніх та багатосторонніх
регіональних торговельних угод за типом країн**

Тип угоди	двосторонні	багатосторонні	багатосторонні, в т. ч. за участю вже існуючої угоди	усього
<i>за типом інтеграційних угод</i>				
Північ-Північ	6	9	8	23
Північ-Південь	29	6	41	76
Південь-Південь	135	36	18	189
Усього	170	51	67	288
<i>за регіональним охопленням</i>				
внутрішньорегіональні	81	39	26	146
міжрегіональні	89	12	41	142
Усього	170	51	67	288

Примітка. Складено та розраховано автором на підставі аналізу джерела⁴⁴

угод). Це пов'язано з тим, що їх створення не вимагає значних зусиль щодо спільної координації зовнішньоекономічної політики з боку країн-підписантів угоди. Формування митного союзу передбачає застосування єдиного зовнішнього тарифу та гармонізації зовнішньоторговельної політики, що вимагає вищого ступеня координації національних політик країн-членів митного союзу, втрату їхньої автономії у зовнішньоторговельній сфері. Угоди зі створення преференційних умов торгівлі, зон вільної торгівлі або митного союзу пов'язані з неглибокою інтеграцією (*shallow integration*), тоді як створення спільного ринку, економічний та монетарний союз, а також повна інтеграція є формами глибокої інтеграції (*deep integration*).

Активізації поширенню у світі угод, спрямованих на створення зон вільної торгівлі, сприяло й те, що угоди цього ступеня інтеграції, умови поширення лібералізації торгівлі необов'язково визначаються межами географічного регіону, до якого належать країни і між якими укладаються відповідні регіональні торговельні угоди. Тобто до практики укладання регіональних угод щодо створення зон вільної торгівлі почали активно залучатися країни, що не тільки мають різний рівень соціально-економічного розвитку, а й *різну географічну приналежність*. Можливості саме для створення зон вільної торгівлі між країнами, що належать до різних регіонів (континентів), є об'єктивно значно більшими, оскільки вони спрямовані на розвиток ліберальних умов щодо доступу на ринок іншої країни, з якою укладається угода, і не обмежуються наявністю спільних кордонів, які передбачаються при створенні митних союзів. Крім того, утворення зон вільної торгівлі дозволяє одній країні брати участь одразу у декількох інтеграційних утвореннях. Найбільша кількість регіональних торговельних угод, пов'язаних зі створенням зон вільної торгівлі, зосереджена у європейському та середземноморському регіоні. Майже втричі нижче регіональних торговельних угод укладено в американському та східноєвропейському, в центральноазійському регіоні.

⁴⁴ World Trade Report 2011. The WTO and preferential trade agreements: from co-existence to coherence [Electronic resource]. – Geneva : WTO Publications, 2011. – 251 p.

В інтеграційних угодах типу Південь-Південь найбільш поширеними є угоди, що охоплюють торгівлю товарами, тоді як в угодах типу Північ-Південь переважає торгівля товарами та послугами. Серед двосторонніх угод 62% припадає на RTAs, що регулюють питання торгівлі товарами. У структурі міжрегіональних угод, незважаючи на те, що дія більшості з них поширюється тільки на торгівлю товарами (84RTAs), досить значною є і кількість угод, які поширюються і на товари, і на послуги (57RTAs), що вказує на подальші стратегічні мотиви розвитку міжрегіональних інтеграційних ініціатив (особливо, якщо це стосується формування міжнародної виробничої мережі). Одночасно з розширенням кількості укладених регіональних торговельних угод у світовому господарстві суттєво зросли й обсяги торгівлі між державами, що залучені до регіональних інтеграційних процесів.

Ставлення науковців до динаміки й поширення практики укладання регіональних торговельних угод є вкрай неоднозначним. На думку Д. Бхагваті⁴⁵, щодо багатосторонньої системи регулювання торгівлі подібні угоди є певною мірою «термітами», оскільки укладання нових регіональних угод зменшує перспективи загальносвітового зниження тарифів, що суттєво обмежує розвиток торговельно-економічної лібералізації в масштабах усього світового господарства. Однак без відповідного реформування переговорного процесу стосовно регулювання міжнародних торговельних відносин, який відбувається під егідою СОТ, зменшення впливу поширення практик регіональних режимів лібералізації є доволі проблематичним. Згідно з ліберальною концепцією, розвиток відкритості ринку сприяє більш оптимальному розподілу факторів виробництва, тому саме прагнення досягти вищої продуктивності їхнього використання й стало підґрунтям стрімкого зростання регіональних і двосторонніх угод протягом останніх років⁴⁶, що, незважаючи на різноманіття видів співробітництва, мають за мету лише скорочення торговельних обмежень⁴⁷.

Подвійна природа регіональної лібералізації породжує два тренди: регіоналізм, який розглядається як будівельний блок, з іншого боку – це відповідний інструмент, що підтримує багатовимірний простір. Перша тенденція вказує на дискримінаційний компонент, тоді як другий наголошує на компоненті лібералізації. Більшість укладених у світі регіональних торговельних угод зорієнтовано на лібералізацію умов торгівлі кінцевою продукцією. Поширення торговельних потоків проміжної продукції (насамперед через поширення міжнародних виробничих мереж) вимагає відповідної адаптації умов RTAs стосовно конкурентної політики, інфраструктурного розвитку, що робитиме поширення виробничих мереж більш захищеними. Завдяки діяльності транснаціональних компаній глобальні виробничі мережі є більш складними та комплексними, що призводить до появи більш складних механізмів реалізації міжнародної торгівлі. Успішний розвиток транскордонних виробничих мереж потребує узгодженої національної політики в кожній країні, що уклала регіональну інтеграційну угоду. Таким чином, необхідність підтримки підприємницької діяльності одночасно в декількох країнах формує попит на

⁴⁵ Bhagwati J. Termites in the Trading System How Preferential Agreements Undermine Free Trade / J. Bhagwati. – Oxford University Press, 2008. – 160 p.

⁴⁶ Trade and Development Report 2007. Regional Cooperation for Development. – New York and Geneva: UNITED NATIONS, 2007.

⁴⁷ Шифф М. Региональная интеграция и развитие / М. Шифф, А. Л. Уинтерс ; [пер.с англ.] / Всемирный банк. – М. : Весь мир, 2005. – С. 17.

більш глибокі форми інтеграції. Ці форми інтеграції забезпечують не тільки зниження торгових витрат. Саме вони сприяють запровадженню таких загальних правил, що забезпечують стабільність грошово-кредитної системи. Глибока інтеграція та торгівля тісно пов'язані між собою. Гармонізація та взаємне визнання правил походження необхідні для розвитку торгівлі послугами, підтримки конкурентної політики. Інституційним завданням СОТ є пошук підходу, який сприятиме більш глибокій інтеграції при збереженні принципу доповнюваності та недискримінації.

Для характеристики організаційного оформлення інтеграційної взаємодії між країнами в економічних дослідженнях використовують різні терміни: «преференційні торговельні угоди» (*Preferential Trade Agreements – PTAs*), «регіональні торговельні угоди» (*Regional Trade Agreements – RTAs*), «угоди про економічну інтеграцію» (*Economic Integration Agreement – EIAs*), «угоди про економічне партнерство» (*Economic Partnership Agreements – EPAs*) тощо. При цьому навіть у Світовій організації торгівлі визнають, що найчастіше ці терміни застосовуються як синоніми, а термін «регіоналізм» використовують для характеристики розширення регіональних інтеграційних ініціатив⁴⁸. Оскільки на практиці дія цих угод може розповсюджуватися не лише на сферу торгівлі, а й охоплювати питання інвестування, трудових відносин, конкурентної політики, держаних закупівель, а також інших сфер, що не належать до економічної діяльності, використання традиційних підходів до визначення за назвою типу інтеграційної угоди є застарілим і не відповідає дійсності. Саме тому більш змістовним за суттю, не суперечливим і нейтральним за формою, є використання терміна «регіональні інтеграційні угоди», дія яких охоплює всі форми інтеграційної взаємодії (не тільки торговельної та взагалі економічної) і за юридичним визначенням означає міжнародну угоду на двосторонній та багатосторонній основі. «Регіональна інтеграційна угода» визначається як міжнародна угода (договір), що укладається між двома та більше країнами або групою/групами країн, учасниками якої утворюють міждержавний економічний простір, і які беруть на себе зобов'язання щодо створення відповідної форми регіональної економічної інтеграції.

Сфера діяльності сучасних регіональних угод розповсюджується за межі регіональних кордонів, що надає їм ознак міжрегіональних. Оскільки більшість регіональних угод, які укладено в світі, виходить за межі одного регіону, і взагалі деякі з угод мають трансконтинентальний характер, то використання характеристики «регіональний» є радше умовним й традиційним. Можна вважати, що використання цієї характеристики цілком відповідає визначенню регіону в світовій економіці відповідно до *інтеграційного підходу*. Оскільки сучасні регіональні угоди охоплюють взаємодію країн, які не обов'язково належать до одного регіону, то в такому випадку змістовне наповнення терміну «регіональний» має відповідати сутності «міждержавний», який не пов'язаний виключно із належністю країн до певного географічного регіону. Відповідно, регіональна інтеграційна угода визначається як міжнародна угода (договір), що укладається між двома та більше країнами або групою/групами країн, учасниками якої утворюється міждержавний економічний простір, і які беруть на себе зобов'язання щодо створення відповідної форми регіональної економічної

⁴⁸ World Trade Report 2011. The WTO and preferential trade agreements: from co-existence to coherence [Electronic resource]. – Geneva : WTO Publications, 2011. – P. 58–59.

інтеграції. Міждержавний економічний простір розглядається як утворення, що виникає в результаті розширення та поглиблення мікро-, макроінтеграції і яке може бути інституційно оформлено у вигляді відповідної регіональної інтеграційної угоди, дія якої спрямована на формування певного етапу (форми) регіональної економічної інтеграції.

Конкуренція між регіональними торговельними угодами та багатосторонньою торговельною системою фактично визначає сутність взаємовідносин між регіоналізмом та мультилатералізмом. Однак ця конкуренція має взаємодоповнюючий характер у торговельній лібералізації та інтеграційних ініціативах, як результат синергії між регіональними та багатосторонніми переговорними процесами, спрямованими на розвиток відкритості торгівлі та ринків. Наступним кроком розвитку стане абсорбція (поглинання) цих двох стратегічних напрямів з точки зору кращого досвіду та результатів, а відтак регіональні інтеграційні угоди будуть важливою складовою (блоками будування) багатосторонньої системи регулювання торговельно-економічних відносин.

Механізм врегулювання проблем нормативного характеру потребує подальшого розвитку насамперед через інтенсифікацію переговорного процесу під егідою Світової організації торгівлі в рамках Дохійського раунду, спрямованого на узгодження механізму багатостороннього нагляду для регіональних торговельних угод, забезпечення їх прозорості, визначення і погодження конкретних формулювань, процедур і норм, специфічних для регіональних торговельних угод тощо. Правила, що регламентують розвиток і діяльність регіональних торговельних угод з боку СОТ, мають недостатню ефективність, а відтак, вони потребують прийняття нових механізмів торговельної взаємодії і на багатосторонньому, і на регіональному рівнях. Важливим кроком у розвитку цього механізму регулювання є прийняття членами СОТ «Компендіуму положень, що регламентують регіональні торговельні угоди» (Компендіум)⁴⁹, дія якого спрямована на встановлення транспарентного механізму розвитку регіональних торговельних угод у межах багатосторонньої торговельної системи. Визначений транспарентний механізм має охоплювати такі складові, як: визначення періоду повідомлення про укладання регіональної торговельної угоди; забезпечення доступності і повноти статистичної інформації, що характеризує діяльність регіонального угруповання; обов'язкове повідомлення про зобов'язання учасників угруповання; вдосконалення багатостороннього механізму нагляду за регіональними торговельними угодами, що забезпечує системність аналізу, однорідність вимог тощо.

Відповідно до Компендіуму, визначено період для повідомлення про укладання регіональних торговельних угод. Термін, протягом якого члени СОТ мають бути повідомлені щодо нової угоди, існуючими вимогами чітко не врегульовано. Як результат, на практиці, багато регіональних торговельних угод нотифіковано після їх оприлюднення або введення до дії. Відповідно до ст. ГАТТ XXIV: 7(a) термін «повинні негайно повідомити» інтерпретується таким чином, що нотифікація регіональної торговельної угоди з боку СОТ має відбуватися до її введення в дію. Період попереднього повідомлення має бути не менш ніж за 90 днів (ст. ГАТТ V: 5). Проблемним залишається врегулювання регіональних торговельних угод, які введено в дію без нотифікації в СОТ, насамперед це стосується преференційних угод між країнами, що розвиваються.

⁴⁹ Compendium of Issues Related to Regional Trade Agreements [Electronic resource] // World Trade Organization [Official website]. – URL : // http://www.wto.org/english/tratop_e/region_e/region_negoti_e.htm

Регіональні торговельні угоди повинні покривати всі галузі економіки без винятку, а перехідний період повинен мати обмежені терміни (не більше 10 років) і включати чіткий графік лібералізації торгівлі в окремих галузях. В результаті застосування регіональних домовленостей спільний митний тариф, який впроваджується в рамках митного союзу, не повинен перевищувати найнижчий тариф, що існував у країні з найнижчим тарифом у відповідній галузі, або навіть найнижчий тариф у рамках режиму найбільшого сприяння.

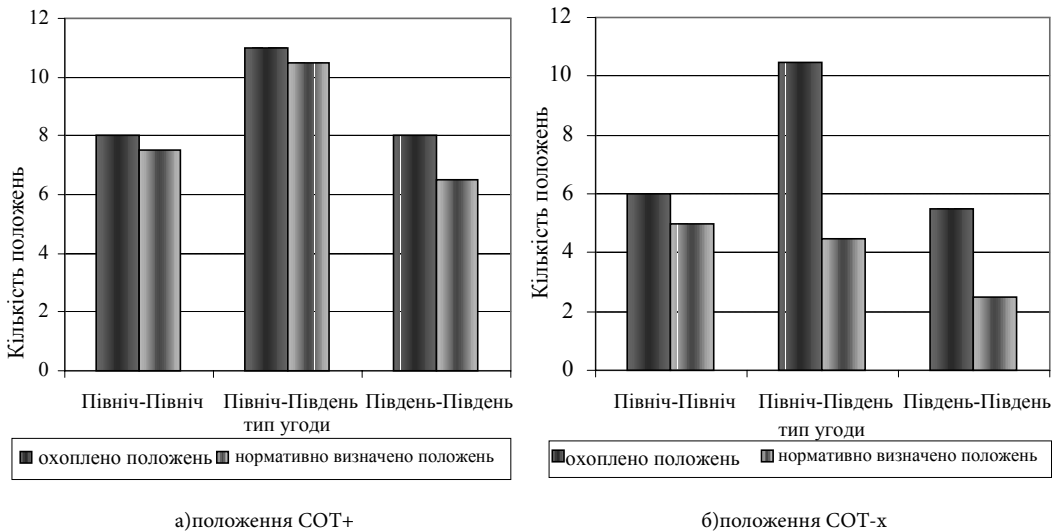
Інтеграція повинна оцінюватися з точки зору того, чи є вона кроком на шляху до більшої свободи торгівлі або, навпаки, виявляється обмеженням на шляху торговельних потоків. Відповідно до правил ГАТТ/СОТ існує виняток з режиму найбільшого сприяння – ст. XXIV ГАТТ, яка є підґрунтям розвитку регіональних інтеграційних домовленостей і передбачає можливість створення митних союзів і зон вільної торгівлі. Відповідно до правил перед створенням інтеграційних угруповань можливе існування протягом досить тривалого часу «перехідних домовленостей», які повинні приводити до утворення митного союзу або зони вільної торгівлі через «розумний проміжок часу» за умов, що торговельні бар'єри між членами усунуто на «практично всі» товари, а бар'єри в торгівлі з іншими країнами, принаймні, не збільшено.

Невирішення проблем в рамках Дохійського раунду, поширення практик укладання двосторонніх та регіональних торговельних угод певною мірою ставить під сумнів ідею багатосторонньої регламентованої СОТ системи торгівлі. Регіональні торговельні угоди суттєво відволікають від вищої мети багатостороннього механізму регулювання, хоча саме СОТ через систему існуючих механізмів стримала посилення протекціонізму під час останньої світової фінансової кризи, що не дало змогу повторити розвиток сценарію Великої депресії 1930-х років через постійний моніторинг торговельних, інвестиційних заходів, які приймали країни під час кризи. З іншого боку, саме глобальні кризові явища виявили невідповідність поточних домовленостей та інститутських структур, що діють на глобальному рівні, в такому важливому питанні світогосподарського розвитку, як зменшення світового економічного дисбалансу. Звідси, саме регіональні інститути та угоди можуть стати важливою складовою в структурі сучасного глобального управління, оскільки вони спроможні адаптувати глобальні угоди до регіональної специфіки, тим самим забезпечивши їх ефективну реалізацію.

Дослідження показують, що значна кількість регіональних торговельних угод включають положення, які сьогодні знаходяться поза правилами СОТ, так звані положення СОТ-х. Їх включено до більш ніж третини регіональних угод, вони достатньо широко представлені в діючих регіональних торговельних угодах, що наочно демонструє рис. 1.9 Їх поява припадає вже на період проведення Дохійського раунду переговорів: насамперед це стосується конкурентної політики (47% всіх угод), руху капіталу (39%), прав інтелектуальної власності, що не підпадає під дію угоди TRIPs (37%), інвестицій (31%)⁵⁰.

Узгодження питань щодо розвитку торгівлі послугами мають найбільший вплив для успішного завершення Дохійського раунду переговорів. Важливого значення з точки зору формування нової системи глобального управління набуває і створення умов для

⁵⁰ Bhagwati J. World Trade And The Doha Round. Final Report Of The High-Level Trade Experts Group [Electronic resource] / J. Bhagwati, P. Sutherland. – London : Information Policy Team, The National Archives, Kew, 2011. – P. 3.

Рис. 1.9. Кількість положень COT+ та COT-x, що припадає на регіональні торговельні угоди в середньому

Примітка. Розраховано та побудовано автором на підставі аналізу джерела⁵¹

найменш розвинених країн світу щодо їх доступу на ринки розвинених країн. Зазначені умови є не тільки необхідною дієвою основою для завершення Дохійського раунду переговорів, а мають важливе значення з точки зору розширення лібералізації торгівлі, яка має розглядатися не тільки як відкриття ринків для експорту, а й для імпорту, що розвиває конкуренцію, сприяє зростанню продуктивності та економічному зростанню.

Поширення ідей регіоналізму в глобалізованому світі, регіональних інтеграційних проектів у світовій економіці фактично доводять, що регіональні механізми інтеграційної взаємодії не можуть бути проігноровані з боку багатосторонньої системи регулювання та глобального управління. Регіональні інтеграційні угоди мають стати важливим інструментом подальшої багатосторонньої лібералізації. З іншого боку, вони впливатимуть на характер національних стратегій розвитку, напрями внутрішньої політики тощо. Результати практичної реалізації регіональних угод доволі складні і пов'язані з розробкою та впровадженням відповідних норм, правил, регламентів і стандартів, що матимуть суттєві наслідки на подальшу гармонізацію нормативно-правової бази на багатосторонній основі. Врахування норм і положень COT на рівні регіональних торговельних угод має відбуватися з урахуванням таких положень:

- передбачуваність в управлінні та застосування визначених нормами COT правил і процедур (принцип транспарентності), що дасть змогу знизити рівень невизначеності, мінімізує транзакційні витрати через своєчасні публікації, що пов'язані із законами, правилами і процедурами торгівлі; організацію діяльності інфоцентрів, своєчасне адміністрування рішень;

⁵¹ World Trade Report 2011. The WTO and preferential trade agreements: from co-existence to coherence [Electronic resource]. – Geneva : WTO Publications, 2011. – 251 p.

– спрощення та узгодження з нормами СОТ відповідних норм і правил, які включаються до регіональних торговельних угод, що сприятиме їх раціоналізації відповідно до визнаних міжнародних стандартів, рекомендованих відповідними міжнародними інституціями;

– використання механізмів спільної співпраці (робочі групи, комітети тощо), що об'єднують всіх стейкхолдерів (насамперед, державні інституції та бізнес), що дасть змогу забезпечити спрощення процедур торгівлі на значну кількість учасників як державного, так і приватного секторів.

Процес розвитку регіональної інтеграції має власну логіку, а тому не може повністю бути врегульованим в односторонньому порядку. СОТ забезпечує єдині правила розвитку світової торгівлі, що створює справедливий, недискримінаційний, взаємний характер економічних відносин між всіма країнами. Розвиток інтеграційних блоків передбачає створення власної системи розвитку та управління, в т. ч. з боку національних інститутів. За таких умов виникає певна суперечність між врегулюванням торговельно-економічних відносин між СОТ і особливим механізмом реалізації регіональних торговельних угод. Правила, що регламентують розвиток і діяльність регіональних торговельних угод з боку СОТ, мають недостатню ефективність і потребують прийняття нових механізмів на основі встановлення транспарентного механізму розвитку регіональних угод у межах багатосторонньої торговельної системи.

Не вирішення проблем у рамках Дохійського раунду, поширення практик укладання двосторонніх та регіональних торговельних угод може призвести до ослаблення світової системи багатостороннього регулювання. Регіональні інститути та угоди можуть стати важливою складовою в структурі сучасного глобального управління, оскільки вони спроможні адаптувати глобальні угоди до регіональної специфіки. В регіональних торговельних угодах усіх типів (Північ-Північ, Північ-Південь, Південь-Південь) вже містяться положення, які розвивають правила СОТ (положення СОТ+), що формує умови для перенесення їх на багатосторонню основу.

Логіка світового економічного розвитку, аналіз процесів регіоналізації світової економіки в умовах глобальної інтеграції дає змогу виокремити принципово нові напрями розвитку регіональної інтеграції – континентальний та трансконтинентальний, реалізація яких призвела до появи й нових форм (етапів) регіональної інтеграції. Якщо у середині ХХ ст. перед інтеграційними об'єднаннями стояло завдання об'єднання, перш за все, економічних ресурсів, то з розвитком продуктивних сил акценти зміщуються в сторону якнайкращого використання технологічних ресурсів і забезпе-чення міжнародної конкурентоспроможності. Формування нових економічних регіонів вже не обмежується такими традиційними географічними факторами, як наявність сировини або близькість до ринків.

Різноманіття форм інтеграційного розвитку, до яких сьогодні залучено країни світу, моделі розвитку регіональної інтеграції, доводить, що існуючі диференції між країнами (в економічній, політичній, гуманітарній сферах) впливають на характер розвитку інтеграційної взаємодії країн, стадії якої не обов'язково мають збігатися зі схемою, запропонованою Б. Баласою. Дослідження процесів регіональної інтеграції

виявило, що більшість об'єднань, які розвивають взаємодію на рівні зони вільної торгівлі, не мають за мету подальше поглиблення інтеграції. Особливо це стосується укладання регіональних торговельних угод про створення зон вільної торгівлі між країнами, які не мають спільних кордонів, і які взагалі (чи не обов'язково) планують перехід до інших форм поглиблення інтеграції.

Важливою ознакою регіональних угод, укладених протягом останніх років, є те, що, незважаючи на їх оформлення у вигляді угод про створення зон вільної торгівлі, зміст цих угод виявляється значно ширшим за рахунок включення положень, що регламентують питання інвестицій, конкурентної політики, державних закупівель, інтелектуальної власності, електронної комерції, а також норм, що стосуються врегулювання ринку праці та питань охорони навколишнього середовища. В окремих інтеграційних об'єднаннях країн світу, тип угоди яких належить до митного союзу, фактично одразу встановлюється єдиний зовнішній тариф (без проходження стадії зони вільної торгівлі), фактично режим митного союзу застосовується із значними застереженнями та вилученнями.

Розвиток регіональної економічної інтеграції доводить, що формування наднаціональних інституцій, які б забезпечували регулювання інтеграційного об'єднання, є складним завданням. Країни, що укладають відповідну угоду, неохоче відмовляються від деяких регулюючих функцій задля передачі їх на наднаціональний рівень регулювання, надаючи перевагу більш «м'яким» формам регіональної інтеграції, які засновані на особливому поєднанні елементів митного союзу, спільного ринку, економічного союзу тощо з урахуванням конкретних інтересів кожної країни, що залучена до процесу регіональної інтеграції. Такий підхід до інтеграційної взаємодії дає змогу кожній країні-учасниці об'єднання розвивати інтеграційні зв'язки з іншими країнами, які до зазначеного об'єднання не належать, що відповідає логіці відкритого регіоналізму, на відміну від систем, створених за принципом закритого регіоналізму. Саме за таким принципом формуються трансконтинентальні угоди, основним завданням яких є сприяння міжнародній конкурентоспроможності країн-учасниць об'єднання через формування відповідного міждержавного економічного простору.

Вищезазначене дозволяє розвинути класичні положення щодо еволюції форм регіональної інтеграції, яка передбачає формування та розвиток відповідних наднаціональних структур, що забезпечують подальше просування до глибшої регіональної інтеграції. Сучасний розвиток процесів регіональної інтеграції дає змогу уточнити стадії розвитку регіональної інтеграції та її форми, і які більш повною мірою відповідають сучасним умовам глобальної інтеграції.

Укладанню угоди про створення зони вільної торгівлі може передувати формування початкових умов розвитку торговельно-економічної інтеграції через встановлення взаємних торговельних преференцій між країнами, застосування нижчого рівня тарифів, ніж до укладання угоди, використовуючи угоду про преференційну торгівлю (*Preferential trade agreement*), угоду про преференційний митний тариф (*Preferential tariff Agreement*), а також через встановлення режиму часткового митного союзу через застосування загального зовнішнього тарифу при збереженні країнами-учасницями своїх первинних митних зборів і тарифів на торгівлю з третіми країнами (*Partial customs union*).

Окрім традиційного підходу щодо формування зони вільної торгівлі, яка передбачає скасування більшості митних зборів і тарифів між країнами, що уклали угоду, впровадження індивідуального тарифу щодо інших країн, застосування локальних правил походження, країни можуть встановлювати режим «зона вільної торгівлі плюс», який передбачає також часткове застосування механізмів вільного пересування капіталу, послуг, тобто сфера дії вже не обмежується тільки торговельною сферою. Досягнувши стадії розвитку інтеграційного співробітництва на рівні митного союзу, країни інтеграційного об'єднання можуть визначати подальше поглиблення співпраці через впровадження проміжної форми «спільний ринок мінус», що передбачає впровадження загального економічного плану, згідно з яким застосовується секторальний або галузевий підхід до створення спільного ринку. Поглиблення лібералізації торгівлі та інвестицій в конкретних секторах або галузях сприятиме подальшому розвитку й нарощуванню економічного потенціалу та формуванню відповідної соціальної бази для подальшого поглиблення інтеграції.

Розвиток регіональних інтеграційних ініціатив відповідно до уточненої еволюції форм регіональної інтеграції фактично доводить, що країни світу, реалізуючи політику відкритого регіоналізму, спрямовують свої зусилля на формування особливого міждержавного економічного простору, до якого залучаються не тільки країни, розташовані в одному регіоні. Перехресна участь країн у декількох регіональних торговельних угодах створила умови розвитку принципово нового явища у світовому господарстві – *континентального та трансконтинентального напрямів розвитку міжнародної регіональної інтеграції*. Емпіричні дані вказують, що ця тенденція посилюється. На початок 2011-го року лише третину регіональних торговельних угод (145 угод) було укладено в межах певного регіону, тобто 2/3 всіх інших угод фактично було спрямовано на розвиток континентальних та трансконтинентальних зв'язків, що розвиваються на інтеграційній основі, переважно у вигляді формування зон вільної торгівлі. Обрання саме цієї форми регіональної інтеграції є логічним з огляду на те, що їх створення потребує меншої координації зовнішньоекономічної політики, оскільки зберігається власний механізм митного регулювання щодо третіх країн. Крім того, їх створення не залежить безпосередньо від територіального розташування країн-партнерів, що є основою розвитку трансконтинентальної торговельної співпраці.

Розвиток континентальної та трансконтинентальної інтеграції виступає як реальний механізм формування багатополярного світу в глобальному просторі. З одного боку, поширюються загальносвітові ідеї і принципи розвитку господарства, а з іншого боку, посилюється тенденція розвитку особливостей форм соціально-економічного розвитку регіонів світу, збереження культурних особливостей у рамках міждержавного економічного простору. В рамках простору, який формується на основі поглиблення регіональної та розвитку континентальної та трансконтинентальної інтеграції, відбувається об'єднання країн та регіонів із взаємною інтенсивною інтеграцією.

У сучасному світі відбувається якісно новий процес регіональної реструктуризації глобального простору, пов'язаний з глобальною регіоналізацією. Потребує подальшого дослідження механізм інституційного розвитку глобальної регіоналізації (правил, процедур, що регламентують цей процес з боку наднаціональних інституцій), функціонального розвитку (розширення та поглиблення взаємодії в рамках існуючих у світовому господарстві регіональних інтеграційних утворень), інтеграційного розвитку (розвиток форм регіональної інтеграційної взаємодії на континентальній та міжконтинентальній основі).

РОЗДІЛ II

ГЛОБАЛЬНІ ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В СИСТЕМІ СВІТОВОГО ЕКОНОМІЧНОГО ПОРЯДКУ

2.1. Загальнотеоретична схема еволюції цивілізацій

Розвиток людства можна представити своєрідними стовбчастими діаграмами, у яких кожна локальна людська спільнота матиме різні височини у певні періоди часу. Інакше його можна уявити марафонським бігом, у якому періодично змінюються лідери та аутсайдери. Історії добре відомі засновники сучасної цивілізації – Єгипет, Греція, Стародавній Рим, Візантія... У новітній час суспільний розвиток прискорився і зміни лідерів відбуваються на очах небагатьох, а іноді й одного покоління. Для досягнення лідерських позицій певна національна чи багатонаціональна спільнота формує новітню систему своєї життєдіяльності та її удосконалення. Завдяки цьому вона може перехопити провідні позиції у світовому розвитку і підтримувати їх до тих пір, поки спроможеться здійснювати найбільш ефективні інновації економічного, гуманітарного, організаційного, науково-технічного та військового характеру.

XXI ст. розпочалося і розвивається як таке, що входить в історію глобалізацією та економічною інтеграцією. Вже протягом першого десятиліття після другого тисячоліття стало зрозумілим, що людство підійшло до межі регіональних і внутрішньочивілізаційних форм інтеграції. Світова фінансова криза 2008 р. подала сигнал до активізації спільної роботи всіх націй і народів над створенням нового економічного порядку. Спочатку ця проблема стала предметом обговорення у листопаді 2008 р. на Вашингтонському саміті Великої двадцятки, пізніше – у січні 2009 р. – в ООН, потім – на нових зустрічах лідерів великих держав. До них долучилися політики, науковці і фахівці, які усвідомили, що інтеграція переростає у «мега-тенденцію» світового розвитку, яка визначає і визначить майбутнє людської спільноти, незважаючи на дію сил, котрі опираються їй.

Для вирішення процесів історичного розвитку окремих країн і народів з XVIII ст. у науковий обіг був введений термін «цивілізація», автором ідеї якого вважають різних науковців Дж. Віко, В. Р. де Мірабо і Ф. М. Аруе (Вольтеру). Він вживається для відокремлення ступенів і форм суспільного розвитку. Щодо різних етапів людського прогресу, цей термін охоплює науку, мистецтво, релігію, техніку, політичний, громадянський і суспільний розвиток. До визначення суті поняття «цивілізація» долучилися шотландський економіст, філософ та історик А. Фергюссон, російський вчений М. Данилевський (1822–1885 рр.), німецькі науковці Ф. Енгельс (1820–1895 рр.),

О. Шпенглер (1880–1936 рр.), Я. Ясперс (1883–1963 рр.), австрійський вчений А. Тойнбі (1889–1975 рр.), французький Ф. Бродель (1902–1985 рр.) та інші.

Нині визначення цивілізації доволі різноманітні. Проте вони більшою або меншою мірою охоплюють фактори, що відображають історичні, ментальні, соціокультурні, технологічні та економічні процеси. У вітчизняних дослідників не виникає сумніву щодо розрізнення цивілізацій за просторовою ознакою на дві головних: всесвітню, або загальнопланетарну, і локальну, яка розвинулася на певних територіях. У вітчизняній літературі виокремлюють, перш за все, первинне суспільство, яке західна наука називає примітивним. Воно змінюється серверним (рабовласницьким) суспільством, за яким за ієрархією виникає селянсько-суспільне (феодалне).

Менше уваги у вітчизняній науковій літературі приділяється так званому азіатському способу виробництва з азіатським типом цивілізації, для якого характерна загальнокласова приватна власність, що завжди набирає форму державної. Як з'ясувалося, цей тип цивілізації існував не лише в Азії, а й в інших частинах світу, навіть у Європі. Для нашого дослідження важливо виокремити сучасну цивілізацію, домінантою якої є капіталістичні ринкові відносини. Класифікацію всесвітніх цивілізацій за домінуючими економічними ознаками запропонував А. С. Філіпенко⁵² (табл. 1.1).

Таблиця 2.1

Класифікація всесвітніх цивілізацій за домінуючими економічними ознаками

Тип всесвітньої цивілізації	Домінуючий вид виробництва	Праця та її характер	Провідний тип власності
Аграрна	сільськогосподарське	ручна	земельна
Індустріальна	промислове	машинна	промислова
Постіндустріальна	інформаційне	інтелектуальна (духовна)	інтелектуальна

Поширеною і широко вживаною у науковому обігу теорією локальних цивілізацій є концепція А. Тойнбі, що найбільш цілісно представлена у його фундаментальній праці «Осягнення історії». На його думку, для виокремлення локальних цивілізацій вони повинні мати у просторі, й часі більшу протяжність, ніж національні держави. На основі цього науковець визначив більше двадцяти суспільств, що утворилися, а саме: західна, дві православні (російська і візантійська), іранська, арабська, індійська, далекосхідна, антична, сирійська, китайська, минойська, шумерська, хетська, вавилонська, антська, мексиканська, юкатанська, майя, єгипетська, цивілізація Інда та інші. Він виокремлює також цивілізації, в яких зупинений розвиток – ескімоська, момадична, оттоманська і спартанська та п'ять мертвонароджених (далекозахідна християнська або ірландська, далекосхідна християнська або несторіанська у Середній Азії, скандинавська і сирійська).

Для дослідження сучасних процесів глобалізації важливою є думка А. Тойнбі, що зростання цивілізацій полягає у прогресуючому і акумулюючому внутрішньому самовизначенні та самовираженні, у переході від грубшої до більш витонченої релігії і культури. Для нього зростання – це неперервний «відступ і повернення» харизма-

⁵² Філіпенко А. С. Экономическая глобализация: стоки и результаты / А. С. Філіпенко. – М.: Экономика, 2010. – 511 с., С. 49.

тичної, богообраної, призначеної вищими силами до влади меншості суспільства, що спроможна знаходити нові успішні відповіді на завжди нові виклики навколишнього середовища. З цих позицій правомірно допустити, що в сучасних умовах готовність до таких зрушень має та спільнота, яка є успішною у продукуванні нових знань і є лідером в інтеграційних процесах. Нині вона представлена західною цивілізацією, до якої тяжіють інші цивілізації, особливо ті, що межують з нею. Саме так можна розглядати процеси розширення Європейського Союзу, до складу якого увійшли країни як з католицьким і протестантським населенням, так і народи, що представляють православні та арабські цивілізації. До нього намагаються приєднатися і нові країни – носії інших цивілізаційних типів – Україна, Молдова, Туреччина, Сербія.

Водночас, позиція А. Тойнбі щодо малої значущості технічного прогресу для зростання цивілізацій вже не відповідає сучасним реаліям. Глобалізація формує такі виклики, за яких жодна цивілізація не має шансів вижити поза досягненнями у науковій сфері, що стає основою зростання добробуту, вирішення соціальних проблем, захисту навколишнього середовища і планетарного захисту. Незважаючи на активність релігійних і націоналістичних сил протидії, слабші цивілізації будуть підпорядковуватися сильнішим, втрачати свій інтелектуальний капітал або інтегруватися в сильніші цивілізації, що пропонують своїм громадянам кращі умови життя.

З огляду на це виникає проблема життєвого циклу цивілізації. Її дотично розглядають дослідники. Як показав А. Тойнбі, щонайменше 16 з 26 цивілізацій тепер «мертві і поховані». З тих десяти, що ще живі, «полінезійська і кочова... конаються, а сім з восьми інших більшою чи меншою мірою – під загрозою знищення або асиміляції нашою західною цивілізацією»⁵³. Спадок – це не одночасний акт, а доволі довготривала стадія, що складається з надлому, розкладу і загибелі. Між надломом і загибеллю цивілізації проходять століття, а іноді і тисячоліття. А. Тойнбі наводить приклад із єгипетською цивілізацією, надлом якої стався у XVI ст. до Різдва Христового, а зникла вона лише у V ст. після Різдва Христового. Отже, час між надломом і загибеллю охоплює майже 2000 років «скам'янілого існування», «життя в смерті».

Загальносвітова тенденція щодо важливості стикових політико-економічних просторів проявляється в останні десятиліття, зокрема у тому, що кризові явища посилюються саме в тих регіонах, які розташовані на межі цивілізацій. Такі «гарячі точки» – це Кавказ, Балкани, Пакистан, Індія тощо. Територія України правомірно також належить до таких, що розташована на «розломі» цивілізацій. На ній відбуваються процеси, які можна оцінювати як «перетягування канатів» між Заходом і Сходом. Це позначається на тому, що майже весь період своєї новітньої історії, особливо у пострадянський час, їй доводиться обирати модель із домінуванням ідей вестернізації або азіатчини («великого простору» за М. Данилевським). Таке геополітичне положення країни зумовлює необхідність вибору векторів економічного розвитку.

Циклічність економічного розвитку в сучасних умовах породжує як хвилі великих піднесень світової економіки, так і значних втрат. І одні, і другі по-різному виявляються в

⁵³ Тойнбі А. Постигжение истории [Електронний ресурс] / Арнольд Тойнби. – Режим доступу : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Toynbee/_07.php.

різних країнах і частинах світу. Найбільшою проблемою є те, що кризи, які виникають в рамках циклічного розвитку, мають переважно глобальний руйнівний характер. Це спонукає світову співдружність до проведення реформ, які запобігають повторенню такого загальнопланетарного руйнування. Зазначимо, що зміни не можуть базуватися на досвіді певної великої країни (США, Європи або Японії). Є достатньо підстав сподіватися, що новий економічний порядок певною мірою враховуватиме потреби різних націй.

Формування нового економічного порядку не може бути реалізоване поза культурним аспектом. Якщо у минулому культура безпосередньо не впливала на економічний розвиток, то сучасність все виразніше визначається перевагами у сфері дії культурницьких чинників. Як зазначає Ю. М. Пахомов, «можна припустити, що саме на ґрунті ціннісних взаємодій у другій половині ХХІ століття відбудеться радикальна перебудова світового простору...»⁵⁴.

Доля більшості цивілізацій (якщо не усіх) така, що рано чи пізно вони мають зникнути, залишивши після себе якомога більше цінних здобутків наступникам або конкурентам. Відповідно, таке очікує нинішні локальні цивілізації. Глобалізація прискорює ці процеси, і жодну з цивілізацій не мине ця доля. Проблема, що потребує дослідження і вирішення, – яка з них раніше чи пізніше піде у вічність і наскільки буде пришвидшуватися цей процес. Вона набуває особливого загострення з огляду на лідерство західної цивілізації, перш за все, в економічній, військовій і політичній сферах. Як зазначає А. Тойнбі, «сучасна західна цивілізація розповсюдила свою економічну систему по всьому світу. За економічною уніфікацією, що базується на західній основі, наступила і політична уніфікація, що має те ж підґрунтя і зайшла так само далеко. Незважаючи на те, що політична експансія західного світу у наші дні не так очевидна і наступальна, як експансія економічна, але приблизно 60-70 держав сучасного світу, включно з існуючими незахідними державами, нині опинилися членами (різного ступеня) єдиної світової системи держав з єдиним міжнародним правом»⁵⁵.

Зазначимо, що дослідження А. Тойнбі було зроблене в 50-ті роки, коли економічний і політичний поступ західної цивілізації був не настільки масштабним, як він виглядає в наш час. А. Тойнбі застерігав, що «такий погляд на сучасний світ належить обмежувати лише економічними і політичними аспектами соціального життя, але жодним чином не розповсюджувати його на культуру, що не тільки глибша від перших двох прошарків, а й фундаментальніша. Тоді як економічна і політична карта світу дійсно майже повністю «вестерналізовані», культурна карта і донині лишається такою, якою вона була до початку західної економічної і політичної експансії»³⁹. Проте глобалізація поширюється і на культурну сферу, в якій локальні (національні) культури поступаються новим культурам, що формуються майже винятково у розвинутих країнах. Ці процеси позначаються терміном «вестерналізація». Хоча вони й викликають гостре протистояння з боку представників інших цивілізацій, особливо

⁵⁴ Пахомов Ю. Н. Введение / Пахомов Ю. Н. // *Цивилизационная структура современного мира: в 3 т. – Т. 3. Цивилизации Востока в условиях глобализации. Книга 1. Мусульманско-афразийская и индийско-южноазиатская цивилизации* / Под общ. ред. Ю. Н. Пахомова и Ю. В. Павленко. – К. : Наукова думка. – С. 8.

⁵⁵ Тойнби А. Постигание истории [Електронний ресурс] / Арнольд Тойнби. – Режим доступу : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Toynbee/_07.php.

ісламської, їх неможливо зупинити. Більш доцільно використовувати їх для розвитку, збагачення і оновлення національних культур, перш за все, ділових.

Сучасні теорії економічної глобалізації класифікують цивілізації за різними культурологічними, політико-економічними та етнічними ознаками. В аспектах просторово-змістовної архітектури О. Шпенглер виділяє вісім цивілізацій: єгипетську, індійську, вавилонську, китайську, греко-римську, візантійсько-арабську, західноєвропейську та майя. Як основний критерій такої класифікації, О. Шпенглер обрав всесвітню історію в аспектах автономності культур⁵⁶.

Набувають поширення вивчення західної, конфуціанської, ісламської, індуїстської, латиноамериканської, африканської, православно-слов'янської, японської цивілізації. Дані табл. 2.2 свідчать про високу питому вагу західної цивілізації, проте в перспективі вона зменшиться. Певною мірою така тенденція пов'язана із падінням питомої ваги населення країн західної цивілізації. Одночасно зростає у світовій економіці питома вага майже всіх інших цивілізацій, особливо конфуціанської, ісламської та індуїстської.

Дані табл. 2.2 можуть інтерпретуватися таким чином, що розвинуті країни можуть найближчим часом поступитися іншим країнам. «Сьогодні настала черга послабшати, а в перспективі зійти з арени Сполученим Штатам і найбільш розвинутим країнам Західної Європи»⁵⁷, – пише Ю. Пахомов. Незважаючи на помітні успіхи деяких країн, зокрема Китаю, для такого прогнозу немає достатніх підстав. На сьогодні складно назвати вектори, за якими західна цивілізація може поступитися іншим. Крім цього, все цінне від інших цивілізацій заради свого подальшого розвитку вона спробує запозичити.

З огляду на змагання цивілізацій варто акцентувати увагу на китайському аспекті. Керівництво Китаю протягом десятиліть ставить за мету гонитву за лідером (США). Це не є новим у сучасній світовій економіці – таке завдання неодноразово ставило партійне керівництво колишнього Радянського Союзу. Максимум, що тоді вдавалося досягнути йому, як і нині китайському – високих темпів кількісного зростання виробництва за наявності низького базового рівня та з недоліками якості. Аналогічна ситуація простежується в останні роки в Китаї, який має високі темпи розвитку. Так, зростання реального ВВП у 2010 р. становило 10,3%, а в 2011–2012 рр. з огляду на перспективи розвитку світової економіки МВФ воно складе відповідно 9,6% та 9,5%. За оцінкою міжнародного валютного фонду, існує ймовірність падіння економічної активності через сповільнення циклу підйомів і спадів кредитування і цін на нерухомість, що негативно вплине на весь регіон.

Отже, навряд чи правомірно вбачати у глобалізаційних процесах зміну лідерів цивілізаційних процесів. Євроатлантична цивілізація підтверджує свою життєздатність. В її середовищі створюють всі основні науково-технічні інновації. Так, у США більше чверті ВВП у 2007 р. припадало на інформаційні і фінансові послуги, які, починаючи з 90-х років, виявилися основними факторами у розвитку американської

⁵⁶ Благодетелева-Вовк С. Л. Підприємство як мікроцивілізація : моногр. / С. Л. Благодетелева-Вовк. – Черкаси : Брама-Україна, 2010. – 402 с., с. 87.

⁵⁷ Пахомов Ю. Н. Введение / Пахомов Ю. Н. // Цивилизационная структура современного мира : в 3 т. – Т. 3. Цивилизации Востока в условиях глобализации. Книга 1. Мусульманско-афразийская и индийско-южноазиатская цивилизации / Под общ.ред. Ю. Н. Пахомова и Ю. В. Павленко. – К. : Наукова думка.

економіки⁵⁸. Теоретична ймовірність зміни лідерів у сучасній цивілізації настільки далека від реальності, що її навіть неможливо прогнозувати.

Таблиця 2.2

Стан і перспективи сучасних цивілізацій (у %)

Види цивілізацій	Питома вага у населенні світу			Частка у світовому валовому продукті		
	1995 р.	2010 р.	2025 р.	1995 р.	2010 р.	2025 р.
Західна	13	11	10	47	46	42
Конфуціанська	25	24	22	11	14	17
Ісламська	14	18	21	11	12	15
Індуїстська	15	16	17	2	1,5	3
Латиноамериканська	9	10	9	8	8	9
Африканська	9	11	14	1	1	1
Православно-слов'янська	8	7	6	4	4	5
Японська	2	1,5	1	8	8	8

Джерело: [59].

Успіхи в останні десятиліття відсталих країн можуть бути пояснені на основі концепції так званого «асоційовано-залежного» розвитку, яку запропонували ще в 1969 р. Ф. Е. Кардозо і Е. Фалетто. Вона не виключає швидкого промислового розвитку периферійної країни при збереженні її залежності від країн центру світової системи. Така залежність має подвійну природу – експансію країн центру та відповідь на виклики власних соціальних суб'єктів у середині периферійного суспільства. У концепції Кардозо-Фалетто наголошується на переплетенні і взаємодії різних факторів, зокрема і культурно-ідеологічних.

Дослідження, проведені з урахуванням різноманітності і багатоваріантності залежного розвитку, показують, що розвиток країн третього світу залежить від центру. На прикладі східно-азіатських нових індустріальних країн та латиноамериканських країн доведено, що без такої залежності він не міг би бути успішним. Значну роль у цьому відіграв добре відомий «ефект демонстрації» досягнень суспільства масового споживання в країнах Заходу та Японії⁶⁰.

Отже, сьогодні розвиток світової економіки свідчить про те, що світ рухається в бік євроатлантичної цивілізації. Успішне освоєння його культури – запорука результативної гонки за лідерами, що призведе до стирання міжцивілізаційних різниць. Інші цивілізації «винні» за відставання, що є у країнах периферії, і можуть покутувати провини перед своїми націями якомога швидшим збагаченням власного культурного надбання євроатлантичними цінностями. Таке твердження не означає цілковити-

⁵⁸ Кризисные явления в американской экономике // Достижения и проблемы китайской экономики // Экономика и управление в зарубежных странах (по материалам зарубежной печати). – Ежемесячный информационный бюллетень. – 2010. – № 4. – С. 3.

⁵⁹ Філіпенко А. С. Економічний розвиток сучасної цивілізації / Антон Сергійович Філіпенко. – К.: Знання, 2000. – С.14.

⁶⁰ Экономическое развитие стран Юго-Восточной Азии // Экономика и управление в зарубежных странах (по материалам зарубежной печати). Ежемесячный информационный бюллетень. – М.: ВИНТИТИ, 2008. – С. 5.

того перекреслення якостей інших цивілізацій. Йдеться про їхню трансформацію до новітніх цінностей, що сприяють сталому економічному розвитку.

У середині євроатлантичної цивілізації виокремлюють дві організаційні моделі – англосаксонську (англо-американська) і континентальну. Світова економічна криза показала, що з цих двох моделей вразливішою виявилася англосаксонська, що найбільшою мірою використовується у США. Як вважає міністр фінансів Німеччини П. Штайнбрюк, «ми спостерігаємо крах англосаксонської моделі бізнесу». Її головні особливості полягають у пріоритетності фондового ринку в системі ринкових відносин. За оцінкою Ю. Пахомова, «схема функціонування міжнародного фондового ринку, що формується за англосаксонською моделлю, є пірамідою»⁶¹.

Сумніви щодо живучості англосаксонської цивілізації упевнено відхиляються її лідерами. Відповідаючи на аргументи щодо слабкості долара і потреби у новій світовій валюті, Б. Обама зазначив: «Долар дуже сильний, тому що інвестори визнають США країною з найсильнішою економікою і найбільш стабільною політичною системою в світі. Я не бачу необхідності у новій світовій валюті»⁶². З точки зору американських науковців «...єдиним, що могло б призвести до втрати долара, – неефективне управління економікою США. Одним із популярних сценаріїв є хронічна інфляція. Та це неможливо. Коли закінчиться епізод з нульовими процентними ставками, ФРС США потурбується про те, щоб підтвердити свою прихильність цінній стабільності... Інший сценарій – вихід з-під контролю дефіциту бюджету. Пророкування повного дефолту надумані»⁶³.

Оцінюючи роль англосаксонської цивілізації, треба враховувати її вплив на формування сучасних форм і методів управління. З огляду на таку умову треба відзначити її лідируючі позиції. Це має різні впливи. Перш за все, вона набула найбільшого поширення у світовій економіці як у країнах англосаксонської правової форми, так і поза її межами. Найбільшого визнання набула англо-американська модель корпоративного управління. Географія її використання охоплює Північну Америку (США, Канаду), Великобританію, більшість країн континентальної Європи (за винятком Німеччини, Австрії, Данії, Нідерландів, Швеції і Чехії), Австралію, Нову Зеландію, ПАР. Вона прийнята за основу правового регулювання функціонування акціонерних товариств у країнах СНД, включно з Україною і Росією. На основі англосаксонської моделі корпоративного управління організують свій бізнес більшість великих світових корпорацій. Серед 100 перших компаній, за списком журналу «Forbes», 31 репрезентує США, 8 – Великобританія, 2 – Канада і 2 – Австралія⁶⁴.

Перспективи англо-американської моделі корпоративного управління значною мірою можна визначити позитивно з огляду на те, що вона розвивається з XVII ст. і

⁶¹ Пахомов Ю. Н. Финансовый рынок как кризис американской цивилизации // Фонд стратегические культуры [Електронний ресурс] / Ю. Н. Пахомов. – Режим доступу : <http://www.fondsk.ru/article.php?id=1690>.

⁶² Chapman B. Foreclosure Gate and the Economic Crisis, Spiralling Gold and Silver Prices / Bob Chapman. – Newsweek. – 2010. – November 6.

⁶³ Eichengreen B. The Death-Defying Dollar [Електронний ресурс] / Barry Eichengreen. – Project Syndicate. – 2009. – Режим доступу : <http://www.project-syndicate.org/commentary/eichengreen10>.

⁶⁴ Forsgren M. L. Managing the Internationalization Process. The Swedish Case / M. L. Forsgren. – London-New York, 1989.

виправдала себе багатомісячною практикою. Відповідно до Акту про компанії (Companies Act) 1856–1857 рр. встановлена на законодавчому рівні система управління, що складається з двох ланок – загальні збори акціонерів і виконавчий орган (дирекція або правління), що існує донині. Для англо-американської моделі корпоративного управління притаманна відсутність у фірмі великих акціонерів, які суттєво переважають інших. Між домогосподарствами і громадянами, з одного боку, та інституціональними інвесторами, з іншого, акціонерний капітал розподіляється приблизно у рівних пропорціях. За багато десятиліть сформувалася стійка тенденція зі збільшення в сукупному капіталі питомої ваги інституційних інвесторів. За останні 35–40 років вона зросла з 26% у 1965 р. до 50,8% на сьогодні. Акції останніх у сукупному акціонерному капіталі розподіляються так: пенсійні фонди – 17,6%; взаємні інвестиційні фонди – 5,2%; банківські трасти – 3,2%; страхові компанії – 2,7%⁶⁵.

Перспективність англо-американської системи корпоративного управління виявляється у тому, що вона постійно і суттєво розвивається відповідно до змін у світовій економіці. Останнім з найбільш значимих новацій у сфері управління цінними паперами за останні 60 років став закон Сарбейнза-Окслі (Sarbanes-Oxley Act) або скорочено SOX від 30 липня 2002 р., що врахував найгостріші скандали (Enron, Global Crossing, WorldCom), які пов'язані з недобросовісністю топ-менеджерів. Як підрахували автори закону, ці скандали обійшлися американцям втратою великої кількості робочих місць і приблизно 8 трлн. дол. Закон Сарбейнза-Окслі значно посилив захист інвесторів завдяки введенню нового режиму контролю і регулюванню фінансової звітності та змінам в системі вимог до розкриття інформації.

Англосаксонська модель корпоративного управління фактично є лідером у розвитку прозорості компаній. Для цього в останні роки розроблено механізм забезпечення достовірності інформації, що міститься у періодичних фінансових звітах. У ній важлива роль відводиться старшим офіцерам корпорації, на яких покладається особиста відповідальність за недопущення помилок у звітах, розкриття зовнішнім аудиторам всіх суттєвих недоліків системи внутрішнього контролю та порушення. Недотримання вимог закону карається штрафом до 1 млн. дол. та ув'язненням до 10 років у разі ненавмисного викривлення інформації. У випадках із навмисним перекручуванням при інформуванні акціонерів штраф зростає до 5 млн. дол., а термін ув'язнення зростає до 20 років. Менеджери повинні протягом 12 місяців після представлення звіту відшкодувати емітенту всі отримані бонуси, виплати премій та інші доходи, що отримані за результати роботи, які не підтвердилися у звітах. Такий порядок забезпечив відновлення довіри до корпорацій з боку інвесторів, що підтвердилось у реакції фондового ринку. Так, індекс Dow Jones після підписання SOX зріс з 7000 до 12000 у 2007 р.⁶⁶

Англосаксонська модель цивілізації у сфері економіки є лідером у створенні кластерних і мережевих організаційних форм ведення бізнесу. Теоретичні підвалини цього

⁶⁵ Ключко В. Н. Англо-американская модель корпоративного управления: особенности и перспективы / В. Н. Ключко // Менеджмент в России и за рубежом. – 2009. – № 6. – С. 122.

⁶⁶ Лукьяненко Д. Г. Императивы экономической глобализации / Д. Г. Лукьяненко // Глобальная экономика XXI столетия: людський вимір : моногр. / Д. Г. Лукьяненко, А. М. Поручник, А. М. Колот [та ін.] ; за заг. ред. д-ра екон. наук, проф. Д. Г. Лукьяненка та д-ра екон. наук, проф. А. М. Поручника. – К. : КНЕУ, 2008. – С. 420.

напрямку були закладені А. Маршаллом і М. Портером⁶⁷. Вперше вони з'явилися у Силіконовій долині (США) у вигляді кластерів з комп'ютерної техніки та інформаційних технологій. Силіконова модель кластера швидко поширилась у євроатлантичному просторі. У сфері кіновиробництва кластерна форма розвинулась у Голівуді (США). Пізніше, особливо за умови втрати домінуючого характеру географічного фактору з віддаленості від ресурсної бази та розвитку Інтернету, кластери трансформувалися у глобальні мережеві структури (просторові і комп'ютерні). Аналогічні за формою структури в галузі зв'язку і телекомунікації вперше з'явилися у Фінляндії, у якій нині вся економіка кластеризована і функціонує в рамках 9 кластерів. Інноваційна політика Нідерландів реалізується у 20-ти мегакластерах, Данії – у 20-ти. Особливістю Австрії є створення транскордонних кластерів із країнами-сусідами – Італією, Німеччиною, Угорщиною, Францією, Швейцарією. Німеччина концентрує зусилля на створенні промислових кластерів.

Кластерний підхід є інноваційною основою розробки економічних політик пострадянських країн. Лідером є Казахстан, керівництво якого організовує конкурси кластерних ініціатив. У Росії практичній реалізації кластерного принципу багато уваги приділяє Російський союз промисловців і підприємців. Велика увага зосереджена на особливих економічних зонах, на основі яких забезпечується формування інноваційно орієнтованих економічних кластерів⁶⁸. В Україні кластерний напрямок економічного розвитку практикується приблизно 15 років. Він реалізується, перш за все, на основі об'єднання підприємств і організацій у великих містах.

Незважаючи на необхідність великих фінансових вливань, що потребує світова економіка для виходу з кризи, і бурхливі емоції на адресу держав євроатлантичного простору, які викликає цей процес у політиків різного спрямування, видається неправомірним нехтування англосаксонською системою. Спекулятивний азіотаж і безкінечне мультиплікаційне кредитування – це не тільки американські риси економіки та англосаксонської моделі ринкової цивілізації. Вони розвинулися на фоні прискореного зростання міжнародної економіки та невідповідності йому світового економічного порядку. Останній, можливо, з меншими перебоями функціонував би, якби на ринках світу не з'явилися нові гравці (країни СНД, Балтії та Балкан) і не активізувалися великі держави, особливо Китай та Індія.

Як вже зазначалося, у ХХІ ст. людство увійшло розділеним на цивілізації і культури. Незважаючи на традиційне уявлення про те, що на економічний розвиток і добробут вони не впливають, нині вже очевидно, що це не так. Економічна життєдіяльність людства і культура не просто пов'язані між собою. Цей зв'язок вирішально визначає найважливіші асиметрії світової економіки і, перш за все, багатство та бідність. Глобалізація економічної інтеграції є неповоротним процесом, вона змінює і навіть ламає історично усталені культурні традиції та стереотипи соціальної поведінки. Тому є достатньо підстав розглядати нинішню кризу не стільки як фінансову чи економічну, а як соціокультурну, тобто цивілізаційну.

⁶⁷ Маршалл А. Принципы экономической науки : в 3 т. / А. Маршалл – М. : 1993. – Т. 1. – С. 176–189; Портер М. Конкуренция / М. Портер. – М. : Изд. дом «Вильямс», 2002.

⁶⁸ Московкин В. Европейская инновационная политика: адаптация к условиям стран СНГ / Владимир Московкин // Проблемы теории и практики управления. – 2009. – № 10.

Отже, звичні пояснення нинішніх економічних негараздів розбалансованістю економіки, перевиробництвом, фінансовими «бульбашками» не можуть бути сприйняті як такі, що цілком розкривають її причини, і можуть бути взяті за основу дій. Погоджуємося з думкою І. Н. Сиземської, що причину кризи «треба шукати не стільки у збоях фінансової системи, скільки в «нестиковках» існуючих способів зв'язку економічного господарства із соціокультурною життєдіяльністю суспільства (зростанням ролі і значимості науки, освіти, змінами, що сталися в системі споживання, мотиваційних орієнтацій людини праці), які викликані переходом людства до іншого типу цивілізаційного розвитку. І не важливо, як його називати – посткапіталістичний, постіндустріальний, постекономічний, важливо, що його суттєві виміри співвідносяться з інакшими параметрами людського буття, з новими підвалинами виробничої практики (знання, інформація, людський капітал), з новими життєвими сенсами (творчість, самовираження, свобода, відповідальність), з новими формами спілкування (ЗМІ, Інтернет, міжнародна кооперація)»⁶⁹.

Якщо погодитися, що розвиток світової економіки в кінці ХХ – на початку ХХІ ст. потребує суттєвих змін міжнародного економічного характеру, то постає питання «що робити?». Шукати відповіді потрібно з огляду на те, що у нових процесах, особливо у кризових відображається системне явище – цивілізаційно-культурна криза. Відповідно, світові гравці мають проводити реформи міжнародного масштабу, зважаючи, що оновленню підлягають міжнародні економічні відносини (перш за все, товарно-грошові), які формувалися людством протягом усєї усвідомленої історії.

Планетарне і міжцивілізаційне переплетення кризових явищ спонукало розвинуті країни змінити звичну формулу їх колегіального вирішення. Спочатку держави сімки G-7 розширили своє коло до G-8, запросивши на свої зустрічі Росію, а в кінці 2008 р. вони перейшли до формату G-20. Сьогодні до «двадцятки» належать Австралія, Аргентина, Бразилія, Велика Британія, Індія, Індонезія, Італія, Канада, Китай, Мексика, Республіка Корея, Росія, Саудівська Аравія, США, Туреччина, Франція, ФРН, ПАРА, Японія і Європейський Союз. З урахуванням країн ЄС, що окремо не представлені в двадцятці, це 42 країни.

Є достатньо підстав стверджувати, що світовий економічний порядок в нинішніх умовах вимагає вироблення нових форм розвитку економічних відносин на стику цивілізацій. Прем'єр-міністр Великобританії Г. Браун так сформулював нинішні умови оптимального вирішення економічних проблем: «Світові проблеми неможливо вирішувати в рамках Великої вісімки. Треба розширювати діалог, підключаючи східноєвропейські та африканські країни. Необхідно оновлювати глобальні фінансові інститути»⁷⁰.

Було би великою помилкою формувати новий економічний порядок, сподіваючись на витіснення США із лідерського п'єдесталу або поховання євроатлантичної цивілізації. Для оцінки нинішньої ситуації недоречно проводити аналогію із Стародавнім

⁶⁹ Сиземская И. Н. Социокультурные измерения современной экономики / И. Н. Сиземская // Философские науки. – 2009. – № 2. – С. 5–8.

⁷⁰ Премьер-министр Великобритании: необходимо обновлять финансовые институты [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://kontrakty.ua/content/view/7614/129/>.

Римом, який зруйнувався, послабшав і занапастився на вершині слави. Рим тримався на військовій силі – її легко втратити. США тримається на силі долара та акумуляції світових фінансів. Падіння останніх понижує вартість всіх світових активів і пасивів. Інакше кажучи, криза не змінює балансу економічних сил. Саме країни, що представляють євроатлантичну цивілізацію, виявилися спроможними знайти резерви для виходу з кризи не тільки своїм економікам, а й економікам країн інших цивілізацій.

Сподівання на крах євроатлантичної цивілізації не тільки є хибними, а й шкідливими, оскільки наслідки можуть бути непоправні. Людство очікував би хаос, якого ще не було, оскільки більшої економічної життєстійкості ще не виявляла жодна цивілізація. Показовою є світова економічна криза 30-х років минулого століття, що найболючіше вразила США, і вихід із неї американців завдяки політиці «нового курсу». Оздоровлення економіки США сприяло завершенню світової економічної кризи тих часів.

Отже, неможливо зруйнувати євроатлантичну цивілізацію, не відкинувши світ у часи Римської імперії або в пізніші. Її досягнення треба якомога ширше взяти на озброєння, удосконалюючи слабкі елементи. Людський розвиток у майбутньому відбуватиметься не на руїнах євроатлантичної цивілізації, а завдяки її подальшому прогресу.

У науковій літературі можливі і такі варіанти, за якими ставиться завдання створення в історично короткі терміни принципово нових цивілізацій. Так, Ю. В. Громыко у доповіді для конференції у штаб-квартирі ЮНЕСКО в Парижі «Діалог культур і цивілізацій: міст між правами людини і моральними цінностями» 13–14 березня 2007 р. висунув так звану ідею «Стратегічної цивілізаційної ініціативи», що має за мету творчо розвинути «ідентичність російської цивілізації». Він пропонує зробити протягом 15–30 років цивілізаційний прорив до нового «технічно-промислового» і «соціально-культурного» укладу в Євразії на основі співорганізації, орієнтованої на практику науки, інноваційної промисловості і освіти, що розвивається на фундаментальній основі⁷¹.

Дослідники і практики, які аналізують сучасну фінансову кризу, посилено шукають відповідь на запитання «хто винен?». На нього немає простої відповіді, як іноді здається чи хотілося б. Для ілюстрації розбіжностей у відповідях на поставлене запитання наведемо деякі відповіді. З точки зору колишнього віце-президента Федерального резервного банку США, відповідальність за кризу в американській економічній системі треба покласти на конгрес країни та дві останні президентські адміністрації (демократичну і республіканську). Він звинувачує їх у впровадженні неоліберальної політики дерегуляції та глобальної гегемонії. Лауреат Нобелівської премії з економіки Д. Стігліц серед причин кризи виокремлює корпоративну корупцію, що досягла небувалих масштабів і систему бонусів для банкірів, яка стимулює їх до проведення надмірно ризикових операцій. Голова Федеральної резервної системи США у 1980-х роках П. Волкер докоряє інвесторам, які занадто часто поклалися на математичні моделі управління ризиками, що, як засвідчили теперішні потрясіння, виявилися абсолютно ненадійними в умовах реальної економіки⁷².

⁷¹ Громыко Ю. В. Центральный пункт диалога цивилизаций: жизнестратегия против стратегии смерти [Электронный ресурс] / Ю. В. Громыко // Альманах «Восток». – 2007. – № 1 (42). – Режим доступа: http://www.situation.ru/app/j_art_1174.htm.

⁷² Национальная стратегия в условиях кризиса. Доживёт ли Россия до 2020 года? Доклад Института Национальной Стратегии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.apn-spb.ru/publications/article4667.htm>.

Незалежно від результатів пошуку «винуватців» та причин кризи нині зрозуміло, в якому напрямку треба рухатися для повернення світової економіки на шлях стабільного і сталого розвитку. Якщо системно сформулювати таке завдання, то воно полягає, по-перше, у наданні існуючим фінансовим інститутам додаткових можливостей для гідної відповіді на виклики економіки XXI ст.; по-друге, у створенні нових наддержавних організацій, спроможних діяти у сферах, що виходять за рамки компетенції існуючих, задля забезпечення надійності світових фінансів; по-третє, у значному посиленні ролі і відповідальності держав в управлінні національними економіками. Вони повинні бути зорієнтовані на проблеми економічної та енергетичної безпеки, попередження екологічних катастроф, подолання бідності, регулювання міграції і т. ін.

У змаганні цивілізацій дуже суттєвим є те, що євроатлантична цивілізація не тільки накопичила великий інтелектуальний капітал ринкового походження, а й прискорено його продукує. Порівняння його з ринком країн СНД свідчить про значні відставання останнього за багатьма параметрами. Це твердження значною мірою торкається фінансового ринку, форм і методів діяльності на ньому. Населення і представники бізнесу пострадянських країн не виявляють великої активності на ринку цінних паперів, слабо затребувані програми страхування життя, практично не використовуються послуги складання особистого фінансового плану та незалежних фінансових радників, послуги з надання доступу на біржі через системи інтер-трейдингу і т. ін.

Лідерство євроатлантичної цивілізації виявляється у тому, що побудова нової посткризової фінансової системи, яка гарантуватиме стабільність і стійкість розвитку світової економіки, жодним чином не усуває діючу. Вона потребує нових форм та інституцій, що стануть своєрідною добудовою до існуючих. Нова фінансова архітектура не зможе функціонувати поза міжнародними організаціями, що були створені більше як півстоліття тому (МВФ, Всесвітній банк тощо). Тут можна провести аналогію із забудовою міст, що мають старовинну історію, розбудова яких потребує одночасно як збереження пам'яток культури, так і органічного втілення нових архітектурних і будівельних ідей.

В Україні дебатуються питання орієнтації на євроатлантичну і євразійську (російську) моделі розвитку. Якщо розглядати лише культурний прошарок, що характеризує економічні відносини, то відповідь для України очевидна: перевагу необхідно надавати євроатлантичній моделі ринкової організації економіки. При цьому треба розглядати всі її елементи, тому що без будь-якого одного система втратить завершеність. У ринковому механізмі нашої держави є «вузькими місцями» фондовий ринок, інтеграція до світової банківської системи, управління валютним курсом, втечею капіталу, дефіцитом платіжного балансу, усунення надмірної зав'язаності на низькотехнологічному експорті, слабка диверсифікація, застарілість основних фондів тощо. Конструювання сучасного ринкового механізму України потребує створення відповідних підсистем, що спроможні забезпечити надійне функціонування таких елементів.

Сучасна економіка інтерпретується як економіка знань або інноваційної економіки. Це означає, що лідерство у глобальній конкуренції визначається науково-технічним прогресом, створенням інноваційних продуктів. Симптоматично, що науково-технічні ресурси світової економіки зосереджені переважно у невеликій групі великих і розвинутих кра-

їн – США, провідних країнах Західної Європи та Японії. Інші країни вимушені зосереджуватися на окремих, найважливіших і «підйомних» для них напрямках НТП. Розвиток світової економіки як складової нової цивілізації поза сумнівом буде відбуватися на основі інтеграції країн з ринками, що формуються у науковий і освітній простір розвинутих країн. Країнам так званої периферії доведеться запозичувати певні цивілізаційно-культурні надбання країн центру, що представлені переважно євроатлантичною цивілізацією.

2.2. Глобальний ландшафт світової цивілізації

При формуванні нового світового економічного порядку потрібно враховувати нинішню структуру цивілізаційних утворень, яка суттєво відрізняється від загальноприйнятих штампів. Певна картина світової економіки представлена у дослідженнях університету Каліфорнії (Fellow at Chapman University of Orange County) та Лондонського Legatum – Інституту (Legatum Institute in London), які, зокрема, щорічно формують індекс процвітання по 110 країнах. За їхньою концепцією новий світовий порядок має у сучасних умовах такі складові⁷³:

- нові ганзейські країни (Данія, Фінляндія, Німеччина, Нідерланди, Норвегія, Швеція);
- прикордонні регіони до ганзейських країн (Великобританія, Бельгія, Естонія, Ісландія, Ірландія, Латвія, Литва, Польща, Румунія, Словаччина, Угорщина, Чехія);
- Оливкові республіки (Болгарія, Греція, Іспанія, Італія, Косово, Македонія, Португалія, Словенія, Хорватія, Чорногорія);
- міста, що за значенням і впливом прирівнюються до держави (Лондон, Париж, Сінгапур, Тель-Авів і т. і.);
- Північноамериканський альянс (Канада, США);
- лібералізатори (Чилі, Колумбія, Коста-Ріка, Мексика, Перу);
- Боліваріанські Республіки (Аргентина, Болівія, Куба, Еквадор, Нікарагуа, Венесуела);
- країни з невиразними подібностями – Stand-Alones (Бразилія, Франція, Велика Індія, Японія, Південна Корея, Швейцарія)
- Російська імперія (Вірменія, Білорусь, Молдова, Росія, Україна)
- дикий Схід (Афганістан, Азербайджан, Казахстан, Киргизстан, Пакистан, Таджикистан);
- Іраністан (Бахрейн, сектор Газа, Іран, Ірак, Ліван, Сирія);
- Велика Аравія (Єгипет, Йорданія, Кувейт, Палестинська автономія; Саудівська Аравія, Об'єднані Арабські Емірати, Оман);
- нові турки (Туреччина, Туркменістан, Узбекистан);
- Південноафриканська імперія (Ботсвана, Лесото, Намібія, Південна Африка, Свазіленд, Зімбабве);

⁷³ J. Kotkin. The New World Order / Joel Kotkin. – Newsweek. – 2010. – September 26.

- на південь від Сахари (Ангола, Камерун, Центральноафриканська Республіка, Конго-Кіншаса, Ефіопія, Гана, Кенія, Ліберія, Малаві, Малі, Мозамбик, Нігерія, Сенегал, Сьєрра-Леоне, Судан, Танзанія, Того, Уганда, Замбія);
- Пояс Магриба (Алжир, Лівія, Мавританія, Марокко, Туніс);
- Середні царства (Китай, Гонконг, Тайвань);
- Гумовий пояс (Камбоджа, Індонезія, Лаос, Малайзія, Філіппіни, Таїланд, В'єтнам);
- Країни-щасливчики – Lucky Countries (Австралія, Нова Зеландія).

Такий підхід, що має у своїй основі історичні корені державності, можна деякою мірою приймати. Однак він фіксує лише окремі зрізи минулого з глобального простору. Варто ж поглибити ракурс аналізу, виявляться локальні території, мешканці яких мають суттєві відмінності від своїх сусідів. Ці відмінності виявляються в суперечках про кордони на різних континентах. В Африці ці проблеми виявилися після розпаду колоніальної системи, в Європі невдоволення кордонами є не тільки між країнами колишнього Радянського Союзу та Югославії. Вимагають незалежності каталонці в Іспанії, шотландці та ірландці – у Великобританії, валлони – у Бельгії. Ці тенденції пов'язані переважно з наявністю відмінностей культурно-цивілізаційного характеру.

Набагато більше розбіжності цивілізаційного характеру сконцентровані на територіальному просторі Росії. Представники російської соціальної науки вважають, як правило, що в країні сформувалася і розвивається єдина цивілізація європейського типу. Головний редактор журналу «Сучасна Європа» М. Шмельов, звертаючись до читачів, пише: «Ми виходимо з того, що Росія завжди була, є і залишиться невід'ємною частиною Європи, європейської цивілізації, європейської культури. Ті завдання, які Європа і всі інші її цивілізаційні відгалуження у світі давно вирішили або вирішують зараз, – це і наші, російські. І вони тим більше наші, що з огляду на різні історичні обставини, а то й просто невдачі, ми з цього погляду відстали від інших високорозвинених країн на десятиріччя, а може бути, і на покоління»⁷⁴.

Такий підхід може бути прийнятий лише за умови, що розглядається тільки частина Росії, яка обмежується територією Великого князівства Московського, пізніше – Московією⁷⁵, а ще пізніше – тією частиною європейської території країни, яка населена переважно слов'янськими народами. На іншому просторі Росії представлені різні цивілізації, які співіснують з російським варіантом – європейською цивілізацією. Між ними відбувається обмін цінностями, хоча переважне значення мають тенденції адаптації представників східних цивілізацій до культури російськомовного населення.

⁷⁴ Шмельов Н. К нашему читателю [Електронний ресурс] / Николай Шмельов // Современная Европа. – Режим доступу: <http://www.soveurope.ru/chief.htm>.

⁷⁵ Речь идёт о Северо-Восточной Руси, которая в Европе, особенно на польских картах, называлась Московией. Считалось, что это государство населено «москами» или «московитами» в отличии от Галицко-Волынской Руси, население которой называлось русским народом или русинами. И ныне улицы центральной части западно-украинских городов (Львова, Тернополя, Ивано-Франковска, Луцка, Черновцов и других) сохранили историческое название «Русская», что происходит от названия «Русь», но не от названия «Россия».

Фактор цивілізації значною мірою відображено в державному устрої Росії. Як федеративна держава вона має у своєму складі 83 суб'єкти федерації, в тому числі 21 республіку, 9 країв, 46 областей, 2 міста федерального значення, 1 автономну область і 4 автономних округи. Близько 80% населення вважають себе росіянами. Водночас Народи Росії розмовляють більше ніж на 100 мовах і діалектах, що належать до індоєвропейської, алтайської та уральської мовних сімей, кавказької і палеоазійської мовних груп. Природно, вони є носіями відповідних культурних традицій, хоча процес русифікації охоплює велику кількість неросійського населення. Російську мову вважають рідною приблизно 130 млн. громадян Росії, що становить 92% населення. Цей чинник важливий для нівелювання культурно-цивілізаційних відмінностей, що перевірено як практикою Російської імперії, так і політикою колишнього Радянського Союзу.

Культурно-цивілізаційні відмінності в Росії доволі значні і їх не можна визначати тільки за мовним принципом. У найбільш грубому вираженні їх систематизувала соціолог Н. Зубаревич у концепції чотирьох Росій. Вона виокремлює Росію великих міст; Росію середніх промислових міст; Росію сіл, селищ і малих міст; і Росію, що охоплює республіки Північного Кавказу і півдня Сибіру (Тива, Алтай)⁷⁶. Населення цих частин країни співвідноситься в такій пропорції: до 30% / близько 25% / 38% / менше 6%.

Концепція чотирьох Росій, хоча і дає деяке уявлення про диференціацію населення найбільшою в світі за територією країни, але обмежується переважно соціальним аспектом, що підкреслює автор у своїх публікаціях⁷⁷. Так, до «першої Росії» належать міста від просунутого вузівського та наукового центру Томська з півмільйонним населенням, де кожен п'ятий житель – студент, де є незалежні телеканали та активне культурне життя, до 300-тисячної столиці Республіки Мордовії Саранська, який, як і вся Республіка, голосує тільки за пропрезидентську партію «Єдина Росія». У «другій Росії» багато монопрофільних населених пунктів, для яких характерна боротьба за зайнятість і байдужість до проблем середнього класу. Як зазначає Н. Зубаревич, «влади це розуміють і намагаються нацькувати «другу Росію» на «першу Росію»⁷⁸. Суттєві відмінності притаманні «четвертій Росії», в якій відбувається боротьба місцевих кланів за владу і ресурси, етнічні та релігійні протиріччя. Для регіонів «четвертої Росії» важливі тільки стабільні обсяги федеральної допомоги та інвестиції з федерального бюджету.

На структуру російського цивілізаційного ландшафту накладаються релігійні та політичні особливості. Православ'я в країні набуло характеру офіційної національної релігії. Одночасно посилюється вплив релігійної опозиції і російських ісламських радикалів, причому не тільки на Кавказі, що було характерно в минулому, а й у По-

⁷⁶ Зубаревич Н. Четыре России [Електронний ресурс] / Наталья Зубаревич. – Режим доступу : http://www.vedomosti.ru/opinion/news/1467059/chetyre_rossii

⁷⁷ Зубаревич Н. Социальная дифференциация регионов и городов России [Електронний ресурс] / Наталья Зубаревич. – Режим доступу : <http://gtmarket.ru/laboratory/expertize/5278>

⁷⁸ Зубаревич Н. Четыре России [Електронний ресурс] / Наталья Зубаревич. – Режим доступу : http://www.vedomosti.ru/opinion/news/1467059/chetyre_rossii

вольських республіках. Останнім часом в регіонах відпрацьовуються методи відсторонення національних еліт шляхом введення прямого правління замість класичної колоніальної моделі управління через лояльні еліти, які відіграють роль посередників. Зокрема, це простежується в основній північнокавказькій республіці Дагестан⁷⁹.

Особливого розгляду заслуговує аспект, який у концепції університету Каліфорнії (Fellow at Chapman University of Orange County) і Лондонського Legatum – Інституту (Legatum Institute in London) позначений як Російська імперія. Залишимо без коментаря включення до неї Вірменії і Молдавії, оскільки воно вимагає більше не аргументів від критиків «проти», а аргументів від авторів «за». Вони представляють надто відмінні цивілізації від російської. Більш складним є питання про близькість українців і білорусів з росіянами в цивілізаційному відношенні.

З XIX ст. в російській історії і політиці активно розвивається ідея триєдиного російського народу. Вона відображена в результатах Всеросійського перепису населення 1897 р. В статистику цього перепису було введено термін «росіяни загалом», складовими частинами якого були великороси (власне росіяни), малороси (українці) і білоруси. Концепція триєдиного народу, що стала офіційною державотворчою в Російській імперії, мала кілька визначень, серед яких загальноруський народ, єдиний російський народ, єдина російська народність, великий російський народ та ін. Зрозуміло, що таке трактування заперечує існування українців і білорусів як окремих націй і відповідно гілок цивілізації.

Зупинятися на концепції триєдиного народу, можливо, в наш час був би сенс тільки історикам, якби в Москві не зверталися до неї як до домінанти нової політики сусідства. У політичних колах і середовищі Російської православної церкви концепція триєдності покладена в основу пошуку нових ідентичностей для нового об'єднавчого імпульсу в XXI ст. Доволі чітко її представила Т. Миронова, яка пише: «щоб послабити народ – треба роздробити його, розкрити на частини і переконати утворені частини, що вони є окремі, самостійні, навіть ворожі народи. В історії відомі поділ сербів – на сербів, хорватів, боснійців, чорногорців; дроблення німців – на австрійців і німців. Ці поділи супроводжувалися державним дробленням і ослабленням сили великих європейських народів. Гіркий досвід поділу нації маємо і ми, росіяни. У середині XIX ст. ми безтурботно прийняли таку вигідну полякам, німцям, євреям ідею дроблення російських на три самостійних «народи» – росіян, українців і білорусів. Новоспеченим народам – українцям і білорусам – стали спішно створювати окрему від російського народу історію. У самостійних українських підручниках 20-х років XX ст. українці повели своє походження від «древніх укрів»⁸⁰. Посилаючись на дослідження Н. І. Толстого, Т. Миронова стверджує, що «літературна українська – штучне новоутворення, на третину складається з германізмів, німецьких слів, на третину – з полонізмів, слів польської мови, і на третину – з варваризмів, прислівники поселенців України»⁸¹.

⁷⁹ Немирич С. История прекратила течение свое, а значит настало время размышлений / Сергій Немирич // «Дзеркало тижня». – 2013. – 5 липня – 12 липня.

⁸⁰ Миронова Т. Русские, украинцы и белорусы являются единым народом [Електронний ресурс] / Татьяна Миронова. – Режим доступа : <http://narodinfo.ru/articles/67274.html#>

⁸¹ Там само.

Дискусії про українську мову, інтерпретації уявлень про неї як про полонізований варіант багато років. Хронологічно її розпочав у XVIII ст. М. Ломоносов, який проголосив тезу про те, що «малоросійський діалект» через сусідство з поляками та через те, що вони тривалий час панували над Західною Україною, змішався з польською мовою і від того «зіпсувався»⁸². Сьогодні повторювати ці висновки недоречно, оскільки є багато глибоких досліджень, які свідчать про самобутність української (як білоруської і російської) мови. Крім цього реальне існування єдиної давньоруської народності, звідки нібито вийшли білоруси, українці та росіяни, не доведено. Етногенез трьох народів відбувався на різних територіях і за участю різних етнічних компонентів.

Як показав доктор біологічних наук, лауреат Державної премії Білорусі О. Микулич в інтерв'ю 30 червня 2010 р., антропологічно (за генами і зовнішністю) білоруси близькі мазурам Польщі, а не українцям і росіянам. Росіяни близькі за генами до фіно-угрів, оскільки є слов'янізованими фінами, а не слов'янами⁸³.

Як показують сучасні наукові дані, етнографічні риси українського народу формувалися протягом багатьох століть на найдавніших східнослов'янських територіях Наддніпрянщини, Полісся, Галичини і Прикарпаття серед корінного слов'янського населення цього ареалу, історія якого відзначається спадковістю, наступністю, відсутністю будь-яких глобальних природних або суспільних катаклізмів. Природний процес культурно-цивілізованого розвитку українців збагачувався досягненнями сусідніх неслов'янських племен. Вони успішно освоїли землеробську культуру трипільців (жителів сучасної України, Молдови і частково Румунії). Пізніше на їх матеріальну і духовну (в т. ч. і мову) культуру (у VI–VIII ст до н. е.) суттєво вплинули іраномовні скіфські племена. Загалом нині є багато аргументів на користь того, щоб почати відлік української історії з середини I тисячоліття н. е., як це робив історик і перший голова парламенту Української народної республіки (1917–1918 рр.) М. Грушевський та багато інших істориків, тобто безпосередньо після розпаду праслов'янської етномовної спільності. Саме з цих часів на українських етнічних землях розвивається єдиний етнос, який під час пізнього середньовіччя отримав назву українського⁸⁴.

Таким чином, віднесення території, яку каліфорнійські і англійські вчені позначили узятим з історії назвою «Російська імперія», до однієї цивілізаційної спільноти, дуже суперечливе. Країни, включені в цю групу, є носіями різних цивілізацій, хоча і мають багато спільного в новій історії. Їх об'єднує в основному лише те, що вони потрапляють у сферу імперських інтересів Росії, які об'єднуються в ідею «російського світу» і мають на меті відродження імперії в межах колишньої Російської імперії. Тим часом, держави, які підпадають в цивілізацію Російської імперії щодо концепції західних університетів, особливо Україна, Білорусія і Молдова, відносяться до європейської цивілізації з національними особливостями і устремліннями до європейської інтеграції пізнього середньовіччя отримав назву українського.

⁸² Ломоносов М. В. Полное собрание сочинений. – Т. VII. Труды по филологии 1739–1758 гг. – М.; Л., 1952. – С. 83, 608.

⁸³ Деружинский В. Миф о «триедином народе» [Електронний ресурс] / Вадим Деружинский // Аналитическая газета «Секретные исследования». – Режим доступа : <http://offsky.aecru.org/news.php?readmore=2088>.

⁸⁴ Залізник Л. Від склавинів до української нації / Залізник Л. – К., 1997. – С. 67.

Сьогодні вибір вектора інтеграції також означає напрямок, яким піде розвиток української цивілізаційної основи в ХХІ ст. Європейська інтеграція за багато десятиліть змогла довести стійкість свого напрямку. Навіть незважаючи на потрясіння від глобальних і національних криз, європейська ідея є для всіх націй Європейського Союзу провідною надією на успішне майбутнє. У дискусії, організованій німецькою газетою «Handelsblatt», британський історик економіки Гарольд Джеймс справедливо стверджує, що «існує велика надія на європейську ідею. Візьміть, наприклад, людей в Італії чи в Іспанії: вони розуміють, що їхні політичні еліти зазнали невдачі. Людям там, можливо, жилося б краще, якби ними управляли здалеку. Як було з франками в 19 сторіччі: вони не хотіли стати частиною Баварії і були раді тому, що зрештою ними керували з Берліна. Так само думають і громадяни в середземноморських державах»⁸⁵.

Отже, відмова від європейського вектора інтеграції означає для України повторення помилок минулого, причому з великими втратами в культурному і цивілізованому розвитку. Щоб їх передбачити, важливо зважити позитивні процеси, які відбуваються на Заході і Сході. ЄС і США розробляють угоду про трансатлантичне партнерство в галузі торгівлі та інвестицій (Transatlantic Trade and Investment Partnership). Воно буде доповненням до нової Тихоокеанської зони вільної торгівлі, до якої увійшли США, Японія, Австралія, Чилі, Нова Зеландія, Малайзія, Перу, Сінгапур, Бруней і В'єтнам. Зауважимо, що Росії і Китаю не запропоновано участь у цій зоні вільної торгівлі, що пов'язано з дотриманням прав людини. Передбачається, що торгівля та інвестиції в ній досягнуть 4,7 трлн. доларів⁸⁶. Дослідження показали, що при укладанні угоди про трансатлантичне партнерство дохід на душу населення зросте в США в середньому на 13%, в Євросоюзі – на 5% і, як мінімум, у Великобританії – на 10%. Крім того, за розрахунками Єврокомісії, проєктована угода між ЄС і Японією забезпечує створення 400 тис. робочих місць. «Якщо все буде зроблено правильно, – стверджує завідувач кафедри Центру європейських досліджень Оксфордського університету Т. Г. Еш⁸⁷, – то зростання вільної торгівлі та вільних інвестицій принесе користь усім»⁸⁸.

Оцінка ситуації, яка передувє прийняттю Україною рішення про пріоритетний вибір вектора економічної інтеграції, полягає в тому, що роблячи ставку на європейську інтеграцію, країна входить до «клубу» розвинених країн. Це відкриває їй можливість для «збагачення» досягнень своєї національної унікальності та трансформації економіки в розвинену в якісному сенсі. Мова йде не стільки про кількісне зростання, скільки про формування сучасної інноваційної економіки. Навпаки,

⁸⁵ James H. Europa sollte zurück in die Zeit vor 1648 [Електронний ресурс] / Harold James und Max Otte // Handelsblatt. – 2013 – 24. Juni. – Режим доступу : <http://www.handelsblatt.com/politik/oekonomie/nachrichten/harold-james-und-max-otte-europa-sollte-zurueck-in-die-zeit-vor-1648/8380386.html>

⁸⁶ Ash T. G. La Gran Red de Occidente [Електронний ресурс] / Timothy Garton Ash. – 15 JUL 2013. – Режим доступу : http://elpais.com/elpais/2013/07/12/opinion/1373629706_693593.html

⁸⁷ Последняя книга Т. Г. Эша называется «Facts Are Subversive: Political Writing from a Decade Without a Name» (Подрывные факты: политическое письмо для десятилетия без имени).

⁸⁸ Ash T. G. La Gran Red de Occidente [Електронний ресурс] / Timothy Garton Ash. – 15 JUL 2013. – Режим доступу : http://elpais.com/elpais/2013/07/12/opinion/1373629706_693593.html

орієнтація на Схід в напрямку формованого під егідою Росії Митного союзу містить реальну небезпеку потрапити в економічну, політичну і цивілізаційну автаркію. Це пояснюється тим, що умовою співпраці України з країнами Митного союзу є відмова від створення зони вільної торгівлі з Європейським Союзом. Як сформулював цю альтернативу консультант президента Росії Сергій Глазьев на засіданні круглого столу в Донецьку, якщо Україна підписує угоду з ЄС про зону вільної торгівлі, вона не буде для Митного союзу партнером⁸⁹. Крім цього, в Росії всі дії Європейського Союзу, спрямовані на підтримку євроінтеграційних устремлінь України, сприймаються як ознака геополітичного змагання.

Безсумнівно, для ЄС небайдуже, які країни є сусідами членів спілки. Тому в 2009 р. відповідно до польсько-шведської ініціативи було прийнято програму «Східне партнерство». До її реалізації запрошені Вірменія, Азербайджан, Грузія, Молдова, Україна і Білорусь. Роль цього партнерства по-різному оцінюють члени ЄС. Деякі держави, зокрема Німеччина і Франція, вважають, що воно буде неочевидно виглядати як чергова сходинка до членства в ЄС для східних сусідів, насамперед для України, хоча Польща й інші східноєвропейські сусіди вважають, що це саме так. Стратегічною метою Європи є побудова загальноєвропейського дому мирно й успішно співіснуючих держав. На противагу цьому Росія у відносинах з колишніми республіками Радянського Союзу має на меті створення «російського світу», що означає відродження Російської імперії в новій формі. При такій постановці питання виникає протистояння між ЄС і Росією, яке трансформує їх відносини в геополітичне змагання, в якому виграти повинна сильніша сторона. Зрозуміло, що в такому протистоянні у співдружності європейських держав все більше політиків налаштовані на перемогу в геополітичному змаганні з Росією за держави «Східного партнерства». Для цього вибрані цивілізовані засоби. По-перше, непрямі методи демонстрації привабливості європейського способу і якості життя. По-друге, фінансування з фонду європейського сусідства і партнерства. По-третє, лібералізація торгівлі. Росія зі свого боку зробила ставку на торгівлю, яка, як визначає прихильник угоди про трансатлантичне партнерство в галузі торгівлі та інвестицій Ірвін Стельцер, – це «політика і війна із застосуванням іншої зброї⁹⁰». Власне торгіву війну веде Росія з найслабшою стороною – з Україною шляхом створення неторгових бар'єрів. Вони набувають форми молочної, сирної, м'ясної, трупної тощо воєн. У короткостроковому аспекті це щиро, але в довгостроковій перспективі збільшує недовіру і стимулює пошук форм співпраці з сильнішими сусідами, що і робить уряд України.

Безальтернативна форма залучення України до Митного союзу Білорусі, Казахстану і Росії означає позбавлення її права партнерства як з Європейським Союзом, так і зі спілками, з якими він інтегрується. Водночас для України особливого значення набувають нові зони вільної торгівлі: Трансатлантичний союз у галузі торгівлі

⁸⁹ Матеріали автора о круглом столе «Таможенный союз или Зона свободной торговли с Европой: проблемы и перспективы для Украины», проведенного по инициативе всеукраинского общественного движения «Украинский выбор» 21 июня 2013 года в городе Донецке.

⁹⁰ Ash T. G. La Gran Red de Occidente [Електронний ресурс] / Timothy Garton Ash. – 15 JUL 2013. – Режим доступу : http://elpais.com/elpais/2013/07/12/opinion/1373629706_693593.html

та інвестицій і зона Тихоокеанського партнерства. Однак вступ до Митного союзу Білорусії, Казахстану і Росії на умовах, що диктуються його членами (переважно Росією), прирікає Україну на ізоляцію в економічному розвитку від найбільш успішних країн світу.

Зазначимо що в перспективі можливим є приєднання до угоди про трансатлантичне партнерство в галузі торгівлі та інвестицій Китаю. Загалом велика мережа зон вільної торгівлі є викликом і стимулом для Китаю. Якщо в цю мережу увійде Китай на умовах дотримання встановлених у ній правил, то зони вільної торгівлі, в яких беруть участь всі розвинені країни, будуть цеглинками нового ліберального міжнародного порядку за участю китайців⁹¹. Безсумнівно, що такий хід подій (а іншого варіанта не можна допустити) означатиме перетворення Китаю в більш відкриту країну, де б переважали плюралізм думок і дотримання принципів правової держави. Аналогічно і перебування України в мережі нових зон вільної торгівлі стимулюватиме заповнення своєї унікальності цінностями європейської та світової цивілізації, які вона не могла сприйняти в період перебування у складі Російської імперії та Радянського Союзу.

Сьогодні цивілізація має неоднорідний ландшафт. Його опис на основі традиційних уявлень наштовхується на суттєві відмінності в середині окремих країн. Особливо складно це зробити в тих випадках, коли історія окремих націй багато десятиліть і століття з'єднувала їх у спільній державі. Не менші труднощі виникають тоді, коли територія, населена одним народом, підпадала під юрисдикцію різних держав і лише через значні часові інтервали вдавалося їм об'єднатися в єдиному національному світі.

2.3. Цивілізаційні особливості європейських країн, що розвиваються

Європейські країни, що розвиваються, на початку ХХ ст. не були лідерами світового розвитку. Проте вони мали доволі високий рівень конкурентоспроможності для того, щоб за умов розробки і реалізації відповідної політики увійти до їх кола. З різних історичних причин вони застосовували такі форми і методи управління, які загальмували їхній розвиток. Внаслідок цього ці країни почали втрачати свої загальноісторичні здобутки, призупинився соціокультурний прогрес, а економічна сфера втратила спроможність щодо забезпечення такого рівня добробуту населення, який був характерний США, країнам Західної Європи та Японії. Відповідно, розвиток культурних процесів і ментальності відхилився від загальноєвропейського напрямку.

У географічному плані йдеться про країни Центральної та Східної Європи, насамперед колишнього Радянського Союзу. Їх розвиток у двадцятому столітті ґрунтував-

⁹¹ Ash T. G. La Gran Red de Occidente [Електронний ресурс] / Timothy Garton Ash. – 15 JUL 2013. – Режим доступу : http://elpais.com/elpais/2013/07/12/opinion/1373629706_693593.html

ся на марксистсько-ленінській концепції побудови соціалізму, складовими частинами яких є ліквідація приватної власності та експлуататорських класів; утвердження суспільної власності на засоби виробництва; провідна роль робітничого класу в рамках соціально-політичної та ідейної єдності суспільства; здійснення принципу «від кожного – за здібностями, кожному – за працею». Реалізація цих уявлень про соціалізм здійснювалася через масове соціальне насильство, відмову від ринкових відносин, політичної і духовної опозиції. Це призвело до краху соціально-економічного устрою, що будувався, і повернення до відновлення ринкових відносин. Проте, як свідчить нинішня практика, водночас змонтувати весь комплекс цивілізаційних досягнень країн з ринковою економікою неможливо, особливо в аспектах додержання гуманних цінностей. Це особливо стосується соціальної емансипації особи, забезпечення рівності життєвих шансів кожної людини; подолання всіх проявів насильства і соціального відчуження; привнесення у практику загальноцивілізаційного розвитку ідей контролю над стихією ринку, соціального захисту тощо.

Парадокс сучасного стану постсоціалістичних країн полягає у тому, що відмовившись від соціалістичної моделі розвитку ленінсько-сталінської інтерпретації, вони не знайшли ефективного механізму пересадки і приживлення сучасних цивілізаційних досягнень у національні моделі. Спрощено завдання східноєвропейських суспільств можна інтерпретувати (у певному сенсі воно ще є актуальним) за аналогією з будівництвом культурно-туристичних центрів у пустелях, коли здійснюється новітнє будівництво, відбувається пошук джерел питної води, монтуються установки опріснення морської води, пересаджуються вирощені спеціально для них «дорослі» рослини з розсадників і створюється «рай на пустому місті». Проте «рай» на обраних стежинах поступу постсоціалістичних країн залишається за примарним небокраєм, хоча для багатьох з них контури сучасності вже проглядаються.

Якщо інтерпретувати цивілізацію як процес, то європейські постсоціалістичні країни на певному етапі відмовилися від ринкової цивілізаційної моделі і перейшли на модель адміністративно керованої планової економіки. Оскільки остання виявилася утопічною, вони повернулися до ринкової економіки. Її сучасну модель неможливо механічно пересадити на ґрунт, що сформувався за багато років «соціалістичного» господарювання. Треба оновити «фундамент» національних економік, відтворити ринкову повноцінність економічного механізму, створити нову історичну та соціальну спільноту – народ, що розділяє і дотримується в системі виробничих відносин ринкових цінностей. Найскладніше піти шляхом повного демонтажу «будов» минулого і будівництва нового, починаючи з очищення «соціалістичних» пухлин у менталітеті. Для прикладу, донині лише в Німеччині вдалося здійснити люстрацію.

Отже, у ширшому розумінні складність завдання постсоціалістичних країн полягає у відтворенні численних елементів ринкової економіки – якості робочої сили; технічної оснащеності виробництва; знань і навиків; фінансово-банківського механізму; юридичних і моральних законів суспільного життя; моральності окремих осіб, особливо очільників і суспільства загалом; ідеалів справедливого вільного розвитку;

культурно-історичної пам'яті тощо. При цьому мова не йде про децивілізацію, про повернення на позиції досоціалістичного періоду. Їх вже немає – їх знищив час. Відродження має здійснюватися з позицій, на яких країни постсоціалізму опинилися сьогодні. Можна виокремити два шляхи – щеплення новітніх досягнень цивілізаційного розвитку до стовбурів, що вирощенні за часів соціалізму, і вирощування кращих взірців чи елементів хоча б на основі імплементації існуючих досягнень розвинутих економік. В історії відомий і третій шлях – колонізація розвинутими країнами тих країн, які призупинилися у розвитку, та еволюційне «підтягування» їх до свого рівня. Однак він не може бути сумісним з процесами глобалізації. Можливо, на хвилях глобалізації будуть створені нові форми, про які можна буде говорити як про неокolonізацію. Певні тенденції вказують на те, що появу такої форми у майбутньому не можна повністю відкидати.

2.4. Зіткнення та діалог цивілізацій

Складність і суперечливість процесів, що відбуваються в останні десятиліття, призвели до загострення відносин між локальними цивілізаціями, що С. Гантінгтон виразив у терміні «зіткнення цивілізацій». Ці тенденції стимулювали пошук спільних цінностей, передачу досягнень лідерів, що отримали назву «діалог цивілізацій». Сьогодні виклики є свідченням не випадкових явищ, а новітніх глобальних тенденцій становлення глобальної цивілізації майбутнього. Як зазначають А. Бард і Я. Зодерквіст, «у майбутньому 11 вересня 2001 року стане пам'ятною датою, історичною віхою, символом того, що інформаційне суспільство прийшло на зміну капіталізму як домінуюча парадигма»⁹².

Зрозуміло, що нині не можна однозначно визначити риси нового глобального суспільства. Воно у головних, домінантних характеристиках матиме єдині риси та їх має бути порівняно із сучасністю значно більше у фундаменті існування кожної країни. Ця новітня глобальна цивілізація успадкує все цінне від своїх попередниць. Вона сформується на базі інформаційного суспільства (інакше – суспільство знань). Як робочу гіпотезу дослідження можна прийняти майбутні образи глобальної цивілізації у формі суспільства мрій⁹³ і постеконічного суспільства, у якому переважатиме творчість як основа самореалізації особистості⁹⁴.

Ще один теоретичний підхід для осмислення майбутніх рис глобальної цивілізації може бути взятий з досліджень українського фізика і філософа К. Корсака. Використовуючи як складову термінології грецьке слово «ноо» (мудрість, глибокий розум), він розвиває ідею «ноосупільства» – суспільства мудрих осіб і життя в гар-

⁹² Бард А. Нетократия. Новая правящая элита и жизнь после капитализма / А. Бард, Я. Зодерквист. – СПб. : Стокгольмская школа экономики в Санкт Петербурге, 2004. – 256 с., С. 13.

⁹³ Йенсен Р. Общество мечты. Как грядущий сдвиг от информации к воображению преобразит бизнес / Р. Йенсен. – СПб: Стокгольмская школа экономики в Санкт-Петербурге, 2004. – 267 с.

⁹⁴ Благодетелева-Вовк С. Л. Підприємство як мікроцивілізація : моногр. /С. Л. Благодетелева-Вовк. – Черкаси : Брама-Україна, 2010. – 402 с., С. 87.

монії з біосферою⁹⁵. З огляду на таку постановку проблеми для розуміння сучасності він визначає пріоритетні терміни «ноотехнології», «нано-, піко- і фемтотехнології», «форсайт», «технологічні уклади», «інноваційна економіка», «науково-освітній комплекс», «наносупільство», «ноосупільство». З точки зору автора, запропоновані ним терміни «досить чіткі й однозначні, що унеможливить спекуляції (а вони вже відбуваються з поняттям «нанотехнології») й допоможе ЗМІ та системам освіти створити на планеті удосконалене інформаційне середовище. Це також підвищить якість всіх форсайтних проектів і передбачень, державних планів і постанов, стратегічних економічних і політичних кроків»⁹⁶.

Становлення нової глобальної цивілізації визначається постійним діалогом цивілізацій. Цей процес сьогодні втрачає стихійний, випадковий характер. У так званій «ойкумені» або у всесвіті чи обжитому світі здійснюється рівноправний діалог та обмін інформацією між великими культурними метрополіями і багаточисельними периферійними культурами. При цьому метрополії виступають у ролі стимуляторів, що оживляють розвиток периферії та сприяють збагаченню місцевих культурних цінностей. Периферійні культури активно інтерпретують привнесені ідеї, суттєво модифікують культурний потік і впливають на культуру метрополії. Так, у діалозі культур відбувається процес їхньої «гібридизації»⁹⁷.

Однією з найбільш відомих форм здійснення діалогу цивілізацій нині є Родоський форум. На ньому традиційно щорічно зустрічаються експерти десятків країн у галузі політики, економіки, релігії і культури з метою обговорення спільних питань майбутнього людства. Учасники Родоського форуму відпрацьовують риси нової парадигми розвитку через співробітництво, взаємоповагу, сприйняття об'єктивних історичних, культурних, релігійних відмінностей. У 2012 р. учасники Родоського форуму обговорювали проблему загрози великої війни на фоні подій у Лівії, Сирії, Єгипті та напруження навколо Ірану, що продовжило попередні дискусії щодо негативних тенденцій у розвитку людства. На форумі світову економічну кризу оцінено як таку, що не може лікуватися однаковими засобами, тому що майже у кожній країні вона має свої особливості у протіканні та наслідках. З точки зору учасників форуму, нинішня економічна криза є результатом кризи моральності та інтелектуальних основ людства⁹⁸.

Дискусійною є думка деяких науковців і фахівців, що головною причиною такого стану є домінування однієї соціально-економічної моделі – західної – над об'єктивно існуючою у світі різноманітністю культур, релігій і традиційних цін-

⁹⁵ Корсак К. Технології майбутнього або Четверта хвиля / Костянтин Корсак // Науковий світ. – 2010. – № 10. – С. 8–10, С. 10.

⁹⁶ Бард А. Нетократия. Новая правящая элита и жизнь после капитализма / А. Бард, Я. Зодерквист. – СПб. : Стокгольмская школа экономики в Санкт-Петербурге, 2004. – 256 с., С. 13.

⁹⁷ Йенсен Р. Общество мечты. Как грядущий сдвиг от информации к воображению преобразит бизнес / Р. Йенсен. – СПб: Стокгольмская школа экономики в Санкт-Петербурге, 2004. – 267 с.

⁹⁸ To Leaders and People of Goodwill Throughout the World / Resolution of the 10th Anniversary Session of the World Public Forum «Dialogue of Civilizations», Rhodes, Greece, October 7, 2012 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://wpfdc.org/index.php?option=com_content&view=article&id=1010:to-leaders-and-people-of-goodwill-throughout-the-world&catid=40&Itemid=93&lang=en

ностей⁹⁹, оскільки в основі західної цивілізації є принцип рівноправності і самовизначення народів, умовою практичної реалізації якого є самодостатній розвиток кожного. Погоджуємося з думкою про те, що «з позицій геополітики, прагнення до глобального миру та справедливості вимагає здійснення переходу від гегемоніального світового порядку до постгегемоніального. Світ має відійти від «старої геополітики», що ґрунтується на конкуренції між державами, одноосібному переслідуванні національного інтересу та використанні жорсткої військової сили, до «нової геополітики», основою якої є взаємодія культур та громадянських суспільств, покладаючись на «м'які» етичні норми і традиційні цінності з метою досягнення глобальної гармонії та співпраці»¹⁰⁰.

---

⁹⁹ Якунин В. Родосский форум – 2012 / Якунин В. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://v-yakunin.livejournal.com/61988.html>

¹⁰⁰ To Leaders and People of Goodwill Throughout the World / Resolution of the 10th Anniversary Session of the World Public Forum «Dialogue of Civilizations», Rhodes, Greece, October 7, 2012 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://wpfdc.org/index.php?option=com_content&view=article&id=1010:to-leaders-and-people-of-goodwill-throughout-the-world&catid=40&Itemid=93&lang=en

---

РОЗДІЛ III

СТАНОВЛЕННЯ НОВОГО СВІТОВОГО ЕКОНОМІЧНОГО ПОРЯДКУ І УКРАЇНА

3.1. Рушійні сили формування нового світового економічного порядку у XXI ст.

Нинішній ландшафт світової економіки формувався протягом XX ст. Можна виокремити 10 найвпливовіших подій, які визначили його теперішнє обличчя (табл. 3.1). Зрозуміло, що й інші події позначалися на виникненні нових тенденцій у міжнародній економіці. Варто нагадати Суецьку та Синайську війни, арабо-ізраїльську війну, збройний конфлікт між Корейською Народно-Демократичною Республікою і Південною Кореєю та інші. Наведені події позначилися більшою мірою на прийнятті глобальних економічних рішень. Саме Паризька мирна конференція держав-переможців (1919–1920 рр.) для вироблення і підписання умов з переможеними державами у Першій світовій війні, а після цього Велика депресія і Друга світова війна зумовили необхідність інституційних змін глобального характеру і створення наддержавної багатосторонньої фінансової установи – МВФ.

Таблиця 3.1

Десять подій, що формували глобальний цивілізаційний ландшафт світової економіки

	Паризька мирна конференція (The Paris Peace Conference)
	Велика депресія (The Great Depression)
	Друга світова війна (World War II)
	Становлення численних економічних центрів (The Rise of Multiple Economic Centers)
	Холодна війна (The Cold War)
	Африканські незалежності (African Independence)
	В'єтнамські війни (The Vietnam War)
	Глобалізація фінансових ринків (Globalization of Financial Markets)
	Міжнародна боргова криза (The International Debt Crisis)
	Крах комунізму (Collapse of Communism)

Складено автором за: [101].

---

¹⁰¹ Boughton J. M. The IMF and the Force of History: Ten Events and Ten Ideas That Have Shaped the Institution [Електронний ресурс] / Boughton J. M. // IMF Working Paper. – May 2004. – P. 1-25. – Режим доступу : <http://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/2004/wp0475.pdf>.

Одночасно почала розвиватися тенденція зі створення численних економічних центрів у ландшафті світової економіки. У 30-ті роки – це Німеччина, Японія; на початку другої половини 50-х років ХХ ст. – Саудівська Аравія і ЄС. Якщо до 1957 р. тільки три африканські країни були членами МВФ (Єгипет, Ефіопія і Південна Африка), пізніше – Ганна і Судан, то до 1990 р. всі 53 країни Африки були членами фонду. У 30-ті роки частка США у світовому експорті впала з 22% до 12%; частка офіційних валютних резервів з 54% у 1948 р. до 12% у 1978 р. Зростала кількість вільноконвертованих валют, а у 1969 р. були засновані СПЗ (спеціальні права запозичень). У 1973 р. первісна Бреттон-Вудська система фіксованих, але регульованих валютних курсів була відмінена.

Ефект холодної війни треба розглядати з огляду на обмеження членства соціалістичних країн у МВФ і перетворення останнього у «капіталістичний клуб» з домінуванням «англосаксонської економіки». Зауважимо, що Радянський Союз відмовився ратифікувати Бреттон-Вудську угоду через побоювання, що в ній домінуватиме Захід. У 50-х роках перервали членство у МВФ соціалістичні країни. До нових реформ західні держави спонукали В'єтнамські війни, що показали недопустимість насадження євроатлантичних цінностей військовими методами. Особливо яскраво це засвідчили економічні складності в економіці США, зокрема поява жажливої інфляції, загострення соціальних проблем. Зовні для США були підірвані домінуючі економічні позиції та посилилася політична ізоляція.

У вирії подій другої половини попереднього століття суттєвий вплив на світоцивілізаційні процеси економічного характеру справила боргова криза, відправними точками якої вважається крах Бреттон-Вудської системи та перший нафтовий шок у 1973 р. Кредитна історія світу після цих подій є історією періодичних загострень проблеми міжнародної заборгованості та криз, яка триває й донині. Це виражається, зокрема, у дефіциті бюджету таких країн як Німеччина, Франція, Італія та Іспанія, що відіграють вирішальну роль у забезпеченні економічної стабільності Євросоюзу, оскільки їхня частка у ВВП становить відповідно 19, 14, 11 та 9%, в той час, коли частка Греції і Бельгії дорівнює приблизно 2%, Португалії – 1,6%, країн Прибалтики – менш 1%¹⁰².

Зрештою, мало що змінилося б у світовій економічній цивілізації, якби не з'явилися нові фундаментальні ідеї. У другій половині ХХ ст. з макро- і мікроекономік розвинулася самостійна наука «міжнародна економіка», що, як пише Є. В. Савельєв, «вийшла» з цих наук, поступово набувши статусу самостійної частини економічної теорії¹⁰³. З огляду на публікації Міжнародного валютного фонду, виділимо десять теорій, що формували глобальний цивілізаційний ландшафт світової економіки (табл. 3.2.).

Серед ідей, що формували глобальний цивілізаційний ландшафт світової економіки, на перше місце треба поставити кейнсіанську макроекономіку. Такий підхід має право на життя тому, що міжнародні фінансові організації засновані і функціонували як кейнсіанські установи для координації макроекономічної політики і попередження економічного спаду та безробіття.

¹⁰² Пацієвський С. С. Криза євро і фінансово-боргова криза Євросоюзу / Пацієвський С. С. // Електронне наукове фахове видання Ради з вивчення продуктивних сил України НАН України «Ефективна економіка». – 16.05.2010. – Режим доступу : <http://www.economy.nayka.com.ua/index.php?operation=1&iid=217>.

¹⁰³ Савельєв Є. В. Міжнародна економіка : підручник. / Савельєв Є. В. – [3-тє вид., перероб. і доп.]. – К. : Знання, 2008.

Таблиця 3.2

**Десять ідей, що формували глобальний цивілізаційний
ландшафт світової економіки**

	Кейнсіанська макроекономіка (Keynesian Macroeconomics)
	Монетарні основи платіжного балансу (The Monetary Approach to the Balance of Payments)
	Макромоделі відкритої економіки (The Open-Economy Macro Model)
	Монетаризм (Monetarism)
	Моделі плаваючих валютних курсів (The Case for Floating Exchange Rates)
	Макроекономіка пропозиції (Supply-Side Macroeconomics)
	Нова класична макроекономіка (New Classical Economics)
	Тиха революція (The Silent Revolution)
	Вашингтонський консенсус (The Washington Consensus)
	Таргетування інфляції (Inflation Targeting)

Примітка. Складено автором за: [104].

Монетарні основи платіжного балансу змінилися завдяки розробці моделі Полака. Вона дала змогу, перш за все МВФ, давати грошово-кредитне пояснення платіжним балансам країн та аналізувати причини економічних дисбалансів. Модель Полака є простою (має всього 4 рівняння) і потребує мало інформації. Зрештою, монетарні ідеї управління валютно-фінансовими процесами на світовому ринку дозволяють отримати формальне взаємовідношення між змінами внутрішнього компоненту грошової маси (внутрішнім кредитом) і змінами міжнародних резервів, яке пізніше може бути використане для визначення політики.

Макромоделі відкритої економіки створили теоретичну основу неолібералізму. Їхньою основою є модель Манделла-Флемінга. Сутність її полягає у зведенні дослідження відкритої економіки до двох ринків – товарного і грошового. Взаємодія між ними розглядається через призму процентних ставок і обмінного курсу валюти.

Монетаристи ототожнюють багатство з різними формами власності людей, зокрема грошима, цінними паперами, нерухомістю і т.ін. Відповідно, функція грошей зводиться до забезпечення обігу благ або формування резервів. У державній політиці ідеї монетаризму використовуються для регулювання товарного попиту та інвестиції і, зрештою, управління економічним розвитком. Зростання грошової маси через систему банків використовується для цілей розподілу ресурсів між галузями, стимулювання технічного прогресу, впливу на економічну активність.

Теорія одного з основоположників монетаризму М. Фрідмена орієнтована на практичне застосування і враховує дію психологічного фактора (мотиви поведінки людини в різних економічних ситуаціях, наприклад, у ситуації «інфляційного очікування»). За М. Фрідменом, психологічні фактори – це рівноправні складові врівноваження економічної системи.

¹⁰⁴ Boughton J. M. The IMF and the Force of History: Ten Events and Ten Ideas That Have Shaped the Institution [Електронний ресурс] / Boughton J. M. // IMF Working Paper. – May 2004. – P. 1-25. – Режим доступу : <http://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/2004/wp0475.pdf>.

Значення макроекономіки пропозиції і нової класичної макроекономіки для розвитку світової економіки у ХХ ст. позначилося, по-перше, перенесенням зусиль з управління попитом на стимулювання сукупної пропозиції та активізацією виробництва і зайнятості; по-друге, домінуванням принципів асиметричності інформації і раціональності макроекономічних агентів. Ці ідеї орієнтували практиків на проведення політики зниження податків задля стимулювання інвестицій та інновацій. Вони мали усвідомлювати, що за умови раціональності у своїй поведінці економічних агентів і володіння ними ідеальною інформацією економіка не може бути нестабільною.

Незважаючи на розвиток наукових основ міжнародної економіки у багатьох країнах домінуюче значення надавалося ідеям урядового соціалізму. Тихі революції значували собою поширення ідей лібералізації щонайменше у економічній сфері. Чіткої кваліфікації таких революцій в економічній літературі не здійснено. Вважаємо, що до них належать економічні реформи у 80-х роках в Індії, Мексиці і Танзанії, перебудова у Радянському Союзі, економічні та політичні перетворення у Чехословаччині. Зрештою, наприкінці 80-х років процеси економічної лібералізації стали універсальною силою розвитку більшості країн. Успіх цих тенденцій значною мірою пояснюється розширенням міжнародного руху капіталу завдяки підтримці з боку МВФ.

Певною мірою продовженням і підтримкою тихих революцій можна вважати концепцію за назвою «Вашингтонський консенсус»¹⁰⁵. Її автор Джон Вільямсон презентував у 1989 р. як базові принципи економічної політики на час проведення реформ у країнах Латинської Америки. Вони були орієнтовані на використання міжнародними фінансовими організаціями із штаб-квартирами у Вашингтоні. Вашингтонський консенсус включав десять рекомендацій: підтримання фіскальної дисципліни (мінімальний дефіцит бюджету); пріоритетність охорони здоров'я, освіти та інфраструктури у державних витратах; зменшення граничних ставок податків; лібералізація фінансових ринків для підтримання реальної ставки по кредитах на невисокому рівні; вільний обмінний курс; лібералізація зовнішньої торгівлі (переважно за рахунок імпортного мита); зниження обмежень для прямих іноземних інвестицій (ПІІ); приватизація; дерегулювання економіки; захист прав власності. Як видно, Вашингтонський консенсус передбачає макроекономічну стабілізацію, мікроекономічну лібералізацію та відкриття внутрішнього ринку. У ньому проглядаються і символи завершення «холодної війни», і спроби експорту ідей монетаризації.

Практична реалізація «Вашингтонського консенсусу» виявила його певну недосконалість. Ринкова трансформація постсоціалістичних країн на основі ідей «Вашингтонського консенсусу» не забезпечувала довготривалого процесу поглиблення ринкових реформ. Як зазначив у газеті «День» польський економіст Г. Колодко, «спочатку Консенсус був, власне, орієнтований на економіки, що вже є ринковими, а не перебувають у процесі трансформації. Тому країни, які зіткнулися з проблемами

¹⁰⁵ Williamson J. In Search in a Manual of Technopols / Williamson John // The Political Economy of Political Reform / Jon Williamson, Editor. – P. Washington: Institute for International Economics, 1994. – P. 26–28.

перехідного періоду, ніколи не знаходили у Вашингтонському Консенсусі задовільної відповіді на свої найзлюбоденніші питання»¹⁰⁶.

«Слабкі» місця «Вашингтонського консенсусу» щодо постсоціалістичних країн виявилися, перш за все, у тому, що ця програма не враховувала особливостей створення нових ринкових інституцій та можливостей зміни існуючих лише на основі тактики поступовості в умовах істотності їхнього впливу на хід економічних процесів. Це ускладнило, а в деяких випадках зробило майже неможливим реалізацію принципів Консенсусу у реальних економічних відносинах. Саме тому лібералізація і приватизація – основа трансформаційних процесів, часто давала зворотній ефект у сподіваннях на зростання ділової активності.

Заради справедливості варто зазначити, що сам автор «Вашингтонського консенсусу» відзначав недопустимість надання надмірного значення йому при визначенні економічної політики, особливо в питаннях приватизації. Оцінюючи практику, що склалася, Дж. Вільямсон писав у польській пресі: «У багатьох випадках процес приватизації зводиться до вольової передачі власності, часто в руки «добре інформованих» або «друзів», за рахунок суспільства... Приватизація є бажаною метою, але треба значно більше уваги звертати на методи її реалізації. Необхідно більше слідкувати за тим, щоб приватизація проводилася абсолютно чесно. Якщо це призводить до уповільнення її темпів – хай буде так. Ціллю не може бути «приватизувати так швидко, як це можливо»; необхідна приватизація, яка збільшить ефективність без концентрації багатства»¹⁰⁷.

Альтернативою «Вашингтонському консенсусу» став «Поствашингтонський консенсус», ідея якого належить Лауреату Нобелівської премії, колишньому першому віце-президенту Світового банку Дж. Стігліцу. Суть «Поствашингтонського консенсусу» полягає у пріоритетності розвитку соціальної сфери на основі посилення фінансового регулювання, конкуренції і транспарентності ринків, а також у стимулюванні передачі технологій. Всього «Поствашингтонський консенсус» складено з дев'яти принципів. Наведемо їх за монографією А. С. Філіпенка¹⁰⁸:

- збільшення заощаджень насамперед шляхом підтримання фінансової дисципліни;
- переорієнтація суспільних витрат на соціальні потреби;
- реформування податкової системи (також впровадження екологічного податку і земельної ренти);
- посилення банківського регулювання;
- підтримання конкурентоспроможного обмінного курсу, відмова від плаваючого курсу і системи валютної ради (currency board);
- досягнення внутрішньої регіональної лібералізації торгівлі;
- розвиток конкурентної ринкової економіки шляхом приватизації і дерегулювання (в т. ч. ринок праці);

¹⁰⁶ Куриляк В. Є. Україна в системі нової економіки та глобалізації освіти / В. Є. Куриляк // Вісник ТАНГ. – 2003. – № 5–1. – С. 37–45.

¹⁰⁷ Williamson J. In Search in a Manual of Technopols / Williamson John // The Political Economy of Political Reform / Jon Williamson, Editor. – P. Washington: Institute for International Economics, 1994. – P. 26–28.

¹⁰⁸ Филипенко А. С. Экономическая глобализация: истоки и результаты / А. С. Филипенко. – М. : Экономика, 2010.

- закріплення точно визначених прав вартості, створення основних структур, таких як незалежні центральні банки, сильні бюджетні організації, незалежне і некорумповане правосуддя та біржі праці;
- збільшення витрат на освіту і, перш за все, на початкову та середню школу».

Положення «Поствашингтонського консенсусу» позитивно сприймаються в країнах колишнього радянського простору, зокрема і в Росії. Аналізуючи ініціативу Дж. Стігліца, російські академіки О. Богомолів і А. Нікіпелов погоджуються з ним щодо оцінки ролі ідей лібералізації і дерегулювання та вважають, що «люди прагнуть до стійкого розвитку, що включає збереження природних ресурсів і здорового навколишнього середовища. Люди прагнуть до рівноправ'я, коли всі, а не тільки привілейовані групи користуються плодами суспільного прогресу. Люди прагнуть до розвитку демократії, за якої громадяни... беруть участь у прийнятті рішень, що справляють вплив на їх життя».

Знову ж таки, треба підкреслити, що ідеї, інструменти і механізми «Поствашингтонського консенсусу», як і «Вашингтонського консенсусу» треба розглядати як рамкові, що мають стратегічний характер. У кожній країні і на кожному етапі її розвитку необхідно враховувати конкретні економічні, політичні і соціальні умови, що обумовлюють необхідність у відмові або коригуванні перелічених принципів чи прийнятті нових. Не випадково при виробленні трансформаційної політики експерти користуються формулою «Вашингтонський консенсус» + «Поствашингтонський консенсус» + інші принципи. Особлива увага приділяється ефективному функціонуванню фінансових ринків, підтримці конкуренції і боротьбі з монополізацією. У сфері державного управління акценти розставляються в питаннях ефективності наявних регуляторів, прозорості компаній і боротьбі з інфляцією у розумних межах.

Уроки світової фінансової кризи засвідчили необхідність нової парадигми глобального світового розвитку, за якої належить відмовитися від панівних неоліберальних теорій на користь нових концепцій. Перш за все, потребують розвитку теорії, що забезпечують створення механізму поєднання ринку з директизмом та розвиток демократичних основ у міжнародних відносинах. У зв'язку з цим, нову роль мають відігравати реформовані міжнародні економічні і фінансові організації.

Ідея таргетування інфляції полягає у визначенні цільового показника (таргета), досягнення якого призведе до стабільності цін у країні. У 1990-х роках вона захопила економістів як напрям валютної політики, орієнтованої на забезпечення цінової стабільності. Її практична реалізація розпочалася з Нової Зеландії у 1989 р., через рік вона була прийнята у Канаді, а до кінця 1990-х років розповсюдилася щонайменше на дюжину країн¹⁰⁹. Зацікавленість МВФ у підтриманні ідеї таргетування інфляції полягала в тому, щоб заохочувати уряди країн, що розвиваються, до прийняття стійкої валютної політики.

Безперечно, можна дискутувати щодо достатньої обґрунтованості включення саме перелічених подій та ідей до найбільш впливових в аспектах наявної архітек-

¹⁰⁹ Schaechter A., Stone M. R., Zelmer M. Adopting Inflation Targeting: Practical Issues for Emerging Market Countries [Електронний ресурс]. – International Monetary Fund: December 19, 2000. – Режим доступу : <http://www.imf.org/external/pubs/nft/op/202/index.htm>.

тоніки світової економічної цивілізації. Однак незаперечним є й те, що вони суттєво змінили ландшафт міжнародної економіки. Хоча при цьому можна назвати й інші події та ідеї, без яких неможливим був би економічний розвиток сучасності.

Суттєвим нині є усвідомлення того, що світова економіка увійшла у ту фазу свого розвитку, коли вона потребує становлення нового порядку. Якщо так, то необхідно вичленити нові події то ідеї, які визначають і визначатимуть цей процес. В одному дослідженні складно і неможливо знайти однозначні рішення. Проте деякі з них вже можна назвати (табл. 3.3. і 3.4.).

Таблиця 3.3

**Якісно нові події, що формують новий глобальний
цивілізаційний ландшафт світової економіки**

	Крах системи планової економіки в СРСР і ЦСЄ
	Економічні реформи в Китаї та Індії
	Експорто орієнтовані стратегії економічного зростання у Східній Азії
	Нагромадження величезних валютних резервів у країнах, що розвиваються
	Формування у розвинутих країнах боргової економіки
	Світова фінансова та економічна криза
	Енергетичні війни в Європі
	Самопроголошення Великої двадцятки
	Формування п'ятої світової економічної системи

Джерело: складено автором

Варто зазначити, що фундаментальною ідеєю, в рамках якої формувалася теорія і практика функціонування світової економіки, було припущення всесильності ринку, який спроможний «справедливо» вирішити все і привести економічні суб'єкти до правильних рішень. Оцінюючи причини та наслідки глобальної економічної кризи 2008 р., лауреат Нобелівської премії П. Кругман зазначає, що «у золоті роки економісти вірили, що ринки за своєю суттю є стабільними, а ціни, акції та інші активи завжди були оцінені правильно. Не було нічого у поширених моделях, що вщувало можливість такого колапсу, який стався у минулому році. Водночас, макроекономісти були розділені за точкою зору. Головна відмінність між ними полягала в тому, що одні наполягали, що ринкова економіка ніколи не збивається зі шляху, а інші вважали, що можливі суттєві відхилення від шляху процвітання, але це може і має бути виправлено всемогутньою Федеральною Резервною Системою. Жодна сторона не була підготовлена, щоб впоратися з економікою, що зійшла з рейок, незважаючи на всі зусилля ФРС»¹¹⁰.

Недосконалість теперішньої системи міжнародної економіки у теоретичному і прикладному аспектах полягає у тому, що вона не здатна забезпечити передбачення визначальних подій розвитку. Це особливо наявним стало на фоні нарощування глобальних тенденцій зростання ВВП, збільшення кількості «рівноправних» націо-

¹¹⁰ Krugman P. How Did Economists Get It So Wrong? [Електронний ресурс] / Krugman P. The New York Times. – 2009. – 2 September. – Режим доступу : <http://www.nytimes.com/2009/09/06/magazine/06Economic-t.html>.

нальних економічних гравців та підвищення рівня зв'язаності національних економік. «Як мені видається, – пише П. Кругман, – економіка збилася зі шляху, тому що економісти, як група, прийняли красу, одягнену у гарно викладену математику, за правду... На жаль, це романтичне бачення економіки призвело більшість економістів до ігнорування усього, що може піти не так. Вони закривають очі на обмеження людської раціональності, які найчастіше призводять до бульбашок; до проблем установ; недосконалості ринків – особливо фінансових ринків – це може призвести операційну систему економіки до раптових, непередбачуваних аварій, а також про створені небезпеки, коли регулятори не вірять у регулювання».

Подібні думки періодично висловлювались у докризовому періоді. Наведемо, принаймні, точку зору Дж. Гелбрейта, який зазначав, що «економісти, які схильні використовувати математичні методи, звинувачують всіх інших у намірах поступитися точністю. Ці інші вважають науковців, що оперують символами, таким людьми, які нічого не варті на практиці»¹¹¹.

Висновок, який прозвучить дещо радикально, але більш наближений до реальності, полягає у тому, що у кризовому стані сьогодні більшою мірою опинилася, перш за все, економічна думка, а вже після цього і сама економіка. Можна цілком погодитися з П. Кругманом, що «економісти ... повинні визнати важливість ірраціональної і непередбачуваної поведінки, часто стикаючись зі своєю недосконалістю ринків, і визнати, що до елегантної економічної «теорії всього» ще далеко. У практичному плані це призведе до більш обережних консультацій з питань політики – і зниження готовності ліквідувати економічні гарантії з вірою, що ринок вирішить усі проблеми»¹¹².

Досліджуючи події, що відбуваються останнім часом на глобальному рівні, треба наголосити на системному характері сучасної кризи світової економіки. Вона розгорнулася у різних сферах, хоча у літературі увага акцентується переважно на фінансових аспектах. Насправді вже не можна знехтувати і загострення кризи нагромадження, і поглиблення глобальної екологічної кризи, і наявність глобальної продовольчої кризи, і кризу «соціальної інтеграції», і кризу існуючих політичних систем з репрезентативною демократією, і глобальну кризу безпеки. Часто ці тенденції об'єднуються поняттям «криза глобального капіталізму».

Варто стверджувати про настання кризи самої глобалізації у сенсі потреби в нових формах її розвитку. Про це відомий аналітик і публіцист газети «Newsweek» Ф. Захарія так пише у статті під назвою «Капіталістичний маніфест: жадність – це благо»: «У ширшому сенсі фундаментальна криза, з якою ми зіткнулися, це – криза самої глобалізації. Ми глобалізували національні економіки. Торгівля, поїздки і туризм об'єднують людей. Технологія створила всевітні мережі поставок, міжнародні компанії й міжнародних споживачів. Але політика наших країн залишається однозначною національною. Це напруження є основою багатьох катастроф нашого часу – напруження, викликане невідповідністю глобальних проблем, що виникають

¹¹¹ Гелбрейт Дж. К. Новое индустриальное общество / Дж. К. Гэлбрейт. – М., 1969.

¹¹² Krugman P. How Did Economists Get It So Wrong? [Електронний ресурс] / Krugman P. The New York Times. – 2009. – 2 September. – Режим доступу : <http://www.nytimes.com/2009/09/06/magazine/06Economic-t.html>.

у взаємозв'язаних економіках, і політичних процесів, які не спроможні привести до глобальних рішень. Без поліпшення міжнародної координації ми стикаємося з новими лихами, що, врешті-решт, може призвести до відходу від глобалізації в бік безпеки (і повільного зростання) захищених національних економік»¹¹³.

Отже, нинішній кризовий стан у світовій економіці – це великий удар по ній. Проте для національних економік він не матиме наслідків Великої депресії, хоча вони для них будуть різними. Особливо для країн, що більшою мірою залежать від зовнішніх ринків, наприклад України. Саме навпаки – перша світова криза ХХІ ст. завдає більшою мірою удари по глобальній системі і засвідчує потребу її кардинальної зміни. При цьому має бути враховано, що паралельно з глобалізацією розвиваються процеси дезінтеграції і фрагментації, які мають протилежну направленість. Потребуватимуть пошуку рішення щодо гармонізації тенденцій інтернаціоналізації і виживання держави, адже без цього неможливо забезпечити вирішення завдань наддержавного регулювання.

З огляду на потреби наддержавного регулювання, які надзвичайно активно стимулюються Великою двадцяткою і особливо Великою вісімкою, постає гостро проблема майбутньої ліберальної або неоліберальної моделі світової економіки. З 2010 р. у практичному вирішенні цієї дилеми домінантною стала позиція США та європейських країн. Узагальнюючи її зміст, почесний президент Світової Федерації Асоціацій ООН угорець М. Шимаї пише, що вона містить «велику кількість різноманітних заходів, починаючи від зміни мотивації керівництва банків, щоб ті не були заінтересовані в аферах з чужими грошима, до введення нових схем протициклічних дій уряду. Інша група заходів, яку через її глобальний характер важче втілити у практику, є ще більш необхідною. Це – відновлення балансу між виробництвом і споживанням як на рівні окремих людей, так і на рівні урядів (ще більшою мірою)...»¹¹⁴.

Формування нової системи наддержавного регулювання має, перш за все, забезпечити контроль над процесами, що відбуваються у розвинених країнах і мають загрозливий характер для світової економіки. Це потребує моделювання майбутніх загроз або своєчасного виявлення зародження нових. Для пояснення цієї тези можна послатися на рішення США щодо скасування обмежень на операції комерційних банків з цінними паперами. Ефективна система наддержавного регулювання фінансового ринку мала б відреагувати на такі процеси, особливо з огляду на їх наслідки, пов'язані із сек'юритизацією активів. Щодо виявлення цих негативних тенденцій, то для експертів це нескладно було б зробити, оскільки, у цьому випадку облігації банків імітуються під забезпечення раніше виданих кредитів і можуть бути закладені в інший банк під забезпечення раніше виданих кредитів. Парадокс ситуації полягає у тому, що забезпеченням нового кредиту стає кредитна заборгованість, що створює «кредитну» піраміду.

У наддержавному механізмі регулювання особливу зацікавленість повинні мати країни з ринками, що формуються. Це проявилось в умовах України, як і в багатьох інших країнах, зокрема за наслідками фінансової та економічної кризи 2008–2009 рр. Оскільки не можна заперечувати, що за наявності міжнародного контролю не були б допущені

¹¹³ Zakaria F. The Capitalist Manifesto: Greed is Good / Fareed Zakaria. – Newsweek. – 2009. – 12 June.

¹¹⁴ Шимаї М. Виклики для посткризової глобальної системи / М. Шимаї. – Економіка України. – 2010. – № 4.

надзвичайно високі темпи зростання кредитів; задоволення і підтримка збільшення попиту за рахунок імпортової продукції та іноземних кредитів; значне розширення присутності іноземних банків у банківській системі країни; підтримання центральним банком ліквідності банків-боржників з іноземним капіталом замість їх банкрутства, які до цього отримали високі прибутки за рахунок споживчого і будівельного кредитування. Міжнародний валютний фонд, до якого звертаються країни, що розвиваються, виявляється політично зацікавлений у підтримці дочірніх банків своїх основних акціонерів, що представляють розвинуті країни. Крім цього, певна політична заангажованість МВФ не є винятком, що становить один з напрямків його реформування.

На що могла б сподіватися Україна від системи наддержавного регулювання? У найбільш загальному формулюванні, це – збалансування національних інтересів з міжнародними процесами незалежно від інтересів окремих політико-економічних сил. З позицій тенденцій, що характерні для 2008–2010 рр., механізм наддержавного регулювання мав би не допустити процесів «порятунку» окремих банків за рахунок держави, а стимулював стратегію капіталізації в рамках зменшення кількості банків і формування системи сильних кредитних організацій. При цьому, вимагалось б «покарання» тих банківських установ, що спрямували рекапіталізаційні кошти на конвертацію та виведення валюти за кордон. Міжнародний контроль мав би вимагати «рівноправ'я» між національною та іноземними валютами в аспектах забезпечення виплат іноземних позик у національній валюті незважаючи на те, що це не відповідає інтересам банків з іноземним капіталом, оскільки, як справедливо вважає академік В. Геєць, «видані ними позики будуть майже експропрійовані»¹¹⁵.

Зауважимо, що спрямування міжнародних потоків капіталу також повинно мати в полі зору участь дочірніх банків з іноземним капіталом у вирішенні завдань економічного розвитку країн їхньої присутності. З огляду на українську дійсність, за оцінкою В. Гейця, «ситуація досі мала виглядати з точністю до навпаки. Українська держава разом з НБУ допомагає вирішувати гострі проблеми банків з іноземним капіталом, хоча в умовах кризи проблеми врятування національної економіки та її банківської системи є першочерговими»¹¹⁶. Поєднання національних і міжнародних інтересів на основі наддержавного економічного регулювання має розглядатися як таке, за яким іноземний капітал має працювати на соціально-економічний розвиток країни перебування не меншою мірою, ніж на вирішення тільки корпоративних інтересів. Він не має бути фактором погіршення економічної і соціальної ситуації як у короткостроковому, так і у довгостроковому періодах.

Для нинішнього етапу розвитку світової економіки характерним є те, що її обличчя у другій половині ХХІ ст. набуло вигляду «боргової економіки». Це проявляється у тому, що «фінансові процеси перерозподіляють майбутню вартість і впливають на основні параметри відтворювального процесу на перспективу»¹¹⁷. Для боргової

¹¹⁵ Геєць В. Формування і розвиток фінансової кризи 2008-2009 років в Україні / В. Геєць // Економіка України. – 2010. – № 4.

¹¹⁶ Там само.

¹¹⁷ Бурлачков В. Особливості сучасних економічних процесів і грошово-кредитна політика / В. Бурлачков // Економіка України. – 2010. – № 4.

економіки характерний є розвиток, за яким макроекономічна рівновага досягається за умови врахування майбутнього виробництва і споживання. Це супроводжується відповідними фінансовими інноваціями, суттєвими складовими яких є заборгованість домашніх господарств і масштабний ринок деривативів. «Мильна бульбашка» зобов'язань суб'єктів господарювання рано чи пізно лопається і точкою її розриву є порушення збалансованості у ланцюжку зростання «ВВП – сукупна заборгованість суб'єктів підприємництва, включно з домашніми господарствами». Так, сукупна заборгованість домашніх господарств у США становила у 1929 р. 100% ВВП; у 1950-ті роки – близько 45%; у 2007 р. – 130%.

Зворотною стороною боргової економіки є її ігровий характер. Це нівелює ефективність ринкового механізму, який неспроможний забезпечити визначення довгострокових напрямків розвитку бізнесу та інвестиційну спрямованість фінансових потоків. На передній план висувуються спекулятивні операції, що перешкоджають формуванню фундаментальної вартості товарів і фінансових інструментів.

Продовжуючи докладніший аналіз новітньої економічної історії, з'ясовуючи появу якісно нових подій, що формують новий глобальний цивілізаційний ландшафт світової економіки, до наведених у табл. 3.3 подій можуть і мають бути додані інші. Проте їхня оцінка призводить до виокремлення загальної тенденції, яку можна сформулювати як таку, що похитнула міжнародну економічну систему, яка склалася у середині ХХ ст. і розвивалася за еволюційними принципами.

Суттєвою є трансформація четвертої світової економічної системи, початок якої датується Великими географічними відкриттями. Її досягненнями є великі наукові і технічні відкриття та розвиток індустріальної цивілізації. На рубежі II і III тисячоліть формується п'ята світова економічна система. Як пише А. С. Філіпенко, її «обриси будуть ясніше вимальовуватися після реалізації рішень 20 найбільш економічно могутніших країн, у рамках спільно виробленої системи мір з подолання наслідків сучасної світової фінансової кризи»¹¹⁸. Можна безпомилково стверджувати, що п'ята світова економічна система буде мати високий рівень єдності, де національні кордони і політичні системи не впливатимуть суттєво на міжнародні економічні відносини.

Звичайно, для п'ятої світової економічної системи буде характерний якісно новий образ міжнародних виробничих систем. В них широко використовуватиметься техніка і технологія майбутнього, взірці яких нині використовуються дуже обмежено, проте інтенсивно удосконалюються. Це – різноманітні види інформаційно-комп'ютерної техніки і технологій, біотехнології, нанотехнології. Майбутнє виглядає за умов домінуючої ролі міжнародного менеджменту, регіональних та міжнародних економічних і фінансових організацій. В економічній літературі визнається, що новий тип факторів виробництва має створити ноосферний, креативний тип виробництва. Це буде час домінування як за питомою вагою у сукупному продукті, так і за чисельністю праці науковців, інженерів, фінансистів, економістів, юристів, менеджерів.

Отже, нині людство має справу з подвійною кризою: економічної думки і економічної практики. При цьому, вони не є однопорядковими. Криза економічної думки

¹¹⁸ Філіпенко А. С. Экономическая глобализация: истоки и результаты / А. С. Філіпенко. – М. : Экономика, 2010.

обумовила значною мірою кризу економіки як практичної діяльності. Доконаним фактом є інтегрована світова економіка, у якій не 44 держави є членами МВФ, як це було на час його заснування, а 186; не 23 країни є членами СОТ, як у часи створення її, а 153; у якій немає колоній, що становили більшість країн та нині належать до таких, які розвиваються. За темпами зростання вони часто значно випереджають розвинуті країни.

Таблиця 3.4

**Ідеї і тенденції, що формують новий глобальний
цивілізаційний ландшафт світової економіки**

	Міжнародна політична економія
	Відповідальна глобалізація, що орієнтована на багатополярність зростання
	Збалансоване економічне зростання на основі великої кількості полюсів зростання
	Глокалізація (Glocalization)
	Теорія достатку і домінування середнього класу
	Перехід без опору влади у великих фірмах від акціонерів до найманих менеджерів («техноструктури») або посилення ролі кваліфікованого персоналу порівняно з власниками капіталу
	Розширення сфери використання планових методів і паралельне з ринковими їх існування
	Формування нового світового економічного порядку і світового уряду
	Економіка знань (інформаційна)

Джерело: складено автором.

В умовах кардинальної зміни економічної ситуації виникла потреба у формуванні міжнародної політичної економії як нового напрямку в економічній науці. Як зазначає Р. Зеллік, минула система «канула в лету, і політична економія ХХІ ст. потребує створення нового порядку, що відобразив би всезростаючу роль країн, що розвиваються. Ці країни є джерелом потенційного економічного зростання, що може привести до формування більш збалансованої світової економіки»¹¹⁹.

Близька позиція лауреата Нобелівської премії Д. Норта, який особливо наголошує на важливості ідеї розвитку «правильної політичної економії». Це пов'язано з тим, що сучасна теорія неспроможна стати основою розробки систем розвитку економіки в умовах глобалізації, тому що обмежується суто економічними аспектами, не забезпечуючи вироблення механізмів взаємозв'язку між економікою і політикою¹²⁰. Аналогічно потребі у сучасній політичній економії для національних економік є необхідність у формуванні міжнародної політичної економії, що могла би стати науковою основою управління міжнародними економічними відносинами.

Міжнародна політична економія мала б особливу увагу приділити проблемам виробництва віртуальних грошей, які спроможна нині продукувати світова економіка. *Ceteris paribus*, через них обсяги капіталу, що функціонує поза межами країн походження, фак-

¹¹⁹ Zoellick S. The World Bank Group Beyond the Crisis [Електронний ресурс] / Zoellick S. – Режим доступу : <http://web.worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/NEWS/0,,contentMDK:22340541~pagePK:34370~piPK:34424~theSitePK:4607,00.html>.

¹²⁰ Норт Д. Інституції, інституційні зміни та функціонування економіки / Норт Д. ; пер. з англ. І. Дзюби. – К. : Основи, 2000.

тично перевищують розміри світового ВВП. Відповідно до деяких оцінок сумарна номінальна вартість деривативів, що обертаються на ринку, на початок останньої світової кризи сягнула 600 трлн. дол., тоді як світовий ВВП становив приблизно 55 трлн. дол.¹²¹.

Заклик до розвитку міжнародної політичної економії прозвучав і у висновках до виступу Зелліка на відкритті щорічних зборів Групи організації Всесвітнього банку 6 жовтня 2009 р. «Нам потрібна система міжнародної політичної економії, що відображала б нову багатополлярність економічного зростання. Необхідно, щоб її невід'ємною складовою частиною, «відповідальними зацікавленими сторонами» стали держави із зростаючою питомою вагою; при цьому треба визнати, що в цих країнах, як і раніше, живуть мільйони бідних, а самі ці країни мають справу із складнішими проблемами у сфері розвитку»¹²².

Ідеї розвитку міжнародної політичної економії отримали найбільше поширення в англосаксонських країнах. Її представниками є впливові критики неоліберальної моделі глобалізації та сучасні економ-екологи Р. Андергілл, Л. Вейс, Д. Гелд, Е. Геллайнер, П. Евенс, П. Канцельштайн, Т. Пемпел, Т. Скопол, С. Стрендж, Ф. Черні та інші¹²³. Вони наполягають на кардинальному перегляді економічної теорії. Критики неоліберальної глобалізації переважно визнають суттєвий вплив на взаємодію суб'єктів господарювання неформальних і позаекономічних умов соціокультурного середовища, морально-етичного клімату у суспільстві і т. ін.

Предметом міжнародної політичної економії має бути глобальна мережа національних економік. На черзі пошук співвідношень між «паперовою» і «реальною» економікою. Не відкидаючи позитивної оцінки швидкого зростання фінансового сектору з домінуванням руху грошей, акцій, облігацій, деривативів, ф'ючерсів та інших фінансових інструментів, є недопустимим негативний вплив «паперової» економіки на «реальну». Останні світові економічні кризи мали причиною в своїй основі підрижжиттєстійкості реальної економіки «паперовою», коли прагнення отримання доходів будь-якою ціною витиснуло стимули орієнтації потоків капіталу на виробництво засобів існування людства.

З'ясування економічних законів функціонування глобальної реальної економіки та пошук нових механізмів забезпечення цього процесу має дати відповідь на питання, чи виходить світова економіка з ери глобалізації та неолібералізму і вступає у постнеоліберальний світ. Постає необхідність у з'ясуванні ролі нелінійності новітніх процесів на глобальному ринку, особливо в аспектах відсутності законів подібності в часових рядах економічних змінних, оскільки економічній науці, як показують дослідження фінансового ринку, належить знайти методи управління в умовах високої ймовірності значних та непередбачувальних коливань ринкових змінних. Це нині

¹²¹ Дунаева Е. Теории цен и глобализация / Дунаева Е. // Мировая экономика и международные отношения. – 2010. – № 4.

¹²² Zoellick S. The World Bank Group Beyond the Crisis [Електронний ресурс] / Zoellick S. – Режим доступу : <http://web.worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/NEWS/0,,contentMDK:22340541~pagePK:34370~piPK:34424~theSitePK:4607,00.html>.

¹²³ Сиденко С. Проблемы развития глобальных институтов: глобальное управление / С. Сиденко. – Институційне об'єднання глобальної економіки: цивілізаційний вимір : Матер. міжвід. наук.-теорет. конф. / Відп. ред. О. О. Шморгун. – К. : Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України, 2007.

проявляється у тому, що, як зазначає В. Бурлачков, «статистичний розподіл доходності фінансових активів є не гауссівським (нормальним), а розподілом Парето-Леві (його дзвіноподібний графік піднятий над горизонтальною віссю)»¹²⁴.

Нові завдання міжнародної економічної науки потребують нового осмислення можливостей економіко-математичного моделювання. Невідповідність їх сучасним процесам у світовій економіці так характеризує Ф. Мішкін, який входить до складу керівництва ФРС США: «...формальних моделей монетарної політики, яка описує відповіді на фінансову нестабільність, на жаль, поки що немає»¹²⁵. Уявляється, що математика має методи рішення економічних задач, що будуватимуться на врахуванні інтенсивності і мінливості інформаційних процесів, відсутності законів подібності, а також нелінійності фрактальних процесів.

Одним із аспектів досліджень міжнародної політичної економії має стати міжнародна податкова система як певна структура майбутнього світового уряду. Потреба в таких рішеннях стала очевидною в процесі подолання наслідків кризи 2008 р., а ще більшою мірою – необхідністю упередження руйнівних наслідків криз майбутнього. Так, у грудні 2009 р. лідери Євросоюзу звернулися до Міжнародного валютного фонду з проханням вивчити можливість введення всесвітнього податку на міжнародні фінансові трансакції або «податку Тобіна», який вперше запропонував цей збір на підтримку країн, що розвиваються. Ідея полягає в укладанні соціального контракту з суспільством та забезпеченні його захисту від ризиків. Водночас ставиться проблема додаткових страхових платежів і резервних фондів.

Незважаючи на те, що податкову ініціативу європейців не підтримали МВФ і США, міжнародне співтовариство ближче до його прийняття, ніж до «довічного поховання». У червні 2009 р. під тиском складнощів з євро і кризою у грецькій економіці Великобританія, Німеччина і Франція прийняли рішення щодо введення податку на балансові активи банків з метою підключення їх до участі у відновленні світової економіки після кризи. Згідно з планом британського уряду, із січня 2011 р. ставку податку на активи банків встановлено на рівні 0,04%, а у 2012 р. – 0,07%. Загалом Великобританія розраховує стягнути з банків 2 млрд. фунтів стерлінгів (3,1 млрд. дол.)¹²⁶.

Формування сучасної фундаментальної політико-економічної науки, орієнтованої на вивчення законів і закономірностей розвитку на світовому рівні неможливо, якщо не відмовитися від певних постулатів, що набули догматичного характеру. До них належить, перш за все, безумовна віра в абсолютну ефективність ринкових відносин і, як антитеза їй, – неефективність суспільного сектору. Універсальність ринкового механізму в умовах зростання асиметричності ринкової інформації не забезпечує об'єктивності вартісних показників. Відповідно зростає інформаційна асиметричність у відносинах між акціонерами і менеджментом в управлінні великою власністю.

¹²⁴ Бурлачков В. Особливості сучасних економічних процесів і грошово-кредитна політика / В. Бурлачков // Економіка України. – 2010. – № 4.

¹²⁵ Miller E. L. A closer look at the decision to accept an overseas position Miller E. L., Cheng J. L. C. // Management International Review. – 1978. – Vol. 18.

¹²⁶ Крупнейшие державы Европы согласились ввести общий банковский налог. – 22.06.2010.ва – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.lenta.ru/news/2010/06/22/levy/>.

Серед інших догм експерти виокремлюють твердження про пріоритетне значення залучення іноземних інвестицій. Розширення міжнародного руху капіталу призводить до зростання вразливості національних економік від зовнішніх шоків. Особливо відчутною ця небезпека стає в умовах світових криз, тому що іноземні інвестори віддають перевагу виведенню фінансових ресурсів у міжнародні фінансові центри, а дочірні структури іноземних банків концентрують ресурси в центральних офісах.

Треба вважати такою, що набуває характеру догм, надання переваг у формуванні економічної політики високому рівню кредитування. Це є формою трансформації традиційної економіки в боргову. Як свідчать події світової кризи 2008–2009 рр., домашні господарства залюбки беруть низькопроцентні кредити. Тим самим формується висока заборгованість, яка переростає в асиметрію між споживанням і заощадженням з ефектом дестабілізації інвестиційного процесу.

Зрештою, зростання фондових ринків як результату спекулятивних операцій і викривлення фундаментальної вартості фінансових активів зумовлює необхідність переоцінки значення зростання фондових індексів як таких, що свідчать про позитивні впливи на економіку. З огляду на те, що на їх динаміку суттєво впливає надлишкова ліквідність та інфляційні тенденції.

У ХХІ ст. світ увійшов переважно як такий, що розвивається на основі використання переваг глобалізації. Це створило умови для суттєвого зниження бідності, проте потрібно розвивати концепцію відповідальної глобалізації. Вона має стати теоретичною основою реформування глобалізації, спрямування її на скорочення збитків. Взаємозалежність національних економік показала, що глобальними можуть бути не тільки позитивні тенденції і результати, а й негативні. Це стосується насамперед економічних і фінансових криз, які через глобалізацію стають також глобальними. З огляду на суперечливий характер наслідків глобалізації варто визначити, які вона може принести при одночасному розширенні кількості і якості благ, що можуть бути отримані завдяки глобалізації.

В умовах відповідальної глобалізації світовим співтовариством має бути розроблений і прийнятий механізм збалансування інтересів усіх держав. Нині цю функцію взяла на себе так звана «Велика двадцятка». Проте вона не може певною мірою враховувати позиції кожної із майже 200 країн. Реально за нею закріпити функції міжнаціонального координатора і сприяння діяльності міжнародних організацій, що мають широке представництво. Важливо при цьому досягнути такого рівня підготовки і прийняття ними рішень, за якого забезпечуватиметься врахування взаємної зв'язаності проблем без набуття прав певної наддержавної ієрархічної чи бюрократичної структури.

Розвиваючи ідею багатополярності варто з огляду на те, що вона не є сталою. Нині, як правило, виокремлюються такі нові полюси зростання, як Китай і Індія. За умов зміни інвестиційної політики і каналів руху капіталу, реальним є поява конкурентоспроможних полюсів зростання у країнах Латинської Америки, Південно-Східної Азії та Близького Сходу. На таке саме можуть розраховувати і країни колишнього Радянського Союзу та Африки, якщо вистачить політичної волі щодо проведення відповідних реформ, на які їх орієнтує МВФ. Новими полюсами зростання можуть

статі країни, що потребуватимуть засоби виробництва для розвитку реальної економіки. Головними перешкодами для них на цьому шляху є формування сучасної інфраструктури та вирішення енергетичних проблем.

Багатополярність глобалізаційних процесів треба розглядати в аспектах зростаючої самодостатності її ланок. З позицій теорії систем цілісність світової економіки може девальвуватися з огляду на її певну дисипативність. На це звертає увагу А. Гальчинський: «У вітчизняних підручниках з економічної теорії ми весь час ведемо мову про зростаючу глобальність економічних відносин. Це відповідає дійсності. Однак дійсності відповідає і зворотна тенденція щодо їхньої деглобалізації. У сучасних світових постіндустріальних економічних трансформаціях важливими є і перша, і друга тенденції. Йдеться про процеси десинхронізації світової економіки, які не можна не брати до уваги. Системні суперечності світового економічного розвитку в багатьох своїх аспектах пов'язані із зазначеною асинхронністю. Відповідно мають змінюватися і функціональні, зокрема інституційні, механізми, які, будучи зазвичай консервативними, значно відстають у своїх перетвореннях»¹²⁷.

Серед новітніх тенденцій розширення закордонного бізнесу глобальних компаній посилюється роль стратегії міжнародного менеджменту, що орієнтована на пошук інновацій на місцевих ринках. Вона відрізняється від тих мотивів, які останнім часом полягали у пошуку країн, де можна забезпечити зниження витрат на виробництво або збільшити збут своєї продукції. Йдеться про так звані «зворотні інновації – reverse innovation». Суть їх полягає у розробці фірмою на основі існуючої моделі своєрідного платоспроможного продукту для ринку, що розвивається. Після його освоєння і визнання на новому ринку цей продукт імпортується на західний ринок, що продовжує життєвий цикл товару.

У цьому відношенні західною пресою популяризується досвід “General Electric”. Фірма у травні 2009 р. оголосила, що у наступні шість років витратитиме щонайменше 3 млрд. дол. для цілей створення мінімум 100 новинок для сфери охорони здоров'я, які дозволять суттєво знизити їхню ціну і доступність за умов одночасного зростання якості. Особлива увага приділятиметься модернізації переносного приладу для проведення електро-кардіограми за ціною до 1000 доларів і портативної машинки для ультразвукового лікування на основі персонального комп'ютера, ціна якого складатиме 15000 дол. Таку стратегію виконавчий директор “General Electric” Дж. Р. Іммельт оцінює як революційну і не тільки з огляду на ціну та розміри. Вони є екстраординарними, тому що спочатку один з цих приладів був сконструйований для потреб сільських жителів Китаю, а другий – для сільської місцевості Індії. Після цього з подальшими удосконаленнями ці прилади стали успішно реалізовуватися на ринку США¹²⁸.

З мотиваційної точки зору, як оцінює такі процеси Е. Джейкобс, суть нової стратегії полягає у зміні бізнесової ідеології «думай глобально – дій локально (think global, act local)». Новий спосіб мислення вписується у формулу «думай локально, а потім

¹²⁷ Гальчинський А. С. Економічна методологія. Логіка оновлення : курс лекцій / А. С. Гальчинський. – К. : Адеф-Україна, 2010. – 572 с.

¹²⁸ Immelt J. R. How GE Is Disrupting Itself (how General Electric has switched to selling products originally aimed at developing country markets to the USA)// Jeffrey R. Immelt, Vijay Govindarajan, and Chris Trimble // Harvard Business Review. – Oct 2009. – Volume: 87. – Issue: 10. – P. 56-65.

дій на глобальному рівні (think local, then act global)»¹²⁹. Інакше кажучи, потрібно орієнтуватися не на питання адаптації продукції ТНК до умов локальних ринків, а на те, щоб на локальному ринку, який формується, розвинути глобальну продукцію. Така стратегія отримала назву глокалізації (Glocalization).

В аспектах формування нового світу набирає право на визнання теорія достатку, що вперше детально дослідив Дж. Гелбрейт у період з 1958 по 1973 рр. Завдяки його працям економічна теорія перейшла до якісно нового розуміння проблеми бідності. Так, була відкинута концепція переважання у суспільстві бідних. Стала зрозумілою маргінальність бідності і домінування середнього класу, на якого орієнтовані тепер всі дії корпорацій і держави. Насправді така ідея підтверджувалася лише якісними змінами у США і частково в Європі, що відбулися завдяки бурхливому економічному зростанню 50-х років. Поступово цей процес поширюється і на інші країни.

Формування суспільств достатку відкинуло марксистські теорії прогресуючого зубожіння робочого класу і відповідно засновані на них революційні концепції. «Замість очікуваного зубожіння, – пише Дж. Гелбрейт, – був зростаючий достаток. Марксистки більше не заперечують цього і не можуть більше переконливо доводити, що добробут робітника має ілюзорний або минулий характер»¹³⁰.

Не менш суттєвою, ніж зміни у матеріальному достатку членів глобального суспільства, є поява і швидке зростання нової тенденції – перетворення знань у домінуючу форму багатства. Вона є відображенням становлення нової економіки (інші визначення – економіка знань, інформаційна економіка, метаекономіка). Глибоко ця тенденція досліджується у монографії американських науковців О. Тоффлера і Х. Тоффлера «Революційне багатство», яка починається з констатації: «Це книга – про майбутнє багатства, видимого і невидимого, про революційну форму багатства, яке змінить усе наше життя, наші компанії та увесь світ на найближчі роки... Сучасна траєкторія багатства виявить необмежені можливості та траєкторії нового життя для творчих людей не лише у сфері бізнесу, а й у сфері соціальної, культурної, у сфері освіти»¹³¹.

Перетворення знань у домінуючу форму багатства змінює підвалини економічної науки і практики. Починаючи від фундатора класичної економічної теорії А. Сміта – автора найвідомішої праці «Дослідження природи та причин багатства народів» (1776 р.), основним предметом її є визначення природи багатства та його розподіл. Як зазначає А. Маршалл, «економічна наука – це, з одного боку, наука про багатство, а з іншого – та частина суспільної науки про діяльність людини, яка стосується здійснюваних нею зусиль для задоволення своїх потреб...»¹³².

Всі цивілізаційні трансформації мали свої домінуючі складові багатства – переважно землю і капітал. Нова постіндустріальна цивілізація трансформує фактор багатства у знання та близьку за змістом з нею інформацію, утверджуючи економіку

¹²⁹ Jacobs E. Navigating cultural difference / Emma Jacobs // Financial Times. – 2010. – July 20.

¹³⁰ Гелбрейт Дж. К. Новое индустриальное общество / Дж. К. Гелбрейт. – М., 1969.

¹³¹ Тоффлер Э. Революционное богатство / Элвин Тоффлер, Хейди Тоффлер. Революционное богатство. Как оно будет создано и как оно изменит нашу жизнь. – М.: АСТ, 2008. – (Philosophy).

¹³² Маршалл А. Принципы экономической науки : в 3 т. / А. Маршалл – М.: 1993. – Т. 1. – С. 176–189; Портер М. Конкуренция / М. Портер. – М.: Изд. дом «Вильямс», 2002.

знань (за іншими визначеннями – інформаційну економіку). А. Гальчинський наводить статистику, за якою на вартість людського капіталу як основного носія знань припадає 76% національного багатства країн Латинської Америки, а $\frac{3}{4}$ вартості національного багатства сформовано за рахунок інвестицій у живий капітал¹³³.

За логічними зв'язками з близькою до теорії достатку є ідея техноструктури – перехід без опору влади у великих фірмах від акціонерів до найманих менеджерів. Фактично таку тенденцію потрібно розглядати як зростання вартості кваліфікованих кадрів і занепад значення капіталу в рамках корпорації. Для підтвердження цієї тези є багато фактів, і не тільки у розвинутих країнах. Тут і контроль управлінців над механізмом голосування за дорученнями, і неможливість тримати акціонерів у курсі справ корпорації, і проведення зборів акціонерів у недоступних для їх більшості місцях. «У новітні часи, – пише Дж. Гелбрейт, – важливе значення для економічного прогресу набули складна техніка і високорозвинута організація. Належало очікувати, що влада перейде до тих людей, які досвідчені у справі керівництва організаціями або в їх обслуговуванні. Належало також очікувати, що постачальники подібних спеціалізованих кадрів завоюють престиж і владу. Не повинен був стати несподіванкою і той факт, що ця нова форма правління влади здається багатьом грубою, нав'язливою і спірною з точки зору законності»¹³⁴.

З техноструктурою безпосередньо стикається велике коло науковців і викладачів, які працюють у школах, коледжах, університетах та науково-дослідних проектних, конструкторських інститутах. Теоретики вже не завжди схильні відносити їх до інтелігенції або довгоголових. Професор Гарвардського університету Д. Прас для цієї категорії працівників ввів термін «науковий стан» у монографії з аналогічною назвою – «The scientific estate»¹³⁵. Дж. Гелбрейт використовує дещо змінений варіант – науковий прошарок, включаючи до нього і ту частину працівників, яка залучена у промисловості і державних організаціях¹³⁶. Посилення впливу цього стану пов'язане з різними факторами, але серед них виокремлюють такі, як кількісне зростання, політична вага, привілейований доступ до наукових нововведень і майже унікальна роль у системі соціальних нововведень. Розвиток індустріального суспільства, його гуманізація і законність на всіх етапах визначали професорські кола. З університетів виходили пропозиції щодо обмеження влади монополій, забезпечення добросовісної конкуренції, регулювання цін і ставок на послуги природних монополій, формування кодексів щодо регулювання податкових, митних, бюджетних відносин тощо. Зв'язок з науковцями важливий для всієї техноструктури задля того, щоб не відстати від наукових і технічних досягнень.

Місце, що займають науковці і викладачі в індустріальній системі, «багато в чому схоже на те, яке на ранніх стадіях індустріального розвитку займали банкіри і фінансисти. У ті часи вирішальне значення мала наявність капіталу, і це викликало до

¹³³ Гальчинський А. С. Економічна методологія. Логіка оновлення : курс лекцій / А. С. Гальчинський. – К. : Адеф-Україна, 2010. – 572 с.

¹³⁴ Гелбрейт Дж. К. Новое индустриальное общество / Дж. К. Гелбрейт. – М., 1969.

¹³⁵ Price, Don K. The scientific estate / Don K. Price. – Cambridge, Mass., Belknap Press of Harvard University Press, 1965.

¹³⁶ Гелбрейт Дж. Новое индустриальное общество : пер. с англ. / Дж. Гелбрейт. – М. : ООО «Изд-во АСТ»: ООО «Транзиткнига»; СПб. : Terra Fantastica, 2004. – 602, [2] с. – (Philosophy).

життя численну мережу комерційних банків, ощадних кас, страхових товариств, маклерських контор та інвестиційних банків, покликаних мобілізувати заощадження і тим самим задовольняти потребу у капіталі»¹³⁷. Новітні теорії інтерпретують цю тенденцію як вихід на передній план освіти на противагу ощадливості.

Посилення ролі технічних спеціалістів і менеджерів формує ще одну новітню тенденцію – розширення сфери використання планових методів. На мікрорівні це добре простежується на прикладі транснаціональних компаній. На макрорівні класичним стає досвід Китаю та інших країн з ринками, що формуються. Хоча у певних формах нині у країнах з різним рівнем розвитку спостежується паралельне існування і розвиток двох систем – ринкової і планової. Перша домінує переважно на малих підприємствах та у одноосібних власників, друга – у корпорацій, що тісно взаємодіють з урядами. У цьому разі не йдеться про повернення до планової системи господарювання радянського типу. Хоча деякий досвід минулого може бути використаний, оскільки нове дуже часто буває добре забутим старим.

Отже, відбувається звуження сфери вільної конкуренції, і держава бере на себе завдання регулювати сукупний дохід, що має витратитися на придбання товарів і послуг, стримуючи зростання цін через підвищення заробітної плати і навпаки (йдеться про так звану спіраль «заробітна плата – ціни»). Ця функція державного управління споживчим попитом стає особливо важливою в аспектах попередження криз на основі забезпечення високого рівня зайнятості. Вона певною мірою розвивається у протиріччі із цілями корпорації з нарощування виробництва товарів і використання апарату навіювання та переконання у формі реклами. Особливо важливе значення вона має з огляду на те, що нова продукція корпорацій може з'явитися на ринку у час депресії і кризи, і зробить неможливою окупність великих капіталовкладень, що витрачені на її розробку і виробництво. Як зазначає Дж. Гелбрейт, «індустріальна система за самою своєю природою потребує регулювання сукупного попиту. Передова техніка і великі витрати капіталу потребують планування. Планове використання ресурсів робить можливим великі масштаби виробництва, а тим самим і високий рівень заощаджень... Той же прогрес техніки і великі витрати капіталу, що примушують промислові фірми вводити планування, роблять їх вельми надчутливими до падіння сукупного попиту. Чутливі до цього і техноструктури. Тому ефективне регулювання попиту стає нагальною потребою»¹³⁸.

Глобалізація економічних процесів і особливо світова фінансова криза 2008 р. засвідчили необхідність визначення систем і методів управління інтегрованою світовою економікою. Вони мають забезпечити співіснування суб'єктів економічної діяльності на основі принципів рівності, поваги до національного суверенітету та узгодження міжнародних інтересів. Для цього необхідно переосмислити ефективність діючих міжнародних інституцій, напрямки їх розвитку і доцільність створення нових.

В економічній літературі нині можна часто зустріти публікації, в яких висловлюється незадоволення існуючими інститутами. За оцінкою Ф. Фукуями, «у сучасному

¹³⁷ Гелбрейт Дж. Новое индустриальное общество : пер. с англ. / Дж. Гелбрейт. – М. : ООО «Изд-тво АСТ»: ООО «Транзиткнига»; СПб. : Terra Fantastica, 2004. – 602, [2] с. – (Philosophy).

¹³⁸ Там само.

світі немає міжнародних інститутів, здатних обґрунтувати легітимність колективних акцій, тому першорядним завданням нового покоління політиків є створення нових інститутів, здатних домогтися оптимальної рівноваги між легітимністю і ефективністю. Після понад двох сторіч політичного розвитку у нас є відносно добре розуміння того, як створюються інститути, що діють у встановлених рамках і підпорядковані світовому співтовариству, і в той же час ефективні відносно окремих держав за схемою «зверху-вниз». Однак, у нас сьогодні немає адекватних інститутів, пристосованих для горизонтальної міждержавної взаємодії»¹³⁹.

Погоджуючись із твердженням Ф. Фукуями, треба все ж таки зазначити, що такі інститути потрібні, і вони мають формуватися з огляду на особливості сучасного етапу глобалізації. Їх немало, це – глобальні валютні ринки і ринки капіталу; Інтернет та інформаційні мережі; СОТ, транснаціональні корпорації та всесвітні мережі неурядових організацій; багатосторонні угоди з питань торгівлі, послуг, інтелектуальної власності. З цього приводу Д. Стиглиц зазначає, що «у нас немає світового уряду, відповідального за народи усіх країн, щоб контролювати процес глобалізації засобами, що зіставні з тими, якими національні уряди скеровували процес утворення націй»¹⁴⁰. Йдеться про те, що міжнародні організації, функціями яких є регулювання світової торгівлі, міжнародних кредитних і фінансових відносин, реально неспроможні виконувати функції глобального уряду. Проте потреба у певних наддержавних органах, функцією яких була б розробка і прийняття всесвітніх законів та їх проведенням у життя зростає в міру поглиблення глобальних процесів.

Отже, проблема світового уряду не можна залишити невирішеною. Ще у 70–80 роках минулого століття вона обговорювалась як механізм глобального управління у перспективі. Здавалося, що «реальні процеси глобального розвитку доводять, що принаймні у нинішніх умовах це є нездійсненним»¹⁴¹. Глобальні зміни відбуваються настільки швидко, що постановка питання про наддержавні уряди переходить від наукових до політичних кіл – до рівня, де приймаються управлінські рішення. «Європейському союзу необхідно економічне управління, навіть повноцінний економічний уряд» – це заява голови Європейського союзу Ван Помпея у травні 2010 р. У червні місяці того року канцлер Німеччини Ангела Меркель і президент Франції Ніколя Сарказі домовилися щодо принципового узгодження щодо питання створення загальноєвропейського уряду для всіх 27 країн – членів ЄС¹⁴².

Всі перелічені й аналогічні наміри нині ініціюються здебільшого не з огляду на побудову нового справедливого економічного порядку, а для самозбереження розвинутих країн. Насправді вони з'явилися на фоні підризу стабільності євро, яка стала важливішим до-

¹³⁹ Фукуяма Ф. Америка на распутье: Демократия, власть и неоконсервативное наследие / Фрэнсис Фукуяма ; пер. с англ. А. Георгиева. – М. : АСТ; АСТ Москва: Хранитель, 2007. – 282, [6] с. – (Philosophy).

¹⁴⁰ Стиглиц Д. Глобализация: тревожные тенденции / Стиглиц Д. ; пер. с англ. и примеч. Г. Г. Пирогова. – М. : Мысль, 2003. – 300 с.

¹⁴¹ Сиденко С. Проблемы развития глобальных институтов: глобальное управление / С. Сиденко. – Институційне облаштування глобальної економіки: цивілізаційний вимір : матер. міжвід. наук.-теорет. конф. / Відп. ред. О. О. Шморгун. – К. : Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України, 2007.

¹⁴² Меркель и Саркози согласились на общеевропейское экономическое правительство / Lenta.ru 10.05.2010. – Електронний ресурс. – Режим доступу : <http://lenta.ru/news/2010/06/15/wirtschaftregierung/>.

сягненням європейської економічної цивілізації після створення у 1958 р. Європейського економічного співтовариства. Нині Європейський центральний банк і Комісія ЄС з питань бюджету і конкуренції, функцією яких є контроль і координація монетарної політики, не спромоглися попередити кризу Єврозони. Тому створення «економічного уряду» може бути тимчасовим хоча потреба у ньому все більше стає очевидною, оскільки проблем для нього небагато більше. Достатньо зазначити різноманітність можливостей «участі у розробці глобальних проблем і прийнятті рішень, що призводить до нерівних можливостей, посилення нерівномірності економічного розвитку країн і регіонів світу, закріплення відсталості менш розвинутих країн і, зрештою, до загострення протиріч сучасного світу»¹⁴³.

3.2. Формування єдиної глобальної економічної цивілізації

У діалозі цивілізацій з огляду на виклики глобалізації, які можна нині вирізнити, найважливішим є економічний аспект. Він забезпечує вирішення загальнолюдських проблем, пов'язаних із подоланням бідності і голоду, якісну освіту протягом життя, охорону материнства і дитинства, боротьбу з ВІЧ/СНІДом, гендерну рівність та охорону навколишнього середовища. У сфері економіки швидше відбуваються інтеграційні процеси і засвоєння кращих здобутків локальних цивілізацій. При цьому орієнтуються на лідерів, якими сьогодні є представники західних цивілізацій. Захід також уважно стежить за інноваціями в інших частинах світу, відцентровуючи цінності Сходу, що позитивно впливають на розвиток і спроможні доповнити ринковий механізм.

Нині діалог цивілізацій найпродуктивніше і з високою інтенсивністю відбувається в рамках Великої двадцятки, яку було започатковано з 2008 р. Великі держави були змушені зробити такий крок з огляду на спільну загрозу – фінансову та економічну кризу і з метою глобального посткризового відновлення. Зустрічі керівників G-20 відбуваються частіше в екстрених випадках і мають більше «пожежний» характер, ніж зорієнтовані на досягнення сильного, сталого та збалансованого зростання. Такі результати самітів Великої двадцятки як форми їхньої співпраці та координації дій мають єдину глобальну причину – відсутність загальноприйнятної програми переходу світової економіки у новий якісний стан, що відповідав би сучасним можливостям прогресу науки і техніки. Відповідна практика була прийнятною на початку розгортання кризи, але сьогодні вона має спрямовуватися переважно на далекоглядні перспективи.

Розробка сценарію глобального розвитку і методів його послідовної реалізації має базуватися на визнанні виокремлення тенденції формування єдиної світової економічної цивілізації, чим створюються основи глобалізації в інших сферах у вигляді формування єдиного культурного, освітнього, наукового, соціального та інших просторів. У цих процесах передує Європа, де на державному рівні прийняті програми створення спільного освітнього і наукового простору в рамках Болонського процесу та системи фондів Європейської Комісії (Leonardos, Tacis і т. і.).

¹⁴³ Сиденко С. Проблемы развития глобальных институтов: глобальное управление / С. Сиденко. – Институційне об'ляштування глобальної економіки: цивілізаційний вимір : матер. міжвід. наук.-теорет. конф. / Відп. ред. О. О. Шморгун. – К. : Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України, 2007.

Домінування тенденцій вестернізації не можна розглядати як цивілізаційний імперіалізм або глобальну гегемонізацію. В них виявляється природний процес запозичення у лідерів вищих цінностей, що сприяють пришвидшенню прогресу. Найперше, де він здійснюється – це економіка. У цій сфері меншою мірою відбуваються процеси консервативного характеру, тому що переваги вимірюються кількісно. Уряди максимально сприяють ввезенню ПП, що приводить до зростання рівня інтернаціоналізації транснаціональних компаній. Цей показник у 5000 нефінансових ТНК у первинному секторі світової економіки становить 43,4%, в індустрії – 35,9% і у сфері послуг – 33,9%¹⁴⁴. Найвищий рівень інтернаціоналізації мають ТНК Європи – 48,5%, Канади – 32,0%, США – 25,5%¹⁴⁵.

Правомірно стверджувати, що нині виокремлюється тенденція формування єдиної світової економічної цивілізації, чим створюються основи глобалізації в інших сферах у формі розвитку єдиного культурного, освітнього, наукового, соціального та інших просторів. Вона відбувається на фоні відфільтрування високоінтелектуальних досягнень Заходу периферійними цивілізаціями та їх запозичення. Досягнення країн, що модернізуються, є насамперед результатом використання західної моделі ринку, а певна недосяжність до західних результатів багатьох економік зумовлена частковістю запозичень, неспроможністю сприйняти всі цивілізаційні надбання та розвинути їх.

Концепція «вестернізації» зазнає критики з огляду на те, що кризові явища неодноразово розпочиналися у західних країнах і перекидалися на інші. Крім цього, далеко не всі країни, що копіювали західну модель, прогресували такими темпами, на які вони розраховували. Хоча немало й позитивних прикладів. Найяскравіший серед них – Японія та деякі її сусіди – Південна Корея, Тайвань, частково Китай. Проте їхній шлях у ринкову економіку полягав у застосуванні західних надбань не через їх механічне пересадження на національний ґрунт, а завдяки свідомому й вибірково запозиченню тих складових євроатлантичних моделей, які могли суттєво посилити власні соціально-економічні здобутки.

Ще до часів виходу «Капіталу» К. Маркса було зрозуміло, що ринкова економіка не є досконалою системою з огляду на соціальні вимоги суспільств. Це стало причиною революцій, які не створили справедливих суспільств, але стимулювали подальший прогрес глобальної економічної цивілізації при затримці її розвитку в окремих країнах і частинах світу. Аналіз неспроможності країн третього світу досягнути рівня розвинутих країн чи принаймні скоротити розрив між ними призводить до висновку, що їм не вистачає політичної волі позбавитися консерватизму, коріння якого сягає у глибини цивілізаційної пам'яті народів – православних, мусульманських, індо-буддистських, конфуціансько-буддистських.

Складається враження, що має щось відбутися надзвичайне для створення світового економічного порядку, який забезпечить формування механізму функціонування світової економіки з огляду на високу взаємозалежність всіх країн в економічній

¹⁴⁴ World Investment Prospects Survey 2009-2011, P.66. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.unctad.org/en/docs/diaeia20098_en.pdf.

¹⁴⁵ Там само.

та фінансовій сферах. «Економічні цунамі сучасної історії», як влучно визначила системні банкрутства в день другої річниці падіння Lehman Brothers газета "Newsweek"¹⁴⁶, ще не виявилися достатньо сильними потрясіннями для мобілізації світового співтовариства на створення у пріоритетному порядку механізму спільного успіху у світовій економіці. Нині треба усвідомити виклики нового тисячоліття і знайти рішення упереджуючого характеру, інакше після економічних цунамі рано чи пізно світову економіку потрясе економічний потоп. Вже на його залишках прийдеться будувати нову економіку, яка буде працювати не на окремі еліти (держави і бізнесові групи), а на людство загалом.

Відповідь на виклики нового тисячоліття потребує розробки нової економічної теорії. З огляду на наслідки світової кризи 2008 р. можна зробити висновок, що розвиток економічної науки має йти у напрямку пошуку моделей функціонування фінансового ринку в органічній взаємодії з реальною економікою за умови пріоритетності останньої. Саме на такій методологічній основі можна створити новий стандарт економічного зростання та формувати «відповідальну глобалізацію», про які йдеться останнім часом в пропозиціях Світового банку¹⁴⁷.

Великим цивілізаційним досягненням ринкової економіки є формування світового валютного ринку. Можливість здійснити валютні операції забезпечує розвиток міжнародних відносин у сфері торгівлі, послуг, інвестицій, туризму, руху факторів виробництва, страхуванні та інших видах діяльності. Проте сьогодні валюта набрала такої сили, що вона може працювати не тільки на економіку, а й проти неї. Це розумів ще А. Лінкольн, коли писав, що великі «гроші полюють на націю в часи миру та змовляються проти неї в часи неспокою. Вони більш деспотичні, ніж монархія, більш знахабнілі, ніж автократія, та більш егоїстичні, ніж бюрократія. У близькому майбутньому я бачу кризу, яка позбавляє мене духу та змушує тремтіти за безпеку моєї країни. Корпорації були короновані, далі прийде ера корупції, а грошова влада країни докладатиме всіх зусиль і буде панувати, спираючись на упередження людей доти, доки багатство не опиниться у кількох руках, і республіку буде знищено»¹⁴⁸. До такого визначення можна додати лише те, що сучасний валютний ринок з огляду на нинішнє розуміння його плюсів і мінусів потребує підвищення його ролі на основі виробітку нових якісних характеристик.

Насамперед актуальним напрямком створення майбутнього порядку у світовій економіці не відповідають форми валютної конкуренції. Власне кажучи, роль ринку у співвідношенні валют не завжди є вирішальною, особливо у випадках загострення товарної і цінової конкуренції. Ціна або курс валюти більшою мірою обумовлені політикою національних держав, ніж конкуренцією учасників ринку. Саме держава через центральні банки і фінансові органи використовує курсову політику для стимулювання експортно-імпортних операцій та «латання» бюджетного дефіциту, що провокує валютні війни, особливо між долларом, єною, євро, фунтом стерлінгів і юанем.

¹⁴⁶ Zakaria F. A Lonely Succession Don't forget: the bailouts worked / Fareed Zakaria // Newsweek. – September 19, 2010.

¹⁴⁷ Зеллик Р. После кризиса: роль группы организаций Всемирного банка / Зеллик Р.

¹⁴⁸ Цитовано за: Chapman B. Foreclosure Gate and the Economic Crisis, Spiralling Gold and Silver Prices / Bob Chapman // Newsweek. – 2010. – November 6.

Руйнівна сила валют почала виявляти себе переважно саме тоді, коли глобальна економіка виходила з кризи. Для цього країни застосували метод заниження вартості своїх грошових одиниць, створюючи тим самим штучно кращі умови для подолання кризи. Найбільш вдало цим методом користувався Китай, незважаючи на те, що це призвело до виникнення значного дисбалансу із США. Розгортається також боротьба долара з євро. Про наміри девальвувати свої валюти оголосили також Бразилія та Японія. ФРС США у листопаді 2010 р. відповіла на ці тенденції випуском в обіг 600 млрд. дол., вперше у світовій практиці було знижено облікову ставку до нуля, що суттєво загострює глобальну валютну конкуренцію.

Загалом війна валют є формою торгового протекціонізму, вона провокує порушення правил СОТ, розкручує інфляційну спіраль, посилює інфляційний тиск у країнах-боржниках і завдає великої шкоди власникам валютних резервів. Країни, що не вдаються до стимулювання експорту шляхом девальвації національної одиниці, для захисту свого ринку будуть змушені вводити додаткові митні тарифи або забороняти імпорт дешевих товарів з країн, які штучно формують курс своєї валюти. Вже наприкінці вересня 2010 р. палата представників США ухвалила застосування спеціальних митних ставок на китайські товари, ціни на які нижчі за собівартість. Війна валют була новою формою створення умов для бульбашок активів.

Запобігання негативним тенденціям розвитку світової економіки через війну валют потребує розробки міжнародного механізму управління валютним ринком. Пріоритет має бути відданий цивілізаційним методам, що лежать у площині міжурядового співробітництва у валютній сфері і потребує обговорення та прийняття рішень на міжнародному рівні. При цьому гнучкість методів, що застосовуються, має полягати в орієнтації на ринок системи валютних курсів. З часом монетарна політика має забезпечити функціонування національних валют відповідно до їх реальної вартості.

Розробка міжнародного механізму управління валютним ринком має охоплювати вимоги до рівня дефіциту/профіциту сальдо торгового та платіжного балансу і бюджету, умови девальвації та ревальвації національних валют, відкритість діяльності центральних банків і т. і. Радикальними рішеннями, до прийняття яких наближаються лідери більшості країн, є пропозиції щодо створення світової валюти, використання якої буде прийнятним для всіх учасників міжнародного ринку. Теоретично її модель розробив лауреат Нобелівської премії канадець Роберт Манделл у праці про оптимальні валютні зони ще у 1961 р. та розвинув Р. Маккін і П. Кінен. Хоча ця теорія передбачала вирішення питання про умови відмови від монетарного суверенітету на користь спільної валюти в окремих регіонах, модель Манделла може бути поширена і на всю світову економіку.

Серед сучасних підходів до побудови нової валютної архітектури заслуговує на увагу пропозиція колишнього президента Світового банку Р. Зелліка щодо створення нової погодженої системи, яка має змінити модель плаваючих курсів «Бреттон-Вудс II», що діє з 1971 року. В ній важлива роль відводиться золоту, хоча автор не вважає, що його ідея повертає світову економіку до золотого стандарту. За пропозицією Р. Зелліка, нова валюта має включити долар, євро, ієну, фунт стерлінгів та юань,

а золото виконуватиме роль міжнародного базового орієнтира ринкових очікувань щодо інфляції, дефляції та майбутньої вартості валют. «Ймовірно, у підручниках золото представляють як гроші минулого, однак ринки сьогодні використовують золото як альтернативний монетарний актив», – пише Р. Зеллік¹⁴⁹.

Вирішення проблеми створення світової валюти полегшується наявністю досвіду використання спільних валют, особливо євро. При цьому потрібно знайти методи ухилення від загроз, що є в таких моделях. Зокрема, проблема підтримання повної зайнятості у випадках, коли зміна попиту чи інший асиметричний шок потребують зниження реальної заробітної плати у тій чи іншій країні. Для спільних валют за фундаторами теорії необхідно забезпечити високий рівень мобільності робочої сили та схильність до міграції, мобільність капіталу, єдині підходи до системи оподаткування та наданні субсидій. Заслугують на подальший розвиток альтернативні варіанти моделі Манделла, пов'язанні із використанням як системи валютного союзу, так і плаваючого валютного курсу.

З практичних позицій сьогодні є вже великий потенціал політичної волі щодо створення світової валюти. Такий спосіб вирішення проблем миру на валютному ринку підтримують керівники багатьох держав: Німеччини, Франції, Росії, Казахстану, Саудівської Аравії та інших.

3.3. Україна в системі формування нового світового порядку

Досліджуючи проблему створення нових наднаціональних органів і реформування наявних, варто зазначити, що формування нового світового економічного порядку та інтеграція цивілізацій має забезпечити розвиток цивілізацій, які можна назвати «відтіненними». Йдеться про такі народи, що тривалий час існували в рамках певних культур і, незважаючи на це, зберегли свою національну ідентичність та специфіку як *homo eonoticus*. Вони по-своєму сприймають, оцінюють і приймають рішення у сфері економіки, маючи відповідні реакції у господарській діяльності.

До відтінених культур певною мірою можна віднести українську, про яку відомий французький політик, редактор впливового часопису «La Partie» та близький приятель Наполеона III подав у 1869 р. петицію до французького сенату, що згодом була опублікована під назвою «15-ти мільйонний європейський народ, забутий в історії». Його тодішні оцінки зберігають дотепер свою актуальність: «У Європі існує нарід, забутий істориками – народ Русинів (*la people Ruthene*), 12,5 мільйонів якого перебувають під російським царем і 2,5 – під Австро-Угорською монархією. Нарід цей такий же численний як нарід Еспанії, втричі більший за чехів і рівний за кількістю всім підданам корони св. Стефана. Цей нарід існує, має свою історію, відмінну від історії Польщі і ще більше відмінну від історії Московщини. Він має свої традиції, свою мову, окрему від московської й польської, має виразну індивідуальність, за яку бореться. Історія не повинна забути, що до Петра I той народ, який ми нині називаємо рутенами, звався

¹⁴⁹ Zoellick R. The G20 must look beyond Bretton Woods II / Robert Zoellick // Financial Times. – 2010. – 6 November.

руським або русинами, і його земля звалася Руссю і Рутенією, а той народ, який ми нині звемо руським, звався москвичами, а їх землі Московією. В кінці минулого століття всі ми у Франції і Європі добре вміли відрізнити Русь від Московії»¹⁵⁰.

Це була остання серйозна постановка проблеми включення до системи міжнародних відносин великого народу, який нині нараховує 46 млн. тільки в межах самостійної держави, що отримала реальну незалежність у 1991 р. і якій належить ще багато зробити для повернення своєї історичної пам'яті. Можливе навіть висунення на розгляд світової громадськості обговорення проблеми державної назви, аналогічної тій, що загострила відносини між Грецією і Македонією. Йдеться про повернення у певному варіанті самоназви «Русь» для використання як назви держави, оскільки національна пам'ять українців зберігає назву «Русь» як свою. Навіть великі українські міста дають назви «Руська» своїм центральним вулицям (Львів, Івано-Франківськ, Тернопіль).

Символічно, що всі вибори в Україні з 2004 по 2010 рр., як видно з електоральної карти, розділяють країну на дві частини: західну і східну. У першій виборці віддають перевагу партіям європейської орієнтації, у другій – проросійської. Цей розподіл проходить по кордону Речі Посполитої у XVII ст. Остання не була кращим державним утворенням для етнічних українців, але являла собою порівняно з російською іншу цивілізацію. Можна відмітити також і наявність різниці у підприємницькому менталітеті представників західної і центральної частин України порівняно з громадянами Сходу і Півдня.

За оцінками політологів, електоральний розподіл України свідчить про певний конфлікт цивілізацій у межах однієї країни і одного народу – західної і євразійської. У зв'язку з цим прогнозуються щонайменше чотири сценарії розвитку: євразійська цивілізація підкорює західну; західна цивілізація підкорює євразійську; зберігається ситуація рівноваги; кожна з конфліктуючих цивілізацій створює свою окрему державу (рис. 3.1)¹⁵¹.

Незважаючи на ймовірність різних варіантів економіко-цивілізаційного розвитку, Україна як європейська держава і в майбутньому буде розвиватись на основі західних цінностей. Перш за все, це відбуватиметься завдяки тому, що у країні переважають базові риси західного менталітету. В українському менталітеті домінує індивідуалізм, що притаманний тільки для західної цивілізації на відміну від євразійців, конфуціанців і мусульман, які належать до колективістських культур. Індивідуалістський характер західної цивілізації припускає як найвищу цінність індивідуальні інтереси і є основою зведення прав людини до рівня міждержавних відносин. У фундаментальній праці «Психологія і культура» Д. Мацумото так характеризує інди-

¹⁵⁰ Січинський В. Чужинці про Україну [Електронний ресурс] / Січинський В. – Авсбург, 1946. – Режим доступу : <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:wWEuz5n-rKoJ:spas.net.ua/files/foreigners%2520about%2520Ukraine.doc+%D1%81%D1%96%D1%87%D0%B8%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9+%D0%B2.+%D1%87%D1%83%D0%B6%D0%B8%D0%BD%D1%86%D1%96+%D0%BF%D1%80%D0%BE+%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%83&cd=3&hl=uk&ct=clnk&gl=ua>.

¹⁵¹ Нічога М. Зіткнення цивілізацій посеред України [Електронний ресурс] / Михайло Нічога // Українська правда. – 2010. – 11 червня. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/articles/2010/06/11/5126765>.

відуалістичні культури: «Індивідуалістичні культури заохочують розвиток автономних, унікальних і незалежних індивідів. У таких культурах потреби, бажання, прагнення і цілі окремої людини можуть превалювати над груповими або колективними цілями. Колективістські ж культури, навпаки, штовхають людей на те, щоб жертвувати особистими цілями заради загального блага»¹⁵².

Рис. 3.1. Електоральна карта України*

* Джерело: [153].

Якості індивідуалізму в українському бізнесі набувають подальших позитивних рис, особливо в аспектах посилення орієнтації на особистість. Тим самим відбувається процес зближення з американським і південно-європейським способом організації. Хоча одночасно, як зазначає Г. Л. Чайка, «часто українські організації, звертаючись до найкращих зразків світового досвіду та намагаючись їх перейняти, не завжди чітко усвідомлюють, наскільки запозичені методи співзвучні особливостям українського менталітету. Через це далеко не завжди запозичений досвід в Україні дає позитивні результати»¹⁵⁴. Це вказує на необхідність розробки таких методів менеджменту, які дають можливість якомога ліпше трансформувати кращий зарубіжний досвід в українське ділове середовище з урахуванням національних особливостей. Подальшого розвитку мають набуті форми економічної свободи, орієнтовані на сприяння повному використанню особистісних якостей працюючих.

Українська ділова культура наближена до американської та північноєвропейської і в багатьох інших напрямках. Більшість українців відзначаються готовністю до зміни і

¹⁵² Мацумото Д. Психологія і культура [Електронний ресурс] / Мацумото Д. – Режим доступу : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/Mats/17.php.

¹⁵³ Нічога М. Зіткнення цивілізацій посеред України [Електронний ресурс] / Михайло Нічога // Українська правда. – 2010. – 11 червня. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/articles/2010/06/11/5126765>.

¹⁵⁴ Чайка Г. Л. Культура ділового спілкування менеджера [Електронний ресурс] / Чайка Г. Л. – К. : Знання, 2005. – 442 с. – Режим доступу : http://pidruchniki.com.ua/15410104/menedzhment/zalezhnist_dilovoyi_kulturi_vid_mentalitetu_narodu.

поліпшення навколишнього середовища; їм характерний високий рівень реалістичності у своїх планах; вони відзначаються працьовитістю у досягненні цілей; українці відповідальні у виконанні взятих зобов'язань і укладених договорів. Отже, Україна як самостійна країна має всі підстави і можливості для створення такого ділового середовища, яке забезпечить прискорення інтеграційних процесів у євроатлантичному напрямку.

При формуванні нового світового порядку для України є важливим отримання умов, за яких кожна з цивілізацій матиме можливість вільного розвитку і вибору шляхів інтеграції у світовий цивілізаційний, в т. ч. з економічним, простір. Для цього важливим є прийняття умов, за яких при непорушності політичних кордонів буде забезпечено зрушення економічних кордонів. Особливо це торкається аспектів вільного руху робочої сили.

Місце України в системі світового економічного порядку буде визначатися прийняттям її до тих демократичних союзів, що формуються головними акторами міжнародних економічних відносин. Певний поступ для суттєвого укріплення геополітичного, геостратегічного положення за роки незалежності вже зроблені. Можна назвати вступ до СОТ у 2008 р., скасування США поправки Джексона-Веніка (2005 р.), отримання Україною статусу країни з ринковою економікою (Європейський Союз у 2005 р., США – у 2006 р.).

Геоетомічна стратегія України має послідовно будуватися і реалізовуватися з урахуванням «status quo», що склався у так званому «світовому селі». Йдеться про нерівність можливостей впливу на вирішення глобальних проблем, нерівномірність економічного розвитку окремих країн і регіонів світу. Як зазначає С. Сіденко, «світовому співтовариству ще належить вирішувати важливіше завдання створення ефективної системи глобального управління, яка б враховувала міжнародні і національні інтереси, інтереси бідних і багатих країн, сприяла розвитку людського потенціалу, подоланню існуючого нині величезного розриву у соціально-економічному розвитку країн і регіонів світу, що таїть загрозу для усього світу»¹⁵⁵.

Незважаючи на відсутність правил справедливої гри, за якими вигідні інституціональні форми створені переважно для США та західних країн, які не надають необхідної «фори» для країн з ринками, що формуються, треба зазначити, що такі існують шляхи подолання відставання в економічному розвитку і укріплення геополітичного положення України. Перш за все (і це також засвідчують дослідження Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України та його директора академіка НАН України Ю.М. Пахомова¹⁵⁶), успіху досягають ті країни, що спромоглися знайти оптимальні форми поєднання національних особливостей з новітніми досягненнями у науці, техніці та інших сферах соціально-економічного розвитку.

Зрозуміло, що Україні належить об'єктивно, без упереджень, без надання необґрунтованих пріоритетів тим чи іншим регіональним і клановим інтересам визначити власну культурно-цивілізаційну базу наздоганяючої стратегії. При цьому не можна виключити

¹⁵⁵ Сіденко С. Проблемы развития глобальных институтов: глобальное управление / С. Сіденко. – Институційне облаштування глобальної економіки: цивілізаційний вимір : матер. міжвід. наук.-теорет. конф. / відп. ред. О. О. Шморґун. – К. : Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України, 2007. – С. 106.

¹⁵⁶ Пути и перепутья современной цивилизации. Пахомов Ю. Н., Крымский С. Б., Павленко Ю. В. – К. : Благотв. фонд «Международный деловой центр», 1998. – С. 253–259.

того, що не завжди норми, які розділяє більшість, мають увійти до цієї бази. Після цього знайти консенсус у питаннях прийняття її за основу інтеграційних процесів країни у європейському і світовому просторі. На заключному етапі належить провести нелегку роботу з вибору досягнень інших цивілізацій і їх включення до національної геополітичної та гео економічної стратегії розвитку. Варто процитувати як цілком позитивний висновок професора Ю. Павленка, що «за інших рівних умов там, де суспільство і держава, між якими існує консенсус, забезпечують синтез власних неформальних і формальних інституцій з інституційними, переважно західного походження, інноваціями, досягається успіх. Навпаки, у разі, коли консенсус між суспільством та державою відсутній і влада (ширше – пануюче співтовариство) механічно, часто брутально і насильницьки, впроваджує зміни, намагаючись силоміць втиснути наявні інституції, що склалися історично, у прокрустове ложе обраних схем, перетворення приречені на провал»¹⁵⁷.

Справедливо стверджує А. С. Філіпенко, що «наріжним каменем внутрішньої і зовнішньої політики стають фундаментальні цінності Західної цивілізації: свобода, демократія, повага прав людини і громадянина, ринковий економічний устрій, громадянське суспільство»¹⁵⁸. Економічне і юридичне забезпечення цих цінностей відкриває для України вікно в Європу в сенсі широкої та ефективної для нації світової та європейської інтеграції. У практичному аспекті нині перед Україною виникають складні завдання. Системно вони визначені метою входження до десятки країн з найпотужнішою економікою світу. Її сформулював Президент України В. Янукович, і навколо шляхів досягнення цієї цілі нині дискутують як у політичних, так і в наукових колах.

Досягнення мети входження до десятки найбільш розвинутих країн світу відбувається в умовах жорсткої міждержавної конкуренції. Нині на політичній карті є багато країн з амбіційними планами. Одна з них – сусідка України Туреччина, яка протягом останніх років має суттєві досягнення. Зокрема, вона стала членом групи країн «Великої двадцятки», набула значного впливу в регіонах Близького та Середнього Сходу, Центральної Азії, Південного Кавказу та Північної Африки, здійснила реструктуризацію оборонно-промислового комплексу, прискорено розвиває напрямки, пов'язані з космосом, супутниковими, ракетними та інформаційними системами. Варто також зазначити, що Туреччина збільшує конкурентний тиск на Україну в аспектах побудови енергетичних коридорів між Близьким Сходом і Європою. Досягненнями, що засвідчують результативність поступу Туреччини, є збільшення ВВП протягом 2002–2008 рр. у чотири рази, сімнадцяте місце в світі і четверте в Європі за розмірами національної економіки.

Посилання на Туреччину у постановці проблеми входження до кола найпотужніших економік світу не є винятковим випадком. Друга половина ХХ ст. має велике різноманіття так званих економічних див. Це не тільки стосується переможених у Другій світовій війні країн – Німеччини і Японії. Це нові індустріальні країни, перш за все, чотири країни Південно-Східної Азії (Гонконг, Сінгапур, Тайвань, Півден-

¹⁵⁷ Павленко Ю. Глобализация и цивилизационно-страновые институциональные противоречия / Ю. Павленко // Институційне облаштування глобальної економіки: цивілізаційний вимір : Матер. міжвід. наук.-теорет. конф. / відп. ред. О. О. Шморгун / К. : Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України, 2007. – С. 54.

¹⁵⁸ Филипенко А. С. Экономическая глобализация: истоки и результаты / А. С. Филипенко. – М. : Экономика, 2010. – С. 452.

на Корея) та три країни Латинської Америки (Аргентина, Бразилія, Мексика). Їхні результати намагаються повторити велика кількість держав всіх континентів – Китай, Індія, Росія, Малайзія, Індонезія, Філіппіни, Туніс та інші. У зв'язку з цим варто говорити не про богом дану можливість одній країні (у даному випадку, Україні) створити особисте економічне диво, а про пошук свого шляху поступового підйому і підкорення економічних вершин.

Світовий досвід показує, що для входження до середовища найпотужніших економік шляхи непередбачувані. Державний і міжнародний менеджмент успішних країн по-різному вирішував цю проблему. Для Західної Німеччини і Японії після Другої світової війни важливим фактором відродження була різноманітна допомога і підтримка США, які відповідно мали інтерес щодо недопущення поширення соціалізму на євразійському континенті. Сприятливе відношення у геополітичному сенсі з боку великих держав відзначалося і щодо Південної Кореї і Тайваню. Тільки під час фінансової кризи 1998 р. Південна Корея отримала позики в сумі приблизно 70 млрд. дол. Інвестиційні надходження в економіку Тайваню з боку США у 1950–1990 рр. становили понад 24 млрд. дол.

Вивчаючи тенденції, що визначили успіхи нових індустріальних країн, треба акцентувати увагу на внутрішніх чинниках, які державному менеджменту вдалося створити або/і використати. Ось деякі з них: політична стабільність; лояльність до розвинутих капіталістичних країн; політика економії валютних коштів стимулювання національного виробництва імпортозаміної продукції; масштабні преференції ТНК; спрямування значних капіталовкладень у фізичний і людський капітал; вміле поєднання ринкового механізму та державного регулювання економіки; соціально справедливі методи розподілу, що забезпечили подолання нерівності в доходах.

Отже, визначаючи місце України у новому світовому економічному порядку необхідно виходити з того, що ця мета потребує врахування внутрішніх і зовнішніх чинників. У внутрішній політиці завдання можна сформулювати як таке, що потребує ретельного вивчення світового досвіду не заради сліпого його повторення, а для знаходження системи конкурентних переваг країни, що дають змогу внести у світовий розвиток новітній, неповторний внесок¹⁵⁹. Ось як ставить аналогічну проблему прем'єр-міністр Туреччини Р. Ердоган: «Для подальшого стабільного економічного розвитку ми зараз, навіть в більшій мірі ніж раніше, потребуємо результатів науково-дослідної діяльності. Для досягнення нашої мети щодо входження в десятку країн з найпотужнішою економікою в світі, науково-дослідна та інноваційна діяльність має життєво важливе значення. З вірою в це, так само, як і в минулі роки, ми продовжимо збільшувати державну підтримку національному сектору досліджень і розвитку»¹⁶⁰.

Сьогодні не потребує доведення теза, що наука і освіта є найважливішою умовою будь-яких досягнень в економіці. У глобальному аспекті фахівці з управління наукою виокремлюють щонайменше дві тенденції. По-перше, йдеться про різке зростання

¹⁵⁹ Чернега О. Б. Конкурентоспроможність національної економіки: цивілізаційні виміри та особливості управління в умовах глобалізації: моногр. / О. Б. Чернега, Ю. Г. Бочарова. – Донецьк, ДонНУЕТ, 2011. – С. 348.

¹⁶⁰ Хрупа В. Амбіційна мета Туреччини / Валерій Хрупа // День. – 2010. – 10 лютого. - № 22.

витрат на R&D. Нині на 7 млн. дослідників витрачається 1 трлн. дол. на рік, що на 45% більше, ніж у 2002 р. По-друге, проглядається тенденція до зростання співробітництва у науковій сфері. Статистично вона певним чином виявляється у збільшенні питомої ваги наукових робіт з авторством двох і більшої кількості науковців. Якщо у 1996 р. вона становила 45%, то у 2008 р. – 68%¹⁶¹.

Проте є значні розбіжності у розумінні цієї істини та методах її практичної реалізації. Так, в умовах Туреччини вона здійснюється встановленням величини бюджету Міністерства освіти на другому місці після Міністерства фінансів; створенням потужних приватних університетів на кшталт широко визнаного у світі столичного «Бількент» з викладанням всіх дисциплін англійською мовою; наданням 1000 випускникам університетів стипендії для підвищення кваліфікації у провідних університетах світу¹⁶²; створенням на більшості провідних компаній підрозділів з досліджень та розвитку; шестикратним збільшенням витрат на R&D і зростанням кількості дослідників на 43% в період між 1995 і 2007 рр.; збільшенням кількості публікацій у 2008 р. порівняно з 1996 р. у чотири рази¹⁶³ тощо.

Україна з огляду на столітні традиції, особливо ті, що були в ХХ ст., має цілком реальні шанси успішно конкурувати на світовому ринку науково-технічної продукції та послуг. В умовах викликів традиційним науковим державам-лідерам варто виробити на урядовому рівні стратегію освітньої і науково-технічної конкуренції. Якою вона має бути, можна значною мірою прогнозувати на основі інформації про молодих наукових лідерів.

Зазначимо, що найвищі темпи з точки зору кількості наукових робіт, що публікуються у рецензованих журналах, має Іран, показник таких публікацій вчених якого з 736 у 1996 р. сягнув 13238 у 2008 р. Країна має «Всеосяжний план з науки», згідно з яким до 2030 р. передбачається довести зростання витрат на НДДКР до 4% ВВП при показникові 2006 р. 0,59%. Для порівняння Європейський Союз нині інвестує у R&D 1,8% ВВП. Іран, незважаючи на напруженість у питаннях ядерних досліджень на міжнародному рівні, не є країною-ізгоем. Лише в рамках співробітництва із США кількість науково-дослідних робіт зросла з близько 300 до 1600 за останні 12 років. До того ж, Іран та Ізраїль відіграють провідну роль у створенні джерела синхротронного випромінювання, який будуть використовувати дослідники всього Близького Сходу¹⁶⁴.

Серед менших країн корисним є досвід Тунісу, де витрати на R&D зросли з 0,3% ВВП у 1996 р. до 1,25% у 2009 р. Країна зробила пріоритетними у фінансуванні науки про життя і медицину та поставила завдання збільшити протягом п'яти років експорт фармацевтичної продукції у п'ять разів. Варто зауважити, що, на думку західних експертів, повалення арабських диктаторських режимів (наприклад, туніський на чолі з экс-президентом Зін аль-Абідіном Бен Алі, не тільки не змінить зазначену тенденцію, а навпаки позитивно вплине на розвиток науки¹⁶⁵.

¹⁶¹ Cookson C. Emerging world on science fast-track / Clive Cookson // Financial Times. – 2011. – March 28.

¹⁶² Хрупа В. Амбіційна мета Туреччини / Валерій Хрупа // День. – 2010. – 10 лютого. – № 22.

¹⁶³ Cookson C. Emerging world on science fast-track / Clive Cookson // Financial Times. – 2011. – March 28.

¹⁶⁴ Там само.

¹⁶⁵ Там само.

З огляду на зовнішні чинники, що впливають на місце України у новому світовому економічному порядку, треба акцентувати увагу на відношенні до геостратегічних діючих осіб і геополітичних центрів. До перших, за визначенням З. Бжезинського, належать країни, «які володіють здатністю і національною волею здійснювати владу чи впливати за межами власних кордонів, щоб змінити – до ступеня, коли це не в інтересах Америки, – існуюче геополітичне положення»¹⁶⁶. З. Бжезинський обґрунтовано вважає, що на євразійському просторі діючими особами є Франція, Німеччина, Росія, Китай та Індія. Оцінюючи місце Великобританії, Японії і Індонезії, він визнає їхню важливість, проте не відносить до геостратегічних діючих осіб через те, що вони ухиляються від безпосередньої участі у політичних і економічних конфліктах.

Як випливає з визначення З. Бжезинського, Україна не входить до групи країн, які належать до геостратегічних діючих осіб, проте вона є країною – геополітичним центром. З. Бжезинський вважає, що до них належать «держави, чиє значення впливає з їхньої сили та мотивації, а швидше з важливості їхнього місця розташування та наслідків їхньої потенційної уразливості для дій з боку геостратегічних діючих осіб. Найчастіше геополітичні центри є такими завдяки своєму географічному положенню, яке в багатьох випадках надає їм особливу роль в плані або контролю доступу до важливих районів, або можливості відмови важливим геополітичним діючим особам в отриманні ресурсів. В інших випадках геополітичний центр може діяти як щит для держави чи навіть регіону, має життєво важливе значення на геополітичній арені. Іноді саме існування геополітичного центру, можна сказати, має дуже серйозні політичні і культурні наслідки для більш активних сусідніх геостратегічних дійових осіб»¹⁶⁷.

Щодо України беззаперечним є твердження З. Бжезинського, що «Україна, Азербайджан, Південна Корея, Туреччина та Іран є певною мірою – у межах своїх більш лімітованих можливостей – також геостратегічними активними країнами»¹⁶⁸. Проте історично Україна розвивалася як північна окраїна середземноморської цивілізації. Першими формами державності, що виникли на її території, були міста-поліси із аграрним виробництвом навколо них (переважно зерновим) і експортом товарів на територію перенаселеної Греції. Пізніше на розвиток цивілізаційних основ населення території нинішньої України суттєво вплинуло існування шляху з варягів у греки (VIII–XIII ст. н. е.), що зв'язав руські землі із Візантійською імперією. Саме завдяки цій північно-південній (меридіанній, старогрецькій) вісі, Русь стала першим у Європі місцем апробації державно-політичної культури древньої Греції. Ця вісь принесла в Україну основи духовності і віри, прийняття християнства, поширення писемності.

Іншою лінією цивілізаційного розвитку України з V століття до н. е. була східна піввісь, яку правомірно називати скіфською або східною. Вона стала основою великої східно-західної євразійської вісі і несла ідеї та реалії східних деспотій, відрізаючи староукраїнське землеробське населення від джерел культури Середземномор'я до

¹⁶⁶ Brzezinski Z. The Grand Chessboard. American Primacy and Its Geostrategic Imperatives / Zbigniew Brzezinski. – 1999.

¹⁶⁷ Там само.

¹⁶⁸ Там само.

III ст. до н. е. Виникнення на півдні Європи Римської імперії у I ст. н. е. не мало суттєвого впливу на політичні і культурні процеси в Україні.

Відродження східної піввісі, особливо походи Чингізхана і Тамерлана, зруйнували меридіанну геополітичну вісь. Цивілізаційний розвиток відбувається по лінії «литовсько-української» вісі, коли майже вся Україна у XIV ст. увійшла до складу Великого Князівства Литовського, а з другої половини XVI ст. (1569 р.) – «польсько-української», тобто вже західної піввісі.

Останні століття характеризуються багаторазовими змінами геополітичних центрів. Зазначимо геополітичні трикутники із сторонами Польща – Московська держава – Україна, Московська держава (з XVIII ст. – імперія) – Османська імперія – Україна, Османська імперія – Польща (з 1569 р. – Річ Посполита) – Україна та інші. У самій Україні до другої половини XVIII ст. геополітичними центрами були Запорізька Січ і Гетьманщина, а у XIX–XX ст. – Галичина, в якій були деякі риси парламентаризму і федералізму¹⁶⁹.

Геостратегічним центром євразійського континенту Україна стала з набуттям незалежності у 1991 р. Це визначається насамперед географічно завдяки розташуванню країни на великій широтній євразійській геополітичній вісі з полюсами: Західна Європа – Росія. Набуває стратегічного значення меридіанна південно-північна вісь, особливо традиційна Балтійсько-Чорноморська (Балтійсько-Понтійська). З. Бжезинський так визначає місце України як геостратегічного центру: «Україна, новий і важливий простір на євразійській шахівниці, є геополітичним центром, тому що саме її існування, як незалежної держави, допомагає трансформувати Росію. Без України Росія перестає бути євразійською імперією. Без України Росія все ще може боротися за імперський статус, але тоді вона була б переважно азіатською імперською державою і, швидше за все, була б втягнута у виснажливі конфлікти із Середньою Азією, яка піднімає голову і яка, якби таке сталося, була би ображена у зв'язку з втратою недавньої незалежності і отримала б підтримку з боку дружніх їй ісламських держав Півдня. Китай також заперечив би реставрації російського домінування будь-якого роду над Середньою Азією, враховуючи зростаючий інтерес до держав цього регіону, що нещодавно здобули незалежність. Однак, якщо Москва поверне собі контроль над Україною з її 52-мільйонним населенням і великими ресурсами, а також виходом до Чорного моря, то Росія автоматично знову отримає засоби перетворитися на потужну імперську державу, що розкинулася в Європі і в Азії. Втрата Україною незалежності мала б негайні наслідки для Центральної Європи, трансформувавши Польщу в геополітичний центр на східних рубежах об'єднаної Європи»¹⁷⁰.

Зрозуміло, що місце України в системі нового світового порядку як геополітичного центру на євразійському континенті обумовлює необхідність враховувати глобальні інтереси геостратегічних діючих осіб. Йдеться насамперед про США як гегемона нового типу, Європейський Союз і Росію. Проте їхні інтереси не мають обслуговуватися

¹⁶⁹ Социально-экономическая география Украины [Електронний ресурс] / Под ред. О. Шаблія. – Львов. – Свіфт. – 1998. – 640 с. – Режим доступу: <http://bookcheba.com/page/geographiya/ist/ist-9--idz-ax246--nf-10.html>.

¹⁷⁰ Brzezinski Z. The Grand Chessboard. American Primacy and Its Geostrategic Imperatives / Zbigniew Brzezinski. – 1999.

толстовським методом непротивлення злу насильством. Не можна погодитися з Т. Госфідом, який вважає, що Київ має догоджати Брюсселю, використовуючи гучні фрази «демократія» і «енергетична безпека», намагаючись одночасно вмовити Євросоюз допомогти в оновленні газотранспортної системи в рамках тристороннього партнерства (Україна, ЄС, Росія), укладати з Росією угоди, які не збігаються з інтересами ЄС. Мається на увазі, що занадто значна орієнтованість на Схід призводитиме до того, що тон задаватиме Москва; і зворотна дія можлива за умови більшої прихильності до ЄС¹⁷¹.

Використання переваг України як геополітичного центру може бути повною мірою реалізовано за умови виробітку власної стратегічної концепції розвитку і побудови всієї системи зовнішніх зв'язків з огляду на корінні національні інтереси. Насамперед перед українською державою стоїть завдання подолати кризу, з якої вона не може вийти вже упродовж двадцяти років. При цьому, треба виходити з вичерпаності пострадянських ресурсів у технологічно-виробничій і соціальній сферах. Останні функціонують з великими потугами та за умови застосування діючих і відпрацювання нових форм використання бюджетних коштів. Необхідно визначити систему й методи перерозподілу ресурсів і спрямувати їх у галузі з високою доданою вартістю та рівнем заробітної плати.

Зрештою, нова концепція розвитку має підпорядковуватися інтересам забезпечення високого життєвого рівня народу відповідно до європейських стандартів, для чого потрібно орієнтувати розвиток на стійке економічне зростання та високий рівень якості життя. До корінних національних інтересів мають належати також забезпечення загальнонаціонального єднання навколо досягання мети економічного піднесення, добробуту і державності, забезпечення соціальної справедливості, оскільки саме завдяки цьому в минулому слабо- і середньорозвинуті країни впевнено увійшли до групи країн з високим рівнем доходів і споживання.

Україна як один із геополітичних центрів на євразійському просторі має пов'язувати вибір шляхів свого розвитку з цивілізаційними досягненнями і особливостями, що сформувалися на континенті¹⁷². Вибір майбутнього шляху в системі формування нового світового економічного порядку для України пов'язаний безпосередньо із подоланням кризи самоідентичності. Цей напрямок фактично визначає сприйняття і прийняття України як держави у світі. Нині в ідентифікації України ще не вдалося уникнути уявлення про неї як частину Росії. Так, у схемі доволі авторитетних установ університету Каліфорнії та Лондонського Legatum-Інституту новий світовий порядок складають 19 груп країн, у т. ч. виокремлюється Російська імперія, до якої включені Вірменія, Білорусь, Молдова, Росія та Україна¹⁷³. При цьому, враховується певне домінування неоколоніального типу з боку Росії в економічній, політичній, військово-промисловій, церковній та мовно-культурній сферах.

Зазначені тенденції виявляються у певному розколі в середині українського суспільства, наявність якого висвітлювалася вище. Носіями цього розколу, за досліджен-

¹⁷¹ Gosling T. Ukraine's two-faced president / Gosling T. // Business New Europe. – 2011. – February 9.

¹⁷² Трансформація процесу транснаціоналізації в умовах зростання невизначеності глобального економічного середовища : моногр. / [Ю. В. Макогон та ін.] ; під ред. Т. В. Орехової. – Д. : Норд Прес, 2011. – С. 475–476.

¹⁷³ Kotkin J. The New World Order / Joel Kotkin // Newsweek. – 2010. – September 26.

нями професора кафедри політології Університету Південного Іллінойсу С. Шульмана, який спеціалізується на проблемах національної ідентичності, є представники так званих «української етнічної ідентичності» та «східнослов'янської ідентичності». Такий розподіл цивілізаційного характеру позначається на формуванні різного відношення до ринкових реформ і підтримці останніх. Соціологічні опитування, проведені С. Шульманом в Україні, показали переваги проринкової орієнтації у представників української етнічної ідентичності і антиринкової – східнослов'янської¹⁷⁴.

Можна вважати таким, що не викликає дискусій, наявність у середині України певних відцентрових тенденцій, яких не позбавлений і Захід. Проте вони не можуть применшувати ролі України як геополітичного центру. Події і тенденції, що відбуваються на пострадянському просторі, свідчать про особливе місце нашої держави на євразійському просторі. Це робить її нині країною, «яка відрізняється від своїх північно-східних сусідів. Подібна українська специфіка також має великі наслідки для європейської політики та євразійської безпеки»¹⁷⁵.

Геополітичні особливості України, інтереси геостратегічних діючих осіб створюють можливості, роблять доцільним і значною мірою вирішальним фактором побудови нової Європи. Як зазначає К. Грищенко, «Україна – це зростаюча, стабільна, економічно перспективна частина Європи, яка долає період політичного розбрату і входить у новий відрізок європейської історії як геополітично ключова ланка, що об'єднує Схід та Захід континенту. Таке внутрішнє становлення та міжнародне позиціонування України є метою та амбіцією «нової влади» у державі. А також першою причиною того, чому Україна важлива не лише на національному та регіональному, а й на загальноєвропейському рівні»¹⁷⁶. Така постановка питання є зрозумілою і на Заході. Як зазначає німецький експерт, экс-керівник Фонду імені Фрідріха Еберта В. Шнайдер-Детерс, «цю ідею про «Україну як загальноєвропейський чинник» можна було б одночасно сприймати як «національну ідею», що її Україна шукає з моменту досягнення державної незалежності, і як її «європейську функцію». Проте виконати свою «європейську функцію» Україна зможе тільки тоді, коли стане членом Європейського Союзу і європейські цінності глибоко вкоріняться в її ґрунті»¹⁷⁷.

Роль України у побудові об'єднаної Європи буде визначатися насамперед у транзиті європейських цінностей із Заходу на Схід. На її теренах є достатньо умов для побудови нової діючої моделі міжнародних відносин, що стане реальним прикладом східним країнам, особливо на пострадянському просторі. Цілком справедливо відзначає К. Грищенко, що «Україна, яка втілює в собі східний і західний імпульси європейської цивілізації, може стати таким прикладом. Не виключав би навіть, що таким є одне з її історичних призначень – стати діючим прообразом тієї майбутньої, справедливої великої і справді єдиної Європи, де Захід і Схід почувалися б із високим рівнем комфорту, як дві частини одного цілого. Користуючись термінологією сьогодніш-

¹⁷⁴ Kotkin J. The New World Order / Joel Kotkin // Newsweek. – 2010. – September 26.

¹⁷⁵ Umland A. Europe's path to Moscow leads through Kiev / Andreas Umland // EUobserver. – 2011. – 24 April.

¹⁷⁶ Грищенко К. Україна як загальноєвропейський чинник / Костянтин Грищенко // Дзеркало тижня. – 2011. – № 1. – 14 січня.

¹⁷⁷ Шнайдер-Детерс В. Європейська функція України, або як Україна може стати «загальноєвропейським чинником» / Вінфрід Шнайдер-Детерс // Дзеркало тижня. – 2011. – № 11. – 28 квітня.

нього дня, успішна європейська інтеграція та європеїзація України при дотриманні максимально партнерських, дружніх відносин з Росією – це політичний тест-драйв нових відносин Схід–Захід у Європі»¹⁷⁸.

З огляду на місію України у побудові об'єднаної Європи потрібно модернізувати або реформувати її соціально-економічну систему. У більшості економістів і політиків щодо загального напрямку реформ принципів розходжень немає. Йдеться про внутрішні перетворення і зовнішнє позиціонування на основі західних цінностей.

Орієнтація українських реформ на європейські цінності передбачає визначення форм інтеграції країни в систему євразійських міжнародних відносин. Нині обговорюються різні шляхи вирішення цієї проблеми як для України, так і для інших країн. Це передусім ідеї М. Горбачова щодо «європейського дому»; В. Путіна і Д. Медведєва – економічного співтовариства від Лісабону до Владивостоку, «пан'європейського союзу» і «пан'європейської архітектури економіки та безпеки»; європейських політиків – «європейського сусідства» як складової програми «Європейської політики сусідства». Для України реальною на цьому етапі є перспектива створення зони вільної торгівлі (ЗВТ), яка з часом може розширити свій статус до поглибленої ЗВТ або ЗВТ+. Залежно від результатів функціонування ЗВТ, буде укладена угода про асоціацію, в рамках якої вирішуватимуться проблеми гуманітарного характеру.

Зміст процесу реформування значною мірою залежить від позиції і активності ЄС. Йдеться насамперед про визначеність у перспективах членства в Європейському Союзі, яка відповідатиме ролі України як головної ланки в об'єднанні Сходу і Заходу. Україна зможе ефективно реалізувати цю геополітичну функцію лише за умови, що вона не є terra nullius (нічийною землею), а є визнаною європейською країною, членом Європейського Союзу. Доволі точно цю вимогу сформулював А. Умлянд: «Російські питання не повинні відтепер поглинати більшу частину уваги західних гравців, які займаються східноєвропейськими справами. Замість цього ЄС і держави-члени союзу повинні у своїй майбутній східноєвропейській політиці концентруватися на тій країні, яка теж важлива в географічному плані, як і раніше відкрита до західних порад, і є явно і відкрито проєвропейською – на Україні»¹⁷⁹.

Визначення перспектив членства України в ЄС має вирішувати щонайменше три завдання. По-перше, створити інституціональну підтримку для українського уряду у прийнятті рішень з орієнтацією на європейські стандарти і політико-культурні концепції. По-друге, об'єднати зусилля України та ЄС задля здійснення спрямованих на підвищення рівня життя населення внутрішніх структурних реформ з орієнтацією на поглиблення європейської інтеграції в українському напрямку. По-третє, вирішити проблему бізнесу олігархів у напрямку включення його у систему суспільного розподілу для досягнення європейських стандартів якості життя населення та формування сучасної структури економіки.

¹⁷⁸ Грищенко К. Україна як загальноєвропейський чинник / Костянтин Грищенко // Дзеркало тижня. – 2011. – № 1. – 14 січня.

¹⁷⁹ Umland A. Europe's path to Moscow leads through Kiev / Andreas Umland // EUobserver. – 2011. – 24 April.

3.4. Тенденції формування регіональної структури світового господарства

Економічне зближення держав у територіально-просторовому аспекті, з одного боку, та активна діяльність ТНК, з іншого, призвели до нових форм організації діяльності різних економічних агентів, що забезпечують виробництво, споживання, управління, обмін товарів тощо, до яких залучено капітал, працю, сировину, управління, інформацію, технології та ін.¹⁸⁰. Країни світу залучаються до глобалізаційних процесів через інтенсифікацію своїх зовнішньоекономічних зв'язків з одним із регіонів, що формують сучасну тріаду міжнародних регіонів: європейський, північноамериканський та азійсько-тихоокеанський, в яких сконцентровано основну частину сучасних міжнародних економічних відносин. Саме в рамках цих регіонів розвиваються найбільш потужні регіональні інтеграційні об'єднання, які визначають три основні моделі регіональної економічної інтеграції: європейська модель (EU), північноамериканська модель (NAFTA) і азійсько-тихоокеанська модель (APTA та ASEAN).

Розвиток інтеграційної взаємодії європейських країн засновано на високому рівні участі цих країн у міжнародних господарських зв'язках. Найбільш розвинутим регіональним інтеграційним угрупованням не тільки серед країн Західної Європи, й у світі безумовно залишається Європейський Союз, що об'єднує 27 країн, які утворили єдиний економічний простір на умовах взаємовигідного співробітництва, що реалізується, з одного боку, на мікрорівні (через співробітництво конкретних компаній, фінансових груп та ін.) та підтримується на макрорівні (через спільну макроекономічну політику, яка реалізується за всіма напрямками).

Формування *європейської моделі регіональної інтеграції* відбувалось за класичною схемою, запропонованою Б. Балассою, що підтверджує еволюція форм регіональної інтеграції, які пройшов у своєму становленні Європейський Союз. *Етап зони вільної торгівлі* (1958–1966 рр.) характеризувався тим, що було досягнуто скасування митного збору та різних кількісних обмежень у внутрішньорегіональній торгівлі товарами між державами-членами співтовариства. Крім того, було введено загальний митний тариф і почала реалізовуватися єдина торгова політика щодо третіх країн. З 1962 р. набула чинності єдина сільськогосподарська політика.

На *етапі митного союзу* (1968–1986 рр.) відбувається подальше розширення сфери діяльності європейського інтеграційного угруповання. Так, цілеспрямована аграрна політика доповнюється єдиною політикою у сфері охорони навколишнього середовища й галузі досліджень і технологічного розвитку, формуються основи для розвитку інтеграції у валютно-фінансовій сфері.

На *етапі спільного ринку* (1987–1992 рр.) на основі Єдиного Європейського акту, а також підписаного в 1985 р. документа про програму створення внутрішнього ринку країн EU, ліквідуються останні бар'єри на шляху пересування товарів і факторів виробництва. Було досягнуто «чотирьох свобод» – вільне переміщення усередині

¹⁸⁰ Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / М. Кастельс ; [пер. с англ. под науч. ред. О. И. Шкаратана]. – М. : ГУ ВШЭ, 2000. – С. 81.

EU товарів, послуг, капіталу і робочої сили. У цей же період країни EU перейшли до проведення єдиної політики в окремих галузях: енергетиці, транспорті, питаннях соціального і регіонального розвитку. Слід зазначити, що на цьому етапі розвитку європейської моделі інтеграції класична схема розвитку форм регіональної економічної інтеграції зазнала певної координації, оскільки існують певні відмінності між категоріями спільного ринку (*common market*), який міститься у класичній схемі, та єдиного ринку (*single market*), який було фактично створено в EU. Досягнення чотирьох свобод і стало фактичним впровадженням єдиного європейського ринку, у якому було усунуто всі бар'єри на шляху переміщення товарів, послуг, капіталу, людей.

Етап економічного і валютного союзу (з 1993 р.) характеризується посиленням економічної і політичної інтеграції, розвитком єдиного валютного ринку, поглибленням внутрішньорегіональних торговельно-економічних зв'язків. Утворення економічного і валютного союзу стало найважливішим інституційним економічним досягненням EU, в рамках якого його учасники добровільно делегували єдиним органам ряд суверенних прав у сфері економіко-фінансового регулювання. Валютна інтеграція стала невід'ємним елементом економічної інтеграції, однак криза єврозони вимагає оптимізації наднаціонального рівня загальноєвропейської системи фінансового надзору, насамперед у банківській сфері, від ефективного розвитку якої залежатиме вирішення проблеми суверенного боргу країн, що входять до єврозони.

Можливе залучення до європейської моделі регіональної інтеграції інших країн регіону фактично визначається виконанням з їхнього боку відповідних параметрів, що стосуються дотримання демократичних принципів свободи і поваги прав людини, а також принципу правової держави; наявності конкурентоспроможної ринкової економіки в країні та визнання суспільством загальних правил і стандартів EU, включаючи прихильність до цілей політичного, економічного і валютного союзу (Копенгагські критерії).

Особливу роль у розвитку інтеграційних процесів в Європі зіграла Маастрихтська угода (1993 р.), результатом якої стало встановлення трьох основ союзу: економіки і соціальної політики; міжнародних відносин і безпеки; правосуддя і внутрішніх справ. Поглиблення економічної взаємодії європейських країн сприяло формуванню єдиного цілісного територіально-господарського комплексу, успішний розвиток якого відбувається лише за умов досягнення високого рівня економічного розвитку всіма членами об'єднання, що наповнює реальним змістом взаємодоповнюваність національних економік.

З урахуванням динамічного розвитку геополітичної ситуації і розширення EU особливого значення для збалансованого і гармонійного розвитку континенту набуває реалізація регіональної політики, імперативом якої є реалізація концепції «Європа регіонів», в якій регіон розглядається як найважливіший резерв внутрішньої єдності європейської інтеграції. Досягнення регіональної однорідності, а не політичний союз – базова основа розвитку EU. Звідси, актуальним стає формування гомогенного простору, заснованого на рівному рівні розвитку регіонів. Вирівнювання рівнів регіонального розвитку вимагало (і вимагає) концентрації фондів Європейського Союзу та їх ефективного використання. З метою оптимізації фінансування

через цільові фонди в EU прийнята система ідентифікації (класифікації) регіонів (*Nomenclature of Territorial Units for Statistical Purposes, NUTS*). Ця система включає п'ять рівнів, три з яких (1–3) регіональні, а два (4–5) – місцеві (локальні) одиниці регіональної статистики EU (*Local Administrative Units, LAUs*)¹⁸¹: NUTS I (основні соціально-економічні райони), NUTS II (основні території застосування регіональної політики), NUTS III (маленькі регіони, які визначаються відповідно до конкретних критеріїв (аналітичні або функціональні регіони)), NUTS IV (або LAU I, визначається для таких країн EU, як Болгарія, Чехія, Німеччина, Данія, Естонія, Ірландія, Греція, Франція, Кіпр, Литва, Люксембург, Угорщина, Мальта, Польща, Португалія, Словенія, Словаччина, Фінляндія і Великобританія), NUTS V (або LAU II, охоплює близько 120 тисяч муніципалітетів країн EU). Зазначені рівні регіонів мають ієрархічну структуру і враховують чисельність населення:

3 млн. населення < NUTS I ≤ 7 млн. населення,

0,8 млн. населення < NUTS II ≤ 3 млн. населення,

0,15 млн. населення < NUTS III ≤ 0,8 млн. населення.

Відповідно до класифікації NUTS на території EU за станом на 01.01.2012 р. виділяють: 97 NUTS I, 270 NUTS II і 1294 NUTS III. Територіальні диспропорції, що є в європейському співтоваристві, досягли значних масштабів, саме на їх мінімізацію спрямована дія європейської регіональної політики. Її основними принципами є такі: субсидіарність, децентралізація, партнерство, програмування, концентрація, адіціоналізм і комплементарність. У своєму розвитку регіональна політика EU за останні роки пройшла кілька етапів, для кожного з яких була вироблена своя система пріоритетів та, відповідно, було визначено розміри фінансування. Зауважимо, що обсяги фінансування, спрямованого на регіональний розвиток з кожною програмою суттєво зростають, що наочно демонструють дані табл. 3.5.

Таблиця 3.5

Етапи регіональної політики EU

Період	Кількість пріоритетів	Кількість структурних фондів	Обсяг фінансування, млрд. євро *	Питома вага у бюджеті EU, %
1994–1999 рр.	6+1	3	177,0	33,0
2000–2006 рр.	3+1	5	234,7	33,0
2007–2013 рр.	3	2	347,0	35,7

*до 2000 р. –млрд. ЕКЮ

Примітка. Складено автором на підставі аналізу джерела¹⁸²

З 2007 р. відбувається найбільша структурна перебудова регіональної політики (програмний період 2007–2013 рр.), яка є цілком логічною з точки зору найбільшого розширення EU в 2004 і 2007 рр. Це виявляється в зміні структурних пріоритетів:

¹⁸¹ Regions in the European Union. Nomenclature of territorial units for statistics NUTS 2010/EU-27. – Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2011. – P. 6–8.

¹⁸² <http://ec.europa.eu/> – European Commission [Official website].

(1) регіональна співпраця ґрунтується на програмі INTERREG, основними формами якої є трансгранична співпраця, транснаціональна співпраця та міжрегіональна співпраця; (2) регіональна конкурентоспроможність й зайнятість – напрям, що пов'язаний з реалізацією і впровадженням інновацій та розвитком соціальної сфери з метою підвищення регіональної привабливості європейських регіонів; (3) конвергенція забезпечується за рахунок реалізації проектів в тих регіонах, де рівень ВВП на душу населення менший за 75% від середнього по ЄУ загалом. Зазначені пріоритети охоплюють завдання регіональної та соціальної політик, які вже не розглядаються ізольовано, а тільки комплексно. Таким чином, досягається головна мета, що пов'язана із створенням гомогенного простору: одночасне об'єднання суспільства на рівні горизонтальних зв'язків – між регіонами (головне завдання регіональної політики) та на рівні вертикальних зв'язків – між шарами суспільства (завдання соціальної політики).

На забезпечення цих пріоритетів протягом 2007–2013 рр. передбачається використати понад 347 млрд. євро., у тому числі: на реалізацію пріоритету (1) – 6,4 млрд. євро, які будуть застосовані для посилення трансграничної і міжрегіональної співпраці, що включає розвиток загальної інфраструктури і мереж компаній малого і середнього бізнесу; понад 16% буде спрямовано на проведення соціальних і економічних реформ, впровадження інновацій і розвиток соціальної сфери для забезпечення розвитку сфери зайнятості та підвищення регіональної конкурентоспроможності (пріоритет (2)); на фінансове забезпечення конвергенції (пріоритет 3) буде спрямована основна частина фінансування програмного періоду 2007–2013 рр., а саме: 82% (281 млрд. євро).

Аналіз регіональної політики ЄУ дає змогу виокремити такі найважливіші особливості:

- по-перше, політика ґрунтується на відповідній законодавчій основі, згідно з якою існують прозорі критерії вибору регіону, на розвиток буде виділене відповідне фінансування. Чітко визначені на законодавчому рівні критерії відбору забезпечують послідовність і прозорість регіональної політики;
- по-друге, регіональну політику характеризує просторова спрямованість, оскільки бюджетні обмеження вимагають чітких і обґрунтованих критеріїв відбору регіону, куди саме будуть спрямовано ресурси;
- по-третє, проведення регіональної політики – довготривалий процес. Регіональна політика спрямована на вирішення довгострокових структурних завдань. Одним з фундаментальних принципів є доцільність надання допомоги регіонам, в яких відбуваються структурні зміни, ніж субсидування галузей економіки які відстають. Саме тому мова йде про підтримку насамперед інвестицій, а не на тривалого субсидування.

Четвертий аспект пов'язаний з тим, що ініціативи регіональної політики спрямовуються на вдосконалення структури ринкових відносин, а відтак – не вступають у протиріччя з ними.

Нарешті, регіональна політика характеризується комплексністю, яка досягається спільним та скоординованим підходом з боку різних інститутів як національного, так і регіонального рівнів, а також широке залучення приватного сектору економіки.

Розвиток європейської моделі регіональної інтеграції має свої особливості, які не притаманні іншим моделям:

- по-перше, в основі європейської моделі регіональної інтеграції знаходиться ЄУ, який є найбільш розвинутим інтеграційним об'єднанням у світовому господарстві, що є виявом регіоналізму на найвищому рівні, який заснований на міждержавній співпраці у різних сферах (політичній, економічній, соціальній, зовнішній, інституціональній тощо);
- по-друге, розвиток європейської моделі інтеграції ґрунтується на домінуванні суб'єктивних факторів розвитку регіональної інтеграції і визначається впливом відповідних детермінант розвитку: значній та різноманітній ресурсній базі, раціональне використання якої стимулювалось зростанням конкуренції з боку американських, а далі й японських, ТНК (мікроекономічні детермінанти), високий ступінь симетрії та однорідності, порівнянності щодо технологічних можливостей і рівня життя в європейських країнах (макроекономічні детермінанти), посилення впливу біполярного світу (геополітичні детермінанти);
- по-третє, в інтеграційному об'єднанні досягнуто високий рівень організації наднаціональних установ, механізм дії яких може бути порівняний з державним регулюванням, що вказує на високий рівень інституціоналізації європейської моделі інтеграції, розширення публічних приватних та транснаціональних мереж через зростаючу децентралізацію та багатокладність;
- по-четверте, європейська практика розвитку інтеграційних процесів стала підґрунтям для розвитку теорії інтеграційних процесів, як у економічній, так і політичній науках;
- по-п'яте, одночасно з посиленням зовнішнього прояву регіоналізації (зміцненням позицій ЄУ у світовому господарстві), в інтеграційному об'єднанні активно розвивається процес внутрішньої регіоналізації, який ґрунтується на посиленні ролі регіонів та активному розвитку міжрегіональної співпраці в рамках об'єднання;
- по-шосте, досягнення високої конкурентоспроможності ЄУ бачиться через досягнення регіональної конкурентоспроможності, в якій конкурентоспроможний регіон став точкою зростання ЄУ загалом, а звідси кожен напрям політики, що реалізується в Євросоюзі, має територіально виражений ефект, а безпосередньо регіональна політика є інтегрованою частиною єдиної економічної політики об'єднання, що забезпечує комплексне вирішення проблеми подолання асиметричного розвитку регіонів;
- по-сьоме, регіональна політика ЄУ ґрунтується на чітко визначеній нормативно-правовій базі, що забезпечує послідовність і прозорість її реалізації; характеризується просторовою спрямованістю та комплексністю; основною метою регіональної політики є вирішення довгострокових структурних завдань розвитку об'єднання через створення таких умов, за яких ринкові стосунки могли б розвиватися найбільш ефективно. З урахуванням динамічного розвитку геополітичної ситуації і розширення ЄС успішна реалізація регіональної

політики має особливе значення для збалансованого і гармонійного розвитку континенту, де регіон розглядається як найважливіший резерв внутрішньої єдності європейської інтеграції.

Розвиток міжнародної економічної інтеграції країн світу, що ґрунтується на об'єктивних складових, демонструє *північноамериканська модель регіональної інтеграції*, в якій мікроекономічні детермінанти розвитку стимулювали інтеграційні процеси. Відмінність цієї моделі інтеграції полягає в тому, що об'єднання країн починалося не відповідно до політичного рішення (як це було в країнах ЄС), а у відповідь на потреби ринкових структур, перш за все, транснаціональних компаній. Тобто порівняно з європейською моделлю регіональної інтеграції, в рамках якої створення особливого вільного простору мобільності для всіх європейських країн відбувалось через ініціативу саме державних інституцій, в Північній Америці – інтеграційні процеси розвивались під впливом прагнення до співпраці на мікрорівні до співпраці на макрорівні. Тривалий час регіоналізація виробництва в Північній Америці стимулювала розвиток інтеграційних процесів на фірмовому і галузевому рівнях та не була пов'язана з державним і міждержавним регулюванням.

Розвиток та поглиблення двосторонніх зв'язків між США та Канадою на рівні міжнародної мікроінтеграції стимулювало прийняття вже на міждержавному рівні рішення щодо створення у 1989 р. зони вільної торгівлі між Канадою та США (*Canada-United States Free Trade Agreement, CUSFTA*). Основними складовими цієї угоди було визначено скасування бар'єрів у торгівлі товарами та послугами між країнами, просування умов сумлінної конкуренції, лібералізація базових умов інвестиційної діяльності між країнами, розвиток двох – і багатосторонньої кооперації, заснування ефективних процедур спільного адміністрування вирішення суперечок [538, с. 9]. У 1992 р. між США, Канадою і Мексикою було підписано угоду про створення Північноамериканської зони вільної торгівлі (*North American Free Trade Agreement, NAFTA*), яка набула чинності з 1994 р.¹⁸³. Зазначена угода охоплювала майже всі аспекти, що стосуються розвитку міждержавних економічних відносин між США, Канадою та Мексикою. Фактично, підписання Угоди стало не стільки початком інтеграційного процесу, скільки першим широкомасштабним юридичним оформленням реального інтегрування США і Канади, до якого приєднався менш потужний партнер¹⁸⁴.

NAFTA стала першою угодою, яка об'єднала в один інтеграційний блок на рівноправній основі дві високорозвинені держави і країну, що розвивається. Основними завданнями, які було визначено США, Канадою та Мексикою, стали: усунення митних обмежень у взаємній торгівлі; досягнення високого рівня інтеграції ринків товарів, капіталу, технологій і трудових ресурсів; досягнення повної незалежності від зовнішніх постачань енергоресурсів; посилення конкурентоспроможності північноамериканського економічного центру порівняно із західноєвропейським і азіатсько-тихоокеанським центрами.

¹⁸³ <http://www.nafta-sec-alena.org/> – NAFTA Secretariat [Official website]

¹⁸⁴ Шишков Ю. В. Интеграционные процессы на пороге XXI века: почему не интегрируются страны СНГ / Ю. В. Шишков. – М. : III тысячелетие, 2001. – С. 288–289.

Торговельно-економічні відносини є головними у розвитку північноамериканської моделі інтеграції. Завдяки NAFTA у світі створено найбільшу за територією у світовому господарстві зону вільної торгівлі, яка об'єднує 462,6 млн. населення (6,7% від загальносвітової чисельності), що виробляють товарів та послуг на загальну суму понад 17993,9 млрд. дол., що становить 25,8% від рівня світового ВВП.

Порівняно з EU, як інтеграційне об'єднання NAFTA не має відповідної системи наднаціональних органів регулювання, хоча інституційний механізм, що забезпечує функціонування зони вільної торгівлі в рамках об'єднання такої створено (комісія з вільної торгівлі, міжурядові консультації тощо). Основним інституційним органом, що забезпечує нагляд за виконанням угоди, розвиваючи діалог між країнами, є комісія (*Free Trade Commission*), що складається з відповідних представників урядових виконавчих установ з міжнародної торгівлі. Фактичний механізм створення та розвитку NAFTA, що охоплює окрім торгівлі товарами та послугами, обмін інвестиціями та робочою силою, захисту прав інтелектуальної власності, спільне вирішення екологічних проблем, розвиток спільної інфраструктури та інше, характеризує створення вперше у світовому господарстві прецедент дії зони вільної торгівлі у новому розширеному форматі, «зона вільної торгівлі плюс», яка дає змогу перейти до більш глибоких форм інтеграції, без створення складної системи наднаціональних інститутів.

Укладення Угоди про вільну торгівлю сприяло утворенню одного з найбільших і багатих ринків не лише в Північній Америці, а й у світі. Специфічність цього ринку характеризується, перш за все, тим, що це об'єднання лише трьох, але великих як за територією, населенням, так і за економічним потенціалом країн. Економічна інтеграція між такими асиметричними партнерами не мала прецеденту в світовому господарстві раніше. Значна асиметрія економічної взаємозалежності країн-членів NAFTA, зумовлена, з одного боку, слабкою інтеграційною взаємодією між Канадою та Мексикою, а з іншого – домінуючим становищем США, на частку яких припадає 85,0% ВВП всього об'єднання¹⁸⁵, причому значення цього показника практично не змінилося за весь період існування NAFTA. Якщо укладання угоди про зону вільної торгівлі між США і Канадою стало природним кроком у розвитку співробітництва між взаємопов'язаними країнами, то приєднання до інтеграційного об'єднання Мексики було зумовлене, скоріше неекономічними факторами і пов'язано з тим, що країна розглядалась насамперед як частина американської національної стратегічної безпеки, а не як економічний регіональний партнер. Саме тому асиметрія між Мексикою та США не дозволяла аналітикам виділити, які саме економічні або політичні фактори вплинули на розвиток інтеграції, та передбачити можливі результати подальшого поглиблення взаємозалежності країн у розвитку нової динаміки американсько-мексиканських відносин¹⁸⁶.

Успішний розвиток північноамериканської моделі регіональної інтеграції сприяв поширенню в світовому господарстві інтеграційної взаємодії типу Північ-Південь. Певною

¹⁸⁵ <http://unctad.org> – United Nations Conference on Trade and Development [Official website]

¹⁸⁶ McKinney J. A. NAFTA's Effects on North American Economic Development: A United States Perspective [Electronic resource] / J. A. McKinney. – University of Toronto, 2005. – URL : <http://www.wilsoncenter.org/sites/default/files/Future%20of%20NAFTA%20-%20McKinney%20Paper.pdf>

мірою можна вважати, що це підштовхнуло EU до розширення за рахунок приєднання країн Східної Європи, які значно відрізнялись від країн EU(15) за рівнем соціально-економічного розвитку. Відносний успіх інституційної розбудови в посткомуністичних країнах не передбачав необхідність створення нової системи, щоб допомогти цим країнам модернізувати свої інституції¹⁸⁷. Порівняння основних складових механізмів розвитку європейської та північноамериканської моделі інтеграції за основними параметрами (широта й глибина інтеграції, підтримка інтеграційного розвитку, особливості моніторингу та координації) виявило певні відмінності зазначених моделей, які наведено в табл. 3.6.

Таблиця 3.6

Порівняння європейської та північноамериканської моделей регіональної інтеграції

Параметри	EU	NAFTA
Широта й глибина інтеграції	Різноманіття сфер відповідної політики – економічна, зовнішня, інституційна; фокусування на адміністративних можливостях; деталізація стандартів	Фокусування на економічній та торговельній політиці; фокусування на загальних стандартах та гармонізації; збереження національного законодавства
Підтримка	Значна й різноманітна ресурсна база; рух від простого управління попиту до цільових завдань; фокусування на інституційному зближенні; розширення публічних приватних та транснаціональних мереж через зростаючу децентралізацію і багатокладність;	Здебільшого різна ресурсна база; вирішення конкретних питань торговельно-економічної співпраці та окремих питань інших сфер; специфічні підходи до багатосторонніх організацій та національних урядів; здебільшого двоелементність у використанні ринкових та добровільних зв'язків;
Моніторинг	Комплексне погодження і вирішення проблем; регулярна критична перевірка зростання багатосторонності та складності	Повідомлення за фактом про дотримання; щорічні централізовані огляди; збільшення двосторонніх переговорів (за винятком питань з навколишнього середовища)
Координація	Регулярний обмін інформацією та спільне вирішення проблем	Незначна горизонтальна комунікація; більша координація з питань навколишнього середовища

Примітка. Складено автором на підставі аналізу джерел¹⁸⁸

На відміну від північноамериканської, європейська модель регіональної інтеграції ґрунтується на побудові відповідних механізмів, розвиток яких сприяє вирівнюванню соціально-економічного розвитку, для чого використовуються різноманітні інструменти. Застосування цих інструментів забезпечує різне поєднання економічних, політичних, соціальних цілей тощо задля забезпечення регіональної економіч-

¹⁸⁷ Laszlo B. Transnational Integration Regimes as Development Programs [Electronic resource] / Laszlo Brus, Gerald A. McDermott. // The Transnationalization of Economies, States, and Civil Societies / Ronald Holzhaecker (eds.). – New York : Springer, 2009. – С. 25.

¹⁸⁸ Laszlo B. Transnational Integration Regimes as Development Programs [Electronic resource] / Laszlo Brus, Gerald A. McDermott. // The Transnationalization of Economies, States, and Civil Societies / Ronald Holzhaecker (eds.). – New York : Springer, 2009. – С. 23–61. Who's Better in International Trade and Development the EU or NAFTA? [Electronic resource] // Knowledge@Wharton. – URL: <http://www.knowledge.wharton.com.cn/index.cfm?fa=printArticle&articleID=1615&langua=geid=1>

ної інтеграції. Країни, що залучені до європейської моделі інтеграції, мають забезпечити регуляторні зміни в різних сферах (політичних, економічних, соціальних тощо) через включення в законодавство, що регулює діяльність інтеграційного об'єднання загалом, норми, що регламентують національне законодавство, а також створення відповідних інституційних структур (адміністративних, судових, фінансових та ін.).

Північноамериканський ринок знаходиться на однаковій відстані від європейського та від азійсько-тихоокеанського регіону. Крім того, існує реальна можливість у майбутньому розширити цей ринок на Латинську Америку. Якщо порівняти суть основних положень Угоди про зону вільної торгівлі між США, Канадою і Мексикою з базовими документами, що регламентують діяльність Євросоюзу, то можна побачити, що в довгостроковій перспективі за основну мету ставиться формування єдиного континентального американського ринку. Сприятим цьому процесові буде невирішеність питань регулювання торговельних відносин у рамках багатосторонньої торговельної системи ГАТТ/СОТ та посилення процесів регіоналізації в умовах глобальної інтеграції.

Таким чином, аналіз розвитку інтеграційних процесів у північноамериканському регіоні дає змогу виокремити принципово нові підходи до формування моделі регіональної економічної інтеграції. Як інтеграційне об'єднання NAFTA має континентальні масштаби з самого початку свого створення, а країни-члени, що утворили його, є водночас і атлантичними, і тихоокеанськими, що дає можливість поступового і рівномірного розвитку в різних напрямках. І хоча країни NAFTA мають різні рівні економічного потенціалу, розвиток північноамериканської моделі інтеграції є доволі перспективним з точки зору охоплення майже всіх сфер економічних зв'язків.

Аналіз розвитку північноамериканської моделі регіональної економічної інтеграції дає змогу виокремити такі особливості:

- по-перше, розвиток регіональної інтеграції в Північній Америці (в основі якої знаходиться розвиток NAFTA) охопив значно великі країни, що мають значний економічний потенціал, територіальний обсяг, значну кількість населення; на розвиток інтеграційної взаємодії впливає значна асиметричність та неоднорідність економічної взаємозалежності країн-членів об'єднання, що пов'язана з домінуючим становищем США не тільки в північноамериканському регіоні, а й у світі;
- по-друге, розвиток північноамериканської моделі регіональної економічної інтеграції ґрунтується на домінуванні об'єктивних факторів, пов'язаних з ініціативною бізнес-сектору країн (мікроекономічні детермінанти), під впливом якого посилилась міждержавна взаємодія країн (макроекономічні детермінанти), яка не передбачає досягнення високого рівня організації наднаціональних установ;
- по-третє, фактичний механізм створення та характер розвитку північноамериканської моделі регіональної інтеграції охоплює окрім лібералізації торговельних відносин, питання врегулювання обміну інвестиціями та робочою силою, захисту прав інтелектуальної власності, вирішення екологічних проблем, розвитку спільної інфраструктури та інше, що доводить розширений формат дії зони вільної торгівлі – «зона вільної торгівлі плюс», яка дозволяє перейти до глибших форм інтеграції, без створення складної системи наднаціональних інститутів.

- по-четверте, поява NAFTA пов'язана з потребою США посилити свій геополітичний вплив в умовах розвитку європейської та азійсько-тихоокеанської регіональної інтеграції за загострення міжнародної конкурентної боротьби (геополітичні детермінанти);
- по-п'яте, північноамериканська зона вільної торгівля як інтеграційне об'єднання вперше в світі об'єднала країни, що мають різні рівні соціально-економічного розвитку, що стимулювало розвиток інтеграційної взаємодії між країнами світу по типу Північ-Південь;
- по-шосте, для більш комплексного та динамічного розвитку Північноамериканської моделі регіональної інтеграції існує об'єктивна потреба поглиблення взаємозалежності для всіх країн інтеграційного об'єднання, через створення єдиного простору, в той же час, рамках NAFTA спостерігається посилення двосторонньої системи взаємовідносин, що є фактичним відходом від трилатеризму до посилення взаємодії за напрямками США-Канада, США-Мексика;
- по-сьоме, в результаті аналізу розвитку поглиблення північноамериканської інтеграції, визначено: розвиток Північноамериканського валютного союзу є більш складним завданням порівняно із створенням Північноамериканського митного союзу у форматі «частковий митний союз».

Домінування об'єктивних складових у розвитку процесів регіональної інтеграції, окрім північноамериканської моделі, притаманно й **азійсько-тихоокеанській моделі регіональної економічної інтеграції**, оскільки посилення регіональної співпраці пов'язане безпосередньо із впливом транснаціональних корпорацій, які й стали основними рушіями поглиблення інтеграції в азійсько-тихоокеанському регіоні. Значним поштовхом для розвитку регіональної інтеграції в регіоні стало поглиблення інтеграційних процесів у рамках EU та NAFTA, а відтак об'єктивної потреби у самоідентифікації азійсько-тихоокеанського регіону, що відрізняється від європейського та північноамериканського. На відміну від зазначених моделей дія ринкових факторів у розвитку інтеграційної взаємодії в азійсько-тихоокеанському регіоні майже не підтримується інституційно. Особливим фактором впливу на розвиток процесів регіональної інтеграції в регіоні стала фінансова криза 1997–1998 рр.

На відміну від країн EU та NAFTA, країни азійсько-тихоокеанського регіону мають доволі низький рівень співпраці в торговельно-економічній сфері, суттєві розбіжності у фінансовій та правовій основі. Вони є менш самодостатніми, на що вказує менший рівень внутрішньорегіональної торгівлі та потоків прямих іноземних інвестицій в регіоні. Високий рівень залежності від позарегіонального експорту робить країни досить вразливими від зміни загальносвітової кон'юнктури. Суттєве скорочення експорту в умовах глобальної кризи 2008–2009 рр. лише загострило необхідність посилення використання регіональних джерел зростання. Не останнім є й аргумент про те, що колективна міць азійсько-тихоокеанського регіонального блоку, який буде охоплювати половину світового населення та третину світового ВВП, стане третім полюсом світової економіки, здатним перетворити й світову політику¹⁸⁹.

¹⁸⁹ Sally R. Economic integration: Will Asia go regional? [Electronic resource] / R. Sally // East Asia Forum. Politics and Public Policy in East Asia and the Pacific. – 2009. – URL: <http://www.eastasiaforum.org/2009/11/03/economic-integration-will-asia-go-regional/>

Розвиток інтеграційних процесів в азійсько-тихоокеанському регіоні ґрунтується на принципах відкритого регіоналізму, суть якого полягає в тому, що розвиток коопераційних зв'язків і зняття обмежень на рух товарів, трудових ресурсів і капіталу всередині цього регіону поєднується з дотриманням принципів ГАТТ/СОТ, відмовою від протекціонізму відносно інших країн, стимулюванням розвитку в поза-регіональних економічних зв'язках. Процеси регіональної інтеграції в Східній Азії почали розвиватися з кінця 1960-х рр. і прискорилися тільки в середині 1980-х рр.. Незважаючи на те, що ASEAN визначалось як регіональне економічне інтеграційне утворення, економічна кооперація між країнами об'єднання не встановлювалась до кінця 1970-х рр., а політична взаємодія передувала економічній. Внаслідок фінансової кризи 1997–1998 рр., коли ASEAN перестав сприйматися як організація, що спроможна забезпечити антикризове регулювання, а рівень інвестиційної привабливості країн об'єднання суттєво впав (при майже незмінній ситуації в Китаї та Індії), відбувся суттєвий перегляд механізму співробітництва країн об'єднання в умовах мінливого глобального середовища¹⁹⁰. Спільна регіональна діяльність, спрямована на протидію кризовим явищам, стала важливою умовою посилення колективної фінансової та монетарної співпраці в регіоні. За двадцять п'ять років від створення ASEAN до прийняття рішення щодо оформлення зони вільної торгівлі відбулася заміна зовнішньоекономічної політики: від імпортозаміщення до експортоорієнтування і відкритості для прямого іноземного інвестування.

Регіоналізація виробничих процесів посилює внутрішньорегіональні товарообмінні операції, впливаючи на розвиток взаємодоповнюваності та взаємозалежності країн. З розширенням внутрішньогалузевої торгівлі в Східній Азії тісно пов'язана вертикальна спеціалізація, основна частина торговельних контрактів пов'язана з розвитком вертикально спеціалізованих виробничих процесів¹⁹¹. Розвиток регіоналізації виробничого процесу сформував корпоративну інтеграцію, яка однак не підтримувалась відповідними міждержавними інституціями, притаманними іншим моделям регіональної інтеграції. Поширення виробничих мереж транснаціональних компаній певною мірою стало альтернативою інституціоналізації регіональних інтеграційних процесів, оскільки сформована мережа стає не тільки проявом корпоративної інтеграції, а й різновидом неформальної економічної інтеграції¹⁹².

Розвиток виробничих мереж у країнах азійсько-тихоокеанського регіону має свої певні особливості, що відрізняють їх від розвитку регіоналізації виробництва у рамках північноамериканської (взаємодія американських компаній і мексиканських макиладорів) та європейської (залучення до виробництва західноєвропейськими компаніями східноєвропейських підприємств). По-перше, виробнича діяльність та міжнародна торгівля країн є більш взаємозалежними. По-друге, виробничі мережі охоплюють значну кількість азійських країн, що мають різні рівні доходів. По-

¹⁹⁰ Hill Hal. ASEAN Economic Integration: Features, Fulfillments, Failures and the Future [Electronic resource] / Hal Hill and Jayant Menon // ADB Working Paper Series on Regional Economic Integration. – 2010. – No. 69. – 38p.

¹⁹¹ Kimura F. Production Networks in East Asia: What We Know So Far [Electronic resource] / F. Kimura, A. Obashi // ADBI Working Paper. – Tokyo: Asian Development Bank Institute, 2011. – No 320. – С. 6.

¹⁹² Peng D. The Changing Nature of East Asia as an Economic Region / D. Peng // Pacific Affairs. – 2000. – Vol. 73, No. 2. – P. 177.

третє, виробничі мережі охоплюють внутрішньофірмові та позафірмові відносини. Порівняння процесів регіоналізації виробничого процесу в північноамериканській, європейській та азійсько-тихоокеанській моделях доводить, що поділ праці в рамках останньої має більш складну структуру і характеризується наявністю значних відкритих мереж, що охоплюють значну кількість країн регіону, на які припадають основні обсяги внутрішньофірмового обміну.

Незважаючи на досить різний рівень соціально-економічного розвитку, всі країни регіону мають принципово однаковий шлях розвитку економіки: впровадження наздоганяючого циклу (парадигма «гусей, що летять»): імпортована продукція спочатку насичує внутрішній ринок, для задоволення зростаючого національного попиту налагоджується місцеве виробництво, розвиток якого, нарешті, сприяє розширенню експорту національного виробника на нові ринки. Завдяки вивозу японського підприємницького капіталу по всій Східній Азії виникли імпортозаміщуючі та експортоорієнтовані галузі, а індустріалізація регіону досягла стадії формування промислових агломерацій, однак рівень продуктивності на підприємствах, створених у країнах, що розвиваються, залишається нижчим, ніж в японських компаніях в 1,5 разу¹⁹³.

Поділ праці у країнах регіону є структурованим як вертикально, так і горизонтально. Країни з більш розвиненою економікою є приймаючими відносно високотехнологічних галузей і нових технологій, у той час як менш розвинені країни є постачальниками дешевої робочої сили і ресурсів. Завдяки горизонтальному поділу праці менш розвинені країни отримують додаткові прямі іноземні інвестицій, технологічні трансфери, залучаючись до системи субпідряду. Через розвиток міжнародного поділу праці у регіоні створено основу для економічного зростання та сталого регіонального розвитку не тільки в економічній сфері.

Аналіз розвитку азійсько-тихоокеанської моделі регіональної інтеграції дає змогу дійти висновку, що вона суттєво відрізняється від європейської та північноамериканської моделей за мікроекономічними, макроекономічними та геополітичними детермінантами та результатами розвитку, систематизовану та порівняльну характеристику яких наведено в табл. 3.7.

Регіональна інтеграція є довгостроковим процесом, який може вплинути на різну мікроекономічну динаміку в різні періоди часу залежно від стратегії, яка прийнята в регіоні. В основі динаміки розвитку європейської інтеграції знаходилися декілька мікроекономічних факторів впливу, основними серед яких стали: пошук економії від масштабів та регіоналізація виробничого процесу тощо. Реальним поштовхом для розвитку інтеграційної взаємодії європейських країн стала інтернаціоналізація крупного американського бізнесу, пов'язаного з діяльністю ТНК, які стали розширювати свої інтереси в Європі за рахунок збільшення американського експорту, а також створення дочірніх компаній або спільних підприємств. Саме вузькість внутрішніх ринків суттєво обмежувала активність європейських компаній і не дозволяла використовувати ефект масштабу в повному обсязі. І лише завдяки створенню єдиного

¹⁹³ Asian development outlook 2011. – Mandaluyong City, Philippines: Asian Development Bank, 2011. – P. 75.

Таблиця 3.7

**Детермінанти та результати розвитку
основних моделей регіональної інтеграції**

Параметри	Моделі регіональної інтеграції			
	азійсько-тихоокеанська	європейська	північноамериканська	
<i>Детермінанти розвитку</i>				
Мікроекономічні	Регіоналізація виробничого процесу	основна рушійна сила	має вторинний характер	основна рушійна сила
	Ефект масштабу	досягнення ефекту масштабу першочергове	досягнення ефекту масштабу першочергове	континентальний масштаб ринку
	Ресурсна база	досить обмежена ресурсна база	значна й різноманітна ресурсна база;	здебільшого різна ресурсна база
Макроекономічні	Рівень соціально-економічного розвитку країн-інтегрантів	високий ступінь гетерогенності	високий ступінь однорідності	високий ступінь гетерогенності між США і Канади та Мексики
	Симетричність економік	сильна асиметрія	симетрія	сильна асиметрії
	Наявність країн-лідерів	наявність двох лідерів (Японії та Китаю)	наявність інтеграційного ядра	наявність світового лідера США
	Додаткові специфічні фактори	фінансова криза 1997–1998 рр.	план Маршалла, протидія поширенню комуністичних ідей	активна політика США щодо включення в глобальне регулювання
	Інституціональна підтримка	відсутність інституційного зближення	фокусування на інституційному зближенні	відсутність інституційного зближення
Геополітичні	Геополітичні умови	відсутність чітких геополітичних інтересів США в регіоні;	активна участь США у відновленні європейської економіки	активна політика США
	Єдність національних еліт	значне розмежування національних еліт	єдність європейських еліт	достатньо високий рівень єдності
<i>Результати розвитку</i>				
Широта інтеграції	фокусування на торговельній та валютно-фінансовій політиці	різноманіття сфер відповідної політики (економічна, торговельна, валютно-фінансова, зовнішня, інституційна)	фокусування на економічній та торговельній політиці	
Глибина інтеграції	– середній рівень співпраці в торговельно-економічній сфері; – суттєві розбіжності у фінансовій та правовій основі	– високий рівень співпраці в торговельно-економічній сфері; – єдина правова основа; – високий рівень гармонізації у валютно-фінансовій сфері	– високий рівень співпраці в торговельно-економічній сфері, – близькість валютно-фінансових та правових систем при збереженні їх національних особливостей	
Переговорний процес	зростання багатосторонніх переговорів	зростання багатосторонності та складності	збільшення двосторонніх переговорів	
Координація інтеграційного розвитку	відсутність наднаціональних інституцій	наявність наднаціональних інституцій	відсутність наднаціональних інституцій	
Стандарти та норма	збереження національного законодавства	деталізація стандартів, єдиних для всіх країн-інтегрантів	збереження національного законодавства	

ринку, заснованого на чотирьох свободах руху товарів, послуг, капіталу та робочої сили, європейські компанії досягли найбільших зисків на економії від масштабу. Регіоналізація виробничого процесу стала другою мікроекономічною детермінантою впливу і пов'язана, певною мірою, з реакцією на активну заміну імпортозаміщуючих на експортоорієнтовні стратегії розвитку, які активно почали впроваджувати країни, що розвиваються, у 1980-х рр.

Впровадження експортоорієнтовних стратегій вимагало активного залучення капіталу, чим і скористалися ТНК, які почали активно розміщувати трудові види діяльності саме в інших країнах, що сприяло посиленню регіоналізації виробничого процесу. Як наслідок, регіональна внутрішньофірмова торгівля ТНК суттєво зростала, що вимагало підтримки вже на державному рівні за рахунок зменшення бар'єрів.

На відміну європейської моделі регіональної інтеграції в країнах північноамериканського та азійсько-тихоокеанського регіонів фактор ефекту масштабів на мав значного впливу. Однак, якщо для Канади та США був характерним високий рівень розвитку інфраструктури (з приєднанням Мексики саме розвитку інфраструктури було приділено значну увагу), то слабкий розвиток інфраструктури в країнах азійсько-тихоокеанського регіону суттєво обмежував розвиток інтеграційної взаємодії між країнами. Експортоорієнтовні моделі промислового розвитку використовували лише Японія, Південна Корея і Тайвань, які мали привілейовані зв'язки з США у зв'язку з геополітичними умовами, викликаними холодною війною (через систему військових замовлень під час корейської та в'єтнамської війн). Розвиток регіональної вертикальної промислової торгівлі, яка вимагає відповідної державної торговельної політики, стає основною рушійною силою розвитку азійсько-тихоокеанської моделі регіональної інтеграції. Перспектива створення інтегрованого ринку стає все більш привабливою зі зростанням купівельної спроможності східно-азійських споживачів та розвитком сучасної інфраструктури¹⁹⁴.

Порівнюючи всі три моделі регіональної інтеграції, можна зазначити, що формування єдиного азійсько-тихоокеанського ринку неминуче вимагатиме інституційного підкріплення відповідними наднаціональними установами, які будуть регулювати мікроекономічну динаміку розвитку регіональних інтеграційних процесів. Розвиток наднаціональних структур в EU, активізація міждержавної взаємодії в NAFTA вказують на важливість інституційного оформлення інтеграційних процесів.

У розвитку регіональних моделей інтеграційних процесів певні відмінності існують не тільки в мікроекономічних, а й макроекономічних детермінантах. Насамперед це стосується високого ступеня гетерогенності та сильної асиметрії економік азійсько-тихоокеанського регіону. На початку розвитку європейських інтеграційних процесів країни, що формують сьогодні інтеграційне ядро, характеризувалися високим ступенем симетрії та однорідності, порівнянністю щодо технологічних мож-

¹⁹⁴ Defraigne J.-Chr. The prospects of the East Asian integration process and of its supranational institutions in light of the experience of the European regional integration [Electronic resource] / J.-Chr. Defraigne. – Institute for European Studies, (UCL). – URL: <http://www.garnet.sciencespbordeaux.fr/Garnet%20papers%20PDF/DEFRAIGNE%20Jean%20Christophe.pdf> – P. 15–18.

ливостей і рівня життя, яка дозволила країнам ЕУ досягти домовленостей щодо економічної та політичної згуртованості та створювала сприятливе середовище для формування потужних наднаціональних установ. Останні розширення ЕУ довели, наскільки є важливим ступінь неоднорідності та симетрії у формуванні наднаціональних інститутів. Значна асиметрія за участю світового лідера – США знаходиться й в основі північноамериканської моделі інтеграції, однак її розвиток з самого початку має континентальні масштаби. Азійсько-тихоокеанська модель регіональної інтеграції розвивається на основі високого ступеня соціально-економічної гетерогенності та сильної асиметрії економік регіону, в якому економічними лідерами виступають Японія та Китай, що мають різні економічні інтереси і поки що не демонструють чітку стратегію щодо формування регіонального інтеграційного блоку.

При порівнянні процесів регіональної інтеграції слід враховувати й геополітичні обставини, які впливали на характер інтеграційного розвитку. Детермінанта геополітичного характеру, що мала вплив на посилення європейської інтеграції, пов'язана з розколом світової системи на два полюси. Зовнішня загроза поширення комунізму суттєво вплинула на посилення єдності серед європейських еліт, які виступали за початок європейського будівництва, заснованого на ідеях федералізму. План Маршалла, спрямований Адміністрацією США на відновлення європейського народного господарства, мав на меті також і підризок комуністичного впливу в Західній Європі¹⁹⁵. Для країн азійсько-тихоокеанського регіону не існувало геополітичних загроз, подібних до європейських на початку розвитку інтеграційної взаємодії. Хоча частина східно-азійських еліт сприймає як певну потенційну загрозу підвищення економічної і стратегічної ваги Китаю¹⁹⁶.

Порівняння моделей регіональної інтеграції дозволяє дійти висновку, що створення потужних наднаціональних установ буде дуже складним завданням з огляду на економічні, ідеологічні, культурні відмінності країн азійсько-тихоокеанського регіону. Вплив східноазійських ТНК на уряди своїх країн буде обмежуватися досягненням єдності та узгодженості політики лише в галузі торгівлі та інвестицій, що сприятиме регіоналізації внутрішньофірмової торгівлі ТНК і не буде стимулювати створення сильних наднаціональних інститутів. Крім того, поява сильних регіональних наднаціональних інститутів, які б було наділено повноваженнями щодо дотримання політики єдності, є проблемою для Японії, бізнес-кола якої не підтримують подібну ідею. Посилення геоекономічної та геополітичної ролі Китаю не тільки в регіоні, а й у світі призведе до появи нових тенденцій у розвитку азійсько-тихоокеанської моделі регіональної інтеграції.

Характер розвитку торговельно-економічної співпраці країн ASEAN дозволяє визначити ймовірні варіанти подальшого поглиблення інтеграційних процесів у країнах об'єднання, а саме: в рамках розширення сфери охоплення зони вільної торгівлі

¹⁹⁵ Hogan M. J. *The Marshall Plan: America, Britain and the reconstruction of Europe, 1947–1952* / Michael J. Hogan. – Cambridge University Press, 1989. – P. 39.

¹⁹⁶ Drysdale P. *Japan and China: rivalry or cooperation in East Asia?* / P. Drysdale, Zhang D. D. – Canberra: Asia Pacific Press, 2000. – P. 9.

(зона вільної торгівлі плюс), впровадження проміжної форми регіональної інтеграції спільний ринок мінус, а також валютний союз¹⁹⁷. У країнах азійсько-тихоокеанського регіону домінують настрої на користь азійської єдності, пошуку загальноазійських цінностей тощо. У зв'язку з цим в регіоні були розроблені три головні напрямки регіональної інтеграції на базі ASEAN. Згідно з першим напрямком (ринковим), перевага віддається зоні вільної торгівлі через поетапне зниження тарифів у взаємній торгівлі задля більш ефективного використання ресурсів та забезпечення вільного розміщення виробництва в країнах об'єднання. Головною особливістю другого напрямку є поєднання вибіркової торгівельної лібералізації з використанням окремих форм державного регулювання. Цей шлях відстоювався прихильниками «цілеспрямовано регульованої індустріалізації». Така стратегія ґрунтується на загальнорегіональній промисловій співпраці, узгодженні планів розвитку країн ASEAN на міжнародному рівні, реалізації спільних проектів і підкріплюється адміністративними та політичними заходами. Провідна роль у розвитку регіональної інтеграції має належати приватному сектору (третьому напрямку), що вимагало створення відповідних умов для сприятливого зростання крупних багатонаціональних компаній.

Розширення зони вільної торгівлі має стати логічним продовженням дії вже прийнятих домовленостей і угод, зорієнтованих на розвиток економічної інтеграції в ASEAN: ASEAN Free Trade Area (AFTA, 1992), ASEAN Framework Agreement on Services (AFAS, 1995), ASEAN Investment Area (AIA, 1998). Реалізація зазначених угод забезпечить фактичне формування зони вільної торгівлі товарами та інвестиціями до 2020 р. (відповідно до зобов'язань нові члени ASEAN мають до 2015 р. впровадити нульовий тариф на більшість товарів, а відповідно до інвестиційної угоди (AIA) до 2020 р. має бути встановлено й вільний режим інвестиційної діяльності)¹⁹⁸.

Досягнення більш глибокої форми інтеграції, яка пов'язана зі створенням спільного ринку, вимагає розробки відповідного економічного плану (плану дій), реалізація якого забезпечить (окрім лібералізації та усунення бар'єрів у сфері торгівлі та інвестування) впровадження режиму митного союзу, вільного руху факторів виробництва: капіталу та робочої сили. Оскільки в існуючих умовах ASEAN досягнути вищезазначеного доволі складно, більш ймовірним є впровадження галузевого (або секторального) підходу до створення спільного ринку у форматі «спільний ринок мінус». Стратегією розвитку ASEAN VISION 2020 передбачено прискорення вільного руху робочої сили, однак зараз у рамках об'єднання відбуваються значні потоки некваліфікованої робочої сили, саме тому розробка механізму регулювання трудової міграції стає важливою умовою формування спільного ринку в регіоні.

¹⁹⁷ Boldea O. A simulation study of an Asean Monetary Union [Electronic re-source] / O. Boldea, J. Engwerda, T. Michalak, J. Plasman. – Salmah - Tilburg: CentER Discussion Papers. – 2011. – No.2011-098. – 45 p. Guerrero R. Regional integration: the ASEAN vision in 2020 / R. Guerrero // IFC Bulletin. – 2006. – No 32. – pp. 52–58. Jaseem A. Regional Integration of Capital Markets in ASEAN: Recent Developments, Issues, and Strategies / A. Jaseem and V. Sundararajan // Global Journal of Emerging Market Economies. – 2009. – Vol 1(1). – pp. 87–122.

¹⁹⁸ Wong M.-H. ASEAN Competitiveness Report 2010 [Electronic resource] / Wong M.-H., R. Shankar, R. Toh; Foreword by Michael E. Porter. – Asia Competitiveness Institute, 2011. – P. 17.

Одночасно подальшого розвитку потребує система гармонізації існуючих національних стандартів в освіті та навчанні.

Важливим елементом розвитку азійсько-тихоокеанської моделі регіональної інтеграції є розвиток фінансової інтеграції, яка має також послідовно розширюватись через зміцнення нормативно-правової бази та інституційного потенціалу. За незначними винятками регіон вже має ліберальні режими обміну. Однак нестабільність потоків короткострокового капіталу вимагає розробки єдиної політики в цій сфері. Фактично, фінансова інтеграція може посилити торговельно-економічну інтеграцію в регіоні. Саме її сучасний рівень розвитку робить припущення й про ймовірність розвитку валютного союзу, який матиме мультиплікативний ефект на розвиток торгівлі. Регіональна фінансова інтеграція пов'язана з процесом створення стимулюючих умов, що сприяють створенню регіонально інтегрованого ринку, який характеризується (в межах певної економічної області): вільним рухом капіталу; вільним вибором сфер і об'єктів вкладення капіталу. Посилення регіонального співробітництва, спрямованого на розвиток фінансової інтеграції в межах регіону, сприятиме гармонізації регіональної фінансової і торговельної систем з урахуванням особливостей країн регіону. Однак існуючий сьогодні координаційний механізм фінансової та валютної інтеграції країн ASEAN характеризується існуванням багаточисельних робочих груп, комітетів, форумів для вивчення різноманітних аспектів інтеграції, між якими відсутня інституційна взаємодія і послідовність у реалізації координаційних заходів, і як результат, є загроза десинхронізації програм та планів.

Таким чином, розвиток азійсько-тихоокеанської моделі регіональної інтеграції відбувається в певних умовах і характеризується конкретними особливостями, що відрізняють її від інших моделей:

- по-перше, розвиток регіональної інтеграції в країнах азійсько-тихоокеанського регіону характеризується значною кількістю регіональних інтеграційних ініціатив, що використовують багато механізмів та угод, найбільш результативним серед яких є ASEAN;
- по-друге, розвиток азійсько-тихоокеанської моделі регіональної економічної інтеграції ґрунтується на домінуванні об'єктивних факторів, пов'язаних з ініціативою транснаціонального бізнесу Японії, Південної Кореї, Сінгапуру (мікроекономічні детермінанти), що сприяло розвитку регіоналізації виробничого процесу як основної рушійної сили, розвиток і поглиблення якої одночасно із вдосконаленні інфраструктури посилив дію фактору економії масштабу в регіоні, а розширення регіональної вертикальної промислової торгівлі стимулювала відповідної державної торговельної політики (макроекономічні детермінанти);
- по-третє, розвиток регіональної інтеграції відбувався в умовах високого ступеню соціально-економічної гетерогенності та сильної асиметрії економік регіону, наявності двох економічних лідерів – Японії та Китаю, які мають різні економічні інтереси та позиції і досить тривалий час не мали чіткої стратегій

інтеграційного розвитку в регіоні, а також відсутності тривалий час чітких геополітичних інтересів США в регіоні (геополітичні детермінанти);

- по-четверте, особливим макроекономічним фактором впливу на розвиток процесів регіональної інтеграції в азійсько-тихоокеанському регіоні була фінансова криза 1997–1998 рр., протидія якій посилила координованість фінансової та монетарної співпраці країн регіону;
- по-п'яте, поглиблення регіональної інтеграції в регіоні стало відповідною реакцією на розвиток європейської та північноамериканської моделей, результати діяльності яких посилили вплив на пошук подальших шляхів поглиблення регіональної інтеграції країн азійсько-тихоокеанського регіону, в тому числі із залученням позарегіональних гравців;
- по-шосте, подальше поглиблення інтеграційних процесів у рамках ASEAN може бути забезпечено через розширення сфери охоплення зони вільної торгівлі (зона вільної торгівлі плюс), впровадження проміжної форми регіональної інтеграції спільний ринок мінус, елементів валютного союзу тощо. З урахуванням високого рівня розвитку регіоналізації виробництва в регіоні, наступним етапом поглиблення інтеграції може стати впровадження галузевого (або секторального) підходу до створення спільного ринку у форматі «спільний ринок мінус», а послідовний розвиток фінансової інтеграції через зміцнення нормативно-правової бази, інституційного потенціалу сприятиме гармонізації регіональної фінансової і торговельної систем.

Розвиток різноманітних інтеграційних утворень на регіональній, континентальній, трансконтинентальній основі став важливою складовою глобалізаційного розвитку, що виявляється у формування глобальних регіонів, а сам процес регіоналізації набуває глобальних ознак. Незважаючи на те, що держави є головними гравцями у геополітиці, регіони розглядаються вже як життєво необхідний елемент архітектури в системі сучасного світового господарства. Регіоналізація світової економіки визначається як процес формування нової полісистемної конфігурації світового економічного простору. Через розвиток процесів регіоналізації в світовому господарстві формуються і розвиваються цілісні регіони, що виступають особливими акторами в системі міжнародних відносин. Саме тому регіоналізацію можна віднести до процесів, які мають емпіричний характер, дослідження яких потребує міждисциплінарного підходу, що дозволить отримати нові результати досліджень регіоналізації з точки зору розвитку регіональної диверсифікації, конкурентоспроможності в контексті глобальних трансформацій, що відбуваються в світовому господарстві. Забезпечити інтеграційний міждисциплінарний підхід зможе наука – глобальної регіоналістики, що синтезує просторові підходи і вивчає об'єктивні процеси регіоналізації міжнародних відносин під впливом глобалізації та досліджує глобальну таксономію регіонального устрою світу, через процес консолідації ієрархічних таксонів, які мають значний рівень гомогенності в межах певної території.

3.5. Концепція формування та реалізації національних інтересів у системі забезпечення національної безпеки країни

Поширення нових тенденцій економічної глобалізації, пов'язаних із зростанням асиметрії у соціально-економічному розвитку, трансформацією системи «центр-периферія» у світовому господарстві, підвищенням ролі наднаціональних інститутів світового економічного порядку, посиленням міжнаціональної конкуренції на ринках капіталів, технологій і робочої сили призводить до зростання актуальності проблеми формування та реалізації національних інтересів країн світу. При цьому переслідується мета одержання максимальних переваг від глобалізації та запобігання загрозам, збереження національної ідентичності та суверенітету соціально-економічного розвитку в умовах нових світових викликів.

Категорія «національний інтерес» є предметом дискусій багатьох вчених. На думку, В. Ковальського, О. Маначинського, Є. Пронкіна, національні інтереси мають відображати цілі, базові цінності, реальні дії нації й держави з метою виживання, функціонування й розвитку та відігравати важливу роль у стратегії й тактиці у сфері національної безпеки¹⁹⁹. Інші аспекти виокремлює В. Липкан, який вважає, що національні інтереси становлять першооснову національної безпеки та мають відображати гарантовані державою цільові настанови, які необхідні для існування та розвитку людини, нації та держави як єдиного організму²⁰⁰.

На думку одного із засновників теорії національного інтересу Г. Моргентау, трактування поняття національного інтересу має враховувати насамперед його природу, політичне оточення, у якому можна його задовольнити, і обмеженість у виборі засобів дій відповідно усвідомлення інтересу. Одночасно має обиратися форма, за якою досягається мета сприйняття всією нацією корінного інтересу і спільне досягнення цілей, що обумовлені ним. За Г. Моргентау, національний інтерес є стабільною основою геополітики держави, оскільки він заснований на своєрідності географічного розташування держави та впливає з особливостей її економічного, політичного й культурного розвитку²⁰¹.

Дослідження національних інтересів деякі науковці підпорядковують вирішенню прикладних завдань розвитку (табл. 3.8). Зокрема, М. Шмідт акцентує свою увагу на необхідності класифікації національних інтересів та визначення їх ієрархії, що позитивно вплине на процес формування пріоритетності національних цілей та напрямків забезпечення безпеки країни. На думку науковця, суб'єктивний фактор доволі часто призводить до суб'єктивізму в процесі прийняття рішень щодо визначення пріоритетності національних інтересів та до нераціонального використання ресурсів країни для забезпечення їх реалізації²⁰².

¹⁹⁹ Ковальський В. Національні інтереси (два аспекти – внутрішній і зовнішній) / В. Ковальський, О. Маначинський, Є. Пронкін // Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького; Редкол.: Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. – К.: Довіра: Генеза, 1996. – 525 с.

²⁰⁰ Липкан В. А. Теоретичні основи та елементи національної безпеки України / В. А. Липкан. – К.: Текст, 2003. – 600 с.

²⁰¹ Цыганков А. П. Ганс Моргентау: Погляд на зовнішню політику / А. П. Цыганков // Влада й демократія: Закордонні вчені про політичну науку. М., 1992. С. 163 – 164.

²⁰² Schmitt J. Identifying National Objectives and Developing Strategy: A Process Oriented Approach. Strategic Review. – Winter 1997. – Vol. XXV, No. 1. – pp. 24–37.

М. Ситник та Г. Ситник зазначають, що національні інтереси мають відображати потреби суспільства, які різні за своєю спрямованістю, пріоритетністю, можливістю їх реалізації, та є необхідними для забезпечення виживання й розвитку особи, суспільства, держави. Розвиваючи ідеї М. Шмідта, дослідники вважають, що чітке визначення пріоритетності національних інтересів є гарантом здійснення послідовної та виваженої внутрішньої й зовнішньої політик країни²⁰³. На думку В. Кириченка, національні інтереси мають відображати інтереси не взагалі громадян, які належать до даного суспільства, а інтереси кожної людини незалежно від її національної приналежності, реалізація яких забезпечується політичною системою²⁰⁴.

Таблиця 3.8

Теоретичні підходи до визначення поняття «національний інтерес»*

Автори	Тлумачення поняття «національний інтерес»
В. Ковальський, О. Маначинський, Є. Пронкін	– національні інтереси мають відображати національні цілі, базові цінності, реальні дії нації й держави з метою виживання, функціонування й розвитку та відігравати важливу роль у стратегії й тактиці у сфері національної безпеки.
В. Ліпкан	– національні інтереси становлять першооснову національної безпеки та мають відображати гарантовані державою цільові настанови, які необхідні для існування та розвитку людини, нації та держави як єдиного організму.
М. Шмідт	– національні інтереси – процес визначення пріоритетності національних цілей та напрямків забезпечення безпеки через ідентифікацію пріоритетності та ієрархії національних інтересів.
М. Ситник, Г. Ситник	– національні інтереси мають відображати потреби суспільства, які є різними та необхідними для забезпечення виживання й розвитку особи, суспільства, держави.
В. Кириченко	– національні інтереси – це «інтегральний вираз інтересів усіх членів суспільства, що реалізується через політичну систему. Вони поєднують інтереси кожної людини, суспільства загалом. При цьому маються на увазі інтереси не взагалі громадян, які належать до даного суспільства, а кожного громадянина зокрема, інтереси національних, соціальних, політичних груп та інтереси держави».

* Примітка. Складено авторами.

Отже, національні інтереси – це процес формування загальнодержавних цілей, визначення їх пріоритетності та засобів досягнення, враховуючи потреби людей, реальний внутрішньо- та зовнішньоекономічний потенціал країни, регіону і суб'єктів господарювання, пріоритети участі держави в міжнародних економічних відносинах з метою забезпечення нової якості усього механізму національного господарства та національної безпеки загалом. Глобалізація та фрагментація міжнародних відносин – дві основні закономірності, які виявляються на сьогоднішній день, з одного боку, в інтернаціоналізації економічного, політичного та всього суспільного життя, а з іншого – у створенні та зміцненні суверенних держав, які намагаються реалізувати свої

²⁰³ Ситник Г. П. Про один з підходів визначення ієрархії національних інтересів в процесі розробки стратегії національної безпеки України / Г. П. Ситник, М. Г. Ситник // Університетські наукові записки. – 2005. – № 3 (15). – С. 309–313.

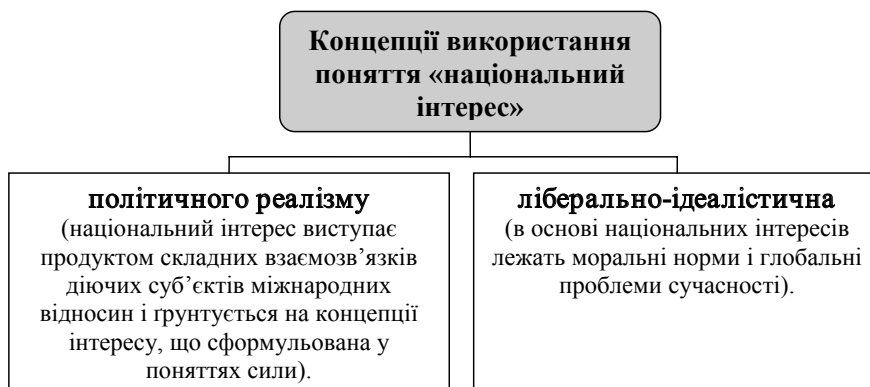
²⁰⁴ Кириченко В. Національні інтереси (формування) / В. Кириченко // Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького; редкол. : Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. – К. : Довіра: Генеза, 1996. – 525 с.

національні інтереси на основі використання внутрішніх ресурсів та переваг інтернаціоналізації.

У світовій практиці існує два підходи у формуванні зовнішньої політики країни відповідно до національних інтересів: політичного реалізму та ліберально-ідеалістична. Прихильники першої концепції вважають, що зовнішні зносини, базуючись на національних інтересах, превалюють над зовнішньою політикою, побудованою лише на моральних принципах. У ліберально-ідеалістичній концепції зовнішня політика базується на національних інтересах за умови дотримання моральних норм та врахування глобальних проблем сучасності. На думку прихильників другої концепції, в умовах посилення взаємозалежності країн світу, захист суверенітету та пов'язані з ним намагання досягти могутності дедалі більше втрачає своє значення (рис. 3.2).

Для визначення ступеня важливості та пріоритетності національних інтересів їх класифікують за різними критеріями (рис. 3.3).

Систематизація підходів до класифікації національних інтересів вказує на їх багатоаспектність. Залежно від завдань дослідження, науковці виділяють лише окремі групи інтересів. Для розробки системи досягнення цілей, обумовлених національними інтересами, необхідно мати всю їх систему. Серед представлених на рис. 3.3 видно, що національні інтереси Г. Костенко виокремлює за характером (коаліційні, національні); взаємністю (однобічні, взаємні); ступенем черговості (першочергові, інші); масштабом (глобальні, регіональні, локальні); ступенем важливості (життєво важливі, важливі, істотні); ступенем терміновості (постійні, довгострокові, середньострокові, поточні)²⁰⁵. О. С. Бодрук поділяє національні інтереси на дві важливі підгрупи: фундаментальні та життєво важливі²⁰⁶. В. Л. Манілов виокремлює життєво важливі, важливі та просто національні інтереси.

Рис. 3.2. Концепції ролі та трактування національних інтересів у зовнішній політиці країни (складено авторами)

²⁰⁵ Костенко Г. Ф. Теоретичні аспекти стратегії національної безпеки: навч. посіб. / Г. Ф. Костенко – К.: ЗАТ Вид. дім ДЕМІД. – 2002. – 144 с.

²⁰⁶ Бодрук О. С. Структури воєнної безпеки: національний та міжнародний аспекти / О. С. Бодрук. – К.: НІПМБ, 2001. – 300 с.

Рис. 3.3. Класифікація національних інтересів*

* Примітка. Складено авторами.

Важливою складовою національних інтересів є безпека. Її розглядають різні науковці. Так, М. Шмідт виділяє оцінку шкоди (збитку) національній безпеці в умовах реалізації тієї чи іншої загрози національному інтересу. З огляду на це виокремлюються інтереси виживання, а також життєво важливі, важливі та периферійні національні інтереси²⁰⁷.

Г. П. Ситник пропонує закласти в основу класифікації національних інтересів ступінь їх важливості (високий, середній і низький) для забезпечення національної безпеки, критерієм якої є пріоритетність. Якщо нереалізація національного інтересу поставить під загрозу реалізацію інших інтересів, які мають високий ступінь важливості, цей інтерес необхідно визначати як інтерес високого ступеня важливості або життєво важливий національний інтерес. З іншої сторони, якщо невиконання національного інтересу лише певною мірою вплине на невиконання інтересів, які мають високий ступінь важливості, ідентифікують як інтерес середнього ступеня важливості або важливий національний інтерес. Якщо нереалізація національного інтересу принесе збиток національним інтересам, однак не має впливу на реалізацію інших інтересів високого ступеня важливості, такий інтерес класифікують як інтерес низького ступеня важливості чи другорядний інтерес. Однак це не означає, що для другорядних інтересів не потрібно розробляти заходи для їх досягнення.

²⁰⁷ Schmitt J. Identifying National Objectives and Developing Strategy: A Process Oriented Approach. Strategic Review. – Winter 1997. – Vol. XXV, No. 1. – pp. 24–37.

Національні інтереси, вважає Г. П. Ситник, мають враховувати потреби безпеки, добробуту та розвитку міжнародного співробітництва, формуючи при цьому інтереси безпеки (забезпечення територіальної цілісності, суверенітету, прав та свобод людини тощо), інтереси добробуту (економіка, соціальний захист, система освіти, охорона здоров'я тощо), інтереси міжнародного співробітництва (розвиток добросусідських відносин з іншими країнами, забезпечення доступу на зовнішні ринки та ін.). Реалізація двох перших інтересів відображає потреби життєдіяльності суспільства та спрямовані на збереження й прогресивний розвиток матеріальних і духовних цінностей. Інтереси міжнародного співробітництва відображають потреби зовнішнього спрямування країни в умовах взаємозалежності світового співтовариства з метою забезпечення національної безпеки²⁰⁸.

Не менш важливою є класифікація національних інтересів на внутрішні, які на думку науковця, певною мірою відображають потреби існування природи, людини, групи, суспільства, держави, та зовнішні, які характеризують умови для реалізації (досягненні) перших.

Слід зазначити, що за ступенем стійкості національні інтереси поділять на короткотермінові, середньотермінові та довгострокові., а за функціональними сферами – політичні, економічні, воєнні та інші. Національні інтереси можуть мати тимчасовий характер, тобто бути такими, що виникають і зникають на певному історичному етапі, або ж бути постійними. В останньому випадку національні інтереси існують практично протягом всього періоду існування держави.

Отже, незважаючи на широкий спектр класифікації національних інтересів за різними ознаками, на нашу думку, пріоритетні національні інтереси – це ті, які відображають сукупність потреб населення як соціальних, економічних, політичних, досягнення яких забезпечує існування та прогресивний розвиток особи, суспільства, держави.

Процес формування національних інтересів є суперечливим та тривалим, на який впливають економічні, історичні, геополітичні, культурні чинники. Так, визначаючи національні інтереси, стратегічні цілі країни, необхідно проаналізувати не лише внутрішні потреби, а й світові тенденції розвитку, інтереси гравців на міжнародній політичній та економічній арені. Зазначимо, що в умовах посилення міжнаціональних і транснаціональних зв'язків у сферах виробництва, фінансів, політики та управління жодна країна світу не здатна досягти високих темпів економічного зростання, покращення добробуту населення без ефективного співробітництва на основі відкритості, взаємовигідної кооперації та співпраці як передумови забезпечення національної та регіональної безпеки.

Проблема визначення та класифікації національних інтересів через відсутність чітких й зрозумілих критеріїв ідентифікації їх важливості доволі часто призводить до простого переліку абсолютно необґрунтованих і декларативних національних інтересів та негативно позначається на політиці національної безпеки. Співвідношення таких понять, як «національна безпека» та «національні інтереси» нерозривно взаємопов'язані між собою та мають важливе значення для будь-якої країни з огляду на необхідність ліквідації й попередження загроз, здатних позбавити людей матеріальних і духовних

²⁰⁸ Ситник Г. П. Про один з підходів визначення ієрархії національних інтересів в процесі розробки стратегії національної безпеки України / Г. П. Ситник, М. Г. Ситник // Університетські наукові записки. – 2005. – № 3 (15). – С. 309–313.

цінностей, та пошуку оптимальних способів прогресивного розвитку. Під національною безпекою розуміють рівень захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства, держави та її довкілля від зовнішніх та внутрішніх загроз.

Основними елементами забезпечення національної безпеки є такі:

- визначення національних інтересів, конкретизація їх змісту, характеру та пріоритетності;
- виявлення загроз національним інтересам, їх класифікація;
- пошук оптимальних за складом та використанням сил і засобів, які дозволяють забезпечити реалізацію та захист національних інтересів.

Тільки через призму їх реалізації можуть і повинні розглядатися всі проблеми національної безпеки, її головна мета, цілі, завдання, принципи функціонування.

У процесі захисту та просування національних інтересів важливе місце займає система забезпечення національної безпеки, яка є взаємодіючою сукупністю суб'єктів: державних органів, громадських організацій, посадових осіб і громадян. Без її наявності та ефективного функціонування практично неможливе обґрунтоване формування збалансованої державної політики. Носіями реалізації національних інтересів виступають громадяни країни, органи державної влади, громадські організації, які формують власні та суспільні потреби.

Предметом інтересу є кінцевий результат, до якого прагнуть носії. При цьому стратегічними цілями є такі: територіальна цілісність, досягнення соціально-економічного добробуту всіх прошарків населення; забезпечення воєнно-політичного суверенітету на довготермінову перспективу; задоволення та розвиток культурних потреб суспільства. Під процесом реалізації національних інтересів розуміють послідовність дій, які мають привести до досягнення кінцевої мети. На процес формування та реалізації національних інтересів впливають чинники, які здатні реально створити умови або стати причиною повної (часткової) неможливості їх досягнення. Загрози національним інтересам доцільно розглядати як сукупність таких складових: об'єкт загрози; носій загрози; причини її виникнення; спосіб впливу; динаміка ескалації; можливі наслідки впливу загрози (рис. 3.4).

Життєвий цикл ескалації загрози національним інтересам складається з таких етапів:

- зародження суперечностей (накопичуються умови, що в майбутньому можуть призвести до виникнення протиріч);
- виникнення загрози (суперечності між інтересами сторін є очевидні, способи досягнення інтересів знаходяться на початковому етапі, однак наслідки від цього ще не відчутні);
- зародження конфлікту (способи реалізації інтересів обох сторін починають негативно впливати та є неприйнятними один для одного);
- розвиток (ескалація) конфлікту (суперечності між сторонами вже не можна усунути за їх взаємною згодою);
- завершення конфлікту (конфлікт вже вирішено).

Аналіз загроз за такою схемою дає можливість деталізувати їх розгляд, розробити сукупність базових сценаріїв на випадок можливих конфліктних ситуацій, оцінити ре-

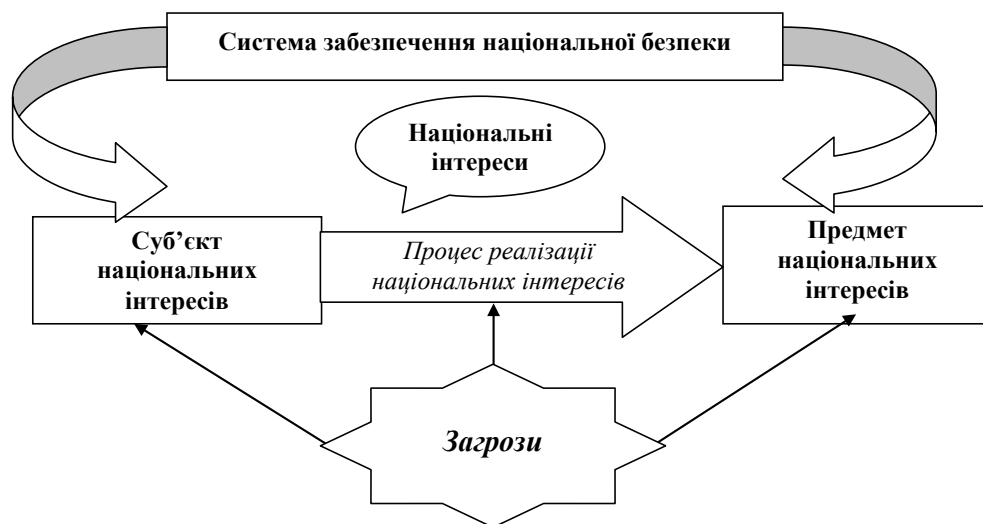

Рис. 3.4. Схема формування та реалізації національних інтересів країни

* Примітка. Складено авторами.

альність загроз та визначити їх пріоритети і сформувати функції захисту від деструктивного впливу конкретної загрози на різних етапах її ескалації. На кожному етапі ескалації загрози національним інтересам визначаються такі функції їх захисту (табл. 3.9).

Таблиця 3.9

Етапи та система функцій захисту від загроз національним інтересам*

Етапи ескалації загроз національним інтересам	Функції захисту від загроз національним інтересам
1 етап. Зародження суперечностей	Виявлення і попередження причин, умов виникнення суперечностей. Попередження переростання суперечностей у загрози.
2 етап. Виникнення загрози	Виявлення появи загрози. Усунення впливу загрози (дестабілізуючих чинників).
3 етап. Зародження конфлікту	Виявлення виникнення конфліктної ситуації. Локалізація конфліктної ситуації.
4 етап. Розвиток (ескалація) конфлікту	Стимування ескалації конфлікту. Мобілізація сил і засобів для реалізації власних інтересів в умовах конфлікту. Активна протидія конфліктуючій стороні.
5 етап. Завершення конфлікту	Ліквідація наслідків впливу дестабілізуючих чинників.

* Примітка. Складено авторами.

Згідно з Концепцією національної безпеки України, національні інтереси – це визначальні потреби держави Україна, які співвідносяться з її базовими цінностями і виражаються у затвердженому Верховною Радою комплексі цілей.

Для визначення національних інтересів України потрібно враховувати економічні, історичні, соціально-політичні, географічні фактори. Національний інтерес є інтегральним вираженням інтересів усіх членів суспільства, які реалізуються через

політичну систему. Саме тому система національних інтересів нашої держави має визначатися сукупністю базисних інтересів особистості, суспільства і держави в найважливіших сферах суспільної життєдіяльності: у галузі економіки, соціальному і духовному житті, у внутрішньополітичній, міжнародній, оборонній, інформаційній сферах, у прикордонному просторі тощо. В системі національних інтересів України важливе місце посідають національні економічні інтереси, які мають забезпечити стійке економічне зростання з наближенням ВВП країни до рівня передових країн.

Географічне розташування України потребує економічного і політичного врівноваження відносин між нашою державою та країнами Західної та Центральної Європи й Росією, що об'єктивно підвищує її роль та місце на міжнародній арені. В контексті становлення нового економічного порядку Україна обрала шлях інтеграції до європейських структур. Обраний стратегічний напрям на приєднання України до європейських інтеграційних процесів жодною мірою не має позначатися на зусиллях щодо забезпечення інтересів нашої держави на пострадянському просторі, де вирішальне значення мають відносини з Росією як одним із важливих партнерів.

Зазначимо, що національні інтереси України у внутрішньо-політичному вимірі та в системі міжнародних відносин становлять єдине ціле та визначають пріоритети і стратегічні цілі зовнішньої політики, а саме:

- формування безпечного міжнародного середовища, підтримка міжнародного миру та безпеки;
- збереження суверенітету та незалежності України;
- розвиток нашої держави як суб'єкта системи міжнародних відносин;
- інтеграція України в європейський та світовий простори;
- визначення доцільності ступеня та механізму участі України в регіональних утвореннях, на основі цілей і пріоритетів її зовнішньої політики;
- забезпечення гідного місця України у глобальному поділі праці, безпечне та ефективне входження української економіки у світову економічну систему;
- розвиток міжнародного співробітництва на основі прагматизму та відкритості, взаємовигідної кооперації та співпраці як підвалини забезпечення національної та регіональної безпеки;
- побудова ефективної системи оборони та безпеки країни.

Отже, стратегічною метою України має бути підтримка стабільності, здійснення збалансованого і передбачуваного зовнішньополітичного курсу, що дасть змогу реалізувати модель економічного зростання, орієнтовану на забезпечення високих показників соціально-економічного розвитку на довготермінову перспективу. Пріоритетами такої політики є: створення конкурентного середовища, сприятливого для соціально-економічного розвитку; орієнтація фінансової та інвестиційно-інноваційної політики на завдання структурної модернізації національної економіки; підвищення енергоефективності української економіки; реформування соціальної політики та формування дієвого ринку праці; реформування житлово-комунального господарства; розширення та реструктуризація зовнішньоторговельних відносин; поєднання макроекономічної стабільності та динамічного розвитку.

РОЗДІЛ IV

КУЛЬТУРА І ДОВІРА У СТАНОВЛЕННІ НОВОГО СВІТОВОГО ЕКОНОМІЧНОГО ПОРЯДКУ

4.1. Фактор культури у глобальній економіці

Розвиток глобалізаційних процесів ставить нові вимоги до менеджерів, що пов'язані з впровадженням глобальних стратегій і підходів до управління вищим керівництвом²⁰⁹. На сучасному етапі не можна стверджувати, що мотиваційний підхід, методи проектування робіт і система оцінювання продуктивності праці будуть однаково ефективними щодо всіх працівників. Розвиток бізнесу від переважної орієнтації на вітчизняний ринок до глобально орієнтованої діяльності потребує нового мислення й володіння управлінськими навичками від керівництва міжнародних компаній. При глобалізації ринку водночас потрібно враховувати специфіку різних країн і культур. Можна навести безліч прикладів того, як компанії виявились неспроможними вийти на іноземні ринки або зазнали збитків на них. Основна причина цього – неврахування культурних особливостей певного регіону при управлінні спільними підприємствами і корпораціями через необізнаність у цьому питанні.

Управління підприємствами в країнах з різними культурами передбачає вивчення поведінки, зокрема працівників у цих країнах. Вчені простежують організаційну поведінку працівників – представників різних культур, визначають її особливості у різних країнах і намагаються встановити основні принципи взаємодії між споживачами, постачальниками, працівниками компанії і партнерами з різних країн²¹⁰. Управління підприємствами в країнах з різними культурами вимагає поглибленого вивчення менеджменту у власній країні з урахуванням глобальних і багатокультурних уявлень.

Успішно діючі підприємства характеризуються тим, що вони здійснюють діяльність з огляду на умови зовнішнього середовища і відзначаються гнучкістю у прийнятті рішень щодо подальшої діяльності відповідно до ситуації. Це положення є основним для ситуативного підходу, базується на твердженні, що немає оптимального, загальноприйнятого підходу, тому його потрібно розробляти для кожної ситуації окремо. Інакше кажучи, підприємство мусить діяти таким чином, щоб мету, якої воно прагне досягти, було якнайліпше реалізовано. В економічній літературі названо

---

²⁰⁹ Adler N. International Dimension of Organizational Behaviour / N. Adler. – Boston : PWS-Kent, 1991. – P. 3–10.

²¹⁰ Там само. – P. 3–11.

багато факторів, що впливають на підприємства. Науковці їх поділяють на фактори зовнішнього і внутрішнього середовища, причому серед перших розрізняють також фактори, на які може вплинути підприємство, і ті, на які воно не може вплинути.

Досліджуючи проблеми міжкультурного менеджменту, необхідно використовувати поняття «культура». Антропологи визначають культуру як «комплексне ціле, що охоплює знання, релігію, мистецтво, право, мораль, звичаї, традиції і будь-які навички та звички, яких набула людина як член суспільства»²¹¹.

Культура з точки зору загальних цінностей, які поділяє певне суспільство, – елемент середовища, що не піддається впливу. У власному культурному середовищі ці цінності керують діяльністю людей. Альтернативи, як правило, не помічаються, а культура сприймається як щось природне і звичне. Громадяни певної країни переважно не усвідомлюють своїх культурних особливостей і у власному культурному середовищі вони практично не замислюються над своєю культурною належністю. Проте у міжкультурних ситуаціях вони зустрічаються з партнерами, чия поведінка і мислення визначені впливом інших культур. Таким чином, у діях, інтерпретації та оцінках можна часто простежити невідповідності, тобто поведінка представників різних культур не адекватна ситуації, що завдає шкоди підприємництву і гальмує розвиток діяльності. Таким чином, культурне середовище як важливий фактор успішної діяльності підприємства керівництво усвідомлює лише під час розгортання його міжнародної діяльності і надає йому особливого значення.

Значний вплив культура має на міжособистісну взаємодію, що є важливою для забезпечення оперативності у діяльності підприємства. Дати визначення поняття «культура» дуже складно, бо її вивченням прямо чи опосередковано займаються різні науки. Залежно від сфери дослідження науковці визначають мету і, відповідно, дають визначення. Аналізуючи наукові джерела, антропологи А. Кребер і С. Клакхон вже на початку 50-х р. ХХ ст. виявили 164 тлумачення поняття «культура»²¹².

Водночас дослідник В. Келлер визначає поняття «культура» з урахуванням різних характеристик²¹³. Серед них, зокрема, такі:

- а) культуру створили люди. Вона – результат колективних суспільних дій і мислення окремих осіб;
- б) культура – соціальний феномен;
- в) культуру пізнають і передають за допомогою символів;
- г) культура – інструмент адаптації до певного середовища;
- д) культура протягом тривалого часу здатна змінюватися і набувати нових рис та характеристик.

У науковій літературі наведено багато визначень і характеристик культури різних вчених (табл. 4.1). Відомий голландський вчений Г. Хофстеде визначає культуру як особливу для спільноти, колективно створену систему цінностей, які поділяють її

²¹¹ Symington W. Learn Latin America's Culture / W. Symington // The New York Times. – 1983. – September 23. – P. 1.

²¹² Tallman, S. 'John Dunning's eclectic model and the beginnings of global strategy', in Cheng, J.L.C. and Hitt, M.A. (Eds.): *Managing Multinationals in a Knowledge Economy: Economics, Cultures and Human Resources*, Advances in International Management Series, Elsevier/JAI, Oxford, 2004. – P. 43.

²¹³ Keller V. E. *Management in fremden Kulturen: Ziele, Ergebnisse und methodische Probleme der kulturvergleichenden Management Forschung* / V. Keller. – Bern-Stuttgart, 1982. – P. 21–22.

члени²¹⁴. Він вважає, що культура – колективне програмування мислення людей, на основі якого можна відрізнити членів однієї групи від іншої. У більшості теорій між-культурного менеджменту взято за основу саме це визначення.

Феномен культури часто порівнюють із айсбергом, більша частина якого невидима, тобто перебуває під водою. Видима (явна) частина – це знаки, символи, ритуали, мова, одяг, твори мистецтва і т. ін. Ці складові культури відображають структурні рівні культури, що служать основою для її видимої частини. Невидиму частину формують неусвідомлені й загальнолюдські цінності, моральні норми, погляди й уявлення.

Культура виконує різні функції. Вона є орієнтаційною системою для людини і створює для неї певні межі, за допомогою яких можна систематизувати накопичений досвід і знання та сформувані стиль поведінки. На основі культурних меж визначають стандарти сприйняття, мислення, оцінювання і поведінки особи. Культура як колективно сприйнятна інфраструктура – це високоефективний механізм інтерпретації і вирішення проблем, що виникли у суспільстві. Крім цього, культура надає ідентичність. Вона сприяє членам певного суспільства у налагодженні комунікативного процесу, взаємодії і забезпеченні успішної діяльності.

Таблиця 4.1

Концепції культури, що дискутуються

А. Кребер і С. Клакхон	Накопичені цінності, ідеї та інші символічні системи, що формують поведінку
Бекер і Гір	Набір загальних знаків і символів угод, виражених у мові
Дж. ван Манен й І. Шейн	Цінності, погляди й уявлення, які поділяють представники певної спільноти
М. Шварц і Д. Йордон	Моделі поглядів і переконань, які поділяють члени певної спільноти, котрі формують норми, що визнають поведінку всього суспільства
Г. Хофстеде	Колективне програмування мислення людей, на основі якого можна відрізнити членів однієї групи від іншої
М. Луїс	Три аспекти культури: 1) система матеріальних і духовних цінностей; 2) їх значення і вплив на розвиток суспільства; 3) спільнота, яка їх створила
І. Холл і М. Холл	Система створення, передачі, збереження й обробки накопиченої інформації
П. Харріс і Р. Моран	Здатність людей до адаптації за різних обставин та передачі цієї здатності і накопичених знань наступним поколінням

При формуванні культурної особистості важливим є етап **енкультурації**, тобто вивчення специфічних культурних особливостей і цінностей. Водночас культурні, біологічні та соціальні фактори і зовнішнє середовище, доповнюючи один одного, комплексно впливають на формування такої особистості.

Культури як результат довготривалої внутрішньої адаптації й інтеграції при одночасному відмежуванні від зовнішнього середовища переважно відзначаються високим ступенем стабільності. При цьому для культур характерна властивість змінюватись.

²¹⁴ Hofstede G. Culture's Consequences: International Differences in Work Related Values / G. Hofstede. – Beverly Hills: Sage, 1984.

По-перше, культура – всебічна, глибинна система. Її вплив на формування світогляду і поглядів, вироблення поведінки людини є значним. Культура не тільки впливає на формування моральних рис і якостей, а й на те, як людина приймає рішення і навіть на те, як вона сприймає навколишній світ.

По-друге, культура – це не спадкова риса. Індивідуалізм американця, як і схильність до порядку німця, не зумовлені генетично. Культура – це переважно набута поведінка, визначена ментальною програмою, що є специфічною для різного оточення (дитсадок, школа, фірма) і може зазнавати певних змін. Якщо змінити ментальне програмування людини, то вона може мислити як представник зовсім іншої країни.

По-третє, ускладнені ієрархії та мінливість сучасного суспільства зумовлюють те, що культура рідко має вирішальний вплив на формування певного типу поведінки людини. У найбільш розвинутих країнах культура лише встановлює межі, в яких більша частина людей мислить і діє.

По-четверте, природа культурного впливу часто є несвідомою. Людина відчуває, мислить і діє, узгоджуючи свою поведінку з іншими представниками цієї культури, тому що вона вважає саме такий тип поведінки правильним і природним. Зокрема, як приклад, можна навести піцу. Якщо для американця дивно було би побачити гострий перець як начинку для піци, то для англійця звичайною начинкою для неї є тунець і кукурудза, для гватемальця – бобовий соус, для чилійця – молюски, жителя Багамів – курка, а австралійця – яйця. Деякі з цих начинок можуть видаватися дивними або навіть відразливими для представників одних культур, однак вони цілком звичні для представників інших культур. У цьому й полягає природа культури. Ми не усвідомлюємо, що на вибір тієї чи іншої начинки для піци, як і взагалі на надання людиною переваг у різних ситуаціях, впливає культура.

Таким чином, основними ознаками культури є такі:

- спільність поглядів людей. Культура визначає те, на що звертають увагу групи людей. Вона встановлює способи сприймання навколишнього світу і накопиченого досвіду та шляхи впорядкування життєдіяльності людини. Члени групи використовують подібні моделі сприймання певних речей, що дає їм змогу існувати як колективу. Кожна людина в певних культурних межах надає важливого значення власному досвіду. Для того, щоб виникла високоефективна і постійна взаємодія між людьми вони мусять мати спільну систему символів. Наприклад, підморгування можна сприймати і як підтримку, і як флірт. Лише за умови відповідності значення поданого і сприйнятого жестів можлива високоефективна комунікація;
- відносність. Не існує культурної абсолютності. Представники різних культур сприймають світ по-різному і мають свої підходи до вирішення філософських проблем. Таким чином, нема підстав вважати одну групу вищою чи нижчою за іншу. Кожна національна культура відносна щодо інших культурних моделей сприйняття світу;
- набутість. Культура виникає у соціальному середовищі, і її не можна успадкувати;
- колективність. Культура – колективне явище, тому здобутки її представників є загальнолюдськими цінностями і мають всезагальне значення (рис. 4.1).

Рис. 4.1. Три рівні ментального програмування людей

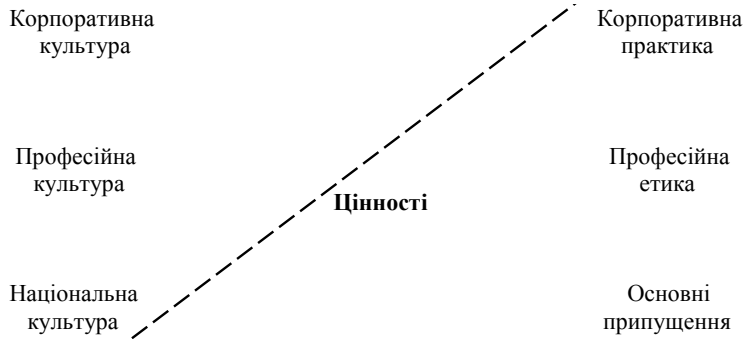
Культура не може бути:

- правильною чи неправильною;
- описувати поведінку окремої людини (зокрема, існує безліч варіантів поведінки і набору індивідуальних цінностей особистості у межах кожної національної культури);
- вродженою, тобто переданою генетично.

Кожна особа проходить кілька рівнів культурного програмування. Воно починається з дитячого віку, коли особа пізнає головні життєві цінності, серед яких: добро і зло, раціональність та ірраціональність, краса і потворність. Цей перший рівень культури найглибший і відрізняється від інших рівнів залежно від культури, що впливає на формування індивіда. Переважна більшість психологів вважає, що вказані основні цінності закладаються у людині до 10-річного віку, тому потім їх дуже важко змінити.

Інші рівні культури набуваються, або «програмуються» особою у процесі здобуття освіти, проходження професійної підготовки і кар'єрного росту. Деякі аспекти культури, які ми розглянемо згодом, мають відношення до етичних норм певної професії (власне, моральні принципи, на яких має ґрунтуватися діяльність юриста, бухгалтера, лікаря чи представника інших професій, спосіб функціонування певної організації, шляхи кар'єрного зростання особи і т. ін.). Ці рівні базуються на практиці і досвіді людини, на противагу першому рівню культури, заснованому на фундаментальних уявленнях про світ (рис. 4.2).

Хоча існують різні рівні культурного програмування, національна культура надає своєму суспільству систему основних духовних цінностей, поглядів і переконань, тобто пропонує власні підходи до розуміння світу. Інші рівні програмування відзначаються більшою практичністю. Через те, що національні культурні цінності людина

Рис. 4.2. Рівні культурного програмування

набуває у ранньому віці і вони є загально визнаними у суспільстві, такі цінності дуже важко піддаються змінам порівняно з іншими цінностями.

Межі, накладені культурою на поведінку людини, називають нормами. Отже, норми – правила, що визначають поведінку людей у суспільстві. Норми виникають на основі культурних цінностей. Таким чином, культурні цінності – система поширених поглядів і переконань щодо людини та її діяльності у суспільстві.

Порушення культурних норм спричинює накладення санкцій, що варіюються від соціального несхвалення до вигнання з групи. Одні норми (наприклад, закони) дуже важливі для суспільства, тоді як інші (наприклад, звичаї і традиції) – менш важливі. Важливість норм визначається ступенем морального осуду суспільством їх порушників. Так, у США законом заборонене хабарництво. Компанії, звинувачені у цьому, публічно переслідуються законом, і відповідні органи накладають на них певні штрафні санкції.

Недотримання ж морально-етичних норм поведінки у суспільстві може викликати здивування, нерозуміння або осуд. Однак якщо людина забуде з кимось привітатись, на неї не будуть накладати штраф. У крайньому разі співробітники вважатимуть, що це зумовлено перевтомою або клопотами. Таким чином, культурні цінності служать базою для норм і правил, що водночас впливають на культуру.

Отже, можна підсумувати, що культура характеризується такими ознаками:

- а) суспільство її набуває, і вона передається шляхом спостереження, врахування і накопичення досвіду;
- б) вона – спільний набуток людей, які є членами різних груп суспільства;
- в) її набутки передають від покоління до покоління;
- г) вона (зокрема, морально-етичні норми, закони, традиції і звичаї) впливає на сприйняття, формує поведінку і створює уявлення про світ;
- д) важливу роль при її формуванні відіграє здатність до адаптації.

Культурна орієнтація суспільства відображає взаємодію вищеперерахованих п'яти аспектів. Індивіди в суспільстві є носіями культури та її особливостей, оскільки саме на основі культури у них формуються ціннісні уявлення про життя людини і навколишній світ. Водночас вказані цінності впливають на вироблення установок індивіда щодо форми поведінки, які прийнято вважати найбільш доцільними відповідно до ситуації.

Отже, культура – всеохопна система, яку не можна розглядати однобоко, а лише з урахуванням багатьох факторів, тому що вона визначає власні способи сприйняття світу, котрі є загально визнаними серед членів певної спільноти. У кожному суспільстві культура набуває певних особливостей, тому її можна розглядати лише відносно інших культур, а не як окрему систему. Інакше кажучи, культурні особливості потрібно сприймати як специфічну ознаку суспільства, а не оцінювати їх, використовуючи категорію правильності і неправильності.

На організаційну культуру підприємства, що веде діяльність у міжнародному масштабі, значно впливатимуть національні культури відповідних країн. Оскільки міжнародні фірми функціонують у різних країнах, вони формують культури організації, що відрізняються від культури будь-якої країни. Організаційна культура підприємства до певної міри схожа на культуру суспільства. Це – сукупність визнаних цінностей, поширених переконань та уявлень, і встановлених норм та форм поведінки серед працівників певного підприємства. Саме організаційна культура допомагає працівникам реагувати на невизначеність і хаос у роботі підприємства²¹⁵. Крім цього, вона формує ставлення працівників до організації, тобто, беручи її за основу, вони оцінюють організацію взагалі та поведінку своїх співробітників зокрема і складають думку про неї. З цієї точки зору організаційну культуру підприємства необхідно розглядати як сукупність аспектів, які необхідно враховувати при аналізі і прогнозуванні поведінки організацій та їх працівників за різних обставин²¹⁶. Інакше кажучи, культуру вважають індивідуальністю або «станом» підприємства. Результати роботи, ставлення до неї, стосунки працівників зі співробітниками, їх погляди на майбутнє багато в чому залежать від культурних цінностей, норм та переконань, що є загальноприйнятими на певному підприємстві. Саме їх вчені називають складовими культури, що її формують.

Організаційну культуру підприємства відомі світові науковці визначають по-різному (табл. 4.2).

Таблиця 4.2

Визначення поняття культури організації праці на підприємстві

А. Петтергю	Сукупність символів і мовних знаків, ідеологічні засади, ритуали і міфи
А. Йонгевард	Продукт історичного розвитку, що є похідним від поведінки і її проявів
І. Шайн	Сукупність основних припущень, отриманих і розвинутих групою в міру того, як вона вчиться вирішувати проблеми зовнішньої адаптації і внутрішньої інтеграції, припущень, які виправдалися настільки добре, що їх вважають обґрунтованими, тому вони заслуговують на те, щоб їх прищепити новим членам як правильний підхід до розуміння і оцінювання таких проблем

Національна культура – це сукупність цінностей, установок, переконань і норм, які поділяє більшість жителів країни. Вони втілюються в законах і правилах суспільства, а також у загальноприйнятних нормах соціальної системи країни. Люди в суспільстві пізнають, що варто і не варто уваги, як вести себе стосовно один одного, як сприймати відповідальність, успіх і невдачу. В більшості країн домінує національна культура, але навіть в найбільш однорідних країнах, таких як Японія, існують суб-

²¹⁵ Trice H. M. The culture of work organizations / H. M. Trice, J. M. Beyer. – Englewood Cliffs-N. J.: Prentice-Hall, 1992. – P. 2.

²¹⁶ Ott S. T. The organizational culture perspective / S. T. Ott. – Monterey : Brooks-Cole, 1989. – P. 1.

культури зі своїми специфічними особливостями. У США існують сильні субкультури, наприклад, амішів (мнемонітів) у Пенсильванії, каджанів у Луїзіані, російських емігрантів на Брайтон-Біч (Нью-Йорк). Сильно виражена національна культура може вступити у конфлікт із субкультурами, що підриває суспільство і субгрупи.

Хоча існують різні рівні культурного програмування, національна культура надає своїм членам основні цінності і припущення, тобто спосіб розуміння світу. Інші рівні програмування є більш практичними. Через те, що національні культурні цінності набуті у ранньому віці і не вимагають доказів, тобто самі собою зрозумілі, національні культурні цінності значно важче змінити, ніж інші рівні культури.

Якщо розглядати культуру як цілісне явище, то не можна заперечувати, що традиції та звички, які притаманні окремим етносам, релігійним конфесіям і групам населення суттєво впливають на розвиток економіки та економічні успіхи в окремі періоди часу. Це пояснюється тим, що культура більшою мірою визначає поведінку людей ніж примітивне переслідування особистої вигоди. Таке розуміння розвивалося як фундаторами класичної політичної економіки Адамом Смітом і Джоном Стюартом Міллем, так і мислителями минулого століття, зокрема Максом Вебером. Позиція останнього особливо актуально звучить нині, коли вирішується проблема формування нового світового економічного порядку. Адже він підкреслював, що новий економічний порядок, перш за все, зустрічає неприйняття і супротив широких мас. Навіть підприємці не стануть діяти за новими правилами лише на основі мотивації, що закладається у економічних стимулах. Саме тому становлення капіталістичного суспільства значною мірою зобов'язано релігії з огляду на те, що протестантський реформізм сповідував накопичення багатства і добробут як обов'язок кожного християнина, а не лише як його перевагу.

Недооцінкою фактора культури можна пояснити значною мірою економічне відставання країн, що розвиваються, від розвинутих країн. З ним треба пов'язувати також помилки, що допускаються політиками, які сподіваються вирішити завдання економічного розвитку лише на основі переходу до ринку чи посилення ринкових методів господарювання. Не випадково нині серйозно вивчається гіпотеза Р. Патнема щодо того, що із зростанням «альтруїстичності» суспільства підвищується якість його політичних і державних структур. Навряд чи знайдеться фахівець, який дискутуватиме на предмет прямої залежності між економічним процвітанням держави і такими якостями її громадян як ощадливість, працьовитість, завзятість, чесність і терпимість. З іншого боку, ксенофобія, корупція, релігійна нетерпимість, як правило, спонукають бідність і повільний розвиток.

Корені недооцінки ролі культури в економіці криються в тому, що вона позначається на результатах розвитку не миттєво і не в короткостроковій перспективі, а через великі проміжки часу. Наприклад, фактор виховання може позначитися на економічній діяльності лише з часом, а не відразу. Так, через покоління треба очікувати позитивних результатів від того, що католики на 3,8%, а протестанти на 2,7% частіше навчають своїх дітей ощадливості, ніж нерелігійні люди, буддисти і індуїсти – на 7,2%, іудеї – на 6,4%²¹⁷.

²¹⁷ Венчугов В. В. Культура и экономика [Електронний ресурс] / В. В. Венчугов // Социально-гуманитарное образование. Российский университет дружбы народов. – 2006. – 2 октября – Режим доступа: <http://www.humanities.edu.ru/db/msg/80190>.

Якщо спостерігати іншу культуру ззовні, то вона, можливо, не відкриється спостерігачеві. У даному разі краще спочатку розглянути окремі елементи культури. Такий спосіб спостереження може призвести до того, що Ви пізнаєте «таємницю», що за поведінкою іноземного партнера стоїть певна логіка і мотивація. Трьома найважливішими елементами, що визначають культуру, є мова, релігія і культурні цінності (такі, наприклад, як питання: про яке суспільство йдеться – колективістське або індивідуалістичне?).

Часто важливішу роль відіграє не те, що сказано, а те, що не сказано. Мова – більше, ніж лише сказані або написані слова. Невербальні комунікації, жести, мова тіла і вираз обличчя передають повідомлення. Якщо ділові партнери не спілкуються однією мовою, невербальна комунікація дає єдину можливість прямого розуміння. Якщо у даній ситуації один з партнерів не знає культурного середовища іншого, то існує ризик неправильно зрозуміти не лише ділового партнера, а й послання абсолютно фальшивих сигналів.

Проте такі непорозуміння можуть трапитися навіть тоді, коли партнери спілкуються однією мовою.

Цілий комплекс елементарних способів поведінки походить з релігії. Релігія для віруючих – спосіб розуміння світу, вона ж виникла на основі існуючої культури. Релігійність частково послаблюється сьогодні (індустріальні країни) і водночас посилюється (фундаменталізм і сектантство).

Релігія може мати сильніший вплив на стратегію підприємства, ніж прийнято вважати. Так, в арабських країнах часто застосовують вислів: «Так хоче Бог». У такій формі виявляється повага перед вищою силою, віра у наперед визначену долю. Цей підхід простежується у всіх сферах життя.

У суспільстві також відіграють велику роль забобони (наприклад в Азії, духи, місячні цикли і гадалки). В Азії астрологи можуть визначати, де і коли буде побудовано нову господарську споруду. Крім цього, деревина, призначена для будівництва, має походити з одного лісу для уникнення неузгодженості між менеджерами даної фірми при прийнятті рішень у майбутньому. Будівлі мають налічувати непарну кількість кімнат, щоб принести щастя.

Значний пласт елементів культури пов'язаний із культурними цінностями. Цінності – розуміння, норми поведінки, основні погляди груп і осіб. Вони можуть бути набутими або, як норми та звичаї, формально привнесеними ззовні. Цінності самі собою не можуть бути помітними для зовнішнього спостерігача. Їх можна визначити за допомогою існуючих символів. У господарському значенні важливими є цінності, які поділяють великі групи людей, котрі суттєво впливають на поведінку споживачів і організацій. Вважають, що ними є такі:

- національна свідомість. Вона може стримувати міжнародну діяльність. У цьому разі пропонують маскування національного походження (наприклад, фірма «Opel») або досягнення високого ступеня почуття задоволення для того, щоб, використовуючи або беручи до уваги національну свідомість, досягати успіху;
- соціальна поведінка. Ставлення до поведінки статей, ролі великої сім'ї, створення ідеологічно обумовлених та професійних спілок по-різному визнача-

ють соціальну поведінку. Навіть на споріднених ринках Європи існують значні відмінності у ставленні до сім'ї й особистих цінностей²¹⁸;

- поведінка споживачів. Типи поведінки споживачів визначають фахівці з міжнародного маркетингу;
- рівень освіти і діюча технологія процесу. Індикаторами у даному разі є: частка витрат на освіту в соціальному продукті, витрати на дослідження і розвиток, кількість запатентованих винаходів;
- риси характеру. Вони виявляються у деяких осіб, але й тут існують певні національні особливості. Зокрема, це: пунктуальність, кооперативність, серйозне ставлення до роботи, гнучкість у прийнятті рішень тощо;
- корупційний менталітет. Це дуже важлива для міжнародного бізнесу характеристика. Тоді як у деяких країнах активне і пасивне хабарництво штрафують, і/або воно є ганебним, видається, що фірми при нестабільній політиці держави свідомо використовують корупцію, для того, щоб захистити себе від невпевненості.

Культури відрізняються між собою за багатьма аспектами, що можуть впливати на поведінку і таким чином породити непорозуміння, неузгодженість або конфлікти. На думку Ф. Клакхона і Ф. Стротбека, культури відрізняються між собою за такими аспектами:

- суть особистості;
- ставлення до природи;
- ставлення до інших людей;
- ставлення до діяльності;
- концепція простору;
- концепція часу.

Основними аспектами особистості є, зокрема, такі:

- людська суть – це поєднання добра і зла. Причому вважається, що зміни і поліпшення особистості можливі. Такої думки дотримуються представники розвинутих цивілізацій;
- людська суть – це переважно зло (пуританські суспільства). Такі суспільства вважають «суспільствами недовіри», тобто у них не можна нікому довіряти;
- людська суть – це переважно добро (утопістські суспільства). Такі суспільства вважають «суспільствами довіри».

У деяких країнах люди намагаються регулювати стан природного середовища. Представники розвинутих країн використовують штучні добрива й інсектициди, складне технологічне обладнання для вдосконалення сільськогосподарської продукції і підвищення врожайності. У країнах Далекого Сходу населення намагається взаємодіяти з природою, працювати в гармонії з нею. Жителі Близького Сходу вважають, що людська доля є визначеною наперед. Так, наприклад, якщо тайфун або повінь руйнують село, то в цьому вбачають Божу волю. Названі підходи можна охарактеризувати як домінування, підкорення і гармонію. Такі різні позиції можуть

²¹⁸ Hünenber R. Internationales Marketing / R. Hünenber. – Landsberg, Lech, 1994. – P. 63.

бути відображені в організаційній практиці. У культурі, де переважає перший підхід, незадовільні результати часто призводять до накладення санкцій або застосування покарань. Якщо переважає погляд, що все наперед визначено, то незадовільні результати діяльності деяких людей вважають неминучими. У культурі, зорієнтованій на гармонію, швидше за все незадовільні результати зрозуміють так, що для їх поліпшення потрібно ще попрацювати.

Особливе місце в системі культурних цінностей займає ставлення до інших людей в аспектах індивідуалізму і колективізму. По-іншому цей вимір ще називають «я»-культури (Північна Америка) та «ми»-культури (Японія, Ізраїль, Китай). Для індивідуалізму характерні велика кількість незначних за розмірами груп і їхня чітка визначеність, а для колективізму – менша кількість груп, але вони більші за розмірами й охоплюють більшу кількість членів, а також відіграють важливу роль у суспільстві.

Ставлення до інших людей впливає на політику найму робітників. В індивідуалістських суспільствах віддають перевагу найму на роботу висококваліфікованих працівників, вимагаючи при цьому резюме, де були би вказані основні освітні здобутки і професійні досягнення. Колективістські суспільства також віддають перевагу найму на роботу висококваліфікованих працівників, але рівень їхньої підготовки передусім залежить від лояльності групи і ступеня довіри до них. Часто на роботу приймають друзів або родичів людей, які вже працюють у певній фірмі. Представники індивідуалістських суспільств вбачають у такій практиці найму працівників сімейність.

Організаційні схеми фірм в індивідуалістських і колективістських суспільствах різні. Так, у США, як правило, за організаційними схемами визначають окремі посади шляхом їх найменування, опису функцій та обов'язків, а в Японії вказують сектори, підрозділи і відділи, а самі функції формулюють, застосовуючи групові терміни.

Прийняття рішень у них також відрізняється. В «я»-суспільствах рішення приймають окремі особи, тому процес відбувається швидше, але делегування і впровадження результатів – довше, оскільки потрібно довести і розтлумачити прийняті рішення іншим працівникам. Колективне прийняття рішень не таке гнучке, але більшість або навіть всі члени групи беруть у ньому участь і, відповідно, вже зрозуміли та дали згоду на виконання завдань, що пришвидшує процес виконання рішень.

У міжкультурному просторі розрізняють різне ставлення до діяльності. Представники культур дії (країни Північної Америки) роблять акцент на діях і на цій основі досягають визнання. Менеджери, які є представниками таких культур, що зорієнтовані на результат, стимулюють працівників, обіцяючи підвищення по службі, надбавки до окладу, премії і суспільні відзнаки за успіхи. Представники культур буття (Близький Схід) роблять акцент на моральному задоволенні і насолодженні життям. Люди працюють доти, доки не набридне робота і вона не перешкоджатиме отриманню задоволення від життя. У першому випадку люди працюють для досягнення результату, а в другому – для повнішого насолодження життям.

Ставлення до діяльності впливає на процес планування. Представники культур буття планують на тривалий період, що є необхідним для виконання завдання. Велика кількість проектів часто потребує кілька років або навіть десятиліть для їх ви-

конання. Представники культур дії вважають, що планування може пришвидшити процес змін, якщо плани чітко вивірені, визначені дати виконання завдань і постійно складаються звіти щодо виконання завдань.

Ставлення до діяльності визначає мотивацію людей до праці:

- для досягнення результату представники культур дії максимізують роботу;
- щоб насолоджуватись життям, представники культур буття її мінімізують.

Таким чином, якщо збільшити зарплату в першому випадку, то це підвищить ефективність роботи, а в другому – призведе до оберненого ефекту. Представники культур буття частіше використовують вільний час для проведення його з сім'єю і друзями, ніж на понаднормову роботу. Якщо представник такого суспільства вже набув певного рівня життєвого забезпечення, то його важко змусити працювати більше шляхом підвищення заробітної плати.

Культурний вимір в аспектах концепції простору має дати відповідь на такі запитання: яким чином використовується простір, конференц-зал; офіс або будинок необхідно вважати суспільним чи приватним простором; коли відвідувач може увійти до офісу одразу, а коли повинен чекати дозволу тощо?

У країнах Північної Америки приватні офіси надають більш поважним працівникам, а загальні офіси розмежовують перегородками. Важливі зустрічі відбуваються за зачиненими дверима переважно в офісі менеджера, що є великим і приватним. При цьому роблять мінімальну кількість перерв.

В Японії офіси, як правило, не мають перегородок, тому керівники працюють в одному приміщенні з підлеглими.

Менеджери зарубіжних компаній стикаються часто з різними сповіданнями концепції часу. У багатьох країнах люди не звикли працювати за конкретним часовим графіком. У країнах Північної Америки люди пунктуальні щодо часу виходу на роботу, початку проведення засідання або організації певних заходів. Запізнення на ділову зустріч у Північній Європі можуть розцінювати як неповагу до партнера, що може призвести до розриву ділових відносин. Водночас у країнах Південної Америки або Африки запізнення – це норма.

Так, існує різниця в цьому щодо часової орієнтації на минулий, майбутній або теперішній час. Власне, багато європейців зорієнтовані на минуле – збереження історії і продовження традицій, а представники країн Північної Америки вважають традиції менш важливими у бізнесі. Ділові люди цього регіону концентрують увагу на теперішньому і найближчому майбутньому, вони переважно обговорюють досягнення 5 або 10-річних планів. Практика найму в цьому разі короткотермінова. В Японії ж практика найму працівників є довготерміновою і там вкладають великі інвестиції у професійне зростання працівників.

Культура у економічному сенсі визначає цінність працівника з точки зору його готовності сприймати і виконувати функції, що покладає на нього організація. Тому для системи менеджменту є актуальним зіставлення культур задля знаходження потрібного стилю поведінки. Дослідженню культурних відмінностей в останні десятиліття приділяється все більше уваги в управлінських науках, особливо за кордоном.

Те, як себе визначає певна культура, насамперед впливає на ділову практику. Наприклад, в Японії цілі та потреби групи є завжди на першому місці. Класичний американський герой, який за будь-що хоче бути першим, навряд чи є ідеалом. Рішення приймаються шляхом консенсусу. Групової гармонії потрібно досягати в будь-якому випадку. Так, наприклад, японці відмовляють рідко і уникають конфліктів. Навіть у випадку, коли партнер не має рації, вони не завжди скажуть йому про це.

Традиції та звички, які властиві окремим етносам, релігійним конфесіям і групам населення, суттєво впливають на розвиток економіки та економічні успіхи. На нашу думку, недооцінку фактора культури можна пояснити значною мірою економічне відставання країн з ринками, що формуються, від розвинутих країн. З ним треба пов'язувати також помилки, що допускаються політиками, які сподіваються вирішити завдання економічного розвитку лише способом переходу до ринку чи посилення ринкових методів господарювання. Невипадково нині серйозно вивчається гіпотеза Р. Патнема стосовно того, що із зростанням «альтруїстичності» суспільства підвищується якість його політичних і державних структур. Існує велика залежність між економічним процвітанням держави і такими якостями її громадян, як ощадливість, працьовитість, завзятість, чесність і терпимість. З іншого боку, ксенофобія, корупція, релігійна нетерпимість, як правило, спонукають бідність і повільний розвиток. Для економічного прогресу важливе значення мають національна свідомість, соціальна поведінка, поведінка споживачів, риси характеру, антикорупційний менталітет. Як показують дані табл. 4.3, саме країни, у яких домінують такі фактори, відрізняються високими рівнем розвитку національної економіки та сильними позиціями на світовому ринку. Маючи 15,0% населення, 34 країни (18,4% загальної чисельності) з розвинутою економікою виробляють 52,3% ВВП і реалізують на експорт 63,7% товарів і послуг. У менталітеті населення більшості з них (крім Японії, Південної Кореї, Тайваню і Гонконгу) переважають євроатлантичні риси і цінності, що спонукає представників інших культур враховувати їх в інноваційних та інтеграційних процесах.

Таблиця 4.3

Питома вага країн з розвинутою економікою у світовому агрегованому ВВП, експорті товарів та послуг і чисельності населення у 2010 р. (у %)

	Число країн	ВВП	Експорт	Населення
США		19,7	9,8	4,5
Зона євро (без Естонії)	16	14,6	26,1	4,8
Сполучене Королівство		2,9	3,5	0,9
Канада		1,8	2,5	0,5
Японія		5,8	4,6	1,9
Інші країни з розвинутою економікою	14	7,5	17,2	2,3
Всього	34	52,3	63,7	15,0

Поширені різні теорії, що охоплюють феномен культури. Як правило, йдеться про те, щоб розмежувати поняття «культура» в різних вимірах, що мають бути кри-

теріями для описування і порівняння окремих країн і культур. У науковій літературі представлені різні культурні виміри.

Культурні виміри – це певний набір запитань, що використовується для різних культур, але представники культур по-різному дають на них відповіді. Йдеться про культурні аспекти, які можна відносно визначити в міжкультурному плані.

Найпоширенішими характеристиками культур є культурні виміри голландського економіста Г. Хофстеде, який проаналізував велику кількість міжкультурних досліджень, присвячених особливостям поведінки, зумовленої різною культурною належністю. Дані науковця базувались на дослідженнях 40 країн, в т. ч. культури народів Сходу і Західної Європи. Вивчення відмінностей у поведінці 160 тис. менеджерів і працюючих в американських транснаціональних корпораціях здійснювалося двічі щодо п'яти визначених Г. Хофстеде вимірів культурних цінностей. Учений виявив надзвичайно важливі особливості у поведінці та позиціях співробітників і менеджерів різних країн, які працюють у мультинаціональних корпораціях, що не змінюються з часом. Г. Хофстеде стверджував, що на основі національної культури можна пояснити відмінності щодо цінностей і позицій у робочій обстановці більше, ніж на основі зайнятого становища в організації, професії, віку або статі.

Підсумовуючи найважливіші особливості, вчений визначив чотири виміри – фактори національної культури, що, на його думку, визначають способи структурування та управління організаціями:

- дистанція влади (power distance) – готовність позитивно сприймати нерівність у розподілі влади і статусу в групі, організації чи суспільстві.
- уникнення невпевненості (uncertainty avoidance) – готовність приймати нестабільність життєвих і виробничих умов, з одного боку, і потреба в захисті від непередбачуваних обставин, – з іншого.
- чоловіче / жіноче начало (masculinity/femininity) – баланс між так званими «чоловічими цінностями», такими як гроші, власність і успіх, і «жіночими цінностями» – якість життя, турбота про слабших.
- індивідуалізм / колективізм (individualism/collectivism) – баланс між «я» та «ми», межа, до котрої кожна особа готова відмовитися від особистих потреб або прав на користь групи, організації чи суспільства, куди вона належить.

У дослідження культурних вимірів в аспектах розвитку економіки певний внесок зробив французький дослідник Е. Лоран. Він вивчав ідеологічну основу і психологію поведінки менеджерів у дев'яти країнах Західної Європи, в США, Японії та Індонезії²¹⁹. Вчений визначив специфічні особливості та стиль поведінки менеджерів у кожній країні.

Е. Лоран запропонував таку тезу: «Суть ієрархічної структури полягає в тому, що кожен знає, ким він керує». Німці та американці, здебільшого, не погодилися з цим твердженням, вважаючи, що мета ієрархії – розподіляти завдання так, щоб робота була виконана. На відміну від цього, італійці, японці та індонезійці, як правило, погоджувалися з твердженням Е. Лорана. Ієрархічний порядок дає змогу чітко встановити, хто є керівником.

²¹⁹ Laurent A. The cultural diversity of western conceptions of management? / A. Laurent // In: International studies of management and organizations. – 1983. – Spring-Summer. – P. 75–96.

Е. Лоран висловив також таку тезу: «Для того, щоб забезпечити дійові робочі відносини, необхідно обійти ієрархічну лінію». Шведські менеджери не вважають, що проблема обходу ієрархічних щаблів є настільки важливою. Головне для них – знайти відповідного виконавця визначеного завдання. Італійські менеджери вважають такий обхід відмовою від принципів субординації. Е. Лоран дійшов висновку, що більшість італійських менеджерів реагують на таку відмову, штрафуючи тих, хто не дотримується цих принципів, і змінюючи структуру ієрархічної підпорядкованості.

Американського менеджера, згідно із дослідженнями вченого, вважають майстром вирішувати проблеми. Американські, голландські та шведські менеджери стверджують, що завдання менеджера полягає у наданні допомоги при вирішенні проблем. Французькі менеджери вважають, що людина не повинна займати управлінську посаду, якщо у неї немає точних відповідей на запитання, що виникають у процесі роботи.

Е. Лоран дійшов висновку, що національність менеджерів суттєво впливає на їхні погляди і стиль управління. Дослідження Г. Хофстеде і Е. Лорана підтверджують, що поведінка і установки менеджерів певною мірою формуються під впливом національної культури.

Для теорії міжкультурного менеджменту широке визнання отримали культурні виміри Ф. Тромпенаарса. У своїй теорії він визначає шість культурних вимірів, серед яких важливими для міжкультурного менеджменту є лише п'ять. Вчений протягом 10 років вивчав анкети більш ніж 15000 менеджерів із 28 країн. Становище кожної країни щодо кожного з цих вимірів визначено на основі аналізу відповідей якнайменше 500 менеджерів²²⁰. Аббревіатури країн, представники яких були опитані вченим, подані у табл. 4.4.

Таблиця 4.4

Аббревіатури країн

Аббревіатура	Країна	Аббревіатура	Країна
AUS	Австрія	MEX	Мексика
BEL	Бельгія	NL	Нідерланди
BRZ	Бразилія	CIS	Колишній СРСР
CHI	Китай	SIN	Сінгапур
CZH	Чехословаччина	SPA	Іспанія
FRA	Франція	SWE	Швеція
GER	Німеччина (не включаючи колишню НДР)	THA	Таїланд
HK	Гонконг	UK	Великобританія
ITA	Італія	USA	США
JPA	Японія	VEN	Венесуела

Культурні виміри Ф. Тромпенаарса такі:

- універсалізм / партикуляризм (конкретність) – соціальні проти особистих обов'язків;
- індивідуалізм / колективізм – особистісні потреби на противагу цілей групи;

²²⁰ Trompenaars F. *Hanbuch globales managen: Wie man kulturelle Unterschiede im Geschäftsleben versteht* / F. Trompenaars. – Düsseldorf, 1993. – P. 49.

- нейтральні відносини / афективні – емоційна орієнтація у стосунках;
- специфічні відносини / дифузні – рівень втягнутості у відносини;
- результат / спостереження – узаконення влади і статусу.

Згідно зі ступенем готовності дотримуватись законів або знаходити основу для їх порушення, Ф. Тромпенаарс розділив національні культури на універсальні і партикуляристські (конкретні). В культурах, де панують універсальні істини, традиційною є висока законнослухняність. У конкретних культурах традиційним є пошук причин і моральних виправдань для порушення правил.

Універсалізм означає, що основні ідеї та традиції можна застосувати скрізь без модифікацій. Партикуляризм передбачає, що обставини диктують, як потрібно використовувати ідеї і традиції (рис. 4.3).

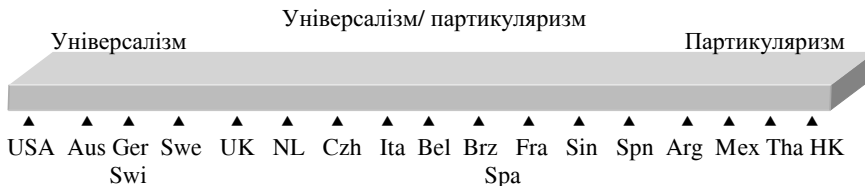

Рис. 4.3. Універсалізм / партикуляризм

Як приклад цього виміру в сфері бізнесу можна навести те, яку роль відіграють контракти в різних культурах (табл. 4.5). В універсалістських культурах вони є способом життя, а в партикуляристських процес їх укладання базується на стосунках з людьми, які відіграють важливу роль у поліпшенні стану справ країни. Непорозуміння між бізнесменами-універсалістами і бізнесменами-партикуляристами можуть виникнути на основі ступеня довіри один до одного. Універсалісти вважають, що партикуляристам довіряти не можна, бо вони завжди допомагають своїм друзям, а партикуляристи переконані, що універсалістам не можна довіряти, бо вони не допомогатимуть навіть друзям.

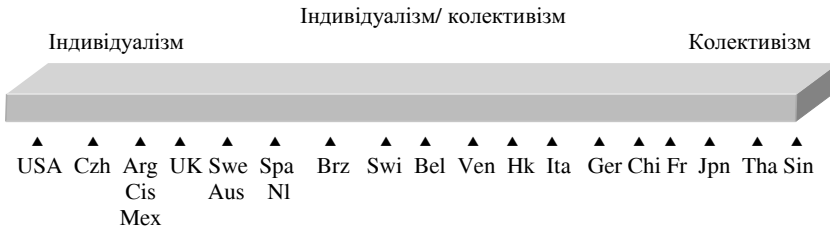
Таблиця 4.5

Характерні риси універсалізму / партикуляризму

Універсалізм	Партикуляризм
– Базується переважно на правилах, а не на відносинах; – готовність до укладення юридичних контрактів; – заслуговують довіри ті, хто дотримуються слова або виконують контракт; – існує лише одна правда або реальність; – справа є справа.	– Базується, переважно, на відносинах, а не на правилах; – є тенденція до зміни юридичних контрактів; – заслуговують довіри ті, хто цінує зміну обставин; – існує кілька перспектив для кожного учасника; – розвиток відносин.

Найчастіше в управлінській практиці використовується культурний вивір, що можна визначити як індивідуалізм проти колективізму. Він також є найважливішим виміром відмінностей між культурами. Суть його полягає в тому, як індивід визначає свою позицію: вважає себе незалежною особистістю чи членом групи (рис. 4.4). Цей вимір також є основним у дослідженні Г. Хофстеде.

Рис. 4.4. Індивідуалізм / колективізм

У колективістських суспільствах є багато груп, з якими особи ідентифікують себе. Це може бути профспілка, сім'я, нація, корпорація, релігія, професія або державний апарат. Так, французи ідентифікують себе найчастіше з Францією, сім'єю; японці – з Японією, корпорацією; населення колишніх країн соціалістичного табору – з комуністичною партією.

На міжнародний менеджмент значно впливають індивідуалістичні або колективістські преференції в межах різних країн (табл. 4.6).

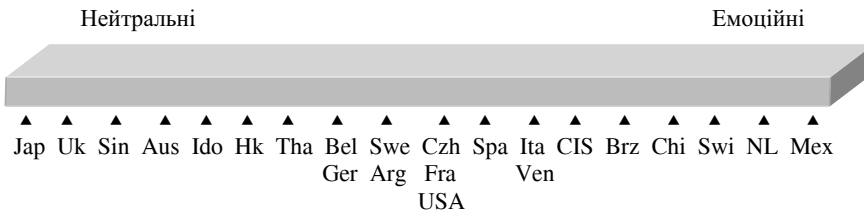
Таблиця 4.6.

Характерні риси індивідуалізму / колективізму

Індивідуалізм	Колективізм
- Частіше використовується «я» замість «ми»; - під час переговорів рішення у типовому випадку приймається на місці представником організації; - досягнення здійснюються самостійно на основі особистої відповідальності; - відпустки проводять парами або навіть наодинці.	- Частіше використовується «ми» замість «я»; - під час переговорів рішення у типовому випадку передається делегатом до організації; - досягнення здійснює група, що передбачає спільну відповідальність; - відпустки проводять в організованих групах або великою сім'єю.

Співвідношення “нейтральні відносин проти емоційних” належить до культурного виміру в економічних відносинах (рис. 4.5). Йдеться про те, що всі люди виражають емоції, але цей вимір стосується різних способів їх вираження. В емоційних культурах вважають природним відкрито виражати емоції, в нейтральних культурах вважають, що емоції потрібно контролювати.

У нейтральних країнах поширена така тенденція, що злість, захоплення або створення напруги вважають непрофесійністю. Навпаки, в емоційних культурах, можливо, колег з нейтральних культур вважатимуть емоційно мертвими або такими особами, які приховують свої справжні почуття під маскою хитрощів. Цей вимір дає змогу з'ясувати таке важливе питання: чи потрібно виявляти емоції в ділових відносинах (табл. 4.7).

Рис. 4.5. Нейтральні / емоційні відносини

Американці мають схильність виявляти емоції відокремлено від «об'єктивних» і «раціональних» рішень. Італійці та південноєвропейські нації загалом віддають перевагу вияву емоцій і не розмежовують їх. Шведи і датчани – навпаки.

Таблиця 4.7

Характерні риси нейтральних / афективних відносин

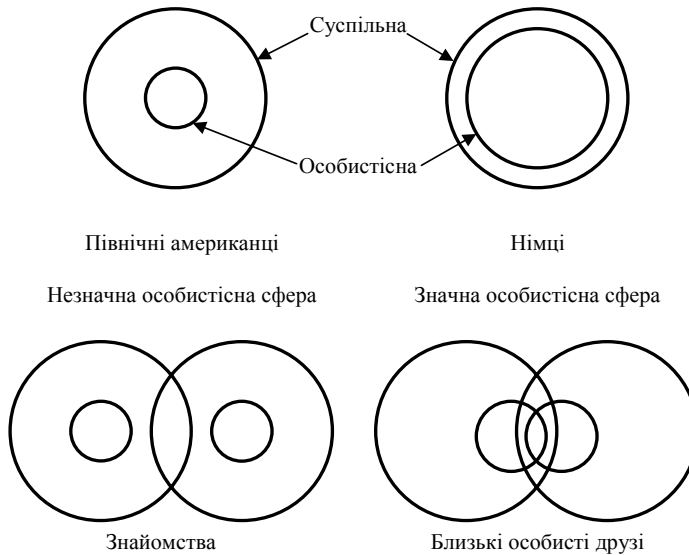
Афективні	Нейтральні
- Відображають миттєву реакцію вербально або невербально; - виразні сигнали реагування за допомогою міміки або жестів; - невимушений фізичний контакт; - легко підвищують голос.	- Непрозорий емоційний стан; - не так швидко виражають свої почуття; - дискомфорт при фізичному контакті за межами приватного кола; - витончені у вербальному і невербальному спілкуванні.

У науковій літературі значна увага приділяється культурному виміру, що позначається як специфічні проти дифузних відносин (рис. 4.6.). Кожна людина порізно виражає себе як особистість: від суспільного рівня до особистісного, приватного рівня. Наявні культурні відмінності в розмірах особистісного і суспільного простору, а також у рівні, до котрого люди відчувають себе комфортно, спілкуючись з іншими людьми. У специфічних культурах люди мають великий суспільний простір і менший особистісний. Вони відмежовують своє приватне життя від роботи, постійно оберігаючи його. В дифузних культурах особистісний простір, як правило, є більшим, тоді як суспільний є меншим і певною мірою ретельно оберігається. Тому дифузні культури можна сприймати як холодні, оскільки суспільна сфера більше оберігається, а особистісна є доступнішою, ніж у специфічних культурах.

Рис. 4.6. Специфічні / дифузні відносини

Так, наприклад, за допомогою кругових діаграм (рис. 4.7) порівнюють тип відносин північних американців (специфічні відносини) з німцями (дифузні відносини). Перші характеризуються невеликим особистісним простором, чітко відмежованим від суспільного простору. Структура особистості німців характеризується великим особистісним простором, відокремленим від незначного суспільного. Це означає, що, наприклад, в Німеччині є нормою звертатися до своїх ділових партнерів за прізвищем, тоді як у США прийнято називати їх за іменем. Американцям німці можуть видатися стриманими, некомунікабельними, тоді як німці можуть сприймати американців як нав'язливих і неввічливих.

Рис. 4.7. Суспільна / особистісна сфери північних американців і німців

Таким чином, діяльність у дифузних культурах потребує великих затрат часу. У специфічних ділових культурах діяльність розділяють на «комерцію» і «роботу», і вона відмежовується від приватного життя. У дифузних культурах усе пов'язано між собою. Діловому партнерові може бути цікаво, де його колега ходив у школу, хто його друзі, що він думає про життя, політику, мистецтво, літературу і музику. Це спілкування не вважається тратою часу, бо дає змогу визначити характер особи і сформувати дружні стосунки. Крім цього, це практично унеможливорює обман. Нагадження стосунків між діловими партнерами є не менш важливою діяльністю, ніж виконання визначеного завдання (табл. 4.8).

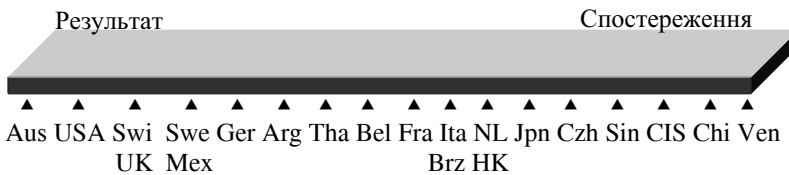
Таблиця 4.8

Характерні риси специфічних / дифузних відносин

Специфічні (більш «відкрите» суспільне коло, «закрите» приватне)	Дифузні (більш «відкрите» приватне коло)
- Проявляються прямо, відкрито і екстровертно; - висока мобільність; - розмежує трудову діяльність і приватне життя; - різні підходи в спілкуванні відповідно до обставин (ситуація: гер доктор мюллер на роботі, а ганс у соціальному оточенні або на певних ділових зустрічах).	- Проявляються непрямо, закрито або інтровертно; - низька мобільність; - трудова діяльність і приватне життя тісно взаємопов'язані; - усталеність у спілкуванні, особливо при використанні титулів (звань) (ситуація: гер доктор мюллер – завжди гер доктор мюллер).

Ф. Тромпенаарс у своїх дослідженнях розглядає окремо культурний вимір результат проти спостереження (рис. 4.8). Цей вимір дає змогу визначити, яку роль у

суспільстві відіграють влада і статус. У кожному суспільстві діють закони, що впливають на процес формування особистості незалежно від її бажання, часу народження і такі, які дають їй змогу досягти певних переваг завдяки особистим зусиллям. Статус здобуває той, хто наполегливо працює, або хто отримує його в спадок. Культури відрізняються тим, яким чином вони вирішують цю дилему. Релігія також впливає на такі рішення. Орієнтація на досягнення, як і більшість сучасних цінностей Заходу, зумовлена впливом протестантської етики. Одним з аспектів кальвінізму є твердження, що люди мають постійно працювати, щоб удосконалити себе. Кожна особа має керуватись цінностями, що сприятиме її досягненням, дасть змогу задовольнити амбіції і реалізувати прагнення працювати краще. Протестанти були більше зорієнтовані на здобутки, ніж католики, хоч ті також схилились до думки, що потрібно наполегливо працювати і задовольняти свої амбіції.

Рис. 4.8. Результат / спостереження

Ці цінності не поділяє традиційна буддистська, індуська або іудейсько-християнська віра. Буддисти вважають, що спасіння прийде не через вищу форму мирського життя, а завдяки віддаленню від нього.

У країнах, орієнтованих на досягнення, статус визначається на основі вчинків і особистих якостей. Визначальними є здібності, талант, працелюбність, тобто людина сама відповідальна за свою долю, а соціальне середовище відіграє вторинну роль.

У країнах, орієнтованих на спостереження, статус залежить від багаточисленних зовнішніх факторів (соціального середовища або соціального контексту діяльності людини), часто не пов'язаних із вчинками і поведінкою (походження, належність до певної касты, елітна освіта, релігія, раса, спадщина).

Важливо розмежовувати країни, орієнтовані на досягнення і на спостереження, а не вважати відмінності між ними несуттєвими. У країнах, орієнтованих на досягнення, менеджерів оцінюють за тим показником, наскільки вони виконують свої функції. Ці культури надають високий статус тим, хто досягає значних результатів. Наприклад, найліпший продавець на фірмі або дослідник у галузі медицини, який винайшов препарат для лікування рідкісної хвороби.

У культурах, орієнтованих на спостереження, високий статус мають ті, ким захоплюються інші люди. Наприклад, висококваліфіковані працівники, особи, які мають досвід у використанні певної технології або проекту та інші. Статус загалом не залежить від виконання чи невиконання завдання або особливої функції. Особа з високим статусом є особливою, і її не порівнюють з іншими. Підлеглі ставляться до неї лояльно, виявляючи приязнь, оскільки вона керує ними.

На підприємствах, орієнтованих на досягнення, ієрархічна структура необхідна для виконання завдань організації. В організації, зорієнтованій на спостереження, ієрархія відображає досягнення працівників з великим стажем роботи, які здобули певні навички і знання та мають високі повноваження. Шляхом створення ієрархічних структур можна керувати людьми, але ця влада буде або примусовою, або партиципативною. Є багато різних форм влади у таких організаціях.

Для того, щоб зрозуміти вплив культури на міжнародний бізнес, вчені розробили підходи для опису категорій відмінностей у національних культурах. Виміри, подані вище, дають змогу визначити найважливіші відмінності між культурами загалом і з'ясувати, яким чином вони впливають на організацію. Крім цього, на їх основі формується необхідна для менеджерів структура відмінностей, із котрими вони стикаються, займаючись бізнесовою діяльністю і здійснюючи управління в міжкультурному середовищі.

Як ми вже зазначали, на з'ясування суті культурних вимірів значний вплив справили дослідження Г. Хофстеде. Він виділив чотири основних культурних виміри, що базуються на цінностях культур Заходу. Концепція Г. Хофстеде відома як часова орієнтація та відношення до простору (табл. 4.9).

Таблиця 4.9

Критерії орієнтації на довготермінову і короткотермінову перспективи

Критерії орієнтації	Довготермінова перспектива	Короткотермінова перспектива
Здатність до пристосування	Велика готовність підпорядковуватись	Низька готовність підпорядковуватись, збереження статусу
Відношення до статусу	Скромність	Орієнтація на навколишнє середовище, велике значення подарунків

Після відвідин Китаю Г. Хофстеде, виявив що чотирифакторна модель культури, яка пояснювала більшість особливостей поведінки, притаманних європейським і Північно-Американським країнам, абсолютно недостатня для розуміння країн Сходу і не відображає деякі важливі цінності цих країн. В результаті додаткових досліджень, які були проведені в Китаї, Японії і країнах Південно-Східної Азії, чотири фактори культури були доповнені п'ятим виміром національної культури – конфуціанським динамізмом. Цей вимір базується на етико-політичному вченні Конфуція. Згідно з ним, сім'я є основою державного устрою, батько – головою сім'ї, де вимагається повага до старших. Головні позитивні моральні риси в характері людини: виконання своїх обов'язків, чесність, порядність, мудрість. Ці чесноти, на наш погляд, є, без сумніву, важливим фактором економічного успіху Китаю:

- стабільність суспільства ґрунтується на нерівності людей. Молодші мають обов'язки перед старшими, жінка мусить поважати чоловіка, а він її захищати.
- сім'я – основа всіх соціальних груп. Людина не вважається індивідуальністю, а є членом групи, сім'ї. В групі потрібно зберігати гармонію в стосунках, вона не може втратити свого статусу.

- добродійна поведінка – це коли людина поводить себе з іншими людьми так, як би вона хотіла, щоб поводилися з нею. Добродійні люди є помірковані, скромні, наполегливі та відкриті до знань.

Високий ступінь конфуціанського динамізму означає:

- прийняття існування одночасно кількох правильних точок зору, можливості множинної істини і правди в різні періоди і при різному контексті того, що відбувається;
- довгострокова орієнтація;
- готовність до змін і як з позитивними, так і з негативними результатами, які вони принесуть;
- готовність брати участь у проєктах, які закінчуються у віддаленому майбутньому, при житті інших поколінь;
- готовність жити в ім'я майбутнього, інвестувати засоби за рахунок відкладання сьогоднішніх витрат на майбутнє.

Як вже зазначалось, культура однаково не впливає на всі напрямки підприємницької політики. Найбільш значимим цей вплив на процес управління персоналом і сферу поведінки. Її ефективність визначається як міжкультурною, так і соціальною та управлінською компетентністю.

Міжкультурна компетентність – це спроможність поводити себе в інших культурних умовах так само впевнено, як і в рідній країні. Компетентні в міжкультурному плані особи мають розуміти мотиви поведінки і проблеми партнерів з інших культур і відповідно на них реагувати.

Важливо розмежовувати міжкультурну і професійну компетентність. Професійна компетентність працівника, який працює в іноземній, а не вітчизняній організації, – це найважливіший фактор успіху. На вітчизняному ринку недостатній рівень професійності можна частково компенсувати соціальною та культурною компетентністю. В умовах зарубіжної культури це неможливо.

Професійна компетентність є важливою передумовою визнання місцевими працівниками. У зарубіжних філіях потребуються менш специфічні професійні якості, ніж у вітчизняній материнській організації. Універсальність має найбільший попит.

Соціальна компетентність (аналогічно до міжкультурної) – це спроможність бути впевненим у вітчизняних умовах, оскільки в умовах вітчизняної культури кожен спілкується з членами своєї групи, які мають спільні цінності. Як такі групи можна визначити:

- релігійні угруповання;
- групи осіб певної вікової категорії;
- групи осіб певної статі;
- групи осіб, розподілені за видом діяльності;
- групи осіб, розподілені відповідно до соціального статусу;
- громадські організації тощо.

В системі міжкультурного менеджменту культурні виміри становлять основу управління як у локальному, так і у глобальному просторі. При цьому ефективність

управлінської системи визначається виявленням наявних ризиків і формуванням інституційних компонентів їх упередження або усунення. В аспектах менеджменту важливим стає міжнародний зріз. Проте це не означає, що можна знехтувати національним або мікроекономічним рівнями. Інституційна структура управління повина розвиватися в системі, у якій окремі елементи за своєю значимістю можуть мінятися місцями, підпорядковуючи інші складові частини.

Нині в системі глобального управління важливу роль відіграють міжнародні організації, особливо економічної й фінансової спрямованості. Вони є, як оцінює в своїх дослідженнях Д. Г. Лук'яненко, потужними регуляторними структурами глобальної економіки. Якщо ж економічні відносини глобального і локального просторів розглядати у міжособовому і міжнаціональному плані, то їх реалізація не має адекватного інституційного забезпечення. Можна стверджувати, що на цьому рівні відсутні ефективні інституціональні форми забезпечення швидкого вирішення глобальних проблем, здатність до якого суттєво підірвала світова фінансова криза. Особливо у механізмі світового порядку бракує формальних і неформальних норм регулювання міжкультурних відносин. Можливо, через це в останні десятиліття неодноразово доводилося вдаватися до силових методів подолання криз.

Безперечно, що побудова систем міжкультурного менеджменту, які б охоплювали всі рівні управління, є нелегким завданням. Проте в основі його вирішення має бути виявлення ризиків національно-культурного характеру і налаштування управлінських систем на їх регулювання. Це означає, що, не відкидаючи важливості виявлення майбутніх глобальних фінансових ризиків, які досліджують міжнародні організації, нині постає нагальне завдання виявлення культурно-цивілізаційних ризиків, на усунення яких має орієнтуватися розвиток міжнародного менеджменту.

У зв'язку з цим варто відзначити, що за оцінками Міжнародного економічного форуму у Давосі, у світовій економіці найбільшого значення набуває надійне здійснення глобального управління і усунення економічної нерівності. З цим не можна погодитися, якщо обмежувати розгляд суто економічними аспектами. Розширення поля дослідження на культурно-цивілізаційні аспекти потребує введення в систему глобального управління такі ризики. Їх можна вважати новими ризиками, тому що до останнього часу вони не включені системно у глобальне управління.

В останніх публікаціях міжнародних економічних і фінансових організацій значна увага приділена певним парадоксам ХХІ ст., пов'язаним з тим, що з посиленням інтеграції відбувається і зростання сегрегації, сильнішими стають тенденції взаємопов'язаності і взаємозалежності, нерівномірно здійснюється розподіл переваг від глобалізації, відроджуються ознаки націоналізму і популізму. Одночасно звертається увага на дисбаланс у світовій макроекономічній системі, тіньову економіку і комплекс вода-продовольство-енергія. На нашу думку, поряд з ними глобальне управління має концентруватися на цивілізаційно-ментальних збоях. У цьому відношенні, варто виокремити три групи факторів: цивілізаційно-ментальні збої; наддержавне управління; глобальне фінансове управління (рис. 4.9).

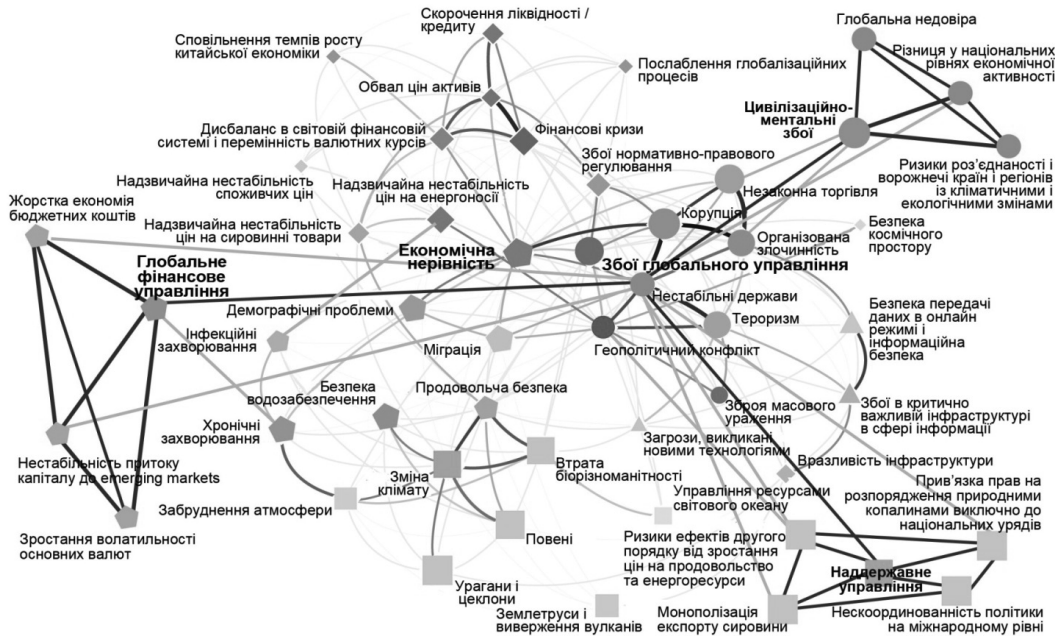

Рис. 4.9. Культурно-цивілізаційні ризики в системі глобальних ризиків

У системі цивілізаційно-ментальних збоїв актуалізуються фактори глобальної недовіри, різниці у національних рівнях економічної активності та ворожнечі країн і регіонів із кліматичними й екологічними змінами. Комплекс факторів наддержавного управління має охоплювати ризики некоординованості політики на міжнародному рівні; прив'язку прав на розпорядження природними копалинами тільки до національних урядів; ризики ефектів другого порядку від зростання цін на продовольство та енергоресурси; монополізацію експорту сировини. Ризики цивілізаційно-культурного характеру, пов'язані глобальним фінансовим управлінням включають зростання волатильності основних валют; нестабільність припливу капіталу до emerging markets та надмірне посилення жорсткості економії бюджетних коштів.

4.2. Довіра як категорія інтегрованої світової економіки

Світова економіка – це складна інтегрована система. Їй притаманні глобалізація і регіоналізація, міжнародний рух капіталу та робочої сили, міждержавні багатосторонні економічні відносини, інтернаціоналізація і транснаціоналізація виробництва, впливова система державних та наддержавних регуляторів, мережеві комунікації, науково розроблені технології менеджменту. Важливе і до останнього часу малодосліджене місце у розвитку економіки займають світоцивілізаційні процеси. Серед них виділяється проблема довіри, значення якої особливо виразно виявляється в умовах криз. Це особливо усвідомлюється в ході перебігу нинішньої світової економічної і

фінансової кризи, коли надзвичайно загострилася необхідність утримання довіри до економічних, фінансових та державних інституцій в аспектах їхньої здатності ефективно виконувати свої функції та взаємодіяти між собою.

Використання традиційних та розробка нових методів завоювання і підтримання довіри стає нагальною потребою в системі ведення бізнесу як у рамках національної економіки, так і на наднаціональному рівні. Якщо в минулому довіра була суттєвою рисою налагодження міжнародних політичних відносин, то в сучасних умовах вона стає суттєвою рисою відносин в економічній сфері. Нарешті, довіра кладеться в основу і при формуванні нового світового економічного порядку. Недооцінка цього цивілізаційно-культурного фактора призводить до кризових явищ, особливо при набутті недовіри тотального характеру. Саме через дефіцит суспільної довіри до уряду, як вважає академік В. Геєць, українська держава виявилася неспроможною вивести як мінімум 400 млрд. грн. (40% ВВП) з тіншового обороту та залучити приблизно 60 млрд. дол. населення²²¹.

Кризи ХХ–ХХІ ст. показали, що негаразди на фінансовому ринку відбуваються через втрату довіри до установ, що здійснюють валютні та кредитні операції, забезпечують обіг цінних паперів та надають інші фінансові послуги. Оцінюючи наслідки кризи 30-х років минулого століття, Джон Кейнс убачав найбільш руйнівну складову в її перебігу кризу довіри. Він писав: «Фінансовий ринок стабільно функціонує доти, поки всі його учасники знаходяться у «стані впевненості – the state confidence», що має значну суб'єктивну складову»²²². Ця вимога повною мірою знайшла своє підтвердження в Україні під час останньої світової кризи. Зокрема, при середньому курсі гривні до долара протягом 2006–2007 рр. і першої половини 2008 р. на рівні 5,05 у другій половині 2008 р. розпочався її обвал. За оцінками фахівців, психологічний бар'єр, за яким було неможливо допускати її девальвацію, становив 6 гривень до долара. Однак утримати курс у цих межах Національний банк України не спромігся. У жовтні-грудні 2008 р. він знизився на 58,4%, а з початку 2009 р. – на 52,5%²²³. Це похитнуло довіру до державних установ, що відповідають за грошово-кредитну політику, і призвело до погіршення ситуації на фінансовому ринку. У жовтні-грудні 2008 р. загальний обсяг депозитів у національній валюті зменшився на 13,7, а в іноземній (у доларовому еквіваленті) – на 8%.

Девальвація гривні стала першою і головною причиною втрати довіри громадян України до банківської системи і відповідно поглиблення її кризи. Проте ще суттєвішою причиною посилення атмосфери недовіри до банків була хвиля падінь ліквідності комерційних банків і призначення Національним банком України тимчасових адміністрацій у багатьох банках із введенням мораторію на задоволення вимог кредиторів. Щоправда мораторій не поширювався на зобов'язання за угодами банківських вкладень (депозитів), а також зобов'язання щодо переказів коштів у межах ліміту, установлених тимчасовим адміністратором банку і погоджених Національним банком України. За станом на 1.05.09 13 банків функціонували під керівництвом тимчасового

²²¹ Геєць В. Формування і розвиток фінансової кризи 2008-2009 років в Україні / В. Геєць // Економіка України. – 2010. – № 4.

²²² Keynes J. M. An Open Letter To President Roosevelt [Електронний ресурс] / John Keynes // New York Times. – 1933. – 16 December. – Режим доступу : <http://newdeal.feri.org/keynes2.htm>.

²²³ Орехова Т. В. Транснаціоналізація економічних систем в умовах глобалізації : моногр. / під ред. Ю. В. Макогона. – Донецьк : ДонНУ, 2007. – 394 с.

адміністратора. Їх повноваження були визначені на річний термін при введенні мораторію на задоволення вимог кредиторів на 6 місяців, що, як показують оцінки окремих експертів, є безпідставним з юридичної точки зору і не цілком виправдано економічно.

Отже, актуальність проблеми обумовлена як самим розвитком світової та національної економік, їх суттєвим ускладненням, так і недостатньою увагою до неї дослідників. Лише світова економічна і фінансова криза загострила її. Хоча і нині не можна сказати, що проблема довіри в системі економічних відносин в аспекті важливості її для дослідження цілковито усвідомлена.

Для України актуальність дослідження фактора довіри в системі економічних відносин має особливе значення, тому що він є суттєво низьким. У зв'язку з цим варто навести дані європейського опитування цінностей у 1999 р. Відповідно до цього опитування, кількість опитаних, які згодні, що «більшості людей можна довіряти», становить в Україні 27,2% при аналогічних показниках в Білорусі 41,9% і середньоевропейському рівні 30,7%. Щоправда, в країнах-сусідах він ще нижчий: у Литві – 24,9%, Росії – 23,7%, Польщі – 18,9%²²⁴. У всякому разі ресурс довіри в Україні низький і немає підстав сподіватися, що в останні роки він зріс. Якраз більше підстав для протилежного ствердження.

З огляду на зростання фактора довіри як у поточних результатах економічної діяльності окремих підприємств, так і в частині національних економік, а також у формуванні і функціонуванні інтегрованої світової економіки, є нагальна потреба у розвитку відповідних теоретичних основ. Класична економічна теорія не оперувала категорією довіри. Ймовірно, це пов'язано з приналежністю довіри до сфери духовного життя. Хоча з точки зору формальної логіки таке пояснення не може витримати критики, оскільки політична економія трактувала економіку як відносини між людьми з приводу виробництва, розподілу, обміну і споживання. Можливо, точніше виглядало б пояснення цього феномена тим, що фактор довіри в минулі часи не мав значного впливу не тільки на світову й національну економіку загалом та економіку підприємства зокрема.

Як пишуть С. Юрій та Є. Савельєв, «нова фінансова цивілізація в своїй основі має філософію довіри»²²⁵. Близька до цієї точки зору позиція А. Гальчинського, який, виходячи із загальноісторичних основ глобальних трансформацій, виокремлює в структурі економічних відносин ринкові і трансринкові. «Відповідно до цього, – пише він, – глобальна економіка визначається не як об'єктно-суб'єктна, а як суб'єктно-об'єктна система економічних відносин, у якій відчутно посилюється значимість постматеріальних цінностей, принципів економічної свободи, розширюється сфера індивідуального вибору, морально-психологічних, етнічних та релігійних оцінок і водночас системно послаблюється функція раціональних економічних детермінантів»²²⁶.

Відсутність розробленої теорії довіри в системі економічних відносин не означає, що цю категорію взагалі не досліджували представники економічної науки. Одним з перших її вивчав Дж. Кейнс з позицій пошуку шляхів оздоровлення економіки при

²²⁴ Halman L. The European Values Study: A Third Wave / L. Halman. – Tilburg : EVS WORC, 2001.

²²⁵ Юрій С. Час «Ч»: Радикальні економічні реформи / Сергій Юрій, Євген Савельєв // Дзеркало тижня. – 2008. – 27 грудня. – № 49 (728).

²²⁶ Гальчинський А. Методологія аналізу економічної глобалізації: логіка оновлення / А. Гальчинський // Економіка України. – 2009. – № 1. – С. 4–18.

виході із кризи. Він розглядав довіру як фактор, без якого неможливо забезпечити зростання реального виробництва. Проте йому повинні передувати дії суспільної влади з фінансової підтримки економіки. «Наступні роздуми стосуються до техніки самого оздоровлення, об'єктом якого є збільшення національного продукту і зайнятості населення, – писав Дж. Кейнс у відкритому листі президенту США Франкліну Делано Рузвельту. – У сучасній економічній системі все, що виробляється, випускається для продажу; і обсяг виробництва залежить від купівельної спроможності, що приймається до початкової вартості продукції, яка, як очікується, поступить на ринок. У широкому сенсі, виробництво тому не може зрости, поки не запрацює хоча б один фактор з трьох. Ця спонука може виходити або із світу бізнесу, або із зростаючої довіри до майбутнього, або з низької процентної ставки: все для того, щоб створити додатковий поточний дохід у найманих працівників, що і відбувається, коли збільшується змінний або постійний капітал країни. Також і суспільна влада може бути покликана для надавати допомогу у справі забезпечення додаткового поточного доходу способом витрати запозичених коштів або готівкової емісії. У важкі часи не можна очікувати, що перший фактор буде скільки-небудь суттєвим. Другий фактор починає працювати як друга хвиля атаки на наслідки кризи після того, як розпочалося відновлювання за рахунок грошових витрат суспільної влади. Ось чому тільки від третього фактора ми можемо очікувати початковий головний імпульс»²²⁷.

Дослідження довіри, що виникає, формується і розвивається за межами сім'ї, вперше виконане Ф. Фукуямою. Роль цих відносин для бізнесу він оцінює надзвичайно високо, визначаючи їх як твердий фундамент соціального капіталу. Категорії довіри починають приділяти увагу також українські дослідники, хоча переважно в аспектах політичних інтересів, особливо щодо можливостей, що відкриваються з її використанням для формування демократичного суспільства. Соціальний капітал є не менш важливим ресурсом розвитку економіки. Незважаючи на усвідомлення значення соціального капіталу, його понятійні основи ще далекі від остаточного визначення.

Зазначимо, що на відміну від політологів, для яких термін «соціальний капітал» є важливим з позиції вивчення ступеня довіри до влади, для економістів він є ключовим для оцінки неформальної основи функціонування ринку. З нашої точки зору, основним, що притаманне соціальному капіталу у всіх сферах, – є довіра. Не випадково в літературі можна зустріти термін «капітал довіри». Натомість треба погодитися з Дж. Коулменом, який вперше виступив з ідеєю щодо включення соціального капіталу до факторів ефективності виробництва в аспектах довіри. Основами його становлення й формування у відносинах між суб'єктами економіки є зобов'язання та очікування, інформаційні канали й соціальні норми²²⁸.

При аналізі поняття “соціальний капітал” суттєвою є така його якість, як здатність створювати сприятливе середовище для формування нових організаційних структур у

²²⁷ Keynes J. M. An Open Letter To President Roosevelt [Електронний ресурс] / John Keynes // New York Times. – 1933. – 16 December. – Режим доступу : <http://newdeal.feri.org/keynes2.htm>.

²²⁸ Coleman J. S. Social capital in the creation of human capital / J. S. Coleman // American Journal of Sociology. – 1988. – n. 94. – P. 95–120; Coleman J. Foundations of Social Theory/ J. S. Coleman. – Cambridge : Mass, Belknap Press of Harvard University Press, 1990.

сфері бізнесу, особливо великих національних і наднаціональних організацій. Це відбувається у формі об'єднання великої кількості індивідуумів з метою виробництва і реалізації продукції та послуг. У своїй лекції з нагоди відкриття київської Школи економіки Ф. Фукуяма зазначив, що «термін «соціальний капітал» являє собою спробу застосувати економічну метафору для позначення певного явища, яке насправді є дуже складним»²²⁹. Ф. Фукуяма так коментує ефекти співробітництва: «Звичайно, що у сфері економіки люди можуть співробітничати, застосовуючи формальні правила, контракти, правове регулювання в цілому, яке ми вважаємо дуже важливим у системі формальних правил, що створюють можливості для співробітництва між людьми. З іншого боку, якщо люди є чесними, вони користуються певною взаємністю та не діють безпринципно, коли мають таку можливість. Це суттєво знижує рівень так званих операційних витрат. Через це загальні витрати на ведення бізнесу знижуються. Також це має позитивний вплив на економіку та поліпшує здатність людей співпрацювати як підприємці, для вирішення проблем і для життя в цілому. Та навіть в умовах найрозвинутішого правового суспільства, наприклад, у Сполучених Штатах, існування суспільної довіри, на мою думку, досі має вирішальне значення...»²³⁰.

Оглядова характеристика соціального капіталу як суспільної довіри у систематизованому вигляді наведена у додатку В. У ній відображено зміст поняття «соціальний капітал» та його основні характеристики. Методологія зростання соціального капіталу певним чином може бути сформована на основі теорії ігор. У найбільш спрощеному вигляді її можна представити як метод вирішення проблеми співробітництва. Для цього розроблено серію способів прийняття рішень. В умовах задачі є щонайменше дві сторони (гравці), які можуть вирішити свої проблеми не лише тим, як поступить кожен з них окремо, а й взаємодією двох сторін. Без останнього компонента труднощі рішення спростилися б до мінімуму – просто кожен з гравців робив би те, що йому заманеться, не звертаючи уваги на іншого гравця. Наприклад, якщо на ринку зростає попит на продукцію, що виробляється, то правильним ходом буде збільшення виробництва. При цьому поведінка іншого гравця не важлива.

Моделі взаємодії або співробітництва теорії ігор описуються так званою «дилемою в'язнів». При цьому класична постановка задачі, відома як рівновага Неша, не створює відповідних суспільних умов. Перевагу треба віддати її різновиду – «дилемі в'язня, що повторюється», тому що у такій постановці має місце поступова еволюція норми взаємодії. Інакше кажучи, у «дилемі в'язня, що повторюється» розігрується ситуація, у якій кожен з учасників гри має особисту зацікавленість у тому, щоб норма взаємодії розвивалася. Зрештою, формується варіант довірчих стосунків або суспільної довіри.

Американський професор Д. Бараш дає таку інтерпретацію дилемі в'язнів, що повторюється: «Припустимо, що є дві людини, – або дві групи, або навіть дві держави, – перед якими постає вибір: використовувати насильство чи ні (теоретики звичайно називають ці варіанти «співробітництво» проти «зради» або «добро» проти «зла», навіть якщо йдеться про такі міжнародні питання як гонка озброєнь і введен-

²²⁹ Фукуяма Ф. Що таке соціальний капітал? / Ф. Фукуяма // День. – 2006. – № 177. – 17 жовтня.

²³⁰ Там само.

ня торгових бар'єрів). Якщо обидві сторони обрали ненасильницький шлях, кожна з них отримує за це винагороду: мирне вирішення конфлікту або... отримання своєї частки без боротьби. Якщо обидві сторони обрали насильство, для кожної вихід інший: його очікує покарання у вигляді можливої травми. Однак якщо один з учасників вибирає зраду, а інший співробітництво, прихильник насильницьких методів отримує так звану спокусу зради (у даному випадку присвоєння всіх грошей), а інший, який співробітничав (відмовляється від насильства, у той час як інша сторона до нього вдається), стає невдахою: у нашому прикладі без грошей»²³¹.

Отже, теорія ігор сприяє виявленню розумного вирішення дилеми співробітництва. Вона свідчить про те, що ринкові форми конкуренції мають не тільки суто ринкові методи вирішення, а й можуть приносити успіх за умов використання позаринкових методів співробітництва і взаємодопомоги. Йдеться про цивілізоване мислення, що потребує відмову від традиційного мислення, яке виражається народним прислів'ям «сила силу ломить» або біблійським висловом «око за око, зуб за зуб». Теорія ігор дає можливість знайти такі моделі поведінки, використання яких забезпечить кожній із конкуруючих сторін отримання прибутку без того, щоб ввести у збитки інших.

Зростання ролі довіри в системі економічних відносин не випадкове. Воно має свої коріння в цивілізаційних процесах. Людство переходить у новий тип розвитку цивілізації, у якому вже недостатньо обмежуватися ціллю «життя в достатку». Нині до неї додається ще мета «жити в культурі». Ще не вироблено остаточно прийнятнього терміна для теоретичного підґрунтя нового типу, хоча можна назвати найбільш вживанні – посткапіталістичний, постіндустріальний, постекономічний. Суттєвим є те, що економічна матриця поряд з традиційними складовими (ринок, інвестиції, прибуток) – переплітається з цивілізаційними (моральні норми, партнерська довіра, соціальна справедливість). Не випадково у категорії «економіка» з'явилися визначення, що пов'язані з інформацією та знаннями, оскільки її розвиток нині неможливий без ЗМІ, Інтернету, міжнародної кооперації, творчості, самовираження.

Дослідження соціально-економічних наук показують, що горизонти інтересів на кожному з рівнів ділових відносин є обмеженими. До того ж нерідко вони протистоять один одному і проявляються у більш або менш вираженій конфронтаційній формі. Як наслідок такого розвитку взаємодій, «суспільство виявляється розколотим приватними і корпоративними інтересами, взаємною недовірою, коли держава не довіряє бізнесу, який не довіряє державі, а громадяни не довіряють ні тим, ні іншим»²³².

Таку ситуацію нерідко байдуже сприймають, особливо якщо загальні результати діяльності позитивні. У разі виникнення певних проблем, зокрема кризи, така психологічна бульбашка відразу проривається. Вона посилює кризові явища і здатна спричинити обвал економіки, банкрутства фірм, відставки урядів тощо. Тоді зрозумілим стає не тільки значення спільності інтересів, моральних підвалин і устоїв, а й

²³¹ Бистряков І. К. Метасистемні особливості формування геоекономічного простору розвитку / Геоекономічні сценарії розвитку і Україна : моногр. / М.З. Згуровський, Ю. М. Пахомов, А. С. Філіпенко та ін. – К. : ВЦ «Академія», 2010. – 328 с. – (Серія «Монограф»).

²³² Тульчинський Г. Л. От общества недоверия к новой консолидации / Г. Л. Тульчинский // Философские науки. – 2009. – № 9. – С. 5–6.

необхідність їх постійного підтримання та дотримання. Для економічної і політичної еліти з цього має випливати найважливіше правило: виробничі, бізнесові і суспільні відносини мають будуватися на культурі довіри до партнерів, клієнтів і громадян.

Довіру треба розглядати як один із найбільш важливих ресурсів економіки. Розвиток економіки в умовах довіри до уряду та віри у надійність національної, а тим більше глобальної економічної системи суттєво зменшує потребу в обігових коштах, що необхідні для здійснення бізнес-процесів. Наявність довіри є основою для оптимізації витрат на страхування ризиків і вартості антикризових заходів. Навпаки, «в умовах зниження довіри до держави масове безробіття, зростаюча заборгованість по заробітній платі, затримки пенсій і стипендій, так звані колекторські практики банків щодо своїх позичальників можуть швидко призвести до негативної консолідації найменш захищених прошарків суспільства»²³³.

Теоретичний аналіз проблем довіри у розвитку економіки з позицій класичної і неокласичної шкіл не може дати суттєвого результату, оскільки вона не належить економічною теорією до її категорій. Вартість, ціна, попит, прибуток та інші економічні категорії традиційно розглядаються вузько (точніше – однобічно) у рамках економіки пропозиції, що є саморегулюючою суто ринковою системою із суверенним споживачем. Проте, в умовах, коли розвиток виробництва визначають великі корпорації із складними системами управління, що втілюють в собі економічну могутність; коли не з ідеологічних, а прагматичних позицій зростає необхідність в економічному порядку заснованому на ідеях планомірності; коли на економічний розвиток регулюючий вплив справляють держава, профспілки та різні явища правового, морально-етичного та психологічного характеру, такого підходу для розуміння суттєвих рис сучасного розвитку економіки недостатньо. Вже у 60-их роках Дж. Гелбрейт писав, що «ніщо так не характерно для індустріальної системи, як масштаби сучасного корпоративного підприємства»²³⁴. Водночас зросла роль висунутого Т. Веблером принципу «кумулятивної причинності», згідно з яким прогрес визначається причинною взаємодією різних феноменів (як економічних, так і позаекономічних), що посилюють один другого.

Отже, сучасні результати і наслідки діяльності економічної людини А. Сміта не можна вмістити в рамки економічного аналізу. Особливе значення при цьому мають позаекономічні фактори, що охоплюють культуру, науку та політику і відображають діяльність не так званих «економічної» та «раціональної», а «живої» людини. Треба враховувати і ті обставини, що у зрілих корпораціях влада поступово переходить від власників до технічних структур, в рамках яких формується новий соціальний клас, що складається із науковців, конструкторів, технологів, менеджерів та фінансистів і поступово завоює першими позиціями в економіці завдяки правам, пов'язаним з участю у прийнятті стратегічних рішень та контролю власності²³⁵.

²³³ Буковинский С. А. Пути преодоления финансового кризиса в Украине / С. А. Буковинский, Т. Е. Унковская, О. Л. Ярёмко // Экономическая теория. Научный журнал. – 2009. – № 2. – С. 47–60.

²³⁴ Гэлбрейт Дж. К. Новое индустриальное общество / Дж. К. Гэлбрейт. – М., 1969.

²³⁵ Ciscel D. Galbraith's Planning System as a substitute for Market / D.Ciscel // Journal of Economic Issues (Sacramento). – v. 18. – n. 2.

З огляду на неможливість вирішення нових проблем економічного розвитку на основі категорій, що входять до економічної теорії в її класичному і неокласичному трактуваннях, з початку ХХ ст. почала розвиватися теорія інституціоналізму, яка поставила за мету розширення рамок економічного аналізу через залучення досягнень суміжних наук. Цей напрямок наукових досліджень формувався дедуктивним шляхом, рухаючись «від принципів неокласичної економічної теорії до пояснення конкретних явищ суспільного життя»²³⁶. При цьому саме поняття «інституціоналізму» включає в себе, з одного боку, норми та звичаї поведінки людей у суспільстві, а з іншого – інститути або закріплення загальнолюдських цінностей у певних законах та організаційних утвореннях. З таких позицій довіра має у своїй основі культурологічні корені, що розвиваються у ранньому періоді життя людини у формі міжособистісної довіри. Ця рання соціалізація з часом переростає у здатність homo economicus створювати і підтримувати довірливість у системі виробничих і бізнесових відносин. Зрештою довіра постає як складова людського капіталу.

Якщо розглядати довіру як елемент людського капіталу, то її накопичення потребує певного часу, як правило, немало. Її неможливо інвестувати одноразово. Вона потребує постійного підтвердження правильності досягнутих домовленостей, їх дотримання, особливо у надзвичайних ситуаціях, пов'язаних із виявленням ризиків і входженням економіки у фазу кризи. Втратити довіру в системі економічних відносин можна миттєво і надовго або навіть назавжди. З огляду на те, що економічна криза має хвилеподібну здатність до повторювання, на її новому етапі, як пишуть С. М. Буковинський, Т. Є. Унковська і О. Л. Яременко, «найбільш руйнівний вплив справляють наслідки втрати довіри порушень у грошових потоках системних суб'єктів економіки. З одного боку, зворотні зв'язки набирають більшої сили, загострюють кризові процеси і збільшують загальну невизначеність, але з іншої – їх зміст і характер відрізняється від перинного кризового імпульсу. Деякі актуальні кризові події розвертаються в іншій площині, тому часто заходи, що розроблені на початкову картину кризи, не досягають цілі»²³⁷.

У культурологічному сенсі довіру можна розглядати залежно від рівня дослідження: мікро-, мезо- чи макроекономічного. Ймовірно, що в системі економічних відносин важливе місце займає персоніфікована довіра, що виявляється у формі міжперсональної довіри. Вона має властивості переростати у довіру до тих чи інших суб'єктів господарської діяльності, зокрема промислових підприємств, банків, страхових компаній, економічних асоціацій. Одночасно у характерних Центральній і Східній Європі авторитарних політичних культурах, до яких треба включити й Україну, простежується низький рівень довіри до інститутів економічної влади, що відзначають західні аналітики²³⁸.

²³⁶ Постсоветский институционализм : моногр. [Електронний ресурс] / под ред. Р. М. Нуриева, В. В. Дементьева. – Донецк : Каштан, 2005. – Режим доступу : <http://institutional.narod.ru/kniga.pdf>

²³⁷ Буковинский С. А. Пути преодоления финансового кризиса в Украине / С. А. Буковинский, Т. Е. Унковская, О. Л. Яременко // Экономическая теория. Научный журнал. – 2009. – № 2. – С. 47–60.

²³⁸ Keenan E. Muscovites Political Folkways / E. Keenan // Russian Review. – 1986. – vol. 45. – P. 115–181; Jowitt K. New World Order: The Leninist Extinction / K. Jowitt. – Berkeley : University of California Press, 1992.

У міжкультурному аспекті варто виокремити так званий радіус довіри, яким позначається коло міжособової довіри та ефект його розширення на мікро-, мезо- та макрорівнях. Для будь-якого суспільства він починається з первинної клітинки – родини або клану, за межами яких все або безособове, невиразне, позбавлене індивідуальності, або вороже. У такому радіусі довіри домінує корупція, ухилення від податків та інших громадянських обов'язків, войовничий непрофесіоналізм. Із зростанням рівня цивілізованості країни відбувається трансформація радіусу довіри від кровно родинних зв'язків до морально-етичних у напрямку суттєвого зростання ролі і місця останніх. Воно сприяє укріпленню як децентралізованих, так і централізованих структур. Немає потреби у створенні багатьох механізмів контролю за діяльністю найманих робітників і менеджерів.

Зростання радіусу довіри є важливим фактором зростання ефектів міжнародної торгівлі. Для його вимірювання набирає популярності метод Л. Луїзо. В основу розрахунку автор кладе генетичну і релігійну близькість між країнами, а також військову історію. Результати вражаючі – 1% зростання довіри сприяє отриманню третини приросту експорту²³⁹. Про позитивний вплив лібералізації торгівлі та економічної інтеграції свідчать й інші дослідження²⁴⁰.

Нині є безліч публікацій, в яких аналізуються причини останньої світової кризи. Серед них значне місце займає розгляд механізму створення фінансової бульбашки на іпотечному ринку. Погоджуємося з точкою зору І. Кравченко і Г. Багратяна, яка є домінуючою, що у США «неймовірно зростали іпотечні кредити. Якщо на початку правління Джорджа Буша щорічно лише 1,5 мільйони американців користувалися системою іпотечного кредитування, то на початку 2007 р. – понад 8 мільйонів. Не дивно, що за вісім років правління цієї адміністрації, коли темпи економічного зростання різко впали (порівняно з восьмирічним терміном правління Біла Клінтона), знову з'явився бюджетний дефіцит, зовнішній борг почав зростати, США були втягнуті в дві війни (Ірак і Афганістан). Водночас американці, беручи іпотечні кредити, замість оренди нарешті почали жити у своїх «власних» будинках»²⁴¹.

В цих дослідженнях поза увагою лишається фактор довіри, який був покладений в основу так званих низькоякісних іпотечних кредитів (subprime), механізм яких розроблявся «креативними фінансистами» Wall Street. За формою низькоякісні кредити – це позики клієнтам з проблемною кредитною історією, низькими доходами або відсутністю накопичень для початкового внеску. За методами упередження ризиків – розподіл ризиків неплатоспроможних позичальників серед великої і дуже великої їх кількості. Насправді перша хвиля накрила певні банки, перш за все, Citigroup та UBS, друга – іпотечні агентства, серед яких першими опинилися IndyMac і Bancorp Inc. У цій кризі регулятори звинувачуються за зневагу до фундаментальних

²³⁹ Guiso L. Cultural Biases in Economic Exchange / L. Guiso, P. Sapienza // NBER Working Paper. – 2005. – № 1105.

²⁴⁰ Seccia A. Effects of political-economic integration and trade liberalization on export of Italian Quality Wines Produced in Determined Regions (QWPDR) / A. Seccia, F. Santeramo, G. de Blasi, D. Carlucci // MPRA Paper 7730. – University Library of Munich. – 2007.

²⁴¹ Кравченко І. Криза та регулювання фінансової системи / І. Кравченко, Г. Багратян // Вісник Національного банку України. – 2009. – № 1 (155). – С. 19–27.

принципів кредитування: орієнтації на доходи і активи позичальників. Особливістю низькоякісних іпотечних кредитів стало припущення, що у разі дефолту житло завжди вартуватиме вище за позику. Ланцюгом у системі низькоякісних іпотечних кредитів є рейтингові агентства, що працювали з неякісними моделями оцінювання рейтингів складних структурованих низькоякісних боргів. До того ж інвестори (такі як пенсійні фонди) не стали витратитися на власні системи оцінювання ризиків, а поклалися на рейтингові агентства.

Як видно, головний ланцюг в системі низькоякісного іпотечного кредитування – клієнт був поза підозрою. Член керівної ради Європейського центрального банку і голова Центрального банку Фінляндії Е. Лііканен оцінює таку бізнес-модель так: «Клієнти отримували позику фактично без яких-небудь додаткових вимог. До них існувала довіра, відповідно вони отримували кредит і виплачували його, а процентна ставка залишалася низькою. Щодо низькоякісних клієнтів, тобто клієнтів з низькою кредитоспроможністю, мали б виникнути сумніви, чи зможе такий клієнт виплатити даний кредит. Однак оскільки ціни на нерухомість зростали, ситуація із залученням низькоякісних позичальників розглядалася як допустима»²⁴².

Можна вважати, що основою низькоякісного іпотечного кредитування була абсолютна довіра до клієнта. За формою це щось на взірєць відносин у колонії для неповнолітніх та ідеєю виховання «нової людини» А. Макаренка. Проте лише за формою, тому що за суттю відносини у колонії А. Макаренка контролювалися рублем, оскільки насправді він створив комерціалізовану структуру, в якій комунари виробляли електрообладнання і фототехніку за австрійською технологією, отримуючи немалий дохід. У випадку з низькоякісним кредитуванням треба бачити ще довіру до схеми, що вдалося завоювати її розробникам. Однак схема виявилася незахищеною.

Із ситуації з низькоякісними іпотечними кредитами можна зробити один висновок загального характеру: із збільшенням довіри на ринку зростає активність його учасників і розпочинається економічне зростання; чим нижча довіра на ринку, тим раціональнішими і стриманішими стають його учасники навіть тоді, коли доцільно рішуче діяти, що призводить до зниження темпів економічного зростання, а в зростанні масштабів недовіри – до кризи.

Як певне теоретичне підґрунтя осмислення фактора довіри у розвитку економічних процесів можуть бути прийняті інноваційні синергетичні теорії аналізу критичного стану економічної системи. Вони є міждисциплінарною галуззю дослідження систем з нелінійною динамікою, нестійкою поведінкою, ефектами самоорганізації, наявністю хаотичних режимів, біфуркацією. Суть їх певною мірою можна пояснити фактами, що стали поштовхом для серйозних наукових узагальнень. У 1963 р. метеоролог Е. Лоренц випробовував модель конвенції повітря, що він розробив із використанням системи диференціальних рівнянь. Спочатку розрахунки були здійснені з точністю до тисячних. Після цього перевірка виконувалась на комп'ютері з шестизначними цифрами. Порівняння отриманих результатів виявило значні розходження між першим і другим. Вчений не припускав, що така несуттєва зміна інформаційної

²⁴² Макаров В. Л. Экономика знаний: уроки для России / В. Л. Макаров // Вестник РАН. – 2003. – № 5.

бази призведе до великих розбіжностей. Аналіз привів його до формулювання цього явища як динамічного хаосу²⁴³.

З огляду на ідеї теорії хаосу є достатньо підстав припустити, що поведінка суб'єктів економічних процесів є прогнозованою. Беручи як вихідну точку їх стан на певний час, можемо виявити, що станеться з ними у майбутньому. Найменша неточність у визначенні початкового стану системи із зростанням часу збільшує непередбачуваність до втрати можливості його прогнозувати, особливо при вирішенні завдання щодо визначення часу виникнення критичного стану.

Нині теорії аналізу критичного стану розвиваються під різними назвами. Так, у Німеччині вона має назву синергетики, у франкомовних країнах – теорії дисипативних структур, у США – теорії динамічного хаосу. Для економічної науки важливими є її результати щодо природи криз і шляхів їх подолання. Ці дослідження у соціально-економічних аспектах знаходяться на початковому етапі. Вони здійснюються настільки інтенсивно, що є достатньо підстав незабаром очікувати суттєві результати. Звернемо увагу на теорію катастроф, що досліджує самоорганізуючі системи у термінах «біфуркація», «аттрактор», «нестійкість», а також теорію змін з її поняттями «стрибка», «фазового переходу», «катастрофи».

Пов'язуючи інноваційні синергетичні теорії з проблематикою довіри у розвитку економічних процесів, треба зазначити, що остання є стійкою до того часу, поки не з'являються певні сумніви, підозри щодо надійності існуючих відносин, наявних партнерів, прийнятих рішень і т. ін. Ці явища є, якщо виникають підстави узяти під сумнів існуючий стан речей. Останні роки подібні ситуації відстежуються, наприклад, у торгово-економічних зв'язках України із стратегічним партнером країни – Росією. Немало сумнівів щодо надійності з'явилося останнім часом до долара як валюти міжнародних резервів та до валютно-курсової політики Національного банку України. Значні сумніви мають громадяни України щодо щирості бажання політиків у проведенні заявлених у їхніх програмах реформ. Цей ланцюг можна продовжити. У разі появи фактів недотримання обіцянок, обману тощо сумніви переростають у недовіру. За цим настає фаза руйнування системи відносин, яка може набути характеру ланцюгової реакції. Відомо, що у розвинутих країнах багато договорів укладаються усно на великі суми. Слово тут є найкращою печаткою. Його порушення навіть з одним партнером може зробити банкрутом порушника, оскільки й інші партнери не будуть йому довіряти і намагатимуться припинити з ним бізнес.

Отже, ефекти недовіри можна пояснити так: несуттєва причина порушує рівновагу системи і призводить до ланцюга наслідків, кожний з яких є суттєвішим за попередній: недотримання слова – недовіра партнера – порушення угоди партнером – недовіра учасників ринку – втрата партнерів – небажання учасників ринку мати економічні відносини з порушником слова – витіснення з ринку і т. д., і т. п. Недотримання слова бізнесмена стало у цьому умовному прикладі флуктуацією, що призвело до появи певної нестійкості системи. Поява недовіри до порушника слова є точкою біфурка-

²⁴³ Albers S. Die Wertschöpfungskette des Handels im Zeitalter des Electronic Commerce / S. Albers, K. Peters // Marketing, ZPF. – 1997. – Heft 2.

ції, з якої розпочався переломний, критичний момент у розвитку системи, з якої вона пошукує вибір нового шляху побудови економічних відносин. Для порушника ділового слова з точки біфуркації починається розгалуження варіантів розвитку або це для нього точка, у якій відбувається катастрофа, тобто радикальні зміни. На цій фазі надто непередбачуваним є розвиток. Особливо руйнівним він буває тоді, коли на систему впливають не тільки внутрішні флуктуації, силу і напрямок яких легше прогнозувати, а й зовнішні, що надто складно, а нерідко й неможливо передбачити.

Алгоритм формування довіри показано на рис. 4.10, з прив'язкою до валютного ринку. В умовах сталого економічного розвитку валютний курс відповідає ситуації з ринковою рівновагою. Суб'єкти ринкових відносин мають довіру до національної грошової одиниці і будують свої відносини з огляду на її стабільність. При перших дефуркаціях, що викликають щонайменші зміни валютного курсу, з'являються сумніви щодо надійності національної валюти. Учасники ринку (домашні господарства і корпоративні клієнти) насторожено спостерігають за подіями з позицій можливості певних втрат. Держава також намагається діяти таким чином, щоб заспокоїти ринок. З метою підтримки курсу на валютному ринку центральний банк здійснює прямі інвестиції, проте резерви поступово зменшуються. У цей час ще далеко не всі учасники ринку усвідомлюють про загрозливу небезпеку. Загальне хвилювання починається тоді, коли регулятор валютного ринку не може забезпечити стабільність і здійснює девальвацію або ревальвацію грошової одиниці. Відповідно сумніви переходять у стан недовіри. Із суттєвим зменшенням резервів (проте задовго до повного їх вичер-

Рис. 4.10. Формування довіри на валютному ринку

пання) відбувається спекулятивна атака, що поглинає залишок резервів. Недовіра набирає таких розмірів, що розпочинається лавиноподібна криза, яку Н. Я. Янковський, Ю. В. Макогон і А. М. Рябчин назвали психологічною²⁴⁴. Кожний поспішає скористатися своїми депозитами чи іншими заощадженими коштами, перевести їх у твердоконвертовану валюту з тим, щоб не допустити повного знецінення своїх заощаджень у національній валюті.

Можливий алгоритм подальших дій держави полягає у перенесенні своєї активності за кордон і залученні валютних кредитів. Ажіотажний попит на валюту тепер можна задовольнити за рахунок кредитів міжнародних фінансових організацій, як правило МВФ або іноземних урядів. Іноді кредиторами можуть виступати приватні інституції. Якщо не стануться нові спекулятивні атаки на валютному ринку, що спонукають уряд звернутися до решти валютних резервів, криза зупиниться і поступово відновиться довіра. Проте, наскільки довготривалим буде цей процес, тяжко спрогнозувати. Справедливо пишуть Н. Я. Янковський, Ю. В. Макогон і А. М. Рябчин, що «чергування спекулятивних атак з поверненням довіри інвесторів виглядає природним тому, що ринкові оператори не мають чіткого уявлення про потенційну величину резервів, яку держава задіюватиме при атаці на національну валюту. Існування такої схеми обумовлюється тим, що у спекулянтів, фактично, немає вибору: вони нічого не втрачають, атакуючи національну валюту, навіть якщо небезпека відмови влади від фіксованого валютного курсу не реалізується на практиці»²⁴⁵.

Недовіра інвесторів до валютно-курсової політики має значні негативні наслідки для економіки. Вона суттєво ускладнює і здорожує захист обмінного курсу. Алгоритм його захисту (рис. 4.11) показує, що утримання обмінного курсу на фіксованому рівні потребує великих витрат з огляду на девальваційні очікування у минулому операторами ринку. Намагаючись випередити момент девальвації, кредитори можуть запрошувати вищі процентні ставки, що призводить до формування настільки великої суми боргу, який складно обслуговувати без заходів зі знецінення національної грошової одиниці. Одночасно можна очікувати удар по обмінному курсу з боку профспілок, що підвищують тарифні ставки заробітної плати, які можуть виявитися не підйомними для суб'єктів підприємницької діяльності. Зрештою, останні поступово входять у фазу не конкурентоспроможності.

Інша ситуація з недовірою до валютно-курсової політики виникає у тих випадках, коли девальваційні очікування учасників ринку спрямовані на майбутнє. У такому разі включається механізм підвищення короткострокових процентних ставок, що забезпечують тимчасовий захист валюти. Високі процентні ставки можуть зменшити поступлення до державного бюджету, негативно вплинути на ринок праці і сферу виробництва.

²⁴⁴ Экономическое развитие стран Юго-Восточной Азии // Экономика и управление в зарубежных странах (по материалам зарубежной печати). Ежемесячный информационный бюллетень. – М. : ВИНТИ, 2008.

²⁴⁵ Янковський Н. А. Инновационные и классические теории катастроф и экономических кризисов : моногр. / Н. А. Янковский, Ю. В. Макогон, А. М. Рябчин / под ред. Макогона Ю. В. – Донецк : ДонНУ, 2009.

Алгоритм захисту обмінного курсу за умов відсутності довіри до валютно-курсової політики держави

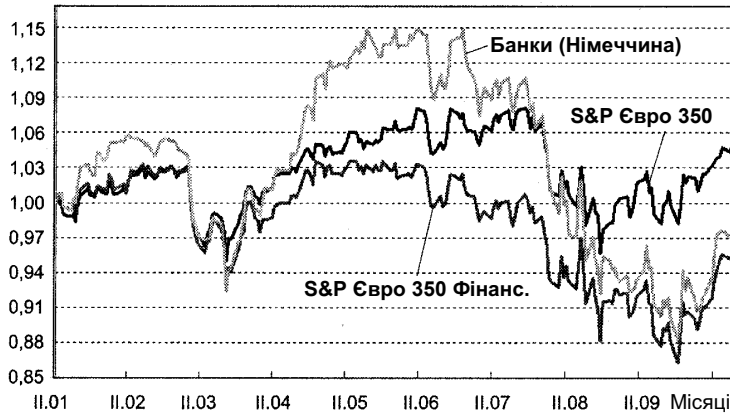
Рис. 4.11. Алгоритм захисту обмінного курсу за умов відсутності довіри до валютно-курсової політики держави

В теорії міжнародної економіки і фінансів в останні роки розвивається категорія «парадоксу довіри» (paradox of credibility). Суть її полягає в тому, що за умови зростання довіри до кредитної фінансової інституції зростає її реальна ліквідність і завдяки цьому розширюється вартість ресурсів, що можна спрямувати на кредитну діяльність. Відповідно зростає вартість активів. Крім того, із довірою до фінансово-кредитних органів, перш за все, монетарних, з'являються додаткові можливості для регулювання інфляційних процесів і уникнення фінансової нестабільності. Як показав В. Козюк, довіра до центрального банку підвищує значення флуктуацій у фінансовому секторі за умови помірних процентних ставок і низької інфляції навіть за експансії ліквідності. На ці процеси накладається глобалізація, що послаблює залежності національних ставок від національних макропроцесів і формує проциклічний характер переливів капіталу щодо коливання вартості активів.

Згідно з моделлю В. Козюка, «переливи капіталів розігривають ціни на активи на фазі припливу та сприяють їх швидкому обвалу на фазі відпливу. Разом із зростанням значення флуктуацій у фінансовому секторі для решти економіки макрофінансова нестабільність може виникнути навіть на підґрунті стабільності цін»²⁴⁶. Крім того, парадокс довіри проявляється у розширенні фронту спекулятивних операцій, що призводить до розбухання фінансових агрегатів. Можливості для цього створюються завдяки м'яким умовам ліквідності ринку, що формуються на основі більшої гнучкості монетарної політики при підтриманні цінової стабільності.

²⁴⁶ Козюк В. В. Монетарні засади глобальної фінансової стабільності : моногр. / Віктор Валерійович Козюк. – Тернопіль : ТНЕУ, «Економічна думка», 2009. – 728 с.

Парадокси, що виникають через особливості формування довіри у ринкових відносинах, пов'язані значною мірою із психологією сприйняття інформації про рішення, що приймаються певними суб'єктами. У господарській практиці викликають незрозуміння і здивування випадки, коли після оголошення втрат зростає ціна акцій, і навпаки. Типовий випадок демонструється на рис. 4.12, де наведена вартість акцій великих європейських банків та промислових і фінансових організацій із січня по жовтень 2007 р. Як видно з рис. 4.12, вартість акцій 350 великих європейських компаній у жовтні не сильно знизилась порівняно до рівня травня-червня, а в банківському секторі все відбувається навпаки.

Рис. 4.12. Вартість акцій європейських банків і 350 промислових і фінансових організацій із січня по жовтень 2007 р.

Джерело: [247].

Пояснення наявності протилежних тенденцій полягає у тому, що 2-3 великих банки опублікували інформацію про збитковість діяльності. Наслідком розкриття таких даних стало зростання їхніх акцій і загалом акцій банків. Ситуація парадоксальна – ви оголошуєте, що у вас є збитки, а ваші акції зростають у ціні. Ось як формулює цю тенденцію Е. Лііканен: «Якщо існує підозра, то всі ціни на акції падають, тому що немає довіри. Однак, якщо деякі банки оголошують, що у них є збитки, тобто визнають їх і списують, то інвестори цим банкам починають довіряти. Тому сучасні інструменти фінансового ринку – це дуже складні речі»¹⁷⁸. Така парадоксальна, на перший погляд, ситуація виникає тому, що учасники ринку сприймають відкритість в умовах появи негативних тенденцій в діяльності фірми, обумовлених дією зовнішніх факторів, як прояв впевненості у наявності можливостей для труднощів, що склалися. У такому разі природно виникає довіра до акцій таких банків і прагнення придбати їх в даний час, поки ще ціни на них не високі. Це означає, що поява віри в майбутні успіхи фірми перериває негативну тенденцію, незважаючи на те, що реальних підстав для придбання її акцій ще немає.

²⁴⁷ Макаров В. Л. Экономика знаний: уроки для России / В. Л. Макаров // Вестник РАН. – 2003. – № 5.

4.3. Довіра в системі міжнародних економічних і фінансово-кредитних відносин

Процеси на валютно-фінансовому ринку за своєю суттю розвиваються за подібними сценаріями незалежно від рівня економічного розвитку держави. Проте їхня швидкість у розвинутих країнах значно вища за країни, що розвиваються. Крім того, вони характеризуються вищими показниками прискорення через кращу забезпеченість сучасними інформаційно-комунікаційними ресурсами та розвиненість Інтернет-бенкінгу. Їх вивчення є важливим для України за двома позиціями. По-перше, досвід, що накопичується розвиненими країнами в управлінні ринковими змінами, доцільно трансформувати для використання на національному рівні. По-друге, в умовах розширення інтегрованості країни у світовий економічний простір українським підприємствам і уряду доводиться грати за кордоном за міжнародними правилами. Надзвичайно важливо своєчасно виявляти світові тенденції в існуванні довіри до дій гравців ринку (перш за все, великих, від яких залежить стан всієї світової чи регіональної економіки), коливання її в один чи інший бік, та вживати заходи, що попереджують негативний вплив на національну економіку або такі, що сприяють використанню сприятливих тенденцій для розвитку національної економіки.

Сучасні теорії в соціально-економічних науках розглядають довіру як головну характеристику, яка відрізняє розвинуте суспільство від інших. Вона має всеосяжні масштаби у тому розумінні, що характерна не лише відносинам на рівні окремих індивідуумів, а й у сфері громадських і урядових інститутів. Зрештою, категорія довіри піднімається до рівня держави як особливої організації суспільства та її міждержавних відносин. Суспільства з найвищим рівнем довіри, за класифікацією Ф. Фукуями, є добірними. Ця їхня винятковість полягає у тому, що вони сформувалися, розвинулися і функціонують нині на основі довіри. До таких суспільств зараховуються держави з ліберальною демократією – США, Німеччина, Японія. Натомість інші європейські країни, як і традиціоналістські країни (Китай, Індія, Мексика), належать до суспільств з нижчими показниками рівня довіри. «Полегшене виробництво, винахід корпорації «Toyota», як буде показано в якості прикладу суспільного нововведення, що могло з'явитися лише у суспільстві з високим рівнем довіри»²⁴⁸.

Довіра є особливим фактором у системі формування людського капіталу. Більшість якостей, пов'язаних з культурою і наукою, індивід має можливість розвивати самостійно. На відміну від них, заслужити довіру чи розвинути взаємну довіру можна лише в системі соціальних відносин. Умовами виникнення довіри, за Ф. Фукуямою, є чесність, відповідальність, здатність до співробітництва, почуття обов'язку перед оточенням.

Масштаби довіри часто визначають відмінності в економічних устроях різних держав. У суспільствах, де превалюють цінності, що позначаються як кровне споріднення, одночасно є низький рівень довіри поза родинними зв'язками, переважає організація бізнесу у формі малих сімейних підприємств. Активний недержавний сектор економіки успішно розвивається в країнах з розвинутими мережами освітніх установ, лікарень,

²⁴⁸ Фукуяма Ф. Доверие. Социальные добродетели и путь к процветанию : пер. с англ. / Ф. Фукуяма. – М. : ООО «Издательство АСТ»: ЗАО НПП «Ермак», 2004. – С. 730. (Philosophy).

церков, благодійних союзів. Він будується на позасімейному принципі. З огляду на це відносно легко пояснити виникнення великих сучасних корпорацій з ефективними системами організації і менеджменту у США, Японії та Німеччині. Саме в цих державах з різними основами духовного життя існував доволі високий рівень довіри поза родинними зв'язками. Як наслідок, ці країни отримали значний приріст людського капіталу.

У науковій літературі до проблематики довіри активніше почали звертатися західні фахівці, що вивчають організацію інформаційних потоків у мережі Інтернет. У загальній постановці вони виходять з того, що «довіра», зазвичай, сприймається як синонім слів «істина» або «правдоподібність». Звертається увага також на те, що поняття «довіра» спотворюється дезінформацією шляхом поширення чуток або інформації, призначеної для обману інших. З цього виникає потреба оцінки, контролю і відбору мережевої інформації²⁴⁹.

Загальнотеоретичні розвідки, що орієнтовані на потреби організації інформації в системі Інтернет, значною мірою є інтересом і в економіці. Вартують виділення такі аспекти довіри як повнота і своєчасність інформації²⁵⁰. Зауважимо, що Інтернет і економіку об'єднує глобальність масштабів та потреба в комунікаційних мережах. Йдеться про те, що довіру заслуговують лише рішення, які розроблені і прийняті на основі достатніх та своєчасно отриманих даних.

Серед факторів, що дають змогу оцінювати інформацію і довіряти їй, важливе місце відводиться посередникам. Їхнє завдання при нинішній інтенсивності і розгалуженості інформаційних потоків полягає у вмінні відборі якісної, тобто правдивої і суттєвої інформації. Це означає, що посередники не повинні бути лише засобом передачі інформації, а вміти передавати споживачам її потрібність і корисність. Наприклад, таку роль виконують такі міжнародно визнані джерела посередницької інформації, як CNN або BBC, до яких у всьому світі є високий рівень довіри.

З огляду на проблеми ліквідності у реальному та фінансовому секторах українських підприємств варто звернутися до аналізу аналогічних процесів у розвинутих країнах. Типовими можна вважати події навколо англійського банку "Northern Rock", що розпочалися 13 вересня 2007 р. Передісторія цих подій полягала в тому, що банк через проблеми з ліквідністю звернувся до Центрального банку Великобританії із заявою про надзвичайне фінансування. Це було великою несподіванкою, тому що за останні 100 років у таких складних ситуаціях не опинявся жоден англійський банк. Відразу потекли інформаційні потоки через мережу Інтернет до вкладників, а вони відповідно в режимі online отримали доступ до своїх вкладів і почали їх спустошувати. Ті, кому не поталанило вночі розпорядитися своїми коштами на банківському рахунку, вранці були вже біля офісів "Northern Rock". Внаслідок цього, все зруйнувалося – в цей час вартість акцій банку "Northern Rock" впала більше, ніж втричі.

Цей доволі загальний опис подій показує, що схема банкрутства банку у випадку втрати довіри вкладників принципово не відрізняється від процесів, що простежуються

²⁴⁹ Almond G. A. The Civic culture. Political attitudes and democracy in five nations / Gabriel Almond, Sidney Verba. – New York : Princeton, 1963.

²⁵⁰ Burbules N. C. Paradoxes of the Web: The Ethical Dimensions of Credibility / Nicholas C. Burbules. – 2001.

на українському ринку з середини 2008 р. До цього треба додати ще один важливий елемент, який в багатьох випадках характерний будь-якій економіці. Сумніви у надійності банку, що банкрутує, виникають задовго до часу «Ч». Як стверджує член Керуючої ради Європейського центрального банку (ЄЦБ) Е. Лііканен²⁵¹, ще 9 серпня 2007 р. в ЄЦБ помітили наявність проблем з ліквідністю на європейському банківському ринку. У цей день проблеми з ліквідністю відчували багато комерційних банків. Одночасно і для ЄЦБ стало проблемою те, що його базова ставка становила 4% при значно вищій реальній ставці на ринку. Якщо ж простежити ставки «овернайт» (тобто за одноденними кредитами) для євро, долара та фунта стерлінгів, то всі вони пішли вгору. Це є свідченням того, що економічний клімат змінився не в якій-небудь окремій країні чи в Єврозоні, а у цілому світі. Отже ринки грошей і капіталу є явищами світового масштабу. Чим сильніший обвал в одному місці, тим більше він змінює економічну ситуацію в інших частинах світу.

Модель міжнародних економічних відносин України з ймовірними партнерами на міжнародному ринку капіталу може бути такою:

а) Україна тісно співпрацює з Міжнародним валютним фондом у питанні підтримки своїх ініціатив щодо виходу з кризи та реформування економіки;

б) Україна веде переговори із США, Європейським Союзом, Японією, Світовим банком щодо отримання кредиту у разі браку коштів з урахуванням допомоги МВФ. За оцінками експертів Інституту Брукінгс (The Brookings Institution), крім коштів МВФ Україна потребувала у 2009 р. додатково близько 5 млрд. дол. У доповіді цього інституту «Залучаючи Україну у 2009 році» формулюються рекомендації президенту й уряду США у питаннях допомоги Україні в подоланні наслідків економічної кризи «працювати з такими партнерами як Європейський Союз, МВФ, Світовий банк та іншими, звертаючи увагу на цю проблему як пріоритетну з метою скликання конференції донорів, на якій і буде забезпечено виділення додаткового фінансування цього року в 5 млрд. дол. Цю допомогу необхідно прив'язати до виділеної позики МВФ та виробити умови, які узалежать додаткове фінансування від конкретних реформ в енергетичному секторі. Уряду США необхідно розглянути виділення коштів як частину цих реформ. Вашингтон повинен також вимагати від України повернутися до надзвичайно важливих економічних реформ для сприяння швидшому відновленню її економіки, а також розглянути питання про зменшення торгівельних бар'єрів для українських товарів»²⁵²;

в) Україна веде переговори щодо отримання кредиту в Росії, Китаї та інших країнах. При цьому мають враховуватися взаємні претензії і невирішені проблеми. Так, щодо Росії, то до них належать вартість оренди для перебування в Севастополі Чорноморського флоту, ціни на транзит газу, ціна на газ, кордони в Азовському морі і т. ін. На протипагу Росії, Китай має сьогодні менше невирішених проблем з Україною. Ймовірність отримання кредиту від Китаю з прив'язкою лише до економічних (без політичних) мотивів є вищою;

²⁵¹ Макаров В. Л. Экономика знаний: уроки для России / В. Л. Макаров // Вестник РАН. – 2003. – № 5.

²⁵² Рекомендації новій адміністрації США стосовно України. Погляд провідних американських експертів. Обговорення доповіді Брукінгс Інституту «Залучаючи Україну у 2009-му» [Електронний ресурс] // Фонд Демократичні ініціативи. – 2009. – 27 квітня. – Режим доступу до ресурсу : <http://dif.org.ua/ua/press/xfnfxmny>.

г) Україна веде переговори щодо отримання кредитних ресурсів для виходу з кризи у різних країнах з метою диверсифікації майбутньої заборгованості і створення конкуренції ймовірним партнерам.

Загальна ситуація на валютно-фінансовому ринку України протягом останніх трьох років має тенденцію до погіршення. Масштаби загострення ситуації в економіці і на фінансових ринках виявилися на багато гіршими, ніж прогнозувалося. Як відзначається у звіті Національного банку України, «на ситуацію істотно вплинула штучно спровокована недовіра у населення до фінансового стану окремих банків і банківської системи в цілому та відплив коштів»²⁵³. Над банківською системою країни нависла загроза втрати суверенітету. Вхідження у національну банківську систему іноземних власників та іноземного капіталу ускладнило прогнозування і контроль ефективності її функціонування.

Світова і національна фінансова криза має багато причин, що своїми коріннями сягають як за кордон, так і в середину країни. Розглянемо лише аспекти, що пов'язані з фактором довіри до діяльності фінансово-банківських установ, який, на відміну від українських традицій, останнім часом розглядається на всіх рівнях управління. Довіра на українському ринку стає значно суттєвішим фактором поширення кризових явищ, ніж в інших країнах з ринками, що розвиваються і формуються, як і ринками розвинутих країн. Складається враження, що Україна може стати класичною країною нарощування недовіри до всієї банківської системи, в т. ч. з НБУ, державними і комерційними банками. Вона посилюється діями всього державного менеджменту – адміністрації Президента, уряду, більшістю і опозицією у Верховній Раді, НБУ. Не все робиться і самими банківськими установами для утримання чи повернення довіри. Нерідко банки відмовляють у поверненні депозитів, термін дії яких завершився, автоматично пролонгуючи договори. Зрештою, у сферу недовіри потрапила не лише банківська, а й уся фінансова система.

Внаслідок втрати довіри до фінансово-банківської системи, склалася ситуація, коли темпи відпливу капіталу після початку кризи є високі, а кількість бажаючих забрати депозити не зменшується. У першому кварталі 2009 р. відплив з депозитних рахунків досяг 47 млрд. грн., тоді як ще минулого року за цей період приплив коштів по системі становив 15 млрд. грн.²⁵⁴. Через недовіру всій системі гроші витікають не лише з проблемних, а з усіх банків.

За соціологічними дослідженнями компанії R&B Group 79,6% респондентів у березні 2009 р. не довіряли жодному банку країни²⁵⁵. На відміну від інших країн, наприклад Росії, в Україні втрачена економічна і політична певність у системі. Численна кількість вкладників банків прагне зняти гроші із своїх рахунків. Протягом третього кварталу 2009 р. обсяг депозитів фізичних осіб повільно зростав, але переважно в іноземній валюті²⁵⁶. Це

²⁵³ Національний банк України. Річний звіт [Електронний ресурс]. – 2008. – Режим доступу : http://www.bank.gov.ua/Publication/an_rep/A_report_2008.pdf.

²⁵⁴ Рейтинг банків, що втратили найбільше депозитів [Електронний ресурс] // Економічна правда. – 2009. – 30 квітня. – Режим доступу : <http://www.epravda.com.ua/publications/49f8894977fa0/>

²⁵⁵ Чигир С. Чому поляки довіряють банкам, а українці – ні? [Електронний ресурс] // Економічна правда. – 2009. – 7 квітня. – Режим доступу : <http://www.epravda.com.ua/publications/49daffbcaff1f/>.

²⁵⁶ Рейтинг надійності банківських вкладів [Електронний ресурс] // Економічна правда. – 2009. – 06 листопада. – Режим доступу : <http://project.ukrinform.ua/news/13650/>.

є виявом недовіри до національної валюти, курс якої до твердо конвертованих валют постійно знижується. Бездіяльність у таких умовах з плином часу загрожує появою численних колапсів і шоком для всієї економіки. Банківська система функціонує, але лише завдяки рефінансуванню з боку Національного банку України.

Падіння довіри завжди кореспондується в економіці з втратою економічних вигід. Вихід із такої ситуації потребує енергійного пошуку всіляких резервів повернення довіри. Якщо цього не відбувається, прискорюється процес наростання кризи і пов'язаних з ним економічних втрат. Щодо банківської системи України, як відзначають заступник директора Європейського департаменту МВФ Д. Пазарбазіолу і директор Світового банку по Україні, Білорусі і Молдові М. Райзер, якщо падіння довіри до неї сягне тієї межі, коли вкладники не вважатимуть жоден з банків безпечним, то вони, замість переведення своїх заощаджень з однієї установи до іншої, взагалі почнуть покидати банківську систему. «Якщо системна криза є ймовірною, – пишуть Д. Пазарбазіолу та Д. Райзер, – то держава зобов'язана втрутитися»²⁵⁷. Йдеться про вжиття заходів щодо відновлення довіри до фінансово-банківських органів і забезпечення надійності їх функціонування.

Отже, правомірно стверджувати, що втрата довіри до певної ланки економічної системи зумовлює відповідні втрати. Це є кількісним вимірником довіри (недовіри) до цієї ланки. Треба мати на увазі, що довіра до економічної ланки є комплексним показником, який включає в себе оцінку економічними агентами спроможності успішно діяти як самого суб'єкта підприємницької діяльності, так і тих, хто йому сприяє чи протидіє. Особливо важлива у такому сенсі роль держави, яка має великі можливості щодо забезпечення необхідних гарантій громадянам і юридичним особам. Місію відновлення довіри держава може успішно виконувати у разі прийняття рішень, що відновлюють умови, за яких відтворюються здатності досягнення економічних цілей.

Спробуємо розкрити сформовану вище тезу детальніше. Відповідно до закону України «Про Фонд гарантування вкладів фізичних осіб»,²⁵⁸ кожному вкладнику гарантується відшкодування коштів за його вкладами, в т. ч. відсотки, в розмірі вкладів на день настання недоступності вкладів, але не більше 150000 грн. Таке рішення мало б заспокоїти вкладників і пересвідчити їх у безпечності заощаджень. Відповідно до закону, встановлено обмеження, що ускладнюють отримання коштів у разі настання в них потреби. Зокрема, передбачено, що фонд видає вклади лише у випадку ліквідації банку, а не тоді, коли клієнт не може отримати їх у кредитній установі.

За зазначених умов, реально можна отримати вклад щонайменше через багато місяців з урахуванням процедури банкрутства банку. Остання розпочинається із моменту запровадження тимчасової адміністрації, що призначається на півроку. Закон не виключає затягування термінів проголошення банкрутства банку, тому що тимчасову адміністрацію призначає не суд, а Національний банк України, який у більшості випадків є винною стороною через недостатність контролю діяльності банка-бан-

²⁵⁷ Пазарбазіолу Д. Зміцнення українського банківського сектору: принципи участі держави / Д. Пазарбазіолу, Д. Райзер // Дзеркало тижня. – 2009. – 30 травня – 5 червня.

²⁵⁸ Закон України № 2740-III «Про Фонд гарантування вкладів фізичних осіб» від 20.09.2001 р.

крута. Інакше кажучи, той факт, що фонд відшкодовує вклади не у випадку неповернення депозиту банком, а у разі його банкрутства, суттєво знижує довіру до банку.

Вище йшлося про принцип «рівності жертв», що виправдав себе в автомобільній промисловості США при вирішенні проблеми відновлення довіри. Нині в системі економічних відносин України повернення довіри потребує насамперед сфера фінансово-банківської діяльності, тому що вона опинилася у найскрутнішому становищі і стримує подолання кризових явищ в інших сферах народного господарства. У цій системі не меншою мірою, ніж в автомобільній промисловості США, напрошуються заходи, що відповідали б принципу «рівності жертв». При розгляді рішень кризового менеджменту, які вживаються в країні, здається, що, навіть коли і застосовуються методи «рівності жертв», реально з боку фінансово-банківської системи і уряду в жертву приносяться лише клієнти. Чого варта, наприклад, заборона відчужувати майно, що перебуває у заставі за кредитом, оскільки в цьому разі виграє недбайливий клієнт банку, а потерпає той, хто успішно працює, тому що фінансові складнощі банку відображаються саме на останньому. Такі кроки є контрпродуктивними і можуть хіба що викликати ланцюг банкрутств банку та його клієнтів. Щодо клієнтів слабих банків, то вони б схвально сприйняли намагання і наполегливість щодо злиття цих банків із сильнішими та переведення їхніх активів і пасивів в інший банк.

Входження України у фазу кризи фахівці оцінюють по-різному. Називаються причини як внутрішнього характеру, так і зовнішньоекономічні. Більшість з них є беззаперечними. При цьому не вбачають, що криза в Україні є переважно кризою довіри. Навіть якщо вона не розпочиналася по-іншому, то нині все більшою мірою є такою. На фоні катастрофічного падіння довіри до всіх банки втратили впевненість, що їхні клієнти довго триматимуть свої депозити. Незважаючи на те, що в проблемних банках Національний банк вводить тимчасову адміністрацію, вкладників не покидає бажання закрити свій депозитний рахунок, оскільки вони не довіряють банкам. Така сама аура створюється і між фірмами, що не довіряють один одному.

Радикальнішим методом повернення довіри до банківської системи є реформаторський. Його ми пов'язуємо з побудовою новітньої банківської моделі, в якій в аспекті завдань відновлення довіри мають бути розроблені механізми, що забезпечать функціонування системи за умов мінімальних ризиків. Для банків з іноземним капіталом має обговорюватися відповідальність материнської фірми щодо підтримки довіри клієнтів. Одночасно Національний банк має оголошувати перелік комерційних банків, що працюють з високими ризиками і, незважаючи на вигідні пропозиції банківського продукту, можуть з високою ймовірністю стати банкрутами.

Оновлення банківської системи неможливе без якісно нової організації інформаційної роботи, орієнтованої на громадськість. Вона має бути високопрофесійною і зрозумілою для непрофесіоналів. Її треба доводити не тільки до учасників ринку, а й до вкладників. Останні мають розуміти не тільки функції системи, а й усвідомлювати її надійність. Задля цього банки мали би розробляти такі системи фінансового PR, що забезпечують глибоке розуміння клієнтами суті і можливостей послуг, які пропонуються. У найближчий час посилиться попит на довіру в сенсі того, що всі

вишукуватимуть відповідь на питання, кому все ж таки можна довіряти. Це означає, що всі суб'єкти товарно-грошових відносин потребуватимуть якісну інформацію щодо надійності банків та інших суб'єктів господарської діяльності і не співпрацюватимуть з ними *terra incognita*.

Пошук новітніх форм і методів відновлення особливо активно відбувається в умовах соціально-економічних і фінансових криз. Остання світова фінансова криза найбільш показова у цьому відношенні. Особливо це характерно для банківських установ, що не можуть налагодити нормальну діяльність без погашення соціально-психологічної напруженості навколо процесів грошового обігу та подолання тотальної недовіри до всієї системи. У пошук шляхів відновлення довіри і підвищення рівня фінансової стабілізації включаються установи, що представляють ринкову інфраструктуру. Показовим є досвід рейтингового агентства «Кредит – Рейтинг», яке започаткувало оцінювання надійності банківських депозитів. Основою присвоєння рейтингу є показники ліквідності банку, структура, концентрація і стабільність ресурсної бази, диверсифікація та якість активів, ефективність діяльності, ступінь чутливості банку до виникнення несприятливих економічних або політичних чинників, наявність підтримки і залучення ресурсів. Агентство обережно підходить до оприлюднення рейтингів, що здійснюється лише за бажанням банків. Зрозуміло, що не всі вони прагнуть відкритості, аби не викликати передчасної паніки. Тому лише лідери погоджуються на гласність, інші користуються інформацією для внутрішніх потреб²⁵⁹.

Формуючи довірливе ставлення до банківської системи, треба враховувати, що це завдання не може бути достатньою мірою вирішене поза фінансовим та правовим середовищем. Особливе місце в ньому займають страхові і державні інституції. Якщо йдеться про Україну, то тут дефіцит довіри до держави є більшим, ніж до банків. І це за тих обставин, що гарантовані виплати за вкладами збільшилися від 500 грн. у 1998 р. до 150,0 тис. грн. з листопада 2008 р. Більшість населення не впевнені в тому, що «Фонд гарантування вкладів фізичних осіб» буде реально використаний на підтримку банківської системи і в інтересах вкладників.

Незважаючи на те, що страхування вкладів – важливий крок вперед до підвищення рівня довіри, до висловлених вище міркувань, варто додати, що механізм гарантій треба конструювати з найвищими вимогами до прозорості і зрозумілості. Орієнтуючи його на створення довіри до банків, треба враховувати загальний рівень фінансової культури в країні. Він є такий, що навіть вкладники, які мають вищу освіту, часто не обізнані в тому, що їхні вклади на суму до 150 тис. грн. захищені державою. Ще меншою мірою вони уявляють собі умови повернення вкладів.

Довіра в системі фінансових відносин – це не лише продукт інституціональної політики держави і діяльності інститутів. Значною мірою вона визначається звичайними людськими відносинами та недоліками. Особливо небезпечною є ситуації із штучно викликаною панікою, зумовленою недостатньо глибоко обґрунтованими і необережними виступами аналітиків та експертів, які провокують появу чуток і панічних настроїв. Їх тиражують ЗМІ. Ймовірно, що назріла потреба у законодавчому

²⁵⁹ Хоружий Г. Соціально-психологічні аспекти фінансової кризи / Григорій Хоружий // Вісник НБУ. – 2009. – № 8.

регулюванні відповідальності за поширення неперевіреної інформації про стан фінансового ринку. У деяких випадках її треба розглядати як зворотну сторону або один з видів розкриття банківської таємниці.

Схема створення банківської паніки ретельно була розроблена для підриву довіри до Промінвестбанку. Починалося все у червні 2008 р. з викиду негативних матеріалів на «City light». Пізніше з'явилася інформація про фінансову неспроможність банку. Негативна інформація виходила і концентрувалася переважно в одному регіоні – Донецькій області. Мешканці Донецька почали одержувати SMS-повідомлення про доцільність зняття депозитних вкладів, розміщених у Промінвестбанку. 26 вересня 2008 р. біля будівлі обласної дирекції банку зібралося 100–150 осіб, які спробували достроково закрити депозити та зняти готівку із зарплатних карток. Паніка закінчилася введенням тимчасової адміністрації Національного банку України, що стало початком банкруцтва інших банків України.

Зовсім протилежна ситуація могла би виникнути за умов використання таких методів, що сприяють підтриманню довіри між суб'єктами економічних відносин. У сусідній з Україною Польщі народ не панікував і не штурмував банки. Національний банк Польщі спромігся знайти та застосувати надійніші засоби підтримання відносної фінансової стабільності, здійснюючи основний контроль за перебігом кризи за допомогою регулювання облікових ставок. Завдяки цьому вдалося здешевити кредитні ресурси і пом'якшити наслідки коливань валютного курсу. За оцінкою НБП, у державі населення зберігає довіру до банківських установ і відчуває фінансову кризу переважно в аспектах обмеження кредитування. У Польщі набагато менша залежність від іноземних запозичень, тому що більшу частину кредитних ресурсів польські банки отримали за рахунок вкладів населення та підприємств, незважаючи на те, що майже 90% кредитних установ є власністю закордонних банків, які, однак, у передкризові роки майже не фінансувалися з-за закордону²⁶⁰.

Довіра як людський елемент економічних відносин може змінюватися в умовах кризи щонайменше у двох напрямках: втрати і повернення. Якщо втратити її легко, іноді навіть такі процеси можуть відбутися миттєво, то повернути – дуже непросто. В історії незалежної України був період, коли треба було заслужити довіру до національної валюти. Йдеться про час введення гривні у грошовий обіг. Безпосередня робота над розробкою гривні як грошової одиниці нової української держави розпочалася у квітні 1991 р. Незважаючи на своєчасність її виготовлення, запровадження гривні потребувало введення перехідних грошей – купоно-карбованців, які взяли б на себе тиск інфляції і загрозу неплатежів. Це дало змогу згладити негативний вплив ностальгічних настроїв на запровадження нової грошової одиниці та психологічно підготувати населення до її сприйняття як національної валюти. Поступово формувалася і довіра до гривні.

25 серпня 1996 р. з'явився Указ Президента про грошову реформу в Україні. Вона проводилася 2–16 вересня 1996 р. Поступово вживалися заходи щодо формування довіри до гривні. Значною мірою це завдання вдалося виконати, хоча за 14 років її існування повної довіри (не кажучи вже про належну національну гордість) до себе вона

²⁶⁰ Чигир С. Чому поляки довіряють банкам, а українці – ні? [Електронний ресурс] / Чигир С. // Економічна правда. – 2009. – 7 квітня. – Режим доступу : <http://www.epravda.com.ua/publications/49daffbcaff1/>.

не заслужила. Про це свідчить, зокрема, обертання майже половини грошової маси поза банківським сектором, переважання тенденцій купівлі населенням іноземної валюти над її продажем. Недовіра до гривні посилювалася також через її поступову девальвацію і недотримання вимог конвертованості при впровадженні цього режиму.

На валютному ринку були і тенденції, які могли давати підстави для висновків щодо довіри населення до національної грошової одиниці. Так, у звіті НБУ за 2009 р. зазначається, що з боку населення існувала довіра до банківської системи²⁶¹. Цей висновок робиться на підставі того, що за період з 2006 до 2008 р. обсяг коштів фізичних осіб зріс майже в три рази. За 9 місяців 2008 р. сума коштів фізичних осіб збільшилась на 24% і становила 202 млрд. грн. Кошти, залучені від населення, становили третину зобов'язань банків. Більшість з них (79%) були розміщені на строкових вкладах. У національній валюті було розміщено 61% вкладів населення²⁶².

Ця статистика хоча й відображає позитивні тенденції, але її недостатньо для твердження про наявність повної довіри населення до банківської системи. Для вкладників України існувала дилема: в якій валюті відкривати свої вклади. Той факт, що 61% вкладів було розміщено у національній валюті, більшою мірою є наслідком переважання відсоткових ставок за гривневими вкладами над вкладами в іноземній валюті. Його не можна сприймати як наростання переконаності громадян у посиленні системи попередження виникнення валютних ризиків, оскільки офіційний курс гривні щодо долара США, починаючи з 1996 р. і 2008 р. мав таку динаміку (за 100 доларів США): 182,95; 186,17; 244,95; 413,04; 544,02; 537,21; 532,66; 533,27; 531,92; 512,47; 505,00; 505,00; 526,72²⁶³.

Для повернення довіри населення до банківської системи необхідні зрозумілі і переконливі дії компетентних органів. Їх ефективність визначається реакцією клієнтів, що втрачають свої заощадження. Наприклад, призначення Національним банком України тимчасової адміністрації в банках з метою забезпечення схоронності активів та капіталу при загрозі платоспроможності вказує на недовіру до них з боку держави. Воно автоматично формує недовіру до них і з боку клієнтів. Їх дії за таких умов будуть спрямовуватися на вилучення своїх депозитів. Щоб цього не сталося, тимчасовій адміністрації треба надати реальні повноваження щодо виконання всіх зобов'язань банку. Лише на такій основі можна утримати клієнтів від паніки і забезпечити ефективний пошук нормалізації діяльності банку.

Серед чинників повернення довіри важливе місце займає мистецтво мінімізації її втрати в період пікових ситуацій. Фінансові установи повинні не набираючи нових зобов'язань докладати максимум зусиль для обслуговування взятих раніше. У часи кризи не можна залишати поза увагою не тільки тих клієнтів, що в умовах кризи не розірвали своїх відносин з банком, а й тих, що за певних причин закрили свої рахунки. Як зазначає Г. Хоружий, «навчені гірким досвідом вкладники уважніше ставляться до банків, наприклад, менше зважують на рівень процентної ставки за депозитом,

²⁶¹ Дії Національного банку України в період загострення світової фінансової кризи. Аналітичний звіт [Електронний ресурс]. – К. : НБУ, 2009. – Режим доступу : http://www.bank.gov.ua/Publication/Analytical/Report_fin_kr.pdf. – С. 5–6.

²⁶² Там само.

²⁶³ Грошова і банківська статистика [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.bank.gov.ua/Statist/index.html>.

популярність бренду фінансової установи та розвиток її територіальної мережі, а надають перевагу надійності банку та якості обслуговування клієнтів»²⁶⁴. Інакше кажучи, вірність клієнту, переконання його у дотриманні зобов'язань, незважаючи на фінансові складнощі, поширення правдивої і добре аргументованої інформації про поступове відновлення позицій на ринку є надійним засобом створення сприятливої аури відновлення довіри, якщо не вдалося її утримати, а часто й втратити.

Серед ефективних методів повернення довіри населення до банківської системи є рекапіталізація банків. У багатьох країнах саме такий підхід дав змогу утримати ситуацію у банківському секторі під контролем за складніших умов, ніж в Україні. У кожній країні склалися свої відносини між банками і державою, що визначали рівень довіри останньої до банків. Відповідно, було необхідно пошукувати різні методи відновлення довіри до банків з боку клієнтів.

В Україні протягом 2007–2008 рр. майже вся сума грошової емісії спрямовувалася на викуп валюти. На рефінансування банків використовувалося лише 5–10%. Приріст грошової маси і приплив валюти в кризовий період суттєво зменшився. Здавалося б, Національному банку України вже неможливо повністю довірити процес рефінансування. Кращим рішенням буде мобілізація урядом грошей, що можна спрямувати в економіку шляхом рефінансування банків, через облігації і на цій основі розподіляти їх самостійно. При цьому потрібно забезпечити рекапіталізацію надійних банків, що можуть виконати функції фінансування підприємств.

Формування довіри до банківського сектору треба будувати на тій вихідній системі, що їхня надійність для клієнтів забезпечується державною системою нагляду. Особливе місце в ній належить Центральному банку, що з інституційної точки зору є відповідальним за ліквідність банківської системи та окремих банків. З цієї точки зору не можна допускати недовіру до Центрального банку. Клієнти комерційних банків повинні вірити, що він має достатньо власних і загальнодержавних ресурсів для вирішення платіжних проблем їхньої установи. Це означає необхідність створення системи, за якої прояви слабкості у діяльності Центрального банку повинні розглядатися або як упущення його менеджменту, що дає підстави для своєчасної постановки питання про недовіру керівництву, або як потребу у своєчасній підтримці банківської системи з боку держави.

У культурі сучасного бізнесу є правило – клієнт завжди правий. Якщо переносити цю умову на фінансово-банківський сектор, то варто було б розробляти систему управління ним, за якою клієнт не повинен втрачати кошти через упущення банківського менеджменту, оскільки він не може впливати на нього. Крім цього, для прийняття рішень щодо вибору установи для розміщення свого вкладу населення не має відповідної професійної підготовки. Тут рішення приймається майже тільки на довірі. Остання ґрунтується на розумінні, що регламентація і контроль діяльності комерційного банку – це прерогатива державних установ. З цих підстав держава не має перекладати на клієнтів збитки банків через упущення адміністративного менеджменту.

Довіра у системі економічних відносин – це найважливіший товар. Хто понесе свої грошові накопичення до фінансово-банківських установ, якщо не довіряє їм? Хто інвес-

²⁶⁴ Хоружий Г. Соціально-психологічні аспекти фінансової кризи / Григорій Хоружий // Вісник НБУ. – 2009. – № 8.

тує свої капітали у державу, уряд якої не має довіри в середині країни і за кордоном? Хто купуватиме державні облигації, що випущені державою-банкрутом? Відповідь одна – ніхто. В Україні у політичному істеблшменті часто дебатуються проблема професійного уряду. Не відкидаючи значущості цього критерію, зазначимо, що важливішим фактором розвитку економіки є наявність уряду національної довіри. Він за своїм змістом має бути насамперед професійним, бо ніхто не довірятиме нефаховим державним мужам.

Відомо, що знання, професійні якості можна використовувати не за призначенням. Економічні злочини, як правило, потребують глибоких фахових знань. Вони відрізняються різноманітністю, високоінтелектуальним характером, опануванням новітніх технологій у банківській, податковій, валютній, митній справах. Американський науковець Е. Сатерленд для їх розпізнавання ввів поняття «білокомірцевої злочинності», найважливішими ознаками якої є обман та зловживання довірою²⁶⁵. У кожному злочині у сфері економіки застосовуються нові методи, що враховують вироблені юридичною практикою методи виявлення лиходійства. Саме з цих причин економічні злочини мають низький рівень розкриття, а зусилля з їх попередження часто є даремними.

Уряд національної довіри має так побудувати свій менеджмент, щоб, з одного боку, міг забезпечити високопрофесійне прийняття і реалізацію макроекономічних рішень, а з іншого – уникнути економічних зловживань. Той факт, що останнім часом динамічно зростає питома вага злочинів економічної спрямованості (особливо у фінансово-кредитній системі, у сферах зайняття підприємницькою діяльністю, приватизації, енергозабезпечення та зовнішньоекономічній²⁶⁶ свідчить про неспроможність нинішнього державного механізму протистояти економічній злочинності. Відповідно, до такого уряду не може бути довіри ні на національному, ні на міжнародному рівні.

Яскравим прикладом швидкого набуття і втрати довіри може бути управління урядовцями помаранчевого політичного напрямку. У 2004 р. вони отримали владу з основним гаслом «зłodій має сидіти в тюрмі». Більшість населення повірило, що лідери помаранчевих партій спроможуться перекрити канали тіншового сектору, корупції та інших видів економічної злочинності. Це завдання не вдалося вирішити, що призвело до втрати довіри до урядів, які управляли економікою після 2004 р.

Варто виокремити у довірі до уряду такий аспект, про який можна говорити як про закономірність. За загальної втрати довіри щодо спроможності виконати свої головні зобов'язання урядом, нація може довіряти йому в реалізації окремих цілей. Так, дослідження соціологів показують, що в умовах тотального дефіциту довіри до всієї банківської системи єдиним джерелом віри у виконання нею своїх зобов'язань перед клієнтами є тільки підтримка держави. Так, за даними соціологічних досліджень аналітичної групи «Центр», дотримання кредитно-ощадними структурами своїх початкових зобов'язань (відмова від підвищення відсоткових ставок за кредитами і зниження їх за депозитами) може зміцнити довіру до них ще 17,5% населення. Готовність банків іти назустріч своїм

²⁶⁵ Кайзер Г. Криминология. Введение в основы : пер. с нем. / Г. Кайзер – М. : Юридическая литература, 1979.

²⁶⁶ Кравченко Ю. Ф. Роль органів внутрішніх справ України у боротьбі зі злочинністю у сфері економіки / Ю. Ф. Кравченко // Проблеми боротьби зі злочинністю у сфері економічної діяльності : матеріали міжнародної науково-практичної конференції 15–16 грудня 1998 р. – Х. : 1999.

клієнтам (насамперед у разі дочасної виплати депозитів і реструктуризації кредитної заборгованості) можуть додати ще 15,6% поваги до них. Натомість для 24,7% населення репутаційним критерієм може слугувати підтримка банків із боку уряду²⁶⁷.

Звідси випливає важливий висновок для формування тактики і певною мірою стратегії державної політики щодо відновлення довіри до фінансово-банківської системи, яка має будуватися на прозорих і зрозумілих діях державних установ. Відповідно така послідовність має використовуватися і міжнародними фінансовими організаціями, перш за все МВФ і Світовим банком. Йдеться переважно про гарантії інтересів клієнтів і засади рекапіталізації. Треба позитивно сприймати вимоги і конкретні дії міжнародних фінансових організацій щодо рекапіталізації українських банків і використовувати їх для залучення внутрішніх інвестицій у реальний сектор економіки через банківську систему.

Багато проблем щодо своєчасного повернення депозитів можуть турбувати вкладників і при вивченні стратегії зміцнення банківської системи, що розроблена спільно українським урядом та міжнародними фінансовими установами. Вона передбачає вжиття урядом заходів з надання нового капіталу кільком банкам, яким належить велика частка депозитів громадян і компаній. Сумніви виникають, перш за все, у тому, чи спроможеться уряд уникнути корупції, щоб виконати надійно функцію інвестора останньої інстанції тих банків, які визнані НБУ як системні. Після цього йому треба довести, що він може забезпечити справедливість у дотриманні черговості задоволення претензій клієнтів, оскільки законом передбачено порядок, за яким першими у черзі стоять вкладники, потім ідуть забезпечені кредитори, за ними – незабезпечені кредитори, і останніми є існуючі акціонери.

Відомо, що довіру легше заслужити, ніж відновити після втрати. Серед методів вирішення цього завдання одним із радикальніших є активізація діяльності з огляду на засвідчення її високої ефективності. Такий напрямок можливо застосувати в процесах розвитку, якщо є воля для виявлення доволі високого рівня лідерства і послідовності у впровадженні інновацій. У цьому зв'язку показовим є порівняльні дослідження різниці в реакції на кризові явища урядів України і Росії, що опубліковані проф. Г. К. Губерною. В одному випадку вона є реакцією стимулювання, в іншому – реакцією обмежень. Різними є і швидкість реакції. «Так, – пише Г. К. Губерна – у Росії підприємствам дозволили сплату податків на прибуток за фактичними, а не за прогнозованими показниками. Тобто сплата не «до того», а «після того». Не будемо коментувати нісенітницю сплати податків, що склалася, м'яко кажучи, і в Росії, і у нас. Вона є виразом недовіри до суб'єктів економіки з боку держави. Замість економічного партнерства – ускладнення бюрократичних процедур. Таким чином, криза сприяла розчищенню і змістовному оздоровленню відносин держави і економіки. Таким же чином розв'язані розстрочки з виплати податків на прибуток і ПДВ. Зменшується податок на малий бізнес, і в рамках встановлених державою меж (5–10%) розширюються регіональні права зі встановлення нормативів їх вилучення. Скорочується до місяця термін повернення ПДВ. Велика увага приділена соціальним питанням...»²⁶⁸.

²⁶⁷ Леонов В. Криза довіри, або чому потрібна рекапіталізація / В. Леонов // Дзеркало тижня. – 2009. – 13–20 квітня.

²⁶⁸ Губерна Г. К. Природа современного кризиса / Галина Константиновна Губерна // Економіка промисловості. Науково-практичний журнал. – 2009. – № 2 (45). – С. 209–218.

Отже, порівняння тенденцій, що склалися в антикризовому менеджменті України і Росії, дає підстави виявити діаметральні розбіжності між ними. Г. К. Губерна справедливо вважає, що «вони полягають у різкому переході від розмашистого популізму до ментальних (а не поступових) обмежень соціально-фінансової свободи громадян»²⁶⁹. На наше переконання, дієздатність у кризовому управлінні має проявлятися у високому рівні лідерства і послідовності у реалізації рішень, що приймаються.

Неперевершеним взірцем дієздатності влади є діяльність президента США Ф. Рузвельта з подолання світової економічної кризи 1929–1940 рр., що у США розвивалася у формі «великої депресії». З цього приводу є безліч публікацій у зарубіжній і в українській літературі. У даному випадку варто навести лише деякі факти. 29 жовтня – початок обвального падіння акцій, перш за все на Нью-Йоркській біржі. Це так званий «чорний вівторок» – за кілька годин акції втратили в ціні все, що отримали за попередній рік, а саме: 10 млрд. дол. Відповідно на таку ж суму зменшився обсяг кредитних грошей. 5 листопада 1929 р. – це падіння розповсюдилося і на ринок товарів, особливо сезонних. Наприклад, ціни на пшеницю впали майже до нуля. Тижневі збитки США з початку кризи перевищили всі витрати за роки Першої світової війни і склали приблизно 30 млрд. дол, тобто третину національного доходу. Ланцюг потягнувся до банків, що втратили кредитні гроші, вони не надавали кредити, внаслідок чого, втратили довіру. Наприкінці 30-х років почалося масове вилучення вкладів і хвиля банкрутств банків. Друга банківська паніка припадає на весну 1931 р. Сподіваючись на поступовий стихійний вихід із кризи, уряд президента Г. Гувера нічого суттєвого для подолання кризи не робив. Це дає достатньо підстав проводити аналогію з діяльністю українських урядовців під час нинішньої світової економічної і фінансової кризи.

Діставши перемогу на президентських виборах 1932 р., Ф. Д. Рузвельт розпочав впровадження своєї програми, що відома як «Новий курс». Головні її складові – заборона вивозу золота за кордон, девальвація долара, укрупнення банківської системи, надання банкам державних кредитів і субсидій, регулювання виробництва і збуту продукції на основі так званих кодексів чесної конкуренції, регулювання цін на продукцію сільського господарства з орієнтацією на рівень 1909–1914 рр. Проблема безробіття вирішувалась створенням «трудоих таборів» для будівництва і ремонту доріг, мостів, літовиськ. Ці та інші заходи «Нового курсу» Ф. Д. Рузвельта мають різні оцінки науковців. Вони негативні у прихильників вільної конкуренції і позитивні – у тих, хто сповідує ідеї регульованого капіталізму. Можливо, один з найважливіших висновків з аналізу «Нового курсу» Ф. Д. Рузвельта має бути зроблений поза сферою макроекономічних теорій, на чому концентрують увагу експерти різних поколінь. Його успіх лежить у площині менеджменту. Ф. Д. Рузвельт мав достатньо сили волі послідовно реалізовувати рішення, що приймалися. Це відновило довіру до ринкових і державних інституцій та забезпечило створення основ новому економічному підйому США.

Розглядаючи менеджмент довіри, треба пов'язувати його з рівнем демократичних відносин у країні. Остання, як правило, передбачає наявність високого ступеня

²⁶⁹ Губерна Г. К. Природа современного кризиса / Галина Константиновна Губерна // Економіка промисловості. Науково-практичний журнал. – 2009. – № 2 (45). – С. 209–218.

довіри не стільки до самого лідера, скільки до влади – державної чи економічної. Лідер уособлює цю довіру і забезпечує її подальше зміцнення. Поступово довіра до системи має перерости у довіру до лідера. Оптимальним вираженням співвідношення між довірою до системи і до лідера є така ситуація, коли сформований настільки високий рівень обох, що вони однозначно сприймаються суспільством. В останнього мають бути усунені будь-які сумніви щодо того, що влада дозволить собі діяти всупереч інтересів суспільства чи товариства.

Розглядаючи вплив волі менеджерів на формування довіри до системи і до них, треба враховувати також наявність небезпеки перебору довіри тільки до лідера. У такому разі система стає лише додатком до лідера, а сам лідер або управлінська еліта стає чимось на взірць месії. Пояснення ролі волі в системі менеджменту довіри здійснили класики теорії політології Г. А. Алмонд і С. Верба в монографії «The Civic culture» («Громадянська культура») ²⁷⁰, що побудована на аналізі політичних культур США, Великобританії, Німеччини, Італії і Мексики. У їхньому дослідженні доведено, що інколи у владі опиняються лідери з жорсткими авторитарними методами управління, які лише на словах є палкими прихильниками демократії та гарантами швидкого й ефективного відновлення справедливості і порядку. Такий розвиток ситуації призводить до тенденцій, що можна подати так: втрата (чи відсутність) довіри до еліт, що не спромоглися скористатися демократичними методами управління для виправдання інтересів суспільства чи громади розчищає шлях для харизматичних, авторитарних лідерів.

У зв'язку із попередньою тезою, наведемо міркування Г. А. Алмонда і С. Верби. «Значення соціальної довіри і співробітництва як компоненти громадянської культури неможливо переоцінити. У певному сенсі вони є тим головним резервуаром, з якого демократичний устрій черпає свою здатність функціонувати. Творці конституцій винайшли формальні структури політичного життя, що мають укріплювати поведінку, яка викликає довіру, однак без наявних відносин довіри подібні інститути мало чого варті. Соціальна довіра сприяє політичному співробітництву громадян цих країн, а без цього співробітництва демократична політика неможлива. Така довіра, ймовірно, складає і частину взаємовідношень між громадянами і політичними елітами. Раніше ми говорили, що для демократії необхідна підтримка влади еліт. Тепер ми хочемо додати, що почуття довіри щодо політичної еліти, віра в те, що вона є не ворожою і зовнішньою силою, а частиною того самого політичного суспільства, примушує громадян намагатися передати їй владу. Водночас, наявність загально-соціальних установок знижує небезпеку того, що емоційна прихильність до певної політичної підгрупи призведе до політичної фрагментації» ²⁷¹.

Таким чином, лідер у системі менеджменту може і повинен викликати довіру, однак цього недостатньо для мобілізації підлеглих на досягнення мети. Завдання лідера – сформувати довіру до всієї системи управління, яку він очолює. Існування лише довіри до лідера, як правило, означає недовіру до інститутів влади. Тоді всі сподівання покладаються на лідера і всі невдачі приписуються йому, хоча і всі досягнення зараховуються йому.

²⁷⁰ Almond G. A. The Civic culture. Political attitudes and democracy in five nations / Gabriel Almond, Sidney Verba. – New York : Princeton, 1963.

²⁷¹ Arnold U. Logistik, internationale: HWInt. – Stuttgart, 1989. – P. 1340–1356.

Ймовірно, в оптимальному варіанті довіри в системах менеджменту поряд із довірою до системи управління має формуватися також контрольне, критичне ставлення до лідерів.

Довіра до системи управління не може бути незалежною від довіри до її лідера, тому що останній і уособлює, і представляє її. Не можна недооцінювати вплив лідера на ефективність системи управління в аспектах кінцевих результатів організації. В умовах останньої світової кризи зростає усвідомлення парадигми стимулювання менеджерів. Осмислення дискусії навколо подолання кризи, декларації саміту «Великої двадцятки» дає підстави сформулювати її як переведення акцентів у заохоченні менеджерів з поточних результатів діяльності на результати, що у часовому аспекті прив'язані до економічних циклів. Таке розуміння є наближеним до пропозицій щодо прив'язки головної частини фіксованого винагородження і питомої ваги доходів, що менеджери мають право розподіляти на свою користь²⁷².

Із наведеною тезою можна погодитися лише принципово, точніше, частково. Справа в тому, що термін «довготривалий» не має чітких кількісних і якісних орієнтирів. Якщо ж прив'язуватися до циклічності економічного розвитку, то у такому разі система управління буде націлена переважно на виявлення глобальних ризиків і прогнозування своєї стратегії з прив'язкою до часових і просторових фаз економічного розвитку, а не лише на період «збору врожаю» в часи буму. Саме в такому аспекті треба змінювати і систему відповідальності за помилки в оцінюванні ризиків, а також зловживанням довірою і порушенням правових норм.

Вищевказане дає змогу розширити дослідження менеджменту в аспектах зв'язку в економічних відносинах між довірою та економічною волею. Теоретично фактор волі досліджується в синергетиці як механізм самоорганізації. Такий зв'язок дозволяє стверджувати, що воля є універсальним елементом розвитку світу. Це означає, що вона виступає важливим фактором економічного прогресу. Щодо фактора «економічної волі», то інтерес до неї виявився лише в останні роки. В українській літературі вона широко досліджувалася в монографії О. Г. Бодрова «Теоретико-методологічні аспекти і закономірності розвитку економічної волі». Варто відзначити також монографію Т. В. Орехової «Транснаціоналізація економічних систем в умовах глобалізації». Серед зарубіжних економістів достатньо назвати тільки прізвища лауреатів Нобелівської премії М. Фрідмена, Ф. М. Уокера, Г. Беккера і Д. Норта, які внесли значний вклад у вирішення проблеми кількісного виміру економічної волі на мікрорівні. Нині для цього застосовується індекс економічної волі, що розраховується на основі 17 показників.

Досвід багатьох топ-менеджерів у сфері державного і фірмового управління показує, що економічна воля в системі менеджменту виконує важливу функцію об'єднання зусиль виконавців управлінських рішень, стимулює їх на виконання рішень, формує довіру як до прийнятих рішень, так і до діяльності керівництва з досягнення поставленої цілі. Як зазначає Т. В. Орехова, посилаючись на практику діяльності зарубіжних ТНК, економічна воля забезпечує «визнання волі дій як необ-

²⁷² Фетисов Г. О мерах по преодолению мирового кризиса и формированию устойчивой финансово-экономической системы (предложения для «Группы двадцати» по финансовым рынкам и мировой экономике) / Г. Фетисов // Вопросы экономики. – 2009. – № 4.

хідну умову для народження неординарних задумів. Велика увага приділяється створенню більш гнучких організаційних умов, що сприяють розширенню повноважень кваліфікованого персоналу в прийнятті рішень на робочому місці»²⁷³.

Успішний менеджмент довіри в системі економічних відносин прямо залежить від конкретних умов. Проте можна сформулювати методи, які потрібно застосовувати у всіх випадках. Правомірно на перше місце варто поставити розробку систем, що призведуть до бажаних результатів. Однак їх повною мірою здатні оцінити лише фахівці, вузький спеціальностей. Решта зацікавлених оцінять вагомість заходів, що проводяться, лише після їх завершення. Наша теза полягає в тому, що для створення сприятливого середовища виконання рішень (завдань, програм і т. і.) необхідно розробити елемент довіри проведення акції. Йдеться про те, що на початку реалізації певних рішень має бути сформована довіра до них з боку причетних безпосередньо чи непрямо до них.

Спробуємо довести це на прикладі діяльності деяких топ-менеджерів. Л. Якокка – головний менеджер компанії «Крайслер» у книзі «Кар'єра менеджера» розповідає про свій досвід об'єднання людей. Він називає його «рівністю жертв». Ідея полягає в тому, що заради досягнення успіху всі йдуть на жертви. У його випадку це полягало в тому, що до виведення компанії з кризи він як її президент встановлює собі річну заробітну плату у розмірі 1 дол. Саме завдяки такому рішення він спромігся вжити заходи з реструктуризації компанії, скорочення найманих працівників і заморожування заробітної плати тим, хто залишився. Наприкінці 2008 р. аналогічно вчинили керівники таких автомобільних велетнів, як «Форд», «Дженерал моторз», «Крайслер», які, звернувшись за фінансовою допомогою до держави, зробили заяву про готовність на час подолання кризи встановити собі заробітну плату по одному долару на рік²⁷⁴.

Мистецтво управління на основі формування відносин довіри до рішень, що приймаються, – суттєвий елемент ділової культури всіх цивілізацій. Воно характерне всім системам управління. Забезпечення взаємної довіри між суб'єктами та об'єктами управління оцінюється як умова успішного менеджменту. За таких умов діє гегелівський принцип «взаємного примусу» обох сторін системи управління. Якщо на вищому рівні відбуваються «збої», неадекватні дії, то нижній рівень зменшенням довіри подає сигнали щодо необхідності виправлення ситуації, і навпаки. Таким чином, об'єкти управління одночасно можуть виступати як суб'єкти управління, тим самим збільшуючи потенціал саморегуляції економічної системи.

²⁷³ Орехова Т. В. Транснаціоналізація економічних систем в умовах глобалізації : моногр. / Орехова Т. В.; під ред. Ю. В. Макогона. – Донецьк : ДонНУ, 2007. – 394 с.

²⁷⁴ Губерная Г. К. Природа современного кризиса / Галина Константиновна Губерная // Економіка промисловості. Науково-практичний журнал. – 2009. – № 2 (45). – С. 209–218.

РОЗДІЛ V

РЕСТРУКТУРИЗАЦІЯ ГЕОФІНАНСОВОГО ПРОСТОРУ У КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ НОВОГО СВІТОВОГО ЕКОНОМІЧНОГО ПОРЯДКУ

5.1. Міжсистемні трансформації і проблема нерівноважного глобального розвитку як домінанти формування нового світового економічного порядку

Глобальні міжсистемні трансформації на рубежі тисячоліть продемонстрували усьому світові, наскільки «крихкою є глобальна рівновага і наскільки швидко вона може бути зруйнована...»²⁷⁵. Соціум першої половини ХХІ ст. опинився у стані «наростаючого хаосу, посилення невизначеності, непередбачуваності раптових змін»²⁷⁶. Цей стан Е. Тоффлер назвав «футурошоком»²⁷⁷, Дж. Розенау – «епохою турбулентності»²⁷⁸. У цьому хаосі поступово окреслюються контури майбутнього світового порядку (згідно з І. Пригожиним²⁷⁹), геополітичного, гео економічного і геофінансового устрою ХХІ ст. (у термінах Е. Кочетова²⁸⁰). Якою виявиться врешті-решт системна побудова нової світової цивілізації і яким буде стратегічний вектор нового циклу глобального розвитку, достеменно не знає ніхто. Йдеться про наукове осмислення контурів нової цивілізаційної епохи, яку Д. Белл називає «епохою роз'єднаності»²⁸¹; М. Кастельс – логічно акцентує увагу на перспективах становлення «мережевого суспільства»²⁸²; у З. Ба-

---

²⁷⁵ Бобков П. Глобализация и проблемы человечества [Електронний ресурс] / П. М. Бобков // Вестник Челябинского государственного университета. – 2007. – № 16 (94). – С. 22. – Режим доступу : <http://www.lib.csu.ru/vch/094/21.pdf>

²⁷⁶ Яковец Ю. В. Глобальные экономические трансформации XXI века / Ю. В. Яковец. – М. : Экономика, 2011. – 384 с. – С. 9.

²⁷⁷ Тоффлер Э. Шок будущего [Електронний ресурс] / Э. Тоффлер. – М. : АСТ, 2001. – С. 560. – Режим доступу : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Culture/Toff_Shok/index.php

²⁷⁸ Розенау Дж. Турбулентность в мировой политике [Електронний ресурс] / Джеймс Н. Розенау. – Режим доступу : <https://docs.google.com/viewer?a=v&q=cache:poQCslfHD8J:sr1.narod.ru/rozenauturbulent.nost.doc>

²⁷⁹ Пригожин И. Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой / И. Пригожин, И. Стенгерс. – Пер. с англ. / общ. ред. В. И. Аршинова, Ю. Л. Климонтовича, Ю. В. Сачкова. – М. : Прогрес, 1986. – 432 с.

²⁸⁰ Кочетов Э. Геоэкономика. Освоение мирового экономического пространства : учебник для вузов / Э. Г. Кочетов. – М. : Норма, 2006. – 528 с.

²⁸¹ Белл Д. Эпоха разобщенности: Размышления о мире XXI века / Д. Белл, В. Иноземцев. – М. : Центр исследования постиндустриального общества, 2007. – 304 с. – С. 47–49.

²⁸² Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / М. Кастельс ; пер. с англ. под науч. ред. О. И. Шкаратана – М. : ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с. – С. 43.

умана – це «плинна сучасність»²⁸³; Ф. Фукуяма розглядає відповідні перетворення як становлення глобального суспільства, структурні зв'язки якого вибудовуватимуться за принципом «розсипаної жмені піску»²⁸⁴; М. Чешков акцентує на логіці «гетерогенізації світу», формуванні «нової конгломеративності» і «диференційованої спільності»²⁸⁵; Ю. Яковець ідентифікує відповідні процеси з формуванням «багатополюсного світоустрою на базі партнерства цивілізацій»²⁸⁶. Важливі акценти розставляє у цьому питанні А. Гальчинський, називаючи відповідні процеси початком епохи «плюралістичної глобалізації»²⁸⁷. На його переконання мова йде про перспективи становлення «нової багатоформатної, різновекторної, неієрархічної, асиметричної глобалізаційної спільності», у вимірах якої відбувається «суттєве ускладнення відповідних взаємозалежностей на принципах децентралізації, утвердження пріоритетності горизонтальних артикуляцій глобального простору, його гетерогенізації» і при цьому спостерігається підпорядкування цих взаємозалежностей «логіці складних дисипативних систем»²⁸⁸. У наведених рядках ідеться про «кінець знайомого світу»²⁸⁹ і водночас про утвердження «нелінійного формату постсучасного світу»²⁹⁰, в якому органічно переплітаються «історично відомі і поки що не зовсім відомі..., пізнані і не пізнані структури...»²⁹¹. Звідси – принципів уточнення щодо системної визначеності нової парадигми глобального розвитку та нового світового економічного порядку.

Важливою особливістю сучасних глобальних трансформацій є те, що вони відображають новий етап цивілізаційного розвитку людства, який пов'язаний зі зміною об'єктивних економічних законів, із переоцінкою складних взаємозв'язків між об'єктивним і суб'єктивним в економічному житті суспільства. Відбувається масштабна реструктуризація геопростору, а світова економіка «шукає нову точку динамічної рівноваги» одночасно у декількох напрямках. *По-перше*, принципова особливість постіндустріальної цивілізації полягає у тому, що її розвиток здійснюється в напрямку поступового переростання сумативної цілісності світу в *структуровану системну цілісність* нового виміру – складну (за ступенем зрілості) та гетерогенну (за структурною побудовою) систему, що розвивається на принципах синергетики, за законами ймовірності і нелінійної динаміки, вирізняється об'єктивно зумовлююною нестійкістю. *По-*

²⁸³ Бауман З. Индивидуализированное общество / З. Бауман ; пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева. – М. : Изд-во «Логос», 2002. – 390 с.

²⁸⁴ Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию : пер. с англ. / Ф. Фукуяма. – М. : ООО «Издательство АСТ»; ЗАО НПП «Ермак», 2004. – 730 с. – С. 119.

²⁸⁵ Чешков М. А. Глобалистика как научное знание. Очерки теории и категориального аппарата / М. А. Чешков. – М. : Научно-образовательный форум по международным отношениям, 2005. – 224 с.

²⁸⁶ Яковец Ю. В. Глобальные экономические трансформации XXI века / Ю. В. Яковец. – М. : Экономика, 2011. – 384 с. – С. 341–345.

²⁸⁷ Гальчинський А. С. Економічна методологія. Логіка оновлення : курс лекцій / А. С. Гальчинський. – К. : «АДЕФ-Україна», 2010. – 572 с. – С. 326.

²⁸⁸ Там само.

²⁸⁹ Валлерстайн И. Конец знакомого мира: Социология XXI века / Иммуил Валлерстайн ; пер. с англ.; под ред. В. Л. Иноземцева ; Центр исследований постиндустриального общества. – М. : Логос, 2003. – 368 с.

²⁹⁰ Неклеса А. Глобальная трансформация: Сущность, генезис и прогноз [Электронный ресурс] / Александр Неклеса // ИНТЕЛРОС. – Режим доступа : http://www.intelros.org/books/opera_selecta/opera_selecta_86.htm

²⁹¹ Гальчинський А. Політична нооекономіка: начала оновленої парадигми економічних знань / Анатолій Гальчинський. – К. : Либідь, 2013. – 472 с. – С. 9.

друге, мобільний транснаціональний капітал переміщує робочі місця та виробництво до країн з низькою вартістю робочої сили, зумовлюючи асинхронність і диспропорційність глобального економічного розвитку та формуючи полюси зростання і стагнації. По-третє, лібералізація міжнародної торговельної політики інтенсифікує міжнародну конкурентну напругу і не завжди дає очікувані позитивні ефекти країнам, до яких хвилі глобалізації доходять у затухаючому стані, оскільки їхні порівняльні переваги є застарілими і не відповідають сучасним вимогам інтенсивного економічного розвитку. По-четверте, сучасна глобальна криза обмежує масштаби соціальної держави та стримує її перерозподільні можливості, що потенційно несе загрозу демонтажу всієї створеної протягом минулого сторіччя соціальної надбудови. Водночас в умовах сучасного нерівноважного розвитку держава втрачає право на безвідповідальність і не тільки у національному, а й глобальному масштабі. По-п'яте, завершується епоха глобальної грошової економіки і відбувається перехід до геофінансової цивілізації. У її вимірах ідеологічна основа геополітичної гегемонії вибудовується на принципах абсолютного домінування в економічній та фінансовій сферах. Останнім часом це набуває особливо небезпечних форм, оскільки посилюється домінування економіки над соціумом, що обертається «значною деградацією суспільства, людини і грошей... тепер не економіка слугує життю людини, а людське життя стає засобом розширення, зміцнення економічної сфери за рахунок руйнування сакральних і культурних цінностей»²⁹². Фінансизм став головною домінантою спотворення соціуму і самої економіки (не говорячи вже про культуру). Очевидно, що реструктуризація геофінансового простору, як і формування нового світового економічного порядку, мають визначатися зміщенням вектору від фінансових спекуляцій до збалансованого розвитку реальної економіки. Проте чи зможе глобалізована економіка ліберального суспільства виробити нові морально-ціннісні установки?

На початку ХХІ ст. людство, охоплене фатальними відчуттями невизначеності й непевності, знаходиться на ранніх стадіях самоорганізації і стихійного формування нового типу суспільства. Укотре постали питання про формування нового світового економічного порядку і нової глобальної фінансової архітектури, тому що «старі» втрачають свою колишню стійкість та стабільність за безуспішних спроб країн «G-20» змінити становище на краще. За таких умов принципово важливо зрозуміти, що побудова нового світового економічного порядку – це не просто комплекс економічних заходів, спрямованих на реформування світової валютної системи чи упорядкування міжнародної торгівлі; що формування нової фінансової архітектури не обмежується лише проблемами затвердження нових регуляторних процедур чи вдосконалення превентивних механізмів запобігання кризовим явищам. Насамперед, це шлях суспільного розвитку, заснований на розбудові нової гуманістичної моделі людської цивілізації. Для нового світового економічного порядку потрібні всеохоплюючі і реалістичні фундаментальні зміни у політичному, соціальному і духовному житті суспільства задля забезпечення більш

²⁹² Базилевич В. Д. Метафізика економіки / В. Д. Базилевич, В. В. Ильин. – [2-е изд., изспр. и доп.]. – К. : Знання; М. : Рібари, 2010. – 925 с. – С. 14–15.

збалансованої, стійкої еволюції людського соціуму у сучасному поліцентричному, неієрархічному, диференційованому і асиметричному геопросторі. Незважаючи на подальше поглиблення асиметрій глобального розвитку, порушення рівноваги в геопросторі та перманентне загострення глобальних фінансових дисбалансів, геостратегічні вектори у вимірах новітньої цивілізаційної геополітики мають розглядатися у контексті консолідуючого проекту майбутнього багатовимірного геопростору. Йдеться про поєднання політичної культури з економічними і соціальними ідеалами, соціогуманітарними цінностями та етичними запитами сучасного людства, що дозволить подолати трансформаційний хаос у глобальному соціумі й окреслити стратегічні вектори геочивілізаційного розвитку.

Однією із найбільш актуальних проблем у сучасних умовах нерівноважного глобального розвитку залишається реструктуризація геофінансового простору. За усіма ознаками свого структурно-системного вияву і просторово-часових масштабів охоплення це доволі складне і різнопланове явище, що вписується у методологічний концепт міжсистемних трансформацій, коли відбуваються глибокі перетворення, зумовлені зміною суспільно-історичних епох та циклів глобально-цивілізаційного розвитку. За таких умов геофінансовий простір реструктуризується за логікою нелінійної динаміки: «порядок – біфуркація і хаос – новий порядок». Нове виникає з біфуркації і хаосу – із перехідного системно невизначеного стану, який не може бути швидкоплинним; містить не лише механізми подолання старого, а й творчу енергетику і конструктивний потенціал для докорінних трансформацій. Аналіз стратегічних векторів реструктуризації геофінансового простору, що окреслюються в процесі сучасних глобально-цивілізаційних трансформацій і формування нового світового економічного порядку, дає змогу більш глибоко осмислити суть цієї проблеми.

5.2. Амбівалентні імпульси диссиметричності глобального розвитку і формування «гравітаційних центрів дисипативної рівноваги»

Глобальна криза, що стала невідвратною реальністю з осені 2008 р., вивела на новий рівень проблему відсутності «досконалої симетрії» у глобально-центричному світі, загострила питання про потенціал і «гравітаційні центри» сучасного та майбутнього глобального розвитку. Провали американоцентричної глобалізації економіки зумовили критичне ставлення до США як фінансово-економічного (але не геополітичного!) лідера глобального розвитку. Світове співтовариство стало свідком крутого повороту в геоекономічних відносинах, що призвело до порушення рівноваги у глобальних масштабах і позначилося на динаміці інтернаціоналізації економічних відносин. Цей поворот без перебільшення історичного значення характеризується фундаментальною і системною трансформацією економічної, політичної, соціокультурної та міжцивілізаційної взаємодії. Збільшується кількість держав – так званих «гравітаційних центрів», окремі з яких перманентно рухаються у напрямку до ста-

тусу геостратегічних глобальних і регіональних лідерів, зростає їхній вплив, у т. ч. за рахунок традиційних держав-лідерів Західного світу. В азієцькому регіоні діями таких країн починає вибудовуватися «свій клуб» економічного і політичного співробітництва, своя система дипломатичних інститутів та «майданчиків для політичного діалогу». У результаті цього відбувається формування багатопольного світу, наростають амбівалентні імпульси диссиметричності глобального розвитку²⁹³, зростає роль нових гравітаційних центрів у світовій політиці (рис. 5.1).

Як наслідок, змінюються вектори перерозподілу глобальної ренти, а нові гравітаційні центри слугують «точками формування дисипативної рівноваги», що відображає особливості складних економічних систем і різні рівні рівноваги, навколо яких регулюється політика інших країн, приймаються рішення у міжнародних організаціях. Визначальним у новій моделі дисипативної рівноваги є формування нового світового економічного порядку і нової конфігурації гео економічного простору, з урахуванням балансу між соціальними, духовними та економічними складовими глобального розвитку.

Якими ж є критеріальні ознаки нового світового економічного порядку і нової конфігурації гео економічного простору? Для відповіді на поставлене запитання звернемося до аналізу геостратегічної матриці диссиметричності глобального розвитку (рис. 5.1). Основна ідея її побудови полягає в тому, щоб через багатовимірну й багаторівневу асиметричність геопростору розкрити системні детермінанти гравітаційних процесів у гео економічному просторі, що призводять до нелінійної динаміки глобального розвитку; окреслити найбільш динамічні в майбутньому регіони, показати, як відбуватиметься процес перерозподілу світового економічного багатства і дифузії економічної могутності між «старими» і «новими» гравітаційними центрами. В основу методики побудови геостратегічної матриці закладено кластерний аналіз на основі лінгвістичних змінних та інтегрований аналіз головних тенденцій країнового і глобального розвитку у широкому спектрі соціодемографічних, соціально-економічних, енергетичних, технологічних, геополітичних, інституціональних та соціокультурних аспектів. Тому і групування країн у так звані «клуби конвергенції» проводилося, в цьому разі не лише за принципом їх економічної або цивілізаційної близькості, а й з урахуванням рівня економічного багатства та економічної свободи людини, їх більшої чи меншої схильності до ризиків глобальних дисбалансів, соціальних і геополітичних потрясінь²⁹⁴.

Особливу увагу потрібно звернути на клуби конвергенції, розташовані у площині векторного поля «адаптаційного синдрому» (на рис. 5.1 – діагональ матриці від нижнього лівого до верхнього правого кута). Вони є граничними і найбільш дина-

²⁹³ Йдеться про одночасну наявність двох протилежних тенденцій в умовах глобально-центричної економіки: з одного боку, інформаційна революція і глобалізація значно підвищили мобільність товарів, послуг, капіталів робочої сили, технологій та інформації та збільшили шанси на успіх серед країн, що розвиваються; а з іншого боку, з багатьох об'єктивних і суб'єктивних причин підтягнутися до рівня розвинутих країн вдалося лише кожній сьомій із країн, що розвиваються. Світ і надалі розвивається на «різних швидкостях» (М. Спенс), одночасно тяжіючи до конвергенції і стикаючись із факторами дивергенції глобального розвитку.

²⁹⁴ Кравчук Н. Я. Дивергенція глобального розвитку: сучасна парадигма формування геофінансового простору / Наталія Кравчук. – К. : Знання, 2012. – 784 с. – С. 156–244.

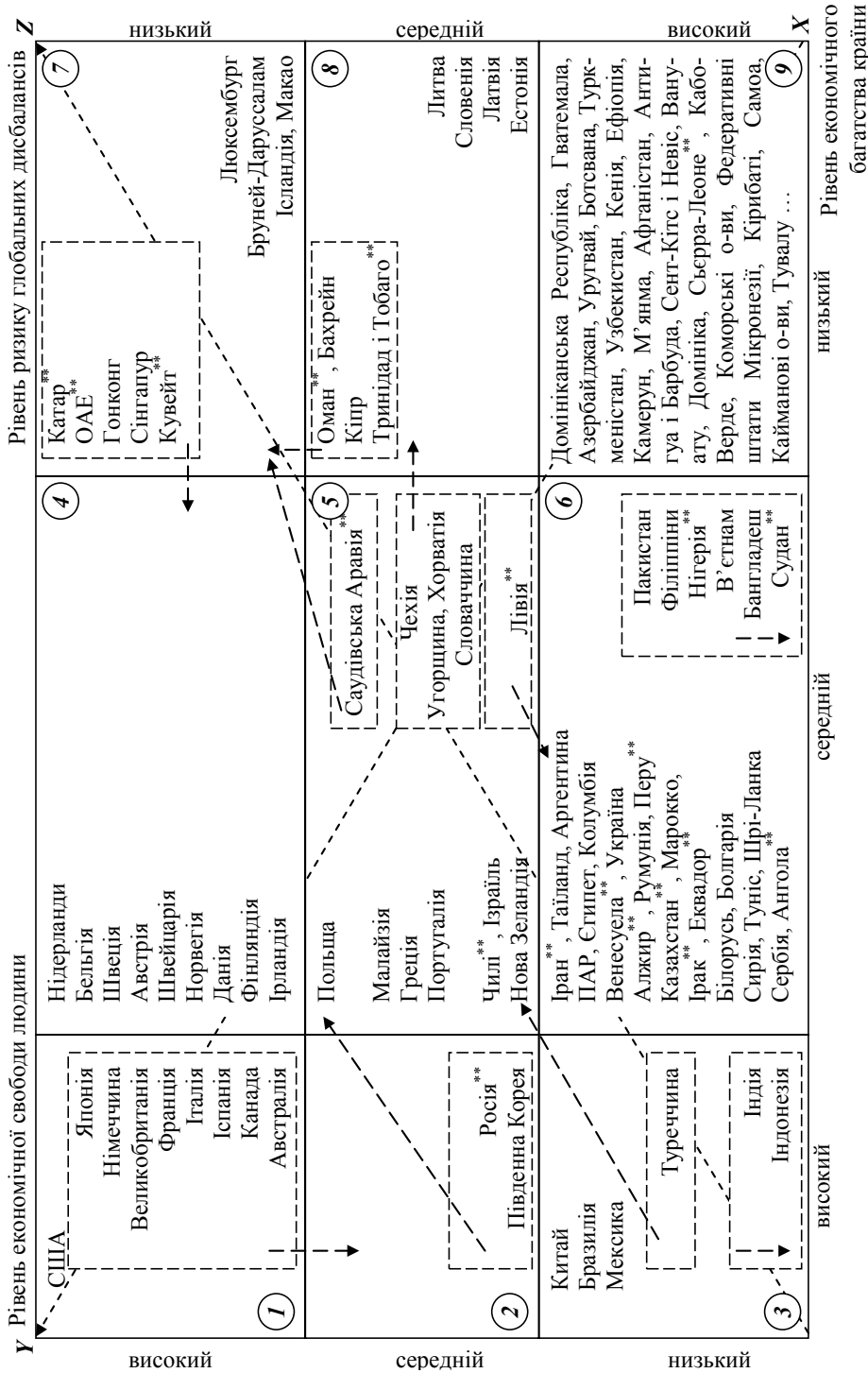

Рис. 5.1. Геостратегічна матриця дисиметричності глобального розвитку *

* Розроблено автором

** Позначено країни-експортери сировинних товарів і/чи палива.

мічними гравітаційними полями щодо позиціонування у геопросторі. Це так звані «блукаючі інтернаціоналізовані ядра»²⁹⁵ у геопросторі, які можуть втратити свої геостратегічні позиції у випадку недостатнього рівня розвитку «адаптаційного синдрому». На цій діагоналі розташувалися чотири найбільші економіки світу під загальновідомим акронімом BRIC – Бразилія, Росія, Індія, Китай, а також динамічно зростаючі економіки Мексики, Туреччини, Індонезії, Республіки Корея, які мають всі шанси стати «новими гравітаційними центрами глобального економічного розвитку», або як мінімум передумови, щоб зайняти це місце. Країни, розташовані на цій діагоналі, займаючи 9% території з населенням 47,3%, виробляють 38,3% світового ВВП і концентрують 30,2% фінансового потенціалу населення світу. У міжнародному поділі праці практично всі країни з цих гравітаційних полів тяжіють до виробничо-інвестиційного співробітництва, збільшення коопераційних поставок у рамках інтернаціоналізованих структур не міжнаціонального, а мережевого характеру. Через формування глобальних і регіональних ланцюгів доданої вартості ці країни тісно пов'язані з ринками «старих гравітаційних центрів» – США і країн Західної Європи, а тому дуже схильні до асиметричних шоків і кон'юнктурних коливань на цих ринках.

«Клуби конвергенції», розташовані над діагоналлю, об'єднують 18 країн загальною площею 6% і населенням майже 11%; на них припадає 47,5% світового ВВП і 64% фінансового потенціалу населення світу, який фактично формує світовий споживчий попит. Країни, що входять до цих клубів, відрізняються високим рівнем прав і свобод у суспільному та політичному житті. Вони всі без винятку пройшли аграрну й індустріальну стадії розвитку і на сьогодні знаходяться на стадії постіндустріалізму, для якого характерні провідна роль у національному господарстві сфери послуг, де створюється від 60% до 80% ВВП, високий споживчий попит, постійний прогрес у науці і техніці, посилення соціальної політики держави. Взагалі ці країни сконцентрували значний потенціал багатства для амортизації економічних і соціальних наслідків кризи. Незважаючи на структурні проблеми їх економічного розвитку, дисбаланс у сфері зайнятості і збої у механізмах регулювання фінансових ринків, що особливо рельєфно проявилися в умовах сучасної глобальної кризи, усі «старі гравітаційні центри» в найближчі десятиліття будуть поступово розвиватися. Однак не слід ігнорувати той факт, що вони повною мірою стикнулися з феноменом «імперського перенапруження»²⁹⁶ – нестачею різних стратегічних ресурсів, необхідних для підтримки своїх геостратегічних переваг. Серед основних факторів, здатних спровокувати гравітаційні процеси і вплинути на їх геостратегічне позиціонування в глобальному просторі протягом найближчих десятиліть, потрібно розглядати поєднання міграційного тиску з соціальними наслідками структурних проблем, пов'язаних зі старінням населення і зниженням продуктивності праці.

«Клуби конвергенції», розташовані під діагоналлю – дуже схильні до ризиків глобальних дисбалансів через недостатньо розвинений рівень «адаптаційного синдрому». Справа в тому, що процес формування «інтернаціоналізованих відтворюваль-

²⁹⁵ Кочетов Э. Г. Геоэкономика. Освоение мирового экономического пространства / Э. Г. Кочетов. – М. : Норма, 2006. – 528 с. – С. 122–124.

²⁹⁶ Kennedy P. The Rise and Fall of the Great Powers / Paul Kennedy. – London : Unwin Hyman Ltd. – 1987. – 704 p.

них ядер» серед цих країн має свою специфіку, історично обумовлену характером їх міжнародних економічних відносин. Переважаюча серед них торгово-посередницька модель зовнішньоекономічних зв'язків обумовлює ситуацію, коли їх внутрішня економічна кон'юнктура визначається насамперед темпами зростання їх зовнішнього товарообігу, який набагато випереджає темпи розвитку міжнародного виробничого співробітництва. Свого часу нарощування їх зовнішнього товарообігу не було вчасно підкріплено виробничим співробітництвом і технологічною інтеграцією на основі розвитку ланцюгів доданої вартості. Ця обставина була однією з причин значного відставання національних економік цих країн у єдиному інтернаціоналізованому відтворювальному процесі. Інерція цих тенденцій виявилася масштабною: на початку ХХІ ст. для більшості цих країн торгово-посередницька модель залишається переважаючою, що і стало причиною втягування їх національних економік у важку структурну кризу. Слабкі політичні та економічні інститути в країнах, що входять до «клубу конвергенції 6» та «клубу конвергенції 9» відіграють визначальну роль у їх повільному і неефективному економічному розвитку.

Таким чином, глобальний розвиток на початку ХХІ ст. супроводжується одночасним розгортанням полярно-векторних процесів. Поряд із чітко вираженим посиленням конвергенції компонент глобально-центричної економіки (зближення економік різних країн, втягування більшості з них у загальне русло світової цивілізації) наростає їх неоднорідність. Багато країн, з різних причин, не готові адаптуватися до імперативів сучасного науково-технічного прогресу, до структурних змін на світових ринках. У результаті цього сучасні процеси глобалізації, міжнародної економічної інтеграції та конвергенції протікають у складному поєднанні геополітичних і соціально-економічних протиріч, що посилюють гравітаційні процеси в геоekonomічному просторі й вплив амбівалентних імпульсів дисиметричності глобального розвитку.

Аналіз геостратегічної матриці дисиметричності глобального розвитку в декількох вимірах переконливо вказує на нелінійну динаміку глобалізаційних процесів і перерозподіл світового економічного багатства між «старими» і «новими гравітаційними центрами», що супроводжується загостренням протиріч між: 1) космополітизмом капіталу та державним суверенітетом як формою організації суспільства; 2) процесами гармонізації і уніфікації соціального та економічного розвитку країн на принципах глобальності і політичною владою, все ще сконцентрованою на рівні держави; 3) між традиційними державними інститутами прийняття рішень та новими глобальними центрами, що контролюють необхідні для їх реалізації ресурси й економічні процеси. У результаті нереалізованих ідей і завдань соціально-економічної конвергенції посилюється дисиметричність глобального розвитку; а відтак поряд з інтеграційними наростають гравітаційні процеси. Звідси основний висновок: світ стає, з одного боку, гомогенним і взаємопов'язаним, а з іншого – гетерогенним та розділеним. Пошук причин поєднання цих полярностей і чинників дисиметричності глобального розвитку на загальнотеоретичному та методологічному рівні є одним із головних завдань у контексті формування нового світового економічного порядку.

З огляду на вищезазначене, доводиться констатувати: формування нового світового економічного порядку відбувається за умов незавершеності глобальних трансформацій і несформованої до кінця поліцентричної архітектури геопростору. Відтак і до стійкого балансу економічних та політичних сил в геопросторі ще далеко. Навпаки, в найближчому майбутньому потрібно очікувати наростання гравітаційних процесів у геоekonomічному просторі під впливом фрагментарності в інформаційно-технологічному розвитку країн, загострення енергетичних проблем, посилення екологічних ризиків і катастроф, несприятливих соціодемографічних трендів²⁹⁷; дисиметричність глобального розвитку буде підсилена також інституційними «провалами» та соціокультурними обмеженнями²⁹⁸. Саме ці аспекти мають стати предметом наукових досліджень і теоретичною основою формування нових підходів до проблем глобального розвитку в контексті формування «фундаментальних опор» нового світового економічного порядку. Їх необхідно також враховувати, окреслюючи геостратегічні позиції країн у сучасному поліцентричному й гетерогенному світі.

5.3. Системні детермінанти та гетерогенність форм прояву нерівноважного глобального розвитку

Глобальні фінансові дисбаланси як одна із форм прояву нерівноважного глобального розвитку і базова ознака сучасної глобально-центричної економіки кореспондують із гетерогенністю її структурної побудови. Коли йдеться про джерела виникнення і форми прояву глобальних фінансових дисбалансів, причини їх системної конвергенції, то важливо враховувати мультиплікативні можливості їх саморозвитку на основі логіки складних гетерогенних систем дисипативної природи. При цьому «йдеться не лише про складність, яка проникає в сутність всієї економічної системи, а й про складність окремих функціональних ланок економіки»²⁹⁹. Йдеться про генетичну неоднорідність і системну багатформатність глобально-центричної економіки, що характеризується такими ознаками, як функціональна дисипативність і нелінійність перехідної економіки, її багатоцільова спрямованість та водночас перспективна невизначеність. Вона дедалі більше набуває ознак дисипативного (розсіяного), гетерогенного за своїм змістом середовища, містить у собі різноякісні (за системними визначеннями) структурні утворення, що взаємодіють між собою не за логікою детермінації, а за принципами нелінійної динаміки та на основі постулатів самоорганізації складних систем. Взаємодія різноякісних складових, які функціонують у межах гетерогенної системи, визначає її специфічну складність, на відміну від однорідних – гомогенних (цілісних) систем³⁰⁰.

²⁹⁷ Клинов В. Мировая экономика: прогноз до 2050 года / В. Клинов // Вопросы экономики. – 2008. – № 5. – С. 62–79.

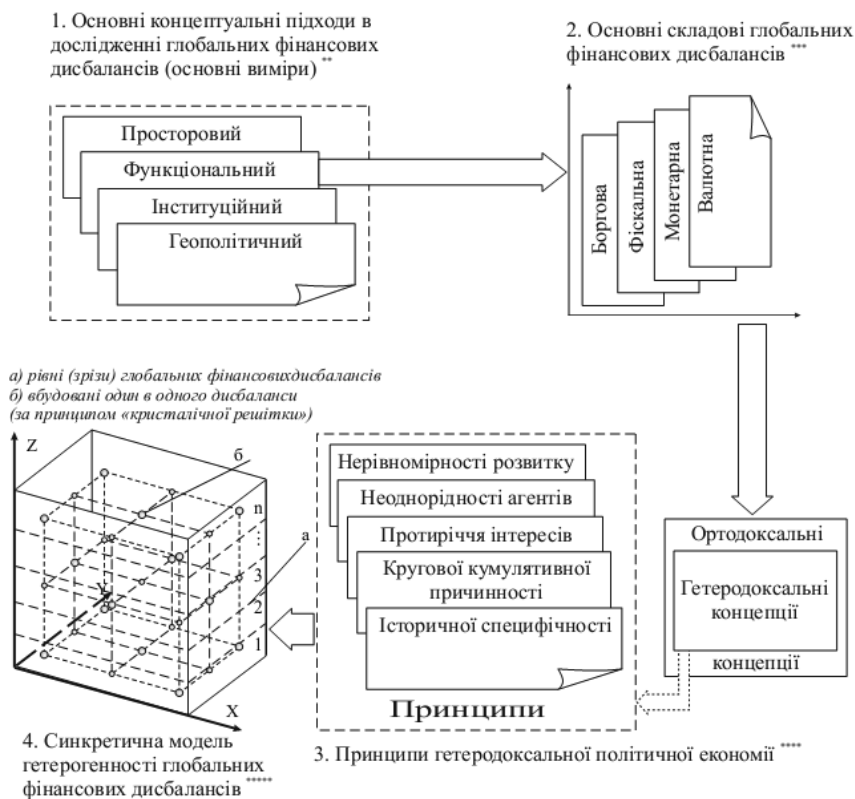
²⁹⁸ Ясин Е. Институциональные и культурные ограничения догоняющих стран / Е. Ясин, М. Снеговая // Вопросы экономики. – 2009. – № 11. – С. 32–49.

²⁹⁹ Гальчинський А. С. Економічна методологія. Логіка оновлення: Курс лекцій / Анатолій Степанович Гальчинський. – К.: «АДЕФ-Україна», 2010. – 572 с. – С. 495.

³⁰⁰ Там само.

Концептуальні характеристики гетерогенної природи глобальних фінансових дисбалансів як невід'ємної детермінанти сучасної глобально-центричної економіки і геофінансового простору подано на рис. 5.2.

У науковій літературі з макроекономіки і міжнародних фінансів окреслилися чотири основні концептуальні підходи, що використовуються як теоретико-методоло-

Рис. 5.2. Теоретична концептуалізація гетерогенності глобальних фінансових дисбалансів*

Примітки:

* Узагальнено і побудовано автором.

** Дет. див. Апокин А. Ю. Финансовая составляющая «Проблемы глобальных дисбалансов» в мировой экономике [Электронный ресурс] / Александр Юревич Апокин // Проблемы прогнозирования. – 2008. – № 4. – С. 123–129. – Режим доступа : <http://www.ecfor.ru/pdf.php?id=2008/4/11>; Стратегии управления суверенными инвестиционными фондами России и других стран с развивающимися рынками в условиях коррекции глобальных дисбалансов [Электронный ресурс] / [А. Ю. Апокин, М. Е. Мамонов, Е. А. Пенухина, А. А. Пестова, О. Г. Солнцев] // Серия «Научные доклады: независимый экономический анализ». – № 210. – М. : Московский общественный научный фонд ; Центр макроэкономического анализа и краткосрочного прогнозирования, 2010. – 128 с. – С. 17–20. – Режим доступа: <http://www.mpsf.org/files/books/nd1474.pdf>.

*** Дет. див. Попов Г. Об экономическом кризисе 2008 года / Г. Попов // Вопросы экономики. – 2008. – № 12. – С. 112–119.

**** Дет. див. О'Хара Ф. Современные принципы неортодоксальной политической экономики / Ф. О'Хара // Вопросы экономики. – 2009. – № 12. – С. 38–57.

***** Термін «синкретична модель» запозичено з: Кочетов Э. Г. Геоэкономика. Освоение мирового экономического пространства : учебник для вузов / Эрнст Георгиевич Кочетов. – М. : Норма, 2006. – 528 с. – С. 5.

гічна основа для характеристики системних детермінант глобальних дисбалансів, як однієї із форм прояву нерівноважного глобального розвитку. Зокрема, йдеться про просторову, функціональну, інституційну та геополітичну незбалансованість основних мікро- і макроекономічних пропорцій глобального розвитку.

Концепція просторового виміру характеризує географічний розподіл фінансових дисбалансів у глобальній економіці. У цьому контексті глобальні дисбаланси розглядаються насамперед як проблема надмірного дефіциту рахунку поточних операцій США впродовж тривалого періоду часу, значна частина якого – це парні дефіцити з Китаєм і країнами – експортерами нафти; чи як просторова незбалансованість боргу і кредиту в глобальній економіці (так, основним чистим боржником у світовому масштабі є США, тоді як основними чистими кредиторами – країни Азійсько-Тихоокеанського регіону – передусім Китай). Останній фактично монополізує товарні потоки, що формуються на базі комплектуючих вузлів, деталей, інвестицій зі східноазійських країн, які спрямовані на ринки розвинутих країн (зокрема, США, Японію і ЄС). Це також стосується американських капіталовкладень у виробничий сектор Китаю, паливно-сировинних ресурсів (в т. ч. з Росії) і поставок готової продукції не лише в США, Японію, ЄС (зі спільних підприємств), а й у Росію. Натомість США (як і ЄС), вкладаючи інвестиції в китайську економіку, закупають готову продукцію з Китаю в ще більших розмірах. Росія у цій схемі фактично виконує роль паливно-сировинного донора китайської й американської економік та імпортера їх готової промислової і сільськогосподарської продукції, а також реципієнта американських інвестицій переважно в паливно-сировинний сектор. Такий, загалом має вигляд сучасна просторова конфігурація глобальних товарних і фінансових потоків, на основі яких формуються глобальні фінансові дисбаланси у вимірах просторової концепції виробничої і торгово-інвестиційної схеми взаємодії країн – гео економічних лідерів.

У науковій літературі існує точка зору, згідно з якою такі дисбаланси є природним явищем в умовах присутності на ринку країн з різним рівнем розвитку фінансової системи³⁰¹. Відповідно до цієї точки зору динаміка сальдо рахунку поточних операцій і частки кредиту приватному сектору в більшості країн у 2000–2006 рр. були пов'язані оберненою залежністю. На цій аналітичній основі сформульовано відповідні теоретичні концепти: по-перше, в умовах різного рівня системного ризику країни з розвинутою фінансовою системою в умовах фінансової інтеграції можуть споживати більше за рахунок диференціала відсоткових ставок; по-друге, глобальні дисбаланси (йдеться, зокрема, про дефіцит рахунку поточних операцій) будуть скорочуватися з огляду на те, як геофінансовий простір ставатиме більш диверсифікованим.

Концепція функціонального виміру акцентує увагу на принципово різному характері попиту і пропозиції на світовому ринку товарів, послуг, капіталу. Зокрема, незбалансованість боргу і кредиту в глобальній економіці пояснюється апологетами

³⁰¹ Mendoza E. Financial Integration, Financial Development and Global Imbalances / Enrique G. Mendoza, Vincenzo Quadrini, Jose-Victor Rios-Rull. – University of Maryland and NBER, University of Southern California, CEPR and NBER, University of Pennsylvania, CAERP, CEPR and NBER. – Septembre, 2008. – P. 51.

цієї концепції, відмінностями попиту і пропозиції на світовому ринку кредиту – пропозицію кредиту більшою мірою формують агенти, зацікавлені в довгостроковому і надійному вкладенні своїх заощаджень, а попит на кредит (наприклад, з боку США) – це споживчий попит.

Концепція інституційного виміру пояснює незбалансованість боргу і кредиту в економіці значними відмінностями в структурі інвестицій, що спрямовуються розвинутими країнами (насамперед США) у країни Азійсько-тихоокеанського регіону (крім Японії) і структурі інвестицій цих країн у США. Так, основною формою інвестицій розвинутих країн у країні АТР є прямі інвестиції, а назад у США повертаються переважно інвестиції в державні облигації. На сучасному етапі глобального розвитку ця незбалансованість у геофінансовому просторі вирішується шляхом зростаючої ролі суверенних інвестиційних фондів, які мають значно більший спектр доступних інструментів інвестування.

У сукупності функціонально-інституційні дисбаланси призводять до появи потужного «боргового ресурсу» національних економік багатьох країн і навантажують економіку США борговими зобов'язаннями перед нерезидентами. В періоди загострення міжнародної конкуренції функціонально-інституційні дисбаланси стають причинами торговельних і валютних воєн³⁰².

Концепція геополітичного виміру акцентує увагу на так званій «політичній незбалансованості боргу і кредиту в світовій економіці», яка проявляється в асиметричному (можливо, навіть протилежному традиційному уявленні щодо політичного впливу) поділі боржників і кредиторів. Так, зокрема, головна роль США у міжнародній політиці останнього десятиліття минулого століття, яку ця країна намагається зберегти на сучасному етапі геополітичних трансформацій, несумісна зі значним обсягом зовнішніх боргових зобов'язань, більша частина яких належить основним конкурентам США на світовій арені. Останнім часом розгорнулася масштабна критика щодо функції долара як основної світової валюти. Посилилася тенденція до активної переструктуризації геополітичних центрів сили.

При цьому важливо зауважити, що в геополітичному аспекті точка зору аналітиків щодо питання глобальних дисбалансів неоднозначна. Навіть найбільш оптимістично налаштовані з них застерігають, що чим довше триває ситуація глобальних дисбалансів, тим більшою мірою зростає недовіра до найбільшого позичальника в глобальноцентричній економіці – США – і тим очевиднішою стає ймовірна різка, а не «м'яка» корекція цих дисбалансів. Більшість із аналітиків зазначають, що у разі зростання внутрішнього попиту з боку економік – найбільших торговельних партнерів США – вони можуть вводити торгові бар'єри, з метою задоволення цього попиту, що призведе до інфляції в США³⁰³.

³⁰² Апокин А. Ю. Финансовая составляющая «Проблемы глобальных дисбалансов» в мировой экономике [Електронний ресурс] / Александр Юревич Апокин // Проблемы прогнозирования. – 2008. – № 4. – С. 123–129. – С. 128. – Режим доступу : <http://www.ecfor.ru/pdf.php?id=2008/4/11>

³⁰³ Little B. Global Imbalances – Just How Dangerous? / Bruce Little and Robert Lafrance // Bank of Canada Review. – 2006. – P.9–16.

Системні детермінанти вказують на гетерогенність форм прояву нерівноважного глобального розвитку. Передусім йдеться про структурні глобальні дисбаланси просторового, функціонального, інституційного та геополітичного виміру, які накопичилися у світовій економіці і мають здатність тривалий час зберігати рівновагу й стійкість світової фінансової системи. Водночас вони є «вмонтованим детонатором», що становить загрозу стійкості і стабільності світової фінансової системи.

Гетерогенність глобальних фінансових дисбалансів зумовлюється зростаючою самодостатністю окремих структурних ланок глобально-центричної економічної системи і девальвацією на цій основі принципу «системної уніфікованості процесів глобального розвитку»³⁰⁴. У результаті послаблюється «домінантна функція системної якості», а натомість глобально-центрична економічна система «набуває ознак дисипативності».

Гетерогенність глобально-центричної економіки й ускладнення структурних субординацій у її вимірах призвели до нерівноважного глобального розвитку й гетерогенізації глобальних фінансових дисбалансів. У більшості країн поглибилися платіжні дисбаланси; скоротилась частка промислово розвинутих країн у загальній сумі глобальних заощаджень за відповідного зростання обсягів заощаджень у країнах із ринками, що розвиваються (насамперед це стосується країн Азії та експортерів нафти). Однією із головних причин поглиблення диспропорцій у розвитку фінансового й реального секторів світової економіки протягом останніх років докризового періоду було збереження низького рівня реальних довгострокових відсоткових ставок у більшості країн у поєднанні зі зниженням норм інвестування майже в усіх промислово розвинутих країнах. У результаті відбулося перетворення фінансового сектору світової економіки, основу якого формує світовий фінансовий капітал із переважанням у ньому спекулятивних складових, на доволі самостійну сферу економіки у результаті домінування операцій із фінансовими активами; накопичився глобальний надлишок ліквідності і відбулася зміна спрямованості транскордонних потоків капіталу. За влучним алегоричним порівнянням М. Обстфельда «...ця суміш інгредієнтів, як ми тепер знаємо, виявилася смертельною»³⁰⁵, а «гіпертрофія фінансових підходів до управління економікою стала найбільш очевидним виявом нездорового характеру всього науково-теоретичного фундаменту, на якому вибудовувалася економіка вибраного кола високорозвинутих країн»³⁰⁶.

За таких умов геофінансовий простір уже не може розглядатися як набір відокремлених сегментів, у яких є свої локальні цілі розвитку й автономні принципи регулювання. Системні ризики і глобальні дисбаланси зумовлюють вирішення не

³⁰⁴ Гальчинський А. С. Економічна методологія. Логіка оновлення : курс лекцій / Анатолій Степанович Гальчинський. – К. : АДЕФ-Україна, 2010. – 572 с. – С. 534.

³⁰⁵ Obstfeld M. Global Imbalances and the Financial Crisis: Products of Common Causes [Електронний ресурс] / Maurice Obstfeld, Kenneth Rogoff // Asia and the Global Financial Crisis: Asia Economic Policy Conference. – P. 132. – Режим доступу : <http://elsa.berkeley.edu/~obstfeld/globalimbalances-2010.pdf/>

³⁰⁶ Будущее цивилизаций и стратегия цивилизационного партнерства. Часть 9 Глобального прогноза «Будущее цивилизаций» на период до 2050 года / Под ред. Ю. В. Яковца, Б. Н. Кузюка, Н. С. Бектурганова. – М. : МИСК, 2009. – 600 с. – С. 283.

лише питання розробки якісно нових підходів до формування і зміцнення фінансових основ глобального розвитку, а й завдання формування нового світового економічного порядку. Йдеться про єдині принципи і підходи, які б сприяли зміцненню фундаменту глобальної фінансової архітектури, її головних «несучих конструкцій», які б створили основу розвитку світової економіки загалом. Це передбачає багаторівневу і скоординовану роботу всіх регуляторів і учасників ринку щодо формування найважливіших системних механізмів, які здатні нейтралізувати вплив глобальних фінансових дисбалансів і забезпечити надійну основу, необхідну для стійкого глобального розвитку.

5.4. Концептуалізація та альтернативні вектори реструктуризації геофінансового простору в умовах дисипативної рівноваги

В умовах сучасних міжсистемних трансформацій геофінансовий простір розвивається за принципами дисипативної системи, що характеризується: 1) несформованістю критичної маси інтегральної системної якості; 2) пріоритетністю горизонтальних зв'язків між елементами; 3) домінуванням принципів саморозвитку кожного окремого сегмента³⁰⁷. Зазначені ознаки невпорядкованості геофінансового простору стають системними детермінантами нерівноважного розвитку, що характеризується органічним поєднанням хаосу і порядку. У цьому контексті, розглядаючи стратегічні вектори реструктуризації геофінансового простору, важливо відійти від методологічних концептів парадигми детермінізму і лінійної логіки, оскільки його реальні трансформації відбуваються за принципом нелінійної динаміки. Це означає, що в певних критичних точках розвитку (точках біфуркації) структурні компоненти геофінансового простору можуть обирати шлях розвитку в одному з кількох «енергетично рівнозначних», але наперед не заданих векторів (табл. 5.1). Стратегічні вектори реструктуризації геофінансового простору потрібно сприймати як такі, що підпорядковуються імовірнісній логіці і визначаються як цивілізаційними домінантами, так і функціональними й просторово-часовими особливостями його розвитку в майбутньому.

З прагматичної точки зору головне завдання реструктуризації геофінансового простору полягає у зміцненні глобальної фінансової стійкості й корекції глобальних фінансових дисбалансів. Проте футурологічно це набагато складніше і різноплановіше явище, що охоплює не лише питання інституційних основ та політико-економічних доктрин корекції глобальних фінансових дисбалансів, а й ґрунтовне усвідомлення глибинних причин нестабільності геофінансового простору, форм її прояву та масштабності наслідків.

³⁰⁷ Гальчинський А. Політична нооекономіка: начала оновленої парадигми економічних знань / Анатолій Гальчинський. – К. : Либідь, 2013. – 472 с. – С. 144–145.

Таблиця 5.1

Альтернативні вектори реструктуризації геофінансового простору

Сценарії	Сценарій 1	Сценарій 2	Сценарій 3	Сценарій 4
Критерії реструктуризації	Фінансовий регіоналізм	Реструктуризований «Західний центрзм»	Фрагментарний протекціонізм	Трансформований мультилатералізм
Стратегічні вектори	Поділ світу до 2020 р. на три блоки: – Євросоюз; – «Демократичний торговельний альянс» (за участю США і їхніх партнерів у сфері зони вільної торгівлі (передусім у Західній півкулі)); – «Східне міжнародне співробітництво».	Формування Бреттон-Вудсу II – скоординованої і фінансово узгодженої системи з акцентом на країни Заходу, зусилля яких спрямовані на реформування міжнародних фінансових інститутів та створення нової системи на чолі з наднаціональною регулюючою інституцією.	Відхід від принципів глобалізації шляхом активізації різного роду протекціоністських заходів.	Формування «Глобальної фінансової екосистеми» із зсувом економічного центру на Схід.
Принципи функціонування	Базуватиметься на принципах: – подвійної інтеграції (глобальної із превалюванням регіональної); – лібералізації взаємовідносин у межах блоків.	Базуватиметься на принципах: – наднаціонального регулювання через реформування міжнародних фінансових інститутів і створення наднаціонального мегарегулятора.	Базуватиметься на принципах: – економічного протекціонізму на національному рівні.	Базуватиметься на принципах: – посилення глобального співробітництва; – гармонізації заходів із регулювання; – абсолютного права власності; – гнучких ринків праці.
Переваги	Високий рівень мобільності товарів і послуг у межах блоків.	Посилення регулювання фінансової діяльності.	Усе залежить від масштабності і поширеності протекціоністських заходів.	Формування стабільного глобального інвестиційного клімату.
Ризики	Існування суттєвих бар'єрів між блоками.	Посилення нерівномірності економічного розвитку і стагнації ринків, що розвиваються, виникнення нових економічних криз.	Порушення діючого міжнародного порядку, посилення економічних конфліктів (торговельних війн, в т. ч. за контроль над ресурсами).	Домінування фінансової сфери в економіці, в основу якої є сек'юритизація, яка залишається незмінною і неврегульованою.

Джерело: Узагальнено і побудовано автором за: The Future of the Global Financial System: A Near-Term Outlook and Long-Term Scenarios. A World Economic Forum Report in collaboration with Oliver Wyman. World Economic Forum, 2009.

З огляду на таку постановку проблеми, реструктуризацію геофінансового простору потрібно розглядати у двох основних аспектах – з точки зору зовнішніх форм вияву трансформаційних процесів та з урахуванням їх внутрішнього змістовного наповнення. Якщо у першому випадку мова йде про зміни у структурних пропорціях щодо перерозподілу світових доходів і капіталу між окремими складовими геофінансового простору, то у другому – про суперечності системного порядку і кардинальні зрушення, за яких змінюється вся інституційна система суспільства, не тільки його функціональні, а й світоглядні засади.

У функціональному вимірі системні детермінанти реструктуризації геофінансового простору потрібно розглядати з позицій його системної цілісності та інтегративності і водночас у контексті тих трансформацій, що відбуваються у головних складових усього геопростору. Передусім ідеться про системні детермінанти, що накопичилися у геоekonomічному просторі і призвели не лише до структурної деформації економічних систем у «старих», та в «нових гравітаційних центрах»³⁰⁸, а й до деформації глобального економічного циклу, структурних диспропорцій у розвитку фінансового і реального секторів глобальної економіки, формування західної моделі економіки, що базується на цінностях споживання, яка вже досягнула меж зростання. З огляду на зазначене реструктуризацію геофінансового простору необхідно розглядати в контексті тих масштабних трансформацій, які лежать у площині переходу від «пізноіндустріального економічного устрою з притаманною йому неоліберальною моделлю глобалізації в інтересах і під контролем ТНК» і «старих гравітаційних центрів» до постіндустріального економічного устрою при зближенні рівнів економічного розвитку країн і цивілізацій³⁰⁹.

Не менш вагому роль у консервації проблем нерівноважного розвитку геофінансового простору відіграють соціодемографічні детермінанти, зокрема: поглиблення сучасної демографічної кризи, що виявляється у депопуляції і старінні населення (особливо у «старих гравітаційних центрах»), зменшенні частки економічно активного населення і наростанні міграційних потоків, у поглибленні соціальної поляризації населення і надмірному розриві у рівні і якості життя. Поглиблення цих негативних процесів є однією із причин консервації проблеми глобальних фіскальних розривів і дисбалансів. У такому контексті соціодемографічні фактори є визначальними детермінантами дисипативної рівноваги геофінансового простору, під впливом яких нестабільність і ризики набувають нового – морально-етичного виміру.

Проблеми нерівноважного розвитку геофінансового простору не можна розглядати поза загальним контекстом асиметричності глобального *технологічного* розвитку. Незважаючи на те, що глобалізація гіпотетично прискорює дифузію і сприяє більш рівномірному розосередженню знань, науки, інформації, технологій, проте «процеси глобалізації загалом асиметричні»³¹⁰. Основними центрами концентрації світових технологічних знань та ресурсів є «старі гравітаційні центри» – США, Японія і країни Західної Європи. Незважаючи на те, що останнім часом зміцнюються позиції у високотехнологічних та наукомістких сферах «нових гравітаційних центрів, загалом невирішеною проблемою міжнародних цінкових диспаритетів і, відповідно, перерозподілу доходів і доданої вартості, є так званий «технологічний розрив». Тому реструктуризацію геофінансового простору необхідно розглядати через призму подолання технологічної поляризації геопростору»³¹¹.

³⁰⁸ Кравчук Н. Я. Дивергенція глобального розвитку: сучасна парадигма формування геофінансового простору / Наталія Кравчук. – К.: Знання, 2012. – 782 с. – С. 181–244.

³⁰⁹ Яковец Ю. В. Глобальные экономические трансформации XXI века / Ю. В. Яковец. – М.: Экономика, 2011. – 384 с. – С. 70.

³¹⁰ Зуев А. Глобализация: аспекты, о которых мало говорят / Андрей Зуев, Людмила Мясникова // Мировая экономика и международные отношения – 2004. – № 8. – С. 54–60. – С. 55.

³¹¹ Яковец Ю. В. Глобальные экономические трансформации XXI века / Ю. В. Яковец. – М.: Экономика; 2011. – 384 с. – С. 70.

У найближчому майбутньому (за оцінками аналітиків банку «Barclays») у контексті посилення нерівноважного розвитку геофінансового простору домінуватиме ще одна тема – проблема нестачі природних ресурсів та енергетичної безпеки. Цей висновок базується на тому, що високий попит на енергоресурси з боку «нових гравітаційних центрів» впливатиме на кон'юнктурну динаміку цін, обмежуючи можливості органів монетарної влади у боротьбі зі спекуляціями і згладжуванням економічних циклів³¹². І все через те, що «ціна на нафту визначається балансом попиту і пропозиції на ринку виключно фінансових інструментів – нафтових ф'ючерсів, яких у багато разів більше, ніж самої нафти і ліквідність яких набагато вища. І всі, в кого є «зайві» гроші, вкладають їх у нафтові ф'ючерси, піднімаючи ціни до небачених висот»³¹³. У будь-який момент неминуча, як мінімум, корекція чи розвив «нафтової бульбашки».

Стратегічні вектори реструктуризації геофінансового простору визначатиме також характер тих трансформацій, що відбуваються у геополітичній сфері. Їх суть передусім полягає у переході від нині домінуючої стратегії «західного центрризму» і протистояння окремих країн, їх регіональних утворень і локальних цивілізацій, що періодично претендують на глобальну гегемонію, до поліцентричного світового устрою, що розвиватиметься на принципах трансформованого мультилатералізму. Йдеться про можливе формування глобальної фінансової системи на базі «діалогу і партнерства країн і цивілізацій у відповідь на виклики нової епохи; створення інститутів і механізмів такого партнерства в глобальних масштабах»³¹⁴.

Помітну роль у реструктуризації геофінансового простору відіграватимуть трансформації у соціокультурній складовій глобального розвитку. Їх значимість стає особливо очевидною в умовах наростаючої «глобальної війни ідей, еталонів життя, соціально-філософських доктрин, конкуренції іміджів і авторитетів за переділ світових ринків і глобального лідерства»³¹⁵. Тут передусім йдеться про соціальний та економіко-технологічний прорив країн Східної Азії, що супроводжується автентичною соціокультурною революцією. У результаті сформувалася певна сукупність цінностей і принципів, які репрезентують так звану «азійську модель», що закладена в основу динамічного економічного розвитку нових індустріальних країн. Щось схоже відбувається і в мусульманських країнах, секрет успіху і лідерства яких у світовій індустрії фінансових послуг, що спостерігається останнім часом, базується на принципах шаріату. І хоча західні соціокультурні стереотипи поки що «продовжують свою експансію у глобалізованому просторі, Заходу стає все важче переконати інші народи в прогресивності своїх духовних і морально-етичних цінностей та принципів»³¹⁶. Важ-

³¹² Маслов О. Мировой кризис. Ч. 1 [Електронний ресурс] / О. Ю. Маслов. – Режим доступу : <http://www.polit.nnov.ru/2008/04/14/crisglobcount>

³¹³ Гаджиев К. Мировой экономический кризис в зеркале социокультурных и политико-культурных трансформаций / Камалудин Гаджиев // Мировая экономика и международные отношения. – 2010. – № 8. – С. 19–31.

³¹⁴ Яковец Ю. В. Глобальные экономические трансформации XXI века / Ю. В. Яковец. – М.: Экономика; 2011. – 384 с. – С. 70.

³¹⁵ Гаджиев К. Мировой экономический кризис в зеркале социокультурных и политико-культурных трансформаций / Камалудин Гаджиев // Мировая экономика и международные отношения. – 2010. – № 8. – С. 19–31. – С. 26.

³¹⁶ Там само.

ко спрогнозувати, які з цих моделей формуватимуть фундаментальні основи нового світового економічного порядку і відповідатимуть соціокультурній, інституційній та геополітичній матриці глобального економічного простору в майбутньому. Однак навряд чи буде перебільшеним твердження про те, що останнім часом під сумнів ставиться сам західний проект глобалізації і окреслюється тенденція до помітного розчарування як у західних цінностях, так і в англосаксонській моделі фінансової системи з її ліберальними принципами ринкової економіки.

З огляду на вищезазначене реструктуризація геофінансового простору зумовлена масштабними міжсистемними трансформаціями, які відбуваються у різних функціональних складових геопростору. У своїй сукупності ці трансформації посилюють характер вияву глобальних дисбалансів і демонструють, як відбувається діалектичний перехід від порушення глобальної фінансової рівноваги до неминучості структурних і міжсистемних криз, які мають особливо руйнівний характер; і як саме явище дисбалансу, набуваючи сили об'єктивного закону, переростає у трансцендентний стан стабільної нерівноваги.

Реструктуризацію геофінансового простору у *просторовому аспекті* необхідно розглядати через призму перерозподілу векторів геополітичного, гео економічного і геофінансового впливу між старими та новими гравітаційними центрами у категоріях абсорбції світових доходів та дифузії економічної могутності й багатства. В умовах безпрецедентної зміни якісного і кількісного складу країн-лідерів глобального розвитку глобалізація у її прозахідному варіанті поступово зазнала своєрідної інверсії. Водночас можна припустити, що зміцнення позицій «нових гравітаційних центрів» у геофінансовому просторі буде відбуватися поступово, еволюційним шляхом. Перерозподіл впливу стримуватиметься як певною інерційністю розвитку «старих гравітаційних центрів», які не зацікавлені у втраті своєї домінуючої ролі у міжнародних валютно-фінансових відносинах, так і свідомою політикою «нових гравітаційних центрів», які зважено підходять до інтеграції своїх ринків капіталу у глобальні фінанси. Незважаючи на ці стримуючі фактори, структурні зрушення у геофінансовому просторі відбуваються на користь «нових гравітаційних центрів». Кількісне і якісне зростання їх фінансових інститутів і ринків вже у найближчому майбутньому посилять диференціацію геофінансового простору і приведе до «кардинальної перебудови світового фінансового ландшафту»³¹⁷. Потужний потенціал для цього має Китай, за ним країни Латинської Америки – Мексика і Бразилія; не відстають від лідерів Корея і Туреччина, а також Індія та Індонезія; потенціал зростання має частина мусульманських країн (переважно глобальні ресурсні ранти). Експерти й аналітики з цього приводу висловлюють оптимістичні прогнози, згідно з якими «одним із основних векторів розвитку геофінансового простору буде рух до багатополарності і більшої збалансованості»³¹⁸.

³¹⁷ Петров М. Трансформация глобальных финансов / Максим Петров, Дмитрий Плисецкий // Мировая экономика и международные отношения. – 2010. – № 7. – С. 3–22. – С. 22.

³¹⁸ Там само.

У часовому вимірі питання реструктуризації геофінансового простору охоплюють широкий спектр – від короткострокових заходів з мінімізації наслідків глобальної нестабільності й корекції глобальних фінансових дисбалансів до глибоких структурних змін у геофінансовому просторі під впливом глобальних трансформацій; від реакції на кризові потрясіння до реформування глобальної фінансової архітектури на принципах нового світового економічного порядку і з урахуванням «циклів міжнародної економічної і політичної системи»³¹⁹ (табл. 5.2).

Згідно з концепцією еволюційних циклів у діапазоні 2004–2006 рр. світове співтовариство вступило у надзвичайно динамічну фазу *великих потрясінь*, яка за глибиною і масштабами нагадує дві попередні (1813–1849 рр. і 1921–1945 рр.) і супроводжуватиметься різким зростанням політичної та економічної нестабільності у геопросторі. На першому етапі фази великих потрясінь (2005–2008 рр.) глобальна динаміка характеризувалася наростаючою нестійкістю світового економічного порядку, посиленням поляризації і загостренням конфліктів. У 2008 р. спекулятивно-фінансова і спровокована нею економічна криза спрацювали за тим самим сценарієм, що і на початку 1930-х років, ставши спусковим механізмом, що запустив фундаментальні процеси реструктуризації світового соціально-політичного устрою. Перехід до другого етапу (2009–2012 рр.) позначився глибокою фінансово-економічною кризою, що зруйнувала попередній світовий економічний порядок. Очевидно, що поглиблення цієї кризи і соціальні катаклізми, які її супроводжують, змусять усіх суб'єктів геопростору до рішучих змін, у т. ч., до зміни попередніх економічної

Таблиця 5.2

**Еволюційні цикли міжнародної економічної і політичної системи
(вплив на реструктуризацію геофінансового простору) ***

Фази еволюційних циклів міжнародної економічної і політичної системи	Розрахункова періодизація циклу загалом і його фаз (роки)		
	цикл 1789–1897	цикл 1897–1981	цикл 1981–2041
Фаза технологічного перевороту (чи інноваційного ривка)	1789–1813	1897–1921	1981–2005
Фаза великих потрясінь (чи репродуктивної релаксації), в т. ч. період:	1813–1849	1921–1945	2005–2017
- зростаючої нестійкості	1813–1825	1921–1929	2005–2009
- великої депресії	1825–1837	1929–1937	2009–2013
- загальної дестабілізації	1837–1849	1937–1945	2013–2017
Фаза революції міжнародного ринку (чи репродуктивного ривка)	1849–1873	1945–1969	2017–2041
Фаза структурної кризи (чи інноваційної релаксації)	1873–1897	1969–1981	2041...

* Джерело: Гришин І. Север – Юг: прогноз соціально-економічної і політичної динаміки / В. Лапкин, В. Пантин / Матеріали научного семінара «Современные проблемы развития»; за ред. В. Хорос // Мировая экономика и международные отношения. – 2011. – № 2. – С. 13–23. – С. 19.

³¹⁹ Лапкин В. В. Философия исторического прогнозирования: Ритмы истории и перспективы мирового развития в первой половине XXI века / В. В. Лапкин, В. И. Пантин. – Дубна : «Феникс+», 2006. – 448 с.

і політичної парадигм. Причому кожен з цих суб'єктів змушений буде формувати свій особливий шлях подолання наслідків кризи, що призведе до децентралізації геопростору, фрагментарного протекціонізму і кризи інститутів міжнародного регулювання. Третій, заключний етап фази великих потрясінь (2013–2017 рр.) стане періодом глобальної геополітичної конфронтації і дестабілізації, у результаті чого відбудеться новий «переділ світу»³²⁰.

Таким чином, за умов загострення глобальних міжсистемних трансформацій реструктуризація геофінансового простору перебуває під впливом системних детермінант, що зумовлюють причинно-наслідковий зв'язок між нерівноважним глобальним розвитком і порушенням інтегральної єдності геофінансового простору. Зумовлені дією фундаментальних чинників, вони визначають не лише стратегічні вектори реструктуризації геофінансового простору у функціональному, просторовому і часовому вимірах, а й впливають на глибину міжсистемних трансформацій, визначають фундаментальні основи формування нового світового економічного порядку. При цьому стратегічні вектори реструктуризації геофінансового простору охоплюють широкий спектр заходів з реформування глобальної фінансової архітектури за одним із таких сценаріїв становлення нового світового економічного порядку: «фінансовий регіоналізм», «реструктуризований Західний централізм», «фрагментарний протекціонізм», «трансформований мультилатералізм». Кожен із них підпорядковується імовірнісній логіці, а тому може реалізуватися лише за певного набору системних детермінант і передумов суспільного розвитку, які по-різному виявляються за різних інституціональних та соціально-економічних умов. В умовах руйнації вертикально-ієрархічних і лінійно детермінованих систем та загострення глобальних міжсистемних трансформацій найбільш імовірним сценарієм розвитку геофінансового простору є його реструктуризація на засадах подвійної логіки – «фінансового регіоналізму» і «трансформованого мультилатералізму». У результаті утвориться геофінансовий простір інтегрованої конфігурації, що базуватиметься на принципах нового світового економічного порядку – посилення глобального співробітництва на умовах подвійної інтеграції (глобальної із превалюванням регіональної) та гармонізації заходів із регулювання на глобальному рівні з одночасною лібералізацією взаємовідносин у межах регіональних блоків.

³²⁰ Гришин І. Север – Юг: прогноз социально-экономической и политической динамики / В. Лапкин, В. Пантин / Материалы научного семинара «Современные проблемы развития»; за ред. В. Хорос // Мировая экономика и международные отношения. – 2011. – № 2. – С. 13–23. – С. 20.

РОЗДІЛ VI

СВІТОВИЙ ФІНАНСОВИЙ РИНОК

6.1. Фінансизація світової економіки

Перед фінансовою кризою 2008 р. у теоретичних економічних моделях розвинутих країн недооцінювалась роль фінансового сектору. Однією з причин такої його недооцінки можна вважати відсутність впродовж тривалого часу значних фінансових потрясінь, що не відбувалися з часів Великої депресії. Ця обставина призвела до того, що більшість наукової спільноти вважала, що фінансова система світової економіки працює стабільно, виконуючи необхідні функції. На основі цих спрощених моделей формувалися економічні політики держав та їх об'єднань. Так відбувалося до того моменту, коли несподівано для більшості дослідників та світової спільноти загалом, фінансова система дала збій.

Аналіз останніх досліджень зарубіжних та вітчизняних науковців дозволив не лише окреслити проблему фінансизації світової економіки, а й виокремити її різнопланові прояви. Для більш повного розуміння цього феномена в процесі дослідження застосуємо міждисциплінарний підхід. Лише у такому напрямку сьогодні можна вести наукові розвідки. Як стверджували ще у 2009 р. Дж. Акерлоф та Дж. Стігліц, економічна криза стала часом для глибоких роздумів у сфері економіки, оскільки вона поставила під сумнів більшість із існуючих ідей. Якщо наука визначається своєю здатністю передбачати майбутнє, нездатність більшої частини фахівців з економіки побачити наближення кризи викликало велику тривогу.

Однак насправді у сфері економіки існує багато ідей. Присудження Нобелівських премій економістам за альтернативні точки зору на функціонування фінансових ринків у 2013 р.³²¹ ще раз підтверджує той факт, що лише в такий спосіб можна краще зрозуміти, як функціонує наша складна економічна система, та виробити таку політику регулювання, котра зможе не допустити повторення недавньої катастрофи.³²²

Відомий вітчизняний економіст А. Гальчинский ще у листопаді 2008 р. у своїй статті у газеті «Дзеркало тижня»³²³ серед джерел кризи назвав загрозливі обсяги фінансового сектору світової економіки. Цей автор не використовував поняття “фінансизація”,

---

³²¹ Цього року лауреатами Нобелівської премії з економіки стали троє американських економістів – Юджин Фама (Університет Чикаго, США), Ларс Петерс Хансен (Університет Чикаго, США) і Роберт Шиллер (Ель, США) за емпіричний аналіз ціни капіталу.

³²² Пусть расцветут сотни теорий. George Akerlof and Joseph Stiglitz // [Текст] [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.project-syndicate.org/commentary/stiglitz118/Russian>

³²³ Гальчинский А. Мировой денежный кризис : истоки, логика трансформаций [Електронний ресурс] / А. Гальчинский // Зеркало недели. – № 42(721). – 8–14 ноября 2008. – Режим доступу : <http://www.zn.ua./2000/2020/64615>

однак показав, що обсяги американського іпотечного боргу, що досягли свого максимуму у 2007 р. в обсязі 12–13 трлн. дол. не йдуть у жодне порівняння з щоденними обсягами валютного ринку у 2–3 трлн. дол. Згідно з експертними оцінками лише 5–7% цієї суми пов'язані з реальною економікою, все інше – спекулятивні операції, що сприяло перетворенню банків у інститути для обслуговування спекулятивних потоків.

Через шість років поспіль ситуація змінюється у сторону підвищення обсягів віртуальних складових фінансових ринків. Так, за даними Світової Федерації бірж у 2013 р. лише обсяги позабіржового ринку похідних фінансових інструментів оцінюються у 600 трлн. дол., що у кілька разів перевищує економічну вартість світової економіки, що становить 72 трлн. дол.³²⁴ Аналогічно суттєво зросли добові обсяги торгівлі на валютному ринку FOREX. Банк міжнародних розрахунків періодично проводить масштабне дослідження ринку FOREX кожні три роки, починаючи з 1989 р. Підсумковий звіт містить інформацію про обороти ринку, його структуру і динаміку. Останній звіт вийшов у грудні 2010 р.³²⁵ Сьогодні щоденний оборот сягає 5 трлн. дол., в період кризи центральні банки активно торгують, протидіють кризі, підтримують національні валюти на потрібному рівні. Можна сказати про те, що криза не вплинула негативно на FOREX, а навпаки його щоденні обсяги суттєво зросли (рис. 6.1).

Можна повністю погодитися з дослідником, що такий стан справ призвів до деформації зв'язку між грошима та приватною власністю, що потребує стабільних грошей. У фінансовій системі, де 95% трансакцій є спекулятивними, приватна власність втрачає свою функціональну визначеність, наповнюючись віртуальним змістом. Гроші є еквівалентом цінності (вартості), що в індустріальній економіці є уніфікованою, оскільки виступає основою обміну. Нова епоха – це епоха індивідуалізації цінності, а отже, і віртуалізації.

Крім власне фінансових теорій, що пояснюють сучасне домінування фінансової сфери над сферою виробництва та реалізації товарів, відповіддю на підвищення ризиків ведення бізнесу, зокрема інвестиційних, та зростання цінової нестабільності сировинних ринків, особливої уваги заслуговують наукові розвідки щодо визначення наслідків впливу на цей процес інформатизації та віртуалізації суспільного та особистого життя людини.

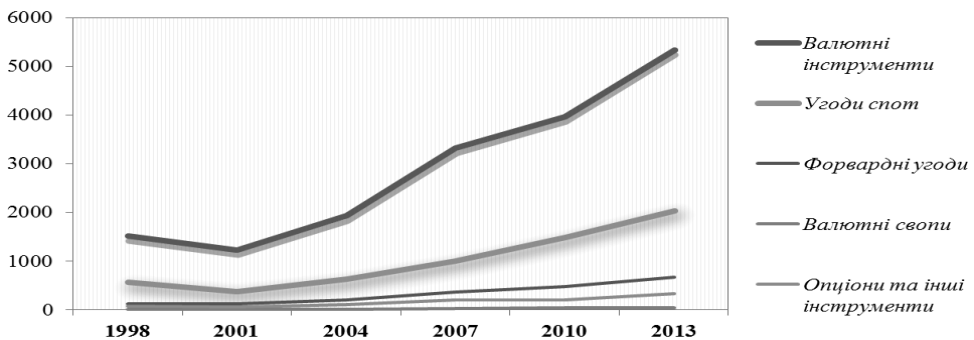

Рис. 6.1. Зростання середньоденних обсягів торгівлі на глобальному ринку FOREX за період 1998–2010 рр.

³²⁴ Офіційний сайт World Federation of Exchanges [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.world-exchanges.org>

³²⁵ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.bis.org>

Зокрема, показовими у цьому аспекті є дослідження Тайлера Коуена (Tyler Cowen), який за останні десять років із апологета цифрової економіки перетворився на скептика, назвавши сьогоднішній стан світової економіки «Великою стагнацією» (Great Stagnation), а Інтернет – гальмом економічного розвитку. Незважаючи на дискусійність цього твердження, його аргументи не можна ігнорувати, оскільки дійсно Світова Мережа незначно вплинула на економічне зростання та добробут суспільства, не створивши додаткових робочих місць, натомість посприявши їх скороченню. Як показують дослідження цього автора, більшість галузей економіки відчувають негативний вплив цифрових технологій, віртуальна інноваційність не конвертується у цивілізаційний прогрес, не сприяє підвищенню комфорту життя людини³²⁶.

Доказом достовірності аргументів цього вченого є можливість безкоштовного отримання електронної версії його монографії у мережі Інтернет, що означає, як мінімум, суттєве скорочення книговидавництва, обсягів преси, тиражі якої падають, а електронні видання поки що не дають достатнього доходу. Банкрутують мережі прокату фільмів, фотомагазини, магазини електроніки тощо.

Всі інновації щодо забезпечення комфорту у домі, використання електроенергії, розвитку зв'язку уже запроваджені не лише у розвинутих країнах, а й тих, чий економічний розвиток не відбувається. Цей факт яскраво підтверджується в Україні, де кількість користувачів Інтернету невпинно зростає, а засоби мобільного зв'язку поширено на найвіддаленіші села. Вітчизняні ІТ-фахівці не лише є конкурентними на зарубіжних ринках, а й самі створюють бізнес-структури, що успішно співпрацюють зі світовими грандами цієї індустрії. Однак успішний розвиток інформаційної сфери позитивно не вплинув на економіку держави, що входять у затьяжну рецесію.

В останні роки у рубрикації нових технологій у світі з'являється інформація щодо розробки нових гаджетів, плоских екранів, різних додатків до смартфонів, тобто здебільшого інформаційна економіка працює сама на себе, вдосконалюючи швидкість передачі сигналу та його якісні параметри, але досі не вирішеними є проблеми боротьби з хворобами, медицина недоступна для більшості населення навіть у найбільш розвинутих країнах світу, немає революційних відкриттів у фізиці, хімії, людство майже не навчилася виходити за межі планети.

Автори книги «Навипередки з машиною» (Race Against the Machine) Ерік Брільйолфсона (Erik Brynjolfsson) та Ендрю Макафі (Andrew McAfee) звертають увагу на той факт, що виграш від цифрових технологій отримала незначна частина суспільства. Ті, хто програв машинам, є більшістю суспільства. Строки зайнятості скоротилися, з'являється таке поняття як *прекариатизація* – явище, коли трудові відносини не оформляються офіційно (як в Україні в ІТ – галузі) або можуть бути припинені у будь-який час, що нівелює правові та соціальні гарантії зайнятості. Ці автори вважають, що дихотомія між тими, що виграють, і тими, що програють, буде відбуватися на трьох рівнях, а саме: між елітами і простими людьми; між висококваліфікованими та низькокваліфікованими працівниками; між капіталом та робочою силою.³²⁷

³²⁶ Інтернет – тормоз економіки? [Текст] [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.dengi-info.com/blog/articles/category/22/message/84/>

³²⁷ Там само.

Самі підприємства віртуальної економіки також не мають суттєвих прибутків. Всі ми були свідками кризи так званих доткомів – перших мережевих підприємств у 2000–2002 рр. І сьогодні, більше десяти років поспіль, Google, YouTube, Facebook, Twitter не розкривають своїх фінансових результатів, оскільки є недостатніми при значних інвестиціях у підтримку цих сервісів та їх розвиток.

Незважаючи на це, саме віртуалізація глобального економічного простору вплинула на кардинальну зміну бізнес-середовища реальної економіки. Зростання конкуренції серед виробників та підвищення вимог споживачів на наших очах руйнують усталені ринки, що розпадаються, на безліч індивідуальних та корпоративних клієнтів. Змінилася загалом поведінка споживача, попит якого індивідуалізувався, в тому числі і через комп'ютеризацію вибору.

Індивідуалізація ринку посилила сервісну складову у всіх сферах економічної діяльності і призвела до максимального зближення виробника (продавця) зі споживачем та формування нових інтегрованих господарських структур плоских і розподілених у просторі, гнучких та мобільних у часі.

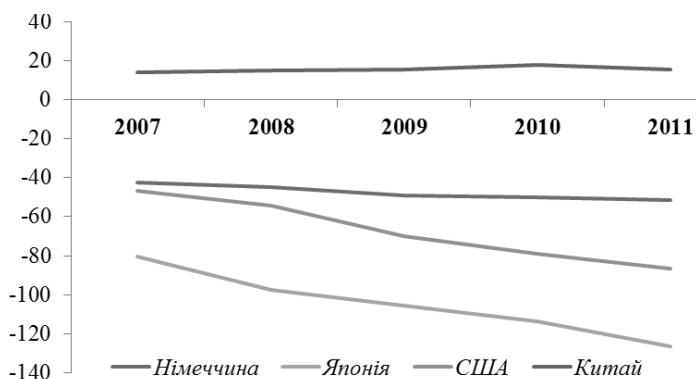
В умовах насичення ринку, ускладнення його технологічної бази, переважного положення клієнтів у відношеннях з продавцями, особливим об'єктом купівлі продажу стала інформація. Вона трансформувалася в реальний ресурс, найважливіший об'єкт споживання не лише клієнтів, а й бізнесу, універсальність, що є одночасно і предметом праці, і засобом праці, і продуктом праці.

Зазначені вище тенденції розвитку світової економіки у науковій літературі прийнято називати глобалізацією, сервісизацією, інформатизацією, віртуалізацією, мережевою, цифровою економікою. Поряд з цими поняттями особливе місце займає феномен «фінанси заради фінансів», яке відображає зміну ролі фінансів на мікро- та макрорівнях глобальної економіки. Саме поняття «фінансизація» в економічний обіг вперше ввів франкомовний єгипетський політолог та економіст С. Амін, який є автором понад 30 ґрунтовних праць³²⁸. Цей дослідник характеризував фінансизацію як економічне середовище з високими відсотковими ставками, плаваючими обмінними курсами, свободою спекулятивних трансфертів та повною приватизацією. Як бачимо, на сьогодні його трактування уже не є актуальним.

Російський дослідник С. Лушин, характеризуючи процес переходу до глобальної фінансизації, підкреслює значимість світової інформаційної мережі, як бази для фінансової системи, що дозволяє неперервно проводити операції. Цей автор один із перших на пострадянському просторі виокремив такі риси фінансизації, як кількісне нарощування обсягів, якісна трансформація фінансів, зростання частки фінансових послуг у світовій торгівлі, створення сфери фінансового виробництва (рис. 6.2).

Як відомо, ВВП визначається як сукупний обсяг товарів та послуг, що поступають на ринок за визначений період. ВВП створюють три сектори (реальний, торгівля і фінансовий). В останні роки фінансовий сектор у розвинутих країнах зростає високими темпами. У сучасних умовах фінансова система розвивається за власними законами і вже багато в чому відірвалася від вихідної матеріальної бази. У зв'язку із збільшеною

³²⁸ Amin S. Spectres of Capitalism (Навколо капіталізму) / Amin S. – 1998.

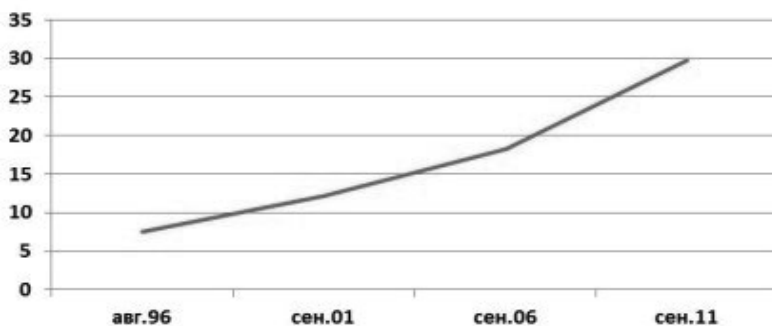

Рис. 6.2. Динаміка зростання вартості чистих фінансових активів, у відсотках до ВВП за 2007–2011 рр.*

* Джерело: дані річних звітів Банку міжнародних розрахунків (www.bis.org.)

міжнародною міграцією капітал отримав можливість отримання спекулятивного доходу завдяки розвитку засобів комунікації. За оцінками експертів, щоденні операції на світових валютних, кредитних і фінансових ринках у 50 разів перевищують за своєю вартістю угоди у світовій торгівлі товарами. Це явище вносить і вносить глибокі дисбаланси у світову економіку. Так, зарубіжні пасиви (заборгованості) національних банків з 1996 р. по 2011 р. збільшилися більш ніж у 4 рази – з 7,5 до 29,4 трлн. дол. (рис. 6.3).

М. Спружевникова вказує на трансформацію заощаджень в умовах фінансизації: раніше вільні кошти населення та бізнесу розміщалися у банківські депозити, оскільки саме так вирішувалося проблема їх збереження, сьогодні левова їх частина інвестується у цінні папери та деривативи з метою отримання доходу, перетворюючись у самостійне джерело економічного зростання³²⁹. Авторка уточнює поняття фінансизації, вважаючи її процесом проникнення фінансових відносин у всі сфери суспільного життя, панування фінансових форм його організації, збільшення видів доходів від використання фінансових ресурсів, передусім у виробництві, зміщення

Рис. 6.3. Динаміка зміни обсягів зарубіжних пасивів за 1996–2011 рр.

³²⁹ Спружевникова М. Банковская деятельность на рынке финансовых услуг : автореф. дисс. на соиск. науч. степени канд. экон. наук. : спец. 08.00.10. / М. Спружевникова. – Краснодар, 2002. – 21 с.

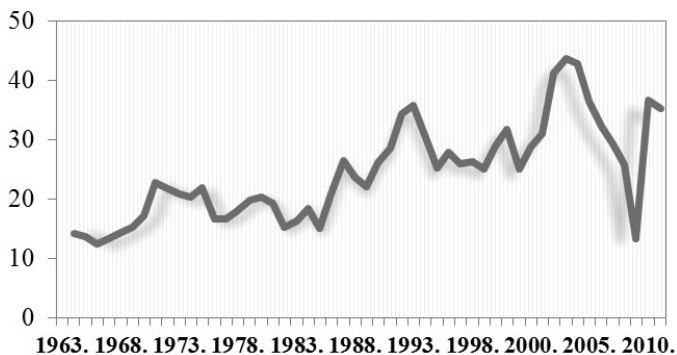
центру економічної влади до фінансової еліти. На наш погляд, це трактування фінансизації є ближчим за сутністю, оскільки точніше описує реалії сьогодення, коли відбувається процес захоплення фінансами традиційно не фінансових сфер (рис. 6.4).

У світовій літературі про феномен фінансового виробництва, запровадження інженерних прийомів при створенні фінансових інструментів та технологій почали писати ще у 90-х роках ХХ ст., коли процес вироблення та реалізації нового фінансового продукту, нової операційної схеми або творчого рішення будь-якого завдання у сфері фінансів у зарубіжній практиці почали називати незвичним поєднанням двох слів: фінансовим інжиніринг. Саме тоді і розпочинається всеохоплююче проникнення фінансів у різні сфери життєдіяльності людини, не кажучи вже про економічну діяльність. Однак і через двадцять років поспіль ця сфера є настільки інноваційною, що практика державного регулювання, зокрема податкового адміністрування, не завжди встигає за цими процесами навіть на розвинутих ринках.

Підвищення нестабільності світових ринків супроводжувалося стрімким зростанням кількості та обсягів укладених ф'ючерсів, простих, складних та екзотичних опціонів, свопів, їх гібридних і синтетичних комбінацій.

Використання цих інструментів надавало принципово нові можливості щодо отримання доходу та управління ризиками. Запровадження розподільчих систем торгівлі, широке використання Інтернету, уніфікація клірингових систем розрахунків на біржових та позабіржових ринках, вертикальне інтегрування цих ринків, конструювання нових електронних (криптографічних) інструментів посилили процеси дисинтермедіації – усунення посередників при проведенні фінансових операцій, та загалом індивідуалізацію соціуму на фоні глобалізації ринків.

Сучасні системи електронної торгівлі дозволяють будь-якому індивідуальному інвестору брати участь у фінансових ринках. Так, сьогодні Інтернет переповнений пропозиціями щодо навчання індивідуальних інвесторів для участі в електронній торгівлі валютою (ринок FOREX), цінними паперами та деривативами на зарубіжних і вітчизняних біржах та в позабіржових електронних торговельних системах. Значна кількість національних трейдерів уже вважає цей бізнес для себе основним заняттям.

Рис. 6.4. Частка фінансових доходів у структурі ВВП США протягом 1963–2011 рр., у %.*

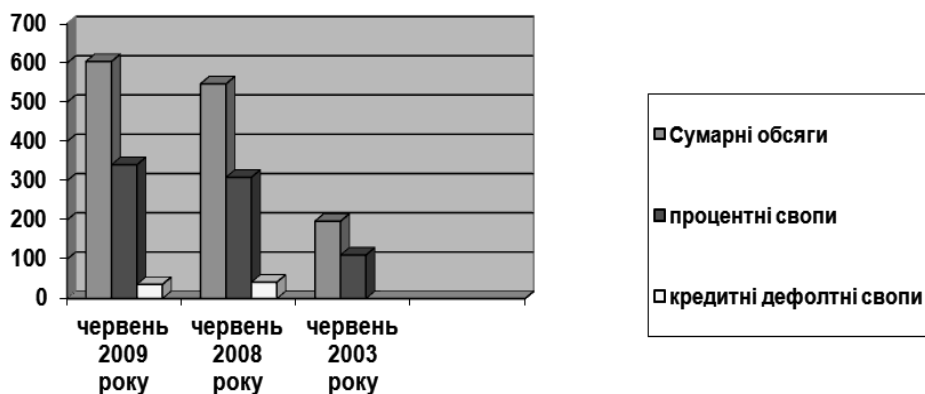
* Джерело: Corporate Profits by Industry, 1963–2011, Economic Report of the President, 2012.

Фінансові ринки докорінно змінили масштаби, структуру і механізми функціонування глобального ринкового середовища. Саме основними функціями цих ринків є формування ринкових цін та курсів, зокрема здійснення довгострокового прогнозу їх рівня та страхування ризиків через застосування різних як традиційних та інноваційних фінансових продуктів, вони так бурхливо розвиваються сьогодні.

Вражаючі сумарні обсяги торгівлі особливо ризиковими позабіржовими похідними фінансовими інструментами зафіксовано за десять останніх років (2003–2013). Так, у 2003 р. вони становили 197,1 трлн. дол., що в 1,77 разу перевищувало обсяги 2001 р. На кінець червня 2009 р. цей показник уже становив 683,725 трлн. дол., з них процентні свопи – 356,772 трлн. дол., кредитні дефолтні свопи (CDS) – 57,325³³⁰.

На рис. 6.5. показано структуру ринку позабіржових фінансових інструментів, вибуховий розвиток яких звинувачують у світовій кризі 2007–2008 рр.

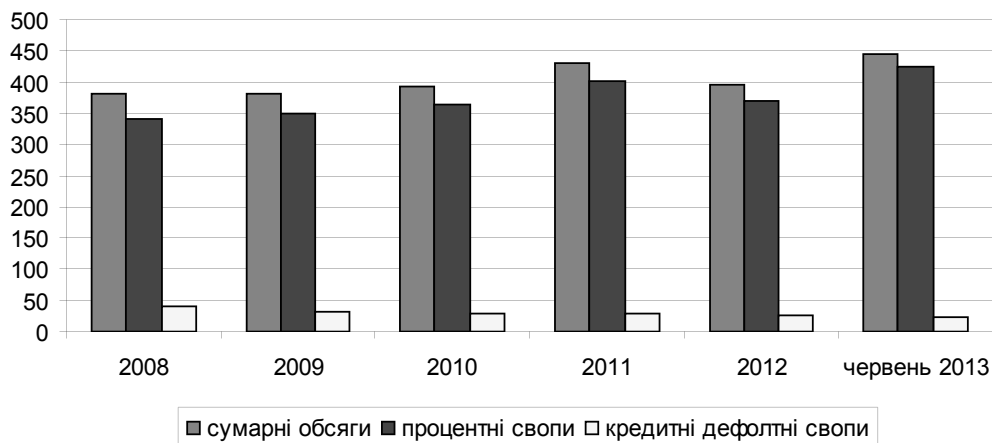
Рис. 6.5. Ринок позабіржових фінансових інструментів (за даними звіту Банку міжнародних розрахунків за станом на 01.07.2009 р.)³³¹

Як видно з рис. 6.5, за п'ять років (з 2003 по 2008) обсяги позабіржових процентних свопів зросли у 1,8 разу. Широкого застосування набули такі новітні інструменти, як строкові контракти на відсоткові ставки, депозитні сертифікати провідних банків, облігації, зобов'язання та векселі Казначейства США, країн Європи та Азії, фондові індекси міжнародних бірж, індивідуальні акції, свопи. Ці контракти та їх різноманітні гібридні та синтетичні комбінації дозволяють банкам, транснаціональним корпораціям, інвестиційним керуючим взаємних інвестиційних, пенсійних фондів, страхових компаній впроваджувати інноваційні технології управління фінансовими ризиками. Інші тенденції спостерігаються на ринках цих позабіржових інструментів у наступні 2009–2013 рр. (рис. 6.6).

На рис. 6.7 показано обсяги торгівлі похідними фінансовими інструментами за 15 років, впродовж якого були фіксовані дві фінансові кризи 6 у 1998 та 2007–2008 рр.

³³⁰ Електронний ресурс. – Режим доступу : www.bis.org

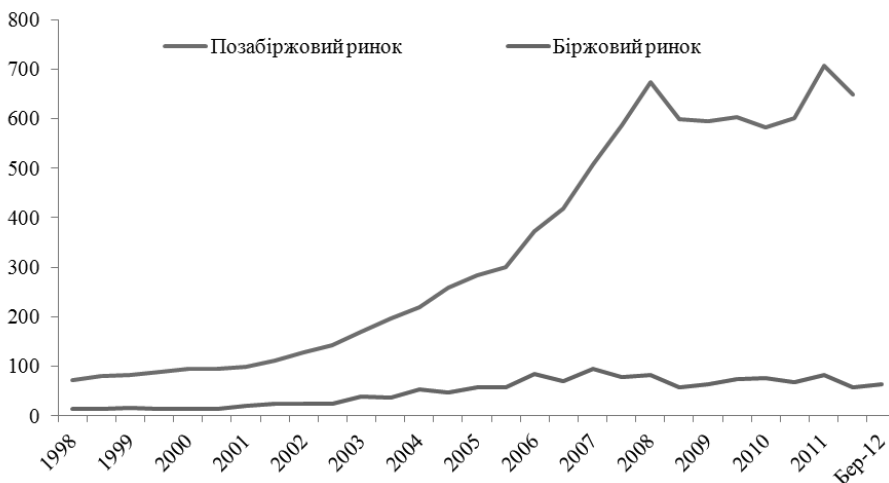
³³¹ Там само.

Рис. 6.6. Ринок позабіржових фінансових інструментів (за даними звіту Банку міжнародних розрахунків за станом на червень 2013 р.

Як видно з рис. 6.7, обсяги біржового (регульованого) ринку зростали високими темпами, криза 2008 р. на їх динаміку майже не вплинула. За даними Світової федерації бірж 2013 р. став ще успішнішим, ринки зросли на 10%. Натомість позабіржовий (майже не контрольований) ринок зростав вибуховими темпами, однак і після кризи обсяги його, як було сказано вище, є доволі значними, що робить свій внесок у фінансування світової економіки.

Найкраще про суттєві зміни, що відбулися у світовій економіці, на погляд автора, сказав не економіст, а лауреат міжнародних конкурсів піаністів О. Ботвінов³³², який

Рис. 6.7. Обсяги світового фінансового ринку

³³² Ботвінов А. Уроки кризи – 2. Кінець епохи [Електронний ресурс] / Ботвінов А. // Зеркало недели. – № 22 (750) 20–26 июня 2009. – Режим доступу : www.zn.ua доступний 29.09.09р.

у ґрунтовній статті, опублікованій у газеті «Дзеркало тижня» (червень 2009 р.), зазначив, що банкрутство та націоналізація автомобільного гіганта General Motors є не лише крахом американської моделі ринку, а й загалом завершенням епохи. І не лише епохи американського способу життя, а й глобально – епохи саморегульованого ринку як верховного судді американського суспільства.

Відома фраза: «Що добре для GM, добре і для USA» тривалий відображала стан справ у американській економіці. З банкрутством GM завершила своє існування корпорація, що 101 рік була не лише флагманом промисловості США, а й центральним культурним символом. У 2008 р. лише за кілька місяців стало зрозуміло, що капіталізм у тому вигляді, в якому існував понад 200 років і принаймні для країн «золотого мільярду» забезпечував прогрес та підвищення соціальних стандартів життя, сьогодні не може адекватно відповідати на сучасні виклики. Можна погодитися і з тезою вищеназваного автора щодо того, що саме глобалізація як основний інструмент просування інтересів транснаціональних корпорацій покладе сьогодні край їхнім надвеликим прибуткам.

Насамперед це стосується великих інвестиційних банків з Wall Street, Лондонського City та Європи. Ці фінансові інституції впродовж останніх десяти років стали настільки потужними, що їх діяльність називали фінансовим виробництвом. Саме сюди на роботу намагалися потрапити випускники Гарвардського та Стенфордського університетів, зокрема математики та фізики, які ставали відомими фінансовими інженерами, на професійному сленгу – квантами (quants), заробітна плата та бонуси яких обчислювалися шестизначними та семизначними числами доларів.

Вони впроваджували інноваційні фінансові інструменти, стратегії та технології, які окрім них мало хто знав, більше того, ця діяльність майже не регулювалася державними органами. Так були запроваджені позабіржові кредитні деривативи, технології сек'юритизації, фінансового програмного забезпечення, що створило умови для вибухоподібного розвитку цієї сфери.

В інтерв'ю у вересні 2009 р. відомому Internet виданню голова служби фінансового нагляду (FSA) лорд Едейр Тернер зазначив, що для управління складною сучасною економікою потрібні інші важелі макроконтролю фінансової безпеки, з метою упередження нового кредитного міхура у 2015–2020 рр. необхідно запровадити жорсткі вимоги щодо ліквідності та капіталу. Потрібно бути впевненими, що під час спаду сама слабкість банківської системи не стане додатковим фактором, що буде посилювати цей спад. Він вважає, що для цього потрібно буде провести масштабну структурну перебудову світової системи фінансового нагляду, оскільки незначними змінами досягти позитивних зрушень буде неможливо. Однак варто пам'ятати, що неможливо повністю позбавитися від економічних циклів³³³

Е. Тернер має співзвучну з авторами доповіді ООН точку зору на фінансові інновації, вважаючи необхідним запровадження жорсткого контролю з боку держав за учасниками фінансових ринків у контексті виявлення таких інструментів, що не сприяють створенню додаткової вартості і не дають соціальних ефектів.

³³³ Тернер Э. Часть финансовых инноваций абсолютно бесполезна в социальном смысле [Електронний ресурс] / Тернер Э. – Режим доступу : www.slou.ru.

Грунтовно досліджують цю сферу світового фінансового ринку і в Центральному Європейському банку. Ще в серпні 2009 р. робоча група цієї установи оприлюднила результати своїх досліджень під назвою «Кредитні дефолтні свопи та ризик контрагентів» (Credit Default Swaps and Counterparty Risk), де вперше так глибоко і всебічно було показано зв'язок між використанням позабіржових деривативів інвестиційними банками, які перестали довіряти один одному, а ризики контрагентів не враховували у своїй діяльності³³⁴.

Користуючись тим, що регулятори не могли контролювати позабіржовий ринок фінансових інновацій, саме там було багато зловживань. Безконтрольне застосування складних структурованих продуктів не зменшувало, а навпаки суттєво підвищувало ризики трансакцій. Маржева торгівля, велике кредитне плече у всіх без винятку операціях, система «короткого продажу»³³⁵ акцій, яка не лише спотворювали рівень їх ринкових курсів, а й ускладнювала корпоративне управління, – це лише деякі із проблем фінансових ринків, що потребують негайного вирішення.

Найважче буде досягти такого фінансового устрою, коли доходи учасників фінансових ринків будуть адекватними приросту економіки. Той факт, що зарплати та бонуси топ-менеджерів інвестиційних банків, хедж-фондів, страхових компаній вимірювалися астрономічними цифрами та зберігалися навіть у тих інституціях, що були врятовані державами від банкрутства, підкреслює складність його вирішення.

Лише жорстка принципова позиція лідерів Франції та Німеччини дозволила підступити до вирішення цієї проблеми на саміті двадцятки у Пітсбурзі. Те, що США та Великобританія були проти обмеження винагороди менеджерам, пояснюється просто: політичну еліту цих країн репрезентують колишні банкіри.

Саме інформатизація світової економіки сприяла її віртуалізації, і виграла від цього, фінансова еліта світу. Саме вона швидше інших зрозуміла всі вигоди віртуалізації фінансового капіталу й активно впровадила і впроваджує цифрові технології. Найшвидше інформаційні новинки запроваджують біржовики та інвестиційні банкіри, зокрема першим знадобилося впровадження височастотного трейдингу, коли тисячі операцій купівлі-продажу цінних паперів та відкриття позицій щодо деривативів здійснюються комп'ютерами у мілісекунди. Така технологія уже витісняє традиційну біржову торгівлю у залах. Загалом віртуалізація інформаційного простору створила нову модель поведінки людини – домінування послуг у споживанні та фінансових інструментів у заощадженнях.

Серед вітчизняних дослідників феномена фінансизації світової виділяються роботи А. М. Роднянської³³⁶, що містять цікаві думки щодо зміни мотивів економічної діяльності на користь отримання доходів від операцій на фінансових ринках на протиположності реальному сектору та сфері нефінансових послуг. Так, авторка зазначає, що «фінансизація як

³³⁴ Credit Default Swaps and Counterparty Risk [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.ecb.int

³³⁵ Короткий продаж акцій (short selling) – продаж позичених акцій, які потрібно повернути їх власнику через визначений строк. Як правило, ця спекулятивна операція відбувається з метою отримання доходу при падінні курсів акцій, що дозволяє продати дорожче, а потім купити дешевше і повернути їх власнику.

³³⁶ Рогозянская А. Финансизация экономической жизни и ее противоречия в условиях глобализации. [Электронный ресурс] / Рогозянская А. – Режим доступа : http://archive.nbuv.gov.ua/e-journals/pspe/2012_2/Rogozzyanskaya_212.htm Рогозянська А. М. Методологія дослідження фінансизації економічного життя [Електронний ресурс] / Рогозянська А. М. // Вісник економіки транспорту і промисловості – 2012. – № 40. – С. 40–62. – Режим доступу : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Natural/Vetp/2012_40/12ramhbd.pdf40-62.

об'єктивний процес не повинна тлумачитись як підвищення частки фінансових трансакцій у загальній їх сукупності. Така спокуса постійно виникає з огляду на те, що навколишня економічна дійсність нібито спонукає до визнання правомірності такого сприйняття».

Варто погодитися з цією авторкою щодо неоднозначності наслідків цього процесу для економічного розвитку світу загалом. Вона стверджує, що розвиток виробничої діяльності супроводжується посиленням віртуалізації економічного життя та зростанням частки послуг (в т. ч. фінансових) у структурі ВВП, не заперечує загальної направленості цієї діяльності на створення найкращих умов для існування та комфортного буття людей. Однак спрямування більшості грошових ресурсів фінансових організацій та фізичних осіб на постійне фінансове збагачення та накопичення фінансових активів призвело і загострює глобальні дисбаланси економічного розвитку.

Розуміння фінансизації як сумісно-розділеного феномена, дозволяє більш системно підходити до класифікації її форм. На нашу думку, враховуючи пов'язаність та одночасну відносну відокремленість двох сторін фінансизації, можна виділити три групи форм прояву фінансизації, що пов'язані, відповідно, з розвитком її об'єктивних засад, суб'єктивних чинників та їхньої взаємодії.

Типовим проявом фінансизації як об'єктивного процесу є відділення фінансових потоків від потоків матеріальних ресурсів та їхня циркуляція у середині фінансового сектору без спрямування на потреби реального сектору економіки. Важливим є те, що від масштабів такого відділення залежить сталість усієї економічної системи. Якщо воно набуває характеру тривалої тенденції, то наслідком дії цієї тенденції є порушення нормального відтворення основного капіталу, який занепадає, зменшується без належного відновлення та розширення, що призводить до падіння ВВП.

Частка фіктивного капіталу підприємств у розвинутих країнах світу невинно зростає. Крім того, зростають доходи від операцій на фінансових ринках. Навіть сировинні ТНК, що традиційно отримували лівову частку доходу від реалізації основних продуктів видобутку або переробки, в останні роки успішно працюють на строковому сегменті фінансового ринку, не лише хеджуючи цінові ризики, а й спекулюючи на енергетичних деривативах.

Значна частина населення у розвинутих країнах уже тривалий час більшу частину вільних власних коштів інвестує у різні фінансові інструменти, натомість частка банківських депозитів падає. Це пов'язано з високим рівнем фінансової грамотності населення та рекордно низькими депозитними ставками.

Загальноновизнаним є той факт, що 45% американців пов'язує свій добробут з операціями на фінансових ринках, оскільки є власниками акцій, причому віковий діапазон цих інвесторів доволі широкий. У 2013 р. за версією *Forbs* серед 20 найкращих портфельних інвесторів світу віком до двадцяти років близько п'ятнадцять є саме американцями, що стали успішними у цьому бізнесі з чотирнадцяти років.

В Україні поки що рівень фінансової обізнаності не лише основної маси населення, а й представників великого бізнесу, є доволі низьким, а ставки за депозитами високими, що зумовлює інші тенденції їх участі у фінансових трансакціях. Хоча варто зазначити, що в останні роки спостерігається нова тенденція: частина молоді та осіб

середнього віку все більше пов'язує себе з інвестиційним бізнесом, зокрема з особливо ризиковими інвестиціями на світовому валютному ринку FOREX.

На зростання фінансового сектору економіки, частка якого складає сьогодні від чверті до третини ВВП, звертає увагу Ю. М. Коваленко³³⁷, зазначаючи, що ця обставина не могла не позначитися на збільшенні кількості фінансистів (наприклад, чисельність таких фінансових корпорацій, як Citigroup, Goldman Sacks досягла сотні тисяч осіб). Відповідно, у 2008–2009 рр. масштаби звільнення менеджерів провідних інвестиційних банків перевершили всі відомі в економічній історії.

Феномен фінансизації тісно пов'язується з одночасними процесами проникнення фінансових інституцій у нефінансові сегменти економіки і суб'єктів реальної економіки у фінансові. Цей процес особливо загострився перед і в процесі глобальної кризи 2007–2009 рр., коли інвестиційні банки почали створювати підрозділи сировинних трейдерів, а кредитуванням займатися небанківські організації.

Вісім трильйонів євро або вісім тисяч мільярдів євро – стільки за підрахунками німецької газети Die Welt коштувала світова фінансова криза економіці. Дата 15 вересня 2008 р. – день банкрутства третього за величиною американського банку Lehman Brothers стала критичною точкою для світової економіки, що занурилася у глибоку рецесію, інші інвестиційні банки держави почали рятувати через запровадження багатомільярдних програм за кошти платників податків. Світова економіка важко виходить із затяжної рецесії, хоча для цього працюють численні групи науковців, експертів та лідери G20.

Світова фінансова криза 2008–2009 рр. чітко окреслила системні недоліки та відсутність ефективного регулювання позабіржових ринків деривативів, що за своїми докризовими обсягами значно перевершували біржові. Однак практично не велося дискусій щодо зміни правил біржової торгівлі деривативами, що були прийняті в останні роки ХХ ст. Застосування цих правил сприяло суттєвому зростанню ризиків укладання контрактів з похідними фінансовими інструментами. Йдеться про правила торгівлі, які дозволяли short selling (короткий продаж), операції РЕПО, укладання товарних деривативів з метою хеджування ризиків не учасниками реальних ринків, а інвестиційними банками. Саме ці процеси і запустили феномен фінансизації економіки

Про необхідність формування нового світового економічного порядку, зокрема його нової фінансової архітектури, особливо інтенсивно почали говорити представники політичної еліти двадцяти розвинутих країн (G20) після вересня 2008 р. Цей процес триває уже п'ять років поспіль.

Крах потужного інвестиційного банку Lehman Brothers, що існував на Wall Street з 1850 р., спровокував ефект доміно на світовому фінансовому ринку. Лише під час подачі банком оголошення про банкрутство виявилось, що фахівці цієї установи суттєво нарощували обсяги операцій з похідними фінансовими інструментами (derivatives). Використання РЕПО та позабалансових рахунків дозволяли тривалий час не відображати у фінансовій звітності реальний стан справ.

³³⁷ Коваленко Ю. М. Неформальні форми фінансового сектора економіки: економічна ментальність та економічна довіра / Ю. М. Коваленко // Економічна теорія. – 2011. – № 2. – С. 58–68.

Підсумовуючи, зазначимо, що феномен фінансизації економіки проявляється в наступному:

- світ вступив у цифрову епоху, що відобразилося на розвитку світової економіки, саме фінансова складова зазнала найбільшого впливу ІТ-технологій. Приватна власність втрачає свою функціональну визначеність, наповнюючись віртуальним змістом. Гроші є еквівалентом цінності (вартості), що в індустріальній економіці є уніфікованою, оскільки виступає основою обміну. Нова епоха – це епоха індивідуалізації цінності, а отже, і віртуалізації. Це уже доведений факт – фінансизація є наслідком і невід’ємною складовою інформаційної економіки;
- фінансова сфера використовує найновіші досягнення ІТ-індустрії, що виявляються в організації сучасних платіжних систем та цілодобової глобальної електронної торгівлі фінансовими інструментами, а також запровадження високочастотного Інтернет-трейдингу;
- відділення фінансових потоків від потоків матеріальних ресурсів та їхня циркуляція у середині фінансового сектору без спрямування на потреби реального сектору економіки;
- феномен фінансизації тісно пов’язується з одночасними процесами проникнення фінансових інституцій у нефінансові сегменти економіки і суб’єктів реальної економіки у фінансові;
- сервісизація глобальної економіки (надання традиційних послуг через мережу та виникнення сфер віртуальної реальності (зокрема сегмента електронних ігор), що також відволікають значні людські та фінансові ресурси;
- залучення до фінансової сфери значної кількості фізичних осіб (вибухове зростання глобального валютного ринку FOREX пов’язують, зокрема, і з тим фактом, що за допомогою Інтернет-торгівлі, крім фінансових інституцій, там працюють мільйони фізичних осіб, і їх чисельність постійно зростає;
- можливість отримання спекулятивних швидких доходів сприяє залученню до цієї сфери високопрофесійних кадрів, що створили і створюють фінансові інновації, обсяг яких постійно зростає. Процес уже настільки потужний, що мова йде про фінансове виробництво, що в багатьох аспектах замінило виробництво товарів та послуг;
- негативним проявом фінансизації є акумулювання коштів світової економіки у фінансовій сфері, поглиблення нерівностей у розподілі доходів, загострення боргової кризи;
- фінансизація призводить до концентрації ресурсів у не багатьох інститутах. Так, активи кількох інвестиційних банків США перевищують 60% ВВП цієї країни, призводячи до феномена TOO BIG TO FAIL, тобто до неможливості їх банкрутства через загрозу економіці країни.

Уже більше п’яти років (2008–2013) світова спільнота розробляє шляхи боротьби з фінансизацією, однак поки що запропоновані заходи не дають очікуваного ефекту.

6.2. Інституціональне підґрунтя фіскальних трансформацій в умовах глобальних змін

Новий світовий економічний порядок, що формується сьогодні в глобальній економіці, ще раз підтверджує, що фіскальні трансформації знаходяться на стику всіх соціально-політичних та економічних інтересів. Від того, наскільки раціонально визначено і роззосереджено між суб'єктами глобальної економіки фіскальне навантаження, залежить успіх індивідуального, корпоративного бізнесу, а отже, багатство нації загалом, її можливість не шукати шляхи до виживання, а прагнути до вищих культурних цінностей. Макроекономічні заходи, які уряди різних країн вживали для подолання наслідків світової фінансової кризи, ще раз довели, що у фіскальному просторі відображається і баланс політичних сил або ж його відсутність. За змістом фіскальної політики можна робити висновки про те, з яким типом держави ми маємо справу, про міцність правових основ державності та про прагнення бюрократичного апарату, що має ці основи підтримувати.

Доволі прагматичні та водночас глибокі за своєю сутнісною ємністю слова польського економіста Е. Колодка про те, що погана теорія може слугувати базою лише поганій економічній політиці, є сьогодні актуальними. Хороша політика може бути сформульована і реалізована лише на основі хорошої економічної теорії. Для успішної реалізації економічної політики у світовому глобальному просторі, тобто осмисленого впливу на учасників ринкового середовища для досягнення цілей розвитку – більш повного задоволення потреб суспільства на основі підвищення конкурентоспроможності національного господарства й ефективного обслуговування індивідуальних, групових та корпоративних інтересів, потрібні великі знання. Вони мають ґрунтуватися не лише на практичному досвіді, але насамперед на надійній економічній теорії, яка не завжди є затребуваною.

Політики стоять перед дилемою: до кого прислухатися, а кого ігнорувати? Які ідеї використовувати, а які відкинути? Відповідно ризик помилок значний, що посилюється нецтвом багатьох політиків, а також тим, що навіть ті, хто розуміють дещо в економіці, часто роблять хибні кроки, оскільки переважно вони керуються власною інтуїцією та фетишистськими намірами, які не мають ніякого наукового підґрунтя. Це специфіка соціально-економічного буття сьогодні. Більше того, прагнення до діалогу і компромісів, гнучкості та відвертості, хоча в багатьох випадках і виправдане, часто шкодить потребі в методологічній і фактичній правильності та академічній скрупульозності. Середні значення корисні в статистиці, а не в економіці розвитку чи теорії економіки попиту або економіки пропозиції. Ефективна політика не може бути результатом «усереднювання», коли деякі елементи беруться з одного наукового підходу, а решта – з іншого, відбувається змішування монетаризму і неокейнсіанства, нової інституціональної економіки та шведської школи, соціалізму та капіталізму з єдиною метою – задовільнити бажання якомога ширшого кола учасників дискусії.

Особливо деструктивний характер у нашій постсоціалістичній реальності мають спроби поєднувати ліві ідеї соціал-демократичного духу з елементами неоліберальної

економіки, вирваними з контексту теорії, що застосовується до відмінного світу високорозвиненого капіталізму³³⁸. Подібні спроби перешкоджають наближенню країни до потенційно можливих темпів зростання і, що найважливіше, не дозволяють зберігати з такими зусиллями та працею досягнуту динаміку в довгостроковій перспективі.

Моніторинг впливу на прийняття рішення пострадянських політиків у сфері глобальної економіки показує, що політики прислухаються або до самих себе, або до осіб, які лобіюють власні чи групові бізнесові інтереси, або ж до вчених-економістів, але тільки попереднього західного покоління. Проте навіть сучасні економісти мають у своєму розпорядженні окремі елементи економічної теорії, деякі емпіричні результати і фрагменти дискусій, які адаптовані до умов сучасності. Це особливо гостро відчувається в умовах постсоціалістичної трансформації.

Незважаючи на скептичне ставлення західної економічної науки до трактувань суті економічних явищ як об'єктивних відносин базису та суб'єктивних відносин надбудови, соціально-економічні інститути завжди відображатимуть відносини базису, а економічна політика – відносини надбудови. Просто західним вченим не вистачало фактичного матеріалу для виведення таких закономірностей, а всі здобутки досліджень радянської економічної науки вони часто необачно позиціонували як догматичні класові пережитки. З іншого боку, можливо, саме відкидання потреби вивчення багатьох «капіталістичних» економічних закономірностей дало змогу радянським вченим-економістам простежити взаємозв'язки у відносинах базису та надбудови, щоб пізніше звести їх у ранг абсолюту. Крім міркувань над сутністю понять, особливих тем для дискусій у них не було; соціалістична модель економічної системи апіорі визнавалася досконалою. Згодом була очевидною хибність такого одностороннього і «самовпевненого» підходу до вивчення економіки, проте це ще не говорить про хибність всього методологічного інструментарію досліджень, який використовувався десятиліттями, оскільки імітація справжніх наукових пошуків не може так довго тривати.

Сьогодні для вчених-економістів країн постсоціалістичного простору відкриваються нові унікальні можливості проводити дослідження в умовах взаємопроникнення ідей західної та радянської економічної думки, вивчати різноманітні транзитивні економічні форми і зробити свій внесок у розвиток економічної теорії. А може, навіть загальноприйняте сучасне (західне) уявлення про економіку чекає новий «постсоціалістичний» переворот? Малоімовірно, що хтось скаже сьогодні це напевне, оскільки крах неолібералізму, який ми бачимо сьогодні, веде нас до пошуку наукового обґрунтування новітньої парадигми соціально-орієнтованого державного капіталізму. Очевидним є те, що акцент на дослідженні сутностей економічних явищ може пролити світло на пошуки шляхів вирішення багатьох практичних проблем, пов'язаних із їхніми негативними формами вияву соціально-економічних інститутів у реальній дійсності.

Різноманіття підходів при формуванні та реалізації економічної політики в умовах глобальних змін приховує безліч інтересів. За конфігурацією конфліктуючих інтересів потрібно спостерігати ще уважніше, ніж за змінами теорії, щоб зрозуміти,

³³⁸ North D. Understanding Economic Change and Economic Growth / North D. // – Distinguished Lectures Series, 2002. – № 7. – Leon Kozminski Academy of Entrepreneurship and Management. Warsaw.

чому перемагають ті чи інші підходи, оскільки насправді важливі відмінні інтереси, а не погляди. Врешті-решт домінують певні інтереси, а не позиції. У цьому контексті інтереси – первинні, а погляди – вторинні. Останні часто є об'єктом купівлі-продажу і навіть інтелектуальної корупції.

Найкращий приклад сказаного за останні роки – лобювання переходу до пропорційного оподаткування – ідеї помилкової теоретично і шкідливої практично для соціально-ринкового середовища. Вона неправильна як з точки зору можливості стимулювання національних інвестицій, так і забезпечення соціально справедливого перерозподілу доходу. Ці два аспекти нероздільні, оскільки перехід до пропорційного оподаткування завжди означає передачу певної величини чистого доходу від бідних багатим, що неминуче призводить (у суспільстві, що перебуває на ранній стадії накопичення капіталу) до зменшення схильності до заощадження на макрорівні. Минулі 20 років перехідного періоду переконливо це підтвердили. Така політика помітно підсилює торговельний дисбаланс, стимулюючи імпорт дорогих товарів і відплив капіталу. Врешті-решт ресурсів в економіці виявиться менше, а не більше. Про це свідчить і російський досвід останніх років. Пропорційне оподаткування не лише несправедливе, воно насамперед здійснює дестабілізуючу дію, підриваючи ефективність виробництва, а отже, негативно впливаючи на перспективи соціально-економічного зростання.

Політики, що приймають рішення у сфері глобальної економіки, мають чітко знати, чого вони хочуть; ми дійсно повинні знати, «за що боремося і куди йдемо». Крилата фраза Гомера: «Якщо ти навчився ходити, це ще не означає те, що ти знаєш, куди іти», – є актуальною сьогодні для державотворення в Україні. Без професійного вміння використовувати знання навіть хороша теорія не допоможе, оскільки дуже мало людей розуміють, як її використовувати. У правильних відповідях буде мало користі, якщо політики, що приймають рішення, не знають запитань. Складна суть економічної діяльності обумовлює необхідність одночасно займатися найрізноманітнішими питаннями. Звичайно, одні з них важливіші й актуальніші за інші. Здатність виявляти те, що дійсно важливе й актуальне, і відрізнити фундаментальні та стратегічні питання від звичайних повсякденних проблем – це особливий дар, яким володіють не всі політики. З одного боку, політику можна порівняти з геоуправлінням, де необхідно миттєво приймати найрізноманітніші рішення (інколи в умовах кризової ситуації) часто на основі неповної інформації і під зовнішнім тиском. З іншого – це стратегічна діяльність, що вимагає широти поглядів, перспективного бачення і здатності глибоко обдумувати проблеми. Необхідно також творчо взаємодіяти зі своїми інтелектуальними прибічниками й експертами, іноземними і, що найважливіше, соціальними партнерами. Якщо вдається досягти певного рівня координації всіх цих компонентів, мінімізувати «інформаційний шум» і тертя в механізмах ухвалення рішень, політична машина працює: прийняті рішення не суперечать одне одному; функціонують канали позитивного зворотного зв'язку; усуваються перешкоди на шляху бажаних процесів, і з часом в економіці починають проявлятися очікувані результати – вона зростає. Потрібно завжди прагнути знаходити творчий консенсус, який би поєднував необхідне з можливим і примирював суперечливі інтереси суспільства, а також вирішував кон-

флікт між коротко- та довгостроковими інтересами специфічних соціальних груп, між потребами держави та регіонів, між платниками податків і одержувачами коштів з бюджету, між споживачами і виробниками. Якщо потенційно конфліктні ситуації не будуть пом'якшені за допомогою політичних інструментів, прийти до компромісу буде складніше. Більше того, всі або майже всі повинні бути задоволеними досягнутими результатами приблизно однаковою мірою. Подібний компроміс може слугувати фундаментом для побудови певної розумної довгострокової суспільної конструкції.

Таким чином, проведення хорошої економічної політики у світовому глобальному процесі за будь-яких структурних, інституційних і культурних умов стає можливим, тому що вона має їм відповідати. З тієї ж причини політика може бути неоптимальною або зовсім непридатною (в історії є багато таких прикладів). Це пояснює провал спроб пересадити на ґрунт постсоціалістичної реальності політику, що, можливо, була якоюсь мірою успішною в інших умовах. Це пояснюється її невідповідністю конкретній ситуації в тій чи іншій країні. Ми, зокрема, маємо на увазі положення так званого російського консенсусу, використані в Україні на початку 1990-х років. Навіть якщо деяка політична концепція дійсно «спрацювала» на практиці, наприклад, у Росії, то це ще не означає, що результати її застосування в наших умовах виявляться такими ж успішними. Причина полягає в неадекватності запропонованих політичних інструментів існуючим інститутам. Оцінювати політику завжди потрібно з огляду на конкретні умови і лише з урахуванням її ефективності.

Зовнішні умови потрібно розглядати як об'єктивно дані для політики лише у короткочасній перспективі. У довготривалій перспективі структурні, інституційні та культурні умови зростання і розвитку створюються, формуються та змінюються самою політикою. Вони як об'єкт політики впливають на її ефективність.

Інакше кажучи, якщо наша короткострокова політика обмежена інституційними умовами, в довгостроковій перспективі ми можемо перетворити їх у чинник, що стимулює зростання виробництва і соціально-економічний розвиток. Для успішного проведення такої політики потрібні інші знання і навички, ніж для коректування податків і відсотках ставок з метою збільшення інвестицій, використання механізмів обмінних курсів та обов'язкових резервів для підтримки динамічної грошової рівноваги або бюджетних асигнувань для поліпшення економічного клімату.

Без усвідомлення важливої ролі створення соціально-ринкових інститутів для ефективного функціонування і розвитку ринкової економіки парадигма державотворення обійшлася українському суспільству дуже дорого. Подібний рецепт недостатній для створення ринкової економіки, що динамічно розвивається³³⁹. Втрачені обсяги виробництва непоправні, а соціальні витрати у вигляді фінансової підтримки масового безробіття і маргіналізації пенсійного забезпечення значні.

Сьогодні вже ніхто не ставить під сумнів роль соціально-ринкових інститутів; навпаки, за останні роки її всіляко підкреслювали навіть колишні прибічники наївного неоліберального підходу, згідно з яким «невидима рука» ринку сама замінить старі інститу-

³³⁹ North D. Understanding Economic Change and Economic Growth / North D. // – Distinguished Lectures Series, 2002. – № 7. – Leon Kozminski Academy of Entrepreneurship and Management. Warsaw.

ти (державну власність, централізоване планування, адміністративне встановлення цін тощо). У більшості випадків не все виявилось так просто: дійсно, старі інститути мають бути зруйнованими або відмерти, але їх місце мають зайняти нові інститути, створення яких – копіткий процес, що потребує постійного втручання держави, яка сама є одним із найважливіших інститутів у процесі фундаментальних змін³⁴⁰.

Перед науковцями і практиками залишається відкритим питання про те, які взаємозв'язки й між якими явищами економічної системи потрібно досліджувати в рамках інституціональної теорії. Чи є інституціональна теорія теорією економічних організацій, теорією економічного порядку, теорією правил, теорією економічної влади, теорією трансакційних витрат, теорією організації й контролю в економіці загалом?

Щоб дотримуватись соціально-інституційних правил ринкової гри, потрібні відповідні інституційні знання, які не завжди можна почерпнути з підручників або від інших учасників. Тут важливий індивідуальний підхід до використання сутнісного наповнення соціально-ринкових інститутів при визначенні у світовому глобальному процесі національних векторів державотворення. Необхідно також сформувати специфічні навички і звички, в яких за колишньої системи практично не було потреби. За нових умов старі звички (стара неринкова культура) стають тягарем, якого треба позбутися, особливо шляхом успішного вивчення ринкових механізмів. Це приклад навчання на практиці, на що треба немало часу. В країнах, де ринкові реформи зайшли доволі далеко вже до 1989 р., його потрібно набагато менше, ніж там, де соціально-ринкові інститути більшою мірою не відповідали ортодоксальній соціалістичній моделі. Тому, зокрема, перехідна рецесія тривала менше в Польщі та Угорщині, ніж, наприклад, у Росії та Україні.

На початку 2006 р. наші політики на основі незрозумілих економічних умовиводів дійшли висновку, що Україна вже перетворилася на країну з ринковою економікою, але люди цього ще не усвідомили. Якщо населення не може з достатньою чіткістю зрозуміти природу і механізми ринкової економіки а, отже, не схвалює політику, що проводиться (якій аплодують технократи-економісти), то це ще не ринкова економіка, а економіка, що перебуває в процесі переходу до ринку³⁴¹. В цьому сенсі навіть у країнах Прибалтики все ще відсутня класична ринкова економіка, оскільки системна трансформація ринкових інститутів ще триває, хоча вони вже стали членами ЄС. Країни, де перерозподіл доходів здійснюється не на основі ринкових інститутів на кшталт прогресивного оподаткування, а на основі адміністративних інструментів (як от: диференціації тарифів на газ та електроенергію для різних верств населення), не можуть називатися ринковими, оскільки за один товар споживачі сплачують різну ціну.

Подібні атрибути пострадянського буття, де соціальний захист громадянського суспільства підміняється незрозумілою псевдосолідарною системою соціальної відповідальності із чітко вираженим креном соціального захисту політичної еліти (причина якої має частково організаційний, частково культурний, а кажучи ширше – нецивілізаційний характер), уповільнюючи процес досягнення «критичної маси» ринкової

³⁴⁰ Kornai J. The Role of the State in a Post-socialist Economy / Kornai J. // Distinguished Lectures Series. – 2001. – № 6. Leon Kozminski Academy of Entrepreneurship and Management. Warsaw.

³⁴¹ Kolodko G. Post-communist Transition. The Thorny Road / Kolodko G. – Rochester, University of Rochester Press, 2000.

культури, виступають одним із головних чинників (окрім наявності матеріальної інфраструктури і фінансового капіталу), що обмежують темпи економічного зростання. Неабиякою мірою саме ці атрибути обумовлюють існування та масштаби розриву між теоретично можливими і реально досягнутими темпами суспільного розвитку. Якщо це так, то можна говорити про надмірно оптимістичні оцінки реального потенціалу забезпечення високих темпів зростання за таких інституційних умов.

Не вдасться краще використовувати наявний фінансовий, соціальний і людський капітал, якщо відчувається нестача інституціонального капіталу. Отже, потрібен подвійний підхід. З одного боку, необхідно прагнути підтримувати еволюцію інститутів у бажаному напрямі (що включає їх формування, структуру, дозрівання і навчання), а з іншого – треба терпляче чекати, коли громадянське суспільство усвідомить реальність ринкового середовища, стимулюючи цей процес за допомогою м'якого переконання людей у необхідності рухатися вперед. Насильницькі заходи не допоможуть, а лише спровокують зростаючий опір змінам. Це ми і спостерігаємо сьогодні в Україні у ході реалізації пенсійної реформи, хоча масштаби такого протесту, із зрозумілих причин, в них неоднакові.

Очевидно, що інституційна форма української економіки загалом визначається стратегічною орієнтацією на інтеграцію в Європейський союз. Поступово наші інститути будуть асимільовані відповідними інститутами ЄС, відтворюючи всі властиві його інституційній структурі недоліки. Багато з них можна виявити, порівнюючи з більш ефективною і соціально конкурентноздатною інституційною інфраструктурою скандинавської моделі економіки. Виявляється, що рівні виробництва як недержавного, так і державного (державне виробництво, у нашому розумінні, поєднує в собі як виробництво підприємств та організацій державного сектору, так і продукування самою державою суспільних благ, які не продукуються приватним сектором економіки), споживання, які суттєво не постраждали в умовах світової фінансової кризи, і помітно більш стабільні темпи зростання (хоча і не дуже високі, досягнуті, зокрема, шведською економікою за останнє десятиліття) обумовлені високою ефективністю її соціально-ринкових інститутів, а не перевагою економічної політики, що проводиться. Скандинавські інститути, можливо, і більше бюрократизовані, ніж європейські, але вони створюють сприятливіше середовище для розвитку громадянського суспільства та підвищення конкурентоспроможності національних інтересів громадян і підприємств. На основі скандинавського досвіду, який унеможливило збагачення окремої касти політичної еліти за рахунок зuboжіння всіх верств населення, можна прийти до деяких висновків про те, що потрібно модифікувати діючі соціально-ринкові інститути в Україні та її економічну політику відповідно до постулатів оптимуму Паретто на основі теорії суспільного добробуту.

Таким чином, побудова ефективного фіскального простору в Україні блокується як ідеологічною та психологічною невідповідністю підприємця-платника податків, так і відсутністю політичної волі у діючій владі. І ті, й інші діють поки що зовсім неадекватно. Таке становище може змінитися тільки за умови розділення бізнесу і влади та виправлення механізму лобювання бізнесових інтересів представників влади упродовж тривалого періоду часу, бо, як відомо, ідеологія та психологія швидко не змінюються.

Розходження між очікуваними та реальними результатами трансформації економічних відносин, які виникають під впливом інституційних умов, є характерною особливістю функціонування сучасних соціально-економічних систем ринкового типу. Причому одні з найбільш резонансних наслідків викликає коригування перерозподільних процесів, що ускладнює прийняття економічно обґрунтованих фіскальних рішень. Неоптимальний перерозподіл ВВП спричиняє відставання реальних темпів економічного зростання від потенційних, що обмежує можливості досягнення якісно нового рівня соціально-економічного розвитку. Більше того, пов'язані з інституційними умовами пост-соціалістичної трансформації значні деформації фіскальної сфери створюють перешкоди для господарювання суб'єктів ринку і не забезпечують ефективного використання акумульованих у бюджеті коштів. Це, негативно відображаючись на макроекономічних показниках, підриває фінансову базу перебудови соціально-економічної системи. В результаті – трансформаційні процеси сповільнюються, що, як і значно нижчі можливих за більш ефективного перерозподілу ВВП темпи економічного зростання, не сприяє поступу в суспільному розвитку. Тому немає сумнівів, що дослідження інституційного середовища фіскального регулювання для України – об'єктивна реальність.

Теорію інституціоналізму активно розвивають на Заході. Вчені досліджують природу інститутів та їх вплив на ринкове господарювання, основи інституційних трансформацій та інституційні умови фінансової діяльності держави³⁴². Проте, як не прикро констатувати, ці розробки часто малокорисні для пояснення закономірностей трансформаційних процесів економік перехідного типу. «Транзитивна» проблематика розбудови соціально-економічної системи цікавила українських та російських науковців. У своїх дослідженнях вони звертали увагу на недоречність простого копіювання інститутів розвинутої ринкової економіки і особливості національних моделей ринковоорієнтованих трансформацій³⁴³. Інституційні умови фіскального регулювання на теренах пострадянського простору вивчали В. Л. Андрущенко, Т. І. Єфименко, І. О. Луїна, С. В. Львовичкін, В. М. Опарін, А. М. Соколовська, В. М. Суторміна, В. М. Федосов (Україна), В. С. Бард, І. В. Горський, В. Г. Князев, Л. П. Павлова, В. Г. Пансков, Т. Ф. Юткіна (Росія). Зокрема, вони наголошували на передчасності застосування ліберальних фіскальних інструментів в умовах транзитивної економіки, розглядали вплив політичних і психологічних чинників на прийняття фіскальних рішень. Однак і ці дослідження, незважаючи на їх методологічну правильність й академічну скрупульозність,

³⁴² Див., наприклад, Эггертссон Т. Экономическое поведение и институты / Эггертссон Т. – М. : Дело, 2001. – 404 с.; Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / Норт Д. – М. : Начала, 1997. – 190 с.; Бьюкенен Д. М. Сочинения : пер. с англ. Бьюкенен Д. М. – М. : Таурис Альфа, 1997. – 560 с.; Бланкарт Ш. Державні фінанси в умовах демократії: Вступ до фінансової науки / Бланкарт Ш.; пер. з нім. С. І. Терещенко та О. О. Терещенко; передмова та наук. ред. В. М. Федосова. – К. : Либідь, 2000. – 654 с.; Стігліц Д. Е. Економіка державного сектора / Стігліц Д. Е.; пер. з англ.: А. Олійник, Р. Сільський. – К. : Основи, 1998. – 854 с.

³⁴³ Институты: от заимствования к выращиванию (опыт российских реформ и возможности культивирования институциональных изменений) / Кузьминов Я., Радаев В., Яковлев А., Ясин Е. // Вопросы экономики. – 2005. – № 5. – С. 5–27; Российская трансформация и ее результаты / Овсиенко Ю., Петраков Н. // Вопросы экономики. – 2004. – № 5. – С. 59–72; Полищук Л. Нецелевое использование институтов: причины и следствия / Полищук Л. // Вопросы экономики. – 2008. – № 8. – С. 28–44; Геєць В. Деякі порівняльні ознаки трансформаційних моделей економіки України та Росії / Геєць В. // Економіка України. – 2005. – № 5. – С. 4–17; Геєць В. М. Суспільство, держава, економіка: феноменологія взаємодії та розвитку / Геєць В. М. – К. : Ін-т екон. та прогноз. НАН України, 2009. – 863 с.

не акцентують уваги (в контексті системного підходу) на врахуванні інституційного середовища у фіскальних стратегіях соціально-ринкового державотворення.

Висновки за результатами дослідження будь-якого економічного явища не можуть претендувати на істинність без розгляду об'єкта дослідження як єдиного цілого і сукупності його елементів, що, функціонуючи взаємоузгоджено, визначають розвиток інших економічних процесів. Системність наукового пошуку – невід'ємна складова сучасної методології пізнання. Тому ми ставимо перед собою завдання проаналізувати взаємодію, з одного боку, структури і функціонування інститутів ринкової економіки, а з іншого – фіскального регулювання, що здійснюється в їх рамках, з точки зору наслідків для відтворювальних процесів. Вважаємо за доцільне приділити особливу увагу дослідженню синергійного впливу трансформації інститутів та фіскальної сфери на розвиток соціально-економічної системи України.

Насамперед зазначимо, що інститути у вузькому значенні слова – це правила економічної гри, встановлені законом і структурами, які забезпечують дотримання цих правил всіма економічними суб'єктами, використовуючи стимули, винагороди та покарання («батіг» і «пряник») ³⁴⁴. Під всіма економічними суб'єктами ми розуміємо різні організації, підприємства державного і приватного секторів економіки, внутрішні та зовнішні агентства, які оперують у відкритій ринковій економіці, а також домашні господарства.

Крім правил гри, які регламентують дії економічних суб'єктів, існує група правил, що визначає механізми їх підтримки і примусу до їх виконання. Ці правила регулюють поведінку тих, хто контролює дотримання умов гри економічними суб'єктами. Правила гри доповнюють правила контролю (правила сплати податків існують разом із правилами податкового адміністрування). Тому, як зазначає Д. Норт, повне визначення інститутів включає в себе єдину сукупність правил гри та правил контролю ³⁴⁵.

До інститутів ринкової економіки, базовими з яких є право власності та вільне ціноутворення ³⁴⁶, належать: контракт між економічними суб'єктами і судові процедури; ціна товару чи послуги, узгоджена між продавцем та покупцем, і право оскаржити постачання неякісного продукту, а також об'єднання споживачів, які посилюють їх ринкові позиції в суперечках із виробниками та продавцями ³⁴⁷.

Інститути фіскального регулювання – це форми взаємовідносин держави, податкоплатників та громадян-виборців і, з одного боку, право держави встановлювати, законодавчо регламентувати, організовувати справляння податків та податкових платежів, розподіляти податкові надходження, а з іншого – право суб'єктів ринку на судовий захист від неправомірних податкових вилучень, можливість здійснення громадського контролю за фіском; форми взаємовідносин між державою – позичальником і власниками її боргових зобов'язань, право держави упродовж обумовленого

³⁴⁴ Колодко Г. Інститути, політика і економічний рост / Колодко Г. // Вопросы экономики. – 2004. – № 7. – С. 40.

³⁴⁵ Норт Д. Інститути і економічний рост: історичне вступ / Норт Д. THESIS, 1993. – т. 1, вип. 2. – С. 73.

³⁴⁶ Інститути: от заимствования к выращиванию (опыт российских реформ и возможности культивирования институциональных изменений) / Кузьминов Я., Радаев В., Яковлев А., Ясин Е. // Вопросы экономики. – 2005. – № 5. – С. 8.

³⁴⁷ Колодко Г. Знач. праця. – С. 40.

терміну розпоряджатись залученими шляхом запозичення коштами та право кредиторів вимагати своєчасного обслуговування і погашення боргу.

У фіскальному регулюванні необхідно враховувати розвиток усіх інститутів, які в сукупності утворюють інституційне середовище соціально-економічної системи держави. Причому це доволі складно здійснити на практиці, оскільки, як не важко помітити, інституційне середовище є дуже неоднорідним. Зокрема, з позицій можливостей проведення інституційних трансформацій можна виділити, уявивши у вигляді піраміди, три його рівні: формальні інститути (вершина), неформальні інститути та культурні традиції і цінності (основа)³⁴⁸.

Формальні інститути фіксуються у правових актах, а на рівні економічних суб'єктів – в укладених ними контрактах. Неформальні інститути представлені соціальними нормами, а на рівні суб'єктів ринку – їх домовленостями. Формальні та неформальні інститути тісно пов'язані між собою, але відмінності між ними є принциповими. Одна справа, якщо економічні суб'єкти не ухиляються від сплати податків тому, що це забороняє закон і його порушення карається штрафними санкціями, а інша – якщо вони керуються кодексом честі підприємця, виявлення порушення норм якого передбачає втрату репутації у ділових колах.

Формальні норми затверджуються повноважними органами і фіксуються у правових актах або письмових вказівках, основою яких є правові акти. На відміну від них, неформальні правила зазвичай не мають конкретних «авторів». Їх зміст найчастіше документально не підтверджується, а якщо це і відбувається (наприклад, як у разі прийняття уже згаданого кодексу честі підприємця), то такий документ формально не є обов'язковим для виконання. Дотримання неформальних правил ґрунтується на соціальному капіталі, на впевненості у тому, що інші знають ці правила і будуть їх дотримуватись, а не на силовій структурі держави.

Прихований рівень неформальних інститутів дуже часто залишається поза увагою. Проте їх роль у реальній (а не добре описаній вченими-теоретиками ідеальній) економіці значна. Згадаємо хоча б відомий вислів Д. Норта: «Ми, проживаючи в сучасному західному світі, вважаємо, що життя та економічні процеси підпорядковуються писаним законам і правилам власності. Проте навіть у найбільш розвинутих ринкових економіках формальні правила становлять незначну (хоча й важливу) частину сукупності обмежень, які формують ситуації вибору... Наша поведінка значною мірою визначається неписаними кодексами, нормами і умовностями»³⁴⁹.

Неформальні норми ґрунтуються на ширшій основі культурних традицій і цінностей. Останні пов'язані з відтворенням стійких практик поведінки, що перетворились на звичку. На цьому рівні люди повторюють свої повсякденні дії напівавтоматично, часто не думаючи про їх ефективність і не надаючи їм великого значення. Така безпроблемність не має вводити в оману. Варто неділятно зачепити сферу традиційних дій з

³⁴⁸ Williamson O. The New Institutional Economics: Taking Stock, Looking Ahead / Williamson O. // Journal of Economic Literature. – 2000. – vol. 38. – No 3. – P. 595–613.

³⁴⁹ Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / Норт Д. – М. : Начала, 1997. – С. 56.

бажанням щось «поліпшити», миттєво виникає захисна реакція, яка може бути доволі болісною і неочікувано емоційною. Культурні традиції – це не просто механічне повторення одних і тих самих операцій. Їх відтворення пов'язане із специфічними стилями життя, способами сприйняття інформації, з ідентифікацією людей з одними групами і їх протиставлення іншим. Саме це надає їм додаткової стійкості.

Водночас неформальні інститути і культурні традиції та цінності – це продукт не лише спонтанного розвитку. На формування цих двох рівнів інституційного середовища можна впливати, але при цьому потрібно розуміти, наскільки різний механізм їх трансформації.

По-перше, різні рівні інституційного середовища змінюються з різною швидкістю. Закони щодо зниження ставок податків і податкових платежів або запровадження податкових пільг для легалізації тіншових капіталів можуть бути прийняті доволі швидко. Але неформальні правила, які підтримують функціонування тіншового бізнесу, значно менше піддаються змінам. Найбільшою інерцією характеризуються усталені традиції й цінності (у нашому прикладі – фіскальний менталітет). Вони не перебудовуються після змін формальних норм та за прикладом окремих, навіть дуже впливових, суб'єктів ринку. І якщо бажані зміни все-таки відбуваються, то цей процес вимагає тривалого проміжку часу. Ще жодній країні не вдалося швидко детінізувати економіку і остаточно позбутися явища ухилення від сплати податків.

По-друге, інструменти впливу на різні рівні інституційного середовища також різні. Закони, поправки до законів щодо лібералізації оподаткування парламент може ухвалювати без протидії. Щоб змусити суб'єктів ринку розширити їх легальну господарську діяльність (відкоригувати неформальні схеми поведінки і ділові стратегії) потрібні, як мінімум, посилення податкового контролю (наполегливе адміністративне супроводження) та поява нових прибуткових легально функціонуючих підприємств (розповсюдження нових прецедентних зразків) упродовж певного часу. Для впливу на культурні прошарки і цього недостатньо. Необхідно ще переконати громадськість у тому, що держава не «лаштує пастки для бізнесу» і не прагне знову підвищувати рівень оподаткування через нестачу коштів для фінансування видатків бюджету, а намагається, сприяючи у такий спосіб економічному зростанню, забезпечити надійну фінансову основу свого функціонування за рахунок розширення податкової бази. І тут важлива роль відводиться засобам масової комунікації, які не можуть змінити світ за один день.

Інститути також не ізольовані один від одного. Правила, які регулюють економічні відносини, тісно переплітаються між собою. Тому не можна проводити серйозні зміни в одній сфері, не перебачивши наслідків у суміжних сферах. Наприклад, можна підвищувати розміри санкцій за порушення податкового законодавства, але якщо не удосконалювати оподаткування загалом та податковий контроль зокрема, марно сподіватися на поліпшення податкової дисципліни. Можна збільшувати дефіцит бюджету, але якщо не трансформувати акумульовані шляхом державного запозичення кошти у капіталовкладення в розвиток економіки, то пришвидшення зростання ВВП, як і збалансування бюджету у довгостроковій перспективі, теж очікувати не варто. При економічних (фіскальних) перетвореннях потрібно враховувати принцип компліментарності інститутів,

згідно з яким інститути доповнюють один одного, і бажаного економічного (фіскального) ефекту можна досягти лише на основі взаємопов'язаних інституційних змін³⁵⁰.

У країнах із розвинутою ринковою економікою інституційне середовище фіскального регулювання є доволі гармонійним утворенням: культурні традиції та цінності є основою неформальної практики господарювання, а формальні інститути, як правило, не вступають в антагоністичну суперечність з неформальними та добре узгоджуються між собою. І це не дивно, оскільки розвиток ринкових і фіскальних відносин на Заході відбувався з поступовим утвердженням демократії, визнанням необхідності соціальних гарантій та закріпленням за державою ролі не лише «нічного сторожа» ринку, а й ініціатора соціально-економічних зрушень в інтересах суспільства. Все інституційне середовище трансформувалось одночасно зі змінами у суспільній свідомості, а нові неформальні та формальні інститути, змінюючи вже неадекватні ринковому і фіскальному менталітету старі, органічно вписувались у функціонуючу інституційну структуру. Як наслідок, традиційними для фіскальних систем країн Заходу сьогодні є: доволі високий (значно вищий, ніж на початку ХХ ст.) рівень оподаткування, переважно нейтральні за своїм впливом на вибір стратегії господарювання податкові механізми, активне використання позикового інструментарію збалансування бюджету та спрямованість перерозподілу ВВП на створення оптимальних умов для суспільного розвитку на основі економічного зростання.

Повної гармонії розбудови фіскальної сфери досягти не вдалося. І це навряд чи можливо. Перегляд параметрів оподаткування передбачає передачу фінансових активів одних економічних суб'єктів іншим, що не завжди сприймається першими позитивно, а тому блокується. Зокрема, підприємницький сектор зазвичай намагається перешкодити прийняттю законів щодо підвищення ставок податків (збільшення податкових вилучень не компенсує еквівалентне збільшення споживання ним суспільних благ), а якщо це не вдається, часто шукає легальні та нелегальні шляхи зменшення податкового навантаження на бізнес, не бажаючи в повному обсязі виконувати нові фіскальні зобов'язання. В результаті – бюджет недоотримує податкові надходження, що не дозволяє без використання державного запозичення (у країнах єврозони не завжди доступне через обмеження розміру дефіциту бюджету) профінансувати додаткові видатки. Видатки бюджету доводиться коригувати з урахуванням реально можливих обсягів податкових надходжень та залучення позик. Теоретично оптимальні зміни параметрів перерозподільних процесів не відбуваються. Темпи зростання ВВП виявляються меншими за потенційні. Економічний ефект фіскальної (інституційної) трансформації повністю або частково нівелюється впливом інерційної маси всього інституційного середовища.

В умовах глобальної економіки як підвищення, так і зниження рівня оподаткування в окремо взятій країні не забезпечує теоретично можливого збільшення податкових надходжень³⁵¹, явище тінізації економічних відносин не зникає навіть після створення сприятливих умов для легалізації бізнесу, посилення податкового контролю і популя-

³⁵⁰ Amable B. Institutional Complementarity and Diversity of Social System of Innovation and Production / Amable B. // Review of International Political Economy. – 2000. – vol. 7, No 4. – P. 645–687.

³⁵¹ При зменшенні податкового навантаження – за рахунок розширення бази оподаткування.

ризації фіскальних програм уряду, а дефіцит бюджету часто призводить до зростання державного боргу. Але прогнозовані зміни у відтворювальних та перерозподільних процесах, хоч і не в очікуваних масштабах, все-таки відбуваються і ВВП зростає. Розширення бази оподаткування дає змогу своєчасно здійснювати боргові платежі й уникати підвищення рівня оподаткування та (або) бюджетної кризи у майбутньому. Таким чином, зрілі ринкові інститути і відповідне їм фіскальне регулювання у світовому глобальному просторі забезпечують формування умов, необхідних для економічного зростання. Єдине, за рахунок чого ще можна підвищити ефективність перерозподільних процесів, а отже, поліпшити макроекономічні показники – це відмова від небезпечної, з огляду на неочікувані опортуністичні реакції суб'єктів ринку (недоцільної через відносну оптимальність функціонування соціально-економічних систем країн Заходу), радикальної трансформації фіскальної сфери. Щоправда, в умовах кон'юнктурного спаду звикле до стабільності західне суспільство переглядає своє ставлення до реформ (полярність зміни поглядів залежить від глибини кризи), а глобальна рецесія стала потужним імпульсом для міжнародної конвергенції антикризового фіскального регулювання³⁵².

У країнах із транзитивною економікою (ринковою економікою, яка утверджується) інституційне середовище навпаки є складним, суперечливим утворенням. По-перше, постсоціалістична трансформація, передбачаючи заміну інститутів командно-адміністративної економіки їх ринковими аналогами, зумовлює тимчасове співіснування елементів двох різних інституційних структур. По-друге, формальні ринкові інститути накладаються на стереотипи соціалістичного господарювання, що призводить до появи специфічної (неформальної) практики економічної поведінки з відповідним формуванням «перехідної» ринкової культури. По-третє, чимало формальних інститутів, не знаходячи ринкового базису свого функціонування, перетворюються на фікцію або зазнають викривлень. Це спричиняє зростання ролі неформальних інститутів у регулюванні соціально-економічних відносин, а пізніше, якщо не відбувається адаптація формальних інститутів до неформальних, – і до їх превалювання над формальними.

В Україні пристосування ринкових фіскальних форм до інституційного середовища відбувалося вже після настання глибокої економічної кризи і масової тінізації економічних відносин (до 1996 р. стрімко зменшилися обсяги ВВП, а тіньові операції становили близько 47% офіційних³⁵³). У таких умовах зменшення ставок податків та коригування механізмів оподаткування вплинули на відтворювальні процеси позитивно (проявились ознаки макроекономічної стабілізації), але водночас викликали негативні фіскальні наслідки. Вузька податкова база офіційної економіки не забезпечувала навіть 3/4 податкових надходжень, необхідних для фінансування видатків бюджету, незважаючи на зростання неподаткових надходжень, скасування одних та встановлення обмежень на решту видатків бюджет зводився із дефіцитом. Покри-

³⁵² Погорлецкий А. И. Налоговое регулирование в условиях глобального экономического кризиса // Налоговые реформы. Теория и практика : моногр. для магистров, обучающихся по специальностям «Финансы и кредит», «Бухгалтерский учет, анализ и аудит» / [И.А. Майбуров и др.] ; под ред. И. А. Майбурова, Ю. Б. Иванова. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2010. – С. 407.

³⁵³ Scheider F., Enste D. Зазнач. праця. – Р. 11.

вався цей дефіцит за рахунок доходів від приватизації й державного запозичення, проте дуже швидко і ці джерела фінансування витраток бюджету були вичерпані.

Через обмеженість об'єктів приватизації та невідповідність ринковій вартості надходжень від їх продажу, доходи від приватизації перетворились із джерела збалансування бюджету на його ситуативні надходження, а потреба спрямування значних фінансових ресурсів на обслуговування і погашення державного боргу обмежила залучення позик. При цьому формування витраток бюджету за принципом мінімального фінансування не сприяло зростанню ВВП і не пришвидшувало ринкової трансформації. Утверджувалось негативне ставлення до фіску. Тобто в Україні фіскальні інститути спочатку, не відповідаючи інституційним умовам відтворювальних процесів, зазнали суттєвих викривлень, а пізніше (після їх адаптації до практики господарювання без врахування вже об'єктивної на той час потреби системної трансформації всього інституційного середовища), не забезпечували ефективного перерозподілу ВВП, в результаті чого частково втратили здатність виступати регуляторами соціально-економічного розвитку.

Функціонування інших формальних інститутів також було неоптимальним. Формування соціально-економічної системи дедалі частіше підпорядковувалось розвитку неформальних інститутів. Неформальні інститути почали визначати напрями трансформування формальних, а отже, впливати на розбудову фіскальної сфери. Запроваджувалися численні, часто економічно необґрунтовані податкові пільги, не вживалися адекватні заходи боротьби з тінізацією економічних відносин. Адаптація оподаткування до умов інституційного середовища почала переслідувати мету збагачення (за рахунок бюджету) певних економічних суб'єктів³⁵⁴. В результаті цього фіскальні втрати від податкових преференцій перевищували податкові надходження, швидкими темпами зростали обсяги незаконного відшкодування ПДВ, корумпізувався податковий контроль. Все це відбувалося вже в умовах економічного зростання. Починаючи з 2000 р. розширення бази оподаткування компенсувало фіскальні втрати і забезпечувало незначне, порівняно із потенційно можливим, зростання податкових надходжень. Ми вважаємо, що, можливо, у цей період позитивно вплинули на відтворювальні процеси скасування нарахувань на фонд оплати праці, а також зниження ставки податку на прибуток. А загалом швидше навпаки: нетрансформації фіску сприяли зростанню ВВП, а динамічний економічний розвиток забезпечив збільшення податкових надходжень.

Фіскальна свідомість не стала чесною українців, а невдалі трансформації перерозподільних процесів останніх років лише зміцнили негативне ставлення до фіску. Недовіра до фіскальних інститутів спонукатиме суб'єктів ринку підтримувати неформальну практику господарювання. Щоб підвищити ефективність фіскального регулювання хоча би до рівня нових країн ЄС, потрібно не просто лібералізувати оподаткування, гармонізувати із європейськими чи спрощувати фіскальні механізми, підвищувати штрафні санкції за порушення податкового законодавства або нарощувати персонал органів контролю, а й, створюючи позитивні фіскальні прецеденти намагатися переконати громадськість у можливості перерозподілу ВВП сприяти зрушенням у суспільному розвитку.

³⁵⁴ Згадаємо хоча би тіньові схеми використання спрощених форм оподаткування малого бізнесу.

6.3. Інституційна реструктуризація геофінансового простору в умовах глобальних міжсистемних трансформацій

За умов невизначеності «фундаментальних опор» нового світового економічного порядку зростає інтерес до інституціональної теорії й до неоінституціонального напрямку. Це пов'язано «зі спробами подолати обмеженість ряду положень, характерних для мейнстрим економікс, і розглянути сучасні суспільні й особливо економічні процеси комплексно та всебічно, особливо – з необхідністю дослідження нових явищ сучасної епохи..., коли використання традиційних методів не дає бажаних результатів»³⁵⁵. Водночас, важливо враховувати «природний консерватизм інституційних преференцій», оскільки «інституційні модифікації завжди є запізнілими». Зазвичай «інституційні реформи відображають те, що вже існує у суспільному житті, однак реалізується як неформалізована віртуальна реальність». Йдеться про «об'єктивність суперечностей між реально існуючим та інституційно формалізованим»³⁵⁶. Загострення таких суперечностей особливо наростає у періоди міжсистемних трансформацій. З огляду на зазначене зрозумілим є зростання останнім часом уваги до інституційної реструктуризації геофінансового простору.

В умовах сучасних міжсистемних глобальних трансформацій інституційна реструктуризація геофінансового простору підпорядковується логіці формування поліцентричного геопростору, в рамках якого окреслюються перспективи переорієнтації геостратегічних векторів розвитку на «нові гравітаційні центри» глобального й регіонального масштабу, в результаті чого: 1) зростає роль їх національних валют як резервних чи наднаціональних колективних валют у рамках міждержавних об'єднань; 2) формуються нові світові фінансові центри регіонального та глобального значення, здатні концентрувати і перерозподіляти значні транскордонні потоки капіталу; 3) розширюються масштаби експансії національних фінансових інститутів «нових гравітаційних центрів» (передусім суверенних інвестиційних фондів) на зовнішні ринки, де вони забезпечують просування фінансово-економічних інтересів своїх країн; 4) зміцнюються позиції «нових гравітаційних центрів» у провідних міжнародних фінансових організаціях і форумах, що беруть безпосередню участь у розробці базових принципів формування нового світового економічного порядку і функціонування світових ринків капіталу³⁵⁷.

Такі зміни структурних пропорцій між окремими складовими та інститутами геофінансового простору – це лише зовнішній бік того, що насправді відбувається у геопросторі, за яким приховуються суперечності системного порядку, з позицій яких необхідно вести мову про модифікацію сутності та принципів організації фінансових відносин у суспільстві. Коли йдеться про реформування світової валютної системи, трансформацію інституційно-функціонального статусу держави в гло-

³⁵⁵ Історія економічних учень : підручник / За ред. В. Базилевича. – К. : Знання, 2004. – 1300 с. – С. 1105–1106.

³⁵⁶ Гальчинський А. Політична нооекономіка: начала оновленої парадигми економічних знань / Анатолій Гальчинський. – К. : Либідь, 2013. – 472 с. – С. 275.

³⁵⁷ На цих аспектах ми уже акцентували увагу раніше. Див. дет.: Кравчук Н. Я. Дивергенція глобального розвитку: сучасна парадигма формування геофінансового простору / Наталія Кравчук. – К. : Знання, 2012. – 782 с. – С. 636–649.

бальній фінансовій архітектурі і реформування глобальних фінансових інститутів, то важливо усвідомлювати, що це є результатом фундаментальних змін. Про них пише відомий американський учений Е. Тоффлер, як про зміни, за яких «змінюється все» – вся інституційна система суспільства, не тільки його функціональні, а й світоглядні засади. Не зрозумівши сутності цих змін, неможливо збагнути і зміст трансформаційних процесів у геофінансовому просторі, оскільки вони зачепили усі сфери суспільного життя, через їх призму проглядається цілковито інша картина світу з новими траєкторіями національного і глобального розвитку. Про цей епохальний поворот на рубежі тисячоліть проголосив Генеральний секретар ООН Коффі Аннан: «...наші повоєнні інститути створювалися під міжнародний світ, а ми зараз живемо у світі глобальному. Ефективна реакція на це зрушення – основне інституційне завдання, що постало сьогодні перед світовими лідерами»³⁵⁸.

Під кутом означених проблем спробуємо розглянути концептуальні засади інституційної реструктуризації геофінансового простору з огляду на те, що вони мають принципово значуще методологічне значення для осмислення фундаментальних засад нового світового економічного порядку за умов сучасних міжсистемних трансформацій. Ці питання не менш значущі і для України, оскільки за законами формальної логіки інституційні реформи, що відбуваються в межах кожної окремої держави, мають ґрунтуватися на відповідних цивілізаційних реаліях і відображати їх специфіку³⁵⁹.

Сучасні глобальні міжсистемні трансформації докорінно змінили соціум ХХІ ст. Він поринає у магічний світ «алхімії фінансів» (Дж. Сорос), що підпорядковується тільки «логіці фінансової вигоди» (А. Генкін). У результаті цих трансформацій зароджується «геофінансова цивілізація», у рамках якої домінують такі знаково-символічні теоретичні конструкти й архетипи, як *вартість – гроші – борг – фінансова олігархія*. У її вимірах субстанціональною основою конструювання геофінансового простору є «вартість як трансцендентна категорія, споріднена з такими поняттями, як матерія, дух, енергія»³⁶⁰ та «гроші як один із факторів соціального конструювання простору»³⁶¹. Саме вартість і гроші як архетипи геофінансової цивілізації є головними детермінантами та гео економічними технологіями взаємотрансформації часу і простору в особливі соціально-економічні форми буття й тими «найбільш розвинутими трансформами, за допомогою яких долаються природні обмеження простору і часу»³⁶². Враховуючи ці теоретичні конструкти, Г. Зіммель ототожнював ретроспективу глобального розвитку з історією формування капіталізму, становлення якого супроводжувалося зростаючою інтелектуалізацією суспільного життя

³⁵⁸ Мы, народы: роль Организации Объединенных Наций в XXI веке / Доклад Генерального секретаря ООН // Безопасность Евразии. – 2000. – № 1. – С. 210–211.

³⁵⁹ Гальчинський А. Політична нооекономіка: начала оновленої парадигми економічних знань / Анатолій Гальчинський. – К. : Либідь, 2013. – 472 с. – С. 276–277.

³⁶⁰ Осипов Ю. Теория хозяйства / Юрий Осипов. – Т. 2. – М., 1997. – С. 731.

³⁶¹ Зарубина Н. Н. Теоретические основания исследований влияния денег на социальное конструирование пространства [Електронний ресурс] / Н. Н. Зарубина // III Всероссийский социологический конгресс. Тезисы докладов.. – Ржим доступ : URL: http://www.isras.ru/abstract_bank/1207648033.pdf.

³⁶² Гриценко А. А. Развитие форм обмена, стоимости и денег / А. А. Гриценко. – К. : Основа, 2005. – С. 85–107.

та поглибленням впливу принципів грошової економіки. Згідно із соціально-історичною концепцією Г. Зіммеля і С. Московічі, гроші в контексті цієї ретроспективи еволюціонували від відчутних на дотик знаків обміну до символічних грошей ринку, а згодом до семіотичних знаків, що стали симулякрами, відірваними від реальних обмінних процесів³⁶³. Відчутні на дотик гроші архаїчних суспільств і символічні гроші в умовах індустріальної епохи асоціювалися з конкретним середовищем локалізації обміну (наприклад, національним чи міжнародним ринком) як спільною економічною територією, на якій об'єднані грошовими чи валютними відносинами суб'єкти автоматично стають учасниками єдиної економічної системи³⁶⁴. Віртуальні гроші, що виникли як особлива самостійна форма руху вартості в умовах глобалізації – це насправді не глобальні гроші в традиційному розумінні (такі, що пов'язані однаковою мірою з усіма локальними господарськими системами і виражають реальну єдність світової економіки), а принципово надпросторові, які не пов'язані з жодною конкретною економікою, які є субстанціональною основою нового рівня взаємозалежності в геопросторі.

Виникненню віртуальних грошей і геофінансової цивілізації відповідають зміни в соціальних конструктах геопростору. Так, зокрема, за М. Кастельсом, відбувається проста підміна локальних економік новою формою локалізації і взаємодії фінансових акторів у «віртуальному просторі фінансових потоків»³⁶⁵. На цьому новому рівні втрачають значення традиційні фундаментальні категорії і наступає «кінець географії»³⁶⁶ як просторової детермінації соціальних відносин. Віртуальні фінанси і пов'язані з ними актори стають екстериторіальними і нав'язують геопростору свою логіку розвитку³⁶⁷. На думку відомих сучасних вчених М. Агліетта, Е. Гідденса, Е. Тоффлера, С. Московічі³⁶⁸, глобалізація трансформує гроші в символічну форму з подальшим переходом до суперсимволічних форм. При цьому відбувається універсалізація їх ціннісного сприйняття та культурно-змістовного наповнення. Проте не можна стверджувати, що ці процеси відбуваються за уніфікованим сценарієм у всіх регіонах світу. Розвиток фінансових інститутів, як і монетарної культури в конкретному соціумі, має локальні тенденції, які визначаються специфікою його культурно-

³⁶³ Simmel G. The Philosophy of Money / Georg Simmel. – L., 1978. – С. 406; Московичи С. Машина творящая богов (Деньги как страсть и как представление) / Серж Московичи. – М. : Центр психологии и психотерапии, Издательство «КСП+», 1998. – 560 с. – С. 164.

³⁶⁴ Зарубина Н. Н. Теоретические основания исследований влияния денег на социальное конструирование пространства [Электронный ресурс] / Н. Н. Зарубина // III Всероссийский социологический конгресс. Тезисы докладов. – Режим доступ : URL: http://www.isras.ru/abstract_bank/1207648033.pdf.

³⁶⁵ Кастельс М. Информационная эпоха: Экономика, общество и культура / Мануэль Кастельс. – Пер. с англ. под науч. ред. О. И. Шкаратана. – М. : ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.

³⁶⁶ O'Brien R. Global Financial Integration. The end of Geography / R. O'Brien. – London : Chatham House Pinter, 1992.

³⁶⁷ Зарубина Н. Н. Теоретические основания исследований влияния денег на социальное конструирование пространства [Электронный ресурс] / Н. Н. Зарубина // III Всероссийский социологический конгресс. Тезисы докладов. – Режим доступу : URL: http://www.isras.ru/abstract_bank/1207648033.pdf.

³⁶⁸ Аглиетта М. Деньги между насильем и доверием / Мишель Аглиетта, Андре Орлеан. – М. : ГУ-ВШЭ, 2006. – 355 с. – С. 300; Гидденс Э. Социология / Э. Гидденс; Пер. с англ. ; науч. ред. В. А. Ядов ; общ. ред. Л. С. Гурьевой, Л. Н. Посилевича. – М. : Эдиториал УРСС, 1999. – 703 с.; Московичи С. Машина творящая богов (Деньги как страсть и как представление) / Серж Московичи. – М. : Центр психологии и психотерапии, Издательство «КСП+», 1998. – 560 с.; Тоффлер Э. Метаморфозы власти / Э. Тоффлер. – М. : АСТ, 2009. – 672 с. -- (Серия: Книга на все времена).

історичного розвитку. І саме цим пояснюється гетерогенізація геофінансового простору на сучасному витку глобальних міжсистемних трансформацій. Так, на відміну від англосаксонської і західноєвропейської раціоналістичної моделі монетарної поведінки, поведінка індивіда в ісламському суспільстві значною мірою визначається релігійними цінностями і регулюється загальноприйнятими соціальними нормами, що вибудовуються за принципами шаріату. Індивід в ісламському світі проходить свою соціалізацію в суспільстві, де згідно з нормами шаріату забороняється займатися ризиковими і спекулятивними операціями, а отже, інвестувати у віртуальні активи. Відповідно специфіку монетарної поведінки в ісламських країнах визначають жорсткі релігійні обмеження щодо позичкового відсотка, а також норми та принципи мусульманського права, які «відповідають вимогам стабільності і соціальної справедливості»³⁶⁹.

Ще одним знаково-символічним архетипом геофінансової цивілізації є боргова економіка. Її формування було спровоковане латиноамериканською «борговою хворобою» другої половини 70-х років минулого століття. Вже тоді боргова криза переконливо довела, що світова економіка функціонує в дефіцитному режимі і за всіма параметрами є борговою – загальносвітове сальдо за поточними операціями з тих часів залишається від'ємним, а світові інвестиції перевищують світові заощадження. За розрахунками експертів, у 2012 р. валові фінансові зобов'язання центральних урядів країн ОЕСР перевищили 105% їх номінального ВВП, при сумарному дефіциті торгового балансу цих країн (258,6 млрд. дол. США). Левова частка цієї заборгованості припадає на такі країни, як Японія (218,7%), Греція (159,3%), Італія (128,4%), Португалія (115,8%), США (107,0%), Франція (100,0%), Великобританія (93,3%)³⁷⁰. Наведена статистика показує, що в світовій економіці утвердилися деструктивні тенденції формування так званої «споживацької» моделі економічного розвитку, що демонструє «тріумф геофінансової цивілізації» і «безмежне економічне зростання». В умовах сучасної боргової економіки «нації знаходяться у стані хронічних боржників, уряди не розпоряджаються достатніми ресурсами, суспільні інститути недофінансовуються, а населення переобтяжене заборгованістю за іпотекою і кредитами овердрафт»³⁷¹. Причина цього грошового дефіциту й неплатоспроможності полягає в тому, що фінансові системи в усіх країнах фактично базуються на борговій економіці, а створення сучасних грошей і боргу відбувається паралельно. Грошова система, яка базується на боргах, є найгіршою для суспільства з усіх проектів грошових систем, тому що людство не є про проблему боргу. Сучасне покоління не відчуває його руйнівного впливу³⁷². Глобальна криза переконливо демонструє, що потенціал для «боргового рабства і деструктивної економіки» зберігається.

³⁶⁹ Ефременко И. Н. Исламские финансы в формировании новой институциональной основы мировой финансовой архитектуры / И. Н. Ефременко // Финансовые исследования. – 2007. – № 16. – С. 3–9.

³⁷⁰ General government gross financial liabilities / OECD Economic Outlook, Volume 2011 Issue 1 – No. 89; Trade balances for goods and services / OECD Economic Outlook, Volume 2011 Issue 1 – No. 89.

³⁷¹ Rowbotham M. The Grip of Death. A Study of Modern Money, Debt Slavery and Destructive Economics / Michael Rowbotham. – Charlbury. Carpenter Publishers, 1998. – 384 p. – P. 4.

³⁷² Там само.

Ще одним архетипом геофінансової цивілізації є фінансова олігархія, що концентрує економічну владу на найвищому рівні ієрархії світової економіки. Вона здійснює управління фінансовими активами і встановлює «правила гри» у геофінансовому просторі. «Фінансизація Америки», – пише П. Кругман, – «не була привнесена невидимою рукою ринку»³⁷³. Випереджаюче зростання фінансового сектору, починаючи з 1980-х років, було спровоковане свідомими рішеннями у виборі економічного курсу, зокрема – процесом дерегулювання, що превалював практично до початку глобальної кризи 2008 р. П. Кругман не бачить нічого випадкового і в тому, що епоха перманентного зростання фінансового сектору стала також епохою наростаючої нерівності у рівнях доходів і добробуту. Зростання прибутків у фінансовому секторі становило суттєву частину приросту тієї частки національних доходів, що припадали на найбагатший 1% населення. Парадоксально, але навіть у кризові роки ставки винагород інвестиційних менеджерів з Уолл-стріт не змінилися, тоді як решта населення країни переживала високе безробіття і падіння реальної заробітної плати. «Гроші вирішують все в американській політиці», – резюмує П. Кругман, – «і останнім часом гроші фінансового сектору в неприхованих формах демонструють те, як будуть карати кожного політика, який критикує його поведінку, незалежно від того, наскільки м'яко і коректно»³⁷⁴.

Щось схоже відбувається і в геофінансовому просторі, у векторному полі якого фокусуються підвищені імпульси глобальної фінансової нестабільності. Маніпулювання кількістю грошей, розміром відсоткових ставок і управління розподілом фінансових потоків у геофінансовому просторі призводить до кон'юнктурних піднесенень і спадів, асиметричних шоків у світовій економіці. У результаті «керованих економічних криз» відбувається «кероване» знецінення матеріальних активів і банкрутство компаній, «кероване» падіння платоспроможного попиту населення і «перерозподіл» власності. У такий спосіб економічна влада переходить від одних людей, компаній, держав до інших, а з нею перерозподіляється вартість та економічні інтереси. І не важливо, в яких масштабах відбувається криза – в глобальних чи масштабах однієї країни, компанії чи окремого домогосподарства. Результат один – людина як «вісь еволюції» і «центр перспективи»³⁷⁵ втрачає власність, руйнуються одвічні людські цінності – довіра, свобода і незалежність. У цьому розумінні геофінансова цивілізація в неприхованих формах продукує перманентний перерозподіл інтересів і вартості. Управління цим перерозподілом – процес перерозподілу влади між країнами, інститутами та індивідами³⁷⁶.

У підсумку зазначимо, що сучасна геофінансова цивілізація зробила значний крок у бік того, що економісти в минулому називали «фіктивним капіталом», а тепер – «фінансовими бульбашками». За цим світом «фіктивного капіталу» важко побачити реальну економіку й реальні процеси. У геофінансовому просторі влада грошей

³⁷³ Кругман П. Уолл-стріт «теряет неприкосновенность» [Електронний ресурс] / Пол Кругман. – Режим доступу : <http://www.bfm.ru/articles/2011/10/17/pol-krugman-uoll-strit-terjaet-neprikosnovennost.html>

³⁷⁴ Там само.

³⁷⁵ Тейяр де Шарден П. Феномен человека / Пьер Тейяр де Шарден. – М., 2002. – 554 с. – С. 171.

³⁷⁶ Дементьев В. В. Экономика как система власти / В. В. Дементьев. – Донецк : Каштан, 2003. – 403 с.

та інститутів, побудованих на ній, витісняє економіку будь-якої держави³⁷⁷. Тут відбулося не лише відокремлення руху вартісного багатства від його матеріально-речових форм, а й повна девальвація вартості в її класичних теоретичних інтерпретаціях.

З огляду на вищевикладене, спробуємо виокремити фундаментальні аспекти інституційних трансформацій у геофінансовому просторі і насамперед тих, що стосуються утвердження нового світового економічного порядку. Передусім нас цікавлять інституційні зрушення, що стосуються перегляду теоретичних концептів щодо *суспільної ролі фінансового сектору і фінансових еліт*. Тут вкотре доводиться згадати про неоліберальні теорії, на яких вибудовувався каркас глобальної фінансової архітектури та ідеологічні постулати «Вашингтонського консенсусу». Що стало результатом цього – продемонструвала сучасна глобальна криза. З економічного погляду проблема полягає в масштабах банкрутства окремих суб'єктів фінансового сектору. Однак з позицій міжнародної політичної економії проблема більш масштабна – ціла підсистема західних держав (а саме фінансова надбудова) – дала глобальний збій. При цьому є серйозні підстави стверджувати – «цей збій стався в результаті критичної маси ненавмисних, але часто й свідомих дій, які різко суперечили насущним суспільним інтересам»³⁷⁸. Бо як пояснити тоді, чому жодна із численних прогресивних «захисних систем» західного суспільства не зреагувала на зростання «фіктивної фінансової бульбашки». Чому не спрацювала непорушна догма капіталізму: «якщо ти збанкрутував, твоє банкрутство – це твоя особиста проблема»? Чому фінансові еліти в різних країнах вдалися до дій, що призвели до катастрофічних наслідків, відповідальність за які перекладається на плечі всього суспільства? Чому уряди опинилися в ситуації чи то реальної, чи свідомо вимушеної «відсутності механізмів впливу на безвідповідальну поведінку міжнародних фінансових спекулянтів»? Водночас дедалі більше фактів підтверджують уже поширене переконання в тому, що «фінансові еліти Заходу в гонитві за надприбутками порушили принципи моральної та соціальної відповідальності, зухвало зловживаючи суспільною довірою»³⁷⁹. У ситуації, що склалася, необхідна радикальна реструктуризація геофінансового простору – «видалення фінансових бульбашок при збереженні суспільно корисних функцій фінансової системи»³⁸⁰.

Важливо порушити ще одну дискусійну проблему інституційної реструктуризації геофінансового простору – проблему глобального капіталізму. Головна теза цієї дискусії – капіталізм, який демонстрував свою успішність у ХХ ст., нині настільки застарів, що вже здатний зруйнувати суспільство ХХІ ст.³⁸¹. З цього приводу відомий

³⁷⁷ Базилевич В. Д. *Метафізика економіки* / В. Д. Базилевич, В. В. Ильин. – [2-е изд., испр. и доп.]. – К. : Знання; М. : Рыбари, 2010. – 925 с. – С. 847.

³⁷⁸ Кожара Л. Політичний вимір європейської кризи [Електронний ресурс] / Леонід Кожара / Дзеркало тижня. Україна. – 2011. – № 38. – 21 жовтня. – Режим доступу : http://dt.ua/ECONOMICS/politichniy_vimir_evropeyskoy_i_krizi-90030.html

³⁷⁹ Там само.

³⁸⁰ Там само.

³⁸¹ Сколотяний Ю. Анатолій Гальчинський: «Кінець капіталізму можна цілком обґрунтовано трактувати як його триумф» [Електронний ресурс] / Юрій Сколотяний // Дзеркало тижня. Україна. – 2012. – № 4. – 3 лютого. – Режим доступу : http://dt.ua/ECONOMICS/anatoliy_galchinskiy_kinets_kapitalizmu_mozhna_tsilkom_obgruntovano_traktuvati_yak_yogo_triumf_do_p-96778.html.

британський економіст Дж. Даннінг ще наприкінці ХХ ст. застерігав, що зростаюча в світі «глобофобія» не дозволяє виробити обґрунтований і відповідальний підхід до оцінювання можливих наслідків «глобального капіталізму» в нинішньому його форматі. На переконання вченого розвиток «глобального капіталізму» може бути успішним лише за умови вирішення двох дилем³⁸². Перша полягає в тому, що динамічний розвиток ринків знань та інформації, які формують основу глобального капіталізму, супроводжується масштабними проблемами системного характеру – такими як волатильність та інформаційна асиметрія. Звідси випливає логічний висновок: роль неринкових інститутів (особливо урядів) у встановленні правил і стандартів діяльності на конкретних ринках, має не зменшуватися, а зростати. Друга дилема за Даннінгом – як поєднати економічний ефект від глобальних ринків з імперативом соціальної справедливості, оскільки існує реальна небезпека того, що порушення «соціального консенсусу» в глобалізованому суспільстві може призвести до несприйняття «широкими масами» ідей і принципів глобального капіталізму, що завершиться, або виявом недовіри з боку виборців до політичних еліт, або ж іншими, менш демократичними проявами. На початку ХХІ ст. пророцтва Дж. Даннінга збуваються. Важливість поставлених вище питань інстинктивно розуміють мільйони європейців, що голосують проти діючих урядів. У більшості випадків на загальнонаціональних і місцевих виборах у Європі протягом останніх років стабільно перемагають соціал-демократи, що пропонують такі заходи, як суворі правила для фінансових ринків, підвищення їхньої прозорості та контролю над ними, регулювання приватних рейтингових агентств³⁸³.

Говорячи про майбутнє капіталізму у рамках нового світового економічного порядку, не можна не торкнутися ще одного вектора глобального розвитку. На переконання А. Гальчинського, важливо враховувати, що «капіталізм – це суто європейська матриця організації суспільства, що базується на принципах протестантської етики і не завжди вписується в традиції незахідної культури»³⁸⁴. В історичній ретроспективі цьому «штампу» завжди відповідали «епіцентри глобального розвитку, що час від часу змінювали своє розташування у просторово-часовому континуумі, але й щоразу існували каверни фрагментарності»³⁸⁵. У цьому контексті можна говорити, наприклад, про ісламські фінанси як специфічну індустрію послуг, яка останнім часом дуже динамічно розвивається і, як життєздатна і ефективна альтернативна модель фінансового посередництва, робить гучну заяву щодо «переділу» геофінансового простору. За даними Euromoney Islamic Finance Review, сектор ісламського фінансо-

³⁸² Dunning J. Whither Global capitalism? / John H. Dunning // Global Focus. – 2000. – V. 12 (1). – P. 118.

³⁸³ Кожара Л. Політичний вимір європейської кризи [Електронний ресурс] / Леонід Кожара // Дзеркало тижня. Україна. – 2011. – № 38. – 21 жовтня. – Режим доступу : http://dt.ua/ECONOMICS/politichniy_vimir_evropeyskoyi_krizi-90030.html

³⁸⁴ Сколотяний Ю. Анатолій Гальчинський: «Кінець капіталізму можна цілком обґрунтовано трактувати як його триумф» [Електронний ресурс] / Юрій Сколотяний // Дзеркало тижня. Україна. – 2012. – № 4. – 3 лютого. – Режим доступу : http://dt.ua/ECONOMICS/anatoliy_galchinskiy_kinets_kapitalizmu_mozhna_tsilkom_obgruntovano_traktuvati_yak_yogo_triumf_do_p-96778.html.

³⁸⁵ Ефременко И. Н. Исламские финансы в формировании новой институциональной основы мировой финансовой архитектуры / И. Н. Ефременко // Финансовые исследования. – 2007. – № 16. – С. 3.

вого посередництва є одним із найбільш динамічно зростаючих у геофінансовому просторі (щорічні темпи приросту тут складають 15–20%); ісламський банкінг практикує більше 400 фінансових інститутів світу, а його щорічні обороти становлять близько 800 млрд. дол. США. Очікується, що до 2016 р. загальні активи ісламських банків і фінансових інститутів зростуть до 1 трлн. дол. США. Навіть кризовий 2008 р. закінчився для ісламських банківських установ доволі успішно – їх прибутки зросли на 58%, що особливо показово на фоні банкрутства всесвітньо відомих фінансових гігантів (наприклад, Lehman Brothers)³⁸⁶.

На цьому фоні доволі різко і критично звучить вердикт М. Хітама³⁸⁷: «Криза прийшла із Заходу, врятувати світ від неї допоможе Схід... Традиційні гуру провалились і в теорії, і на практиці. Нам потрібний новий підхід...»³⁸⁸. Однак новим цей підхід буде лише для «старих гравітаційних центрів». Хоча загалом поява ісламських фінансів у геофінансовому просторі – це своєрідний виклик, схожий до того, який несе фінансова інновація. Окрім помітного динамізму й зростаючого інтересу до них з боку європейських споживачів, очевидно, що вони продукуватимуть ризики для багатьох учасників геофінансового простору, оскільки їх принципи менш зрозумілі, ніж у традиційних фінансах³⁸⁹.

З огляду на вищезазначене основне в реструктуризації геофінансового простору і формуванні нового світового економічного порядку – віднайти нову філософію його конструювання з урахуванням тих міжсистемних трансформацій, які відбулися останнім часом у геопросторі і про які йшлося вище. Водночас доводиться визнати, що все сказане вище ставить більше запитань, ніж готових відповідей як щодо сутності нової парадигми конструювання сучасної архітектури геофінансового простору, так і щодо його контурів, конфігурації і характеру стратегічних векторів реструктуризації в умовах «стабільної нерівноваги»³⁹⁰. На ці запитання навіть у титулованих економічних гуру поки що немає однозначної відповіді, оскільки глобальна криза епохи геофінансової цивілізації виявилась набагато масштабнішою, ніж припускалося. Усвідомлюючи це, П. Кругман у своєму всесвітньовідомому економічному бестселері «Повернення Великої депресії?» (2008 р.) задається прагматичними роздумами: «чому так сталося і як катастрофа такого масштабу могла відбутися, як у ній вижити і як протистояти майбутнім кризам?». У підсумку автор приходиться до висновку фундаментального характеру – «єдиними важливими структурними перепонами на шляху до процвітання світу є застарілі доктрини, які затуманюють людське

³⁸⁶ Снежко Е. Деньги по законам шариата. Помогут ли религиозные нормы, действующие в исламском банкинге, навести порядок в мировых финансах? / Елена Снежко / Инвестгазета. – 2009. – 16-22 березня. – С. 25.

³⁸⁷ Головуючий на 7'ятому всесвітньому ісламському форумі в Джакарті.

³⁸⁸ Цитата за: Снежко Е. Деньги по законам шариата. Помогут ли религиозные нормы, действующие в исламском банкинге, навести порядок в мировых финансах? / Елена Снежко / Инвестгазета. – 2009. – 16-22 березня. – С. 25.

³⁸⁹ Ефременко И. Н. Исламские финансы в формировании новой институциональной основы мировой финансовой архитектуры / И. Н. Ефременко // Финансовые исследования. – 2007. – № 16. – С. 3.

³⁹⁰ Мохамед А. Эль-Эриан Стабильное неравновесие / Мохамед А. Эль-Эриан // Финансы и развитие. – 2012. – Июнь. – С. 27–29.

мислення»³⁹¹. В умовах міжсистемних трансформацій потрібна нова парадигма, новий світовий економічний порядок, нові концепції реструктуризації геофінансового простору і ширший набір інституційних реформ для відновлення збалансованого економічного зростання і довіри на фінансових ринках.

З огляду на представлений аналіз доводиться визнати, що реструктуризація геофінансового простору є однією із найбільш актуальних проблем як в умовах сучасних міжсистемних трансформацій, так і в контексті формування нового світового економічного порядку. Як доволі складне і різнопланове явище, вона має різні вияви. *По-перше*, це трансформація не лише структури світового фінансового середовища, а й фундаментальних засад функціонування глобально-центричної економіки і геофінансового простору. Принципово важливо, щоб структурно-інституційне реформування окремих складових світового фінансового середовища було пов'язане із принципами нового світового економічного порядку. Передусім йдеться про масштабні структурні наслідки фінансової глобалізації, що змушують зосереджувати увагу на питаннях детермінованості рівня фінансової стабільності із характером інституційних перетворень як на державному, так і глобальному рівні. У геофінансовому просторі, де існує ризик зростання темпів поширення кризових «імпульсів», нагляд і регулювання мають бути однією зі сфер глобальної відповідальності.

По-друге, це формування нової глобальної фінансової архітектури, оскільки упродовж останніх півстоліття уся політика регулювання і нагляду формувалася без врахування принципів глобалізації, а з орієнтацією на незалежні національні економіки з окремими національними режимами, обмеженим та повільним рухом капіталу. За умов, коли світ «вступив в еру взаємозалежних і мобільних ринків капіталу, окремі економіки вже не можуть залишатися осторонь від масштабних і миттєвих, а інколи й дестабілізуючих глобальних фінансових потоків»³⁹². Сукупність проблем, пов'язаних із наростаючою дисипативністю геофінансового простору та перманентною стабільною нерівновагою, спонукають до активного пошуку нових форм їх вирішення на глобальному рівні. Йдеться про напрацювання сукупності регуляторних процедур і розбудову тих інститутів геофінансового простору, котрі властиві «геофінансовій цивілізації», але були відсутні в умовах міжнародної фінансової системи.

І нарешті, *по-третє*, це врахування принципово нової філософії глобального розвитку. Йдеться не лише про можливості, а й об'єктивно назрілу зумовленість зміни парадигми розвитку «геофінансової цивілізації», висунення на передній план не стільки економічних, скільки соціокультурних і духовно-світоглядних важелів суспільних трансформацій. Саме існуванням сильних національних традицій і потужного «національного лоббі» пояснюються сучасні тенденції наростаючої дивергенції

³⁹¹ Кругман П. Возвращение Великой депрессии? Мировой кризис глазами нобелевского лауреата / Пол Кругман ; пер. с англ. В. Н. Егорова, под общ. ред. М. Г. Делягина, Л. А. Амелехина. – М. : Эксмо, 2009. – 336 с. – С. 296.

³⁹² Ефременко И. Н. Направления развития мировой финансовой архитектуры в условиях финансовой глобализации / И. Н. Ефременко, Ю. С. Евлахова // Финансовые исследования. – 2007. – № 1 (14). – С. 5.

глобального розвитку і недостатній рівень уніфікації національних фінансових інститутів у геофінансовому просторі. З цієї ж причини відкладається у часі (на невизначений строк) та потребує серйозних міжнародних зусиль і політичної волі реалізація ідеї створення глобального фінансового інституту комплексного регулювання і контролю усіх національних фінансових систем.

Отже, формування нового світового економічного порядку та реструктуризацію геофінансового простору важливо розглядати на системній концептуальній основі і обов'язково у динаміці, у контексті «всепроникаючих» глобальних фінансових відносин. Хочеться сподіватися, що подальший аналіз цих проблем лише поглибить концептуальні засади реструктуризації геофінансового простору на сучасному етапі глобальних міжсистемних трансформацій.

РОЗДІЛ VII

МОНЕТАРНИЙ ВИМІР ФОРМУВАННЯ НОВОГО СВІТОВОГО ЕКОНОМІЧНОГО ПОРЯДКУ

7.1. Монетарний устрій глобальної економіки з позиції дефініції світового порядку

Формування будь-якої форми економічного порядку передбачає, що монетарна форма взаємин між економічними агентами повинна мати доволі високий рівень структурованості та алгоритмізованості для того, щоб грошові трансакції були ефективною складовою ринкової взаємодії, підтримували основи впорядкованості елементів господарського устрою, спонукали до їх розвитку і не суперечили ідеї максимізації добробуту економічних агентів, що є носіями такої взаємодії. Формування металевої основи обігу відобразило унікальне поєднання спонтанних сил та конвенціональних підходів до організації грошового господарства. Розвиток грошових систем у напрямку посилення інституціональних домінант монетарного порядку і відхід від спонтанно сформованого значення металів у його основі зберіг ідею того, що може змінюватись форма координації економічних агентів, спосіб надання імпліцитних гарантій збереження заощаджень, модель грошової пропозиції, але незмінною залишається базова схема. Емісія грошей, товарна конвертованість, підтримання їх купівельної сили, спроможність перетворюватись на актив тощо перебувають у впорядкованій площині, яка передбачає встановлення загальних правил гри та необхідність слідування ним.

Екстраполяція принципу монетарного порядку на світ загалом, однак, не знаходить такого ж принципу, як у межах національних юрисдикцій. Еволюція міжнародної валютної системи дає змогу побачити, що наявність частково спонтанної системи монетарного устрою світу демонструвала набагато більшою мірою ідею про світовий порядок, ніж кожне наступне її еволюційне втілення. Цей парадокс можна пояснити тільки з позиції того, що монетарна політика та спосіб її реалізації переорієнтувались на пріоритет внутрішніх цілей, тоді як зовнішні цілі, досягнення яких безпосередньо врегульовувалось у межах монетарного устрою світу, деградували як макроекономічні пріоритети, або перетворились на ерзаці більш складних інституціональних інтерпретацій взаємозв'язку між макроекономічними змінними.

Апологетика Ямайського валютного устрою багато в чому збіглася в часі із ідеологією розвитку глобалізації. З кінця 1980-х парадоксальним чином почали поєднуватись ідеї переорієнтації макрорегулювання на пріоритет внутрішніх цілей із ідеями

глобальної лібералізації руху товарів та капіталів. З позиції пануючої на той час макро-теоретичної доктрини такий гносеологічний мікс не виглядав контрадикторним. Він, скоріше, був проявом більш цілісного погляду на проблему ефективності ліберальної моделі економіки, яка не можлива без доволі консервативного начала у сфері макро-регулювання у вигляді підтримання стабільності цін та збалансованих бюджетів. Так звані зовнішні ефекти національно-центричної макромоделі не вважались достатньо суттєвими, щоб можна було би говорити про неадекватність підходу, в рамках якого підтримання макроекономічної стабільності в межах національних кордонів суперечило би стабільності у світі. Водночас численні дискусії про волатильні валютні курси чітко засвідчували невдоволення принципами монетарних взаємин, що склались під впливом національно-центричного підходу у макрорегулюванні.

Розуміння поняття порядку у монетарних процесах глобального рівня багато в чому буде ґрунтуватися на вихідному теоретичному апараті. Системний підхід не завжди в цьому випадку буде давати позитивний результат. Система як сукупність впорядкованих елементів може існувати безвідносно до того, які наслідки один для одного будуть мати зміни в поведінці її окремих складових, тобто глобальні монетарні взаємини можна ідентифікувати як функціональний прояв чинної міжнародної валютної системи. Її допустимі обмеження уможливають характер таких взаємин. Проте дискусії з приводу переходу до Ямайської моделі часто позначались застереженнями, що в світлі усього попереднього періоду еволюції міжнародного монетарного устрою це взагалі «не-система». Інакше кажучи, Ямайській системі як і будь-якій системі до цього притаманна впорядкована сукупність елементів, однак це не вказує на наявність порядку³⁹³. Х. Зібберт акцентує увагу на тому, що на міжнародному рівні порядок має передбачати запобігання потрапляння країн у пастку некооперативної поведінки та вміщувати механізми, які би уможливлювали вихід країн із ситуації некооперативної поведінки³⁹⁴.

Незважаючи на обмежену спроможність відомих підходів (до пояснення виникнення стійких форм координації та впорядкування поведінки економічних агентів, включно із передумовами виникнення потреби та умовами ефективності колективних дій) бути адекватними методологічними механізмами пояснення інтенцій до встановлення певного порядку у сфері міжнародних відносин, їх варто виділити та показати евристичний потенціал в екстраполяції на глобальні монетарні взаємини.

Гегемоністський підхід.

Ця традиція аналізу монетарних процесів у світі ґрунтується на розумінні того, що забезпечення функціонування міжнародного монетарного порядку можливе за умов, коли певна країна-лідер бере на себе відповідальність бути резервним центром. Однак вибір щодо такого лідерства спирається не стільки на постулати міжнародної економіки, скільки – міжнародної політики. Феномен глобального монетарного лідерства в гегемоністській традиції – це питання міжнародної політекономії, а не макроекономічної теорії.

³⁹³ Corden W. The Logic of the International Monetary Non-System / Corden W. // Reflections on a Troubled World Economy. – ed. by F.Machlup, G.Fels, H.Muller-Groeling. – London : Trade Policy Research Centre, 1983.

³⁹⁴ Sibert H. The World Economy / Sibert H. – London and New York: Routledge, 1999.; Sibert H. The Concept of a World Economic Order / Sibert H. // Kiel Institute of World Economy Working Paper. – 2008. – № 1392.

Незважаючи на те, що система міжнародного золотого стандарту і досі розглядається як симетрична з позиції втрат і вигод пристосування до нових рівноважних умов в розрізі усіх учасників³⁹⁵, до Першої світової війни і особливо у міжвоєнний період монетарне лідерство не виключалось. Навпаки, послаблення симетричності на гнучкості функціонування міжнародного золотого стандарту у міжвоєнний період підвищувало попит на резерви – деноміновані у британські фунти активи – як альтернативу попиту на метал, розподіл якого в розрізі країн втратив свою еластичність. До Першої світової війни монетарне лідерство Британії також не піддавалось сумніву. Ринок капіталів обслуговувався у фунтах, що робило позицію Банку Англії майже еквівалентною позиції міжнародного кредитора останньої інстанції.

У міжвоєнний період гегемоністська традиція поведінки Британії підтвердилась у тому, що країна розпочала процес повернення для довоєнного паритету фунту до золота, що, будучи дефляційним за своїм макроекономічним змістом, йшло всупереч із можливостями підтримки внутрішнього випуску. Пріоритет зовнішніх зобов'язань у вигляді розмінності фунта на золото за старим курсом пояснювався саме із міркувань підтримання глобальної монетарної стабільності. За нагромаджених резервів за межами Британії у фунтах повернення Сполученого Королівства до поточного паритету щодо золота було еквівалентним одноразовому стрибку глобальної інфляції, на яку Банк Англії не згодився. Це розглядається однією з причин закладання передумов для більш глибокої депресії британської економіки у 1930-х³⁹⁶ і причиною важкої боргової ситуації Королівства внаслідок тягаря зобов'язань воєнного періоду³⁹⁷. Приклад США у 1960-х розглядається як протилежний. З одного боку, формально і функціонально Сполучені Штати були ядром Бреттон-Вудської системи, належна робота якої могла підтримуватись тільки у разі, коли США проводили би політику в інтересах усього світу. Саме такої відповідальності бракувало ФРС, внаслідок чого макроекономічна експансія 1960-х через систему фіксованих курсів швидко переросла у глобальну інфляцію та розпад системи із запровадженням плаваючих курсів.

Два наведених приклади чітко вказують на те, що глобальне монетарне лідерство має врівноважуватись відповідальністю. Монетарний порядок забезпечується дотриманням правил гри, а країна-гегемон забезпечує слідування правилам гри насамперед через підпорядкування власних макроекономічних інтересів інтересам усього світу. Саме на такій відповідальності ґрунтується підтримання порядку і вигоди від участі в рамках, які він задає. Односторонні переваги резервного центру врівноважуються відповідальністю і готовністю проводити політику в інтересах усього світу. Неформальне лідерство Британії було фактично забезпечено діями Банку Англії щодо підтримання глобальної монетарної стабільності, а формальне лідерство ФРС

³⁹⁵ Линдерт П. Х. Экономика мирохозяйственных связей : пер. с англ. / Линдерт П. Х. – М.: Прогресс, 1992. – 520 с.; Манделл Р. Ретроспективный взгляд на XX век (Нобелевская лекция) / Манделл Р. // Евро – дитя Манделла? Теория оптимальных валютных зон. / Пер. с англ. – М. : Дело, 2002. – С. 329-353.; Lindert P. The World Money Climate and the Ultimate Exchange-Rate Choices / Lindert P. // International Economics. 9th ed. – Homewood: Irwin, 1991. – P. 495–530.

³⁹⁶ Eichengreen B. The International Monetary System in the (Very) Long Run / Eichengreen B., Sussman N. // IMF Working Paper. – 2000. – WP/00/43. – P. 1–55.

³⁹⁷ The Good, The Bad, And the Ugly: 100 Years of Dealing with Public Debt Overhangs. Chapter 3. // IMF World Economic Outlook. – Wash. (D.C.): IMF, 2012. – Oct. – P. 1–29.

не супроводжувалось фактичними діями в напрямку світової монетарної стабільності. Міжнародна політекономія вбачає таку відмінність у базових розбіжностях у формуванні світоглядних основ міжнародної політики обох країн. Підтримання світового порядку ціною власних втрат коріниться в еволюції Британської імперії як структури, що забезпечувала світовий баланс сил. На відміну від неї, односторонні дії США у монетарних конфліктах Бретон-вудського періоду є продовженням суто американської традиції низького інтересу до міжнародних справ³⁹⁸.

Реанімація сучасних гегемоністських підходів, проте, ґрунтується на зовсім іншій логіці, що не можна вважати надійною основою глобального монетарного порядку майбутнього.

Багатополюсність, утверджена через гегемоністське прагнення до послаблення монопольного становища окремих лідерів, не є свідченням формування гегемоністської моделі світового порядку. Це, скоріше, гегемонія права бути конкурентом із розрахунком на перетворення із конкурента в лідера в довгостроковій перспективі за сприятливого збігу обставин. Однак з огляду на те, що сам факт гегемонії у прагненні утвердити себе як конкурента вказує на невідповідність між критеріями світової валюти і поточною ситуацією у структурі монетарної політики та фінансової системи (інакше ринкові сили уможливили би набуття резервного статусу такої валюти хоча б у тенденції), то «новий гегемонізм» не гарантує симетрії між конкурентним рухом до багатополюсного монетарного світу та підтриманням глобальної монетарної стабільності на основі утвердження певної інституціоналізованої моделі глобального монетарного порядку, яка би мала міжнародну політичну легітимність за типом Бретон-Вудської системи. Крім цього, конкуренція між окремими центрами неформальної гегемонії має передбачати наявність асиметричних інтересів, які унеможливлять рух у бік інституціоналізованих форм глобального монетарного порядку. Чим більшої ваги набуватимуть нові лідери, тим меншою мірою вони ставатимуть зацікавлені у запровадженні Парето-ефективних правил гри. Збереження конкуренції між окремими резервними центрами говоритиме про систему відносного домінування у глобальних монетарних взаєминах.

Запровадження інститутів як спосіб мінімізації трансакційних витрат.

Наявність трансакційних витрат процесів ринкового обміну призводить до необхідності певного врегулювання проблеми розподілу тягаря таких витрат для того, щоб сам ринковий обмін здійснювався регулярно і, принаймні, максимально наближався до гарантій підтримання Парето-ефективності. Чим більш складно організованими стають ринки і чим складніше ідентифікувати атрибути блага в процесі обміну, тим більшою мірою зростає величина трансакційних витрат. Виникнення інститутів допомагає вирішити проблеми трансакційних витрат, але накладає природні обмеження на поведінку економічного агента. Інститути можуть формуватись спонтанно, а можуть – цілеспрямовано; в обох випадках вони виступають в ролі не менш важливих регуляторів економічного обміну, ніж ринок, або взагалі забезпечують підтримання ринкової форми обміну завдяки тому, що мають конкретний профіль³⁹⁹.

³⁹⁸ Strange S. The Politics of International Currencies / Strange S. // World Politics. – 1971. – vol. 23. – № 2. – P. 215–231.

³⁹⁹ Норт Д. Інституції, інституціональна зміна та функціонування економіки / Норт Д. – К. : Основи, 2000. – 198 с.

Екстраполяція інституціонального підходу на проблему глобальних монетарних взаємин не виглядає простою справою. Перш за все, мова йде про те, що вважати трансакційними витратами у таких взаєминах і де розмежувальна лінія між ними та обмеженнями макроекономічного гатунку. Система міжнародного золотого стандарту функціонувала без жодних формальних приписів, а роль неформальних регуляторів була зведена до мінімуму з огляду на те, що слідування правилам гри золотого стандарту було виграшною стратегією, а відхід від них наражав країну на макроекономічні та фінансові негаразди, тягар яких вона несла в індивідуальному порядку. Важко сказати, чи світоглядні стереотипи про головну роль металу в підтриманні монетарної стабільності можна вважати тим інститутом, який мінімізував трансакційні витрати тимчасових збоїв у роботі міжнародного золотого стандарту загалом у світі і, перш за все, в розвинутих країнах, особливо якщо взяти до уваги, що чим більш розвинутою була країна і чим більш впливовим був її центральний банк, тим більшою мірою слідування логіці правил гри цього монетарного режиму піддавалось викривленням з боку схильності вдаватись до спорадичних, а інколи доволі систематичних антициклічних дій у сфері зв'язку між інфляцією, відсотковими ставками та потоками капіталу.

Відомі міжнародні конференції (наприклад, Паризька чи Генуезька) показали, що навіть такий монетарний порядок, як міжнародний золотий стандарт, породжував трансакційні витрати, врегулювання тягара яких генерувало політичні запити щодо дій у сфері міжнародної політики. Велика депресія та наближення Другої світової війни суттєво змінили підхід у бік неприкритого країно-центризму, внаслідок чого некооперативна поведінка почала розглядатись як природна домінанта у міжнародній політиці. Вона ж показала вразливість усієї системи міжнародного золотого стандарту до прихованих трансакційних витрат у вигляді порушення симетрії у сфері макроекономічного вибору в рамках трилеми монетарних цілей.

Золотий стандарт не давав приводу вважати, що він породжує значні трансакційні витрати учасників глобальних монетарних взаємин доти, доки їх вибір у рамках трилеми був симетричний, або, інакше кажучи, – слідування правилам гри було симетричним, а плацдарм для опортуністичної поведінки – мізерним. Якщо до Першої світової війни світоглядні стереотипи щодо ролі металу в забезпеченні монетарної стабільності таки превальювали, то у міжвоєнний період теоретична поліфонія збільшила кількість варіантів макроекономічного вибору, розширюючи горизонти опортуністичної поведінки (здійснення односторонньої монетарної експансії через зниження вмісту золота у банкнотах, обмеження на рух капіталів, контроль за відсотковими ставками тощо), наслідком якої були чималі трансакційні витрати підтримання функціонування міжнародного золотого стандарту у звичному режимі. В атмосфері міжвоєнного протистояння рух золота між країнами втрачав минулу еластичність. Він перетворювався на об'єкт міжнародної політики, чим підривав міжнародну монетарну стабільність саме через трансакційні витрати у вигляді дипломатичних реверансів та квазісилових акцій.

Бретон-Вудський компроміс відобразив закладання формальної інституціональної основи під функціонування міжнародної монетарної економіки. Децентралізація в рамках спонтанного порядку була замінена централізацією і формалізованим

порядком. Якщо односторонні дії в першому випадку присікались через зростання втрат у некооперативного гравця, то у бретон-вудському випадку односторонні дії мали проходити процедуру централізованого санкціонування, для чого були залучені відповідні інституції. МВФ відіграв роль інституту, незалежний статус якого мав мінімізувати трансакційні витрати інформаційних асиметрій, пов'язаних із моніторингом дій учасників Бретон-Вудської угоди. Дуже швидко стало зрозуміло, що ця система не працює відповідно до задуму.

По-перше, вона не враховувала, що країна-центральної емітент міжнародної ліквідності може мати схильність до опортуністичної поведінки. Як тільки США почали діяти всупереч правилам гри Бретон-Вудської системи, глобальні макроекономічні перекося швидко стали очевидними. Обмежити опортунізм США в рамках формальних інститутів було неможливо без трансакційних витрат. Дипломатичні баталії між Францією та США у 1960-ті чітко засвідчили, що ця модель монетарного устрою світу зумовлює трансакційні витрати не менші, ніж відсутність правил гри взагалі, особливо якщо взяти до уваги, що гравці орієнтуються на максимізацію власного добробуту, а отже, схильні проводити макроекономічну політику, зорієнтовану на стабільність.

По-друге, адаптивність цієї системи до умов, що змінюються, була мінімальною. Зростання мобільності капіталів у світі після 1958 р. (повернення до конвертованості валют у Західній Європі за поточними операціями внаслідок повоєнного одужання) продемонструвало розширення зони конфліктів щодо макроекономічного вибору у відкритій економіці. Це еквівалентно різкому структурно обумовленому підвищенню рівня трансакційних витрат моніторингу поведінки учасників системи, можливості до опортуністичної поведінки яких зросли.

По-третє, наявність трансакційних витрат пристосування до нових рівноважних умов у межах централізованої системи (наприклад, реалізація стабілізаційної програми МВФ, корекція центральних валютно-курсних паритетів тощо) показала, що попит на міжнародні засоби ліквідності не був елімінований у рамках функціонування багатосторонніх механізмів адаптації. Конфлікт між внутрішніми цілями та платіжним балансом у межах централізованої системи не мав можливостей бути швидко інтерналізований, внаслідок чого його долання генерувало трансакційні витрати, небажання нести тягар яких відкладало в часі корекцію макроекономічної політики і призводило до кризового сценарію. Криза в таких умовах виявляла небажання звертати увагу на обмеження на макроекономічну політику, яку накладає відкритість економіки, та із трансакційними витратами централізованих підходів до упереджувальної корекції та подальшої адаптації. Попит на міжнародні засоби ліквідності продемонстрував не тільки посилення національно-центричних орієнтирів макрополітики навіть у рамках багатосторонньої системи монетарного порядку, а також рівень трансакційних витрат, що генерувався централізованою схемою такого порядку. Оскільки долар США був найбільш доступним варіантом деномінації міжнародної ліквідності, трансакційні витрати централізованого монетарного порядку почали розглядатись як більше зло порівняно із втратами від односторонніх дій

США. Перехід на плаваючі курси є протилежним варіантом. Небажання нести трансакційні витрати централізації та моніторингу поведінки інших гравців вилилось у переорієнтацію на плаваючі курси, які не потребували офіційних засобів міжнародної ліквідності, внаслідок чого дозволяли переорієнтувати пропозицію офіційної ліквідності у власній валюті на потреби національного фінансового сектору.

З останнього випливає суттєвий висновок про те, що невдало спроектований порядок, який не має внутрішніх механізмів еволюції та адаптації (приклад провалу плану перетворення запроваджених у 1969 р. СДР на міжнародну грошову одиницю та зупинка Смітсонівських ініціатив з реформування Бретон-вудської системи⁴⁰⁰), може швидко деградувати в умовах, коли односторонні некооперативні дії дають кращий результат. Крім цього, односторонність та некооперативність ідентифікується у такий спосіб тільки в межах порівняння із тою схемою рамкових умов поведінки, щодо яких вони є антагоністами.

Якщо таку поведінку сприймати як норму, то кваліфікувати її у спосіб віднесення до односторонньої та некооперативної буде сумнівно, в результаті чого в контексті глобальних монетарних взаємин краще називати національно-центричною моделлю макроекономічних пріоритетів. Звідси виникнення симетрії в національно-центричних пріоритетах багатьох гравців веде до появи нової системи, яка, втім, не є порядком, хоча це і не означає, що вона гірша. Якщо вона не генерує значних трансакційних витрат, то її існування може тривати невизначено довго відповідно до образу того, як в багатоперіодній грі економічні агенти усвідомлюють неефективність перманентних опортуністичних стратегій. Її адаптивність також можна вважати вищою порівняно із будь-якою спроектованою схемою порядку, що тільки не встановився спонтанно. Як тільки внаслідок некоординованої поведінки з'являються екстерналиї, які не інтерналізуються втратами тих, хто їх породжує (безвідносно до темпорального аспекту проблеми), система національно-центричних пріоритетів починає давати збій.

Основна макроекономічна причина цього полягає в тому, що симетричність пріоритетів може порушуватись. Для еластичної роботи такої системи потрібна симетричність пріоритетів головних гравців, або критичної маси гравців, яка би охоплювала основних та інших гравців⁴⁰¹. Як тільки в рамках такої критичної маси втрачається однорідність щодо симетрії пріоритетів, або головні гравці вважають свої пріоритети контрадикторними і несумісними із принципами один одного, на-

⁴⁰⁰ Детальніше про коло дискусій щодо реформування Бретон-вудської системи та аналіз причин втрати інтересу до її подальшого удосконалення див.: Williamson J. *The Failure of World Monetary Reform, 1971–1974.* / Williamson J. – N.-Y. : New York University Press, 1977.

⁴⁰¹ Пояснити відмінності в указаних пріоритетах ми спробували в рамках запровадження поняття розшарування глобального монетарного простору, зазначаючи, що варіанти адаптації до шоків, цільова функція монетарної політики, поведінка центрального банку у сфері пропозиції ліквідності призводять того, що сучасний світ стає чітко поділений за принципом «цінова стабільність – плаваючі курси – розвиток фінансових ринків» проти «відносна цінова стабільність / підтримка економічного зростання – нагромадження значних валютних резервів – неявні гарантії ліквідності консервативної банківської системи». Глобальні фінансові дисбаланси є одним з виявів такого поділу. Ув'язка таких принципів з релевантними моделями економічного зростання тільки збільшує глибину розриву в пріоритетах, формуючи складні системні ефекти, які маніфестують себе в глобальних формах макрофінансової нестабільності. Детальніше про це див.: Козюк В. В. *Монетарні засади глобальної фінансової стабільності* / Козюк В. В. – Тернопіль : ТНЕУ, Економічна думка, 2009. – С. 256–260.

ціонально-центрична схема спонтанного порядку не діє. Виникнення значних трансакційних витрат координації та примусу до компромісу приводить до того, що мав би розпочатись процес виникнення інститутів, які би мінімізували трансакційні витрати чи забезпечили відносно рівномірний їх розподіл між учасниками. Якщо в багатьох сферах міжнародної політики саме так і відбувається, то у сфері глобальних монетарних взаємин немає ознак того, щоб певна інституціоналізація їх впорядкувала. Саме широкі можливості односторонньої поведінки та переконаність, що це є кращою альтернативою, а також очевидна можливість функціональної апеляції до підтримання національного добробуту за допомогою макроекономічних інструментів, не обтяжених обмеженнями світового порядку, перетворюють монетарний суверенітет на bastion національно-центризму у міжнародній політиці.

Іншим аспектом вияву слабких місць подібної моделі глобальних монетарних взаємин є фінансові кризи, пов'язані із транскордонними переливами капіталів та бульбашками на ринках активів. Це саме той випадок, коли наголошується на недостатності політики цінової стабільності⁴⁰². Проциклічність фінансової системи особливо чітко проявляється в координатах експансії приватної ліквідності та акомодативної до дефляційного шоку політики грошової пропозиції провідних центробанків. З іншого боку, в сучасних економіках із значним обсягом валових зовнішніх активів та зобов'язань нестабільність швидко змінює свої форми. Відсутність чітко окреслених зон відповідальності між національними органами монетарного, фінансового та банківсько-наглядового регулювання призводить до того, що локалізація епіцентру нестабільності стає дедалі складнішою. Еволюція характеру криз та їх семантична непослідовність є природним проявом надмірної складності мультивалютного глобально фінансово інтегрованого світу. Монетарний суверенітет у такому світі може породжувати не менше трансакційних витрат та макроекономічних ризиків, ніж більш спрощена система із прозорими правилами гри. Іntenція до координації макрофінансової політики між центральними банками багатьох країн вказує на те, що трансакційні витрати моніторингу ситуації можуть бути зменшені в неформальних рамках⁴⁰³. Виникнення фінансових криз у середовищі, оціненому як прояв здійснення «правильної» монетарної політики, вказує на те, що самі уявлення про модель адекватної сучасним реаліям монетарної політики повинен бути переглянутий, за чим, можливо, слідуватимуть ті форми пристосування до трансакційних витрат глобальних монетарних взаємин, які на сьогодні невідомі.

Найбільшою прогалиною моделі національно-центричних глобальних монетарних взаємин є те, що вони співіснують із доволі жорстко регульованою системою міжнародної торгівлі. СОТ, еволюціонуючи і розширюючи коло учасників, на сьогодні презентує достатньо ефективну модель багатостороннього регулювання діяльності, відомої ризиками

⁴⁰² White W. Is Price Stability Enough? / White W. // BIS Working Papers. – 2006. – № 205. – P. 1–20.; White W. Procyclicality in the Financial System: Do We Need a New Macrofinancial Stabilization Framework / White W. // BIS Working Papers. – 2006. – № 193. – P. 2–20.

⁴⁰³ Аналіз тривалої історії співробітництва центральних банків доводить, що вона була успішною як у рамках жорстких міжнародних монетарних режимів, так і в межах превалювання національно-центричних витоків міжнародної політики. Дуже часто професійна етика та спільність проблем були кращими стимулами до кооперації та координації, ніж інституціоналізовані форми взаємодії між державами. Див.: Borio C. One Hundred and Thirty Years of Central Bank Cooperation: A BIS Perspective / Borio C., Toniolo G. // BIS Working Papers. – 2006. – № 197. – P. 1–50.

спокус односторонніх дій. Побудована за принципами багатосторонніх домовленостей та переваг кооперативної поведінки СОТ створює суттєві вигоди для усіх учасників. Також СОТ дозволяє мінімізувати трансакційні витрати моніторингу опортуністичної поведінки та застосовувати санкції проти некооперативних гравців. Частково мінімізація трансакційних витрат підтримання системи вільної торгівлі на багатосторонній основі ґрунтується на стереотипному уявленні про вигоди такої торгівлі для усіх учасників, що перетворилося на ментальний імпринт міжнародної політики (за аналогією щодо мінімізації трансакційних витрат міжнародного золотого стандарту завдяки світоглядним переконанням, що золото має бути основою системи монетарної стабільності). Частково можливості опортуністичної поведінки у сфері торгівлі не виглядають недоступною опцією в рамках складно організованої системи моніторингу та активізації процедур застосування легальних санкцій. Так, СОТ є одним з найбільш успішних прикладів побудови системи світового порядку на договірній, а не спонтанній основі.

Наявність жорстко структурованої системи регулювання міжнародної торгівлі слід співвідносити із діючою моделлю монетарних суверенітетів. Можливості валютно-курсових маніпуляцій допускають фрустрацію тарифного і нетарифного регулювання. Через це система СОТ втрачає свою ефективність тоді, коли важливі для глобальної економіки гравці вдаються до односторонніх дій у сфері монетарної політики без формального порушення процедур, що гарантують вільну торгівлю. МВФ, у компетенцію якого входить запобігання маніпуляціям у сфері валютних курсів, виявив свою неспроможність реально впливати на ситуацію як з міркувань самої теоретичної й методологічної недосконалості ідентифікації фактів маніпуляції валютними курсами, так і з міркувань застосування санкцій до маніпуляторів. Звідси виникає питання, чи не є відносний успіх СОТ можливим саме тому, що жорсткі вимоги та правила міжнародного торговельного режиму просто компенсуються у сфері монетарного суверенітету. Інакше кажучи, чи є національно-центрична орієнтованість глобальних монетарних взаємин відповіддю на питання про опортуністичні можливості пристосування до правил СОТ без їх формального порушення.

Згідно з асиметричним глобальним регулюванням значимих для добробуту світу та окремої країни сфер економічної активності відсутність спільності прагнень до запровадження єдиних та загальних стандартів економічного порядку може тільки посилюватись⁴⁰⁴. Гнучкість монетарного суверенітету інтегрує спроможність досягати внутрішні цілі макрополітики у поєднанні із полегшенням тягаря пристосування до зовнішніх вимог. Але подібне поєднання не завжди можливе, зокрема, воно породжує значні зовнішні ефекти.

Зовнішні ефекти.

В процесі аналізу моделі лідерства та запровадження інститутів уникнення прямого посилення на зовнішні ефекти односторонніх дій було продиктоване намаганнями

⁴⁰⁴ Наприклад, М. Обстфельд прямо зазначає, що асиметричні інтереси країн породжують складність із формулюванням базових принципів скоординованих дій, не кажучи вже про розробку нової моделі економічного порядку. На його думку, треба прийняти як належне те, що нестабільність у сфері глобальних монетарних взаємин буде супроводжувати небажання країн із асиметричними інтересами наблизитись до встановлення правил гри. Див.: Obstfeld M. The International Monetary System: Living with Asymmetry / Obstfeld M. // NBER Working Paper. – 2011. – № 17641. – P. 1–61.

в чистому вигляді продемонструвати методологічну завершеність кожного з підходів. Введення в аналіз екстерналій, з одного боку, спонукає стверджувати, що саме із їх наявністю потенційно існує окремий підхід до аналізу інтенцій до формування порядку. З іншого боку, зовнішні ефекти є продовженням проблеми односторонньої поведінки в рамках некооперативних стратегій, обмеження яких може бути вигідним усім водночас, але за найменшої можливості опортуністичної поведінки перетворюються в додатковий трансакційний тягар підтримання порядку за припущення, що він встановиться.

Методологічно в базовій теорії суспільного вибору значні зовнішні ефекти породжують генерування певного тиску у бік формування коаліцій, спроможних запровадити таку схему пристосування до них, в рамках якої екстерналії або інтерналізуються, або компенсуються. Певний тягар підтримання функціональності такої схеми має бути відносно рівномірно розподіленим, внаслідок чого усі економічні агенти одержують вигоду від впорядкування ситуації із зовнішніми ефектами. Звідси екстерналії призводять до затребуваності колективних дій, які фіналізуються у вигляді запровадження певного порядку, в рамках якого врегульовується питання зовнішніх ефектів на безстроковій основі.

Сфера глобальних монетарних взаємин не є простим способом подолання проблеми екстерналій, незважаючи на те, що регульована система глобальної торгівлі демонструє альтернативу варіанту картину. Питання не стосується тільки проблеми національного суверенітету та браку легітимних засобів примусу до певного компромісу в рамках колективних дій.

В розрізі еволюції міжнародної валютної системи питання зовнішніх ефектів поведінки окремих країн у сфері монетарної політики є доволі дискусивним. Модель золотого стандарту внаслідок своєї унікальності передбачала, що спонтанний порядок, який утворився довкола конвертованості банкнот у золото, не допускав суттєвих односторонніх дій. Система працювала симетрично, внаслідок чого зовнішні ефекти прямували до нуля. Тільки у міжвоєнний період система почала давати збій, оскільки варіанти мотивацій у сфері монетарного менеджменту розширились, виникли трансакційні витрати підтримання функціонування системи, а світ поділився як за принципом спроможності акумулювати монетарне золото, так і за критерієм готовності до лідерства в інтересах усіх.

Природно, що нові можливості у сфері некооперативних ігор похитнули симетричність функціонування золотого стандарту, внаслідок чого політика окремих країн почала породжувати значні екстерналії. Найбільш яскравим прикладом цього є відмінність політики Британії та Франції щодо довоєнного паритету у міжвоєнний період, яка породила концентрацію монетарного металу в другій⁴⁰⁵, поглиблюючи проблему браку міжнародних засобів ліквідності та імпорт дефляції з першої. За домінування фунта в структурі резервів, порівняно з франком, це посилювало напругу у сфері ліквідності, яка завершилась торговельною та фінансовою дезінтеграцією під час боротьби з наслідками Великої депресії.

⁴⁰⁵ На середину 1930-х рр. Франція акумулювала понад 30% світових запасів монетарного золота. Більш детально про це див.: Eichengreen B. The International Monetary System in the (Very) Long Run / Eichengreen B., Sussman N. // IMF Working Paper. – 2000. – WP/00/43. – P. 1–55.

Бретон-Вудський період аналогічний тим, що США як країна-центр емісії резервної валюти породжувала не тільки трансакційні витрати дво- та багатостороннього пристосування платіжних балансів, а також і зовнішні ефекти, найбільш відомим з яких є інфляційне зміщення кінця 1960-х – початку 1970-х⁴⁰⁶. Збереження базових основ монетарного порядку до розвалу цієї системи, однак, допускало, що тільки значні зовнішні ефекти у вигляді макроекономічних перекосів щодо окремих провідних учасників можуть призводити до краху централізованої системи. Менш вагомі учасники могли погодитись із тим, що монетарний курс ФРС не був настільки несумісним з їх власною економічною політикою, однак вони не могли об'єднатись у потужну коаліцію для збереження базових засад Бретон-Вудсу і запропонувати альтернативний варіант вирішення проблеми зовнішніх ефектів політики ФРС таким країнам як Німеччина, Японія, Франція та Велика Британія.

Перехід до системи вільного вибору режиму валютних курсів відкрив шлях новим можливостям примноження зовнішніх ефектів. Спочатку політика, що призводила до виникнення значних зламів у курсових трендах, почала розглядатись як прояв проблеми екстерналій⁴⁰⁷. Виникнення міжнародної координації економічної політики та відносно успішні її прояви типу домовленостей Плаза / Лувр у 1980-х були прикладами можливостей долання проблеми екстерналій у рамках чинної моделі вільного вибору курсових режимів⁴⁰⁸. Пізніше ситуація суттєво ускладнилась за рахунок глобальної торговельної та фінансової інтеграції країн з ринками, що формуються. Так, ще наприкінці 1970-х – початку 1980-х зміни в монетарному курсі ФРС розглядались як причина боргової кризи країн Латинської Америки, в результаті якої виникла криза міжнародної ліквідності. У рамках зростання значення глобальних ринків капіталу як джерела приватних та суверенних запозичень з боку нових індустріальних країн політика провідних центробанків щодо відсоткових ставок розглядалась як джерело екстерналій, не менш значиме, ніж коливання валютних курсів⁴⁰⁹.

Більшість дискусій до Азійської кризи точились довкола способів обмежити курсову волатильність (це підтверджують концепції запровадження цільових валютних зон⁴¹⁰). Після неї ситуація ускладнювалась тому, що на рівні монетарного устрою світу інтерес до питань контрольованої курсової гнучкості не зникав⁴¹¹, а

⁴⁰⁶ Cukierman A. *Central Banking Strategy, Credibility, and Independence: Theory and Evidence* / Cukierman A. – Cambridge, Mass : MIT Press, 1992.

⁴⁰⁷ Frieden J. *Global Governance of Global Monetary Relations: Rationale and Feasibility* / Frieden J. // Paper Presented at a Symposium on Global Governance – Proposals for Reform held in Kiel, Germany, June 18, 2008. – P. 1–14.

⁴⁰⁸ International Coordination of Macroeconomic Policies: Still Alive in the New Millennium / Meyer L., Doyle B., Gagnon J., Henderson D. // Board of Governors of the Federal Reserve System International Finance Discussion Papers. – 2002. – № 723. – P. 1–46.

⁴⁰⁹ Frankel J. *The Role of Industrial Country Policies in Emerging Market Crises* / Frankel J., Roubini N. // NBER Working Papers. – 2001. – № 8634. – P. 1–108.

⁴¹⁰ Williamson J. *Target Zones and the Management of the Dollar*. – Wash. (D.C.): Institute for International Economics, 1986.; Williamson J. *The Exchange Rate System*. – Wash. (D.C.): Institute for International Economics, 1985.; Williamson J., Miller M. *Targets and Indicators // Policy Analyses in International Economics*. – 1987. – № 22. – P. 346–362.

⁴¹¹ Bergsten F. *Alternative Exchange Rate Systems and Reforms of the International Financial Architecture // Testimony before the Committee on Banking and Financial Services United States House of Representatives*. Wash. (D.C.), 1999, May 21. // Institute on International Economy Speeches, Testimony, Papers. – 1999. – P. 1–5.; *The Case for Joint Management of Exchange Rate Flexibility* / Bergsten F., Davanne O., Jacquet P. // Institute for International Economics Working Paper. – 1999. – № 9. – P. 1–30.; Balladur E. *The International Monetary System: Facing the Challenge of Globalization*. Wash. (D.C.), 1999, May 25 / Balladur E. // Institute on International Economy Speeches, Testimony, Papers. – 1999. – P. 1–6.

питання браку курсової гнучкості, неадекватності монетарних режимів та режимів фінансового регулювання ери глобальної мобільності капіталів тощо почали розглядатись як у контексті монетарної / фінансової стабільності національного та міжнародного рівня⁴¹², так і в контексті погодження з тим, що національно-центрична модель підтримання стабільності у світі є своєрідним спонтанним порядком, який кращий за централізовані схеми запровадження глобального регулювання⁴¹³.

Поглиблення глобальної фінансової інтеграції породило іншу проблему. Високий рівень взаємозалежності країн на макрорівні та ще значиміший рівень взаємозалежності через транскордонне володіння активами та зобов'язаннями на мікрорівні перетворили питання надмірної волатильності валютного курсу у не настільки важливу проблему, порівняно із коливаннями вартості активів та підтриманням платоспроможності глобальних виробничих та фінансових мереж. Фінансова стабільність швидко теоретизувалась як складова глобальних суспільних благ. Її додержання в рамках національно-центричного бачення чи в глобально-центричних координатах дає змогу мінімізувати негативні наслідки шоків в одних країнах і перенести їх на інші⁴¹⁴.

Дослідження феномена міграції валютно-фінансових криз, дискусії між так званими фундаменталістськими та самовідтворюваними моделями фінансової дестабілізації тільки посилювали позицію з приводу того, що в глобально інтегрованій економіці проблема зовнішніх ефектів тільки гострішає. Зведення проблеми зовнішніх ефектів тільки до фінансових шоків багато в чому стало закономірним наслідком. Масштабні реформи центральних банків у 1990-х та відносна макроекономічна стабільність після Аргентинського дефолту і до глобальної фінансової кризи породила впевненість, що теоретично-компромісна монетарна модель (відома як консенсус II), яка передбачає додержання цінової стабільності, гнучкість при встановленні відсоткових ставок, завоювання довіри, плаваючі курси та незалежність монетарних органів, є своєрідним кінцем історії розвитку центральних банків⁴¹⁵. В ній простежується чітка орієнтація на внутрішню рівновагу без врахування зовнішніх ефектів, що не багатьма дослідниками, навіть палкими апологетами гнучких курсів, сприймалось із пересторогою з огляду на розширення платіжних дефіцитів та підтримання їх тривалий період часу без жодних макроекономічних реакцій на це⁴¹⁶. І тільки нагро-

⁴¹² Eichengreen B. Exchange Rate and Financial Fragility / Eichengreen B., Hausmann R. // NBER Working Paper. – 1999. – № 7418. – P. 1–54.

⁴¹³ Eichengreen B. Toward A New International Financial Architecture: A Practical Post-Asia Agend. – Wash. D.C.: Institute for International Economy, 1999. – 216 p.; The IMF in a World of Private Capital Markets / Eichengreen B., Kletzer K., Mody A. // IMF Working Paper. – 2005. – wp/05/84. – P. 1–34.

⁴¹⁴ Eichengreen B. Financial Stability / Eichengreen B. // Memorandum on Behalf of the International Task Force on Global Public Goods. – 2004. – Jan. 26. – P. 1–16.

⁴¹⁵ Goodfriend M. How the World Achieved Consensus on Monetary Policy / Goodfriend M. // NBER Working Paper. – 2007. – № 13580. – P. 1–42.

⁴¹⁶ Obstfeld M. Global Implications of Self-Oriented National Monetary Rules / Obstfeld M., Rogoff K. // The Quarterly Journal of Economics. – 2002. – № 117(2). – P. 503–535.; Obstfeld M. Perspectives on OECD Economic Integration: Implications for US Current Account Adjustment / Obstfeld M., Rogoff K. // Global Economic Integration: Opportunities and Challenges. – Reserve Bank of Kansas City, 2000. – P. 165–180.

мадження глобальних фінансових дисбалансів у масштабах, асоційованих із глобальною кризою, відновило інтерес до проблеми обмежень політики країни, зовнішні ефекти якої є деструктивними щодо інших країн чи світу загалом.

В світлі допустимих варіантів вибору режиму валютних курсів питання зовнішніх ефектів політики окремих країн не було би таким драматичним, якби не певні структурні зрушення в глобальній економіці. Теоретично значні негативні зовнішні ефекти політики уникнення девальвації (експорт інфляції за кордон та криза платіжного балансу) і ревальвації (погіршення конкурентних позицій контрагентів та прискорення внутрішньої інфляції) неможливі у середньостроковому періоді. Саме на автоматизмі корекції платіжного балансу через плаваючі курси будується уся схема Ямайського устрою, яка, однак, не підтверджується. Малі економіки схильні до фіксованих курсів. Згодом додалась проблема «страху перед плаванням», а пізніше світ зіткнувся з новим монетарним меркантилізмом. Поява країн, масштаби яких не можуть бути знехтувані з огляду на їх внесок у глобальний ВВП, торгівлю та їх роль у глобальних виробничих мережах, повністю змінюють механіку Ямайської системи як тільки вони починають здійснювати політику уникнення курсової гнучкості. Внаслідок такої реалізації схеми найбільшою мірою починає страждати ЄС-ЄВС, оскільки більшість країн з профіцитними платіжними балансами прив'язані до долара або диверсифікують зовнішні активи в євро. За таких обставин цінова конкурентоспроможність ЄС-ЄВС визначається не стільки поведінкою курсу євро до долара, скільки тим, наскільки прив'язані до долара глобальні експортери з країн із низькими та середніми доходами⁴¹⁷.

Гегемоністський підхід, підхід трансакційних витрат та підхід зовнішніх ефектів показують, що в історичній перспективі існують прецеденти доповнення спонтанних порядків неформальним лідерством, так само як і поєднання національно-центричних принципів побудови світового порядку із компромісним способом корекції односторонніх дій. Однак глобальна фінансова криза розширює стимули до некооперативних стратегій, внаслідок чого фундаментальні принципи світового порядку, заснованого на засадах національно-центризму, скоріше будуть доповнюватись формуванням монетарних гравітаційних полів. У межах таких полів виокремлюватимуться монетарні лідери, які притягуватимуть країни локальної периферії. Між такими гравітаційними полями існуватиме певна геоекономічна напруга, а конкуренція на ринку резервних валют буде однією з найбільш вагомих її складових. Більш предметний аналіз глобальних монетарних взаємин підтверджує, що механіка функціонування міжнародного валютного устрою, варіанти дискреційних рішень у його рамках та орієнтація на односторонні некоординовані дії допускають збереження формального статус-кво із еволюціонуючим функціоналом.

⁴¹⁷ Емпірично вразливість ЄС-ЄВС до політики Азійських країн доведена у ряді праць. Див., наприклад: Lane Ph. Europe and Global Imbalances / Lane Ph., Milesi-Ferretti G. -M. // Paper presented at the 7th Jacques Polak Annual Research Conference Hosted by the IMF. – 2006. – Wash. (D.C.). – P. 1–25.; Markovic B. Does Asia's Choice of Exchange Rate Regime Affect Europe's Exposure to US Shocks? / Markovic B., Povoledo L. // Bank of England Working Paper. – 2007. – № 318. – P. 1–45.

7.2. Проблема симетрії національного та міжнародного монетарного режиму з урахуванням принципів економічного порядку

Монетарна політика здійснюється в рамках певного режиму, який задає базову макроекономічну модель функціонування центрального банку, цільову змінну, досягнення якої є основним у забезпеченні досягнення макроекономічних цілей, а також включає трансмісійний механізм, через який щоденні операції на грошовому ринку та регулювання банківської ліквідності дають змогу ув'язати монетарні змінні на короткострокових горизонтах із кінцевою ціллю. Оскільки країна не існує ізольовано, підтримання певного монетарного режиму має бути сумісним із глобальним оточенням, а також із системними вимогами міжнародної валютної системи, якщо вони є. Центрування саме монетарного режиму на рівні країни, а не монетарного режиму міжнародного рівня, що задається функціонуванням міжнародної валютної системи, відображає факт еволюції останньої. Однак з огляду на проблему світового економічного порядку найбільш важливим є те, як монетарний режим на національному рівні співвідноситься із принципами, на основі яких побудована взаємодія країн у глобальному монетарному середовищі.

Для пояснення цього слід детальніше розглянути зовнішні наслідки того чи іншого монетарного режиму на колективному рівні. При цьому слід визнати, що монетарний режим на рівні окремої країни має знаходитись у певній кореспонденції із монетарним режимом міжнародного рівня. Винятки бувають (наприклад, досвід плаваючого курсу Канади у 1950-х, тимчасові виходи з системи золотого стандарту розвинутих країн у 1930-х тощо), але вони не є саме винятками, тому що не справляють системного ефекту на колективному рівні у довгостроковому періоді. У разі відсутності такої кореспонденції виникають або провали у сфері підтримання глобальної монетарної стабільності, або макрофінансова нестабільність в окремій країні, дії якої суперечать системним вимогам міжнародного валютного устрою. За будь-яких обставин у будь-якій формі основне призначення міжнародного монетарного режиму, безвідносно чи він ґрунтується на принципах міжнародного порядку, забезпечуваного колективними системними вимогами, чи на принципах децентралізації із широким можливим вибором дискреційних рішень у сфері монетарної політики, полягатиме у його спроможності підтримувати монетарну стабільність глобального рівня, яка неодмінно пов'язана із обсягами, динамікою та розподілом засобів міжнародної ліквідності⁴¹⁸. Підтримання кореспонденції між національними монетарними режимами, системними вимогами, монетарним режимом міжнародного рівня та глобальною монетарною стабільністю перебуває в структурному зв'язку, оскільки передбачає, що засоби міжнародної ліквідності виконують принципову місію у кінцевому врівноваженні зовнішніх вимог і зобов'язань. Їх доступність неодмінно пов'язана із питаннями симетрії розподілу втрат і вигод від пристосування платіжного балансу до нових рівноважних умов, від зміни

⁴¹⁸ Lindert P. The World Money Climate and the Ultimate Exchange-Rate Choices / Lindert P. // International Economics. 9th ed. – Homewood : Irwin, 1991. – P. 495–530.

їх обсягу залежить інфляційна ситуація, а також динаміка номінальних та реальних світових процентних ставок, внаслідок чого зміни в глобальній грошовій пропозиції та мультиплікації грошей у глобальних масштабах виходять за рамки проблеми глобального інфляційного фону, починають впливати на поведінку вартості активів, чим безпосередньо замикають національну та міжнародну монетарну і фінансову стабільність. Для розгляду буде взято 4 базових монетарних режими (таргетування процентних ставок, валютного курсу, грошових агрегатів, інфляції).

Таргетування процентних ставок передбачає, що центральний банк пристосовує грошову пропозицію до такої ситуації на ринку капіталів, яка би дала змогу в підсумку отримати рівень процентних ставок, найбільш сумісний із макроекономічними цілями. Етимологічно такий монетарний режим суттєво зміщений у бік таких цілей, як повна зайнятість, темпи зростання, валові інвестиції або ж підтримання вартості інструментів державного боргу на заданому рівні (в чистому вигляді практикувалось у США з періоду кінця Другої світової війни, було формально закріплено угодою між ФРС та казначейством США у 1947 р.). Життєспроможність такого монетарного режиму на колективному рівні є сумнівна, за винятком випадку повного контролю за рухом капіталу та вкрай низької торговельної відкритості. Відкритість економіки робитиме таргетування процентних ставок неможливим через явний і неявний вплив капіталу. Якщо центробанк впливає на ставки за відпливу капіталу, то обсяги грошової пропозиції повинні бути нарізно із заданим рівнем валютного курсу. Якщо допускається падіння валютного курсу, то останнім обмеженням такої політики є рівень інфляції. Навіть без факту відкритості економіки інфляція є найбільш суттєвим обмежувачем такої політики⁴¹⁹. Колективний ефект таргетування процентних ставок також сумнівний. Більш конкретний результат залежатиме від системних вимог щодо режиму валютних курсів. За фіксованих курсів таргетування процентних ставок завжди буде нарізно із курсовою стабільністю; за плаваючих – породжуватиме перманентні валютні війни, конкурентне зниження курсів та ставок при боротьбі з рецесією, або ж протилежне – при боротьбі із імпортом інфляції. Якщо ж на колективному рівні центробанки матимуть симетричний напрямок підтримання рівня ставок, то результатом будуть масштабні зміни в глобальній грошовій пропозиції. Зростання обсягу грошової маси на колективному рівні позначатиметься на підвищенні глобальної інфляції та породжуватиме спроби асиметричної ізоляції від неї, що відновлюватиме валютно-курсову нестабільність та спотворюватиме потоки капіталів. Можна зробити висновок, що таргетування процентних ставок не сумісне із глобальною монетарною стабільністю. Даючи короткостроковий стабілізаційний ефект на рівні окремої країни, призводитиме до подальшої нестабільності у сфері валютних курсів, інфляції та потоків капіталу.

Таргетування валютного курсу є більш звичний для підтримання міжнародної стабільності режим, беручи до уваги тривалий досвід побудови міжнародних валютних систем на принципах фіксованих курсів. Незважаючи на те, що така фіксація була щодо золота (прямо за часів золотого стандарту, чи за посередництва долара

⁴¹⁹ Фридмен М. Роль монетарної політики / Фридмен М. // Если бы деньги заговорили... / Пер. с англ. – М. : Дело, 1999. – С. 126–146.

за часів Бретон-вудської системи). Його вираженість полягає в тому, що внутрішня макроекономічна політика має завжди пристосовуватись до обмежень платіжного балансу. Коливання процентних ставок буде неодмінним супровідником такого режиму, який позитивно впливатиме на підтримання інфляційної стабільності на колективному рівні. Тиск на курс вимагатиме корекції грошової пропозиції. Якщо система симетрична, то це означатиме взаємну компенсацію змін у колективній грошовій пропозиції. Така компенсація відбуватиметься щодо реальної грошової маси. Таргетування валютного курсу легко співвіднести із монетарною стабільністю на колективному рівні. Втім, коли мова йшла про фіксацію до металу, а таргетування передбачало закріплення базового номінального курсового співвідношення, система могла функціонувати автоматично. Коли фіксація має відбуватись між багатьма валютами, ситуація не виглядає однозначною. Може бути багато варіантів проміжного таргетування валютного курсу, наприклад, коли цільовим параметром центробанку є реальний ефективний курс. Колективний ефект реалізації таких варіантів буде більш складний і менш однозначний. Якщо додати, що зміни курсового паритету є доволі дискреційними, то виникає проблема нестабільності, пов'язаної із кризами, а також вірогідність перерозподілу вигод через конкурентні зміни курсу. Коли такі конкурентні зміни курсу здійснюють глобально значимі економіки, уся система виходить з ладу. Інакше кажучи, порівняно із таргетуванням процентних ставок, таргетування валютних курсів краще пристосоване для забезпечення монетарної стабільності на колективному рівні, але внутрішньо вразливе через крихкість самої системи фіксованих курсів, вразливої до зовнішніх шоків чи до внутрішніх шоків макроекономічної політики.

Таргетування грошової маси має протилежний механізм дії до перших двох. Коли центробанки на національному рівні здійснюють контроль за приростом грошової маси, з'являється позитивний ефект монетарної стабільності на колективному рівні. Оскільки встановлення діапазонів приросту грошових агрегатів ґрунтується на необхідності досягнення цільової інфляції, то це означає, що на колективному рівні кількісні зміни грошової пропозиції не виходитимуть за межі, сумісність яких із глобальним інфляційним фоном була би сумнівною. Коливання процентних ставок та валютних курсів відповідатиме різниці в темпах приросту грошових агрегатів у розрізі країн. Це даватиме можливість для адаптації платіжного балансу. Найбільш суттєвим у такій системі буде те, що коливання валютних курсів у відповідь на виникнення різниць у темпах грошової пропозиції двох країн коректуватиме реальний вираз номінальних змін, обмежуючи перенесення наслідків односторонньої політики однієї країни на колективний рівень. Від еластичної зміни гнучких курсів суттєво залежатиме те, наскільки мінливим буде реальний запас грошей у системі. Якщо курси будуть нееластичні, то зміни в темпах приросту номінальної грошової маси в одній країні впливатимуть на збільшення реального грошового запасу в системі і навпаки. Плаваючі курси, виконуватимуть головну місію забезпечення міжнародної монетарної стабільності, якщо такої ж політики додержуються усі учасники, а їхні односторонні дії не матимуть реальних наслідків через швидкі номінальні корекції.

Зміни в потоках капіталів теоретично мають враховуватись в заданому діапазоні монетарного таргета. Незважаючи на те, що це не завжди вдавалось на практиці⁴²⁰, така модель могла гарантувати відсутність конфлікту між національною політикою забезпечення цінової стабільності і стабільністю на рівні глобальних монетарних процесів. Також коливання ставок обмежували перекоси в коливанні вартості активів, оскільки контроль за внутрішніми кількісними змінними гальмував спроможність фінансового сектору мультиплікувати ліквідність. Розростання валових позицій фінансового сектору дуже швидко мало би зумовити підвищення попиту на офіційну ліквідність за заданого рівня процентних ставок. Монетаристська версія неявно передбачала, що контроль за грошовими агрегатами через цінову стабільність і ринкову дисципліну покращує передумови для фінансової стабільності⁴²¹. Недоліком цієї моделі є функціональна інтерпретація щільності зв'язку між грошовою масою та інфляцією. Мається на увазі, що у випадку теоретичної моделі, коли усі центробанки таргетують свій діапазон приросту грошового агрегату безвідносно до фактичного емпіричного рівня зв'язку між монетарними змінними та інфляцією, ситуація могла би відрізнятись від тієї, що пов'язана із читанням такого зв'язку на рівні практичної політики, що здійснюється в інституціональному середовищі. Відмінності в ступені ефективності таргетування грошової маси, а також відхилення від цього режиму можуть мати ефекти на колективному рівні, коли глобальний приріст грошової маси відхилитиметься певного від неявного рівня глобальної інфляції. Це можна вважати скоріше проблемою лагів. Справді проблемою буде ситуація, коли грошові агрегати втратять репрезентативний зміст як індикатори сукупного попиту, що мають прямий вплив на номінальні зміни в економіці. За таких обставин зміни в поведінці грошових агрегатів на колективному рівні не відобразатимуть зміни глобальної інфляції. Якщо до цього приєднаються валютні курси і потоки капіталу, то системна ефективність контролю за кількісними монетарними змінними знизиться, хоча і не зникне остаточно, оскільки довгостроковий тренд засобів ліквідності мав би залишатись обмеженим. Можна зробити висновок, що система таргетування грошової маси краще адаптована до забезпечення глобальної монетарної стабільності, але має внутрішні функціональні недоліки, що роблять її вразливою.

Таргетування інфляції вирішує функціональну проблему достатності щільності зв'язку між змінами грошової маси та інфляції. Оскільки в цьому монетарному режимі валютні курси є плаваючими, то вони мають відображати насамперед відсутність кон-

⁴²⁰ Так, Р. МакКіннон описав, що складнощі із досягненням цільової інфляції через таргетування грошової маси ФРС пов'язувались із мінливим зовнішнім попитом на долар США. Див.: McKinnon R. An International Standard for Monetary Stabilization / Р. МакКіннон. – Wash. (D.C.): Institute for International Economics, 1984.

Ситуація описана Р. МакКінноном, справді відображає функціональну вразливість монетарного таргетування, особливо якщо мова йде про центробанк-емітент резервної валюти. Варто визнати, що така ситуація виникає тоді, коли не існує симетричного плавання курсів. Інакше не існувало би попиту на валютні резерви і, відповідно, зовнішній попит на резервну валюту не впливав би на послаблення зв'язку між приростом грошової маси емітента такої валюти і його інфляційною ціллю. З цього можна зробити висновок, що відсутність симетрії в плаванні курсів є більшою проблемою для вразливості таргетування грошової маси в аспекті підтримання глобальної монетарної стабільності, аніж функціональна вразливість цього монетарного режиму.

⁴²¹ Schwartz A. Why Financial Stability Depends on Price Stability / Schwartz A. // Economic Affairs. – 1995. – P. 21–25.

Дещо інший підхід передбачає модель Брюннера-Мельцера. В ній вартість активів залежить від змін в обсягах ринкової ліквідності, тобто – від змін у політиці центробанку щодо кількісних змінних. Завдяки цьому фінансова стабільність, як і цінова, є складовою таргетування грошової маси.

флікту між ціллю щодо інфляції і іншими макроекономічними параметрами. Досягнення кінцевої монетарної стабільності на системному рівні відобразатиме сукупність досягнень із підтримання заданої інфляції на національному рівні. Оскільки контроль за інфляцією не передбачатиме звернення до контролю за кількісними змінними, то в екстраполяції на колективний рівень це мало би означати, що інфляція в системі є інваріантною щодо будь-якого рівня реального запасу грошей доти, доки процентні ставки встановлюються відповідно до змін в очікуваній інфляції. В сукупності із незалежністю центрального банку таргетування інфляції почало розглядатись як додатковий бонус для курсової стабільності. Транспарентність центральних банків робила їх макромодель зрозумілою економічним агентам, в результаті чого можна було передбачити зміни в монетарній політиці і пристосувати для цього валютні курси. Стабілізація і зниження інфляції, а також зменшення волатильності валютних курсів із зниженням втрат від масштабних валютно-фінансових криз, почало сприйматись як ситуація, коли цей національно-центричний монетарний режим є найпростішим способом забезпечити монетарну стабільність на системному рівні⁴²². Навіть колективний успіх у таргетуванні інфляції не повною мірою спростовує факт зв'язку між реальним запасом міжнародно визнаних засобів ліквідності і цінами на окремі види первинних ресурсів. Таргетування інфляції і довіра до центрального банку допускає, що ефект переносу зміни цін на сировинні товари на ціни споживчого ринку буде зменшуватись. Однак, як виявилось на основі більш тривалого горизонту аналізу, це виявилось прямим запрошенням до перенесення глобальної інфляції на рівень світових цін з подальшим тиском на споживчі ціни, але вже із нагромадженим рівнем фінансових дисбалансів. Розрив зв'язку між інфляційними таргетами, процентними ставками та глобальним грошовим запасом призводить до ситуації, коли грошова пропозиція на колективному рівні опиняється поза будь-якими системними обмеженнями, чим повністю відрізняється від режиму монетарного таргетування.

Побудова режиму таргетування інфляції на принципах забезпечення певного позитивного рівня зростання споживчих цін окреслила іншу суттєву проблему. В разі структурного дефляційного шоку досягнення позитивного інфляційного значення потребує значних змін в обсягах грошової пропозиції і тривалого підтримання процентних ставок на низькому рівні. Якщо прямих і швидких дестабілізуючих наслідків це може не мати, то в міжчасовому вимірі це призводить до експансії ліквідності. За умов відсутності контролю за грошовою пропозицією на системному рівні колективна боротьба з дефляційним шоком призводить до різкого зростання обсягів грошового запасу, реальна вартість якого не коректується через валютні курси, особливо якщо вони не відображають інфляційний диференціал. Інфляція вартості активів, фінансова нестабільність і відкладена монетарна нестабільність, виміряна проблемою дисбалансів та зміною монетарних лідерів, стають прямими наслідками «консенсусу II» на колективному рівні. В

⁴²² Rose A. A Stable International Monetary System Emerges: Inflation Targeting is Bretton Woods, Reversed / Rose A. // NBER Working Paper. – 2006. – № 12711. – P. 1–31.; Kuttner K. Beyond Bipolar: A Three-dimensional Assessment of Monetary Frameworks / Kuttner K., Posen A. // Institute for International Economics Working Paper. – 2001. – № 7. – P. 1–29.; Kuttner K. Inflation, Transparency, and G3 Exchange Rate Volatility / Kuttner K., Posen A. // Institute for International Working Papers. – 2004. – № 6. – P. 1–28.

цьому розумінні така модель є навіть більш небезпечною, ніж таргетування грошової маси, яке, принаймні, дозволяло втримувати глобальний грошовий запас від неконтрольованого зростання у довгостроковому періоді. Звичайно, якщо плавання курсів не є симетричним, то стабілізуючих обмежень колективного приросту грошової маси не простежується. Так само не має позитивного впливу на глобальну інфляційну ситуацію досягнення цілей із кількісного контролю за грошовими агрегатами, якщо вони втрачають зв'язок із національною інфляцією, чи коли такий зв'язок втрачає передбачуваність. Режим таргетування інфляції, здавалось би, долає цю проблему, проте він виявився повністю неспроможний забезпечити контроль за колективною кількісною експансією в системі навіть за формального дотримання інфляційних цілей.

З розглянутих монетарних режимів національного рівня видно, що жоден з них не гарантує передумов для монетарної стабільності на міжнародному рівні. Незважаючи на це, глобальна тенденція до зниження інфляції споживчих цін, а також звуження проблеми вразливості багатьох країн до раптових змін валютного курсу тривалий час розглядались як відображення того, що питання міжнародного монетарного порядку можуть не підніматись і, зрештою, не дискутуватись. Позиція про те, що досягнення монетарної стабільності на національному рівні безвідносно до того, у який спосіб це відбувається, є найпростішим засобом забезпечення стабільності на міжнародному рівні. Системні ефекти подібної практики не розглядались як суттєві.

Можливі дестабілізації допускались відносно легкими для подолання за образом кредитування останньої інстанції в стилі ФРС А. Грінспена. В найбільш простій формі такий стиль можна описати наступним чином. Центральний банк не вдається до систематичних реакцій на фінансові дисбаланси. На фінансовому ринку можливе розростання бульбашки. Після того, як бульбашка лопає, масштабні акції із підтримки ліквідності дають змогу швидко відновити довіру до фінансової системи, обмежуючи перенесення фінансового шоку на реальну економіку⁴²³.

Національно-центричний дух підходу короткострокових стабілізаційних дій, породжений кейнсіанським баченням ролі монетарної політики в макроекономічних процесах, став особливо помітною рисою панування сучасних односторонніх дій. Забезпечення фінансової стабільності через масштабні операції з ліквідністю мало чим відрізняються від дискреційних акцій із подолання проблем безробіття та циклічного згладжування, відхід від яких через жорстку антиінфляційну установку монетарних органів інспірувався тим самим набором принципів односторонніх стратегій. Колективні наслідки їх реалізації, як вже було показано, призводили до підвищення інтересу у сфері координації, однак не переростали у пошук нової монетарної моделі світу, по-перше, через переваги дискреційних можливостей, по-друге, через запас міцності рамкових умов чинного міжнародного монетарного устрою щодо негативних наслідків радикальних односторонніх кроків. Колапс системних обмежень Ямайської моделі монетарного устрою світу вказує на те, що односторонні дії значимих для глобальної економіки учасників можуть породжувати неприйнятний рівень зовнішніх ефектів.

⁴²³ Огляд подібного підходу, а також його негативні наслідки представлені у: White W. Should Monetary Policy «Lean or Clean»? / White W. // Fed of Dallas Globalization and Monetary Policy Institute Working Paper. – 2009. – № 34. – P. 1–24.

7.3. Системні деформації чинної моделі монетарного устрою світу: теоретичний погляд

Відсутність передумов для можливостей імплементації гнучкого стабілізаційного підходу в розрізі широкої вибірки країн у сукупності із недовірою до ефективності механізмів міжнародного кредитування останньої інстанції породили суттєві викривлення в глобальних монетарних процесах. Саме із ними можна пов'язувати виникнення і глобальної фінансової кризи зокрема, і загальну вразливість системи монетарних взаємин у світі взагалі. Найбільш суттєвим є те, що діючий міжнародний монетарний режим, який допускає вільний вибір національних монетарних режимів і не обмежує виникнення системних зовнішніх ефектів, є передумовою для того, щоб указані викривлення взагалі виникли. Можна навіть сказати, що тривалий час їх розгортання та акумулювання позначилося на тому, що Ямайська валютна система почала розглядатись скоріше як Бретон Вудс II⁴²⁴. Це вказує на те, що Ямайська модель на сьогодні функціонує у вигляді власного мутованого антипода, а глобальні монетарні взаємини, що реалізуються в рамках чинного монетарного устрою світу, визнаються як безпосередні передумови глобальної фінансової кризи⁴²⁵.

У найбільш простій формі можна стверджувати, що незважаючи на значний успіх із подолання інфляції у світі, з чим асоціюється превалювання національно-центричного підходу до забезпечення монетарної стабільності на основі інституціонально захищеного центрального банку, зорієнтованого на цінову стабільність та раціональні очікування, найбільш очевидним слабким місцем утвореного у такий спосіб глобального монетарного середовища є фінансові дисбаланси. Чутливість, з якою глобальна фінансова система відгукується на системні наслідки суми національно-центричних політик, нічим структурно не обмежених, вказує на виникнення нових якостей та властивостей чинного монетарного устрою світу. В контексті цього, можна виокремити процеси, які вказують на те, що Ямайська валютна система не має ознак свого початкового задуму, не гарантує глобальної монетарної стабільності і не пропонує систему обмежень, які би гарантували відсутність односторонніх дій, що породжують негативні екстерналії і є руйнівними як для тої країни, що до них (дій) вдається, так і решти світу (тобто не є монетарним порядком згідно з визначенням).

⁴²⁴ An Essay on the Revived Bretton Woods System / Dooley M., Folkerts-Landau D., Garber P. // NBER Working Paper. – 2003. – № 9971.; The Revived Bretton Woods System: The Effects of Periphery Intervention and Reserve Management on Interest Rates and Exchange Rates Center Countries / Dooley M., Folkerts-Landau D., Garber P. // NBER Working Paper. – 2004. – № 10332.; Eichengreen B. Imbalances and the Lessons of Bretton Woods / Eichengreen B. // NBER Working Paper. – 2004. – № 10497; Goldstein M. China's Role in the Revived Bretton Woods System: A Case of Mistaken Identity / Goldstein M., Lardy N. // Institute for International Economics Working Paper. – 2005. – WP 05-2. – P. 1–20.; Symposium on the “Revived Bretton Woods System: A New Paradigm for Asian Development?” // Federal Reserve Bank of San Francisco and UC Berkley, San Francisco. – 2005. – 4 Feb.

⁴²⁵ Reform of the International Monetary and Financial System. Trade and Development Report. Chapter IV. – UN: Geneva, 2009. – P. 113–132.; Report of the Commission of Experts of the President of the United Nations General Assembly on Reforms of International Monetary and Financial System. – NY: UN, 2009. – 140 p.; Palais-Royal Initiative. Reform of the International Monetary System: A Cooperative Approach for the Twenty First Century. – Paris, 2011. – 23 p.; Козюк В. В. Монетарні засади глобальної фінансової стабільності / Козюк В. В. – Тернопіль: ТНЕУ, Економічна думка, 2009. – 728 с.

Перше. Інфляція.

Дизайн Ямайської валютної системи за змістом передбачає втілення принципу національно-центричної відповідальності за рівень інфляції. Вибір відповідного монетарного режиму окремою країною є найбільш простим функціональним підходом до реалізації цього принципу. В рамках пріоритету внутрішньої рівноваги, сформованого ще з післявоєнних часів, питання полягало тільки у варіанті монетарного режиму, який найбільшою мірою відповідав би логіці забезпечення внутрішньої цінової стабільності і не суперечив би досягненню макрофінансової стабільності на цій основі. Поступова зміна монетарного таргетуванням експліцитним та імпліцитним таргетуванням інфляції в сукупності із глобалізацією принципу забезпечення цінової стабільності продемонстрували, що цінова стабільність може забезпечуватись і підтримуватись в інституціональному форматі та в національно-центричному вимірі безвідносно до системних обмежень міжнародного монетарного режиму (автоматичного характеру у вигляді золотих запасів часів золотого стандарту, чи погодженого характеру через розмінність долара США на золото часів Бретон Вудсу).

Масштабна дезінфляція в розвинутих країнах у 1980-х, та аналогічні процеси у решті світу у 1990-х показали, що успіх у боротьбі з інфляцією справді може бути пов'язаний із політикою кожного окремого центрального банку. На початку 2000-х рр. питання дезінфляції суттєво змістилось у бік того, наскільки цей процес пов'язаний із глобалізацією. Окремі розвідки вказують на те, що глобалізація створює ендогенні передумови для зниження інфляції. Інші засвідчують, що цінова стабільність в умовах глобалізації є більш оптимальною цільовою установкою центрального банку, внаслідок чого глобальна дезінфляція є продуктом змін в спонукальних факторах політики⁴²⁶. Окремі дефляційні епізоди породили кейнсіанське занепокоєння з приводу того, наскільки глобалізація є руйнівною для традиційних стимулюючих попит інфляційних механізмів. Незважаючи на це, модель інфляції справді змінилась. Чутливість інфляції до коливань ділового циклу впала. Крива Філіпса втратила репрезентативні властивості. Ефект переносу змін валютних курсів на зміну цін звівся нанівець. Залежність між споживчими цінами і світовими цінами на сировину звузилась. Чутливість поточної інфляції до минулої навіть не нагадує транзитивний шок. Одним з найбільш яскравих свідчень нової інфляційної моделі є нагромадження масштабних валютних резервів у багатьох країнах, особливо в Азії.

В чистому вигляді Ямайська валютна система базується на принципі, що нагромадження зовнішніх активів центробанку, що прагне уникнути підвищення валютного курсу своєї валюти є жорстко обмеженим внутрішньою інфляцією. Нагромадження стерилізованих резервів робить процес курсової корекції розтягнутим у часі, але все одно неминучим. Стерилізація не може відбуватись нарізно з фундаментальною ринковою тенденцією щодо визначення траєкторії валютного курсу. Однак цей механізм автоматичної корекції ухилення від курсових коливань і автоматичного колективного підтримання рівноважних платіжних балансів перестав працювати. Наявність меха-

⁴²⁶ Більш детальний огляд див.: Козюк В. В. Монетарні засади глобальної фінансової стабільності. – Тернопіль : ТНЕУ, Економічна думка, 2009. – 728 с.

нізмів контролю за інфляцією поза кількісними змінними балансу центрального банку та ендегенна глобалізаційна дезінфляція розірвали зв'язок між внутрішньою інфляційною ситуацією в окремій країні і процесом корекції валютних курсів та платіжних балансів, відкриваючи шлях до нагромадження глобальних дисбалансів.

Іншою проблемою було те, що орієнтація центрального банку на внутрішні споживчі ціни без контролю за кількісними змінними не означає, що монетаристський тип зв'язків в економіці втрачається. Навпаки. Чим більшою мірою розвиваються процеси глобалізації, а глобальна економіка перетворюється на замкнену систему, тим більшою мірою посилюється значення кількісних змінних у поясненні поведінки цін, але не споживчих – на рівні окремої країни, а світових, виражених цінами на сировинні товари. Відсутність системного контролю за монетарною експансією (рівень інфляції вже не обмежує поведінку кількісних змінних, а валютні курси не пов'язані із інфляційними диференціалами (про це нижче)) призвела до того, що інфляція перемістилась на ринки первинних ресурсів. При чому за падіння чутливості споживчих цін до зміни цін на сировину можливості монетарної експансії в системі суттєво зросли, на що світові ціни реагують дзеркальним прискоренням. З певного моменту внутрішні споживчі ціни починають реагувати на зростання світових цін. Оскільки є індивідуальна реакція кожного окремого центрального банку щодо внутрішніх національних цін, то системного ефекту це не має. Колективні дії центробанків щодо обмеження світових цін не практикувались, а дії окремих центробанків не можуть похитнути тенденцію, якщо вона має глобально-центричну природу. Звідси монетарна політика, не обмежена контролем за кількісними змінними, може бути ефективною у сфері підтримання цінової стабільності на рівні окремої країни, але на глобальному рівні передумов для цього немає.

Друге. Валютні курси.

Пояснення необхідності виходу з обмежень за типом, що їх встановлювала Бреттон-вудська система, ґрунтувались на твердженнях, що плаваючі курси дозволять ізолювати окрему країну від зовнішніх шоків і пристосувати її до нових рівноважних умов краще, ніж фіксовані. Нафтові шоки та асиметрична монетарна експансія в розрізі розвинутих країн вказували на те, що життєздатність колективної системи фіксованих курсів, яка би, окрім того, обмежувалась інституціонально тільки через режим обмінного курсу, є мізерною. Забезпечення контролю за інфляцією можна досягати без жодних застережень до фіксації курсів⁴²⁷. Успіх у сфері антиінфляційної політики в розвинутих країнах прийшов не одразу після розпаду Бреттон-Вудської системи, а лише з часом, коли рівень інфляції став неприйнятний в очах громадськості і почав гальмувати економічне зростання. В країнах, що розвиваються, ситуація виявилась ще більш драматичною, а зниженню інфляції до рівня розвинутих країн передував період гіперінфляцій, боргових криз та загальної макроекономічної нестабільності.

Ямайська альтернатива Бреттон Вудсу у сфері валютних курсів передбачала, що плавання має автоматично коректувати зміни в грошовій пропозиції. При цьому поділ на країни з плаваючими курсами та країни, що обирали фіксовані чи обмежено гнучкі режими, відображав скоріше рівень розвитку самих країн, ніж слідування ло-

⁴²⁷ Огляд теоретичних позицій та політичних рішень, що прискорили розпад Бреттон-вудської системи, див. у: Williamson J. The Failure of World Monetary Reform, 1971–1974 / Williamson J. – N.-Y. : New York University Press, 1977.

гіці колективних переваг багатостороннього плавання. Завдяки такому поділу світ швидко поділився на валютні блоки (долара США, німецької марки та єни) із додаванням плаваючих курсів ще декількох десятків країн. Система багатостороннього плавання справді передбачає, що зміни грошових пропозицій не матимуть реальних наслідків на колективному рівні, завдяки чому питання системного контролю за інфляцією вирішується автоматично. Це саме стосується проблеми нагромадження зовнішніх активів та зобов'язань. Економічні агенти у своїх портфельних рішеннях мають враховувати зміни валютного курсу, в результаті чого дохідність міжнародних портфелів має відображати відмінності в темпах інфляції.

Елементи спонтанного порядку Ямайської системи, однак, доповнювались чітким застереженням, що вибір режиму валютного курсу не повинен мати маніпуляційного характеру і завдавати шкоди іншим країнам. Таке застереження, що діє і досі в рамках Статуту МВФ, апелювало до ситуації, коли навряд чи можна було собі уявити політику країни з плаваючим курсом, деструктивні дії якої не мали би щодо неї самої негативних наслідків. Країни, які ж обирали фіксований курс і наражали себе на ризик імпорту інфляції, були занадто розрізнені, а їх значення в глобальному ВВП було незначним, що це могло якось бути пов'язано із системними ефектами викривлення глобальної грошової пропозиції через асиметричне плавання в гео економічних центрах.

Дуже швидко стало зрозуміло, що плаваючі курси перебувають у площині монетарних взаємин між розвинутими країнами. Крім цього, розвиток фінансового сектору тільки розширяв спекулятивну площину плавання, відхиляючи масштаби курсової волатильності від передбачуваного функціонального зв'язку між змінами темпів приросту грошової маси та обмінними курсами. Значні перекося у валютних курсах породили дві протилежні тенденції. З одного боку, активізувались спроби привнесення контролю за курсовими флуктуаціями у вигляді запровадження цільових валютних зон⁴²⁸. Приклади міжнародної координації монетарної політики за типом Плаза-Лувр також вказували на те, що курсові перекося можуть бути шкідливими для глобальної економіки. З іншого боку, розвиток фінансового сектору дуже швидко поставив питання про відповідність поведінки курсів якійсь структурній моделі, завдяки чому питання про втручання у валютні ринки краще не ставити взагалі, особливо коли центральні банки спроможні досягати інфляційних цілей без систематичної реакції на курсові коливання⁴²⁹. У довгостроковому періоді волатильність валютних курсів не виглядає драматичною, незважаючи на її поведінку у короткостроковому періоді⁴³⁰. Це посилює впевненість, що національно-центрична монетарна політика є кращою альтернативою будь-яким екзогенним обмеженням, незважаючи на те, що питання обмеження курсової волатильності

⁴²⁸ Williamson J. The Exchange Rate System / Williamson J. – Wash. (D.C.): Institute for International Economics, 1985; Williamson J. Target Zones and the Management of the Dollar / Williamson J. – Wash. (D.C.): Institute for International Economics, 1986.

⁴²⁹ Flood R. Collapsing Exchange-Rate Regimes: Some Linear Examples / Flood R., Garber P. // Journal of International Economy. – 1984. – № 17. – P. 1–13.; Flood R. Fixing Exchange Rates: A Virtual Quest for Fundamentals / Flood R., Rose A. // Journal of Monetary Economics. – 1995. – Vol. 36. – P. 3–37.

⁴³⁰ Exchange Rates in the Increasingly Interdependent World // IMF Occasional Papers. – 2001. – № 193. – P. 1–61.

на рівні міжнародного монетарного режиму ставилась ще тривалий час, зокрема в контексті Азійської кризи⁴³¹.

Глобалізація не зменшила напруження у цій сфері, а чітко продемонструвала, що незважаючи на твердження про несумісність проміжних режимів валютних курсів з мобільністю капіталів (гіпотеза «спорожнення середини» спектра режимів валютних курсів, висунута А. Свободою⁴³²)⁴³³, існують інші сили, які спонукають країни з ринками, що формуються, утримуватись від плавання. Вже на початку 2000-х ця теза була теоретично та емпірично доведена у вигляді висунутої гіпотези «страху перед плаванням»⁴³⁴, яка значно більше стосується питань вразливості фінансового сектору до коливань валютних курсів, ніж типових аргументів 1970-х щодо того, що гнучкі курси елімінують відмінності в темпах приросту грошової маси в розрізі країн. Мексиканська (1994 р.), Азійська (1997 р.), Російська (1998 р.), Бразильська (1999 р.), Аргентинська (2001 р.) кризи загалом вказували на те, що система обмежених курсових коливань справді вразлива до глобально мобільних потоків капіталу⁴³⁵. Однак «страх перед плаванням», чітко зафіксований в дослідженнях з приводу так званої натуральної класифікації валютно-курсних режимів⁴³⁶, швидко переріс у конкурентне обмеження ревальвації. Масштабний приплив капіталів на ринки країн з ринками, що формуються, в сукупності із зростанням їх значення в структурі глобального ВВП за явного лідерства Азійських експортерів повністю змінив монетарну структуру глобальної економіки⁴³⁷.

Відсутність формальних обмежень на вибір режиму валютного курсу в рамках Ямайської системи призвів до того, що політика зтяжкого небажання ревальвувати курси в країнах, сукупний внесок яких оцінюється на рівні у понад 50% глобального ВВП, не міг не мати системних ефектів. Варто визнати, що тривале утримання від руху курсу вгору

⁴³¹ The Case for Joint Management of Exchange Rate Flexibility / Bergsten F., Davanne O., Jacquet P. // Institute for International Economics Working Paper. – 1999. – № 9. – P. 1–30.; Bergsten F. Alternative Exchange Rate Systems and Reforms of the International Financial Architecture / Bergsten F. // Testimony before the Committee on Banking and Financial Services United States House of Representatives. – Wash. (D.C.), 1999, May 21. // Institute on International Economy Speeches, Testimony, Papers. – 1999. – P. 1–5.; Balladur E. The International Monetary System: Facing the Challenge of Globalization. Wash. (D.C.), 1999, May 25. // Balladur E. // Institute on International Economy Speeches, Testimony, Papers. – 1999. – P. 1–6.

⁴³² Swoboda A. Credibility and Viability in International Monetary Arrangements / Swoboda A. // Finance and Development. – 1986. – Vol. 23. – P. 15–18.

⁴³³ Наприклад, Б. Ейчгенрін вказує на те, що теза А. Свободи про виживання тільки полярних курсових режимів не знаходить емпіричного підтвердження. Незважаючи на очевидну тенденцію до формального оголошення про перехід на плаваючий режим, дуже часто країни притримують стратегію обмеження курсових коливань. Див.: Eichengreen B. Exchange Rate Regimes and Capital Mobility: How Much of the Swoboda Thesis Survives? / Eichengreen B. // NBER Working Paper. – 2008. – № 14100. – P. 1–22.

⁴³⁴ Fear of Floating [Електронний ресурс] / Calvo G., Reinhart C. // NBER Working Paper. – 2000. – № 7993. – Режим доступу : www.nber.org.; Fixing for Life [Електронний ресурс] / Calvo G., Reinhart C. // NBER Working Paper. – 2000. – № 8006. – Режим доступу : www.nber.org.

⁴³⁵ Exchange Rates in the Increasingly Interdependent World // IMF Occasional Papers. – 2001. – № 193. – P. 1–61.; Swoboda A. Key Issues in International Monetary and Financial Reform / Swoboda A., Zettelmeyer J. // Reforming the International Monetary and Financial System. – Wash. (D.C.): IMF, 2001. – P. 395–427.

⁴³⁶ Reinhart C. The Modern History of Exchange Rate Arrangements: A Reinterpretation [Електронний ресурс] / Reinhart C., Rogoff K. // NBER Working paper. – 2002. – № 8963. – Режим доступу : www.nber.org; Evolution and Performance of Exchange Rate Regimes / Rogoff K., Husain A., Mody A., Brooks R., Oomes N. // IMF Occasional Papers. – 2004. – № 229. – P. 1–72.

⁴³⁷ Williamson J. The Future of the International Monetary System // Global Imbalances and Developing Countries: Remedies for a Failing International Financial System / Ed. By J. J. Teunissen and A. Akkerman. – Amsterdam : Forum on Debt and Development, 2007. – P. 120–130.

зумовило суттєві позитивні зміни в країнах з ринками, що формуються. Зниження рівня інфляції, перехід на політику цінової стабільності, підвищення незалежності центральних банків, розвиток внутрішніх фінансових ринків розширили спроможність нагромаджувати валютні резерви без значних ризиків прискорення зростання цін. Ендогенний гальмівний вплив глобалізації на інфляцію також має важливе значення для того, що чутливість останньої до зміни обсягу зовнішніх активів центральних банків суттєво впала. Перенесення ліквідності на ринок активів з ринку товарів також позначилося на тому, що зростання обсягу валютних резервів могло відбуватись без виходу за функціональні межі зв'язку між кількісними змінними монетарної політики та інфляційними цілями. В сукупності із цим інфляція перестала бути механізмом обмеження руху валютного курсу через політику центрального банку щодо валютних резервів. Автоматизм Ямайської системи практично не функціонував, коли нагромадження резервів стало конкурентним і відштовхувалось від структурного меркантилізму та мотивів самострахування від валютно-фінансових криз. Прив'язка валют країн, чий внесок у глобальний ВВП неможливо ігнорувати, до долара США одразу почала породжувати системні ефекти (модель Бреттон Вудс II) у вигляді втрати будь-яких обмежень за поведінкою глобальної ліквідності. Відсутність плавання перетворилась на глобальний механізм перерозподілу ліквідності, що, функціонально впливає на процес нагромадження резервів та потоки капіталів. Таке явище варто розглядати як складову глобальної фінансової проциклічності.

Втім, говорячи про відсутність справжньої системи плаваючих валютних курсів, набагато коректніше говорити про асиметричне плавання вгору і вниз, що стало особливо чітко видно в процесі розгортання кризи доларової ліквідності у 2008 р. Проциклічність глобальної фінансової системи, однак, не зменшується. Навпаки, намагання обмежити ревальвацію та конкурентне уникнення втрати резервів, що еквівалентно конкурентному не запобіганню девальвації, розхитує амплітуду коливань глобальної економіки у додаванні до того, як це робить фінансова система.

На фазі експансії приплив капіталів поглинається валютними резервами країн, що приймають, які розміщуються в зобов'язаннях країн, інвестиційні якості яких не викликають сумніву. Створюється фон глобально низьких процентних ставок, який знову запускає в дію приплив капіталів. Пошук дохідності та можливості для глобальних запозичень перетворюються на важливий елемент експансії кредиту та вартості активів у країнах, що уникають ревальвації. Масштаби резервів опосередковано виступають як неявна гарантія платоспроможності та елімінування валютного ризику. В умовах, коли об'єктом припливу капіталу є ринок активів, а не ринок інструментів з фіксованим доходом, ситуація ускладнюється тим, що теоретично межі роздмухування бульбашки на ринку активів немає. Навіть гнучкий валютний курс неспроможний обмежити приплив капіталів на ринок активів, якщо їх вартість відображає позитивний глобально-центричний шок у сфері потоків капіталу. Якщо взяти до уваги, що спекуляція на закордонному ринку активів здійснюється з допомогою лівереджу, то зростання резервів відображатиме майже віртуальний процес. Резерви зростають, відображаючи реальні потоки капіталу, які, однак, створені у борг. У сукупності глобальні резерви, потоки капіталу та негнучкі курси суттєво підсилюють спекулятивні настрої та проциклічну експансію.

В умовах обвалу конкурентне уникнення втрати резервів діє протилежним чином. Наприклад, якщо приплив капіталів було профінансовано у борг з розрахунком, що резервів країни є достатньо для компенсування ризику зміни валютного курсу в разі кризи, то у випадку симетричного уникнення девальвації, країна втрачатиме резерви, а глобальні інвестори не втрачатимуть ввезені кошти під час їх виведення. Проблема ліквідності установ, що профінансували приплив капіталів не виникає так само, як і ліквідність інструментів, за посередництва яких лівередж підвищував прибутковість транскордонних операцій з управління активами. Якщо країна впускає капітал без ревальвації, а випускає з девальвацією, на що так легко ще не погоджувались усі країни, що зазнавали обвалу валюти чи спекуляції на пониження, то ситуація змінюється. Девальвація під час виходу капіталу різко знижує ефективність інвестицій, внаслідок чого платоспроможність тих, хто ввів капітал, різко падає. У глобальних масштабах девальваційна реакція на вивіз капіталу з ринку активів, який стискається, швидко переростає в погіршення платоспроможності та ліквідності через значні втрати фінансових установ, що інвестували на закордонних ринках активів. Їхній лівередж без втрати резервів країни, куди були спрямовані кошти, перетворюється на мультиплікатор втрати ліквідності у фінансовій системі. Центральний банк залишається з резервами, попереднє збільшення яких відображало зростання боргу на якомусь етапі циклу припливу капіталів. Звідси асиметричні девальвації хоч і заохочують збереження резервів, але вони запобігають масштабному стисненню ліквідності загалом у системі, в результаті чого вона стає проциклічною і на фазі обвалу.

Парадокс ситуації полягає в тому, що й обмеження ревальвації і схильність до девальвації є в середовищі, де потужні гравці своєю політикою щодо валютних курсів створюють конкурентний тиск, який не коректується станом їхнього поточного рахунка. Коли решта країн пристосовується до цього з допомогою вищерозглянутої схеми асиметричної гнучкості, то породжується не просто проблема проциклічності глобальної фінансової системи, а перманентної неспроможності головних валют коректуватись щодо інших. Уникнення ревальвації до допущення девальвації відбувається саме стосовно них, в результаті чого монетарна політика провідних центральних банків задає тренд глобальної грошової пропозиції безвідносно до того, чи є вона сумісною навіть з намірами таких центробанків, оскільки вони не спроможні протиставити валютний курс своєї валюти широкому набору інших валют. Проциклічність, яку формує система асиметричної курсової гнучкості і нагромадження резервів, доповнюється перманентним тиском у бік зростання грошової пропозиції у світі, навіть якщо ознаки цього втрачаються через виникнення криз ліквідності, пов'язаних з колапсом бульбашок на ринку активів. Крім цього, перманентне зростання глобальної грошової пропозиції робить виникнення локальних бульбашок з подальшими мікрокорекціями систематичним явищем, яке знижує загальний рівень фінансової стабільності у світі.

Третє. Платіжні баланси та питання їх корекції симетричності.

Як і у випадку з інфляцією та валютними курсами, теоретична модель Ямайської системи передбачає доволі високий рівень автоматичності корекції платіжних дисбалансів. Проста логіка такого автоматизму ґрунтується на монетаристському аналізі платіжного

балансу, в рамках якого дефіцит утворюється через переоцінку валюти внаслідок більш повільної зміни валютного курсу порівняно із змінами темпу інфляції, а профіцит – навпаки. Автоматизм цієї системи передбачає доволі високий рівень симетричності. На відміну від Бретон-Вудського устрою, де формально закріплене виключне становище США позбавляло систему симетричності процесу пристосування до нових рівноважних умов, Ямайська модель передбачала рівність усіх гравців у сфері рівноваги платіжного балансу. Корекції платіжних позицій мали відбуватись відповідно до коливань валютного курсу. У більш складній версії зміни грошової пропозиції через канал сукупного попиту впливали на поведінку поточного рахунка, в результаті чого зовнішня корекція могла забезпечуватись через рішення центробанку у сфері грошової пропозиції. Вихід за межі виключно курсового підходу до корекції платіжного балансу вписувався в макроекономічну традицію монетаристської теорії і передбачав, що зміни грошової маси не породжують протилежного спрямування дії каналів валютного курсу та сукупного попиту.

Можна стверджувати, в грубій формі така схема корекції платіжних балансів функціонувала майже 20 років. Звичайно, не спостерігалось повного автоматизму в корекції зовнішньої нерівноваги в рамках каналів валютного курсу та сукупного попиту. Зростаюча мобільність капіталів суттєво впливала на відхилення поведінки курсів та поточного рахунка від передбачуваних на основі монетаристської моделі. Такі відхилення відкривали можливості для актуалізації інших факторів корекції нерівноважних балансів платежів. Висока поточна волатильність валютних курсів суттєво ускладнювала процеси пристосування до нових рівноважних умов або не давала чітких і однозначних сигналів щодо запуску процесів корекції. Однак найбільш суттєвим було утворення тріадного поділу світу (США, Німеччина, Японія). У глобальних масштабах платіжна нерівновага в рамках тріади коректувалась на циклічній основі і в довгостроковому періоді тяжіла до нульового значення балансу платежів⁴³⁸.

З одного боку, це підтверджувало дію автоматичних механізмів Ямайської системи. З іншого боку, домінування циклічних детермінант тяжіння до рівноваги платіжних балансів тріади віддаляло процес зовнішньої корекції від монетаристської макроекономічної основи Ямайської моделі. Сам факт утворення тріадного світу показав, що багато інших країн насправді не включені в систему автоматичної корекції платіжного балансу на основі гнучких валютних курсів та відмінностей у поведінці попиту, індукованого поведінкою грошової пропозиції. Найбільш характерними прикладами цього є еволюція європейської інтеграційної зони, де обмеженню коливань валютних курсів надавалось величезного значення і де формальна чи неформальна прив'язка до німецької марки змінювала модель корекції платіжного балансу, а також практика підтримання фіксованих курсів у країнах периферії.

Іншим характерним виявом процесів корекції платіжних балансів у глобальних масштабах було те, що країни, які розвиваються, як група тяжіли до дефіцитних позицій. Значні макроекономічні ризики суттєво ускладнювали вихід на міжнародні ринки капіталів. Обвал валюти часто слідував за дефіцитом платіжного балансу і його підтримання було не настільки тривалим, щоб це мало якісь системні ефекти.

⁴³⁸ Герст П. Сумніви в глобалізації. Пер. з англ. / Герст П., Томсон Г. – К. : К.І.С., 2002. – 306 с.

У 1990-х ситуація почала суттєво змінюватись. Зростаюче значення валютних резервів, деномінованих у долари США, позбавило Ямайську систему навіть тих елементів симетричної корекції зовнішньої нерівноваги, що були у 1970–1980 рр. Теоретично глобалізація має допускати розширення можливостей підтримання платіжної нерівноваги. Зростаюча мобільність потоків капіталу бере на себе значну частину відповідальності валютних курсів за стан платіжного балансу. Послаблення парадоксу Філдстайна-Хоріюки стало яскравим виявом цього. Нагромадження значних зовнішніх позицій ввело додаткові канали зовнішнього пристосування до нових рівноважних умов (канал оцінки вартості активів)⁴³⁹. Найбільш суттєвим є те, що коли центральний банк здійснює політику підтримання цінової стабільності, а курси є плаваючими, то зростаюча мобільність капіталу більш суттєво впливає на платіжний баланс, корекція якого вже не відповідатиме вихідним принципам Ямайської системи⁴⁴⁰. В результаті структурних змін у монетарній політиці та інтеграції ринків капіталу фінансова модель глобальної економіки викривила вихідні монетарні принципи Ямайської системи.

Із структурними змінами у сфері попиту на зовнішні активи у світі після Азійської кризи корекція платіжного балансу США через канал валютних курсів практично припинилась. А розкручування спіралі глобальних фінансових дисбалансів після 2002 р. повністю змінило механізми корекції платіжних позицій. Можливості нагромаджувати значні резерви без суттєвих інфляційних наслідків у сукупності із припливом капіталів та уникненням ревальвації в країнах з ринками, що формуються, призвели до того, що основою механізму корекції платіжних балансів виступив не механізм плаваючих курсів, а формат глобальних монетарних взаємин. Довіра до резервної валюти в сукупності із попитом на резервні активи перетворились на головні детермінанти механізму корекції дисбалансів. Можливості їх щодо тривалого підтримання без суттєвої корекції ґрунтуються не на механізм курсової гнучкості, а попит на резервні активи⁴⁴¹. Забезпечити корекцію дефіциту центрів емісії резервних валют неможливо, якщо решта світу проводить політику уникнення підвищення курсу щодо курсу головної валюти.

Четверте. Міжнародна ліквідність та кредитування останньої інстанції.

Теоретично колективна система плаваючих курсів не має передбачати проблеми із міжнародною ліквідністю та кредитуванням останньої інстанції. Це не означає, що система плаваючих курсів може повністю обходитись без зовнішніх активів центральних банків. Неможливо собі уявити миттєві корекції балансу платежів без зміни в запасах валюти, що визнається міжнародним платіжним засобом. Зміни запасів валюти платежу

⁴³⁹ Globalization and External Imbalances // World Economic Outlook. Chapter III. – Wash. (D.C.): IMF, 2005. – P. 109–156.

⁴⁴⁰ Obstfeld M. International Macroeconomics: Beyond the Mundell-Fleming Model / Obstfeld M. // The Mundell-Fleming Lecture, presented at First Annual Research Conference of the IMF, November 9–10, 2000. – 2000. – P. 1–54; Obstfeld M. Global Implications of Self-Oriented National Monetary Rules / Obstfeld M., Rogoff K. // The Quarterly Journal of Economics. – 2002. – № 117(2). – P. 503–535; Obstfeld M. Global Current Account Imbalances and Exchange Rate Adjustment / Obstfeld M., Rogoff K. // Brookings Papers of Economic Activity. – 2005. – P. 67–124; Obstfeld M. Perspectives on OECD Economic Integration: Implications for US Current Account Adjustment / Obstfeld M., Rogoff K. // Global Economic Integration: Opportunities and Challenges. – Reserve Bank of Kansas City, 2000. – P. 165–180.

⁴⁴¹ Truman E. Postponing Global Adjustment: An Analysis of the Pending Adjustment of Global Imbalances / Truman E. // Institute for International Economics Working Paper. – 2005. – WP 05-6. – P. 1–45.

мали відбуватись на балансах фінансових установ, а коливання курсів врівноважувало вимоги та зобов'язання на макроекономічному рівні. Однак підсумкове врівноваження балансів вимог та зобов'язань все одно потребувало змін у запасах офіційної ліквідності, тобто передбачало певну участь центрального банку. Чим більшою мірою режим валютного курсу відхилявся від чистого плавання і чим менш розвинутою була фінансова система країни, тим більшою мірою зростала роль центрального банку в підсумковому забезпеченні балансу платежів. Беручи до уваги, що корекція платіжного балансу мала би відбуватись доволі швидко і на основі каналів валютного курсу та сукупного попиту, децентралізований попит на засоби міжнародної ліквідності не мав би мати суттєвих системних наслідків, а доступність резервних активів мала би обмежуватись змінами валютного курсу центру їх емісії. Так само теоретично можна вважати, що роль МВФ у системі плаваючих курсів є принципово не тою, що була передбачена у 1944 р. Власне, з органу, що здійснював централізовану та погоджену політику надання міжнародної ліквідності, він перетворився в орган надання стабілізаційних кредитів країнам, що розвиваються.

Із підвищенням попиту на міжнародну ліквідність при асиметрично плаваючих курсах механізм курсової корекції попиту на неї та її пропозиції було зруйновано. Зростаюче значення потоків капіталу призвело до того, що система міжнародного кредитування останньої інстанції неспроможна гарантувати достатні обсяги зовнішнього фінансування країнам, які опинялися в стані масштабних відпливів капіталів⁴⁴². Мексиканська, Азійська і глобальна фінансова криза довели, що ресурсів МВФ може не вистачити у випадку, коли декілька країн із доволі розвинутим фінансовим сектором опиняються в кризовому стані внаслідок глобально-центричного шоку.

Пошуки варіантів регіоналізації системи міжнародного кредитування останньої інстанції підкреслюють, що питання міжнародної ліквідності залишаються невирішеними, незважаючи на нагромадження значних резервів у світі. Концентрація резервів не є однорідною, а передумови одержання позик МВФ можуть не збігатися з баченням напрямку економічної політики країни-реципієнта. Обмеження на обсяг допомоги з боку МВФ та еластичність пропозиції ліквідності з його боку не відповідають викликам з боку глобально-центричних шоків потоків капіталу. Валютні свопи ФРС продемонстрували, що центробанк-емітент резервної валюти може самостійно організувати глобальне кредитування останньої інстанції, якщо світ стикається із шоковим стисненням ліквідності у його валюті, у яку деноміновані активи, що здійснюють закордонний обіг. Європейські та Азійські механізми фінансової допомоги, хоч і будуються на відмінних підходах, засвідчують, що децентралізовані механізми глобального кредитування останньої інстанції можуть доповнюватись регіональними. Це ускладнює архітектуру міжнародної ліквідності і відбувається нарізно із децентралізованим автоматизмом Ямайської моделі. Такі тенденції засвідчують, що пристосування до потреб щодо можливості пред'явити попит на засоби міжнародної ліквідності може реалізовуватись багатьма шляхами в обхід затребуваності певного монетарного порядку глобального рівня, що врегулював би ці питання.

⁴⁴² Giannini C. «Enemy of None but a Common Friend of All»? An International Perspective on the Lender-of-Last-Resort Function / Giannini C. // IMF Working Paper. – 1999. – WP/99/10. – P. 1–58.; Jeanne O. The International Lender of Last Resort: How Large Is Large Enough? / Jeanne O., Wyplosz Ch. // IMF Working Paper. – 2001. – WP/01/76. – P. 1–37.

Пропозиція міжнародної ліквідності та кредитування останньої інстанції, однак, не можуть бути відірваними від вмонтованих обмежень на експансію системи загалом. Усі монетарні устрої світу, в основі яких було золото, ґрунтувались на принципі, що кредитування останньої інстанції перерозподіляє обмежену базу глобальної грошової пропозиції, але не збільшує її в необмежених масштабах. У рамках Ямайської системи таке питання принципово не ставилось, оскільки автоматизм плаваючих курсів і переливи капіталів мали би нівелювати попит на засоби міжнародної ліквідності. Кредитування з боку МВФ незалежно від його обсягів також не може суттєво вплинути на зрушення в обсягах глобальної грошової пропозиції.

Відсутність симетричного плавання курсів у поєднанні з необмеженими можливостями кредитування останньої інстанції центральним банком-емітентом резервної валюти різко змінює ситуацію. Свопові лінії ФРС 2008–2009 рр. були контрциклічним заходом, що мав компенсувати стиснення доларової ліквідності на глобальних ринках капіталу. Можна припустити, що вони мали виключний характер і не можуть активуватись в умовах експансії глобальної ліквідності. У такий спосіб стиснення ліквідності компенсується своповими лініями, а експансія ліквідності нічим не обмежується.

Невтішні результати монетарного стимулювання економіки після кризи показують, що у разі затяжного здійснення політики кількісного пом'якшення одного з провідних центробанків інші можуть слідувати за ним. Конкурентні кількісні пом'якшення, що мотивуються браком курсової гнучкості і потребами реанімації економіки, з одного боку, збільшують глобальні резерви, а з іншого – збільшують глобальну грошову пропозицію. Формат глобальних монетарних взаємин є елементом перерозподілу ліквідності, яку створюють центробанки-емітенти резервної валюти на користь центробанків, що нагромаджують резерви, але при цьому кінцеві обсяги глобальної грошової пропозиції не зменшуються. Перерозподіл ліквідності між юрисдикціями відбувається не просто шляхом трансформації її форми, а шляхом мультиплікації за посередництва глобальних ринків капіталу. В сукупності із тим, що глобальна ліквідність на сьогодні набагато більшою мірою визначається динамікою активів банківського сектора, а також тим, як політика нагромадження резервів формує середовище низьких процентних ставок, будь-яке глобальне кредитування останньої інстанції, здійснюване на децентралізованій основі, перетворюється на глобальну монетарну експансію.

П'яте. Системні обмеження та фінансова стабільність.

Ямайський устрій передбачав, що гнучкі курси автоматично коректують глобальну грошову пропозицію, внаслідок чого не існуватиме монетарних передумов фінансової нестабільності (тривале заниження реальних процентних ставок у результаті монетарної експансії). Інші передумови фінансової нестабільності, наприклад інституціональні, не можуть бути враховані в дизайні монетарного устрою світу, але принаймні в ідеалі мають розглядатись як підстава для відповідної компенсуючої реакції. Корекція глобальних процентних ставок у рамках Ямайської системи уявлялась як наслідок когерентності рішень провідних центробанків щодо інфляційних цілей. Фінансова експансія доволі швидко прискорювала інфляцію, внаслідок чого реакція центробанку на неї також була не такою віддаленою в часі.

Як тільки інфляція еластично не реагувала на зміни у фінансовому циклі, глобальні процентні ставки спровокували фінансову експансію. Між ціновою та фінансовою стабільністю сформувався розрив глобального походження. Це стає особливо помітно, якщо взяти до уваги, що рівень глобальних процентних ставок в економіці із значним зовнішнім попитом на суверенні активи задається політикою нагромадження резервів, а не політикою щодо процентних ставок. Якщо провідні центробанки можуть впливати на короткострокові ставки, то напередодні глобальної фінансової кризи спроможність останніх підвищити довгострокові ставки виявилась обмеженою. Отже, відсутність системного контролю за глобальною грошовою пропозицією породжує складні ефекти фінансової нестабільності. Визнання цього факту є найбільш спірним питанням в аналізі причин глобальної фінансової кризи, які чітко поділились за принципом ідентифікації глобальних фінансових дисбалансів як передумов масштабного фінансового потрясіння 2007–2009 рр.

Не залишає сумніву той факт, що асиметрична система резервних валют / активів із значним попитом на останні в умовах відсутності адекватного плавання курсів та суттєвого відставання інфляційної реакції на макроекономічні збудники призводить до того, що відсутність контролю за грошовою пропозицією глобального рівня порушує фундаментальні принципи монетарних передумов фінансової стабільності⁴⁴³. Це означає, що модель монетарного устрою світу, яка допускає широкий набір варіантів односторонніх дій без автоматичної корекції макроекономічного курсу, породжує фінансову нестабільність ще більшою мірою, ніж монетарну, підриваючи принципи світового економічного порядку.

7.4. Системні деформації чинної моделі монетарного устрою світу: емпіричний погляд

Розглянута вище невідповідність фактичного монетарного устрою світу теоретичній моделі Ямайської системи має конкретні емпіричні вияви. Основна перевага національно-центричного монетарного підходу, заснованого на принципах забезпечення цінової стабільності, плаваючих курсів і мобільності капіталів, справді полягає у радикальному зниженні інфляції у світі за останні десятиліття⁴⁴⁴. Табл. 7.1. показує, що зниження інфляції відбувається не тільки в розвинутих країнах, а загалом у світі. Країни з ринками, що виникають, та країни, що розвиваються, за рівнем інфляції набагато ближче до розвинутих країн, ніж ще 15–20 рр. тому.

Більш детальний аналіз глобальної інфляційної ситуації дає змогу висловити сумнів у превалюючому до глобальної фінансової кризи оптимізмі щодо того, що цінова динаміка перебуває під доволі жорстким контролем з боку центральних бан-

⁴⁴³ Козюк В. В. Монетарні засади глобальної фінансової стабільності / Козюк В. В. – Тернопіль : ТНЕУ, Економічна думка, 2009. – 728 с.

⁴⁴⁴ Rogoff K. Globalization and Global Disinflation / Rogoff K. // Monetary Policy and Uncertainty: Adopting to a Changing Economy. Federal Bank of Kansas City Conf.: Jackson Hole, Wyoming, 2003. – P. 77–112.; Rogoff K. Impact of Globalization on Monetary Policy / Rogoff K. // The New Economic Geography: Effects and Policy Implications. Symposium Sponsored by the Federal Bank of Kansas City, Jackson Hole, Wyoming, August 24–26, 2006. – P. 1–43.

Таблиця 7.1

Інфляція у глобальній економіці

	Роки							
	1985–1994	1995–2004	1998–2007	2008	2009	2010	2011	2012
Розвинуті країни	3,8	1,9	1,6	3,4	0,1	1,5	2,7	1,9
США	3,6	2,3	2,1	3,8	-0,3	1,6	3,1	2,1
Зона євро	–	1,9	1,9	3,3	0,3	1,6	2,7	2,0
Японія	1,6	-0,1	-1,0	1,4	-1,3	-0,7	-0,3	0
Інші розвинуті країни	5,9	2,3	1,9	3,8	1,5	2,4	3,3	2,4
Африка	28,1	15,5	10,1	11,7	10,6	7,4	8,2	9,6
Нові індустріальні країни Азії	11,0	4,8	3,4	7,4	3,0	5,7	6,5	5,0
Близький Схід	26,3	22,2	7,6	13,6	6,6	6,9	9,6	9,5
Латинська Америка	190,7	12,3	7,4	7,9	6,0	6,0	6,6	6,4

Джерело: IMF World Economic Outlook за відповідні роки (www.imf.org).

ків. Докризовий оптимізм, атрибутивний епосі Great Moderation, базувався на виявленні та доволі жорсткому емпіричному підґрунті з приводу: вирівнювання ділового циклу; зниження циклічної чутливості інфляції; зниження її варіації; послаблення ефекту переносу (зміни валютного курсу та зміни цін на первинні ресурси меншою мірою впливають на поведінку споживчих цін); підвищення транзитивності цінових шоків⁴⁴⁵. Однак 2008 р. треба визнати певним порогом:

а) глобальна експансія до кризи практично подвоїла рівень інфляції у світі саме у 2008 р., засвідчуючи, що хоч і з запізненням, але споживчі ціни реагують на неймовірні стимули зростання сукупного попиту в економіці із тривалим піднесенням цін на активи та сировину;

б) зростання цін на первинні ресурси в масштабах, які мали до кризи, не можуть бути повністю компенсовані гнучкістю економіки та підвищенням факторної продуктивності;

в) криза та боротьба із нею на основі макроекономічних стимулів з боку бюджетних дефіцитів та монетарної експансії відновили чітку проциклічну поведінку споживчих цін (табл. 7.1). Інфляція 2008 р. швидко впала внаслідок стиснення попиту на піку кризи, але не менш швидко відновила мірою відновлення економіки. Перші позитивні кейнсіанські ефекти макроекономічної експансії, однак швидко почали затухати, залишаючи інфляційний тиск, зумовлений продовженням гетеродоксальної поведінки багатьох провідних центральних банків;

г) уповільнення виходу з рецесії не виключає збереження інфляційного тиску. Зміна раціональних очікувань щодо результативності програм кількісного пом'якшення перетворюється на потужний стимул актуалізації стагфляційної пастки, а не пастки ліквідності, якою лякають світ радикальні кейнсіанці.

Неадекватність національно-центричної моделі забезпечення монетарної стабільності, а отже, вразливість збереження Ямайських принципів у подальшому стає більш очевидною в контексті змін у поведінці секторної інфляції (табл. 7.2).

⁴⁴⁵ How Has Globalization Affected Inflation // World Economic Outlook. IMF – IMF – Wash. D.C., 2006. – P. 97–134.; Cecchetti S. Has the Inflation Process changed? / Cecchetti S., Debelle G. // BIS Working Papers. – 2005. – № 185. – P. 1–61.; Melick W. The Evolving inflation Process: An Overview / Melick W., Galati G. // BIS Working Papers. – 2006. – № 196. – P. 1–28.

Таблиця 7.2

Секторна інфляція в глобальній економіці

	Роки					
	1991–1998	1994–2001	1999–2006	2002–2009	2010	2011
Інфляція, розвинуті країни	2,9	2,1	2,0	2,0	1,5	2,7
Інфляція, решта світу	54,4	23,3	7,5	6,4	6,1	7,1
Світові ціни на промислову продукцію	-0,6	-0,8	2,5	3,1	2,4	7,2
Світові ціни на нафту	-6,8	4,7	22,0	12,4	27,9	31,6
Світові ціни на нафтові первинні ресурси	-1,5	-1,4	5,0	6,7	26,3	17,8

Джерело: IMF World Economic Outlook за відповідні роки (www.imf.org).

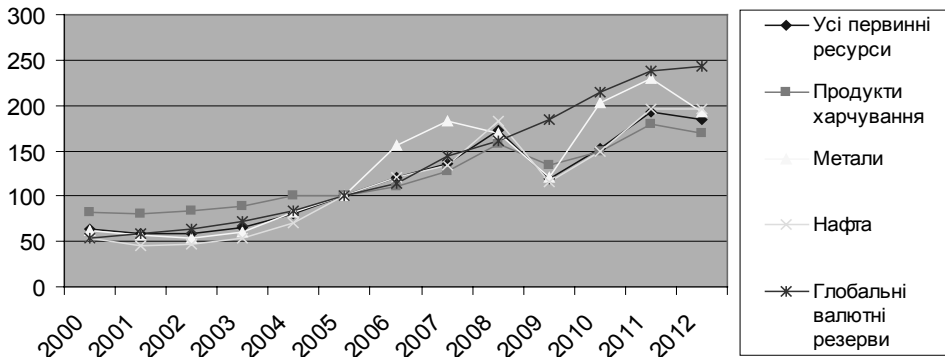
Дані табл. 7.2 демонструють, що розрив у поведінці інфляції споживчих цін і в інфляції цін світових ринків посилювався за останні 10–15 рр. Така закономірність не є несподіванкою, якщо взяти до уваги дві, на перший погляд, протилежні речі. З одного боку, будь-який національно-центричний монетарний режим специфікований під боротьбу із зростаючим трендом споживчих цін. Будь-які структурні зрушення, що уповільнюють та послаблюють перенесення світових цін на споживчі ціни, полегшують завдання центральних банків із підтримання цінової стабільності. Запізнення із реакцією споживчих цін на ціни світових ринків зумовлюють ситуацію, коли процентні ставки не реагують на нагромадження інфляційного потенціалу, замаскованого під зростаючий попит глобальної економіки на сировинні ресурси.

Оскільки таке зростання ґрунтується на фінансових дисбалансах, а глобальні експортери сировини є складовою системи дисбалансів, то національно-центрична модель монетарної політики перестає вловлювати ризики, які генеруються на рівні ув'язки «глобальна монетарна експансія – зростання цін на сировину – вивіз капіталу сировинними експортерами – низькі процентні ставки – попит на активи – фінансові дисбаланси – фінансова нестабільність». З іншого боку, глобальна економіка є закрита система, на відміну від сукупності національних економік, і пропозиція первинних ресурсів є фінально обмежена. Завдяки цьому традиційна монетаристська кількісна дихотомія переноситься на ринок первинних ресурсів.

Найбільш суттєвим є те, що ціни на сировину, особливо на нафту, більшою мірою реагують на поведінку глобальних валютних резервів або ширше розуміння глобальної ліквідності, аніж на звичне зміщення вгору широких грошових агрегатів розвинутих країн⁴⁴⁶. Це означає, що формат глобальних монетарних взаємин, у рамках якого генерується і задовольняється попит на зовнішні активи, є складовою механізмом глобальної інфляції. Рис. 7.1 дозволяє наочно переконатись у тому, що така глобальна монетарна змінна, як валютні резерви світу, загалом має достатню пояснювальну здатність щодо поведінки світових цін.

З рис. 7.1 видно, що до 2004 р. динаміка сировинних цін на глобальних валютних резервів була практично синхронною. З 2005 р. практично усі первинні ресурси по-

⁴⁴⁶ Козюк В. В. Монетарні засади глобальної фінансової стабільності / Козюк В. В. – Тернопіль : ТНЕУ, Економічна думка, 2009. – 728 с.; Krichene N. Recent Inflationary Trends in World Commodities Markets / Krichene N. // IMF Working Paper. – 2008. – WP/08/130. – P. 1–26.

Рис. 7.1. Зростання глобальних валютних резервів та світових цін, 2005=100

Примітка. Обраховано та побудовано на основі IMF Primary Commodities Statistics і IMF Annual Report за відповідні роки (www.imf.org).

водять себе більш волатильно порівняно з монотонним нагромадженням зовнішніх монетарних активів. До кризи зростання цін випередило зростання резервів, різко обвалилось під час кризи, але вже після 2009 р. швидко відновилося. Звертає увагу, що поведінка цін на метали є більш реактивною, ніж цін на нафту, як у розумінні швидкості, так і амплітуди. Така картина є нетипова, якщо взяти до уваги довгостроковий період поведінки цін на первинні ресурси. З огляду на те, що країни з ринками, що формуються, (особливо Китай), а також розвинуті країни, які перебувають у стані реальної конвергенції, до кризи переживали, а більшість з них і переживає будівельний бум, то така поведінка цін на метали є закономірною. Будівельний бум – це явище, яке зумовлюється доволі специфічними макроекономічними передумовами, в яких фактор низьких процентних ставок, бульбашки на ринку активів та очікувань зростання доходів у майбутньому є основними.

З огляду на те, що указані макроекономічні передумови доволі жорстко прив'язані до умов ліквідності, а останні задаються поведінкою глобальних валютних резервів, то обумовленість інфляції цін на метали глобальною монетарною експансією не має викликати сумнівів. Будівельний бум є структурним елементом, що ув'язує ці параметри в рамках більш конкретизованого принципу кількісної дихотомії. Це стосується й інших первинних ресурсів. Підвищення купівельної спроможності відбувається на тлі відсутності корекції валютних курсів, у результаті чого нагромадження резервів дає змогу підтримувати економічне зростання і розкручувати спіраль глобального сукупного попиту. Саме розрив зв'язку між нагромадженням резервів та національною інфляцією є важливою складовою руйнації автоматизму Ямайської моделі (табл. 7.3), а національно-центрична модель монетарної політики не є чутливою до монетарних зв'язків між резервами та світовими цінами і, в підсумку, дисбалансами.

Табл. 7.3 чітко сигналізує про те, що нагромадження резервів відбувалось разом із зниженням інфляції, що повністю заперечує логіку Ямайської системи і монетаристську версію корекції валютних курсів та платіжних балансів у її національно-цен-

Таблиця 7.3

Середньорічні зміни валютних резервів у світі та інфляції споживчих цін, %

	Валютні резерви	Інфляція
Світ		
1980-ті	7	17
1990-ті	7	16
2000-ті	16	4
Розвинуті країни		
1980-ті	9	6
1990-ті	5	3
2000-ті	10	2
Решта світу		
1980-ті	2	51
1990-ті	13	48
2000-ті	23	7

Джерело: Truman E. John Williamson and the Evolution of the International Monetary System / Truman E. // Institute for International Economics Working Paper. – 2012. – WP 12-13. – P. 50.

тричному читанні. Це означає, що країни з ринками, що формуються, пристосували монетарну політику до ризиків макрофінансової нестабільності шляхом підтримання цінової стабільності та нагромадження резервів, чим суттєво викривили схему трилемми⁴⁴⁷, обмеження якої тривалий час задавали вектор еволюції міжнародного монетарного устрою в контексті еволюції центральних банків як інституціональних одиниць.

Окрім каналу глобальної грошової пропозиції, вплив на сукупний попит у світі відбувається через платіжні профіцити (тенденцію до підтримання яких підкреслюють дані табл. 7.4), попит на активи та утворення середовища низьких процентних ставок. Зв'язок між глобальними платіжними дисбалансами та низькими ставками має достатньо емпіричних підтверджень⁴⁴⁸. Однак, інфляційний характер фінансових дисбалансів заперечує деякі кейнсіанськоорієнтовані економісти. Дефляційне зміщення дисбалансів пояснюється з тих міркувань, що країна, яка націлюється на досягнення платіжного профіциту, підтримує високий рівень заощаджень, а країна, щодо валюти якої відбувається прив'язка, не може збільшити власний сукупний випуск завдяки монетарній експансії, тому що рух валютного курсу вниз заблокований⁴⁴⁹.

⁴⁴⁷ Obstfeld M. Financial Stability, the Trilemma, and International Reserves / Obstfeld M., Shambaugh, Taylor A. // NBER Working paper. – 2008. – № 14217. – P. 1–48; Aizenman J. Exchange Market Pressure and Absorption by International Reserves: Emerging Markets and Fear of Reserve Loss During the 2008-09 Crisis / Aizenman J., Hutchinson M. // NBER Working Paper. – 2010. – №16260. – P. 1–21.

⁴⁴⁸ Warnock F. International Capital Flows and US Interest Rates / Warnock F., Warnock V. // The Federal Reserve Board International Finance Discussion Papers. – 2005. – № 840. – P. 1–42; Bracke Th. Global Liquidity Glut or Global Saving Glut? A Structural VAR Approach / Bracke Th., Fidora M. // ECB Working Paper. – 2008. – № 911. – P. 5–25; Schnabl G. Reverse Causality in Global Current Accounts / Schnabl G., Freitag S. // ECB Working Paper. – 2010. – № 1208. – P. 1–34; Sa F. Monetary Policy, Capital Inflows and the Housing Boom / Sa F., Wieladek T. // Bank of England Working Paper. – 2010. – № 405. – P. 1–39.

⁴⁴⁹ Blanchard O. (Why) Should Current Account Balances Be Reduced / Blanchard O., Milesi-Ferretti G.-M. // IMF Staff Discussion Note. – 2011. – SDN/11/03. – P. 1–15.

Дефляційний ухил дисбалансів є не просто кейнсіанською інтерпретацією середовища низьких процентних ставок. Релевантна аргументація коріниться у так званих реальних моделях, які вказують на те, що надлишок заощаджень призводить до гальмування інфляції. Фінансові моделі виключають такий підхід. У світі з мобільністю капіталів та фінансовою інтеграцією, значні заощадження призводять до вивозу капіталу та зниження процентних ставок у країнах, фінансові системи яких генерують інвеститабельні активи. Зниження ставок та експансія вартості активів якраз і є тими каналами, які акселерують споживання в дефіцитних країнах та інвестиції – в профіцитних. Завдяки цьому з'являється масштабне зміщення вгору глобального попиту на первинні ресурси, що з лагом передається інфляції. Саме тому гіпотеза дефляційного ухилу глобальних дисбалансів має бути відкинута як така, що не враховує міжчасові макрофінансові зв'язки між глобальним попитом, зростанням, ринком первинних ресурсів, інфляцією та фінансовою нестабільністю.

У моделі фінансової економіки (на відміну від моделі реальної економіки) занижені процентні ставки призводять не до стимулювання інвестицій, а до зростання вартості активів, пошуку доходності, ризикової поведінки та фінансової нестабільності⁴⁵⁰. Рис. 7.2 демонструє, що перехід країн з ринками, що формуються, в режим підтримання платіжних профіцитів призводить до падіння реальних довгострокових ставок.

Наголос на платіжній позиції країн з ринками, що формуються, а не, наприклад, розвинутих країн, не є випадковий. Саме ці країни як група загалом після Азійської кризи суттєво змінили макроекономічну політику в напрямку суміщення цінової стабільності із нагромадженням значних зовнішніх активів, джерелом чого є підтримання платіжних профіцитів (табл. 7.4) та ухилення від руху курсу вгору.

Таргетування платіжного профіциту виконує складну місію з підтримки експортоорієнтованого зростання, завбачливого самострахування від валютно-фінансових криз та компенсації ендогенного вивозу капіталу⁴⁵¹. Зміна вектора руху глобальних

Рис. 7.2. Платіжний профіцит країн з ринками, що формуються, країн, що розвиваються, та глобальні реальні довгострокові процентні ставки, середні за субперіодами 1991–2011 рр.

Примітка. Побудовано на основі даних IMF World Economic Outlook за відповідні роки (www.imf.org).

⁴⁵⁰ Borio C. Global Imbalances and the Financial Crisis: Link or no Link / Borio C. // BIS Working Paper. – 2011. – № 346. – Р. 1–37.

⁴⁵¹ Козюк В. В. Монетарні засади глобальної фінансової стабільності / Козюк В. В. – Тернопіль : ТНЕУ, Економічна думка, 2009. – 728 с.

Таблиця 7.4

Платіжні дисбаланси як частка національного ВВП (% випадків)

	Усі країни	Розвинуті країни	Країни з ринками, що формуються	Азія	Східна Європа	Латинська Америка	Інші
1980–1998 рр.							
Дисбаланси	35	28	41	42	37	38	100
Дефіцит	22	16	27	22	32	28	74
Профіцит	13	12	14	20	5	10	26
1999–2011 рр.							
Дисбаланси	50	52	48	55	61	22	44
Дефіцит	21	25	16	1	48	4	10
Профіцит	30	27	32	55	12	18	33
1980–2011 рр.							
Дисбаланси	41	38	44	47	50	31	48
Дефіцит	21	20	22	13	41	18	26
Профіцит	20	18	22	34	9	13	22
2012–2017 рр. (прогноз)							
Дисбаланси	34	38	30	38	23	8	67
Дефіцит	13	16	10	0	21	0	33
Профіцит	21	22	20	38	1	8	33

Джерело: Truman E. John Williamson and the Evolution of the International Monetary System / Truman E. // Institute for International Economics Working Paper. – 2012. – WP 12-13. – P. 46.

капіталів внаслідок таргетування платіжних профіцитів і є важливою структурною складовою зв'язку між платіжними дисбалансами та фінансовою нестабільністю.

Обернений зв'язок між надлишком поточного рахунка цієї групи країн та реальними довгостроковими ставками (рис. 7.2) показує, що у разі, коли нагромадження фінансових активів та ризикова поведінка стають чутливими до затяжного підтримання низьких ставок, глобальні монетарні взаємини та їх похідна – фінансові дисбаланси – не можуть ігноруватись з урахуванням проблеми нестабільності.

Це є тим більше очевидно, наскільки різучим є контраст між реанімацією австрійської традиції аналізу ендогенної фінансової нестабільності в сучасних теоретичних основах макропруденційного регулювання⁴⁵² та баченням Ф. Хаєка несумісності системи, заснованої на дискреційній грошовій пропозиції із міжнародною стабільністю⁴⁵³. Ствердження, що монетарна експансія найбільш розвинутих країн є найбільш відповідальною за глобальну кризу, епіцентром якої виявився перегрітий ринок активів, є тільки частиною відповіді на питання, незважаючи на те, що відверто м'яка монетарна політика до кризи виражена не стільки зростанням грошової

⁴⁵² Borio C. Global Imbalances and the Financial Crisis: Link or no Link / Borio C., Disyatat P. // BIS Working Paper. – 2011. – № 346. – P. 1–37; Borio C. Ten Propositions about Liquidity Crises / Borio C. // BIS Working Paper. – 2009. – № 293. – P. 1–21; Borio C. The Financial Turmoil of 2007-?: A Preliminary Assessment and Some Policy Considerations / Borio C. // BIS Working Paper. – 2008. – № 251. – P. 1–28.

⁴⁵³ Hayek F.A. Monetary Nationalism and World Stability / Hayek F.A. – London : Longmans, 1937. – 104 p.

маси, скільки низькими ставками, справді була⁴⁵⁴, можливості її підтримання були сформовані тільки завдяки відповідній контрреакції країн з ринками, що формуються, які уникали підвищення своїх курсів щодо курсів розвинутих країн.

У 2006–2007 рр. очікувана криза мала би набути вигляду колапсу довіри до резервної функції долара США, на основі чого мало би відбутись різке підвищення процентних ставок та обвал споживання в американській економіці, що зумовило би проблеми у всьому світі у вигляді глобального стиснення експорту та боргову вразливість країн із високим рівнем лівереджу⁴⁵⁵. Однак породження кризи перегрітим ринком активів продемонструвало декілька важливих фактів. Дисбаланси породжуються переплетенням структурних та монетарних факторів. Їх корекція неможлива тільки на основі зміни певного набору активних передумов. Корекція дисбалансів може бути настільки розтягнутою в часі, що впродовж цього періоду інші за формою кризогенні фактори активізуються. Дисбаланси приховують традиційні провали в макрофінансовому аналізі глобальної економіки завдяки виникненню нових тенденцій, пояснювальна здатність яких маскує ризики нестабільності, які є хрестоматійними. Формування глобальної економіки активів робить традиційні макроекономічні процеси більш вразливими до поведінки цін на активи. Чутливість поведінки цін на активи до рівня процентних ставок у глобальній економіці перетворює дисбаланси та глобальні монетарні взаємини у замкнену схему відтворення стимулів до економічного зростання та макрофінансової нестабільності.

Обвал ринку активів у 2007–2008 рр. та послідуєча боргова криза 2009–2010 рр. продемонстрували, що корекція дисбалансів є тимчасовою реакцією на шоки попиту. Агресивні стимулюючі акції урядів та центральних банків відбувались у незмінному структурному середовищі, завдяки чому монетарна експансія в розвинутих країнах компенсується зростанням резервів в решті світу⁴⁵⁶. Збереження докризового формату глобальних монетарних взаємин призводить до того, що глобальні дисбаланси не звужуються, а отримують імпульс до подальшого розширення. Емпіричні дослідження підтверджують, що деяке стиснення платіжного дефіциту США у 2008–2009 рр. є транзитивним. Структурні детермінанти розширення дисбалансів повністю збережені⁴⁵⁷. Як показують дані табл. 7.4, навіть якщо у довгостроковому періоді після кризи платіжні дисбаланси зазнають деякої компресії, порівняно з докризовим періодом, глобальна економіка все одно буде функціонувати в

⁴⁵⁴ Hofmann B. Taylor Rules and Monetary Policy: A Global «Great Deviation»? / Hofmann B., Bogdanova B. // BIS Quarterly Review. – 2012. – Sept. – P. 37–49.

⁴⁵⁵ Truman E. Postponing Global Adjustment: An Analysis of the Pending Adjustment of Global Imbalances / Truman E. // Institute for International Economics Working Paper. – 2005. – WP 05-6. – P. 1–45; Goldstein M. What the Next Emerging-Market Financial Crisis Look Like? / Goldstein M. // IIE Working Paper. – 2005. – 05-7. – P. 1–115; Bergsten F. Why Deficits Matter: The International Dimension / Bergsten F., Truman E. // IIE Speeches, Testimony, Paper. – 2007. Testimony Before the Budget Committee of the House of Representatives, Jan. 23. – 2007. – P. 1–18.

⁴⁵⁶ Зростання балансів центробанків розвинутих країн майже повністю симетричне зростанню резервів країн із найбільш концентрованим володінням ними. Див.: Hannoun H. The Expanding Role of Central Banks Since the Crisis: What Are the Limits? / Hannoun H. // BIS Speeches. – 2010. – P. 1–10.

⁴⁵⁷ Goldstein M. Confronting Asset Bubbles, Too Big to Fail, and Beggar-thy-Neighbor Exchange Rate Policies / Goldstein M., Weatherstone D. // Institute for International Economics Policy Brief. – 2010. – PB 10–3. – P. 1–8; Goldstein M. Integrating Reforms of Financial Regulation with Reform of the International Monetary System / Goldstein M. // Institute for International Economics Policy Working Paper. – 2011. – WP 11-5. – P. 1–28; Gagnon J. Current Account Imbalances Coming Back / Gagnon J. // Institute for International Economics Working Paper. – 2011. – WP 11-1. – P. 1–35; Rebalancing the Global Economy: A Primer for Policymaking / Edited by S. Claessens, S. Evenett, B. Hoekman. – CEPR: A VoxEU.org publication, 2010. – 215 p.

режимі суттєвих платіжних перекосів з однозначним вибором країн з ринками, що формуються, на користь моделі таргетування платіжного профіциту.

Існує широкий набір детермінант цього: від зміщення споживання на користь благ із низьких цінових сегментів (попит на експорт дешевших товарів з Азії) до намагання запобігти переоцінці валюти внаслідок припливу капіталів на ринок активів. Програми кількісного пом'якшення, обмежуючи рух ставок вгору, виштовхують капітал з розвинутих країн насамперед із США. Відновлення ринку активів та численні його мікрокорекції у відповідь на чергові сигнали про нові епіцентри нестабільності у найбільш радикальній формі дають можливість проявити структуру глобальної фінансової системи та потоків капіталу. Розвинуті країни і приваблюють капітал з решти світу, генеруючи високоякісні активи, і масово вивозять його в пошуках доходності. Країни з ринками, що формуються, шукають «тихих гаваней» для довгострокового розміщення надмірних заощаджень, і стикаються з проблемою спекулятивного припливу капіталів із сегментів ринку із низькими ставками.

Нагромадження валютних резервів у цій структурі відіграє головну роль, підкреслюючи фундаментальну вразливість Ямайської моделі. Теоретично нагромадження резервів з метою запобігання валютно-фінансовим потрясінням мало би передбачати злам тренда в момент глобального шоку. Нагромаджені резерви мали би функціонально використані для запобігання різкому обвалу курсів, що і перетворило би докризовий експоненціальний тренд їх зростання на посткризовий логістичний. Реакція країн на глобальну кризу та хвилю вивозу капіталу на її початках не відповідала такій логіці. Простежувалась певна сегментація країн. Одні з них нагромаджували резерви, другі віддавали перевагу збереженню резервів і допускали майже вільне падіння курсу, треті поєднували втрату резервів із падінням курсу.

Така закономірність виглядала би несподіваною, коли самі країни з ринками, що виникають, були би епіцентром кризи. Оскільки різке стиснення доларової ліквідності (колапс ринку активів у США та втрата якості активів багатьох глобальних фінансових компаній, деномінованих у долари США) призвело до раптового і неочікуваного зменшення доларової пропозиції у всьому світі, то різкий стрибок курсу долара у другій половині 2008 р. був глобально-центричним шоком, який передавався решті світу по різних трансмісійних каналах. Парадоксальне поєднання запобігання втраті резервів із падінням курсів щодо долара, з одного боку, та обумовленість величини девальвації масштабом нагромадження резервів, з іншого, ще більше загострило проблему співвідношення між зовнішніми активами центробанків у країнах з ринками, що формуються, та макрофінансовою стабільністю у них⁴⁵⁸. Оскільки з рівнем резервів

⁴⁵⁸ Obstfeld M. Lenders of Last Resort in a Globalized World / Obstfeld M. // Keynote address prepared for the 2009 International Conference, Institute for Monetary and Economic Studies, Bank of Japan, Tokyo, May 27–28, 2009. – P. 1–30; Obstfeld M. The Immoderate World Economy / Obstfeld M. // 3rd Annual Journal of International Money and Finance Conference, UC Santa Cruz, May 2009. – P. 1–23; Козюк В. В. Валютні резерви в умовах глобальної фінансової кризи та у посткризовій перспективі / Козюк В. В. // Вісник НБУ. – 2010. – № 10. – С. 59–65; Козюк В. В. Фінансовий сектор, валютні резерви та глибина шоку під час глобальної кризи / Козюк В. В. // Світ фінансів. – 2010. – № 1. – С. 111–125; Aizenman J. Exchange Market Pressure and Absorption by International Reserves: Emerging Markets and Fear of Reserve Loss During the 2008–09 Crisis / Aizenman J., Hutchinson M. // NBER Working Paper. – 2010. – № 16260. – P. 1–21; Fratzscher M. What Explains Global Exchange Rate Movements During The Financial Crisis / Fratzscher M. // ECB Working Paper. – 2009. – № 1060. – P. 1–42.

під час кризи стабільність таки ув'язувалась, то це стало відправною точкою для збереження докризового розуміння, що національно-центрична орієнтація на збільшення зовнішніх активів разом із конкурентним уникненням підвищення валютного курсу є найпростішим способом пристосування до флуктуацій глобальної економіки.

Довгострокова динаміка глобальних валютних резервів демонструє певні суперечливі моменти. Як зображено на рис. 7.3, довгостроковий тренд є чітко експоненціальний. За останній час фактична динаміка резервів випереджає експоненціальний тренд, що вказує на вразливість глобальних монетарних процесів до будь-яких суттєвих зрушень у мотивах та інструментах управління центробанками своїми зовнішніми активами. Прискорене нагромадження абсолютних обсягів резервів збігається в часі із початком глобальної фінансової кризи, що є підставою вважати причиною інерційності в мотивах володіння значними резервами в подальшому.

З точки зору глобальної монетарної стабільності наведена на рис. 7.3 тенденція до нагромадження валютних резервів вказує на принципові проблеми:

а) в глобальній економіці формується масштабне грошове нависання, яке, як вже було сказано, виявляється в динаміці цін на активи та первинні ресурси;

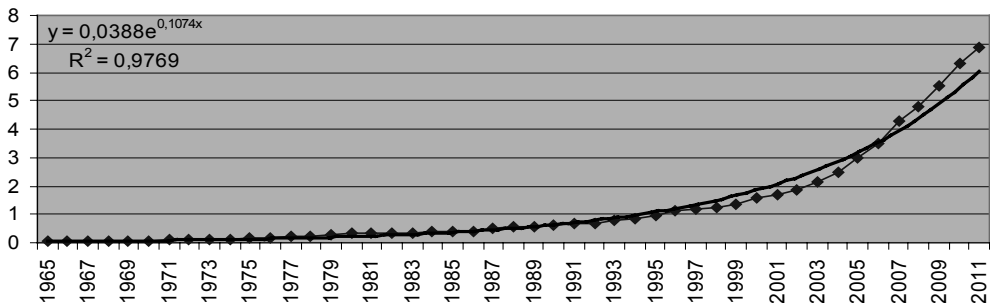
б) нагромадження резервів у таких масштабах і такими темпами повністю несумісне із принципами Ямайського устрою, в рамках якого не передбачалось, що цілі регіони світу стикатимуться із потребами в засобах міжнародної ліквідності в масштабах, еквівалентних відсоткам глобального ВВП на рівні окремих країн;

в) система пристосування платіжного балансу до нових рівноважних умов повністю змінюється під впливом конкурентного нагромадження резервів;

г) самострахування та новий монетарний меркантилізм через процес нагромадження резервів роблять глобальні монетарні взаємини асиметричними та вразливими як до поведінки країн-емітентів резервних валют, так і країн, що нагромадили значні резерви;

д) якщо експоненціальний тренд зростання резервів не перетвориться на логістичний, глобальна економіка стикнеться з явною нестабільністю макрофінансового характеру.

Період 2000-х продемонстрував фундаментальні зміни в попиті на резерви. Мотиви самострахування, нового меркантилізму та конкурентного нагромадження реалізуються

Рис. 7.3. Динаміка глобальних валютних резервів (за виключенням золота), млрд. СДР

Примітка. Побудовано на основі даних IMF Annual Report за відповідні роки (www.imf.org).

безвідносно до стану глобальної економіки, засвідчуючи, що в світі немає впорядкованої централізованої системи розподілу міжнародної ліквідності. Попит на резерви відображає національно-центричну адаптивну реакцію на неспроможність чинного монетарного устрою світу гарантувати еластичну пропозицію засобів міжнародної ліквідності, а потреби у ній тільки підвищуються мірою глобальної інтеграції і зовсім не знижуються, як це мало би бути за системи плаваючих курсів. Звідси монетарний устрій світу із необмеженими можливостями односторонніх дій призвів не стільки до коливань валютних курсів, які мали би привносити автоматизм та симетрію в процеси пристосування до нових рівноважних умов, скільки до деградації автоматизму та поглиблення асиметрій у глобальних монетарних взаєминах через гіпертрофію валютних резервів, за якою слідує вразливість глобальної економіки як до підтримання статус-кво, так і до змін у цій сфері.

7.5. Глобальні монетарні взаємини у майбутньому: між порядком та хаосом

Дискусії про трансформацію глобальних монетарних взаємин ще під час фінансової кризи 2008–2009 рр. засвідчили ключову лінію на необхідність врегулювання проблеми валютних курсів, резервних активів, платіжних балансів та міжнародної офіційної ліквідності на колективному рівні⁴⁵⁹. Будь-які дискусії про перспективи реформування монетарного устрою світу мають враховувати структурні зміни, що засвідчують ще більше ускладнення ситуації.

По-перше, криза на ринку активів США супроводжувалась зростанням курсу долара, а не падінням. Колапс ринку іпотечних інструментів призвів до різкого падіння доларової приватної ліквідності, в результаті чого курс долара стрибнув щодо усіх валют. Багатосторонні свопові лінії, організовані ФРС та провідними центробанками, продемонстрували, що без вливань доларової ліквідності в глобальних масштабах курс останнього був би ще вищим. Це означає, що ліквідність активів у певній валюті може бути більш суттєвим фактором руху курсів, ніж зміни в грошовій пропозиції чи фундаментальні процеси у сфері реального зростання чи портфельної привабливості фінансового ринку.

По-друге, більшість центробанків допустили значне падіння курсів своїх валют у 2008 р. Порівняння подій 2008 р. із перебігом валютно-фінансових дестабілізацій 1990-х вказує на те, що поруч із конкурентним нагромадженням резервів, яким є конкурентне утримання від підвищення курсу, формується конкурентне не запобігання

⁴⁵⁹ Reform of the International Monetary and Financial System. Trade and Development Report. Chapter IV. – UN: Geneva, 2009. – P. 113–132; The Debate on the International Monetary System / Mateos y Lago I., Duttgupta R., Goyal R. // IMF Staff Position Note. – 2009. – SPN/09/26. – P. 1–25; Initial Lessons of the Crisis for the Global Architecture and the IMF. – IMF. – 2009. – P. 1–13; Reserve Accumulation and International Monetary Stability. – IMF. – 2010. – P. 1–35; Strengthening the International Monetary System: Taking Stock and Looking Ahead. – IMF. – 2011. – P. 1–32; Report of the Commission of Experts of the President of the United Nations General Assembly on Reforms of International Monetary and Financial System. – NY: UN, 2009. – 140 p.; Palais-Royal Initiative. Reform of the International Monetary System: A Cooperative Approach for the Twenty First Century. – Paris, 2011. – 23 p.; Reforming the International Monetary System / Farhi E., Gourinchas P.-O., Rey H. – London : CEPR, 2011. – 78 p.

девальвації, а інколи її провокування через програми підтримки фінансового сектору. Така разюча зміна демонструє зміну моделі підтримання цінової стабільності та підвищення адаптивності фінансового сектору відповідних країн до шоків валютного курсу безвідносно до того, що рівень доларизації пасивів та тягар зовнішнього боргу приватного сектору не зменшився порівняно з часами Азійської кризи, а навіть зріс. Звідси розрив зв'язку між обвалами валютного курсу та внутрішньою інфляцією, а також послаблення зв'язку між зниженням курсу валюти та внутрішньою фінансовою нестабільністю засвідчує не просто зміну характеру вразливості та перехід на більш звичну для розвинутих країн модель дестабілізацій через коливання цін на ринку активів та кредитний і фінансовий цикли, а трансформацію рамкових умов функціонування глобальних монетарних взаємин. Потреби в засобах міжнародної ліквідності не суперечать готовності ослаблювати валюту в умовах, коли окремі потужні глобальні гравці із значними профіцитами поточного рахунка притримуються односторонньої політики монетарного (підтримка заниженого курсу) чи структурного (обмеження витрат на оплату праці всупереч підвищенню продуктивності фактора праці) меркантилізму.

По-третє, коливання курсових співвідношень між провідними валютами дедалі більше відображає чутливість ринків до сигналів про підтримку ринку активів із подальшою корекцією з поправкою на очікування змін у монетарному курсі щодо стимулювання економіки. Оскільки такі курсові співвідношення розглядаються з позиції ризиковості та тренда ринку активів, то асиметричні монетарні стимули можуть не завжди результувати у відповідних змінах валютного курсу, а переростати у глобальне монетарне нависання, за яким слідує зростання вартості активів, золота та цін на первинні ресурси.

По-четверте, чим більше монетарна експансія приносить користі у попередньому періоді, тим більше суттєво вона розглядається як допустимий спосіб стимулювання економіки. Мала результативність програм кількісного пом'якшення для стимулювання реального випуску, на відміну від підтримки ринку активів, полягає в тому, що без зміни базової моделі глобальних фінансових дисбалансів монетарна експансія розвинутих країн симетрично впливає на збільшення резервів у країнах із низькими та середніми доходами з профіцитними платіжними балансами. Експансія офіційної ліквідності в розвинутих країн перерозподіляється на користь володіння більшим обсягом зовнішніх активів профіцитними економіками, оскільки курсова корекція заблокована через конкурентне уникнення підвищення курсу.

Невипадково, що після глобальної фінансової кризи проблема зовнішніх ефектів у сфері глобальних монетарних взаємин обростає пафосом валютних воєн. Цьому сприяє прикре сприйняття провалу міжнародної координації з врегулювання проблеми глобальних фінансових дисбалансів у 2006 р., ініційованої МВФ за участі США, ЄС, Китаю, Саудівської Аравії та ряду інших країн⁴⁶⁰, є разючою відмінністю із досвідом Плаза /

⁴⁶⁰ Про це див.: Economic Policy Co-ordination is Needed to Re-align Global Imbalances / Genberg H., Park Y.-Ch., Persaud A. // CEPR. – 2005. – Sept.; Lipsky J. The Multilateral Approach to Global Imbalances / Lipsky J. // Remarks at the Brussels Economic Forum, 2007, May 31. // www.imf.org; The Multilateral Consultation on Global Imbalances // IMF Issues Brief. – 2007. – April. – P. 1–3. Критика підходу до врегулювання проблеми дисбалансів на основі координації представлена у: Xafa M. Global Imbalances and Financial Stability / Xafa M. // IMF Working Paper. – 2007. – WP/07/111. – P. 1–20.

Лувр 1980-х, заходами врегулювання Мексиканської (1994 р.) та Азійської (1998 р.) кризи, акціями із підтримки валютних ринків між ФРС та ЄЦБ впродовж краху ринку високотехнологічних компаній (2000–2001 рр.) й, зрештою, діями ФРС та партнерами до своїх ліній із підтримки приватної доларової ліквідності у 2008 р. Також не додає оптимізму фактична фрустрація жорсткого підходу до проблеми фінансових дисбалансів, ініційованого в рамках роботи G-20 у 2010 р., з боку Китаю.

Вірогідність протистояння типу валютної війни жваво дискутувалась у 2010 р. в зв'язку із доповіддю Ф. Бергстена Комісії Конгресу США з приводу поведінки Китаю як маніпулятора у сфері валютних курсів⁴⁶¹. Небажання КНР підвищувати валютний курс має більш жорстко коректуватись впритул до заходів із прямого виходу ФРС на ринок активів Китаю через шлюз у Гонконгу. З огляду на вузькість можливостей із впливу на валютний курс долара щодо юаня через такий канал ідея прямого протистояння згасла. Чим менш жорстко наголошують на валютній війні з Китаєм окремі економісти, тим витонченішою стає дискусія про необхідність поєднання проблеми валютних маніпуляцій із регулятивним режимом СОТ, що слід вважати достатньо привабливою перспективою трансформації світового економічного порядку.

У 2012 р. Уряд Японії продемонстрував готовність більш відкритого протистояння у сфері валютних курсів, якщо укріплення єни щодо долара набиратиме загрозливих наслідків, зокрема через те, що юань не коливається щодо долара, послаблюючись щодо японської валюти. Ослаблення євро борговою кризою у ЄС-ЄВС та фунта через агресивну стимулюючу політику Банку Англії не означає, що ці валюти випадають за межі потенційного периметру глобального валютного протистояння. Навпаки, слабкість відновлення європейських економік починає дедалі жорсткіше конфліктувати із асиметрично агресивною політикою ФРС, порівняно з ЄЦБ, з урахуванням того, що монетарні стимули до послаблення долара насамперед означають посилення євро, яке також ревальвує щодо азійських валют, прив'язаних до американської грошової одиниці. Допоки платіжний баланс Німеччини зводиться із значним профіцитом з огляду некоординного навіть у рамках ЄС структурного меркантилізму цієї країни, заклики до монетарного протистояння не будуть лунати з боку Європи.

Загострення проблеми посткризового відновлення в сукупності із радикалізацією односторонніх дій інших головних глобальних гравців може змінити ставлення до ситуації із екстерналіями у сфері глобальних монетарних взаємин з боку Європейців. Це однозначно означає або втягування світу у *Pellum Omnia Contra Omnes* (від. лат. – війна всіх проти всіх), або пошук інституціоналізованих шляхів вирішення проблеми зовнішніх ефектів та неконтрольованих односторонніх дій у сфері глобальних монетарних взаємин. Так, досягнення Банком Японії ослаблення єни на тлі припливу капіталів на внутрішній ринок у сукупності із наслідками пристосування Китаю до

⁴⁶¹ Cline W. Currency Wars? / Cline W., Williamson J. // Institute for International Economics Policy Brief. – 2010. – PB 10-26. – P. 1–12. Більший розлогий виклад проблеми перспективного скочування світу в стан валютних воєн представлено у: Goldstein M. Confronting Asset Bubbles, Too Big to Fail, and Beggar-thy-Neighbor Exchange Rate Policies / Goldstein M., Weatherstone D. // Institute for International Economics Policy Brief. – 2010. – PB 10-3. – P. 1–8; Goldstein M. Integrating Reforms of Financial Regulation with Reform of the International Monetary System / Goldstein M. // Institute for International Economics Policy Working Paper. – 2011. – WP 11-5. – P. 1–28.

третього раунду кількісного розширення ФРС призвело до відновлення курсу євро у 2013 р. на тлі збереження проблем із відновленням конкурентоспроможності на периферії ЄВС. Посилення євро є закономірним явищем, оскільки реальної альтернативи долару, який слабшає просто немає, завдяки чому спроможність економіки ЄС-ЄВС відновлюватись у світі, коли усі намагаються створити курсові переваги для експортного зростання, зводиться до мінімуму.

Втягування в зону конфлікту ЄВС не означає, що основний фронт протистояння зміститься з лінії США–Китай. Підвищення частки євро та юаня в прямих розрахунках фірм з ЄВС та КНР засвідчують пошук варіантів виходу за межі трикутника «слабкий долар – прив'язаний до нього юань – сильне євро», в рамках якого вигоди для глобальної економіки загалом є сумнівними. ЄВС у такому трикутнику стагнує, США мають мало шансів змістити глобальний попит на користь власних товарів, а Китай перерозподіляє ліквідність на свою користь, посилюючи глобальну дефляційну пастку. Можна стверджувати, що саме в рамках указанного трикутника із додаванням єни буде точитися глобальне валютне протистояння. Важливою його складовою буде зростаюче значення малих економік, які, прагнучи підвищити попит на резерви та підтримати конкурентоспроможність, скоріше віддаватимуть перевагу прив'язці до падаючої валюти. Оскільки в рамках цього трикутника політика будь-якого гео-економічного центра породжує зовнішні ефекти, то утворена глобальна взаємозалежність перетворює ситуацію на ризикову передумову виникнення нового типу глобальних монетарних взаємин – хаос, який означатиме крайню форму односторонніх дій, що в агресивній формі перетворюються на перманентні валютні війни⁴⁶².

У рамках структурних особливостей кожного з гео-економічних центрів можна побачити достатнє поле для опортуністичної поведінки. По-перше, в кожному з центрів глобального монетарного трикутника (+Японія) проблема інфляції є відмінною як з точки зору поточного тренда, так і з міркувань інституціонального формату функціонування відповідного центрального банку. Дефляційний тренд розширюватиме схильність до проведення монетарної експансії. Інфляційний тренд зважуватиметься на мандат центробанку та те, як він співвідноситься з конкурентоспроможністю і макростабільністю. Країни з дефляційним трендом та центробанком, не обмеженим жорстким мандатом підтримання цінової стабільності, мають кращі перспективи у сфері валютних воєн. По-друге, відмінні рівні обтяженості державним боргом аналогічно допускають відмінності у фінансовій стійкості, що особливо актуально з огляду на неявні зобов'язання, підтримку фінансового сектору та градуалістичну фінансову консолідацію. Готовність центрального банку підтримувати ринок державного боргу також є важливим компонентом забезпечення ефективності у валютній війні. По-третє, мотиви до стратегічної поведінки можуть по-різному впливати на конфігурацію дій, допускаючи кооперативні альянси з одного набору питань і конкурентні ігри – з іншого. Найбільшою мірою питання стратегічної поведінки адресується Китаю, який не приховує намагання встановити поліцентричну модель монетарних взаємин із інтернаціоналізованим юанем.

⁴⁶² Rickards J. Currency Wars: The Making of the Next Global Crisis / Rickards J. – London; Penguin Books Ltd, 2011. – 342 p.

Теоретично, валютні війни є грою з нульовою сумою, оскільки зовнішні ефекти односторонньої поведінки усіх учасників повністю анігують некооперативний вигравш кожного з них окремо⁴⁶³. Макроекономічним резонансом цього буде прискорена інфляція цін на первинні ресурси, надування бульбашки на ринку золота, зміна структури глобальних активів (включно з валютними резервами) на користь реальних активів, що ускладнюватиме підтримання економічного зростання у світі та контроль за глобальною інфляційною ситуацією. Фінансова нестабільність буде перманентною і супроводжуватиметься постійними мікрокорекціями окремих ринків із спекулятивним переливом на інші ринки, коли панівною стратегією буде вже не стільки пошук доходності, скільки збереження вартості портфеля активів. Однак на практиці вищерозглянуті структурні асиметрії допускають, що на окремому часовому інтервалі валютні війни уможливлуватимуть вигравш в одного з учасників. Якщо такий учасник має структурну перевагу і ще й переслідує стратегічні цілі, то вірогідність того, що він і буде головним опортуністом, є дуже високою. Хоча сукупність незначних за вагою опортуністів в глобальній економіці може мати цілком подібний ефект. У категоріях глобальних монетарних взаємин можна стверджувати, що стратегічна орієнтація країни, зорієнтованої на підвищення конкуренто-спроможності власної грошової одиниці на ринку резервних валют, не допускати довгострокової незабезпеченої монетарної експансії, а тому її вибір скоріше стосуватиметься збереження переваг заниженого курсу із привабливим трендом вартості її внутрішніх активів. Якщо така вартість неявно гарантується зовнішніми активами, то ніщо не зупинить таку країну їх нарощувати всупереч тому, що ймовірно падіння їх вартості не компенсує ризиків роздмухування бульбашки переоцінки внутрішніх активів нерезидентами, що прагнуть побачити у валюті такої країни перспективного світового лідера. Це означає, що саме стратегічні міркування допускати виникнення ситуації, коли вигравш у грі не еквівалентний програшу. Тобто стратегічний гравець матиме додаткові аргументи на користь односторонніх дій, знаючи про те, що нульова сума – це тільки один з вимірів результату гри. Структурні асиметрії допускати поділ учасників валютної війни на тих, хто виграв, і тих, хто програв, принаймні на певному часовому інтервалі. Якщо макрофінансовий результат у валютних війнах справді тяжіє до нульового вигравшу на тривалих чи необмежених горизонтах, то результат розподілу гео економічної влади може бути зовсім іншим.

Отже, пошук компромісу і початок процесу інституціоналізації для подолання проблеми екстремаліт суттєво ускладнюється асиметричністю інтересів, структурних обмежень, очікувань та стратегічних оцінок втрат і вигравшу. Наявність досвіду врегулювання валютних воєн за типом Тресторонньої згоди 1936 р. (між США, Великобританією та Францією з приводу обмеження односторонніх девальвацій та відновлення довіри на основі повернення до золотого стандарту⁴⁶⁴) скоріше є винятком із правил. Як вже зазначалось, ментальний імпринт про безумовність

⁴⁶³ Саме на це вказує історичний аналіз валютних воєн 1928–1936 рр., 1967–1985 рр. Зростання інфляції та економічний спад були єдиними наслідками світової конфронтації у сфері монетарних взаємин. Див.: Rickards J. Currency Wars: The Making of the Next Global Crisis / Rickards J. – London; Penguin Books Ltd, 2011. – 342 p.; Gusberg B. World Bank – Currency Wars / Gusberg B. // Harvard Model Congress Asia 2013. – P. 1–7.

⁴⁶⁴ Gusberg B. World Bank - Currency Wars / Gusberg B. // Harvard Model Congress Asia 2013. – P. 1–7.

металевої форми резервних активів зменшував трансакційні витрати дипломатичних ходів, полегшуючи виявлення принципів, довкола яких будувалася логіка компромісу. Досягнення Смітсонівських домовленостей у 1971 р. не гарантувало збереження Бретон–Вудської системи. Більш гнучкі форми міжнародної координації монетарної політики 1980–1990-х рр. виявлялись більш життєздатними, але там, де інтереси учасників були симетричними, а готовність до поступок і тягара відповідальності – високою. Відомий стереотип, що утворення радикально нової моделі порядку можливе тільки внаслідок глибокого потрясіння, скоріше відтворюватиметься в локальних масштабах, чому сприяє досвід Європейської інтеграції (більш інтенсивні інтеграційні рухи простежувались після кризових епізодів). В результаті цього зовнішні ефекти, навіть якщо вони переростатимуть у валютні війни, не гарантуватимуть інституціоналізації процесу формування світового порядку у сфері глобальних монетарних взаємин. Це означає, що світ вірогідніше за все буде рухатись шляхом, якщо не відвертої конфронтації, то, принаймні, динамічного конкурентного протистояння, яке допускатиме широкий набір можливих варіантів розвитку монетарного устрою світу в майбутньому.

Це означає, що формальних змін у моделі монетарного устрою світу не варто очікувати. Світовий порядок як система, що обмежує односторонні дії окремих країн та інституціоналізує способи виходу із ситуацій з некооперативними іграми, має низьку вірогідність бути втіленим. Світовий порядок як продовження ідеї національно-центричного підходу до забезпечення монетарної та фінансової стабільності на основі односторонніх чи спорадично координованих дій має кращі перспективи, навіть якщо в маргінальних випадках не виключатиме відвертого некооперативного протистояння між традиційними та новими лідерами, чи групами країн, об'єднаних спільними інтересами у протистоянні зовнішнім ефектам політики глобальних чи регіональних гегемонів. Основна причина цього полягатиме у масштабних асиметриях цілей економічного розвитку, доступних інструментів макрофінансової політики, інститутів забезпечення суспільного добробуту, що, накладаючись на спотворені форми функціонування Ямайської валютної системи, допускає широкий набір варіантів монетарного вибору, навіть коли індивідуальна раціональність породжує відверту колективну неефективність.

У більш предметній площині функціонування глобальних монетарних взаємин можна виокремити блоки, які вказують на наявність потенціалу позитивних змін у рамках збереження фрустрованої Ямайської моделі.

Попит на офіційну ліквідність. З огляду на те, що навряд чи можна уявити міжнародну систему із автоматичним доступом до засобів офіційної ліквідності, тенденція до індивідуального самострахування зберігатиметься. Інакше кажучи, наявність значних трансакційних витрат доступу до екстреної міжнародної ліквідності робить політику нагромадження валютних резервів значною кількістю країн доволі обґрунтованою. Подальша глобальна фінансова інтеграція тільки посилюватиме попит на резерви через механізм ендогенності (зростання валових потоків капіталу, торговельної та фінансової відкритості перманентно підвищує поріг оптимального обсягу

резервів). Оскільки попит на резерви навряд чи знижуватиметься, то виникатиме питання резервних валют та резервних активів.

Резервні валюти та резервні активи. Відносний монополізм резервних валют / активів має значні внутрішні недоліки, виражені відсутністю контролю за глобальною грошовою пропозицією. Попит на резерви в рамках обмежених резервних валют призводить до глобальної монетарної експансії. З іншого боку, тенденція до багатополлярності відповідно до зміни географії виробництва глобального ВВП, торгівлі та потоків капіталу відобразить виникнення нових епіцентрів потенційних резервних валют.

Валютні курси та платіжні дисбаланси. Валютні курси не можуть повною мірою виконати місію важеля корекції дисбалансів, якщо вони не є гнучкими в обидва боки. Тобто без вирішення проблеми резервних валют / активів не можливо говорити про те, що світовий порядок функціонуватиме на засадах багатосторонньої симетричної гнучкості валютних курсів. Багатополлярність у сфері резервних валют / активів не може формуватись безвідносно до розширення діапазону коливань курсів валют, що претендують на статус резервних, тому що операції з резервними активами мають підпадати під режим вільної і повної конвертованості. Саме підвищення мобільності капіталів та лібералізація операцій із ним спонукатиме до розширення курсової гнучкості. Виникнення конфлікту між курсовою гнучкістю та попитом на валютні резерви навряд чи може бути вирішеною на колективному рівні так, щоб це стосувалось кожної країни. Саме тому варто припустити, що збереження попиту на резерви існуватиме на національно-центричному рівні, а тенденція до підвищення курсової гнучкості – на рівні функціонування монетарних агломерацій, центром яких будуть резервні валюти / активи.

Отже, поєднання механізму гнучких курсів і можливостей монетарної дискреції, з одного боку, та збереження попиту на резерви із прагненнями обмежити курсові коливання, з іншого боку, можливе тільки в рамках виникнення відносно обмеженої кількості конкурентних глобально значимих монетарних агломерацій. Валютний союз як спосіб інституціоналізації таких агломерацій дає змогу одержати вигоди, пов'язані із суміщенням статус-кво у сфері реформування міжнародної валютної системи, еволюції центральних банків та способів реалізації монетарної політики, збереженням конкуренції між резервними валютами та підвищення рівня колективної курсової гнучкості як механізму не тільки корекції платіжних балансів, а й засобу системного контролю за глобальною грошовою пропозицією.

Варто визнати, що збереження головних резервних валют ще тривалий час ставить питання про можливі варіанти впливу системи валютних союзів на глобальні макрофінансові процеси залежно від режиму валютних курсів, який утвориться між відповідними валютами, та характеру формування резервних активів. Важливість наголосу на цьому випливає з виявлених закономірностей, коли в умовах трансформації глобальної фінансової системи відсутність справжнього плавання валютних курсів призводить до виникнення дестабілізуючих ефектів у сфері глобальної ліквідності, а можливості фінансового сектору приймати та диверсифікувати ризики призводить до того, що навіть гнучкий валютний курс далеко не завжди може виступити автоматичним стабілізатором попиту та корекції платіжного балансу.

Поява глобально-центричної компоненти в поведінці попиту та детермінації параметрів фінансового циклу з акцентом на потоках капіталу також робить актуальною постановку питання про характер співвідношення між факторами, атрибутивними глобальній економіці загалом, та факторами, що вимагають зміни курсових паритетів відповідно до регіональних (на рівні валютних союзів) тенденцій рівноважного характеру. Таке співвідношення обов'язково відобразатиметься на поведінці глобальної ліквідності у зв'язку з тим, що вибір режиму валютного курсу в таких нових обставинах набагато більш значимо впливатиме на ситуацію у сфері попиту на резервні активи і, відповідно, на глобальні процентні ставки. У такому разі розкручування спіралі глобальних дисбалансів, параметри фінансового циклу та вразливість до фінансових потрясінь, які вже будуть стосуватись не криз платіжного балансу, а фінансових криз, пов'язаних з ендегенною нестабільністю у сфері фінансів, більш рельєфно обумовлюватимуться характером монетарних взаємин між обмеженою кількістю інтеграційних угруповань.

Щодо варіантів впливу системи валютних союзів на глобальні макрофінансові процеси, то можна виокремити такі три:

- валютні союзи з повністю плаваючими валютними курсами (в чистому вигляді як у випадку розвинутих країн) і, відповідно, без проблеми резервних активів;
- поєднання валютних союзів з повністю плаваючими курсами та валютних союзів з курсами, які коректуються, внаслідок чого проблема резервних активів частково зберігається, але вони формуються відповідно до певного критерію диверсифікації (наприклад, питома вага кожної резервної валюти визначається значенням для глобальної економіки центра її емісії). При цьому треба взяти до уваги, що одні валютні союзи будуть побудовані за принципом збереження резервних активів, а інші – ні;
- поєднання валютних союзів з повністю плаваючими курсами та валютних союзів із курсами, які активно коректуються, при тому, що формування резервних активів зміщено у бік ідентифікації менших валютних союзів із валютним блоком, тобто гео економічним центром.

У кожному з випадків формуватиметься специфічний вплив на формування монетарних передумов глобальної фінансової стабільності, що пов'язано з відмінним характером протікання процесів у таких сферах, як:

- поведінка глобальної ліквідності;
- забезпечення курсової стабільності загалом;
- коливання курсу «долар США / євро»;
- поведінка глобальних фінансових дисбалансів;
- можливості центрів емісії резервної валюти використовувати свій асиметричний статус;
- корекція платіжних балансів.

Так, у першому випадку повністю плаваючі валютні курси в загальному дають змогу забезпечити контроль за глобальною ліквідністю через швидку трансмісію розширення грошової бази, грошової маси, низькі процентні ставки та експансію фінансово-

го сектору на зміну курсових паритетів. Єдина затримка, яка тут може відбуватись, пов'язується із можливостями фінансових ринків ризикувати збереженням фінансування платіжного дисбалансу певний період часу, однак у випадку наявних жорстких альтернатив у вигляді доступності активів, деномінованих в інші сильні валюти, такий ризик буде не стільки системним явищем, скільки випадком більшої схильності до нього. У такій системі глобальні процентні ставки відобразатимуть внутрішній баланс практично усіх учасників глобальної економіки. Внаслідок цього вони навряд чи будуть завищеними з точки зору, що боротьба з девальвацією в певному валютному союзі зумовить вплив на підвищення ставок іншими, а запобігання ревальвації – зниження. Як наслідок, у першому випадку глобальна економіка не страждатиме від гальмування інвестицій, а у другому не буде ризику прискорення глобальної інфляції, нагромадження поганого кредитування та роздування фінансових бульбашок.

Така більш здорова монетарна основа для фінансової стабільності, однак, найімовірніше буде ґрунтуватись на відносно високій волатильності курсів у початковий період. Вона буде пов'язуватись як з відсутністю цілеспрямованого впливу на курс з боку центробанків, так і з тим, що ринки будуть «намацувати» рівноважні курсові паритети та орієнтуватись на сигнали. Асиметрична довіра до нових і старих центробанків також даватиметься взнаки. У більш довгостроковому періоді ситуація може змінитись. У випадку посилення симетрії щодо довіри одразу до усіх центробанків, зближення інфляційних диференціалів та функцій реакцій, поточна волатильність курсів поступово втрачатиме ту компоненту, яка пов'язується з оцінкою ринками характеру зворотного зв'язку між шоком та монетарною реакцією на нього в розрізі набору учасників. Тобто прогнозовані реакції, зокрема чітко окреслена відсутність впливу на курси у бік корекції, що ще більш розхитує ринок, ніж їх відсутність (аналогічно до того, як намагання з допомогою монетарних дій корегувати бізнес-цикл призводить до його розхитування, ніж до приборкання), усунуть передумови для поточної волатильності. Подібним чином зняття проблеми курсової нестабільності описується в тих згаданих вище позиціях, де аргументується, що посилення транспарентності та симетричності поведінки монетарних органів знижує курсові коливання між їхніми валютами. З цього випливає, що послаблення значення курсової волатильності посилюватиме значення фундаментальних факторів зміни курсу. В таких умовах відповідність між рухом курсу та фундаментальними процесами навряд чи якимось чином загрожуватиме фінансовій стабільності, беручи до уваги раціональність економічних агентів. Подібним чином сформулюються наслідки щодо поведінки курсу між долларом США та євро. Тут буде усунуться та складова, яка пов'язується з формуванням резервних активів та різного роду операціями з їх диверсифікації. Так само послаблюватиметься значення тої складової поведінки курсу, яка впливає з процесів за межами США та ЄВС. У випадку збереження прив'язок значної групи країн та значного закордонного обігу обох валют, ситуація щодо курсу між цією парою набагато більше відображає тенденції у валютному блоці загалом, аніж тільки внутрішню ситуацію в центрах емісії. Звідси випливає, що на коливання доллар-євро буде впливати менша кількість факторів, що знизить їх коливання один

до одного. Це не виключає, що такий курс втратить свою значимість для глобальної економіки. Він ще тривалий час буде принципово важливим орієнтиром, оскільки належність до силового поля валютного блоку не зникне одразу після утворення системи валютних союзів.

Плаваючі курси між валютними союзами дасть змогу привнести суттєві зміни у тенденції, які пов'язані з платіжними балансами. Так, у випадку плавання і, як наслідок, відсутності питання про резервні активи, корекція платіжних балансів набагато більше визначатиметься симетрією в процесах пристосування до нових рівноважних умов. Це означає, що усунення можливостей використання асиметричного статусу резервної валюти автоматично запобігає розкручуванню спіралі фінансових дисбалансів. Значні платіжні контрпозиції будуть зберігатись відповідно до дії суто фінансових факторів, наприклад, пов'язаних з асиметричними режимами функціонування фінансового сектору, відмінним ступенем модернізації фінансової системи, її здатності проводити глобальну сегментацію ринку, генерувати високоякісні активи чи прискорювати фінансування інновацій у реальному секторі. За будь-яких обставин асиметрії у фінансових системах будуть породжувати наслідки щодо платіжних контрпозицій і не будуть їх викривлювати (прискорюючи утворення та розширення диференціалів платіжних позицій) шляхом усунення безконтрольної поведінки глобальної ліквідності. Гнучке коректування динаміки останньої привнеситиме певні збурення, однак вони не матимуть системного характеру і не призводитимуть до появи системних криз із глобальною інтерференцією.

Другий варіант пов'язується з доволі відчутними відмінностями у сфері протікання глобальних макрофінансових процесів у результаті появи проблеми резервних активів. Найбільш суттєвим питанням тут буде критерій визначення валютної структури резервних активів. Він може базуватись на двосторонніх зв'язках або відповідно до питомої ваги центру емісії резервних активів у глобальній економіці. При цьому питома вага буде певним ковзним середнім значенням між часткою ВВП, експорту та фінансового сектору в глобальних еквівалентах. У цьому разі припускається, що учасники валютних союзів схильні до ендогенного підтримання монетарної стабільності, тому орієнтуються саме на диверсифікацію резервів.

У таких умовах наслідки для глобальної ліквідності будуть приблизно подібними, як у першому випадку. Відмінність полягатиме у тому, що корекція глобальної грошової пропозиції та коливання глобальних процентних ставок будуть враховувати не тільки чисте коливання валютних курсів, а також те, що в окремих випадках відбуватиметься швидша корекція, а в інших – більш повільна, що обумовлюється інтервенціями центробанку. Водночас така затримка суттєво обмежуватиметься в часі, оскільки за наявності обмеженої кількості конкуруючих резервних активів можливості запобігати рівноважній поведінці валютних курсів будуть дуже нетривалими. Завдяки цьому відхилення тренда глобальної ліквідності від такого, що ув'язував би його зі стабільною ситуацією у сфері глобальної інфляції та у сфері поведінки цін на активи, у кожен з боків також не буде суттєвим. Єдина проблема – це прогресування значення глобалізаційно зумовленої дезінфляції. Це може спровокувати певні сплес-

ки ліквідності фінансових ринків та цін на первинні ресурси у випадку відхилення глобальної ліквідності у бік зростання, а в разі відхилення у бік зниження – падіння цін на активи та первинні ресурси. Саме тому принципово важливим є вчасна корекція процентних ставок усіма учасниками.

Щодо загальної курсової стабільності, то деякі втрати у сфері контролю за глобальною ліквідністю тут компенсуються набуттям більш стабільної поведінки валютних курсів, оскільки вони частково коректуються. Водночас така картина не може розглядатись як краща альтернатива порівняно з першим випадком, оскільки більш стабільні курси можуть іти врозрід з трендом процентних ставок, який би був прийнятний з точки зору контролю за глобальним сукупним попитом. Щодо коливань «долар-євро», то в рамках цього варіанта не простежуватиметься більш суттєвих відмінностей порівняно з випадком повністю плаваючих курсів, оскільки резервні активи диверсифікуються на рівні принципу. Отже, це виключатиме виникнення тих диверсифікаційних рішень, які ґрунтуються на міркуваннях збереження вартості резервів чи зниження їх ризику в контексті тої чи іншої тенденції у сфері глобальних дисбалансів. Завдяки цьому, така система так само забезпечує прийнятну ситуацію щодо усунення асиметричних можливостей використання статусу резервної валюти і тим самим запобігає порушенням корекції платіжних балансів та розширенню диференціалів платіжних контрпозицій.

Третій варіант, відрізняючись від попереднього зміщенням у формуванні резервних активів у бік головної ключової валюти відповідно до ідентифікації з валютним блоком, є кроком уперед порівняно з теперішнім глобальним монетарним режимом, однак зберігає його проблемних моментів. Так, зміщення у бік головних валют у структурі резервних активів окремих валютних союзів передбачає ситуацію, коли тенденції у сфері глобальної ліквідності опиняються під дією двох факторів. З одного боку, збереження принципу плавання курсів дає змогу проводити корекцію платіжних дисбалансів та запобігати досягненню ними масштабів, які викликають сумніви у їх стабільності і рівноважності. З іншого боку, у випадку затримки з корекцією, пов'язаною з втручанням центробанків, вірогідність розширення диференціалів платіжних контрпозицій є високою. Ця проблема впливає з дезінфляційних процесів, пов'язаних з глобалізацією. За таких обставин, наскільки довго триватиме підтримання зовнішніх дисбалансів через попит на резервні активи, набагато більшою мірою залежить від фінансової системи. Можна припустити, що в умовах обмеженого набору гравців на глобальному монетарному полі системні можливості гнучких валютних курсів будуть використані більш агресивно, тому довгострокові спотворення в поведінці глобальної ліквідності будуть обмежені корегуваннями курсів. У короткостроковому періоді такі спотворення будуть можливі. Саме завдяки цьому з'являтимуться передумови для відхилення глобальних процентних ставок від фундаментально рівноважних. У випадку високоеластичної реакції на це з боку цін на активи та вартості первинних ресурсів можлива швидша реакція з боку центробанків, оскільки їх обмежена кількість буде набагато більше прив'язана до внутрішніх пріоритетів, послаблюючи передумови для формування зовнішніх ефектів.

Перевага шляху реформування глобальних монетарних взаємин на основі виникнення валютних союзів має ряд переваг з точки зору світового порядку. Такий порядок буде продовженням ринкового процесу і ґрунтуватиметься на добровільній самоорганізації, усуваючи проблему легітимності примусу в міжнародній політиці. Взаємодія між валютними союзами допускатиме широкий набір підходів до корекції фундаментальної нерівноваги. За обмеженого набору учасників глобальних монетарних взаємин розподіл втрат і вигод від зовнішніх ефектів односторонньої політики одного з них не потребуватиме значних трансакційних витрат, що ускладнюватимуть переговори щодо імпліцитної координації чи формалізації погоджених дій. І саме головне, ця модель порядку більшою мірою співвідноситься із макрофінансовою логікою політики у відкритій економіці. Завдяки цьому автоматичні механізми корекції макроекономічного курсу вписуватимуться в контекст системних обмежень, встановлення яких є складовою принципів макрополітики у відкритій економіці. З огляду на кризові процеси в ЄВС формування глобально значимих валютних союзів гальмуватиметься. Це спонукатиме до того, що утворення монетарних агломерацій у світі існуватиме за принципом неформальної фіксації курсів щодо обраної валюти прив'язки. Виникнення подібної моделі коріниться в існуючих глобальних монетарних взаєминах. Природно, що ця модель буде більш хитка, оскільки матиме забагато варіантів дискреції у сфері монетарного вибору, які уможливлуватимуть асиметричні односторонні дії. Тому посилення руху у бік інтеграції глобального торговельного регулювання із принципами функціонування міжнародної валютної системи буде резонним способом заповнити прогалину в механізмах обмеження некооперативної поведінки окремих країн.

РОЗДІЛ VIII

НАДНАЦІОНАЛЬНІ ІНСТРУМЕНТИ РЕГУЛЮВАННЯ СВІТОВОЇ ЕКОНОМІКИ

8.1. Глобальне управління в контексті формування світового економічного порядку

Світова спільнота протягом останніх декількох десятиліть почала усвідомлювати неконтрольованість та непрогнозованість розвитку глобалізаційних процесів. Розмивання державного суверенітету на фоні зростання ролі інтеграційних союзів і міжнародних організацій, посилення економічного й технологічного потенціалу транснаціональних мереж на тлі виникнення проблем контролю за їх діяльністю, делегування окремих управлінських повноважень національних держав регіональним і світовим інституціям, яке супроводжується посиленням сепаратистських тенденцій в низці країн та регіональних міжнародних організацій, вказує на застарілість організаційного та регулятивного потенціалу і необхідність формування адекватного інституційного базису, який би відповідав сучасним умовам нового економічного порядку.

Держава як управлінська підсистема зіткнулася з принципово новою парадигмою: уряд дедалі більшою мірою втрачає можливість незалежно й ефективно використовувати такі традиційні важелі макроекономічного регулювання, як імпортні бар'єри та експортні субсидії, курс національної валюти і ставка рефінансування центрального банку. Інтернаціоналізуються навіть такі традиційно «внутрішні» сфери державного регулювання, як оподаткування, соціальна політика, трудове законодавство, освіта, професійна підготовка кадрів тощо. У таких умовах національні держави втрачають можливість ефективно регулювати власну економічну систему. Вперше в історії уряд втрачає здатність здійснювати на власній території повний контроль над економікою та іншими сферами суспільного життя.

Проблеми глобального управління особливо загострилися під час світової фінансової кризи 2008 р. Було виявлено, що жодна група суб'єктів глобального менеджменту, яка діяла б самотужки, не може ефективно мінімізувати глобальні ризики, які є одночасним викликом для лідерів у сфері бізнесу та політиків будь-якої країни. Фінансова криза актуалізувала необхідність політичних дій, які враховують глобальну природу кризи. Вона виявила обмежені можливості існуючої фінансової системи, показала неадекватність систем «раннього оповіщення» і недостатній рівень координації між політиками та іншими суб'єктами фінансово-економічних відносин.

Уперше у 2009 р. експерти та члени Мережі глобальних ризиків (Global Risk Network) визначили джерелом ризику відсутність або брак ефективного управління глобальними процесами, зокрема такими, як фінансова стабільність, торгівля, кліматичні зміни, вода та безпека⁴⁶⁵. У 2012 р. на Всесвітньому економічному форумі в Давосі до зазначених вище глобальних ризиків додали хронічні бюджетні дисбаланси, екстремальні коливання цін на енергоресурси і продовольство, збільшення викидів парникових газів, кібератаки, продовольчу кризу^{466 467}.

Нині стало зрозумілим, що глобальне управління є основою усунення геополітичних, економічних та екологічних ризиків і забезпечення стійкого розвитку. Термін «глобальне управління» ввели В. Брандт та його колеги з Комісії з глобального управління, яка була створена 1992 р. за сприяння ООН та об'єднувала двадцять вісім індивідуальних представників з різних країн⁴⁶⁸.

У науковій літературі поняття «глобальне управління» асоціюється переважно з процесом міждержавного координування політичних дій, реалізацією владних повноважень міжнародними інституціями та контролем за фінансовими потоками у глобальному економічному просторі. А. Поручник і Ю. Гайдай справедливо розглядають глобальне управління як «процес спільного керування світоустроєм на основі створення загальноприйнятої ієрархічно впорядкованої глобальної інституційної системи, що базується на принципах відкритості та комплексності, і залежно від організаційно-функціональних компетенцій її ключових суб'єктів всебічно враховує відображення й реалізацію їх стратегічних інтересів, репрезентацію права на ухвалення міжнародних рішень та гарантує безпеку їх взаємного співіснування у глобальному просторі»⁴⁶⁹.

В українській та російській літературі більш загальнозживаним у дослідженнях глобального управління є термін «глобальне регулювання». Він вживається в сенсі регулювання міжнародних процесів незалежно від того, скільки «центрів сили» існує у світі. При цьому йдеться, як правило, про прийняття стратегічних рішень спільними зусиллями всієї світової спільноти.

Варто зазначити існування різних поглядів на визначення суті глобального управління. Його визначення можуть зосереджуватися як на вирішенні спорадичних локальних проблем економічного розвитку, так і на всеохоплюючому контролі міжнародних відносин, який здійснювався б через глобальний уряд. Систематизація визначень, що опубліковані в українській та зарубіжній літературі, дає змогу виокремити шість рівнів глобального управління (рис. 8.1).

⁴⁶⁵ Грицяк І. Глобальне врядування: теоретико-практичні аспекти [Електроний ресурс] / І. А. Грицяк. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/znpndidps/2011_1/Zmist_2011_1/Grytsyak_I.pdf

⁴⁶⁶ Основні тренди глобального розвитку: ризики та нові можливості для України. Аналітична записка відділу глобалістики та безпекових стратегій [Електроний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/701/>

⁴⁶⁷ Global Risks 2012. Seventh Edition. An Initiative of the Risk Response Network. – World Economic Forum, 2012 [Електроний ресурс]. – Режим доступу: www.weforum.org

⁴⁶⁸ Поручник А. Формування інституційних передумов системи глобального управління [Електроний ресурс] / А. Поручник, Ю. Гайдай. – Режим доступу: <http://ir.kneu.kiev.ua:8080/handle/2010/124>

⁴⁶⁹ Там само.

Рис. 8.1. Рівні глобального управління*

Примітка. Складено авторами.

Зазначимо, що головне місце у глобальній інституційній системі з адекватним функціональним розподілом професійних і організаційних компетенцій має належати таким суб'єктам глобального управління (СГУ)⁴⁷⁰:

- міжнародним організаціям (ООН, МВФ, СБ, СОТ та інші);
- «неформальним центрам сили» («Велика вісімка», різноманітні бізнес-форуми на кшталт Давоського, Римський клуб тощо);
- країнам-лідерам регіонального економічного розвитку (США і Канада у Північній Америці, Японія і Китай в Азійському регіоні, ЄС-15 у Європі);
- державам або їх представницьким органам у міжнародних урядових і неурядових організаціях;
- мережевим структурам глобального типу (ТНК, глобальні фінансові мережі, професійні та бізнес-асоціації);
- регіонам як економічно автономним осередкам формування конкурентних переваг країн і водночас міждержавні з'єднувальні ланки та функціональні центри виробничої активності;
- глобальним містам як центрам локальної активності (ділової, наукової, фінансової, інноваційної тощо);
- центрам генерування знань (університети, інноваційні кластери, технопарки, технополіси, венчурні компанії тощо);

⁴⁷⁰ Поручник А. Формування інституційних передумов системи глобального управління [Електроний ресурс] / А. Поручник, Ю. Гайдай. – Режим доступу : <http://ir.kneu.kiev.ua:8080/handle/2010/124>

- інститутам громадянського суспільства на всіх рівнях, військового стримування та запобігання розвитку військових конфліктів, захисту навколишнього середовища;
- глобальним засобам масової інформації (глобальні інформаційні мережі, міжнародні інформаційні агенції, бюро аналізу та узагальнення інформації тощо).

У сфері глобального управління важливим є інструментарій, за допомогою якого регулюються відносини між його суб'єктами. Так, представники Німецької школи менеджменту виокремлюють три головні механізми глобального управління: багатосторонню гармонізацію, односторонній примус та взаємну дифузію (табл. 8.1).

Таблиця 8.1

Три механізми глобального управління⁴⁷¹

	Гармонізація	Примус	Дифузія
Спосіб дії	Кооперація і прийняття рішень на багатосторонній основі	Односторонні домовленості (економічні і політичні)	Децентралізована імітація (переконання / вивчення)
Рівень зобов'язань	Середній–Високий	Високий	Низький
Головні мотивації національних суб'єктів законодавчої влади	– Цільові транскордонні проблеми; – Уникнення торговельних диспропорцій.	– Приєднання до міжнародних організацій і угод; – Отримання фінансової і технічної допомоги.	– Пошук рішень національних проблем; – Зменшення невизначеності; – Подолання негативного впливу з боку ін. держав; – Отримання зовнішньої і внутрішньої легітимності.
Основні рушійні сили	Інтерес	Сила	Знання

Гармонізація є свідомою модифікацією політики суб'єктів глобального управління, яку вони здійснюють, виконуючи зобов'язання у формі узгодженої кооперації. Як правило, учасники поєднують кооперативні зусилля для вирішення глобальних, міжрегіональних чи транскордонних проблем, оскільки інші раціональні шляхи їх вирішення чи вичерпані, чи недоступні. Їх мотивацією виступає взаємне зацікавлення у подальшому зростанні економічної вигоди, а характер зобов'язань залежатиме не тільки від масштабів проблеми, а й від рівня формалізації взаємних зв'язків.

Механізм примусу застосовується в тому разі, коли окремі СГУ використовують асиметрію сили у міжнародних відносинах з метою нав'язування волі іншим суб'єктам глобального співтовариства. Рівень зобов'язань СГУ, щодо яких застосовується примус, залишається доволі високим, оскільки вони самостійно приймають рішення щодо можливих поступок.

Під дифузією розуміють результат процесу, в якому ноу-хау поширюється серед учасників соціальної системи. Перевагою використання механізму дифузії є той факт, що СГУ, маючи вільний доступ до необхідної інформації про апробацію політичного ноу-хау попередниками, можуть з меншими видатками використати практичні результати у розробці власних стратегій або програм розвитку. Відмітимо, що дифузія

⁴⁷¹ Лук'яненко Д. Стратегії глобального управління [Електронний ресурс] / Д. Лук'яненко, Т. Кальченко. – К., 2009. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Mep/2009_8_9/08-3612/2_Lukyanyenko_Kalchenko.pdf

має децентралізовану природу і не передбачає наявності чітких і формалізованих контрактних зобов'язань щодо інших учасників процесу глобального управління.

У сучасній парадигмі розвитку глобального управління сформувалися кілька концепцій імовірної організації глобального регулювання, які передбачають або утворення нових інститутів, або еволюцію і трансформацію функцій вже наявних. Виокремлюють два потенційні варіанти вдосконалення інституційної архітектури світу: 1) ініціативу перехоплює один з учасників системи; 2) створюється новий наднаціональний інститут глобального регулювання – певний світовий центр з прийняття стратегічних рішень (його найчастіше називають глобальним урядом)⁴⁷². У цьому контексті важливою є проблема розпливчастості границь між міжнародним співробітництвом суверенних держав і самостійною наднаціональною роллю міжнародних організацій.

У зарубіжній та вітчизняній літературі неодноразово робилися спроби обґрунтувати доцільність створення глобального уряду, визначити його структуру та функції. Прихильники мондіалізму схилились до думки, що глобальний уряд мають формувати представники країн-гегемонів. Проте Б. Гаврилишин виразив упевненість у тому, що через кілька десятиліть шляхи руху різних частин людства зближаться, оскільки жодна група людей не зможе самостійно «приватизувати планету» і всі народи будуть змушені пристосовуватись до правил гуртожитку, якими й керуватимуться в умовах «єдиного світового порядку й загальної долі»⁴⁷³.

Підтримуючи гіпотезу Б. Гаврилишина, вважаємо, що глобальний уряд має бути сформований на основі паритетного представництва міжнародних організацій, через які буде реалізовуватися механізм глобального управління. Як влучно зазначали представники вітчизняної економічної думки, традиційна «однопверхова» міжнародна система регулювання відходить у минуле. Їй на зміну приходить нова багаторівнева глобальна система регулювання, де, доповнюючи одна одну, взаємодіють національні держави, міжнародні урядові і неурядові організації, транснаціональні корпорації та навіть міжнародні засоби масової інформації, які стають дедалі впливовішою політичною силою не тільки в національному, а й у світовому масштабі⁴⁷⁴.

У контексті розглянутих вище механізмів глобального менеджменту, бачення взаємозв'язків між суб'єктами світових управлінських процесів можна представити схематично (рис. 8.2).

Ракурси, під кутом зору яких доцільно аналізувати взаємодію СГУ, є різними. Кожен з них дає змогу виявляти певні ризики і напрямки регулювання. Зокрема, Д. Лук'яненко та Т. Кальченко з огляду на можливу комбінацію полюсів влади розглядають інституційний устрій у формі уніполярної, бі-, три- та поліполярної систем.

До можливих сценаріїв уніполярного світу можна віднести такі варіанти інституційної архітектури майбутнього, як: концепція країни-гегемона; концепція глобаль-

⁴⁷² Лук'яненко Д. Стратегії глобального управління [Електронний ресурс] / Д. Лук'яненко, Т. Кальченко. – К., 2009. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Mep/2009_8_9/08-3612/2_Lukyanyenko_Kalchenko.pdf

⁴⁷³ Гаврилишин Б. Дороговкази в майбутнє. До ефективних суспільств. Доповідь Римському клубові. – К. : Основи, 1993. – 238 с.

⁴⁷⁴ Лук'яненко Д. Стратегії глобального управління [Електронний ресурс] / Д. Лук'яненко, Т. Кальченко. – К., 2009. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Mep/2009_8_9/08-3612/2_Lukyanyenko_Kalchenko.pdf

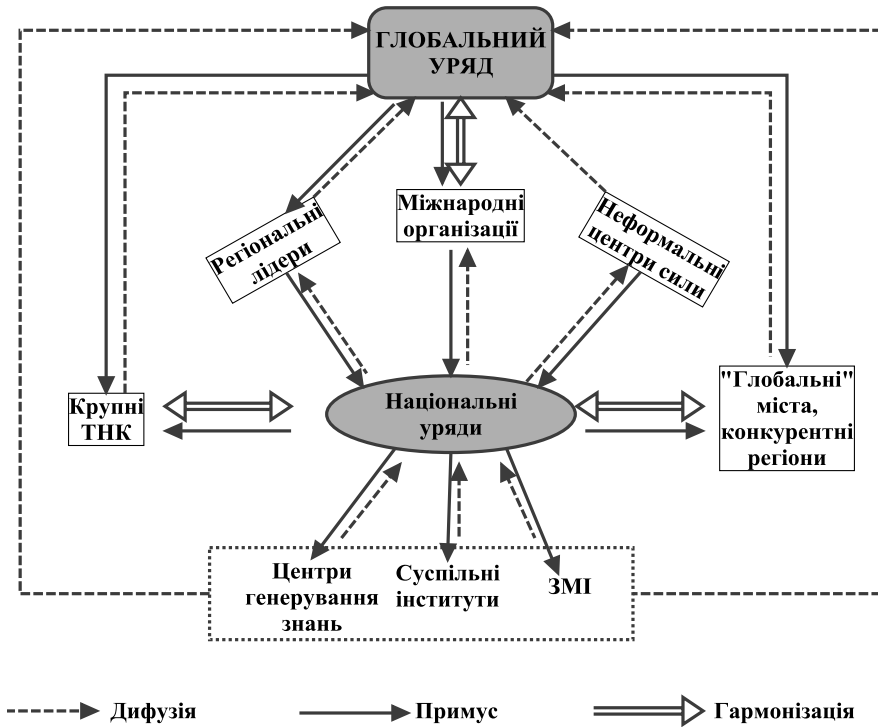

Рис. 8.2. Взаємозв'язки між суб'єктами глобального управління¹

Примітка 1: складено авторами

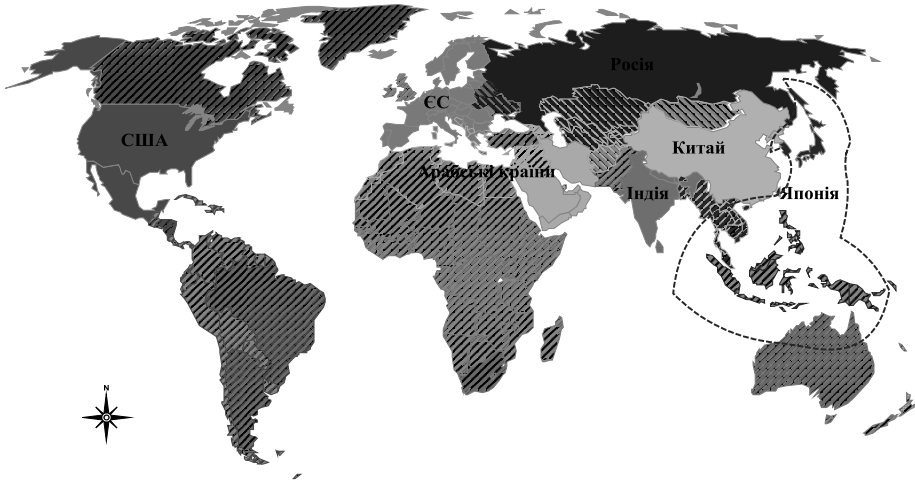
ного уряду; концепція антитерористичного уряду. Головною ідеєю концепції країни-гегемона є поняття «держави-стабілізатора», яка відповідає за реалізацію правил ліберального світогосподарського режиму за допомогою використання інструментів війн «нового покоління». Концепція глобального і антитерористичного уряду передбачає піднесення інституту держави до статусу світового уряду, тобто розширену модель національної держави, керівництво якої вирішує поточні внутрішньополітичні питання, однак уже не на національному, а на глобальному рівні⁴⁷⁵.

Бі/триполярна система передбачає наявність кількох управлінських полюсів (наприклад, «Тріада»: США-ЄС-Японія), які в результаті консенсусу приймають узгоджені рішення, виконання яких є обов'язковим для решти учасників міжнародних відносин. Теорія бі- чи триполярного світу охоплює такі можливі напрями інституційного забезпечення глобальних трансформацій як коаліції держав та коаліції регіональних інтеграційних утворень.

Протягом останніх 20-ти років геополітична карта світу кардинально помінялась. На зміну біполярній системі «ринок-соціалізм» прийшла так звана «Тріада», яка трансформувалась у велику шахівницю із 7–8-ма провідними гравцями (рис. 8.3).

⁴⁷⁵ Лук'яненко Д. Стратегії глобального управління [Електронний ресурс] / Д. Лук'яненко, Т. Кальченко. – К., 2009. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Mep/2009_8_9/08-3612/2_Lukyanyenko_Kalchenko.pdf

Рис. 8.3. Розподіл впливу провідних гравців на сучасній геополітичній карті світу

Джерело: сформовано авторами

Все більш очевидно можна говорити про протистояння цивілізацій за Хантінгтоном (який виокремлював західну, православно-слов'янську, китайську, японську, мусульманську, індуїстську, латиноамериканську та африканську цивілізації).

Якщо говорити про 8 найбільш населених країн світу на сьогоднішній день, то всі вони належать до восьми різних цивілізацій. Якщо ж розглянути 7 найбільш економічно розвинених країн, то вони належать до п'яти різних цивілізацій. Якщо говорити про нову світову політику, що утворюється, можна сказати, що на локальному рівні – це політика етнічності, а в глобальному плані – це політика цивілізацій. І вперше за світову історію глобальна політика – є справді багатоцивілізаційною. В цьому новому світі, відносини між країнами-представниками різних цивілізацій часто будуть складними, а в певні моменти навіть і антагоністичними⁴⁷⁶. Балкани, Кавказ, Центральна Азія, Південна Азія, Південно-східна Азія, Близький Схід, Африка – всі ці «гарячі точки» перманентно виникають на стику цивілізацій.

Поліполярна система передбачає широке багатостороннє співробітництво і багатовекторність розвитку. Вагомим аргументом на користь утворення поліполярного світу є неможливість недооцінки потенціалу окремих держав, зокрема Китаю, країн Близького Сходу, Індії тощо.

Потенційним ризиком формування поліполярної системи є розвиток за так званим сценарієм апартеїду. Зростання деструктивних зв'язків між провідними країнами світу посилюватимуться у майбутньому завдяки загостренню конкурентної боротьби у сфері інтелектуальних знань і високих технологій, які впроваджуватимуться у виробничий процес та призведуть до формування нової організаційної системи, оновленої енергетичної системи, інформаційної інфраструктури, телекомунікаційних послуг тощо. Такі

⁴⁷⁶ Виступ Семюела Хантінгтона на круглому столі в Національному інституті стратегічних досліджень [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://xyz.org.ua/strategy/hunt_world.html

тенденції глобального розвитку можуть стати причиною послаблення економічних і соціальних зв'язків між країнами, а також до зростання бідності, руйнування інфраструктури й виникнення локальних воєн в інших країнах. В цьому випадку культурна прірва розділятиме світ на «вбудований» і «виключений». Міжнародними економічними процесами керуватиме світовий уряд, утворений країнами «Тріади» чи G-8 за принципом ради директорів і дозволить проводити мінімальний діалог між двома світами.⁴⁷⁷

За альтернативним сценарієм виживання кожна компанія, місто, регіон, організація і громадська спільнота самостійно піклуватимуться про власний соціальний захист і економічний добробут. У світі домінуватиме філософія ринкової економіки, де кожен суб'єкт піклується про власне самовиживання за рахунок поразки іншого. Зростання конкурентної боротьби і постійна «технологічна гонитва» призведе до загрозливої форми нестабільності у глобальному середовищі. У даній ситуації муніципальна влада – єдиний продуцент стабільного економічного розвитку та нарощення конкурентоспроможності компанії на локальному рівні.⁴⁷⁸

Дещо утопічний сценарій глобальної інтеграції передбачає побудову світового устрою на основі таких цінностей, як: суспільні блага, людська солідарність, справедливий розподіл благ, соціальна й екологічна підзвітність, діалог цивілізацій, повага та дотримання людських прав, культурна толерантність, які поступово сприятимуть подоланню нерівностей глобального соціально-економічного та технологічного розвитку. Глобальні проблеми є настільки масштабними та небезпечними, що єдиним можливим шляхом їх розв'язання є кооперація зусиль з метою формування адекватної стратегії глобального розвитку і відповідних регулятивних механізмів у межах ефективного «глобального уряду». Вільний ринок буде замінений соціально і екологічно орієнтованими економічними системами. Синтез нау-хау, експертних оцінок і локальних рішень урядів і регіонів по всьому світі, їх імплементація через плюралістичні форми економічних, технологічних і соціальних проєктів розвитку стануть найбільш вживаним і дієвим механізмом.

Ще інший сценарій ГАТТ/СОТ («Gattist») передбачає трансформацію світової економіки в інтегрований ринок товарів, послуг, капіталу і робочої сили, який спричинить фундаментальну перебудову банківської, страхової, монетарної та фіскальної систем, зміни у сільському господарстві та механізмах соціального захисту. Така система базуватиметься на міцному антимонопольному законодавстві і відповідних інституціях регулювання та контролю.

За сценарієм регіоналізованої глобальної системи процеси й інституції світової економіки залежатимуть від двох рівнів кооперативної інтеграції: перший передбачає економічне співробітництво регіональних (міжконтинентальних) міждержавних організацій, таких як ЄС, НАФТА, МЕРКОСУР, АСЕАН на дво- та багатосторонній основі; другий – є формою загальнопланетарного уряду, який базується на спільних діях всіх регіональних інтеграційних угруповань⁴⁷⁹.

⁴⁷⁷ Поручник А. Формування інституційних передумов системи глобального управління [Електронний ресурс] / А. Поручник, Ю. Гайдай. – Режим доступу : <http://ir.kneu.kiev.ua:8080/handle/2010/124>

⁴⁷⁸ Там само

⁴⁷⁹ Там само.

Таким чином, вагомою перешкодою на шляху створення системи глобального управління є відсутність єдиного бачення та усвідомлення лідерами країн майбутнього вектора її розвитку, методів та інструментів досягнення поставлених перед нею цілей, а також різного характеру походження головних суб'єктів глобального економічного розвитку. Сучасні концепції глобального управління передбачають або утворення нових міжнародних інституцій (організацій), або еволюцію і трансформацію функцій у вже наявних. Незважаючи на такий плюралізм поглядів, незаперечним є той факт, що глобальні проблеми потребують глобального управління. На нашу думку, ядро глобального уряду має формуватися із представників основних регіональних інтеграційних угруповань:

- ЄС, СНД, АСЕАН+3, СААРК, Ліга арабських держав – для країн Євразії;
- НАФТА, КАРИКОМ, МЕРКОСУР, Андське співтовариство – для Америки;
- ЕКОВАС, КОМЕСА, ЕКОЦАС – для країн Африки;
- Форум тихоокеанських островів – для Австралії та Океанії.

Окрім «міністерство» глобального уряду має формуватися із представників провідних транснаціональних корпорацій світу. Варто розробити індекс економічної потужності компаній (загальносвітовий аналог індексів Доу-Джонса, Насдак, ДАКС).

Глобальний уряд мають представляти не лише «сильні світу цього». З метою ефективного вирішення проблем країн третього світу в глобальному уряді чільне місце необхідно відвести делегатам таких міжнародних організацій, як ЮНКТАД, ОЕСР, МФК, ЮНІСЕФ, ВООЗ тощо.

Рішення глобального уряду мають бути обов'язковими до виконання національними урядами. Запропонована структура дасть змогу досягнути принципів ефективності та збалансованості інтересів різних категорій суб'єктів світового процесу господарювання.

8.2. Наднаціональне регулювання діяльності ТНК: орієнтація на оновлення глобального менеджменту майбутнього світоустрою

Упродовж ХХ ст. домінуючими формами міжнародної монополізації капіталу були транснаціональна та регіональна. Така тенденція призвела до перетворення найпотужніших монополій США, Канади, західноєвропейських країн та Японії у транснаціональні бізнес-структури із зростаючою концентрацією у їх руках світової ресурсної бази та галузевого виробництва. ТНК спромоглися диверсифікувати свою діяльність через динамічне проникнення в інші галузі, територіальну експансію монополістичних структур на інтернаціональному рівні. Основою цих процесів були вивіз капіталу, формування «симбіозних» форм взаємодії крупного та малого бізнесу, становлення в економіках провідних країн світу крупних державно-монополістичних комплексів з відповідною інституційною системою їх регулювання⁴⁸⁰.

⁴⁸⁰ Столярчук Я. Новітні тенденції міжнародної монополізації капіталу / Столярчук Я. // Міжнародна економічна політика – 2008. – № 8–9. – С. 107.

В міру посилення позицій найбільших транснаціональних компаній у світовій економічній системі актуальним є питання взаємовідносин транснаціональних структур з окремими національними державами і, перш за все, економічними системами країн, що розвиваються.⁴⁸¹ Беручи до уваги той факт, що ТНК є формою економічних зв'язків між країною базування та приймаючою країною, вони взаємодіють на національному та інтернаціональному рівнях у форматі своїх інтересів та стратегії збагачення. Унаслідок цього виникає необхідність дослідження відносин, протиріч та конфліктів, які виникають між сторонами такої взаємодії, а також поле регулювання їх діяльності на наднаціональному рівні та пошук нових важелів макроекономічного регулювання в системі нових регулюючих центрів світової економіки.

Проблему регулювання діяльності ТНК в площині сучасних імперативів світової економіки досліджують зарубіжні та вітчизняні вчені. Серед них К. Мерфі, А. Неклесса, Н. Вафіна, І. Казаков, Т. Кальченко, Д. Лук'яненко, Л. Руденко, О.Тітова, Я. Шабліна, М. Шимаї, С. Якубовський. У їхніх працях переважна увага приділяється функціонуванню компаній в умовах, що є в певних національних економіках. Натомість недостатньо дослідженими є аспекти, пов'язані з теоретичними та прикладними основами розробки механізмів регулювання господарської діяльності ТНК на рівні наднаціональних інститутів у сучасних умовах.

Термін «транснаціональна корпорація» (transnational corporation) запропонував К. Бартлетт для означення взаємопов'язаних певними ознаками, але територіально некомпактно розміщених ресурсів і можливостей. В умовах глобалізації ТНК розвинулись у складну організаційну форму міжнародного бізнесу, який є науково-виробничим, фінансовим і торговельним комплексом з єдиним центром прийняття рішень у країні базування. Економічний зміст ТНК розкривається системою економічних теорій, які пояснюють їх функціонування, зокрема теорія міжнародного поділу праці Е. Гекшера і Б. Оліна, технологічна концепція Д. Гелбрейта, теорія монополістичних переваг С. Хаймера і Ч. Кіндлебергера та ідея максимізації функції доходу Р. Коуза і Р. Вернона. Теорія монополістичних переваг поряд з масштабним, високотехнологічним виробництвом дочірніх підприємств ТНК робила ставку на великі інвестиційні можливості – ПІІ. Відповідно до визначення UNCTAD, ПІІ – це інвестиції, спрямовані на розвиток підприємства, що діє в зарубіжній щодо інвестора країні. Таким чином, відбувається процес поширення економічного впливу однієї держави за межами своїх адміністративно-територіальних кордонів шляхом формування і розвитку міжнародної інвестиційної експансії ТНК, що в ній базується.⁴⁸²

Вже на першому етапі діяльності ТНК виникла потреба в координації їх дій у системі «транснаціональні корпорації – країни-реципієнти». Процес створення єдиного міжнародного стандарту у взаємовідносинах цього формату розпочався у 20-ті рр. ХХ ст., проте ні міжнародні конвенції (Ліга Націй, 1929 р.), ні Кодифікації міжнародного права

⁴⁸¹ Kojima K. Macroeconomics versus international business approach to direct foreign investment / K. Kojima // Hitotsubashi journal of Economics. – 1982. – V. 23. – № 1. – P. 19.

⁴⁸² Ху Цзунь Жун. Теоретические основы экономической транснационализации / Ху Цзунь Жун // Журнал международного права и международных отношений. – 2009. – № 3. – С. 1–10.

(1930 р.) не вдалося унормувати ці стосунки. Гострим дискусіям з боку США, Великобританії та ін. розвинутих держав були піддані положення Хартії міжнародної торгової організації (1948 р.) щодо права приймаючих країн здійснювати на своїй території контроль за діяльністю філій ТНК. Це положення, а також відсутність гарантій від експропріації були перешкодою до ратифікації документа. Невдалими виявилися намагання представників Андської групи (Болівія, Чилі, Колумбія, Еквадор, Перу, Венесуела) у 1970 р., 1973 р., 1986 р., 1991 р. прийняти Кодекс з регулювання іноземних інвестицій в регіоні. В результаті цього, приплив інвестицій у країни Андської групи знизився.

З кінця 60-х і до поч. 90-х рр. XX ст. особливу зацікавленість у створенні наднаціональних механізмів у регулюванні діяльності ТНК мали країни, що розвиваються. Незважаючи на те, що промислово розвинуті країни керувалися своїми інтересами та мали інший погляд на цю проблему, з ініціативи країн, що розвиваються, на 57-ій сесії ЕКОСОС (1974 р.) у рамках ООН були створені такі інституції:

- Центр ООН з транснаціональних корпорацій;
- Відділ міжнародних інвестицій, транснаціональних корпорацій і технологій UNCTAD;
- Комісія з міжнародних інвестицій і транснаціональних корпорацій та ін.

Комісія ООН з транснаціональних корпорацій у 1975 р. поставила за мету – розробити проект Кодексу поведінки ТНК. Він мав складатися з двох частин: у першій – діяльність ТНК, у другій – взаємовідносини ТНК з приймаючими країнами. Проте серйозні розбіжності між учасниками процесу як у питаннях про сутність та призначення Кодексу, так і в його відповідності міжнародному праву, а також зміна співвідношення сил у світі на початку 90-их рр. (лібералізація міжнародної політики у сфері інвестицій, зовнішньої торгівлі та інформаційних технологій, створення єдиного ринку ЄС, включення в процес інвестування нових індустріальних країн та постсоціалістичних держав, усунення перепон на шляху руху капіталу в країни об'єднань АТЕС та НАФТА) знизили зацікавленість до нього з боку промислово розвинутих країн, і він залишився проектом.

Результативною виявилась політика ОЕСР з регулювання діяльності ТНК. Розроблена Комітетом з міжнародних інвестицій і транснаціональних корпорацій ОЕСР під керівництвом США Угода про ТНК відображала узгоджені позиції з широкого спектру питань, зокрема усунення перепон на шляху вільного переміщення ПІІ, пом'якшення режиму регулювання діяльності ТНК та транспарентність дій держави, спрямованих на стимулювання чи стримування припливу закордонних інвестицій, сприяла її підписанню 21 червня 1976 р. Саме вона сформувала й уніфікувала сучасну систему міжнародних стандартів у регулюванні взаємовідносин у рамках ТНК – країни-реципієнти. Угода містить такі інструменти взаємодії і кооперації в галузі ПІІ та діяльності ТНК: національний режим, положення про стимули і перепони у сфері міжнародних інвестицій, рішення про суперечливі вимоги і директиви поведінки ТНК. В Угоді передбачено обов'язки ТНК щодо приймаючих країн за 6 напрямками: загальна політика, надання інформації, конкуренція, фінанси та податки, наука і технології, екологія. Для вирішення спірних питань в ОЕСР було створено Комітет з

міжнародних інвестицій і ТНК (1975 р.). Нормативні документи, які регламентують наддержавне регулювання діяльності ТНК постійно корегуються. Намагання країн-експортерів захистити свій капітал від експропріації, війни, неконвертованості національної валюти країни-реципієнта стали поштовхом до створення системи захисту ПІІ – страхування. Такі органи були створені у Японії (1956 р.), Німеччині (1959 р.), США (1969 р.), Великобританії (1991 р.). У 1965 р. за підтримки Світового банку створено Міжнародне агентство з гарантій інвестицій (МІГА).

Великі сподівання були покладені на Глобальний договір (2000 р.), розроблений під егідою ООН. Він містить 10 принципів, рекомендованих для СВБ:

1. Бізнес повинен підтримувати та поважати підхід, який передбачає захист міжнародних прав людини у сфері його впливу.
2. Бізнес не повинен бути залученим до порушень міжнародних прав людини.
3. Бізнес має підтримувати свободу асоціації та визнавати права людини на переговорах про умови праці між підприємцями та урядом.
4. Бізнес повинен підтримувати ліквідацію всіх форм примусової праці.
5. Бізнес має підтримувати ліквідацію дитячої праці.
6. Бізнес повинен підтримувати ліквідацію дискримінації щодо працевлаштування та зайнятості.
7. Бізнес має підтримувати обережний підхід щодо захисту навколишнього середовища.
8. Бізнес повинен вживати заходи на підтримку посилення екологічної відповідальності.
9. Бізнес повинен заохочувати розвиток та поширення екологічно безпечних технологій.
10. Бізнес має протистояти усім формам корупції, в т. ч. вимагання та хабарництво.

Проте Глобальний договір ООН не є тим регуляторним інструментом, який міг би впливати на поведінку та діяльність ТНК. Керівні принципи ОЕСР для транснаціональних компаній містять положення для виконання відповідальними компаніями на добровільній основі.⁴⁸³

Щодо десятиліття, яке настає, можна сказати, що досі немає правової або регулятивної системи для управління більш глобальним бізнесом. Правила поведінки, прийняті в міжнародних організаціях, мають рудиментарний характер і розроблялися за інших часів. Глобальні угоди частково регулюють питання зовнішньої торгівлі, але питання екології, захисту інвестицій та інтелектуальної власності загалом не узгоджені⁴⁸⁴. Наявні асиметрії глобальної взаємозалежності і взаємодії транснаціональних корпорацій, країн та регіонів світу (у практичному плані) та глобальна неспроможність ринкового фундаменталізму в теоретичному плані зумовлюють очевидну необхідність оновлення сучасної ринково-регулятивної системи⁴⁸⁵. Нагальна

⁴⁸³ Бичков О. Соціально відповідальна політика підприємства: сутність, зміст та передумови формування / Бичков О. // Формування ринкових відносин в Україні. – 2011. – № 10. – С. 146–149.

⁴⁸⁴ Шимаї М. Виклики для посткризової глобальної системи / Шимаї М. // Економіка України. – 2010. – № 4. – С. 27.

⁴⁸⁵ Лук'яненко Д. Стратегії глобального управління / Лук'яненко Д., Кальченко Т. // Міжнародна економічна політика. – 2008. – № 8–9. – С. 5–41.

необхідність у модифікації нинішніх управлінських концепцій і моделей розвитку глобалізаційних процесів, започаткованих ще Вестфальською системою (1648 р.), зумовлена кардинальними трансформаціями у світовому господарстві останньої чверті ХХ ст. – поч. ХХІ ст. Оновлення контрольно-регулюючих механізмів за діяльністю ТНК провокує посилення економічного й технологічного потенціалу транснаціональних сітьових мереж на тлі виникнення проблем контролю за їх діяльністю⁴⁸⁶.

До основних передумов, що обумовлюють необхідність оновлення інститутів з регулювання глобального бізнесу, належать:

- спекулятивний характер транснаціонального капіталу, який у контексті створених ним таких союзів, як «ТНК – мегаполіс» і «ТНК – ТНБ», становить міжнародну силу, здатну впливати на світовий економічний порядок у власних інтересах, послаблюючи при цьому позиції держав-реципієнтів;
- транснаціональний капітал в умовах лібералізації фінансових ринків та пом'якшення валютного контролю став вільним у своїх діях аж до можливості обвалу фондових ринків (Нью-Йоркський фондовий ринок (1997 р.), падіння економіки та організації боргових криз (Греція, Іспанія, Ірландія, Португалія, 2009–2011 рр.), здійснення диктату національним урядам та реалізації своїх прагнень в обхід державних інтересів;
- зростання масштабів монополізації капіталу призвело до загострення конкурентної боротьби за перерозподіл світової економічної влади та асиметрії економічного та інноваційного розвитку країн;
- випереджаюча динаміка монополізації високотехнологічних галузей глобального виробництва призводить до встановлення виключного права ТНК на володіння, контроль та перерозподіл технологічного, кадрового, інтелектуального світового ресурсу;
- глобальна монополізація капіталу уможливорює вплив ТНК на політичну та економічну ситуацію у світі, а також мілітаризацію національних економік через виконання державних військових замовлень. Як найкрупніші монополії – продуценти військової продукції у період холодної війни – варто виокремити “Lockheed”, “IBM”, “British Aerospace”, “Marconi Systems”, “Hue’s Aircraft”, “Chrysler”, “Ford” та ін.⁴⁸⁷;
- швидка еволюція диверсифікованих фінансових конгломератів (ТНК), які забезпечують комплексний набір фінансових послуг, в т. ч. банківські, роботу з цінними паперами та послуги із страхування, на глобальному рівні зумовила серйозні виклики як для управління в середині спеціалізованих фірм, так і для органів нагляду, що відповідають за регулювання діяльності фірм у середині конгломерату⁴⁸⁸;

⁴⁸⁶ Поручник А. Формування інституційних передумов системи глобального управління / Поручник А., Гайдай Ю. // Міжнародна економічна політика. – 2008. – № 8–9. – С. 42–77.

⁴⁸⁷ Столярчук Я. Новітні тенденції міжнародної монополізації капіталу / Столярчук Я. // Міжнародна економічна політика – 2008. – № 8–9. – С. 104–127.

⁴⁸⁸ Шимаї М. Виклики для посткризової глобальної системи Шимаї М. // Економіка України. – 2010. – № 4. – С. 28.

- політика M&A (mergers and acquisitions – злиття і поглинання) дає змогу ТНК у найкоротший термін вийти на ринок приймаючої країни. Ця стратегія нівелює основні позитивні наслідки залучення ПІІ для приймаючої країни, тому що купівля ТНК місцевої компанії може і не супроводжуватися передачею новітніх технологій, збільшенням робочих місць і зростанням експорту. Механізм трансфертного ціноутворення дає змогу реєструвати прибутки у країнах з низькою ставкою оподаткування, що сприяє відпливу з країни-реципієнта капіталу у вигляді доходу від інвестицій.

Сьогодні ТНК є активними агентами транснаціоналізації світової економіки. У загальному обсязі виробництва обробної промисловості в Австралії, Бельгії, Ірландії, Канаді іноземний капітал контролює понад 33% підприємств, у провідних західно-європейських країнах він становить 21–28%. У США такі підприємства виробляють понад 10% промислової продукції⁴⁸⁹.

У посткризовий період спостерігається нарощення ПІІ у світовому масштабі (табл. 8.2)

Таблиця 8.2

Світові ПІІ та транскордонні M&A, млн. дол. США⁴⁹⁰

Region	Прямі іноземні інвестиції				Транскордонні M&A		
	2009 р.	2010 р.	2011 р.	2012 р.	2009 р.	2010 р.	2011 р.
Розвинуті країни	613436	696418	820008	560718	160785	223726	400929
Країни, що розвиваються	530289	637063	735212	702826	73975	98149	103615
Країни з перехідною економікою	72750	75056	96290	87382	7432	5693	13510
Всього у світі	1197823,7	1309001,3	1524422,2	1223838,1	249732	344029	525881

Як бачимо з табл. 8.2, протягом 2009–2011 рр. інвестиційна діяльність ТНК демонструє тенденцію до зростання ПІІ. Порівняно з 2009 р. світові капіталовкладення зросли на 326598,5 млн. дол. США, що становить майже 28%. Основні інвестори – ТНК – закріпили свої позиції в контексті транснаціоналізації світової економіки. Постійне нарощення масштабів інвестицій дозволило транснаціональному капіталу «вплетися» у господарську тканину розвинутих країн світу (ПІІ зросли на 34% у 2011 р.), країн, що розвиваються (ПІІ зросли на 38% у 2011 р.), країн з перехідною економікою (ПІІ зросли на 32% у 2011 р.). Крім того, активізується інвестування нових індустріальних країн (НІК), розвинутих країн Третього світу. Розширюються глобальне виробництво в країнах з пільговим оподаткуванням та низькі ставки на прибуток – офшорних центрів та податкових гаваней (Панама, Бермудські і Карибські острови та ін.). Постійне нарощення обсягів ПІІ дозволило ТНК посісти особливе місце у світовій економіці, поглибивши асиметрію розвитку в координатах Північ-Південь, перетворившись у становий хребет монополізації капіталу у світогосподарському масштабі та його ударну силу. Є підстави стверджувати, що країни, які розвиваються, були на той час своєрідним «полігоном», на якому монополістич-

⁴⁸⁹ World Investment Report 2009. – UNCTAD. – United Nations. – New York and Geneva, 2009. – P. 314.

⁴⁹⁰ UNCTADSTAT [Електронний ресурс]. Режим доступу : <www.unctadstat.unctad.org/TableViewer/tableView.aspx>

ний капітал здійснював апробацію інтенсивних методів поширення свого впливу у світовому господарстві для того, щоб на рубежі ХХ–ХХІ ст. перейти до реалізації глобальної експансії⁴⁹¹.

Стратегії ТНК включають також спрямування діяльності на отримання ринкової економічної влади, вихід на найбільш привабливі ринки ЄС, АТЕС, НАФТА, покращення своїх конкурентних позицій на нових стратегічних напрямках діяльності, використання НДДКР інших компаній та досягнення синергетичного ефекту. Водночас відбувається переорієнтація стратегій діяльності ТНК на сферу послуг, заволодіння каналами міжнародної передачі технологій, створення нових форм співробітництва, галузева і географічна диверсифікація капіталовкладень, акумуляція кваліфікованих кадрів.

Аналізуючи транскордонні М&А, слід відзначити зростання їх активності, яка спостерігається з 2000 р. Пік укладення таких угод – 2011 р., коли їхня загальна вартість наблизилась до 525 881 млн. дол. США і зросла порівняно з 2000 р. на 16%. Таким чином, можна констатувати про появу глобального ринку компаній і виникнення інтернаціональної виробничої системи. Найвищий рівень укладення угод М&А у 2011 р. припадає на розвинуті країни світу, загальна вартість яких становила 400 929 млн. дол. США, що в чотири рази перевищує їх вартість у країнах, що розвиваються, та у 29,6 разу в країнах з перехідною економікою. Укрупнення бізнесу робить його більш впливовим у світовій економіці, а ТНК олігополістичного типу менше піддаються регулюванню і контролю як зі сторони національних урядів, так і з боку міжнародних економічних і фінансових організацій. Крім того, М&А дає можливість концентрувати в своїх руках економічну владу та впливати на розвиток окремих ринків, їх сегментів, а також економічну політику країн-реципієнтів. Угоди М&А – це встановлення панування іноземних ТНК у певних галузях економіки, централізація і концентрація капіталів у глобальному масштабі для наступного домінування на світових ринках.

Крім того, метакорпорації у глобальному конкурентному середовищі здійснюють не тільки загальні функції з виробництва товарів та надання послуг і специфічні функції великого бізнесу щодо оптимального комбінування мобільних факторів виробництва, а й латентні функції реальної економічної влади в країн. При цьому конкурентоспроможність метакорпорацій та їхнє глобальне лідерство реалізується за умов входження до їхнього складу провідних банків, промислових компаній, інших великих структур⁴⁹². Якщо взяти до уваги, що сьогодні у світі діє майже 82 тис. ТНК з 810 тис. філіалами⁴⁹³, то варто простежити, які вигоди і проблеми для країн базування і приймаючих складає діяльність ТНК та чи ті аргументи є загрозою для країн периферії і світової економіки, які потребують розробки дієвого механізму наднаціонального менеджменту.

Загальновідомим є факт, що країни базування регулюють діяльність ТНК через національне законодавство, а приймаючі – через національні закони про іноземні інвестиції. Аналіз табл. 8.3 дає можливість поряд з позитивними аргументами проаналізувати

⁴⁹¹ Столярчук Я. Новітні тенденції міжнародної монополізації капіталу / Столярчук Я. // Міжнародна економічна політика. – 2008. – № 8–9. – С. 104–127.

⁴⁹² Тітова О. Феномен лідерства глобальних корпорацій / Тітова О. // Ринок цінних паперів України. – 2012. – № 3–4. – С. 57–59.

⁴⁹³ World Investment Report 2009. – UNCTAD. – United Nations. – New York and Geneva, 2009. – P. 314.

Таблиця 8.3

Наслідки діяльності ТНК [Складено автором]

Для країни базування	Для приймаючої країни	Для світової економіки
<i>Позитивні наслідки</i>		
– доступ до ресурсів іноземних держав; – збільшення доходів; – зростання впливу на інші країни; – стирання бар'єрів входження на іноземні ринки; – зменшення забруднення довкілля через перенесення виробництва в інші країни.	– отримання додаткових ресурсів (інвестиції, технології, досвід, кваліфікована праця); – зменшення безробіття; – стимулювання конкуренції; – збільшення податкових надходжень у бюджет; – розвиток інфраструктури; – підвищення життєвого рівня населення.	– стимулювання глобалізації; – активізація всіх компонентів світового господарства.
<i>Негативні наслідки</i>		
– зменшення державного контролю; – ухилення від сплати податків; – відплив інвестицій за межі країни; – зниження рівня зайнятості; – зростання соціальної напруги; – деіндустріалізація окремих держав; – зростання питомої ваги послуг, не підкріплених виробництвом; – переїзд висококваліфікованих спеціалістів в інші країни; – зростання конфліктів на міжнародній основі.	– зовнішній контроль у виборі сфери діяльності країни у світовому господарстві; – придушення національного бізнесу; – експансія привабливих секторів економіки; – ухилення від сплати податків; – забруднення довкілля; – вплив на економіку і політику держави; – вплив на галузеву структуру економіки; – порушення місцевого законодавства; – встановлення монопольних цін; – дискредитація держави як основного елемента світової економіки.	– поява надзвичайно впливових у світових масштабах центрів економічної влади, безконтрольні дії яких посилять глобальні проблеми людства; – загроза монополізації як окремих галузей економіки, так і економіки загалом; – тиск на міжнародні ринки, національний бізнес на міжнародну політику; – провокування структурних деформацій в системі міжнародної спеціалізації праці; – розхитування економіки окремих країн; – прибирання до рук результатів НДДКР та нових технологій.

і негативні прояви транснаціоналізації. Зокрема, якщо діяльність ТНК у промислово розвинутих країнах спричиняє здебільшого незручності у соціальній сфері, то для країн перебування вони створюють певні загрози в економіці, політиці та навколишньому середовищі. Володіючи величезними ресурсами, ТНК мають таку ринкову владу, яка робить їх незалежними дійовими особами міжнародної економічної системи, зумовлюючи зміни в національних економіках і політичні дії у відповідь з боку урядів. Суттєві припливи та відпливи іноземних капіталів можуть викликати значні руйнації національних фінансових систем, а масштаби впливу на національну економіку будь-якої країни й загалом на світове господарство постійно збільшуються, відсуваючи на другий план уряди та економіки провідних країн світу.⁴⁹⁴ Відбувається зниження ролі держави як основного структурного елемента світової економіки, що супроводжується зростанням ролі ТНК, мегарегіональних блоків, міжнародних урядових і неурядових організацій, окремих визначних індивідів, неформальних груп.⁴⁹⁵

⁴⁹⁴ Шабліна Я. Роль ТНК у світовому соціально-економічному розвитку / Шабліна Я. // Проблеми науки. – 2011. – № 5. – С. 25–31.

⁴⁹⁵ Лук'яненко Д. Стратегії глобального управління / Лук'яненко Д., Кальченко Т. // Міжнародна економічна політика. – 2008. – № 8–9. – С. 5–41.

З огляду на домінування ТНК у світовій економіці, можна погодитися з Р. О'Брайеном, який розглядає тенденцію наближення до глобального інтегрального цілого як наближення до кінця географії⁴⁹⁶. В. С. Паньков у цій ситуації вбачає зменшення економічного суверенітету як атрибуту влади національних держав, послаблення традиційних національних систем державного регулювання економіки, створення міжнародних і наднаціональних механізмів регулювання.⁴⁹⁷ Держава дедалі більше втрачає можливість ефективно використовувати такі традиційні важелі макроекономічного регулювання, як імпорتنі бар'єри та експортні субсидії, курс національної валюти і ставка рефінансування центрального банку. Уряди змушені користуватися цими регулятивними важелями з урахуванням інтересів інших країн та впливових ТНК, які своїми діями здатні анулювати ефект використання тих чи інших засобів регулювання. Інтернаціоналізуються навіть такі традиційні «внутрішні» сфери державного регулювання, як оподаткування, соціальна політика, трудове законодавство, освіта, професійна підготовка кадрів тощо. У таких умовах національні держави втрачають можливість ефективно регулювати власну економічну систему навіть з використанням найсучасніших методів⁴⁹⁸. З іншого боку, у 1990-х рр. стало очевидним, що роль національних урядів не тільки не зменшувалась, а й зростала як відповідь на виклики, що стимулюють інституційну структуру сучасної держави⁴⁹⁹.

Зміна у взаємовідносинах між ТНК і національними урядами полягає у переростанні конфліктів у співпрацю. Якщо раніше уряди намагалися обмежити діяльність ТНК, то тепер розглядають їх як засіб зміцнення національних позицій, створення національних переваг. Не слід забувати і того факту, що саме держава гарантує власність компанії. Виконуючи функції контролю, вона одночасно виступає і законодавцем, і арбітром. Крім того, якими би фінансово могутніми не були окремі компанії, не можна виключати їх банкрутства, хоча щодо держави такий розвиток подій маловірогідний⁵⁰⁰. У цьому зв'язку М. Шимаї зазначає, що не всі інтегровані компанії витримали перевірку на міцність світовою фінансово-економічною кризою 2007–2009 рр. У деяких випадках уряди пішли на співпрацю – національні уряди просто вимушені були надати підтримку міжнародним корпораціям у банківській і страховій сферах. Це не означає кінець процесу транснаціоналізації, але показало, що в результаті тільки у національних урядів є бюджетні ресурси для врятування фінансових інститутів⁵⁰¹. Крім того, в країнах, що розвиваються, та в країнах з перехідною економікою зберігається факт державної власності над акціонерним капіталом ТНК або значного контролю зі сторони державних органів управління цих країн⁵⁰². Загалом навіть організаційно ре-

⁴⁹⁶ O'Brien R. Global Financial Integration. The End of Geography / O'Brien R. – L., 1992.

⁴⁹⁷ Паньков В. Глобалізація економіки: некоторые дискуссионные вопросы [Електронний ресурс] / Паньков В. // Публикации клуба мировой политической экономики. – Режим доступу : www.wpec.ru

⁴⁹⁸ Лук'яненко Д. Стратегії глобального управління / Лук'яненко Д., Кальченко Т. // Міжнародна економічна політика. – 2008. – № 8–9. – С. 5–41.

⁴⁹⁹ Там само.

⁵⁰⁰ Ху Цзунь Жун. Теоретические основы экономической транснационализации / Ху Цзунь Жун // Журнал международного права и международных отношений. – 2009. – № 3. – С. 1–10.

⁵⁰¹ Шимаї М. Виклики для посткризової глобальної системи Шимаї М. // Економіка України. – 2010. – № 4. – С. 27.

⁵⁰² Ху Цзунь Жун. Теоретические основы экономической транснационализации / Ху Цзунь Жун // Журнал международного права и международных отношений. – 2009. – № 3. – С. 1–10.

формовані і високо консолідовані корпорації як головні суб'єкти глобального бізнесу не відіграють самостійну роль у глобальній економіці та політиці.

Подальші контури трансформацій світової системи формуються в їх взаємодії з державами і міжнародними організаціями із структурно оновленими порівняно з класичними портфелями. Водночас, домінуючи на ринках товарів, послуг, капіталів, технологій, управлінських інновацій, глобальні корпорації стають реально найвпливовішими суб'єктами світової економіки й одночасно – найбільш динамічними її структурними елементами. За мобільністю, здатністю адекватного реагування на зміни у зовнішньому конкурентному середовищі, інноваційною спрямованістю вони вочевидь переважають забюрократизовані не тільки національні, а й міжнародні організації та регіональні наддержавні утворення. Діяльність глобальних корпорацій, які очевидно не матимуть альтернативи у міжнародному бізнесі, значною мірою визначатиме контури майбутньої глобальної економіки та філософію глобального менеджменту⁵⁰³.

З огляду на те, що діяльність глобальних корпорацій є і буде в майбутньому однією з головних ланок світової економіки, необхідно зважити всі «за» і «проти» у процесі формування чи оновлення інститутів наднаціонального регулювання діяльності ТНК, а в глобальному масштабі – окреслити, спрямувати, скоординувати поле діяльності всіх суб'єктів світової економіки в рамках правових норм. Вкрай важливо забезпечити узгодженість між міжнародною і внутрішньою інвестиційною політикою, а також політикою в інших галузях (економічній, соціальній та природоохоронній)⁵⁰⁴. Це вимагає суттєвої реорганізації діючої системи інституційного забезпечення глобального економічного розвитку з метою нівелювання негативних наслідків наявних глобальних асиметрій та гармонізації інтересів суб'єктів світового господарства⁵⁰⁵.

Крім цього, неоднотайність у вирішенні проблеми регулювання діяльності ТНК відчувається в середовищі розвинутих країн світу та економічної еліти. На Всесвітньому економічному форумі в Давосі в контексті удосконалення глобального управління цю проблему спрямовано у русло вироблення світового кодексу поведінки ТНК для країн, які бажають запровадити заходи контролю за рухом капіталу. Якщо Д. Лук'яненко, Т. Кальченко, А. Поручник, Ю. Гайдай, М. Шимаї, Є. Ясін, С. Сутирін та ін. стоять на позиції введення глобального регулятора, який би контролював транснаціональний капітал, то А. Уолтер і Г. Сен сумніваються у можливості запровадження такого рівня координації. З точки зору О. Галушко, розробка механізмів регулювання руху капіталу є визначальною, але надто складною на цьому етапі розвитку світу проблемою. Проблема полягає у тому, що, з одного боку, регулювання руху капіталу дійсно буде упереджувати появу кризових

⁵⁰³ Лук'яненко Д. Стратегії глобального управління / Лук'яненко Д., Кальченко Т. // Міжнародна економічна політика. – 2008. – № 8–9. – С. 5–41.

⁵⁰⁴ Шабліна Я. Роль ТНК у світовому соціально-економічному розвитку / Шабліна Я. // Проблеми науки. – 2011. – № 5. – С. 25–31.

⁵⁰⁵ Столярчук Я. Новітні тенденції міжнародної монополізації капіталу / Столярчук Я. // Міжнародна економічна політика – 2008. – № 8–9. – С. 104–127.

явищ, але з іншого – буде стримувати і розвиток країн з дешевою робочою силою, що тягне за собою рух інших факторів виробництва, а саме: робочої сили у напрямку високорозвинених країн⁵⁰⁶.

ТНК як організаційна форма глобального бізнесу є головною силою ринкового виробництва та міжнародного поділу праці, домінуючим чинником світової економіки та міжнародних економічних відносин. Завдяки вмiлому використанню таких конкурентних переваг, як переваги власності, дислокації та інтерналізації, сучасній системі управління та інформаційним комунікаціям вони поширили на весь світ ефективні конкурентні стратегії і забезпечили собі вплив на міжнародні і міждержавні відносини, сформували в середині своїх комплексів та між собою мережу відносин, які вийшли за межі національних держав і стали головними суб'єктами економічної діяльності у світовому економічному просторі, здатними посилити в результаті своїх глобальних операцій транснаціоналізацію світової економіки. Діяльність ТНК визначає загальні обриси сучасної і майбутньої світової економіки.

Експансія ПІІ в географічному та економічному форматах, утворення економічного простору, пов'язаного з надмірною концентрацією монопольного капіталу, і зростаюча в цих координатах асиметрія економічного, технологічного і соціального потенціалу країн тісно пов'язана з діяльністю конгломератів, які зміцнили свої позиції в результаті лібералізації інвестиційного клімату, зміни політичної карти світу та міжнародними переміщеннями ресурсів на тлі виникнення проблем в інститутах глобального менеджменту. Зайнявши лідерські позиції, ТНК прагнуть виключної економічної влади, набуття статусу невідконтрольності на світовому ринку, технологічній інформаційній та інтелектуальній сферах і підпорядкування своїм монополістичним інтересам глобальних ресурсів. Феномен корпоративної глобалізації як нова реальність є загрозою як для окремих країн, так і світової економіки загалом. Вони вбачаються як результат структурних деформацій у системі світового господарства і міжнародній спеціалізації праці, загострення та поширення нерівної конкуренції, поглиблення технологічного розриву між країнами, обмеження можливостей країн-реципієнтів проводити національно зорієнтовану економічну політику, дискредитації держави як основного структурного елемента світової економіки.

Прагнення розвинутих країн світу та ТНК у ХХІ ст. до укладання міжнародної угоди в площині регулювання діяльності транснаціональної економіки, коли більшість країн опинилися в глибокій кризі, можливо реалізувати лише у випадку врахування інтересів держав, що знаходяться поза «золотим мільярдом», а також у випадку встановлення контролю над транснаціональним капіталом у форматі як його переміщення по планеті, так і в плані регулювання товарних і фінансових ринків, обмеження протекціонізму, викорінення корупції та впливу на нього зі сторони МВФ, СОТ та Світового банку.

⁵⁰⁶ Галушко О. Міждержавний рух капіталу та глобальна фінансова криза / Галушко О. // Вісник економічної науки України. – 2009. – № 1. – С. 51–55.

8.3. Екологічні виміри нового світового економічного порядку

Одними із основних ознак розвитку економіки, політики, міжнародних відносин, НТП, інформатизації та інтелектуалізації бізнесу у XXI ст. є глобалізація та інтеграція. Саме ці два взаємопов'язаних процеси приводять не тільки до різноманітної співпраці країн, ТНК, формування митних та міжнародних альянсів та союзів, а й до тіснішого взаємозв'язку економіки, екології та суспільства як окремих сфер загалом.

Крім того, сучасний світовий соціально-економічний розвиток характеризується нестримним прагненням людства до забезпечення безупинного зростання валового внутрішнього продукту, що призвело би відповідно до зростання добробуту та підвищення рівня життя людей. Незважаючи на такі позитивні наміри, перше названий розвиток майже завжди забезпечується за рахунок нещадної експлуатації навколишнього середовища, що призводить до появи різноманітних екологічних проблем, які надзвичайно сильно впливають на розвиток та добробут світової економіки.

На сьогодні доведено, що саме нераціональна та «загарбницька» господарська діяльність призводить до невідворотних екологічних проблем, які впливають не лише на теперішні покоління, а й на майбутні. З огляду на це проблема охорони навколишнього середовища є однією з найбільш складних у глобальному аспекті, а проблема забезпечення екологічно стійкого розвитку – головним компонентом століття.

Саме тому особливої актуальності набуває концепція сталого розвитку, яка передбачає гармонійне та збалансоване співіснування економіки, екології та суспільства, стратегічними завданнями якої є такі: пріоритет природоохоронних заходів у політиці та національних програмах; зменшення обсягів втрат екологічних ресурсів; покращення доступу до екологічних послуг. Крім того, не можна одночасно забувати й про значення екологічних вимірів в економічному просторі, за допомогою яких світова спільнота детермінує розвиток окремих країн за конкретними показниками.

Перш за все, відзначаючи актуальність проблематики забезпечення екологічно сталого розвитку на регіональному та національному рівнях в сучасних умовах розвитку суспільства, варто виокремити певний комплекс проблем, що перешкоджають досягненню системи збалансованих показників (індикаторів) у трьох сферах (економічній, екологічній та соціальній) суспільства (табл. 8.4)⁵⁰⁷.

Із вищенаведеної табл. 8.4 видно, що подані групи проблем ще більше актуалізують питання забезпечення сталого розвитку, оскільки головною проблемою людства сьогодні усе більше стає забезпечення виживання його в умовах, коли навколишнє середовище дедалі швидше погіршується і наближається до свого кризового, вже невідновного стану, а резерви природних ресурсів – до повного виснаження. Тому сьогодні у світової спільноти немає більш важливої проблеми ані за своєю значущістю, ані за масштабами, ніж проблема забезпечення сталого розвитку, яка породжена самою людиною в процесі розвитку цивілізації.

Процеси глобалізації, збільшення диспропорцій в економічному розвитку та ресурсному забезпеченні між економічно розвиненими і слабо розвиненими країнами,

⁵⁰⁷ Зелена Планета [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zelenaplaneta.org.ua>

Таблиця 8.4

Основні групи проблем, які перешкоджають сталому розвитку

№ з/п	Група проблем	Характеристика
1.	Екологічні	виснаження природно-ресурсного потенціалу територій; забруднення довкілля; збільшення техногенного навантаження; обмеженість невідновлюваних природних ресурсів; виснаження ресурсів; глобальна зміна клімату; зменшення біорізноманіття; процес деградації компонентів навколишнього середовища; нагромадження значної кількості промислових та твердих побутових відходів; поява озонових дірок тощо.
2.	Економічні	відсутність належного фінансування природоохоронних заходів з боку суб'єктів господарювання; недостатнє використання інноваційного потенціалу підприємств; відсутність широкого розповсюдження системи екологічного менеджменту на підприємствах; моральний та фізичний знос основних засобів; велика кількість промислових відходів; відсутність мотивації природоохоронної діяльності; незадовільна якість продукції; відсутність налагодженої системи переробки відходів виробництва.
3.	Політичні	нестабільне політичне становище в країні; відсутність чіткої екологічно орієнтованої політики держави.
4.	Технологічні	надмірні масштаби виробничого потенціалу галузей ПЕК та важкої промисловості; значне відставання від світового рівня технічних показників та ресурсів; диференціація господарських суб'єктів за технічним рівнем виробничого фонду, умовами забезпечення ресурсами і реалізації продукції; розриви в технічному рівні, в якості машин, обладнання та інших ресурсів.
5.	Ринкові	відсутність ринку екологічної продукції; поширення небезпечної для здоров'я населення продукції; відсутність ринкових механізмів регулювання екологічно безпечної та економічно ефективної господарської діяльності; низький рівень конкурентоспроможності вітчизняних підприємств.
6.	Соціально-демографічні:	погіршення якості життя населення, погіршення здоров'я, низький рівень доходів громадян, поява невиліковних хвороб та їх поширення, поширення генетично модифікованих продуктів харчування, відсутність системи формування екологічної свідомості та екологічної освіти; зміна культурних цінностей, морально-етична деградація суспільства, швидкі темпи урбанізації.
7.	Інституційні	відсутність нормативно-правового забезпечення сталого розвитку як на національному, так і на регіональному рівнях; недосконалість сучасного стану законодавства у сфері природокористування і охорони довкілля; недостатня мотивація природоохоронної діяльності; незначна роль екологічно орієнтованих організацій в суспільному житті.

зростання чисельності та міграції населення посилюють загрозу людству в довгостроковій перспективі внаслідок виникнення імпульсів руйнівних конфліктів світового масштабу у вигляді екологічних небезпек, зокрема таких як:

- руйнування озонового шару атмосфери та проявів глобальних змін клімату, що може призвести до катастрофічних загроз життю і здоров'ю людей у 46-ти країнах світу з населенням 2,7 млрд. осіб;
- забруднення Світового океану через екстенсивну діяльність ТНК, захоронення в ньому отруйних і радіоактивних речовин;
- зростання кількості населення світу та трансформація детермінантів руху міграційних потоків (екологічні мігранти, екологічні біженці);
- обмеженість доступу до світових ресурсів та непропорційність їх використання країнами світу;
- зростання обсягів споживання та дефіциту ресурсного й енергетичного забезпечення.⁵⁰⁸

⁵⁰⁸ Глобальні проблеми людства [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.geograf.com.ua/human/school-course/401-globalni-problemi-lyudstva>

Зазначені причини та проблеми розвитку, спричинятимуть екологічно небезпечні та катастрофічні наслідки. Зокрема, зміни клімату та глобальне потепління, може призвести не лише до скорочення рівня світового ВВП на 20%, а й спричинити потужні паводки в Бангладеш, В'єтнамі, Єгипті, Індії, Індонезії, Китаї, США, Таїланді, Філіппінах та Японії (можуть постраждати майже 70% найбільших міст планети, кількість населення, в яких вже до 2015 р. сягне рівня 8 млн. осіб: Гонконг, Нью-Йорк, Санкт-Петербург, Сідней, Сінгапур, Олександрія, Каїр, Лос-Анджелес, Буенос-Айрес, Ріо-де-Жанейро, Бангкок, Джакарта, Калькутта, Токіо, Шанхай та ін.). Крім того, вчені прогнозують, що до 2020 р. екологічних біженців у світі може бути 50 млн. осіб, а страхові збитки лише від ураганів в Америці до 2080 р. сягнуть 100–150 млрд. дол.⁵⁰⁹

З огляду на вищенаведені проблеми та невідворотні негативні, критичні для людства наслідки запровадження концепції сталого розвитку призведе до поєднання економічної, природоохоронної і соціальної сфер суспільства. Саме тому варто виділяти економічний, екологічний та соціальний аспекти (підходи) сталого розвитку:

- економічний підхід полягає в оптимальному використанні обмежених ресурсів та застосуванні природо-, енерго- і матеріалозберігаючих технологій для створення потоку сукупного доходу, який би забезпечував принаймні збереження (не зменшення) сукупного капіталу (фізичного природного або людського), з використанням якого цей сукупний дохід створюється;

- екологічний аспект сталого розвитку полягає у прагненні забезпечити цілісність біологічних і фізичних природних систем, їх життєздатність, від чого залежить глобальна стабільність усієї біосфери;

- соціальна складова орієнтована на людський розвиток, на збереження стабільності суспільних і культурних систем, на зменшення кількості конфліктів у суспільстві. Людина має стати не об'єктом, а суб'єктом розвитку.

Системне узгодження та збалансування цих трьох складових – завдання величезної складності. Зокрема, взаємний зв'язок соціальної та екологічної складових приводить до необхідності збереження однакових прав сьогоденних і майбутніх поколінь на використання природних ресурсів. Взаємодія соціальної та економічної складових вимагає досягнення справедливості при розподілі матеріальних благ між людьми й надання цілеспрямованої допомоги бідним прошаркам суспільства. І, нарешті, взаємозв'язок природоохоронної та економічної складових потребує вартісної оцінки техногенних впливів на довкілля. Вирішення цих завдань – найголовніший виклик сьогодення для національних урядів, авторитетних міжнародних організацій та всіх прогресивних людей світу.

Важливою проблемою на шляху втілення концепції сталого розвитку є формування системи вимірів (індексів та індикаторів) для кількісного і якісного оцінювання цього дуже складного процесу. Головними вимогами до зазначеної системи вимірів є її інформаційна повнота та адекватність представлення взаємопов'язаної тріади складових сталого розвитку.

У загальному вигляді індикатором є засіб, який спрощено характеризує певну ситуацію, що є частиною складного комплексу або системи. Крім суто економічних

⁵⁰⁹ Географічний портал [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://geografica.net.ua/>

індикаторів (наприклад, валовий національний продукт), існують також соціальні та екологічні індикатори (індикатори стану навколишнього середовища).

Індикатори стійкості (стійкого розвитку) – це окремі «фрагменти» інформації, що відображають стан усієї системи. Розгляд цих невеликих, але важливих «фрагментів» допомагає краще зрозуміти повну картину поточного стану системи, з'ясувати, у якому напрямку вона рухається: вдосконалюється, деградує або залишається незмінною. Таким чином, індикатори сталого розвитку виступають критеріями визначення перспектив подальшого розвитку системи.

Загалом індикатори та індекси сталого розвитку мають відповідати таким конкретним вимогам:

- бути чутливими;
- легко та однозначно інтерпретуватись;
- поєднувати екологічні, соціальні та економічні аспекти;
- бути науково обґрунтованими;
- мати кількісне вираження;
- бути репрезентативними.

Крім того, доцільно зауважити, що виокремлюють два підходи до побудови індексів та індикаторів:

1) система індикаторів, за якими можна оцінювати окремі аспекти розвитку: екологічні, соціальні, економічні тощо;

2) інтегральні індекси, за якими можлива комплексна оцінка розвитку країни чи регіону. Зазвичай інтегральні індекси поділяють за такими групами: соціально-економічні; еколого-економічні; соціально-екологічні; еколого-соціо-економічні⁵¹⁰;

Нині у світі розроблено й використовується у практичній діяльності близько 3 тис. екологічних показників та індикаторів, причому більше 2/3 із них є частковими екологічними показниками. Існування настільки значної кількості екологічних параметрів потребує їх відповідної класифікації для більш цілеспрямованого й ефективного використання показників та індикаторів при виявленні й вирішенні певного кола екологічних завдань.⁵¹¹

Однією із найбільш повних за охопленням систем індикаторів стійкого розвитку є система, розроблена Комісією ООН зі сталого розвитку (КСП) (Indicators, 2001), в якій виокремлюють чотири сфери індикаторів: соціальна, економічна, екологічна та інституціональна (табл. 8.5).

Отож, зупинимось тепер детальніше на окремих методиках оцінки та виміру сталого розвитку. Так, методика оцінювання сталого розвитку, яку запропонував Інститут прикладного та системного аналізу для визначення рівня сталого розвитку різних країн світу за допомогою відповідного індексу включає більше 180 наборів соціальних, економічних та екологічних даних (показників), які входять до складу

⁵¹⁰ Небава М. І. Формування системи вимірів цілісної моделі сталого економічного, соціального і екологічного розвитку Збірник матеріалів II-го Всеукраїнського з'їзду екологів з міжнародною участю [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://eco.com.ua/sites/eco.com.ua/files/lib1/konf/2vze/zb_m/0171_zb_m_2VZE.pdf

⁵¹¹ Там само.

Таблиця 8.5

Система індикаторів стійкого розвитку

№ з/п	Група індикаторів	Характеристика
1	Екологічні	Викиди шкідливих речовин, показники захисту атмосфери від забруднення
		Обсяги споживання чистої води, показники збереження якості водних ресурсів і постачання їх, захисту океанів, морів і прибережних територій від забруднення
		Показники, що характеризують раціональне управління вразливими екосистемами, збереження біологічного розмаїття
		Частка розораних земель, показники раціонального використання земельних ресурсів
		Показники, що відображають результати боротьби з опустелюванням і посухами, боротьби за збереження лісів
		Показники розвитку сільських районів і сприяння веденню сталого сільського господарства
		Показники екологічно безпечного використання біотехнологій
		Обсяги похованих шкідливих відходів, показники екологічно безпечного управління твердими відходами й стічними водами, токсичними хімікатами, небезпечними й радіоактивними відходами
2	Економічні	ВВП
		Середня заробітна плата
		Капітальні вкладення в екологічну діяльність
		Міжнародна кооперація для прискорення сталого розвитку
		Зміна характеристик споживання
		Фінансові ресурси й механізми
		Частка еколого-економічного збитку у ВВП
3	Соціальні	Тривалість життя
		Забезпеченість житловою площею
		Інвестиції в охорону здоров'я та на соціальні цілі
		Боротьба з бідністю
		Демографічна динаміка й стабільність
		Поліпшення якості освіти, поінформованості та виховання суспільства
		Захист і поліпшення здоров'я людей
		Поліпшення розвитку населених пунктів
4	Інституційно-нальні	Облік питань екології й розвитку в плануванні й управлінні для сталого розвитку
		Національні механізми та міжнародне співробітництво для створення потенціалу СР у країнах, що розвиваються
		Міжнародний інституціональний порядок
		Міжнародні правові механізми
		Інформація для прийняття рішень
		Посилення ролі основних груп населення

49 індикаторів, які формують шість проміжних індексів соціального, економічного та екологічного вимірів. Загалом ця методика має чотири рівня агрегування:

- набори соціальних, економічних та екологічних даних агрегуються до індикаторів;
- індикатори агрегуються до проміжних індексів;
- проміжні індекси агрегуються до індексів соціального, економічного та екологічного вимірів;

– індекси соціального, економічного та екологічного вимірів агрегуються до індексу сталого розвитку.

Кількість наборів даних (показників), які входять до кожного виміру різна: соціальний вимір включає 15 наборів даних, екологічний – 76, а економічний – 97. Методика оцінки екологічно сталого розвитку, яка наведена в [1] включає значення 50 статистичних показників, на основі яких розраховуються вісім проміжних індикаторів, що формують три індикатори стану екологічної, соціальної та економічної підсистем, які входять до складу індексу екологічно сталого розвитку.⁵¹²

Таким чином, методика оцінки екологічно сталого розвитку має три рівня агрегування:

– соціальні, економічні та екологічні показники агрегуються до проміжних індикаторів;

– проміжні індикатори агрегуються до індикаторів стану соціальної, економічної та екологічної підсистем;

– індикатори підсистем агрегуються до індекса екологічно сталого розвитку.

Варто наголосити на тому, що у Великобританії, Канаді, США розробкою та обґрунтуванням індексів та індикаторів займаються спеціальні інститути. На міжнародному рівні цією проблемою займаються численні агентства, організації та комітети, такі як ВООЗ, ООН, ЮНЕСКО, Всесвітній Банк, Комітет екологічного моделювання (ISEM), Європейська комісія, ОЕСР, Науковий комітет з проблем навколишнього середовища (SCOPE) та ін. Для комплексного оцінювання сталості розвитку враховують показники за соціальним, економічним та екологічним аспектами, а також часто виділяють окрему групу інституційних показників.

Тому наведемо систему вимірів сталого розвитку, запропоновану Інститутом прикладного системного аналізу НАН України та МОН України, яка на сьогодні користується неабиякою популярністю та заслуговує на увагу. Так, згідно з цією системою рівень сталого розвитку оцінюється за допомогою відповідного індексу ($I_{сп}$), який вираховується за такою формулою:

$$I_{сп} = 0,43 * I_{екв} + 0,37 * I_{ев} + 0,33 * I_{св}, \quad (1.1)$$

де $I_{екв}$ – індекс економічного виміру;

$I_{ев}$ – індекс екологічного виміру;

$I_{св}$ – індекс соціального виміру;

0,43; 0,37; 0,33 – відповідні вагові (масштабуючи) коефіцієнти для забезпечення однакової ваги економічного, екологічного та соціального вимірів в індексі сталого розвитку.

Звичайно, всі індикатори, що впливають на складові наведених індексів, як і самі ці індекси, вимірюються в різних одиницях і мають різні інтерпретації. Тому вони приводяться до нормованої форми таким чином, щоб їх зміни, як і зміни самих індексів, перебували в діапазоні від 0 до 1. У такому разі найгірші значення названих індикаторів відповідатимуть числовим значенням, близьким до 0, а найкращі – наблизятимуть ці значення до 1. Таке нормування дає змогу обчислювати кожен з ін-

⁵¹² Шкарупа О. В. Еколого-економічна оцінка стану регіону в контексті екологічного сталого розвитку / О. В. Шкарупа. – Суми : Сум ДУ. – 2008. – С. 17.

дексів *Iekv*, *Iev*, *Icv* та *Icp* у вигляді усередненої суми своїх складових з відповідними ваговими коефіцієнтами.⁵¹³

Кожен із зазначених загальних індексів (*Iekv*, *Iev* та *Icv*) обчислюється з використанням відомих у міжнародній практиці індексів та індикаторів (табл. 8.6).

Таблиця 8.6

Перерік глобальних індексів

№	Вимір сталого розвитку	Глобальний індекс	Складові	Джерело
1	Економічний (Iek)	Iк – індекс конкурентоспроможності	3 Індикатори, 47 наборів даних	World Economic Forum [www.weforum.org] [24]
		Iес – індекс економічної свободи	10 Індикаторів, 50 наборів даних	Heritage Foundation [www.heritage.org]
2	Екологічний (Ie)	ESI-Environmental Sustainability Index	21 індикатор, 76 наборів даних	Ельський університет, США [www.yale.edu/esi]
3	Соціальний (Ic)	Iя – індекс якості і безпеки життя	9 індикаторів	Economist Intelligence Unit [www.en.wikipedia.org]
		Iлр – індекс людського розвитку	3 індикатори	United Nation Development program [www.hdr.undp.org]
		Iкс – індекс суспільства, оснований на знаннях	3 індикатори, 15 наборів даних	UNDESA, [UN publication, NE, 04, C, 1,2005]

Індекс економічного виміру (Iekv) сформований з двох глобальних індексів: *індексу конкурентоспроможного розвитку* (далі – індексу конкурентоспроможності – Iк), розробленого організаторами Світового економічного форуму (World Economic Forum), та *індексу економічної свободи (Iес)*, який розроблений інтелектуальним центром фундації Heritage Foundation.

Індекс конкурентоспроможності щорічно обчислюється для 117 економік світу і публікується у формі так званого «Глобального звіту про конкурентоспроможність»⁵¹⁴. Він формується з таких трьох індикаторів: індикатора технологічного розвитку країни; індикатора громадянських інститутів та індикатора макроекономічного середовища. Ці три індикатори обчислюються на основі використання 47 наборів даних про стан трансферу технологій та інноваційного розвитку країни, рівень розвитку інформаційних та комунікаційних технологій, рівень видатків країни на дослідження і розвиток, рівень іноземних інвестицій, рівень незалежності бізнесу від уряду, рівень корупції в країні та інше.

Так, за даними «Глобального звіту про конкурентоспроможність за 2012 р.» Швейцарія – уже четвертий рік лідирує у рейтингу щодо індексу конкурентоспроможності. Сінгапур залишається на другій позиції, Фінляндія на третій позиції, яку наздоганяє Швеція (4-а). Ці Північні і Західноєвропейські країни домінують у першій десятці з Нідерландами, Німеччиною і Сполученим Королівством, займаючи, відповідно, місця 5-е, 6-е і 8-е. США (7-і), (9-й) Гонконг і Японія (10-а) завершують 10 кращих. Звіт підкреслює, що конкурентоспроможність, яка зберігається, ділиться як по країнах, так і в регіонах, оскільки

⁵¹³ Небава М. І. Формування системи вимірів цілісної моделі сталого економічного, соціального і екологічного розвитку Збірник матеріалів II-го Всеукраїнського з'їзду екологів з міжнародною участю [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://eco.com.ua/sites/eco.com.ua/files/lib1/konf/2vze/zb_m/0171_zb_m_2VZE.pdf

⁵¹⁴ Глобальний звіт про конкурентоспроможність [Електронний ресурс]. – Режим доступу : (<http://ung.in.ua/ua/news/62/>).

недалекоглядність і політична безвихідь стримують економічні показники багатьох країн та регіонів. Очікувані збільшення продуктивності та інвестиції приватного сектору будуть основними для поліпшення світової економіки під час посиленої невизначеності глобальних економічних перспектив. Досягнення цих країн пояснюється оптимальним поєднанням таких важливих факторів розвитку економіки, як рівень та якість інновацій, пріоритетна підтримка досліджень, значні іноземні інвестиції з досконалим законодавством країн у сфері оподаткування бізнесу та високих технологій, ефективним захистом приватної власності, особливо інтелектуальної, низьким рівнем корупції, орієнтацією політики країн на створення економік за моделлю «добробуту для всіх» замість моделі «байдужості до стихійного ринку». Натомість Україна у 2012 р. згідно з цим рейтингом піднялася до 73-го місця індексу глобальної конкурентоспроможності⁵¹⁵.

Індекс економічної свободи щорічно друкується у «Wall Street Journal». Він формується з таких десяти індикаторів: торгової політики країни; фіскального навантаження з боку уряду; урядової інтервенції в економіку; монетарної політики; потоків капіталів та іноземних інвестицій; банківської та фінансової діяльності; політики формування цін та оплати праці; прав на приватну власність; політики регулювання; неформальної активності ринку. Ці десять індикаторів обчислюються на основі використання 50 наборів різноманітних даних економічного, фінансового, законодавчого та адміністративного характеру.

У 2012 р. топ-10 країн стосовно найвищого індексу економічної свободи очолили: Китай, Сінгапур, Австралія, Нова Зеландія, Швейцарія, Канада, Чилі, Маврикій, Данія, США⁵¹⁶. Водночас значення індексу економічної свободи в Україні дорівнювало 46,3, що на 0,2 пункти більше, ніж минулого року. В результаті цього Україна у 2012 р. займала 161 місце в цьому рейтингу.⁵¹⁷

Індекс екологічного виміру (Іев) оцінюється за допомогою відомого *індексу ESI (Environmental Sustainability Index)*, вирахованого Центром з екологічного законодавства та політики Єльського університету (США) для 146 країн світу⁵¹⁸. Індекс ESI сформований з 21 екологічного індикатора, які розраховувалися на основі використання 76 наборів екологічних даних про стан природних ресурсів у країні, рівень забруднення навколишнього середовища в минулому і сьогодні, зусилля країни у сфері управління екологічним станом, здатність країни покращити екологічні характеристики та інше.

Індекс ESI кількісно визначає здатність тієї чи іншої країни захищати своє навколишнє середовище як у поточний період часу, так і в довготерміновій перспективі з огляду на такі п'ять критеріїв: наявність національної екологічної системи; можливість протидії екологічним впливам; зниження залежності людей від екологічних впливів; соціальні та інституціональні можливості країни відповідати на екологічні виклики; можливість глобального контролю за екологічним станом країни. Окрім того, цей індекс може ви-

⁵¹⁵ Глобальний звіт про конкурентоспроможність [Електронний ресурс]. – Режим доступу: (<http://ung.in.ua/ua/news/62/>).

⁵¹⁶ Індекс економічної свободи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.heritage.org/research/features/index

⁵¹⁷ Там само.

⁵¹⁸ Індекс екологічного виміру [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.yale.edu/esi

користуватися як потужний інструмент для прийняття рішень на аналітичній основі з урахуванням соціального та економічного вимірів сталого розвитку країни.

Також у розділі цього екологічного виміру доцільно також розглядати й індекс екологічної сталості (Environmental Performance Index), який опубліковує щорічно Центр екологічного законодавства та політики Єльського Університету (Yale Center for Environmental Law & Policy). Так, індекс екологічної сталості враховує успіх країн у зниженні впливу забруднення довкілля в результаті економічної діяльності на здоров'я людей та природні екосистеми⁵¹⁹. На рис. 8.4 відобразимо основні компоненти цього індексу.

Перша п'ятірка країн згідно з цим рейтингом – це Швейцарія, Латвія, Норвегія, Люксембург та Коста-Ріка. Швейцарія отримала перше місце за рахунок суворого контролю за забрудненням повітря, високого рівня забезпеченості питною водою та контролю за втратою біорізноманіття. Латвія поруч із Азербайджаном, Румунією, Албанією та Єгиптом досягли найбільшого прогресу в зменшенні негативного впливу на навколишнє середовище протягом останніх десятиліть. Росія – навпаки, мала найгіршу динаміку зниження індексу екологічної сталості. Наявність у першій п'ятірці країн із відносно низьким рівнем ВВП на одиницю населення (Латвія та Коста-Ріка), на думку авторів дослідження, вказує на те, що економічне зростання не є визначальним фактором забезпечення сталого розвитку. Не менш важливими є виважена екологічна політика та контроль за дотриманням екологічних вимог. Водночас Україна зайняла в рейтингу 102 місце серед 132 країн.

Розглядаючи екологічний вимір сталого розвитку, варто зупинитися на окремих аспектах природоохоронної діяльності. Так, до природоохоронних заходів належать всі види господарської діяльності, спрямовані на зниження і ліквідацію негативного антропогенного впливу на навколишнє середовище, збереження, покращення і раціональне використання природно-ресурсного потенціалу країни.

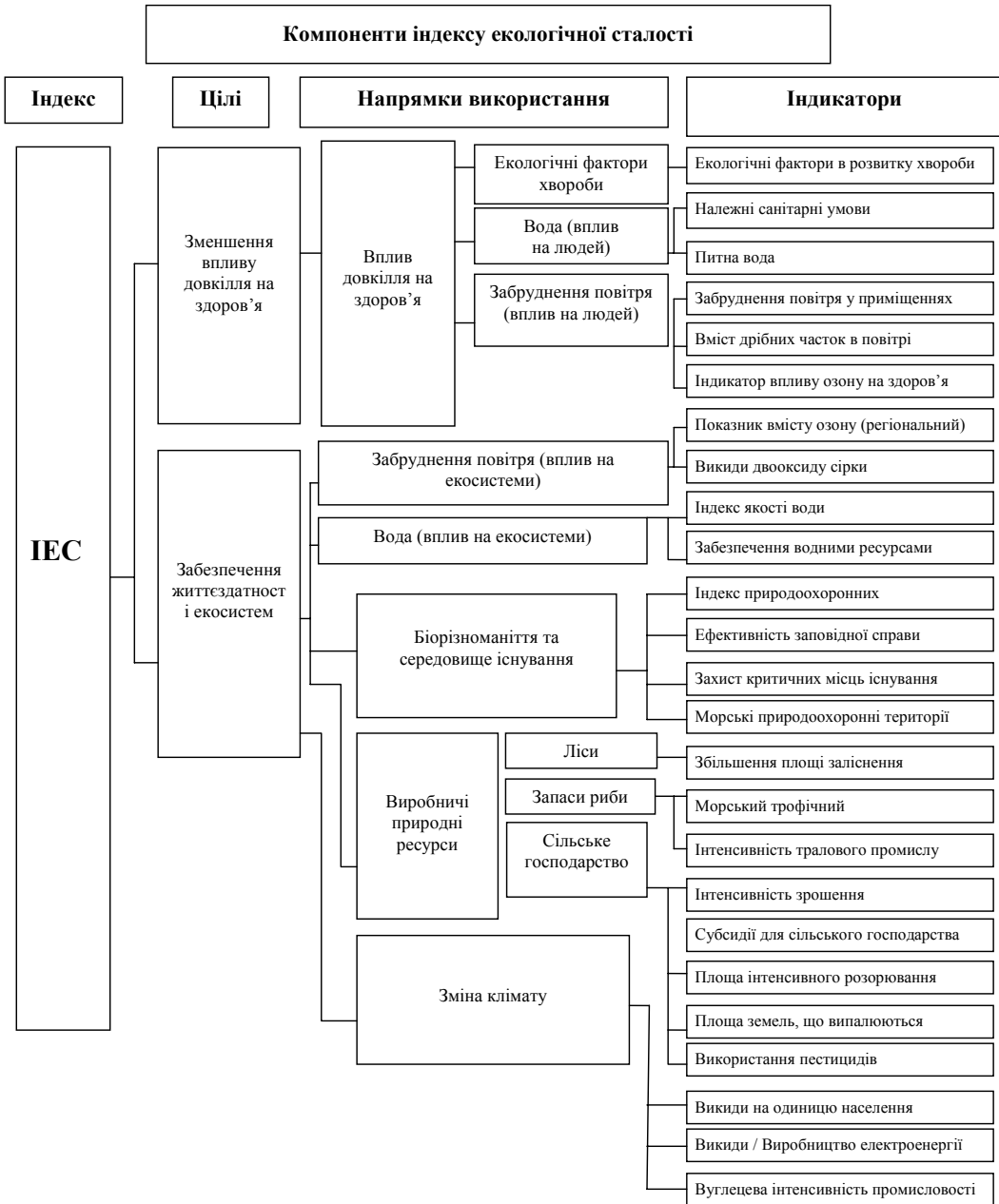
Природоохоронні заходи розглядаються у вузькому і широкому розумінні. У вузькому розумінні природоохоронні заходи – це ті види господарської діяльності, які безпосередньо спрямовані на вирішення певних природоохоронних завдань, тобто ці заходи зазвичай мають одноцільову спрямованість.

У широкому розумінні до середовища захисних заходів належать всі види господарської діяльності, що як прямо, так і побічно сприяють зниженню або ліквідації негативного впливу дій людини на навколишнє середовище, тобто підвищують загальну ефективність функціонування економічних систем.

Отже, до природоохоронних заходів належать такі:

- уловлювання та знешкодження шкідливих речовин, які забруднюють атмосферне повітря;
- очищення стічних вод і раціональне використання водних ресурсів;
- охорона та раціональне використання земель;
- утилізація і знешкодження відходів виробництва та побутових відходів;
- охорона та відтворення ресурсів тваринного світу;

⁵¹⁹ Індекс екологічної сталості [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ecoclubua.com/2012/01/v-ekolohichnomu-rejtynhu-ukrajina-102-sered-132-krajini/>

Рис. 8.4. Компоненти індексу екологічної сталості

- охорона та відтворення ресурсів рослинного світу;
- охорона надр і раціональне використання мінеральних ресурсів;
- охорона та збереження природно-заповідного фонду.

Індекс соціального виміру (Ісв) формується шляхом усереднення трьох глобальних індексів: *індексу якості і безпеки життя, індексу людського розвитку, індексу суспільства, заснованого на знаннях, або К-суспільства*.

Індекс якості і безпеки життя (Ія) розроблений міжнародною організацією Economist Intelligence Unit. Цей індекс формується за допомогою таких дев'яти індикаторів: ВВП на душу населення за паритетом купівельної спроможності; середньої тривалості життя населення країни; рейтингу політичної стабільності і безпеки країни; кількості розлучених сімей на 1000 населення; рівня громадської активності (активність профспілок, громадських організацій та ін.); різниці за географічною широтою між кліматично теплішими і холоднішими регіонами країни; рівня безробіття в країні; рівня політичних і громадянських свобод в країні; співвідношення між середньою заробітною платою чоловіків і жінок.

Індекс людського розвитку (Ілр) – використовується програмою ООН United Nations Development Program.⁵²⁰ Він формується з допомогою таких трьох індикаторів: середньої тривалості життя населення країни; рівня освіченості та стандарту життя населення країни, що вимірюється ВВП на душу населення за паритетом купівельної спроможності (ВВП за ПКС)⁵²¹.

Так, за даними 2012 р. першу десятку країн із найвищим індексом людського розвитку займають: Норвегія (0,955), Австралія (0,938), США (0,937), Нідерланди (0,921), Німеччина (0,920), Нова Зеландія (0,919), Ірландія (0,916), Швеція (0,916), Швейцарія (0,913), Японія (0,912). Натомість індекс людського розвитку для України становить 0,740, з яким Україна знаходиться на 78 місці в рейтингу із 186 і належить до країн із високим рівнем людського розвитку.

Індекс суспільства, заснованого на знаннях, або К-суспільства (Ікс), розроблений департаментом ООН з економічного і соціального розвитку – UNDESA. Цей індекс визначається трьома основними індикаторами: інтелектуальними активами суспільства; перспективністю розвитку суспільства та якістю розвитку суспільства, які формуються з допомогою 15 наборів даних про рівень охоплення молоді освітою та інформацією, інвестиційний клімат у країні, рівень корупції, нерівність розподілу матеріальних і соціальних благ (GINI-індекс), рівень дитячої смертності тощо.

Таким чином, загалом за 2012 р. дуже високі показники сталого розвитку мали такі країни, як: Фінляндія (0,865), Швейцарія (0,864), Данія (0,864), Швеція (0,863), Великобританія (0,855), США (0,845), Канада (0,843), Японія (0,828), Ірландія (0,827), Ісландія (0,822). Загальний індекс сталого розвитку України становив 0,668 (Україна належала до країн із середніми показниками сталого розвитку). Найнижчі показники індексу сталого розвитку отримали такі країни, як: Єгипет (0,596), Мадагаскар (0,528), Зімбабве (0,508).

Після того, як ми розглянули основні глобальні індекси сталого розвитку, варто зупинитися й на характеристичі найбільш відомих індексів розвитку, які використо-

⁵²⁰ Індекс людського розвитку [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.hdr.undp.org/reports/global/2012

⁵²¹ Загальний індекс людського розвитку [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://hdr.undp.org/en/media/HDR_2013_summary_RU.pdf

вуються на практиці. Так, доволі часто індекси економічного розвитку не враховують екологічні проблеми та збитки, тому наведемо декілька індексів, які враховують конкретну екологічну ситуацію у країні, зокрема такі:⁵²²

1. Екологічно адаптована внутрішня продукція (Environmentally adjusted net domestic product, EDP), використовується при екологічній корекції національних рахунків та вираховується за формулою:

$$EDP = (NDP - DPNA) - DGNA, \quad (1.2)$$

де NDP – чиста внутрішня продукція,

$DPNA$ – вартісна оцінка виснаження природних ресурсів,

$DGNA$ – вартісна оцінка екологічного збитку (розміщення відходів, забруднення повітря та водою тощо).

2. Показник «дійсних заощаджень» (genuine (domestic) savings) (GS), який запропонований і розрахований Всесвітнім банком:

$$GS = (GDS - CFC) + EDE - DPNR - DMGE, \quad (1.3)$$

де GDS – валові внутрішні заощадження,

CFC – величина знецінення вироблених активів,

EDE – величина витрат на освіту,

$DPNR$ – величина виснаження природних ресурсів,

$DMGE$ – збиток від забруднення навколишнього середовища.

(Всі показники беруться у відсотках від ВВП).

Проведені на основі даних методик розрахунки показали значні розбіжності між традиційними економічними показниками та екологічно скоригованими, оскільки доволі часто на тлі економічного зростання простежувався екологічний занепад. Так, наприклад, у Росії при зростанні ВВП на 4,5% (2011 р.) адаптовані чисті заощадження становили –10,4%, що пояснюється виснаженням природно-ресурсної бази.

Доцільно також звернути увагу й на специфічні додаткові індекси сталого розвитку, за допомогою яких оцінюється розвиток країни та населення, зокрема у сферах екології, економіки та соціальної сфері.

1. Агрегований індекс «живої планети» (Living Planet Index) – показник, розроблений для моніторингу стану біологічного різноманіття планети. Отримана оцінка публікується в рамках щорічної доповіді Всесвітнього фонду дикої природи (World Wild Fund).

2. Показник «екологічний слід» (The Ecological Footprint) вираховується міжнародною організацією Global Footprint Network, він виражає міру тиску людини на навколишнє середовище у вигляді площ територій і акваторій, необхідних для видобутку ресурсів та утилізації відходів.

3. Індекс розвитку людського потенціалу (ІРЛП) Human Development Index), який може служити прикладом створення інтегрального показника, що враховує рівень соціально-економічного розвитку суспільства. Цей індекс був розроблений в 1990 р.

⁵²² Небава М. І. Формування системи вимірів цілісної моделі сталого економічного, соціального і екологічного розвитку Збірник матеріалів II-го Всеукраїнського з'їзду екологів з міжнародною участю [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://eco.com.ua/sites/eco.com.ua/files/lib1/konf/2vze/zb_m/0171_zb_m_2VZE.pdf

Програмою розвитку ООН (ПРООН) і охоплює 3 показники: середня очікувана тривалість життя, рівень освіченості населення та рівень економічного розвитку (ВВП на душу населення).

Як додаток до ІРЛП Програма Розвитку ООН (ПРООН) для аналізу розвитку суспільства з 1997 р. використовує індекс убогості населення, який відображає масштаби знедоленості та існуючих поневірянь, а з 2010 р. в Доповіді про розвиток людини додалися три нові показники: ІРЛП скоригований з урахуванням нерівності, індекс гендерної нерівності (ІГН) і Багатомірний індекс бідності (МІБ).

4. «Всесвітній індекс щастя» (Happy Planet Index), який щорічно, починаючи з 2006 р., складає британський дослідницький центр New Economics Foundation. За допомогою цього індексу демонструється відчуття рівня щасливого життя населенням різних країн світу.

5. Індекс екологічної стійкості, що був визначений в доповіді, яку підготувала група вчених з Єльського і Колумбійського університетів для Всесвітнього економічного форуму в Давосі (2001 Environmental Sustainability Index).

6. Індекс фізичної якості життя (ІФКЖ) (Physical Quality-of-Life Index, PQLI) – це спроба виміряти добробут населення країни (якість життя). Він був створений в середині сімдесятих, але сьогодні рідко використовується.

7. Дійсний показник прогресу (Genuine Progress Indicator, GPI) – спроба створення альтернативи ВВП, на відміну від якого цей показник враховує екологічно та соціальні аспекти розвитку. Він охоплює складові: злочинність і розпад сімей, зміна кількості вільного часу, домашня і добровільна робота, залежність від зарубіжних капіталів, розподіл доходу, витрати на оборону, термін «життя» предметів тривалого користування, виснаження ресурсів, забруднення, довгостроковий екологічний збиток.

8. «Зелений ВВП» – розробка Державного управління з охорони навколишнього середовища (ГУООС) та Державного статистичного управління (ДСУ) КНР. Вони опублікували спільну Доповідь про розрахунок «зеленого ВВП» за 2004 р.⁵²³

Варто зазначити, що створення інтегральних, агрегованих індексів сталого розвитку є трудомістким і дорогим завданням. Проте витрати в цій сфері обґрунтовані і необхідні, тому що результатом є зручний інструмент швидкого аналізу напрямку розвитку, а отже, можливість коригування дій у галузі використання природних ресурсів та охорони навколишнього середовища.

Доцільно також звернути увагу на основні фактори, які враховуються кожною з методик при оцінці різноманітних індексів сталого розвитку. Тому наведемо декілька із основних індексів та сталого розвитку й основні фактори, пов'язані з ними у табл. 8.7.

Із наведеної вище таблиці бачимо, що основними факторами, які враховуються при оцінці та вимірі різноманітних індексів сталого розвитку є економічні, соціальні, екологічні, інституціональні. Так, зокрема соціальні фактори стосуються таких сфер життєдіяльності людини, як здоров'я, освіта, відпочинок, та враховують народжу-

⁵²³ Небава М. І. Формування системи вимірів цілісної моделі сталого економічного, соціального і екологічного розвитку Збірник матеріалів II-го Всеукраїнського з'їзду екологів з міжнародною участю [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://eco.com.ua/sites/eco.com.ua/files/lib1/konf/2vze/zb_m/0171_zb_m_2VZE.pdf

Таблиця 8.7

Аналіз основних індексів та факторів сталого розвитку

№ з/п	Назва, джерело	Характеристика	Фактори
1	Індекс розвитку людського потенціалу ІРЛП	Формується на базі чотирьох індикаторів, які характеризують три виміри (здоров'я, освіта, дохід). Містить індикатори, які частково відображають соціальну та економічну складову сталого розвитку	Соціальні Економічні
2	Індекс соціогуманітарного розвитку ІСГР	Ґрунтується на ергодинамічній теорії соціоприродного розвитку. Розраховується на базі трьох індексів виробництва фізичного, соціального та людського капіталу	Соціальні Економічні
3	Індекс соціоприродного розвитку (синтетичний індекс розвитку) СІР	Характеризує соціоприродний процес відтворення загального капіталу, який включає фізичну, людську та екологічну складову	Соціальні Економічні Екологічні
4	Індекс сталого розвитку Іср	Ґрунтується на шести відомих у міжнародній практиці індексах та індикаторах, які характеризують соціальний, екологічний та економічний виміри сталого розвитку	Соціальні Економічні Екологічні
5	Український регіональний індекс сталого розвитку навколишнього середовища URESI	Заснований на кількісному і систематичному підході до прийняття рішень у сфері захисту навколишнього середовища. Базується на агрегуванні 44 показників в 13 індексах, які формують три компоненти і, нарешті, власне індекс URESI	Екологічні
6	Індекс сталого розвитку за МВСР Ісд	Визначає рівень сталого розвитку за трьома вимірами: економічний (Iec), екологічний (Ie) та соціально-інституціональний (Is), а його просторове положення в системі координат (Iec, Ie, Is) характеризує міру «гармонійності»	Соціально-інституціональні Економічні Екологічні

ваність, тривалість життя, безробіття, соціальні витрати держави, якість та безпеку життя, інституціональний та людський розвиток. Економічні фактори відображають конкурентоспроможність розвитку, рівень економічної свободи, рівень життя, підприємницьку діяльність, ринок праці, інноваційно-інвестиційні можливості та інше.

Крім соціальних та економічних факторів, більшість індексів містять інтегральні показники екологічної складової, яка відображає стан екосистем, продуктивність біоти, екологічне навантаження, управління станом навколишнього природного середовища. Це дає можливість стверджувати, що функціонування системи «людина – економіка – навколишнє природне середовище» є головною ланкою забезпечення сталого розвитку, а тому потребує проведення подальших досліджень. Встановлено, що питання забезпечення сталого розвитку в практичній площині не можливо розглядати без виявлення спрямованості цього розвитку, тобто його домінанти. Очевидно, що такою домінантою, фактором, передумовою, об'єктом і суб'єктом одночасно є людина, оскільки без людини втрачається сенс концепції сталого розвитку. Отже, можна припустити, що досягнення сталого розвитку на певній території або в певному регіоні залежить від способу життєдіяльності населення, а відтак, все більшої актуальності набуває розроблення інструментарію для формування умов сталого способу життєдіяльності населення. У зв'язку з цим виникає необхідність проведення аналізу понятійно-категоріального апарату цієї проблематики, що передбачає встановлення взаємозв'язків між категорією «сталий спосіб життєдіяльності» та суміжними категоріями «рівень життя», «якість життя» та «стиль життя», а також можливого авторського уточнення змісту цієї категорії.

Дослідження категорії «сталий спосіб життєдіяльності». Незважаючи на важливість сталого способу життєдіяльності у вітчизняній науковій літературі майже не зустрічається його визначення, тобто ця категорія є мало дослідженою. Найбільш поширеним та визнаним науковою спільнотою визначенням є наступне: сталий спосіб життєдіяльності – це «модель діяльності і споживання, яка дає змогу суспільству задовільняти життєві потреби його членів, забезпечує вищий рівень якості життя людей, раціональне використання природних ресурсів, зменшення шкідливих викидів виробничих підприємств і зниження рівня забруднення навколишнього середовища, не ставлячи під загрозу потенційні потреби майбутніх поколінь».⁵²⁴

Як відомо з⁵²⁵ людина, як система формується тріадою нерозривно зв'язаних підсистем «біо-трудо-соціо»:

- людина як біологічна істота – частина натуральної природи, фізіологічний організм;
- людина як компонента економічної системи – робоча сила, трудовий ресурс;
- людина як суспільна істота, особистість – частина суспільства, частина соціальної природи.

З метою формування найповнішого набору показників сталого способу життєдіяльності крім індексів та індикаторів, які оцінюють соціально-економічний та сталий розвиток, ми проаналізували індекси та індикатори якості життя і соціального благополуччя.

Комплексна рейтингова оцінка якості життя за допомогою розрахунку відповідного індексу охоплює 45 простих статистичних показників, на основі яких розраховуються інтегральний економічний, соціальний та екологічний показник. Так, ця методика має два рівні агрегування:

- прості статистичні показники агрегуються до інтегральних соціального, економічного та екологічного показників;
- інтегральні соціальний, економічний та екологічний показники агрегуються до інтегрального індикатора комплексної регіональної оцінки якості життя населення.

На відміну від вищерозглянутих методик, до соціальної, економічної та екологічної складової результуючого індексу входить однакова кількість показників (по 15 у кожній).

Розроблений Незалежним інститутом соціальної політики «кризовий» індекс якості життя⁵²⁶ включає п'ять простих показників: середньодушовий дохід, прожитковий мінімум, рівень зайнятості, очікувана тривалість життя, смертність немовлят, на основі яких розраховуються відповідні приватні індекси:

- індекс відношення середньодушових доходів до прожиткового мінімуму;
- індекс частки населення з доходами вищими за прожитковий мінімум;
- індекс рівня зайнятості населення;

⁵²⁴ Пост релиз по итогам международной конференции [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ecounion.ru/ru/site.php?content=detailcontent.php&blockType=>

⁵²⁵ Мельник Л. Г. Социально-экономический потенциал устойчивого развития // Л. Г. Мельник. – Сумы : ИТД «Университетская книга», 2007. – С. 17.

⁵²⁶ Кризовий індекс якості життя // Незалежним інститутом соціальної політики [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://atlas.socpol.ru/indexes/index_life.shtml

– індекс здоров'я, який розраховується як середнє арифметичне двох індексів довголіття: індексу очікуваної тривалості життя та індексу смертності немовлят.

Таким чином, ця методика має два рівні агрегування:

- прості статистичні показники агрегуються до приватних індексів;
- приватні індекси агрегуються до «кризового» індексу якості життя.

З огляду на це російський вчений А. О. Давидов запропонував індекс соціального неблагополуччя⁵²⁷, який відображає, скільки на одну народжену дитину припадає смертей, розлучень, безробітних, злочинів, втрат через страйки, тобто негативних явищ. Таким чином, до складу цього індексу увійшло вісім статистичних показників: кількість зареєстрованих померлих, кількість зареєстрованих розлучень, кількість зареєстрованих народжених, чисельність зареєстрованих безробітних, кількість зареєстрованих злочинів, середньомісячна заробітна плата, вартість набору з 19 основних продуктів харчування, втрати від страйку (людино-днів). Ці показники можна умовно поділити на дві групи: відтворення населення та матеріальний добробут. Цей індекс має один рівень агрегування.

Натомість російський вчений С. А. Айвазян⁵²⁸ до базових інтегральних властивостей якості життя включає такі показники:

– якість населення: народжуваність, смертність, захворюваність, очікувана тривалість життя, шлюбність, розлучуваність, частка населення із середньою та вищою освітою, середня тривалість терміну навчання, ВВП на душу населення;

– рівень матеріального добробуту населення: реальні доходи та витрати населення, забезпеченість житлом та іншою власністю, забезпеченість потужностями охорони здоров'я, освіти, культури, відпочинку, інфраструктури;

– якість соціальної сфери: якість умов праці (мотивація, травматизм, профзахворюваність, трудова зайнятість тощо); криміногенність, злочинність тощо; рівень корумпованості структур влади та управління, політична ангажованість ЗМІ тощо;

– якість навколишнього природного середовища: антропогенний тиск на повітряний басейн (маса шкідливих речовин, викинутих у повітря); тиск на водний басейн (скинуті в поверхневі води забруднені води, відношення обсягу стічних вод до обсягу свіжої води, забраної з водних об'єктів); стан ґрунтів;

– природно-кліматичні умови: базисні елементи (клімат, рельєф, ландшафт, природні ресурси); системи оцінок базисних елементів; інтегральні індикатори природно-ресурсного і природно-кліматичного потенціалу.

Він наводить власну методику оцінювання інтегрального індикатора якості життя, яка має два рівня агрегування:

– стандартні статистичні показники агрегуються до показників базових інтегральних властивостей;

– показники базових інтегральних властивостей агрегуються до інтегрального індексу якості життя.

⁵²⁷ Давидов А. А. Индекс социального неблагополучия // Социологическое исследование / А. А. Давидов. – 1995. – № 10. – С. 114–117.

⁵²⁸ Айвазян С. А. Россия в межстрановом анализе синтетических категорий качества жизни населения // Мир России. – 2001. – № 4. – С. 64.

Зазначимо, що методика оцінювання сталого способу життєдіяльності ґрунтується на оптимальному наборі показників, за якими можна зібрати достовірні порівняльні дані в усіх регіонах держави. Наведемо попередні набори показників сталого способу життєдіяльності у табл. 8.8, відповідно до категорій економічного, екологічного та соціального вимірів:

В контексті екологічного виміру варто зауважити, що у багатьох наукових працях, наприклад⁵²⁹, значна увага при впровадженні раціональних підходів до природокористування надається такому показнику екологічної ефективності, як природоємність, яка відображає витрати природних ресурсів і обсяги забруднень на одиницю кінцевого результату. Як окремі показники природоємності на регіональному рівні в розрахунку на одиницю ВРП розглядаються показники енергоємності, електроенергоємності, матеріалоємності, водоемності, питомих викидів та ін. Головні їх переваги виявляються при їхньому вимірюванні в динаміці або при порівнянні з іншими країнами, економічними структурами, технологіями та ін.

Таблиця 8.8

Показники сталого способу життєдіяльності

№ з/п	Вимір сталого розвитку	Характеристика	Кількість показників
1	Соціальний	Статистичні показники, які прямо або опосередковано відображають: – етичність та культуру населення: кількість розлучень, злочинність, відвідування закладів культури і мистецтва; – освіченість населення: кількість бібліотек, кількість навчальних закладів, відсоток освіченого населення, середня тривалість навчання, чисельність фахівців вищої кваліфікації (докторів та кандидатів наук); – здоров'я населення: забезпечення населення лікарняними закладами та лікарями, захворюваність, показники народжуваності та смертності, виробничий травматизм, смертність немовлят, кількість дитячих оздоровчих таборів, середня очікувана тривалість життя чоловіків та жінок	19
2	Економічний	Статистичні показники які прямо або опосередковано відображають: – доходи та витрати населення: середньодушовий дохід, середньомісячна заробітна плата, витрати населення, розмір прожиткового мінімуму, нерівність в розподілі доходів; – виробничі можливості: валовий регіональний продукт, енергоємність ВРП, тобто скільки вироблено енергії на 1 гривню ВРП, вартість основних засобів, середньорічна кількість найманих працівників; – зовнішньоекономічні та інвестиційні можливості: інвестиції в основний капітал, обсяг імпорту та експорту товарів та послуг; – підприємницька активність: кількість суб'єктів ЄДРПОУ, кількість малих підприємств.	14
3	Екологічний	Статистичні показники які прямо або опосередковано відображають: – вплив на екосистеми: викиди в атмосферне повітря, обсяги забруднених скинутих вод, стан земель, заготівля та відтворення лісів, споживання свіжої води, наявність відходів I-III класів небезпеки у спеціально відведених місцях або на території підприємств, частка видів флори і фауни, які охороняються; – участь в екологічних проектах: частка екологічно орієнтованих організацій, витрати на природоохоронні заходи.	12

⁵²⁹ Грановська Л. М. Теоритичне обґрунтування інтегральної оцінки екологічної ситуації в регіональному аспекті / Л. М. Грановська. – Луцьк : ЛНТУ, 2008. – С. 260–263.

З огляду на це, крім вищенаведених показників, до попереднього набору екологічних показників пропонується включити показники природоємності продукції, які відображають витрати природних ресурсів (води, лісу, нафти, газу тощо) на одиницю кінцевого результату, а саме: лісоємність, водоемність, нафто- та газоемність ВРП. Тобто одиницею кінцевого продукту є 1 одиниця об'єму на 1 гривню ВРП.

Таким чином, у результаті проведеного аналізу індексів та індикаторів соціально-економічного та сталого розвитку, а також якості життя та соціального неблагополуччя було сформовано попередні набори соціальних, економічних та екологічних показників, які задовольняють встановленим критеріям відбору і дають можливість оцінити етичність та культуру населення, освіченість населення, здоров'я населення, зайнятість населення, умови проживання, доходи та витрати населення, виробничі можливості регіону, інвестиційні можливості, зовнішньоекономічні можливості, вплив на екосистеми, участь в екологічних проектах, природоємність продукції. До складу цього набору увійшло 45 показників: 19 соціальних, 14 економічних та 12 екологічних. Необхідно зазначити, що наступним завданням є проведення подальшого аналізу цього набору показників з метою уникнення їхнього дублювання. Також було встановлено, що більшість методик має декілька рівнів агрегування показників. Це дає можливість оцінити не тільки досліджуване явище, а й певні його складові елементи, виміри, компоненти.

Щодо України, то починаючи із 2000-х років, відбувалися деякі поодинокі спроби розробки єдиного показника сталості, але далі теоретичних напрацювань справа не зрушилася. Особливу увагу слід зосередити на такому негативному факті, як: згідно з Постановою Кабінету Міністрів України від 13 березня 2013 р. № 180 «Про ліквідацію деяких консультативних, дорадчих та інших допоміжних органів, утворених Кабінетом Міністрів України» ліквідовано Національну раду із сталого розвитку України, яка б могла координувати діяльність з розробки такого показника. Ліквідація, на нашу думку, є своєрідним бар'єром для України на шляху до запровадження концепції сталого розвитку та стратегічної екологічної політики сталого розвитку, оскільки Національна рада з сталого розвитку України була координаційним регуляторним органом, який моніторив та регулював питання сталого розвитку до цього часу.

Повертаючись до питань сталого розвитку в Україні та оцінювання й виміру основних індексів та індикаторів сталого розвитку, доцільно також наголосити на тому, що у 2009 р. Інститут прикладного системного аналізу НАН України і МОН України у співпраці з Міжнародною радою з науки (ICSU) та Світовим центром даних «Геоінформатика і сталий розвиток» запропонували систему факторів (індексів і індикаторів) і розробили метрику для вимірювання процесів сталого розвитку (МВРС) з метою оцінювання зазначених процесів для регіонів України. Згідно з МВРС сталий розвиток оцінюється за допомогою відповідного індексу (Isd) в просторі трьох вимірів: економічного (Iec), екологічного (Ie) та соціального + інституціонального (Is). Цей індекс є вектором, норма якого визначає рівень сталого розвитку, а його просторове положення в системі координат (Iec, Ie, Is) характеризує міру «гармонійності» цього розвитку (ступінь гармонізації сталого розвитку – G).

Необхідно зазначити, що новий індекс сталого розвитку (Isd) є вдосконаленням старого індексу сталого розвитку (Icp), оскільки його було адаптовано для оцінювання рівня сталого розвитку на регіональному рівні та змінено склад його індексів та індикаторів. Зокрема, індекс екологічного виміру (Ie) вже оцінюється не за допомогою індексу екологічної сталості ESI, а за Українським регіональним індексом сталого розвитку навколишнього середовища URESI.⁵³⁰

Отже, зупинимось більш детально на оновленій регіональній оцінці основних індексів та індикаторів сталого розвитку в Україні. Так, для оцінювання екологічного потенціалу областей України в аспекті сталого розвитку дослідниками запропонований Український **регіональний індекс сталого розвитку навколишнього середовища** (Ukrainian Regional Environmental Sustainability Index, URESI), який заснований на кількісному і систематичному підході до прийняття рішень у сфері захисту навколишнього середовища. Проблеми простежуються за допомогою детально побудованої системи показників та індикаторів. Аналіз результатів здійснюється за групами, що дає змогу висвітлити пріоритетні екологічні та управлінські проблеми, стратегії і програми.

Методика розрахунку регіонального індексу базується на агрегуванні 44 показників в 13 індексах, які формують три компоненти і, нарешті, власне індекс URESI. Тому розглянемо більш детально кожен з конкретних компонент:

1) компонента «Системи навколишнього середовища» містить такі індикатори: повітря, біорізноманіття, земля, якість води, кількість води, радіаційна екологічна небезпека;

2) компонента «Зниження навантаження на навколишнє середовище» містить індикатори: зменшення забрудненості повітря, зниження навантаження на екосистему, зниження споживання ресурсів і виробництва відходів, зниження навантаження на воду;

3) компонента «Глобальне управління» складається з таких індикаторів: участь в екологічних проектах, викиди парникових газів, зниження навантаження на трансграничну екологію⁵³¹.

Кожен індикатор має від одного до шести показників. Агрегування показників у індикатори здійснюється за допомогою трансформації показників у z-рахунки. Процедура агрегування продовжується до отримання компонентів на основі індикаторів і значення індексу на основі значень компонентів.

Оскільки розроблення регіонального індексу сталого розвитку навколишнього середовища базувалися на методиці розрахунку ESI-2005, то регіональний індекс також є рівно зваженим від 13 індикаторів. Тому нижче наведемо формулу регіонального індексу сталого розвитку навколишнього середовища⁵³²:

$$URESI_i = \sum w_j X_j, i = 1, \dots, n, \quad (1.4)$$

w – вагомості, які присвоєні X_j , який відповідає z-рахунку j-го індикатора;

n – загальна кількість досліджуваних регіонів;

p – кількість індикаторів.

⁵³⁰ Невелєв О. М. Сталый розвиток регіону: стратегічні напрями та механізми / О. М. Невелєв, Б. М. Данилишин. – К., 2002. – С. 10–11.

⁵³¹ Згуровський М. З. Устойчивое развитие и глобальное моделирование: Качество жизни и безопасности населения земного шара / М. З. Згуровський, А. Гвишиани. – К. : Изд. дом «Политехника», 2008. – С. 121.

⁵³² Згуроровський М. З. Сталый розвиток регіонів України / М. З. Згуроровський. – К. : НТУУ «КПІ», 2009. – С. 66–68.

Тому наведемо у табл. 8.9 результати регіонального індексу сталого розвитку за регіонами України за 2012 р.

Таблиця 8.9

Рейтинг областей України згідно з індексом URESI

Область	Позиція	Область	Позиція
Херсонська	1	Луганська	13
Чернігівська	2	Полтавська	14
Волинська	3	Хмельницька	15
Миколаївська	4	Вінницька	16
Харківська	5	Дніпропетровська	17
Сумська	6	Донецька	18
Закарпатська	7	Київська	19
Львівська	8	Житомирська	20
Кіровоградська	9	АР Крим	21
Тернопільська	10	Черкаська	22
Івано-Франківська	11	Запорізька	23
Рівненська	12	Одеська	24
Чернівецька	(Недостатньо даних)		

За результатами розрахунків у трійку лідерів стійкого розвитку навколишнього середовища увійшли Херсонська, Чернігівська та Волинська області (Сумська область посіла шосте місце), які мають найвищі значення індексу URESI. З іншого боку, такі області, як Житомирська, АР Крим, Черкаська, Запорізька та Одеська, мають найнижчі значення індексу, що вказує на значні проблеми в екології, навантаження на навколишнє середовище і в управлінні екологічної складової області.

Відповідно до значення індексу сталого розвитку усі регіони України були поділені на шість груп (кластерів):

– I група – регіони з надвисоким рівнем сталого розвитку ($1.00 > I_{sd} > 0.6$) – увійшов один з оцінюваних об'єктів – м. Київ;

– II група - кластер з дуже високим рівнем сталого розвитку ($0.60 > I_{sd} > 0.55$) – увійшло три регіони: Харківська, Дніпропетровська та Львівська області;

– III група – кластер з високим рівнем сталого розвитку ($0.55 > I_{sd} > 0.52$) – включає шість регіонів: Донецька, Запорізька, Полтавська, Закарпатська, Волинська, Чернігівська області.

– IV група – кластер з середнім рівнем сталого розвитку ($0.52 > I_{sd} > 0.50$) – увійшло шість областей: Рівненська, Миколаївська, Луганська, Тернопільська, Вінницька, Хмельницька області⁵³³;

– V група – кластер з низьким рівнем сталого розвитку ($0.50 > I_{sd} > 0.47$) – об'єднує сім оцінюваних об'єктів: м. Севастополь, Івано-Франківська, Черкаська, Чернівецька, Житомирська, Херсонська, Одеська області.

⁵³³ Герасимчук З. В. Стимулювання сталого розвитку регіону: теорія, методологія, практика / З. В. Герасимчук, В. Г. Поліщук / моногр. – Луцьк : РВВ ЛНТУ, 2011. – С. 120–123.

– VI група – кластер з дуже низьким рівнем сталого розвитку ($0.47 > \text{Isd} > 0.00$) – увійшло чотири регіони: Київська, Сумська, Кіровоградська області і АР Крим.

Розглянувши основні методики щодо оцінки індексів та індикаторів сталого розвитку у світовому, національному та регіональному аспекті, доцільно також зупинитися на дослідженні основних видів ефективності природоохоронних заходів, які також є одним із виявів екологічного виміру в економічному просторі. Так, теорія ефективності чітко розмежовує поняття ефекту й ефективності, розуміючи під першим результат заходу, а під другим – співвідношення ефекту і витрат, що його викликали. Ефект означає результат, наслідок певних причин, дій. Ефект може вимірюватися в матеріальному, соціальному, грошовому вираженнях.

Економічний ефект – виражений у вартісній формі результат будь-яких дій. Економічний ефект природоохоронних заходів виражається в економії або відверненні втрат природних ресурсів, живої праці у виробничій і невиробничій сферах народного господарства, а також у сфері особистого споживання, яких досягають завдяки їх здійсненню.

Якщо згадані результати впливають не тільки на суто виробничу сферу, а й обумовлюють зміни, пов'язані з впливом на здоров'я або умови життєдіяльності людини, прийнято говорити про соціально-економічний ефект. Якщо ці зміни стосуються природоохоронної сфери, використовують вираз еколого-економічний ефект.

Соціальний ефект охорони навколишнього природного середовища виявляється в зниженні захворюваності населення, поліпшенні умов праці і відпочинку, збереженні природних комплексів та ландшафтів. Соціальний ефект безпосередньо не має вартісної форми. Поліпшення здоров'я населення супроводжується економічними результатами, зокрема:

- економією витрат на соціальне страхування і лікування хворих;
- зменшенням кількості недовиробленої за час хвороби працівників продукції.

Завдяки цьому окремі економічні показники соціального ефекту можна визначити саме у вартісній формі.

Загальний екологічний ефект складається у зменшенні негативного впливу на навколишнє середовище і покращенні його стану та виявляється в зниженні обсягу забруднень, що надходять до навколишнього середовища і рівня його забруднення (концентрації шкідливих речовин у середовищі, рівнів шуму, радіації і т. д.), збільшення кількості і покращення якості придатних до використання земельних, лісових та водних ресурсів і т. д.⁵³⁴

З огляду на такий попередньо визначений тісний зв'язок екології, економіки та суспільства, ефективність природоохоронних заходів та актуальність індексів й індикаторів сталого розвитку в сучасному столітті набула популярності теорія міжнародної екологічної безпеки, яка є системним і багаторівневим процесом інтеграції, регіоналізації, лібералізації та демократизації міжнародних відносин, складові механізму якого формують комплекс екологічних умов існування людства і впливають на функціонування природоохоронних інституцій, екологічних організацій, спричиняючи ство-

⁵³⁴ Мельник Л. Г. Основи екології. Екологічна економіка та управління природокористуванням : підручник / за ред. д. е. н., проф. Л. Г. Мельника та к. е. н., проф. М. К. Шапочки. – Суми : ВТД «Університетська книга», 2005. – С. 231.

рення спеціальних режимів взаємовідносин країн з метою упередження екологічних небезпек. Ці складові є основою формування стійкості світової економічної системи.

Окрім того, сучасна система міжнародної екологічної безпеки характеризується гнучкістю, динамічністю, трансформаційністю, що передбачає:

- залучення країн світу до природоохоронної та екологічної діяльності;
- активізацію процесу укладання міжнародних угод природоохоронного та екологічного спрямування;
- утворення нового вектору функціонування, впливу та розширення діяльності дієвих акторів міжнародних відносин (ТНК, ТНБ, неурядових громадських організацій);
- створення національних і міжнародних структур, які координують природоохоронну діяльність, екологічну політику як у регіонах, так і в масштабах усєї планети;
- екологізацію традиційних форм міжнародних відносин та їх інститутів законодавчої, виконавчої та судової гілок влади.

Варто також наголосити на тому, що формування міжнародної екологічної безпеки має здійснюватись не за рахунок дискримінації, знедолення людей у певних регіонах і країнах світу, а реалізовуватися відповідно до загальноновизнаних світовою спільнотою паритетних засад із урахуванням: пріоритетності, високого статусу, інтернаціоналізації, інтеграції, колективного характеру, рівності, системності, міжнародної відповідальності, політичних пріоритетів громадського контролю міжнародної екологічної безпеки. Тільки із урахуванням зазначених принципів міжнародна екологічна безпека забезпечить системну взаємозумовленість рівнів раціоналізації природокористування, якості навколишнього середовища, стану природно-ресурсного та енергетичного потенціалу між країнами світу, з одного боку, і потенціал розвитку світової спільноти, з іншого.

Зрозуміло, що питання міжнародної екологічної безпеки та сталого розвитку тісно пов'язані між собою, і їхнє успішне вирішення можливе тільки за тісної та активної підтримки з боку законодавчої та виконавчої гілок влади, які би створили не лише нормативно-правову базу для впровадження основних аспектів сталого розвитку, а й забезпечили підтримку та регулювання основних заходів щодо впровадження сталого розвитку в усіх сферах господарства країни. Тому хочеться наголосити на основних рекомендаціях для різноманітних країн світу стосовно загальної стратегії практичних дій щодо гармонізації системи «природа-суспільство» і впровадження принципів збалансованого розвитку:

- 1) визначення валового національного продукту має бути змінене таким чином, щоб у ньому враховувались екологічні збитки і вигоди;
- 2) визначення продуктивності праці має бути змінене з урахуванням позитивного або негативного впливу на навколишнє середовище;
- 3) уряди мають домовитися про призупинення використання невинного заниження облікових ставок і вжити заходів для більш точного врахування впливу поточних рішень на життя прийдешніх поколінь;
- 4) уряди повинні припинити субсидування із суспільних фондів і заохочення діяльності, яка загрожує навколишньому середовищу;

- 5) уряди мають поліпшити кількість та якість інформації щодо впливу різних товарів на навколишнє середовище і зробити цю інформацію доступною для користувачів;
- 6) уряди повинні вжити заходів, що зроблять діяльність компаній прозорою для спільноти з позиції завдання шкоди навколишньому середовищу;
- 7) уряди мають прийняти програми допомоги компаніям у сфері вивчення витрат і прибутків, що пов'язані з більш ефективними природоохоронними заходами;
- 8) країни зобов'язані переглянути свої антитрестівські законодавства для того, щоб вони містили поняття екологічної шкоди;
- 9) уряди повинні вимагати внесення екологічних стандартів у договори міжнародні угоди, у тому числі торговельні;
- 10) критерії міжнародних фінансових організацій під час розгляду замовлень на субсидування проектів розвитку мають містити екологічні положення;
- 11) уряди зобов'язані в прискореному порядку використовувати погашення заборгованості в обмін на природоохоронні заходи, стимулюючи більш бережливе ставлення до природи в обмін на погашення боргових зобов'язань;
- 12) уряди повинні виконувати міжнародні угоди, які обмежують викиди в атмосферу вуглекислого газу кожною країною, і угоди, призначені для купівлі-продажу прав на викиди забруднень, створити ринок між країнами, які перевищують свій ліміт, і країнами, які цей ліміт використовують;
- 13) уряди країн реалізують керівні принципи через свої національні стратегії сталого розвитку.

З огляду на вищевизначені рекомендації, можна підсумувати, що сталий розвиток є процесом гармонізації життєдіяльності, забезпечення задоволення необхідних потреб усіх членів суспільства за умови збереження й поетапного відновлення цілісності природного середовища, створення можливостей для рівноваги між його потенціалом і вимогами людей усіх поколінь.

Зазначені рекомендації щодо впровадження основних ідей сталого розвитку належали макрорівня і стосувались до національних органів. Натомість, доцільно також звернути увагу й на конкретні регіональні аспекти цієї проблеми, оскільки від ефективності та активності діяльності регіону залежить й економічна результативність країни та добробут населення зокрема.

В основі розробки еколого-збалансованої стратегії управління біосоціоекономічною системою регіону мають бути такі концептуальні положення, як:

- забезпечення комплексного й еколого-безпечного використання природно-ресурсного потенціалу регіону для потреб різних галузей економіки;
- вирішення конфлікту інтересів у сфері природокористування регіону на основі реалізації пріоритетності моделі компромісів;
- передбачення покрової стратегії, заходів щодо поступового зниження антропогенного і техногенного навантаження на навколишнє природне середовище;

- забезпечення таких умов функціонування еколого-економічної системи регіону, за яких будь-який антропогенний і техногенний тиск на навколишнє середовище буде супроводжуватися з боку навколишнього природного середовища реакцією адаптації (виникнення локальних порушень рівноваги) або реакцією відновлення (самовідновлення), коли еколого-економічна система може повернутися у свій початковий стан;
- тісний взаємозв'язок та гармонізація між розвитком трьох підсистем: економічної, соціальної і екологічної - та оптимізацією природокористування і поліпшенням екологічної ситуації в регіоні;
- забезпечення рівноваги еколого-економічної системи в межах регламентованих норм шляхом дотримання екологічних критеріїв і вимог;
- передбачення комплексу заходів щодо радикального оздоровлення екологічно депресивних територій.

Основними фундаментальними принципами еколого-збалансованого природокористування на сьогодні є такі:

- збереження навколишнього природного середовища та його ресурсного потенціалу, враховуючи поліфункціональний статус територій регіону;
- охорона особливо цінних природних ресурсів і природних об'єктів;
- екологізація просторової політики регіону (розробка відповідної законодавчо-нормативної бази для запровадження пільгової податкової, кредитної, страхової, митної та цінової політики в процесі вирішення екологічних, соціальних та ресурсних проблем регіону);
- екологізація виробничих процесів (впровадження ресурсозберігаючих, мало- і безвідходних технологій у галузі економіки регіону);
- забезпечення належного рівня ресурсно-екологічної безпеки шляхом зниження ризиків негативних явищ у процесі природокористування і впливу виробничої діяльності на навколишнє середовище.

Наведені вище концептуальні положення мають стати підґрунтям для розробки стратегії управління еколого-економічною системою регіону. З одного боку, стратегія має забезпечувати раціональне використання природно-ресурсного потенціалу територій поліфункціонального призначення та охорону навколишнього середовища, а з іншого – економічний розвиток і добробут суспільства шляхом підвищення рівня екологічної, технологічної і продовольчої безпеки.

Отже, забезпечення збалансованого розвитку має відбуватися шляхом заощадливого використання всіх ресурсів, структурно-технологічної реструктуризації виробництва, використання творчого потенціалу всіх членів суспільства для розбудови і процвітання держави. Крім того, варто пам'ятати, що ідея збалансованого розвитку стосується не тільки сучасності: вона адресована водночас як тим поколінням, що живуть нині, так і прийдешнім. Це ідея рівноправ'я всіх поколінь і всіх людей, ідея справедливості в просторі й у часі, ефективного використання потенційних можливостей, збалансованості суспільного розвитку і збереження природи.

8.4. Трансформаційні механізми розвитку світової економіки в аспектах зміни клімату

За останні десятиліття у світі відбулися безпрецедентні економічні, політичні та соціальні зміни, які призвели до активізації усіх економічних процесів та одночасно спричинили зростання антропогенного впливу на природне середовище. Поряд з іншими екологічними проблемами, глобальне потепління, яке пов'язане з руйнуванням озонового шару атмосфери, дією «парникового ефекту», перегрівом планети й іншими факторами не знає національних кордонів, впливаючи на процеси прийняття політичних рішень на світовому рівні. Більшість вчених стверджують, що кліматичні зміни, які тривають, можуть у майбутньому привести до ще більш небезпечних наслідків, якщо не вжити відповідних попереджувальних заходів.

Саме тому сьогодні надзвичайно важливим є об'єднати зусилля всіх країн світу в різних галузях: енергетичній, транспортній, харчовій, водних ресурсів тощо, а також змінити індивідуальну поведінку та систему глобального врядування. В умовах потужних інтеграційних процесів, коли зростання взаємозалежності політичних та економічних рішень окремих країн відчутно впливають на усе світове співтовариство, зростає вага несилових (економічних, енергетичних, екологічних, інформаційних) складових забезпечення такої державної політики, яка б сприяла економічному зростанню за одночасного зниження навантаження на навколишнє середовище. Сучасна світова політика має характеризуватися усвідомленням міжнародною спільнотою нових викликів та загроз глобальному цивілізаційному розвитку.

Кліматичні явища, що простежуються протягом останніх десятиліть, свідчать про відхилення функціонування системи від норми на глобальному біосферному рівні. Так, протягом ХХ ст. середня температура на планеті підвищилася на 0,6 градуса за Цельсієм. Згідно з прогнозами провідних дослідницьких центрів, наступного століття температура підвищиться на 2–5 градусів за Цельсієм.

Поряд із збільшенням температури поверхні Землі спостерігається зростання концентрації двоокису вуглецю й інших парникових газів. До промислової революції кількість викидів двоокису вуглецю в атмосферу в результаті природних процесів була практично збалансованою з кількістю, яка поглинається рослинами й іншими природними «поглиначами» на поверхні Землі, а за останніми даними концентрація шкідливих газів в атмосфері Землі збільшилася на 149%. Близько половини обсягу двоокису вуглецю поглинається океаном, рослинами і деревами, але решта накопичується в атмосфері, що підсилює природний парниковий ефект. Причини та наслідки загальної проблеми антропогенної зміни клімату представлені на рис. 8.5.

Доцільно зазначити, що глобальні зміни клімату, які відбуваються сьогодні, є наслідком не лише збільшення викидів в атмосферу двоокису вуглецю та інших газів, але також втрати біорізноманіття. Так, російські вчені В. Горшков та А. Макарьєва, які понад 10 років вивчають проблему кліматичних змін, вважають, що основними причинами аномальної погоди є не промислові викиди, а масове знищення лісів, що відповідно призводить до частих засух, підвищення температури, пересихання річок

та нарешті – опустелення регіонів. У зв'язку з цим варто погодитися з Ф. П. Саніним, який вважає, що положення Кіотського протоколу є недостатніми, оскільки він обмежує лише викиди CO_2 та окремих газів і охоплює не всі фактори, які обумовлюють руйнування озонового шару й посилюють «парниковий ефект»⁵³⁵.

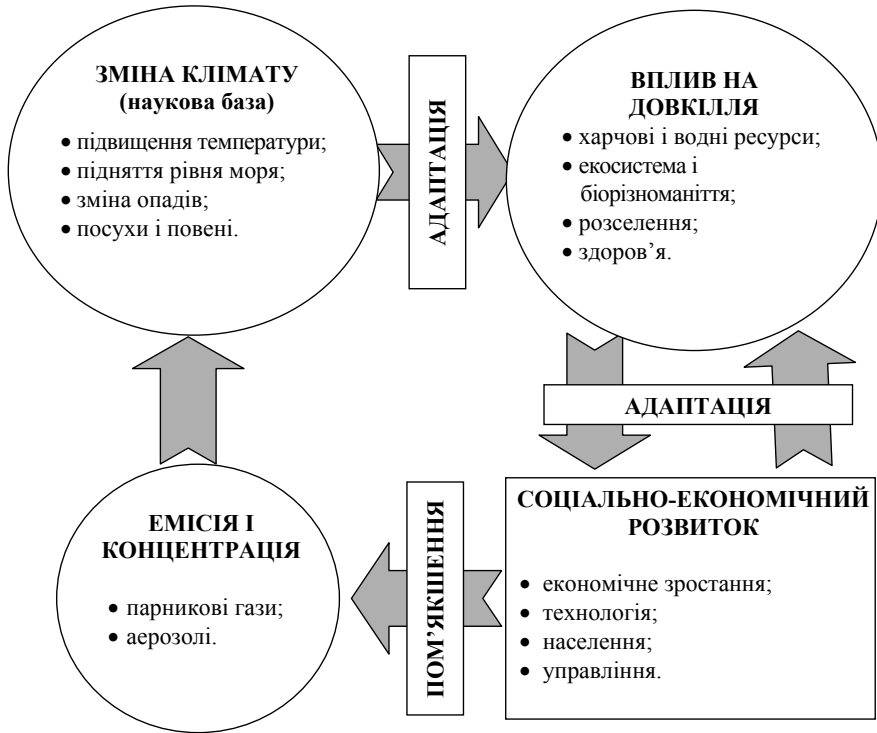

Рис. 8.5. Ланцюг причинно-наслідкових зв'язків зміни клімату⁵³⁶

Зміни температурного режиму призводять до прискорення танення льодовиків та підвищення рівня світового океану. Згідно з даними ООН, за останні 20 років ХХ ст. середньорічне танення льодовиків становило 0,3 метра, досягнувши у 2000 р. 0,5 м, а в ХХІ ст. прискорилося до 1,5 м. на рік⁵³⁷. Таким чином, основними причинами зміни клімату є підвищення температури та рівня моря і зміна опадів, посухи та повені та інші (рис. 8.6). Водночас підвищення температури негативно впливає на соціально-економічний розвиток багатьох країн (рис. 8.7).

Зміна клімату у глобальному вимірі є фактором формування нового, переважно несприятливого для людини середовища. Втрата кліматичної стабільності призво-

⁵³⁵ Кіотський протокол продовжено до 2020 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.epravda.com.ua/news/2011/12/12/309279/>

⁵³⁶ Адаптація до змін клімату / ООН [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.undp.org/climatechange/adapt/>

⁵³⁷ Кіотський протокол продовжено до 2020 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.epravda.com.ua/news/2011/12/12/309279/>

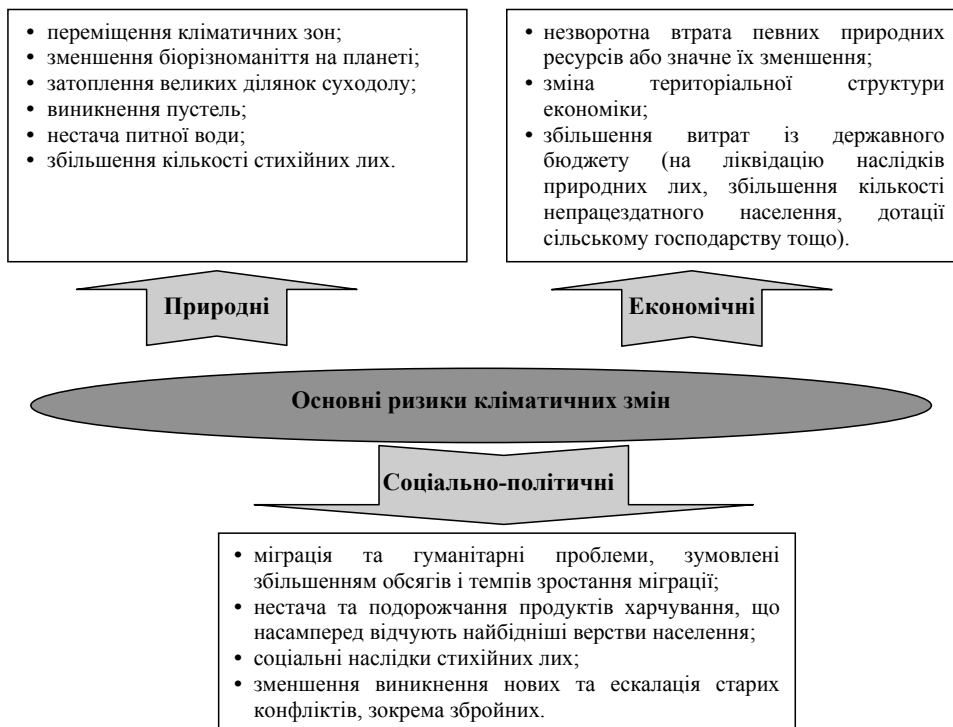
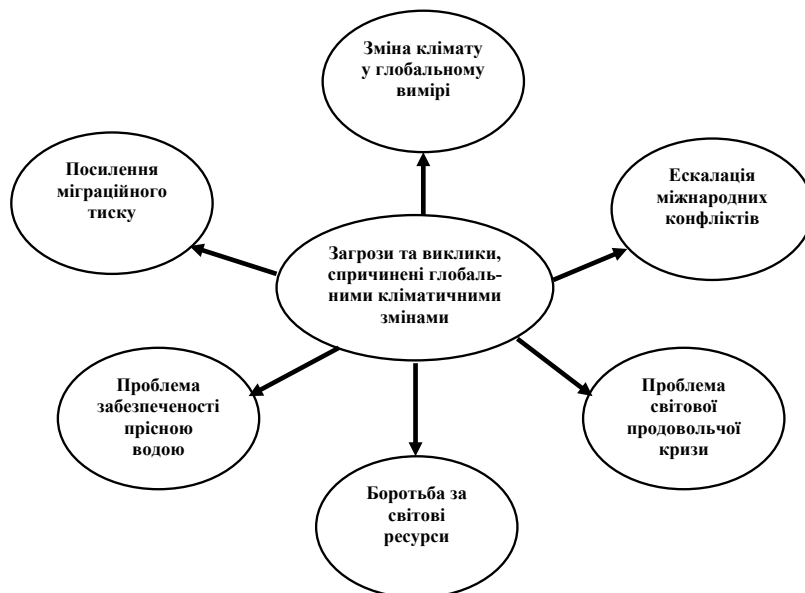

Рис. 8.6. Основні ризики кліматичних змін (складено авторами)

Рис. 8.7. Загрози та виклики, спричинені глобальними кліматичними змінами¹

Примітка 1. Складено авторами.

дить до *просування кордонів географічних зон* на північ, взаємопроникнення локальних екосистем із появою раніше не властивих їм видів флори і фауни, що врешті-решт може викликати порушення цілісності та розбалансування всієї біосистеми. Кліматичні зміни становлять загрозу, перш за все, для зменшення ресурсів, не здатних подолати неминучі наслідки природних процесів – різке зменшення сільськогосподарських угідь, водних і харчових ресурсів.

Особливістю сучасності є те, що кліматичні зміни можуть відбуватися в результаті ескалації міжнародних конфліктів. За даними британської організації з кліматичних досліджень International Alert, через них під загрозою може опинитися життя 3,9 млрд. із 7 млрд. населення планети. Прогнозується, що збройні конфлікти охоплять передусім Іран, Ірак, Пакистан, Сирію. До другої групи країн, в яких кліматичні зміни призведуть до політичної нестабільності без ризику виникнення збройних конфліктів зараховують Україну, Росію, Білорусь, Казахстан, Туреччину, Бразилію, Мексику та ін. До ризиків міжнародного характеру належить можливість навмисної екологічної агресії – екотероризму, що обумовлює основу для розвитку безпекової кооперації на міжнародному рівні⁵³⁸.

Аналіз причин кліматичних змін засвідчує, що серед них суттєвим є посилення міграційного тиску на європейські території з помірним кліматом з боку країн Центральної Азії, Китаю, Індії. У міру того, як середовище проживання населення критичних територій ставатиме дедалі менш придатним для життя, міграційні потоки як у середині держав, так і в міжнаціональному масштабі будуть стрімко зростати.

Кліматичні зміни можуть корелюватися зі станом забезпеченості прісною водою. За оцінками спеціалістів, на сьогодні більше 430 млн. людей страждають від дефіциту питної води. Прогнозується, що в результаті глобального потепління більше 300 млн. населення берегових зон стануть екологічними біженцями, а 2 млрд. жителів планети страждатимуть від нестачі питної води. Прискорення процесів урбанізації та підвищення рівня життя призведе до більш інтенсивного виснаження водних ресурсів⁵³⁹.

Кліматичні зміни завжди обумовлюють появу продовольчих проблем. Нині вони становлять загрозу світової продовольчої кризи. За оцінками Всесвітньої продовольчої організації, криза, пов'язана з подорожчанням продовольства, становить небезпеку для 100 млн. осіб, яким загрожує голод і соціально-політичні потрясіння. Кліматичні зміни належать до основних причин зростання цін на продукти харчування в країнах зі стрімким розвитком – Індії, Китаї та інших. Вони впливають відповідно на поведінку провідних експортерів сільськогосподарської продукції – Аргентини, В'єтнаму, Росії, які почали обмежувати експорт продовольчої сировини⁵⁴⁰.

На сучасному етапі виникає загострення міжнародного протистояння у праві володіння багатими мінеральними ресурсами неосвоєних територій. Наприкінці 2007 р. держави, чия берегова зона межує із Арктичною зоною (Росія, Данія, Кана-

⁵³⁸ Бердишев Г. Д. Глобальна екологічна криза / Бердишев Г. Д., Галенко О. Н., Мельниченко В. А. // Екологія довкілля та безпека життєдіяльності. – 2008. – № 2. – С. 96–102.

⁵³⁹ Кітура А. Кіотський протокол: стимул чи обмежувач? [Електронний ресурс] / А. Кітура, А. Єрьоменко // Дзеркало тижня. Україна. – 2011. – № 28. – Режим доступу : http://dt.ua/ECONOMICS/kiotskiy_protokol_stimul_chi_obmezhuвач_-6025.html

⁵⁴⁰ Agriculture, Food Security and Climate Change: Outlook for Knowledge, Tools and Action. – CCAFS, 2010. – Report No. 3. – 16 p.

да, Норвегія), ініціювали картографічні дослідження в районі Північно-Льодовитого океану з метою обґрунтування прав на океанічний шельф, багатий вуглеводнями. Невирішені юридичні питання статусу Арктики викликають гостру політичну дискусію міжнародного рівня із взаємними претензіями та обвинуваченнями⁵⁴¹.

Дуже багато країн вже зіткнулися з наслідками зміни клімату – нерегулярність і непередбачуваність опадів, велика кількість повеней і посух та ін. Першочергово зміни клімату відбуваються на території США, Мексики, Південно-Східної Азії, в т. ч. й Китаю.

Надалі наслідки зміни клімату поширюватимуться нерівномірно з географічної точки зору, і найбільш вразливими регіонами будуть ті, в яких відсутність продовольчої безпеки особливо відчутна (переважно регіони Африки на Південь від Сахари та регіон Південної Азії). Лише у Африці 650 млн. людей живуть за рахунок незрошеного землеробства та в умовах нестачі продовольства та питної води. За оцінками Продовольчої та сільськогосподарської організації (ФАО) до 2025 р. буде втрачено дві третини земель придатних для землеробства⁵⁴². За оцінками негативні наслідки глобальних кліматичних змін призведуть до втрати глобального ВВП на одного жителя від 5,3 до 13,8% до 2200 р. Для країн з низькими доходами, боротьба зі стихійним лихом становитиме 5% ВВП⁵⁴³.

В останні 35 років світова економіка розвивалася активно: валовий світовий продукт (ВСП) у світі зріс більш ніж у 3 рази – приблизно з 14 трлн. дол. США в 1970 р. до 69,97 трлн. дол. США в 2011 р. У доповіді Інституту навколишнього середовища ООН зазначено, що в найближчому майбутньому світ чекає екологічна катастрофа, оскільки за останні 50 років людська діяльність завдала природі більшого збитку, ніж за весь попередній історичний період⁵⁴⁴.

Проблема кліматичних змін тісно пов'язана з енергетикою, яка є найбільшим забруднювачем атмосферного повітря. За останні 30 років загальне споживання енергії зросло на 57%, причому основна її частина була одержана за рахунок спалювання нафти, природного газу і вугілля, тоді як використання атомної енергії, гідроелектроенергії і поновлювальних джерел енергії було незначним.

У найближчі роки очікується стабільне збільшення загальносвітового споживання енергії (рис. 8.8). Це відбувається, незважаючи на подальше послаблення взаємозв'язку між споживанням енергії та економічним зростанням у світі, яке відображає переорієнтацію економік у бік сфери послуг.

Іншою не менш важливою глобальною проблемою світу є втрата лісів. Лише за останніх 15 років планета втратила понад 125 млн. га лісу, або близько 8 млн. га щорічно. Повені сьогодні у світі є найбільшими стихійними лихами – до 40% і значною

⁵⁴¹ Global Environment Outlook [Electronic resource]. – Access mode : http://www.unep.org/geo/geo4/report/GEO-4_Report_Full_en.pdf

⁵⁴² Agriculture, Food Security and Climate Change: Outlook for Knowledge, Tools and Action. – CCAFS, 2010. – Report No. 3. – 16 p.

⁵⁴³ Climate Change 2011: The Scientific Basis [Electronic resource]. – Access mode : http://www.grida.no/publications/other/ipcc_tar/?src=/climate/ipcc_tar/wg1/006.htm

⁵⁴⁴ Global Risks 2012. A World Economic Forum Report [Electronic resource]. – Access mode : <http://www.weforum.org/pdf/globalrisk/report2012.pdf>

мірою це пов'язано з вирубкою лісів. Так, наприклад, вирубка лісів в Африці призвела до розповсюдження на континенті холери і малярії, а неправильне використання водних ресурсів призводить до труднощів з «безкоштовними» рибою і питною водою⁵⁴⁵.

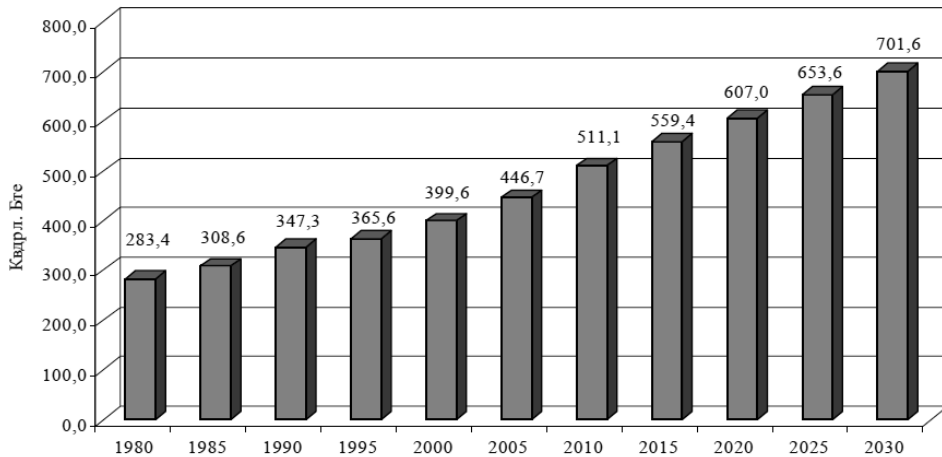

Рис. 8.8. Динаміка та прогноз світового енергоспоживання, 1980–2030 рр.⁵⁴⁶

Саме із збільшенням шкідливих викидів в атмосферу науковці пов'язують зростання кількості стихійних лих. Зміна в глобальному вимірі кліматичного режиму є причиною почастищення стихійних екологічних явищ у Світовому океані – тайфунів, цунамі, а на суходолі – торнадо, катастрофічних повеней, снігових лавин тощо.

У багатьох регіонах планети екологічні проблеми набули надзвичайної гостроти. Загалом збитки від природних катастроф у 2012 р. досягли 160 млрд. дол. США, причому страхові випадки становили 65 млрд. дол. США. Хоча збитки в 2012 р. виявилися суттєво нижчими порівняно з попереднім роком. У 2011 р. застраховані втрати перевищили 119 млрд. дол. США, а загальні – 400 млрд. дол. США. Переважно це було пов'язано із землетрусами в Японії та Новій Зеландії, а також повинню в Таїланді. Варто зазначити, що в середньому застраховані збитки від стихійних лих становлять 9 млрд. дол. США на рік⁵⁴⁷.

Велику руйнівну силу набирають урагани. Насамперед, мова йде про ураган «Сенді», що мав надзвичайну руйнівну силу та був пов'язаним зі зміною клімату, втрати якого становили близько 25 млрд. дол. США. Міждержавна комісія з питань зміни клімату наголошує, що мінливі кліматичні умови призводять до зміни інтенсивності, поширеності, тривалості та часових рамок екстремальних природних і кліматичних явищ. Однією з найдорожчих природних катастроф вважається ураган «Катріна» в Ново-

⁵⁴⁵ Global Environment Outlook [Electronic resource]. – Access mode : http://www.unep.org/geo/geo4/report/GEO-4_Report_Full_en.pdf

⁵⁴⁶ Питання та відповіді про зміну клімату та Киотський протокол [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://climategroup.org.ua/?page_id=75

⁵⁴⁷ An Assessment of the Intergovernmental Panel on Climate Change. [Electronic resource]. – Access mode : http://www.ipcc.ch/pdf/assessment-report/ar4/syr/ar4_syr.pdf

му Орлеані (за даними Munich Re і Swiss Re витрати становили 26 млрд. дол. США)⁵⁴⁸. Його катастрофічними наслідками є й те, що Новий Орлеан відвідували щорічно 8,5–10 млн. туристів, завдяки чому формувалося 800000 робочих місць. Після урагану було зруйновано 80% цього міста і, відповідно, реконструкція та відновлення потребували значного часового інтервалу, що є катастрофічним для міста, яке втратило основні джерела прибутку. Потрібно враховувати, що до настання стихійного лиха основним сектором діяльності Нового Орлеану були промисловість та туризм.

Не менш важливим підтвердженням глобальних тенденцій впливу кліматичних ризиків на світову економіку був землетрус на Гаїті у 2010 р. Землетрус зруйнував 60% державної інфраструктури, більше 188 тис. будинків стали непридатними для житла. Загальний збиток від землетрусу становив 7,8 млрд. дол. США, що дорівнював 120% валового внутрішнього продукту. Для ліквідації катастрофічних наслідків від землетрусу Міжамериканський банк розвитку надав Гаїті в 2010 р. позику в розмірі 700 млн. дол. США для будівництва доріг та відновлення інфраструктури.

Понад 45% стихійних лих зафіксовано в Азії. На цю частину світу припадають більше 85% загиблих і 75% тих, кого торкнулися наслідки природних катаклізмів. Найбільш смертоносними були стихійні лиха в Японії (19,8 тис. загиблих) і на Філіппінах (1,4 тис. загиблих). Щодо Європи, то вона в 2011 р. пережила менше стихійних лих, а кількість їх жертв і потерпілих та економічний збиток виявилися найнижчими за останні два десятиріччя (з 1990 р.).

Загострення глобальних кліматичних змін на планеті вимагає їхнього врегулювання та розробки міжнародної глобальної екополітики, основною метою якої є збереження глобального інтегрального ресурсу планети за допомогою встановлення зон, квот та лімітів на використання корисних копалин, заборон на викиди шкідливих речовин, узгодження плат за забруднення тощо.

Основною складовою як національної, так і міжнародної екологічної політик є природно-ресурсна безпека, яка передбачає певний стан розвитку продуктивних сил і нормативно правових відносин у суспільстві, що здатен гарантувати стійке відтворення природно-ресурсного потенціалу та сприятливі екологічні умови для життєдіяльності населення. Залежно від чинників, які впливають на стан природно-ресурсної безпеки, виокремлюють такі її види:

– *природно-екологічна безпека* визначається ступенем деградації природно-ресурсного потенціалу, а саме: зниженням родючості землі, деградацією земельних ресурсів; скороченням площі лісових насаджень та їх продуктивності, забрудненням повітряного та водного басейнів тощо;

– *техногенно-екологічна безпека* як складова частина природно-ресурсної визначається такими чинниками, як: зниження темпів зростання ВВП; зниження виробничого й наукового потенціалу; збільшення техногенних аварій та катастроф; критичне старіння основних фондів; зниження темпів відтворення⁵⁴⁹.

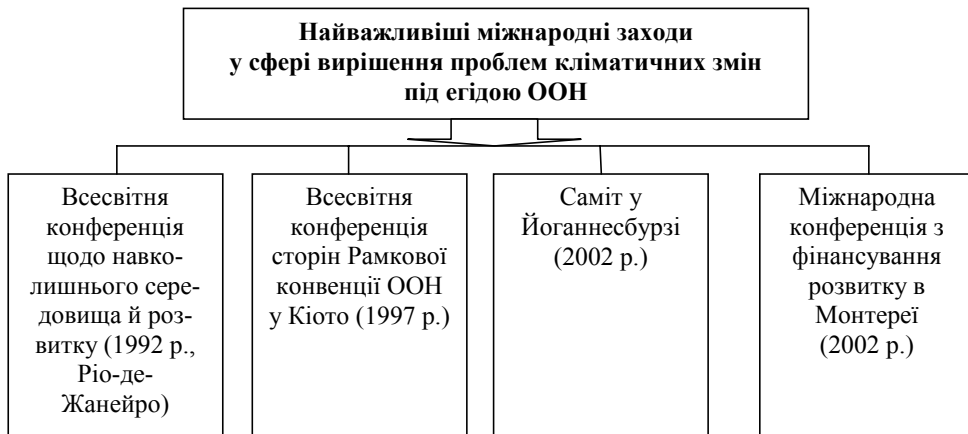
⁵⁴⁸ US Environmental Protection Agency [Electronic resource]. – Access mode : <http://www.epa.gov/climatechange/effects/adaptation.html>

⁵⁴⁹ Вуглецевий ринок в Україні і світі [Електронний ресурс]. – Режим доступу : energy.com.ua/ua/16/vugletsevyu_rynok.html

Провідною міжнародною організацією у вирішенні глобальних проблем охорони навколишнього середовища, гарантування екологічної безпеки та раціонального використання і відтворення природних ресурсів є ООН. Питання запобігання подальшим кліматичним змінам і боротьби з негативними наслідками виносяться на порядок денний засідань Генеральної асамблеї ООН, зустрічей Великої вісімки та різних економічних і політичних об'єднань країн.

Під егідою ООН вжито міжнародні заходи, які мають важливе значення для подальшого розвитку глобального суспільства, а саме:

- Всесвітня конференція щодо навколишнього середовища й розвитку (1992 р., Ріо-де-Жанейро), на якій було прийнято декларацію «Порядок денний на XXI століття»;
- Всесвітня конференція сторін Рамкової конвенції ООН у Кіото (1997 р.), що прийняла відомий Кіотський протокол;
- Саміт у Йоганнесбурзі (2002 р.), де було прийнято Йоганнесбурзьку декларацію та План виконання рішень Всесвітньої зустрічі на вищому рівні зі сталого розвитку⁵⁵⁰;
- Міжнародна конференція з фінансування розвитку в Монтерей (2002 р.) (рис. 8.9).

Рис. 8.9. Найважливіші міжнародні заходи у сфері вирішення проблем кліматичних змін під егідою ООН

Примітка 1: складено авторами.

Специфіка угод, пов'язаних з обмеженням антропогенного впливу на кліматичну систему, й насамперед Кіотського протоколу, регіональних інструментів, що доповнюють його, та проектів посткіотських документів, полягає в наявності, поряд із зобов'язаннями щодо обмежень викидів парникових газів, засобів, що сприяють концентрації та спрямуванню фінансових ресурсів на потреби інвестування у підвищення екологічної ефективності сфер виробництва та побуту.

З метою зменшення парникових газів в атмосферу ряд країн світу підписали Кіотський Протокол, на основі якого домовились обмежити та зменшити викиди пар-

⁵⁵⁰ World Economic Forum Annual Meeting 2012 [Electronic resource]. – Access mode : <http://www.weforum.org/en/events/ArchivedEvents/AnnualMeeting2008/index.htm>

никових газів до рівня, меншого на 5% від рівня базового року. Для цього передбачено застосування таких міжнародних механізмів, як торгівля квотами на викиди, реалізація проектів спільного впровадження та проектів „чистого розвитку”. Сутністю усіх цих механізмів є передача прав на викиди парникових газів шляхом купівлі-продажу квот на викиди. Механізм торгівлі квотами діє за таким принципом: якщо країна не використовує на 100% дозвіл на щорічні викиди парникових газів (квоту), вона може продати його іншій державі. При цьому кошти, отримані від продажу квот, мають витратитися на зниження викидів парникових газів⁵⁵¹.

У рамках проектів спільного впровадження розвинені країни разом з країнами з перехідною економікою можуть здійснювати спільну діяльність, спрямовану на зниження викидів на територіях цих країн. Проекти спільного впровадження фінансуються розвинутою країною в обмін на квоти на скорочення викидів, які можуть бути використані для покриття визначених кількісних зобов'язань країни-інвестора щодо скорочення викидів. Окрім фінансових ресурсів, інвестор забезпечує доступ до технологій, організаційну, технічну підтримку реалізації проекту та ін.

Механізм „чистого розвитку” також дозволяє розвиненим країнам інвестувати в проекти зі скорочення викидів в країнах, що розвиваються, і скористатися квотами на набуті викиди з метою часткового виконання своїх національних зобов'язань щодо скорочення викидів.

На початок листопада 2009 р. у світі було законтраковано понад 130 млн. одиниць квот на викиди парникових газів, що оцінюється в 1,3 млрд. євро. Обсяг торгівлі квотами на викиди становив: у 2010 р. – 250 млн. од. квот; у 2011 р. – 400 млн. од. квот; у 2012 р. – 500 млн. од. квот.

Зазначимо, що за оцінками ринок має надлишкову кількість квот для продажу (близько 11,7 млрд.) порівняно з потребами покупців (близько 2,7 млрд.) на період до 2012 р. (табл. 8.10).

Таблиця 8.10

**Потенційний надлишок квот на викиди парникових (ПГ)
за країнами та його реалізація⁵⁵²**

Країна	Потенційний надлишок квоти на викиди ПГ на період 2008–2012 рр., млн. т	Продано квот на викиди ПГ за станом на кінець 2009 р., млн. т
Росія	2500	0
Україна	1250	47
Польща	500	0
Чехія	100	68,5
Словаччина	68	15
Угорщина	53	8
Латвія	37	11,5

⁵⁵¹ Compliance under the Kyoto Protocol [Electronic resource]. – Access mode : http://unfccc.int/kyoto_protocol/compliance/questions_of_implementation/items/6077.php

⁵⁵² Кіотський протокол продовжено до 2020 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.epravda.com.ua/news/2011/12/12/309279/>.

Потенційними продавцями на ринку торгівлі квотами є Росія, Україна, країни Східної Європи (Польща, Румунія, Болгарія, Чехія), але основними реальними продавцями досі були Чехія, Україна, Угорщина, Польща та Латвія. Основними покупцями квот на викиди є уряд Японії та приватні японські компанії, Іспанія, Австрія, Німеччина, Канада, а також міжнародні організації, зокрема Світовий банк.

Проблеми, пов'язані з кліматичними змінами були головними пунктами на зустрічах високого рівня: саміту «Великої вісімки», Ради Безпеки ООН, 62-ої сесії Генеральної Асамблеї ООН, у ході Всесвітнього економічного форуму. На думку науковців, пом'якшення наслідків кліматичних змін принесе свої результати після 2030 р. У зв'язку з цим стратегію швидкого переходу до економіки, заснованої на низьковуглецевому споживанні, доцільно реалізовувати в таких трьох напрямках:

1. Державне регулювання – пом'якшення й адаптація наслідків кліматичних змін.
2. Ринкові механізми – плата за викиди вуглецю.
3. Міжнародне співробітництво.

Країни мають розробити методи ефективної адаптації до наслідків змін клімату найближчими роками. Саме тому багато країн, що розвиваються, вважають процес адаптації своїм головним і невідкладним завданням. Країни, що розвиваються, мають визначити траєкторію переходу на низьковуглецеве споживання, хоча темп переходу має відображати їх обмежені ресурси, необхідність підтримки економічного зростання і скорочення бідності⁵⁵³.

Сприяти адаптації до зміни клімату може метод CRM (climate risks management – управління кліматичними ризиками), який ґрунтується на систематичному використанні кліматичної інформації у плануванні та прийнятті рішень на всіх рівнях. Основою CRM є застосування технологій щодо інформації про клімат, які зменшують чутливість до мінливості погодних умов і невизначеності, а також ринкових втручань, які мінімізують ризик для уразливих груп населення.

Одним з нових методів адаптації до зміни клімату є страхування на основі індексів, яке може сприяти перенесенню кліматичного ризику від уразливих груп населення до фінансових ринків. Для запобігання негативним наслідкам зміни клімату необхідне управління обмеженими водними ресурсами з метою запобігання водної кризи. Принципово важливим адаптаційним заходом є планування альтернативних джерел водопостачання. Крім того, одним із заходів пом'якшення наслідків кліматичних змін для здоров'я людей є масові посадки дерев, що зробить підвищення температури менш небезпечним. Адаптація сільського та лісового господарства до змін клімату передбачає комплекс заходів, а саме: зміну термінів посадки сільгоспкультур для адаптації до умов вирощування, що змінюються, поступову зміну лісових порід та селекцію нових видів рослин і сільськогосподарських культур, більш стійких до змін клімату.

Отже, екологічна безпека є проблемою транснаціонального характеру, а заходи з мінімізації наслідків екологічних катастроф потребують не тільки мобілізації значних матеріальних і людських ресурсів, а й посилення міжнародної кооперації

⁵⁵³ An Assessment of the Intergovernmental Panel on Climate Change [Electronic resource]. – Access mode : http://www.ipcc.ch/pdf/assessment-report/ar4/syr/ar4_syr.pdf

з метою аналізу, прогнозування та попередження надзвичайних ситуацій. Для досягнення успіху заходи з адаптації мають входити до планів сталого розвитку як на національному, так і міжнародному рівнях.

8.5. Міжнародні мега-заходи: спортивний аспект

Протягом останніх десятиліть зросла роль міжнародних мега-заходів у посиленні економічної активності на національному і міжнародному рівнях. Міжнародні мегазаходи вважаються «дверима» до нових знань, торгівлі та культурного взаєморозуміння між країнами. На рубежі XXI ст. участь у міжнародних виставках та експозиціях, спортивних подіях, фешн-шоу, співочих і танцювальних показах забезпечує країнам національний брендинг, глобальний вплив, перспективу економічного зростання та добробут громадян. Глобальний характер міжнародних мега-заходів становить платформу для промоції національної єдності й об'єднання світової спільноти, з одного боку, та слугує каталізатором економічних, соціальних і культурних змін, з іншого.

Тенденції організації та проведення міжнародних мега-заходів демонструють провідну роль спортивних подій, роль і престиж яких не ставилися під сумнів з часів античної Греції. Світовий досвід показує швидке зростання їх значення для приймаючих економік, а потенціал організації полягає у зміцненні співробітництва і діалогу між народами та країнами світу шляхом об'єднання людства у всьому його різноманітті, зокрема через видатні досягнення в спорті.

Сьогодні міжнародні спортивні мега-заходи є одними із найприбутковіших глобальних подій, які виступають як інструмент модернізації міст та країн. Сьогодні спорт, а особливо масштабні спортивні події, асоціюється не тільки з неабиякими розвагами і стилем життя, а й надійним бізнесом, де промоція та реклама є основними інструментами генерування значних прибутків.

Зростання популярності міжнародних спортивних мега-заходів – це результат поєднання таких чинників XXI ст., як інтернаціоналізація економічної діяльності, посилений вплив спортивної культури, експансія комунікаційних можливостей, інтенсивна мобільність людей, прискорення міжнародної міграції і глобальне регулювання з боку міжнародних організацій, які є важливими як з точки зору економіки, так і спорту, наприклад Всесвітньої туристичної організації (UNWTO).

Наукова інтерпретація поняття «міжнародний спортивний мегазахід» відображається і широко застосовується у зарубіжній практиці, тоді як у вітчизняній економічній літературі цей термін вживається рідко. Іноземні фахівці переважно такі події позначають як «заходи» або «мега-заходи», тоді як в українській транслітерації доцільно, на нашу думку, застосовувати саме дефініцію «міжнародні спортивні мегазаходи», щоб уникнути методологічної хибності їх визначення.

Досліджуючи сучасні тенденції розвитку міжнародного спортивного туризму, варто мати на увазі, що під терміном «захід» треба розуміти спортивну подію, публічне шоу, показ чи будь-яку іншу форму спортивних змагань і розваг, що може бути цікавою великій

кількості людей, які відвідують або живуть у відповідній місцевості. Потрібно врахувати, що у працях зарубіжних вчених категорія «мега-захід» (*грец. «megalo» означає «великий»*) тлумачиться по-різному, зокрема, як: 1) велика культурна (у т. ч. комерційна і спортивна) подія, що має яскравий характер, широко популярна і має міжнародне значення⁵⁵⁴; 2) найбільша як за масштабом проведення, так і за масштабом впливу на національну економіку приймаючої країни подія, що характеризується надзвичайно високим рівнем медіапокриття, престижем і пожвавленням у туризмі⁵⁵⁵; 3) крупна подія, яка привертає увагу глобальної аудиторії і, таким чином, здійснює промоцію міста/країни її проведення⁵⁵⁶; 4) подія, яка передбачає значні тимчасові, а інколи й постійні зміни у транспортній логістиці та організації дорожнього руху у приймаючій її країні/місті⁵⁵⁷.

Зважаючи на багатогранність підходів щодо трактування цього поняття, можна виявити основні ознаки мега-заходів, до яких належать: значні масштаби; велика кількість відвідувачів (зазвичай, понад мільйон); чималий суспільний інтерес у національному і міжнародному вимірах через засоби масової інформації й особисту відвідуваність; вагомий позитивний чи негативний вплив на приймаючу країну/місто; пожвавлення у туризмі.

Спортивні мега-заходи – це події, які відбуваються та мають велике значення на національному рівні, наприклад, національні чемпіонати з футболу чи легкої атлетики. Такі масштабні події, як Олімпійські ігри, яким властиві всі вищеперераховані ознаки мега-заходів, що залучають іноземних учасників (спортсменів, фанів, спонсорів, офіційних представників) та за своїми організаційними позиціями (потребують кращих умов пасажирських перевезень, проживання та безпеки, привертають увагу світової громадськості через міжнародні засоби масової інформації) можуть виходити за межі однієї країни, на нашу думку, варто вважати саме міжнародними спортивними мега-заходами. Таким чином, під міжнародними спортивними мега-заходами ми розуміємо великі спортивні події обмеженого терміну проведення, що відбуваються регулярно у визначений час і відповідному місці або кількох місцях у межах однієї чи двох країн, обов'язково залучаючи у свою діяльність учасників із інших країн, приваблюють значне медіа-покриття та мають великі ефекти для приймаючого міста, регіону чи країни, до яких належать Літні і Зимові Олімпійські ігри, першості з футболу – чемпіонати світу і Європи, автоперегони «Формули 1», авіаційні перегони Red Bull Air Race, Світовий кубок з регбі, Чемпіонат світу з легкої атлетики, міжнародні технічні салони.

Останнім часом в економічній літературі часто згадується про комерціалізацію міжнародних спортивних мега-заходів, підґрунтям якої є процес встановлення стійких контактів між спортивними організаціями та споживачами спортивних послуг. Комерціалізація міжнародних спортивних мега-заходів передбачає взаємне зближен-

⁵⁵⁴ Roche M. Festivalisation, cosmopolitanism and European culture: on the socio-cultural significance of mega-events / M. Roche [in *Festivals and the Cultural Public Sphere*, edited by G. Delanty, L. Giorgi and M. Sassatelli]. – London: Routledge, 2011. – [chapter 8].

⁵⁵⁵ Getz D. *Event Studies: Theory, Research and Policy for planned events* [Business & Economics] / Donald Getz. – Routledge, 2012. – 468 p. – P. 25.

⁵⁵⁶ Sport Tourism – The Scale of Opportunity from hosting a Mega Event [Insignht Department]. – VisitScotland, 2012. – 11 p. – P. 2.

⁵⁵⁷ Manelli S. *Mega Event Mobility Management And Public Transport* / S. Manelli // *Mobility Management and Public Transport for Mega Events* [IUAV TTS – 7th International Transport Conference: Big Events and Transport]. – September 29th. – 2010. – Italy.

ня та співробітництво між учасниками цих подій та представниками бізнес-кід, яке ґрунтується на зростаючих ринкових можливостях спорту і використанні сучасних технологій, забезпечуючи реалізацію інтересів обох сторін. Країна прийняття відповідного мега-заходу лише створює необхідні умови для його успішного проведення, що передбачає розробку законодавчих актів, забезпечення інфраструктурою тощо.

З огляду на це, міжнародні спортивні мега-заходи варто розглядати з позицій організаційної структури, що включає набір взаємопов'язаних елементів, які розподіляють між собою фінансові зобов'язання і гарантії щодо підготовки до проведення відповідних подій (рис. 8.10).

Як правило, усі країни, що подають заявку на прийняття мега-заходів, оцінюють свою забезпеченість коштами і можливості їх отримання, оскільки фінансова неспроможність призводить до дефіциту бюджету, як це сталося, наприклад, у Монреалі (Канада) у 1976 р., де для того, щоб утримати рівень економіки міста, протягом 30 років після проведення Літніх Олімпійських ігор доходи місцевих жителів обкла-

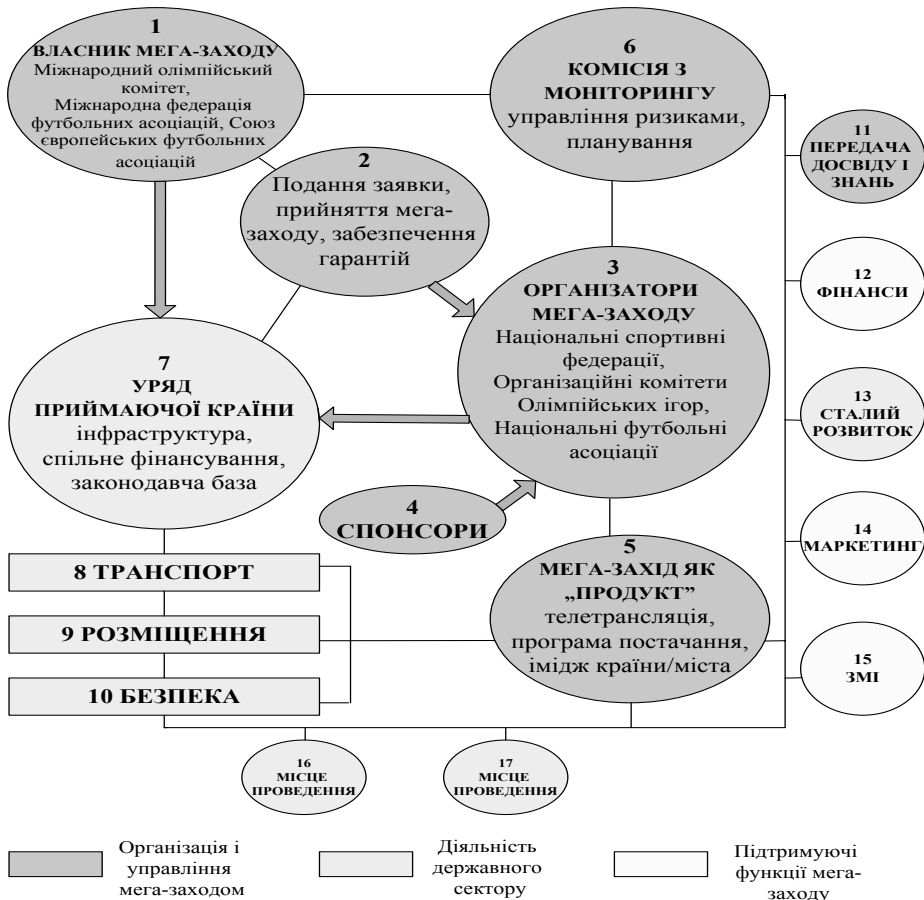

Рис. 8.10. Організаційна структура міжнародного спортивного мега-заходу

Джерело: складено автором.

далися високими податками. У зв'язку із цим, з початку 1980-х років новий президент Міжнародного олімпійського комітету Хуан Антоніо Самаранч проголосив курс на комерціалізацію, розуміючи, що в сучасних реаліях економічний аспект ігнорувати не можна. Тому вже у 1984 р. на Олімпійських іграх у Лос-Анжелесі спонсоруванню надали великого значення. Тоді місто відмовилося субсидіювати проведення Олімпіади, і штат Каліфорнія був змушений шукати кошти у приватному секторі. Пітер Уеберрот – успішний бізнесмен у сфері туризму – очолив лос-анджелеський Олімпійський оргкомітет-1984, і зумів переконати великі корпорації в тому, що спонсорську підтримку Олімпіади потрібно розглядати не як благодійність, а як серйозні вкладення, здатні приносити відчутну і швидку віддачу⁵⁵⁸. У результаті сумарний внесок компаній-спонсорів готівкою та продукцією досяг 132 млн. дол. США – нечуваної на ті часи суми. Тоді компанії, які співпрацювали з Міжнародним олімпійським комітетом (МОК), вперше були поділені на офіційних спонсорів, офіційних постачальників і офіційних власників ліцензій. Олімпіада-1984 стала першою успішною з комерційної точки зору, оскільки організатори заробили більше 200 млн. дол. США. Після комерційно успішної Олімпіади-1984, США, не маючи на той момент ні своєї футбольної ліги, ні інфраструктури, виграли боротьбу за право проведення Чемпіонату світу з футболу 1994 р.

Таким чином, фінансова підтримка спортивних мега-заходів з боку великих міжнародних компаній (спонсорування) має вагомe значення для проведення міжнародних спортивних мега-заходів⁵⁵⁹. Змагання допомагають спонсорам освоювати нові ринки і знаходити потенційних покупців, що є особливо привабливим для світових концернів. Спонсорами Олімпійських ігор є обрані компанії, яким надається статус офіційних спонсорів Олімпійських ігор у всьому світі відповідно до заснованої у 1980-х роках ТОР-програми “The Olympic Programme”. Учасником цієї спонсорської програми стають міжнародні корпорації, які за 4 роки співпраці з МОКом сплатили 80–100 млн. дол. США (табл. 8.11).

ТОР-спонсори мають право використовувати символіку ігор на етикетках своєї продукції, а також залучати спортсменів для реклами товарів власного виробництва. Проте не у всіх країнах спонсорам належить провідна роль. Так, Греція була проти того, щоб Олімпіада-2004 проходила як комерційний захід, незважаючи на те, що у США, наприклад, процес комерціалізації є нормальним і виключно сприятливим⁵⁶⁰. Участь «великих грошей» у реалізації олімпійських програм Греції була зведена до мінімуму.

Вливання корпоративних спонсорських коштів забезпечує важливе джерело доходу (приблизно 34%) й акумуляцію капіталу для міст/країн, які приймають не лише Олімпійські ігри, а й футбольні турніри. Так, до 2006 р. спонсори Чемпіонату світу з футболу одночасно виступали партнерами, а вже з 2006 р. Міжнародна федерація футбольних асоціацій (ФІФА) започаткувала нову комерційну стратегію, головною особливістю якої була нова трьохрівнева структура спонсорування: перший рівень включає Партнерів ФІФА, другий – Спонсорів Чемпіонату світу з футболу і третій –

⁵⁵⁸ Як Євро-2012 допоможе українській економіці [Електронний ресурс] / Finance.ua. – 10.06.2012. – Режим доступу : <http://news.finance.ua/ua/~/2/0/all/2012/06/10/281226>

⁵⁵⁹ Там само.

⁵⁶⁰ Corporate hospitality [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://invoke.ie/corporate_entertainment.htm

Таблиця 8.11

Офіційні спонсори Олімпійських ігор за ТОП-програмою (1988–2012 рр.)

Період проведення Олімпійських ігор	Місце проведення Олімпійських ігор	ТОП-програми	Кількість компаній	СПОНСОРИ
1985–1988 рр.	Сеул (Пд. Корея)	ТОП-I	9	Coca-Cola, Kodak, Sports Illustrated/Time, VISA, Brother Philips, 3M, Federal Express, Matsushita (Panasonic)
1989–1992 рр.	Барселона (Іспанія)	ТОП-II	12	Coca-Cola, Kodak, Sports Illustrated/Time, VISA, Bausch & Lomb, Brother Philips, 3M, United States, Postal Service (USPS), Matsushita (Panasonic), Ricoh, Mars
1993–1996 рр.	Атланта (США)	ТОП-III	10	Coca-Cola, Kodak, Time Inc., VISA, Bausch&Lomb, Xerox, United Parcel Service, Matsushita (Panasonic), IBM, John Hancock (Manulife)
1997–2000 рр.	Сідней (Австралія)	ТОП-IV	11	Coca-Cola, Kodak, Time Inc., VISA, Xerox, United Parcel Service, Matsushita (Panasonic), IBM, John Hancock (Manulife), Samsung, McDonald's
2001–2004 рр.	Афіни (Греція)	ТОП-V	10	Coca-Cola, Kodak, Time Inc., VISA, Xerox, Panasonic, John Hancock (Manulife), Samsung, McDonald's, Atos Origin
2005–2008 рр.	Пекін (Китай)	ТОП-VI	12	Coca-Cola, Kodak, VISA, Panasonic, Manulife, Samsung, McDonald's, Swatch (Omega), Atos Origin, Johnson&Johnson, General Electric, Lenovo
2009–2012 рр.	Лондон (Великобританія)	ТОП-VII	11	Coca-Cola, Acer, Atos, The Dow Chemical Company, GE, McDonald's, Omega, Panasonic, Procter & Gamble, Samsung, Visa

Джерело: складено автором за [Hamakawa C. Beijing Olympics: Games of epic proportion [Електронний ресурс] / Curt Hamakawa, Elizabeth Elam // Journal of Business Cases and Applications. – Режим доступу : www.olympic.org; IOC Marketing: Media Guide / International Olympic Committee. London, 2012. – 60 p.]

Національних Прихильників для кожної події ФІФА, при цьому кількість Партнерів є сталою – 6 компаній (табл. 8.12).

Міжнародні спортивні мега-заходи сприяють переміщенню державних ресурсів до приватних корпорацій⁵⁶¹. Як частина глобальної комунікаційної системи масштабні спортивні події частіше організуються в інтересах глобальних людських потоків, ніж локальних громад. Так, у Сідней під час Олімпіади-2000 австралійський уряд сконцентрувався на корпоративних інтересах замість досягнення і задоволення соціальних завдань. Олімпійські ігри-2012, що проводилися у Лондоні, базувалися на ідеї «соціальної регенерації», яка створила значні можливості для місцевого населення і в основі якої знаходилися п'ять основних напрямів: молодь; спорт; люди; трансформації у Лондоні і Великобританії. Головною метою Олімпіади було використання ігор для співпраці з молоддю у всьому світі та її активного залучення до спортивної діяльності⁵⁶².

Окрім спонсорів, одну з провідних ролей фінансування міжнародних спортивних мега-заходів займають засоби масової інформації (ЗМІ). У сучасних

⁵⁶¹ Sarkar A. Can over-commercialisation kill a sport? / Anindita Sarkar // The Financial Express. – December 26. – 2011.

⁵⁶² Sport Tourism – The Scale of Opportunity from hosting a Mega Event [Insight Department]. – VisitScotland, 2012. – 11 p. – P. 8.

Таблиця 8.12

Партнери Світового Кубка з футболу (1990–2014 рр.)

Рік проведення чемпіонату	Місце проведення чемпіонату	Кількість компаній	Спонсори і партнери		
1990	Італія	9	Coca-Cola, Gillette, Fuji, Philips, Canon, Mars, Vini Italia, Anheuser-Busch, JVC		
1994	США	11	Coca-Cola, Gillette, Fuji, Philips, JVC, Canon, Snickers, MasterCard, McDonald's, Energizer, General Motors		
1998	Франція	12	Coca-Cola, Gillette, Fuji, Philips, JVC, Canon, Mars, Casio, MasterCard, McDonald's, General Motors, Adidas		
2002	Корея/Японія	15	Coca-Cola, Gillette, Fuji Film/Fuji, Xerox, Philips, JVC, Budweiser, MasterCard, McDonald's, Adidas, KT/NTT, Hyundai, Toshiba, Avaya, Yahoo!		
2006	Німеччина	15	Coca-Cola, Gillette, Fuji Film, Philips, Budweiser, MasterCard, McDonald's, Adidas, Hyundai, Toshiba, Avaya, Yahoo!, Continental, Deutsche Telecom, Emirates		
			Партнери	Спонсори	Національні Прихильники
2010	ПАР	17	Coca-Cola, Adidas, Emirates, Hyundai, Sony, Visa	Budweiser, McDonald's Castrol, MTN, Continental, Satyam	BP, Prasa, FNB, Telkom, Neoafrika
2014	Бразилія	22	Coca-Cola, Adidas, Emirates, Hyundai, Sony, Visa	Budweiser, McDonald's Castrol, Continental, Johnson&Johnson, Oi, Seara, Yingli	FIFA.com, ApexBrasil, Centauro, Garoto, Itau, Liberty Seguros, WiseUp, Football for Hope

Джерело: складено автором за [Altius directory [Електронний ресурс] / 2010 FIFA World Cup Sponsors. – Режим доступу : <http://www.altiusdirectory.com/Sports/2010-fifa-world-cup-sponsors.php>; Sponsorship Strategy [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.fifa.com/aboutfifa/organisation/marketing/sponsorship/strategy.html>].

умовах як масмедіа, так і спорт є багатомільярдным бізнесом, де спорт не може повноцінно функціонувати без широкомасштабної пропаганди⁵⁶³. Таким чином, телетрансляція, що передбачає продаж прав на трансляцію телеканалом різних країн, стала найважливішим фінансовим джерелом доходів (53%) від проведення міжнародних спортивних мега-заходів. Динаміка прибутків, отриманих таким чином, простежується при наступному аналізі: продаж прав на трансляцію Літніх Олімпійських ігор у 1960 р. у Римі оцінюється в 1,2 млн. дол. США, а телеканал CBS заплатив 0,5 млн. дол. США, щоб отримати ексклюзивні права для трансляції цих змагань на американському ринку. Сорок років потому у Сідней продаж прав приніс 1,332 млн. дол. США. При цьому не лише трансляція Олімпіади є джерелом престижу і прибутку, а й продаж реклами в основний час. Так, американський телеканал NBC купив за 2,392 млн. дол. США пакет Літніх Олімпійських ігор 2000–2008 рр. і права на трансляцію Олімпійських ігор у Ванкувері у 2010 р. та у Лондоні у 2012 р. за 2 млрд. дол. США.

⁵⁶³ Rowe D.C. Commercialization of sports [Електронний ресурс] / David Charles Rowe, Allen Guttmann // Britannia Encyclopedia, 2013. – Режим доступу : <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/561041/sports>

Проведення міжнародних спортивних мега-заходів – це питання не тільки престижу, а й економічної вигоди. Побутує думка, що організація міжнародних спортивних мега-заходів була поштовхом для посиленого суперництва між країнами, регіонами чи окремими містами, що є наслідком глобальної конкуренції та мобільності капіталу у сучасному світі. Інтернаціоналізація капіталу посилює організаційні аспекти міжнародних спортивних мега-заходів і сприяє промоції локального економічного розвитку, що передбачає реструктуризацію країни, регіону чи міста. Відтак, конкуренція за право організації таких подій часто розглядається, як компонент стратегічного планування, розробленого головними інституціями держави у відповідь на значні зміни наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. Ці зміни характеризуються зниженням виробничої активності, а також трансформаціями у споживанні, що спричинили неабиякий процес реструктуризації економічної бази традиційних індустріальних центрів. Оскільки останні почали рухатися до економіки невикористаної сфери (сфери *нематеріального виробництва*), необхідно було застосувати новий підхід для того, щоб забезпечити їх провідну роль та значний вплив у глобалізованому світі. Таким чином, муніципальне управління почало поступово зміщуватися від адміністративного впливу до підприємницького, який спрямований на створення необхідних для конкуренції за робочі місця та інвестиції умов. Створення альянсу між урядом країни і приватним сектором сприяє локальному розвитку, а це включає прийняття ризикованих рішень у процесі планування мега-заходу і контролю над його проведенням⁵⁶⁴.

Оскільки міжнародні спортивні мега-заходи є каталізатором оновлення міст, то їх регенерація є центральною позначкою в процесі організації таких подій, надаючи приймаючому місту змогу посилити вигоди і соціальні потреби на благо суспільства і місцевого населення. Наприклад, економічний спад старих промислових міст, таких як Манчестер, у постфордистському середовищі привів до подання ним заявки на проведення Олімпійських ігор у 1996 р., що стало інструментом міської регенерації, а Олімпіаду було оголошено «іграми регенерації». З іншого боку, міжнародні спортивні мега-заходи є одним із основних продуктів постмодерністського суспільства і головним засобом, за допомогою якого міста демонструють власну індивідуальність, підвищують свій статус і популяризують власні позиції на світовій арені⁵⁶⁵. Привабливість місця проведення мега-заходу створюється шляхом застосування методів плейс-маркетингу (*place marketing*) на тлі жорсткої міжміської конкуренції. Створення позитивного іміджу міста/країни дає підстави розподіляти обмежені ресурси, покладаючись на навколишнє середовище, культуру і якість життя населення, як головних елементів, необхідних для збереження економічної життєдіяльності. Покращена репутація створює потенціал для посилення позиціонування міста/країни як економіки, орієнтованої на споживання (*consumption-oriented economy*), що може сприяти залученню іноземних інвестицій.

⁵⁶⁴ Pound R. The Olympics and the Paradox of Commercialization / Richard Pound // Harvard Business Review. – August 6, 2012.

⁵⁶⁵ Harvey D. Rebel Cities: From the Right to the City to the Urban Revolution / David Harvey. – 2013. – 208 p.

Внесок міжнародних спортивних мега-заходів у розробку стратегій міської регенерації значною мірою пов'язаний із «постфорди́змом» (постфорди́зм передбачає гнучке виробництво на невеликих підприємствах спеціалізованих (дрібно-серійних) товарів і послуг для сегментованих ринків, що, вийшовши за рамки національної економіки на глобальні ринки, включається в систему нового міжнародного поділу праці) і переходом від індустріальної економіки до постіндустріальної. Саме з боку постіндустріальних економік формується фінансовий попит на проекти типу Олімпійські ігри чи футбольні турніри, де мега-заходи часто пов'язані не лише із внутрішнім відновленням, а й з комерціалізацією розваг як новою основою центрально-міського життя⁵⁶⁶. У цьому контексті вже з 1980-х рр. зростає значення так званих «міських розважальних дестинацій» як одного із найзначніших напрямів трансформування міст у світі. Вважається, що «міста-ілюзії» (*fantasy cities*) кінця ХХ ст. – початку ХХІ ст. сформовані на основі конвергенції трьох напрямів: «Макдональдизації», «Діснейзейшн» і супровідній синергетиці між попередньо дискретними діями, такими як шопінг, харчуванням за межами дому, розвагами, знайомством з іншими культурами і відпочинком під час відвідування міжнародних спортивних мега-заходів. Якщо останній із напрямів чітко демонструє свій вплив на створення міст-ілюзій, то перші два – потребують конкретизації.

Макдональдизація (англ. *McDonaldization*) – це набір принципів організації діяльності, які дають можливість, керуючись чіткою схемою обмежень і правил, максимальньо швидко та ефективно досягти поставленої мети. Цей термін запропонував американський соціолог Джордж Рітцер⁵⁶⁷, який наголосив на використанні такого принципу діяльності в мережі ресторанів швидкого харчування (фаст-фуду) McDonald's. Макдональдизація (часто застосовується як синонім до таких категорій, як глобалізація, вестернізація, американізація) – це переосмислення раціоналізації, тобто перехід від традиційного до раціонального способу мислення і наукового управління, оскільки принципи ресторану швидкого обслуговування стають все більш домінуючими над секторами американського суспільства, як і решти світу. Заміна гуманної технології негуманною забезпечує максимальний ступінь організаційного контролю як над споживачами, так і над працівниками.

В основі цієї концепції знаходиться чотири принципи: 1) ефективності; 2) вирахованості; 3) передбачуваності; і 4) контролю (табл. 8.13).

З огляду на поширеність застосування принципів цієї концепції підприємствами різних секторів, на їх основі відбувається раціоналізація операцій у процесі організації і проведення міжнародних спортивних мега-заходів⁵⁶⁸.

Правила і регламент, які впроваджуються, представляють права та інтереси кількох зацікавлених сторін, скажімо Міжнародного олімпійського комітету, Між-

⁵⁶⁶ Hall C. M. Urban entrepreneurship, corporate interests and sports mega-events: The thin policies of competitiveness within the hard outcomes of neoliberalism [Sociological Review] / C.M. Hall. – 2006. – № 54(2). – P. 59–70.

⁵⁶⁷ Ritzer G. The McDonaldization of Society / G. Ritzer. – SAGE Publications, Inc. Thousand Oaks, 2012. – 248 p. – [7th Edition].

⁵⁶⁸ Hannigen J. Fantasy city: Pleasure and Profit in the Postmodern Metropolis / John Hannigen. – Routledge, 2013. – 256 p.

Таблиця 8.13

Принципи Макдональдизації

Ефективності	Поставлена мета або задоволення відповідних потреб досягається найбільш швидким і разом з тим ефективним способом, при цьому створюється чітко стандартизовані схеми дій, які дозволяють її досягти
Вирахуваності	Можливість вирахуваності ґрунтується на чіткій стандартизації процесів виробництва та споживання, а також уніфікованій системі оцінки якості, швидкості, кількості та вартості вироблених товарів та послуг
Передбачуваності	Гарантування, що продукт і послуги будуть такими самими незалежно від часу і місця
Контролю	Здатність здійснювати різносторонній контроль: від внутрішньо-організаційного – до контролю над споживчою поведінкою клієнтів

Джерело: складено автором.

народної федерації футбольних асоціацій тощо, з одного боку, та спонсорів, місцевої влади, урядів країн, з іншого⁵⁶⁹. Принципи Макдональдизації надають їм змогу максимально ефективно вирахувати можливості країни/міста для проведення відповідного мега-заходу, щоби бути певними, що ця подія відбувається у потрібному місці; при цьому оцінюють ймовірні переваги і недоліки, контролюючи увесь організаційний процес.

Поряд із Макдональдизацією під час організації міжнародних спортивних мега-заходів широко використовують концепцію «Діснейзейшн» (англ. *Disneyization*), що є процесом, при якому принципи тематичних парків Діснея все більше домінують у різних сферах не лише американського суспільства, а й решти світу⁵⁷⁰. Тематика Діснейзейшн продукує нові можливості для розвитку локальної комерційної діяльності завдяки використанню географічних та історичних образів у туристично-привабливих місцях під час проведення масштабних спортивних подій у всьому світі.

Зауважимо, що Діснейзейшн у містах, які проводять міжнародні спортивні мега-заходи, окреслює ситуацію, коли тематичні парки Діснея представляють цілісний підхід до міського планування. Саме концепція Діснейзейшн, а не Макдональдизації, запровадила вищевказані принципи для використання у туристичній індустрії. Діснейзейшн спричинює виникнення чотирьох помітних трендів: тематизації; дедиференціації споживання; мерчандайзингу; емоційної роботи.

Тематизація охоплює широкий спектр економічної діяльності у контексті організації міжнародних спортивних мега-заходів. Сьогодні тематизація поширюється на різні суб'єкти, зокрема, аеропорти, парки розваг, але насамперед вона стосується готельно-ресторанного господарства, де заклади розміщення і харчування мають незвичайне або особливе музичне, спортивне чи культурне оформлення, наприклад, арт-готелі (Art Hotel), хард-рок кафе (Hard-Rock Café) тощо, що дуже подобається туристам. Тематизація торкається і торгових центрів. Так, торговий центр West Market (США) нагадує європейський залізничний вокзал, а the Metro

⁵⁶⁹ Jordan L.-A. Sports Event Management: The Caribbean Experience / Leslie-Ann Jordan, Ben Tyson, Carolyn Hayle, David Truly. – MPG Books Group, 2012. – 238 p.

⁵⁷⁰ Bryman A. The Disneyization of Society / A. Bryman // The Editorial Board of The Sociological Review. – 47 p.

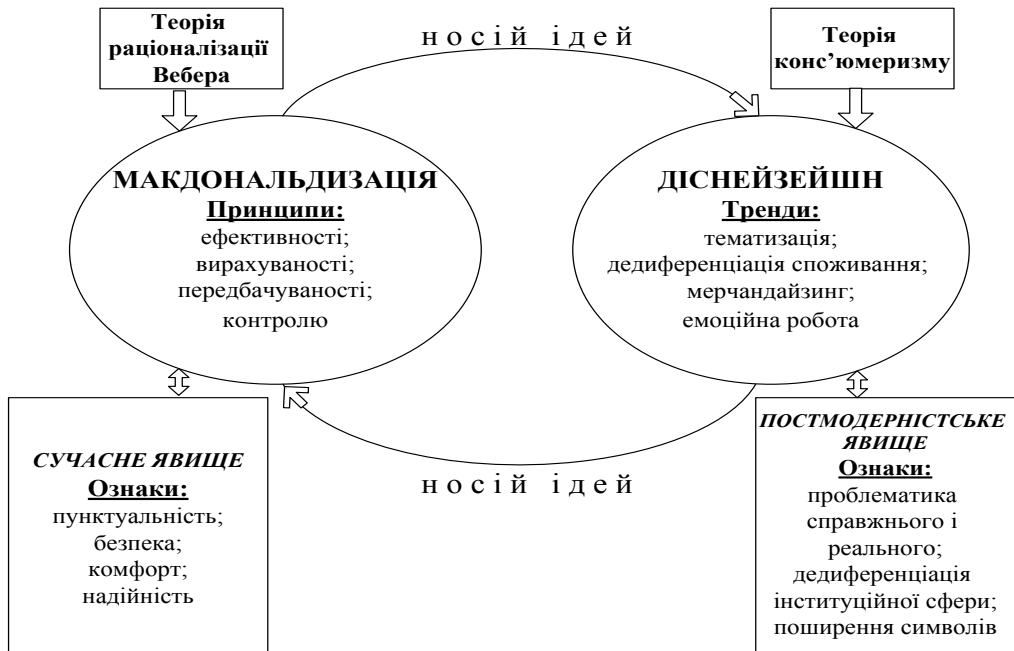
Centre (Великобританія) містить тематичні торгові райони у вигляді середземно-морського села⁵⁷¹.

Дедиференціація споживання – це загальна тенденція, за якої форми споживання, пов'язані з різними інституційними сферами, переплітаються між собою, а тому їх важко розрізнити. Діснейленд як атракція ще на ранній стадії своєї діяльності мав значний потенціал для продажу їжі та інших різних товарів, а тому сьогодні вміщує багато ресторанів та магазинів. Діснейленд використовує один із основних методів управління, який асоціюється із так званою «концепцією тематичного парку Діснея», що представляє собою оптимізацію асортименту товарів у магазинах у межах парку та отримання, відповідно, значних прибутків. Якщо до цього додати витрати у готелях, то дедиференціація у тематичних парках є ще більш привабливою. Розглядаючи країни/міста проведення міжнародних спортивних мега-заходів із позицій Діснейленду, можемо стверджувати, що вони виступають повноцінним місцем купівлі різних товарів – від продуктів харчування до туристичних послуг, проте дедиференціація споживання переважно простежується саме в індустрії розваг. Так, під час проведення спортивної події торговельний центр у DESTINATIONI може дещо трансформуватися, створивши тематичний парк розваг чи відкривши хард-рок кафе і, таким чином, стати незабутнім місцем розваг. Чим більше потреб він задовольнятиме, тим більше часу там проводитимуть гості. Дедиференціація споживання простежуватиметься, якщо, наприклад, термінал аеропорту трансформувати у міні-торговельний центр і змусити подорожуючих проходити через нього.

Мерчандайзинг – це просування товарів у формі авторського зображення і логотипів, а також створення іміджевого образу торгової марки у свідомості покупця. Мерчандайзинг під час проведення міжнародних спортивних мега-заходів виражається за допомогою реалізації, наприклад, футболки і сувенірів із спортивною символікою чи написами на честь мега-заходу, а також просування безлічі інших елементів.

Емоційна робота є вираженням соціально-бажаних емоцій під час здійснення певних операцій і є одним з елементів менеджменту людських ресурсів. Зауважимо, що згідно з концепцією Діснейзейшн усі працівники тематичного парку розваг Діснея завжди мають бути усміхненими, дружелюбними і готовими допомогти, що дуже подобається клієнтам. Такі працівники є стереотипом сучасної культури. Застосовуючи цю концепцію для проведення масштабних спортивних подій, організатори наголошують на необхідності допомагати гостям, особливо іноземним, зорієнтуватися у місці перебування. Для цього заздалегідь проводиться навчання з іноземної мови працівників системи охорони здоров'я, закладів розміщення, міліції тощо; залучаються волонтери для інформаційно-довідкового супроводу уболівальників і туристів та мовної підтримки служби безпеки; здійснюється посилена підготовка відповідних осіб для обслуговування людей з особливими потребами. Усі залучені для виконання

⁵⁷¹ Bryman A. The Disneyization of Society / A. Bryman // The Editorial Board of The Sociological Review. – 47 p.

Рис. 8.10. Взаємоз'язок між Макдональдизацією і Діснейзейшн у контексті проведення міжнародних спортивних мегазаходів

Джерело: складено автором.

такої роботи учасники повинні добре поводитися з гостями, бути люб'язними і приємними⁵⁷².

Вважається, що фаст-фуд-ресторани Макдональдз є носіями ідеї Діснейзейшн так само, як тематичні парки Діснея є носіями концепції Макдональдизації. Оскільки Діснейзейшн і Макдональдизація базуються на однакових принципах, то у бізнес-структурах часто використовується єдиний термін «тематичний парк Макдісней» (McDisney theme park) (рис. 8.10). Міжнародні спортивні мега-заходи як головний елемент нових економічних стратегій розвитку є частиною брендингу дестинацій, бажаних для нових інвестицій і туристичного споживання⁵⁷³.

Зауважимо, що міста, в яких проводять міжнародні спортивні мега-заходи, стають так званими «світовими містами» (world Cities), розвиток яких базується на поєднанні глобальних і транснаціональних зв'язків, через які координуються міжнародні економічні відносини між відповідними сферами. Ці дестинації у своєму прагненні до глобальної актуальності, використовуючи масштаби і значення мега-заходів та привертаючи увагу світової громадськості, в організації таких подій бачать більше доходів, ніж зростаючих витрат. Чим менше місто, тим більший вплив мега-заходи мають на формування май-

⁵⁷² Bryman A. The Disneyization of Society / A. Bryman // The Editorial Board of The Sociological Review. – 47 p.

⁵⁷³ Nauright J. Events as Sports Tourism / John Nauright // Research Themes for Events. – Chapter 9. – May 1. – 2013. – 18 p. – P. 8.

бутньої структури всього регіону⁵⁷⁴. Головним інтересом у великих містах, які конкурують за право організації мега-заходу, є можливість зміцнити свої позиції на міжнародній арені. Посилення конкуренції між містами примушує їх розробляти не лише національні та регіональні стратегії соціально-економічного розвитку, а й міжнародні. Вважається, що глобально конкурентоспроможні міста – це ті, які хоча б раз проводили один із міжнародних спортивних мега-заходів. Вдалим прикладом є Олімпійські ігри-1992: так званий “грамотний” піар і підтримка Барселони, яка не є столицею, привели до того, що вже двадцять років місто, друге за економічним розвитком після Мадриду – столиці країни, вважається одним із наймодніших і найвідоміших іспанських міст у Європі.

Не останню роль у цьому контексті відіграє географічна приналежність. Так, приймаючими Олімпійські ігри чи футбольні турніри переважно були європейські міста, меншою мірою північно- і південно-американські та азійські; жодні з них не проводилися в Африці⁵⁷⁵. Майже усі міжнародні спортивні мега-заходи відбувались на американському континенті чи в Азії ще у другій половині ХХ ст. (Літні Олімпійські ігри 1964 р. в Токіо (Японія), 1968 р. в Мехіко (Мексика), 1988 р. в Сеулі (Південна Корея); Чемпіонати світу з футболу 1930 р. (Уругвай), 1950 р. (Бразилія), 1962 р. (Чилі), 1968 і 1986 рр. (Мексика), 1978 р. (Аргентина). З 1980-их років контекст проведення цих подій радикально трансформувався двома конкретними способами: по-перше, спортивні турніри перетворилися у справжні глобальні мега-заходи важливого комерційного і культурного значення; по-друге, відбулися глобальні політичні та економічні перетворення за межами спорту, в результаті чого посилилася урбанізація, індустріалізація і транснаціоналізація зв'язків між багатьма країнами, що розвиваються⁵⁷⁶.

У такому оновленому контексті географія організації міжнародних спортивних мега-заходів дещо змінилася, де простежується зростаюча тенденція їх проведення на так званому Глобальному Півдні. Поряд з азійськими містами та країнами на початку ХХІ ст. на міжнародну арену виходять й інші південні держави, організація масштабних спортивних подій якими стала значною частиною державних стратегій економічного розвитку. Так, Пекін (Китай) приймав Літні Олімпійські ігри 2008 р.; Чемпіонат світу з футболу у 2010 р. відбувався у ПАР, а в 2014 р. він пройде у Бразилії, яка прийматиме й Олімпійські ігри 2016 р.⁵⁷⁷

Загалом міжнародні спортивні мега-заходи є великим фінансовим механізмом, який зумовлений безпрецедентною мобільністю людей та продуктів, що охоплює найвіддаленіші куточки світу. Сучасні тенденції і принципи, притаманні успішному веденню будь-якого іншого бізнесу, стають доречними і для застосування при

⁵⁷⁴ Whitson D. Underestimated costs and overestimated benefits? Comparing the outcomes of sports mega-events in Canada and Japan [Sociological Review] / Whitson D. & Horne J. – № 54(2). – 2006. – P. 73– 89.

⁵⁷⁵ Lakshman C. Conditions for hosting mega-sporting events in Asia: comparing Japan and India / C. Lakshman // Asian Business & Management. – 7. – 2008. – P. 181 – 200.

⁵⁷⁶ Giulianotti Richard. Security Governance and Sport Mega-events: Toward an Interdisciplinary Research Agenda / Richard Giulianotti, Klausner Francisco // Journal of Sport and Social Issues. – Issue 1. – February 34. – 2010. – 13 p.

⁵⁷⁷ Darnell Simon. Sport, International Development and Mega-events [Електронний ресурс] / Bloomsbury Academic, 2013. – Режим доступу : <http://www.bloomsburyacademic.com/view/Sport-for-Development-and-Peace/chapter-ba-9781849665896-chapter-006.xml?print>

організації міжнародних спортивних мега-заходів. Зважаючи на це, комерціалізацію міжнародних спортивних мега-заходів можна розглядати як відображення споживчого попиту на спорт і спортивний контент, де підприємницька складова є невід'ємною частиною повноцінного процесу підготовки та проведення масштабних спортивних подій, які змінили свої форми і виміри, та більше не мають лише спортивно-розважального характеру.

РОЗДІЛ ІХ

ВПЛИВ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ НА ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНИ

9.1. Україна в системі руху світової економіки до нового соціально-економічного устрою

Світова економіка на сучасному етапі розвитку поступово перетворюється в органічно інтегровану систему національних економік через їх макро-, мезо-, мікроінститути та інституції. Зрештою, вона виростає у складний моноорганізм із класичними системними якостями, серед яких виняткового значення набувають здатність до саморозвитку, управління внутрішніми організаціями і взаємозв'язками. Усе це зумовлює необхідність усвідомлення односторонності домінуючих підходів до економічного розвитку як ізольованих національних систем, а не підсистем міжнародної економіки. Події у світовій економіці більшою чи меншою мірою нагадують дорожній рух, де одним видам транспорту дозволено лівосторонній напрямок, а іншим – право- або двосторонній. Саме така аналогія є правомірною відповідно до діючого економічного порядку з функціонуванням конвертованих і неконвертованих валют, існуванням різних правил формування політики національного боргу, використанням неоднозначних юридичних норм регулювання дефіциту та профіциту бюджету, розширенням доходів, відсутністю надійних методів управління ліквідністю та кредитоспроможністю тощо.

Аналізуючи глобальні симетричні й асиметричні процеси у світовій економіці, не можна ставити завдання пошуку єдиного універсального механізму функціонування всіх підсистем світової економіки національного статусу. Потрібно виявити закономірності, за якими господарство кожної держави стає природною частиною єдиного організму – існування людської спільноти як *homo sapiens*. З огляду на це кінцевою метою економічного розвитку не повинно бути отримання прибутку як засобу особистого накопичення мізерною частиною населення світу. У найширшому розумінні можна прийняти ідею А. Гальчинського, згідно з якою «визначальним масштабом розвитку («мірою всіх речей») є людина. Йдеться про систему морально-етичних цінностей та цілей, які відповідають фундаментальній логіці загальноцивілізаційної еволюції, принципам нової епохи, що утверджується»⁵⁷⁸. Проте, на наш погляд, у доступній для огляду перспективі не можна відкидати формулу «задоволення матеріальних і духовних потреб людства», хоча вона повинна вписуватись у «систему

---

⁵⁷⁸ Гальчинський А. За межами капіталізму / Гальчинський А. Економіка України. – 2011. – № 9. – С. 14.

морально-етичних цінностей і цілей», які формуються випереджальними порівняно із світовим економічним прогресом темпами.

За дослідженнями ЮНІСЕФ, у світі 20% населення з найвищими доходами отримують 70% сукупного світового доходу порівняно з 2% світового доходу, що припадають на 20% найбіднішого населення, якщо оцінювати виходячи з валютних курсів ПКС. Розрахунки за ринковими валютними курсами свідчать, що насправді розрив між багатими і бідними ще більший: 20% найбагатшого населення отримують 83% світового доходу, а 20% найбіднішого – тільки 1%. При цьому на тенденцію до скорочення розриву між ними не можна покладати особливих надій, оскільки за нинішніх його темпів найбідніший мільярд зможе досягти частки у 10% глобального доходу тільки через 800 років⁵⁷⁹. На фоні загальносвітових явищ у найбільш розвинутій країні (США) після 1980 р. 1% найбагатших американців стали ще багатшими на 300%, а зростання доходів американської сім'ї становив усього 40% (у зв'язку з активнішим виходом жінок на ринок праці). Середні доходи чоловіків за останні 30 років зовсім не збільшилися⁵⁸⁰. В Україні у 2010 р. 53,7% працюючих мали середню заробітну плату меншу від 2000 грн.⁵⁸¹. Цей тренд Дж. Плендер визначив як такий, за якого «у сучасній економіці існують 2 смуги: швидкісна – для надто багатих і заблокована – для решти»⁵⁸².

Тенденції та суперечності, які склались у світовій економіці, вказують на те, що вже практично визріла і загострилась актуальність формування нового соціально-економічного устрою, який має відповідати викликам сучасності, особливо сприяти усуненню різноманітних форм нерівності, розвитку середнього класу та доступу до обмежених сировинних ресурсів. Власне кажучи, вони завжди давалися взнаки і в попередньому розвитку, але сьогодні це відбувається доволі швидко і лавиноподібно. Як зазначається у висновках доповіді експертів Всесвітнього економічного форуму в Давосі «Глобальні ризики-2012», «будучи основними темами публічних дебатів за останні роки, хронічні дисбаланси та серйозні диспропорції в доходах у поточному році стали двома головними економічними ризиками, що проявляються протягом десяти років»⁵⁸³. З цим безпосередньо пов'язана необхідність пошуку формули подолання бідності як явища матеріального розшарування, яка має бути у світовій економіці на етапі постіндустріального розвитку.

Формування «архітектури» світової економіки – це результат творчого змагання людства, яке відбувається між національними, політичними, соціальними, релігійними, етнічними та іншими групами населення в рамках окремих країн і людського суспільства загалом. Сьогодні, за аналогією з початком ХХ ст., завдання полягає на-

⁵⁷⁹ Див.: Ortiz I. Global Inequality: Beyond the Bottom Billion – A Rapid Review of Income Distribution in 141 Countries [Електронний ресурс] / Ortiz I., Cummins M. – New York. United Nations Children's Fund (UNICEF). April 2011. – P. 11. – Режим доступу : http://www.unicef.org/socialpolicy/files/Global_Inequality_REVISIED_-_5_July.pdf.

⁵⁸⁰ Див.: Критика чистого капитализма [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.inosmi.ru/usa/20120127/184121973-print.html>.

⁵⁸¹ Розраховано за: Соціальні індикатори рівня життя населення. Статистичний збірник. – К., Державна служба статистики України, 2011. – С. 18.

⁵⁸² Див.: Plender J. Capitalism in crisis: The code that forms a bar to harmony. / Plender J. // Financial Times. – 2012. – January 9.

⁵⁸³ Global Risks 2012: Seventh Edition. World Economic Forum. An Initiative of the Risk Response Network. – Cologny/ Geneva Switzerland, 2012.

самперед у знаходженні відповідної соціально-економічної моделі розвитку. Якщо раніше ця проблема зводилася до однієї альтернативи – капіталізм чи соціалізм (комунізм), то для XXI ст. вона суттєво ускладнилася. Незалежно від офіційних доктрин реально світова економіка набула загальної ринкової форми, в рамках якої уряди різних країн відпрацьовують концепцію соціальної орієнтації⁵⁸⁴.

Незважаючи на високі результати американської, європейських і японської соціально-економічних моделей, вони автоматично не переносяться і не можуть переноситися на інші країни. Національні реформатори уважно аналізують ефекти таких моделей, які сьогодні відпрацьовують інші більш-менш успішні країни. У країнах з ринками, що розвиваються, значною популярністю користуються також китайська, індійська, сингапурська та турецька моделі. Багато африканських країн успішно використовують ідеї індійської моделі в галузі інформаційних технологій. Саме її віддають перевагу в Гані, Кенії, Мозамбіку, Нігерії, Сенегалі, Руанді, Танзанії, на Мадагаскарі. Світовий банк популяризує бразильську систему зумовлених грошових трансфертів, яка виявилась інноваційною у залученні дітей до школи, зниженні дитячої та материнської смертності, а також у боротьбі з бідністю без втрат для бюджету⁵⁸⁵. У цій системі умовами отримання допомоги по бідності, крім низьких доходів сім'ї, є проходження дітьми обов'язкового медичного огляду та вакцинації, відвідування ними школи. Допомога може виражатися в наданні стипендій на здобуття освіти у престижних федеральних і приватних університетах талановитим вихідцям з бідних сімей. Значною популярністю у великих містах багатьох країн користується колумбійська система громадського транспорту TransMilenio із швидкісними автобусними лініями, велодоріжками, масштабними забудовами бібліотек, шкіл, спортивних майданчиків, за що мер міста Боготи отримав вищу нагороду Венеціанської архітектурної бієнале «Золотого Лева».

Порівняння домінуючих тенденцій XX і XXI ст. вказує на інверсію соціального й економічного – соціальне виходить на перший план, підпорядковуючи своїм імперативам економічне. З огляду на такі світові тенденції для України немає іншого шляху, крім орієнтації реформ на побудову нової економіки у її традиційному та сучасному загальнонауковому розумінні. Завдання має бути ще ширшим – українська модель має відображати національні особливості в етнічному, історичному, ресурсному та геополітичному сенсі. Саме на такій методологічній основі можна визначити шляхи, здатні реально забезпечити входження України до кола країн-лідерів, про що небезпідставно мріють і політики, і пересічні громадяни.

Сьогодні вже стало майже аксіомою те, що головні конкурентні переваги України сконцентровано переважно в агропромисловій, транспортній та освітній сферах. Як показує практика, самого факту визнання цього вже не достатньо. Завдання

⁵⁸⁴ Найбільш відомою є концепція соціально-ринкової економіки Німеччини, хоча нині ставиться питання, як це формулює керівництво Світового банку, про «нову світову економіку» з потенціалом стійкого і «зеленого» зростання, благодійними змінами у суспільстві і посиленням соціальної згуртованості, новим соціальним договором і соціальною підзвітністю (Див.: Beyond Aid. Speech by World Bank Group President Robert B. Zoellick [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://web.worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/NEWS/0,,contentMDK:23000133~pagePK:64257043~piPK:437376~theSitePK:4607,00.html>)

⁵⁸⁵ Васильев С. Модернизация Бразилии: эпоха двух президентов [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.polit.ru/article/2010/11/15/brasil>

полягає в тому, щоб зорієнтувати реформи і ресурсний потенціал на використання цих конкурентних переваг. Водночас на їх основі як завдання-мінімум потрібно розробити механізм прориву в лідери світової економіки у зазначених напрямках. Важливою складовою цього механізму має бути наближена до європейського рівня оплата праці.

9.2. Українська модернізація: з чого починати?

Ретроспективний погляд на всі досягнення за 20 років незалежності України дає достатньо підстав стверджувати, що економіка країни перебуває на початковому етапі створення власної моделі «ривку навздогін». Для підвищення рівня її розвитку потрібно враховувати не тільки досягнення традиційних лідерів світової економіки, але й корисний досвід перетворень у нових індустріальних країнах. Доволі повчальним є те, що їх реформатори розпочинали з відкритого визнання відсталості та рішучої відмови від попередніх моделей, які виявилися неспроможними забезпечити розвиток у нових умовах. Претензіям на статус «великої держави» та амбіціям окремих прошарків населення протиставлялася гостра критика всього того, з чим треба було розпрощатись.

Прикладом може слугувати Матахтир бін Мохамед, який 22 роки займав посаду прем'єр-міністра Малайзії. У його книзі «Малайська дилема», написаній у період, коли він тимчасово відійшов від активної політичної діяльності, подано критичну оцінку людським якостям малайців. Зокрема, в ній відкрито говориться про їхню ліню, інертність, звичку покладатися на долю, замкненість і небажання навчатися, тобто про те, що заважає їм стати успішними, з чого напрошувався висновок, що малайці повинні змінити себе. Це говорить про те, що реформатори повинні бути готовими йти всупереч течіям, які не сприяють модернізації.

Українська модернізація у своїй першооснові має «гамлетівську» проблему: «бути чи не бути». Незважаючи на те, що країна протягом 20 років незалежності на руїнах планової економіки будувала національний варіант олігархічного устрою господарства, він не став фундаментом для «українського дива». За цієї моделі суттєво гальмується потенціал підйому конкуренції, держава не наближається до рівня світових лідерів. Контролюючи цілі галузі, олігархи не зацікавлені у міжгалузевому русі капіталу та структурних змінах, оскільки примножують свої статки через канали політичної ренти за допомогою свого впливу на державні інституції та зрощування з ними. Головною рисою олігархічної економіки є домінування корупції у тісних (що часто приймають форму партнерських) відносинах між економічною й адміністративно-політичною «елітами». При цьому від приватизації відсторонене і вже віддавна не бере участі населення країни і не задіяний іноземний капітал.

Основним недоліком олігархічної моделі економіки є вкрай низький рівень інноваційної (поза соціальної) складової зростання. Як показують численні дослідження, в останні 20 років попит на інновації з боку українських підприємств є вкрай низь-

ким, він не відповідає потребам сталого економічного розвитку, і цю тенденцію не змогли переломити навіть кризові явища⁵⁸⁶. Її наслідком є те, що нині частка промислових підприємств, де впроваджуються інновації, становить 10%, тоді як у розвинутих економіках нормою вважається 60–80%⁵⁸⁷. Зрештою, Україна «має те, що має» – швидкозростаючу примітивізацію національної економіки⁵⁸⁸.

Інноваційний напрям економічних реформ для країн з перехідною економікою у регіоні Європи та Центральної Азії визнано Світовим банком каталізатором пошкваллення економіки та найважливішою складовою її зростання. Основою такого підходу є високий рівень якості освіти та розвитку фундаментальних наук, завдяки чому безперспективні галузі можуть перетворюватися в економічно успішні та утворюватися нові. Інноваційні напрями отримуватимуть підтримку Світового банку, для чого створено Департамент з глобальної практики у сфері інновацій, технологій і підприємництва⁵⁸⁹.

Формування інноваційно орієнтованої національної моделі України потребує великих інтервенцій для реалізації існуючого потенціалу з боку як держави, так і приватного сектору. З огляду на можливості й стан розвитку економіки України, визначаючи напрями розробки національної політики сприяння інноваційним структурним зрушенням та їх стимулювання, за основу варто взяти науково-практичні рекомендації Світового банку, підготовлені за підсумками десятирічної аналітичної та практичної роботи з метою забезпечення глобальної конкурентоспроможності країн, що реформуються⁵⁹⁰. На сучасному етапі вона повинна включати щонайменше 4 комплекси.

По-перше, національну інноваційну модель треба формувати як систему, глибоко інтегровану у світове науково-технічне співтовариство, особливо у сфері винаходів і НДДКР. Тільки завдяки цьому можна забезпечити відповідний рівень глобальної конкурентоспроможності вітчизняних науковців і практикуючої інтелігенції, яка потребує насамперед сприяння в отриманні міжнародної патентної підтримки, перш ніж приступити до переговорів із своїми західними співавторами щодо прав власності. Сьогодні з урахуванням підвищення активності в поданні заявок на винаходи за національною процедурою актуальність цього напрямку посилюється. Так, за інформацією Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України, у 2011 р. порівняно з 2010 р. кількість заявок від національних заявників зросла на 4%, з них 131 подано для патентування винаходів за процедурою РСТ (Patent

⁵⁸⁶ Див.: Ротар А. В. Статистико-економічна оцінка стану інноваційної діяльності у промисловості / Ротар А. В. // Статистика України. – 2010. – № 3. – С. 52–57.

⁵⁸⁷ Див.: Федулова Л. І. Інноваційний розвиток економіки: модель, система управління, державна політика / Федулова Л. І. – К.: Основа, 2005. Інноваційна економіка: підручник. – К.: Либідь, 2006. – С. 29.

⁵⁸⁸ Див.: Єщенко П. Відновлення соціально-економічного розвитку – пріоритет номер один у світі та в Україні / Єщенко П., Арсеєнко А. // Економіка України. – 2012. – № 1. – С. 46.

⁵⁸⁹ Igniting Innovation, opening remarks by Gerardo Corrochano [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://web.worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/NEWS/0,,contentMDK:23020486~pagePK:64257043~piPK:437376~theSitePK:4607,00.html>

⁵⁹⁰ Harnessing Quality for Global Competitiveness in Eastern Europe and Central Asia. J-L Racine, Editor. The World Bank. 2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www-wds.worldbank.org/external/default/WDSContentServer/WDSP/IB/2011/05/18/000386194_20110518053843/Rendered/INDEX/618960PUB0Harn000public00BOX358355B.txt

Cooperation Treaty) в іноземних державах, що є вищим від показника минулого року на 35%. У 2011 р. з боку національних заявників (юридичних осіб) подано понад 8,1 тис. заявок на винаходи і корисні моделі, що перевищують рівень попереднього року. З 1992 по 2011 рр. видано патентів: 101955 – на винаходи, 66410 – на корисні моделі, 22618 – на промислові зразки; свідоцтв: 150077 – на знаки для товарів і послуг, 11 – на топографії ІМС (інтегральних мікросхем), 18 – на право користування зареєстрованим найменуванням місця походження товару, а також 16 реєстрацій найменувань місця походження товару⁵⁹¹.

Таблиця 9.1

**Організації (за секторами діяльності),
які виконують наукові та науково-технічні роботи (од.)***

Сектор діяльності	2005 р.	2006 р.	2007 р.	2008 р.	2009 р.	2010 р.
Усього	1510	1452	1404	1378	1340	1303
Державний	501	511	496	496	499	514
Підприємницький	837	767	729	698	658	610
Вищої освіти	172	173	178	182	181	178
Приватний неприбутковий	–	1	1	2	2	1

* Джерело: Наукова та інноваційна діяльність в Україні. Статистичний збірник. – К., ДП «Інформаційно-видавничий центр Держстату України», 2011. – С. 10.

По-друге, Україні потрібна реформа, спрямована на відродження мережі науково-дослідних і дослідно-конструкторських інститутів університетського, академічного, галузевого та фірмового рівнів. Зрозуміло, що вони повинні мати таку тематичну спеціалізацію і досягти такої результативності у своїй роботі, щоб забезпечувати комерційну привабливість для бізнесу. Як показує табл. 9.1, в Україні скорочується кількість організацій, які виконують наукові та науково-технічні роботи. Простежується суттєве відставання від країн ЄС за показником зайнятості персоналу у цій сфері. За даними Євростату, у 2008 р. кількість виконавців наукових та науково-технічних робіт у розрахунку на 1000 осіб зайнятого населення у країнах ЄС становила 16,4, а дослідників – 10,1; в Україні ці показники дорівнювали, відповідно, 5,8 і 3,7. Протягом п'ятиріччя 2005–2010 рр. динаміка цих показників в Україні спадає: чисельність виконавців наукових і науково-технічних робіт зменшилася із 6,7 працівників на 1000 осіб населення у 2005 р. до 5,7 у 2010 р., а дослідників – відповідно 4,1 і 3,6.

По-третє, в механізмі економічного розвитку країни має бути посилене використання таких інструментів фінансової підтримки, як гранти, кредити і венчурний капітал. Їх треба доповнювати системою непрямих економічних стимулів, серед яких В. Семиноженко справедливо виокремлює податкові та амортизаційні пільги, відстрочене оподаткування, пільгове кредитування⁵⁹². Крім цього, фінансові дже-

⁵⁹¹ В Україні зростає патентна активність заявників [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.mon.gov.ua/index.php/ua/7880-v-ukrajini-zrostaє-patentna-aktivnist-zayavnikov>

⁵⁹² Семиноженко В. За три кроки до мети / Семиноженко В. // Дзеркало тижня. – 2011 р. – № 18. – 20 травня.

рела підтримки інновацій мають бути максимально доступними і наближеними до творчих організацій, які можна назвати «центрами виробництва науково-технічних ідей». Для кращого розуміння звернемося до європейського досвіду на прикладі Університету Лодзі, з яким наші кафедри здійснюють спільні дослідження за грандом Сьомої рамкової програми ЄС з проблем функціонування місцевих виробничих систем в умовах економічної кризи. У польському університеті створено «Інноваційний центр – акселератор технологій», для діяльності якого Європейська Комісія виділила 8,5 млн. злотих. Із зазначених коштів може бути виділено до 200,0 тис. злотих для створення інноваційної фірми студентами і працівниками університету під їхні ідеї та бізнес-план, які отримують позитивну оцінку експертів фонду. Кошти, внесені фондом у інноваційну фірму, є її власністю як частка у статутному фонді. З часом за успішної реалізації проекту вона може бути продана іншим засновникам або на ринку, що дає підстави подальшого розширення діяльності Центру. Отже, фінансові підйоми можуть та повинні бути розгалуженими і відповідати багатоваріантності індивідуальної та колективної творчої діяльності.

По-четверте, інноваційна складова української економіки потребує розробки масштабної програми створення привабливого інвестиційного клімату. З огляду на те, що вона включає як економічні, так і неекономічні аспекти, цей елемент слід вважати найважливішим та найскладнішим, оскільки він потребує оновленої та злагодженої діяльності економічних і силових структур. Отже, для досягнення привабливості економіки необхідними є кардинальні централізовані рішення, а в умовах України – особлива політична воля щодо їх виконання. Реформатори повинні усвідомити, що тільки «наявність ефективної політичної системи і структури інститутів (ефективних стимулів) автоматично приводить до економічного зростання»⁵⁹³.

9.3. Формування нового світового економічного порядку та Україна

Будь-яка економічна модель розвитку України має містити рішення щодо її інтеграції у міжнародні ринки та світоцивілізаційні процеси. Сучасна епоха великих історичних змін – це час «тектонічних зрушень», коли країни, що розвиваються, мають вищі (як правило, у декілька разів) темпи зростання економіки, ніж розвинуті (табл. 9.2). Вони перетворились у рухоми силу світового економічного розвитку. Якщо у 90-х роках ХХ ст. на ці країни припадало майже 20% світового обсягу інвестицій, то сьогодні – вже 45%.

Поступовий перехід світової економіки на новий економічний порядок у пост-кризовий період характеризується зміною механізмів, гравців і динаміки, що виникли після завершення холодної війни. Україна у цих процесах посідає особливе місце. Інвестиції, що надходять з України, за кордоном часто не є ефективними і з самого початку мають тінювий характер – вони виводяться з метою приховування та повертаються вже як іноземні для здійснення корупційних і тінювих операцій.

⁵⁹³ Еггерссон Т. Знання і теорія інституціональних змін / Еггерссон Т. // Вопросы экономики. – 2011. – № 7. – С. 5.

Так, за станом на 31 грудня 2011 р. при 49362,3 млн. дол. ПІІ, вкладених з початку інвестування в економіку України, 14252,5 млн. (28,9%) надійшли з Кіпру та Віргінських островів⁵⁹⁴. Водночас переважна частка (91,9%) прямих інвестицій з України спрямовується на Кіпр⁵⁹⁵. Варто зазначити, що у середині країни інвестори орієнтуються здебільшого на сферу фінансової діяльності, для якої характерний найвищий рівень прозорості та в яку на початок 2012 р. внесено 33,1% акціонерного капіталу⁵⁹⁶.

Таблиця 9.2

Темпи зростання світового обсягу виробництва, (%)*

Країни	Середні показники									Прогнози		
	1994–2003 рр.	2004 р.	2005 р.	2006 р.	2007 р.	2008 р.	2009 р.	2010 р.	2011 р.	2012 р.	2013 р.	2017 р.
Увесь світ	3,4	4,9	4,5	5,2	5,4	2,8	-0,6	5,3	3,9	3,5	4,1	4,7
Країни з розвинутою економікою	2,8	3,1	2,6	3,0	2,8	0,0	-3,6	3,2	1,6	1,4	2,0	2,7
Країни з ринком, що формується, і країни, що розвиваються	4,4	7,5	7,3	8,2	8,7	6,0	2,8	7,5	6,2	5,7	6,0	6,3

* Складено за: World Economic Outlook (WEO): Statistical Appendix. – International Monetary Fund. – April 2012. – P. 46. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2012/01/pdf/statapp.pdf>

При розробці і реалізації економічної політики потрібно враховувати новітні тенденції розвитку міжнародних інвестиційних потоків, що виявляються у формуванні складних фінансових вузлів, пов'язаних з появою сильних регіональних центрів і країн-лідерів. Ідеться про зміцнення позицій США і країн ЄС на Заході, Росії та Ради співробітництва арабських держав Перської затоки (РСАДПЗ) – у Центральній Азії та на Близькому Сході, Китаю та Індії – на Сході, тобто про формування нової фінансової архітектури світу, яка вперше стає по-справжньому глобальною і багатополлярною. Вже сьогодні можна з високою ймовірністю прогнозувати, що в цих умовах у певних центрах створюватиметься надлишок коштів, який використовуватиметься на захист від економічних і фінансових потрясінь та валютних криз. Цей надлишок матиме вигляд не інвестицій у країни з дефіцитом фінансових ресурсів, а використовуватиметься для забезпечення лідерства у нових центрах. Канали руху капіталу розширюватимуться у напрямках формування конкурентоспроможних наукового і людського ресурсів; стимулювання населення до оволодіння маркетинговими навичками і до творчості; розосередження виробництва енергії Інтернет- та інформаційних технологій наступних поколінь (на зразок суцільної комп'ютеризації та «Інтернет-речей»); розробки джерел чистої води і, зрештою, привласнення ресурсів за кордоном (особливо сировинних та земельних); пошуку залежних партнерів у стратегічних регіонах.

⁵⁹⁴ http://www.ukrstat.org/uk/operativ/operativ2011/zd/ivu/ivu_u/ivu0411.html.

⁵⁹⁵ Там само.

⁵⁹⁶ Осауленко О. Г. Інвестиції зовнішньоекономічної діяльності у 2011 році [Електронний ресурс] / Осауленко О. Г. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

З огляду на тенденції, що зароджуються і поширюються у світовій економіці, перед Україною постає важливе завдання – заохочувати бізнес інвестувати у створення національних виробництв і сфер послуг з високим рівнем доданої вартості, здатних стати лідерами або центрами на світовому ринку. Це вимагатиме реформ з відділення бізнесу від політики, які не давали б жодного шансу корупційним схемам, гарантуючи безпеку національним товаровиробникам і підприємцям, вільним від подвійних стандартів. При цьому треба враховувати, що попит на лідерство у майбутньому не тільки не зменшиться, а ще більше зросте. Отже, за нової політики з'явиться багато напрямів, за якими можна крок за кроком рухатися хоча б до першої двадцятки, а то й десятки економічних лідерів. Для «стрибків» до нових сфер необхідні достатня гнучкість резерву робочої сили та урядова сприйнятливість до інновацій у бізнесі, розвинута до рівня досвідченості для стимулювання інновацій і заохочення чиновників до творчого підходу.

Не буде зайвим додати, що реформатори (бюрократична еліта) повинні першими відмовитися або від доходів від паралельної підприємницької діяльності, або навпаки від урядування, скасувати недоторканність, ввести систему підзвітності та прозорості державних службовців вищого рангу відносно доходів і витрат, забезпечити реальну конкуренцію у сфері управління та розробити кодекс честі високопосадовця і механізм усунення від влади на час розслідування його недотримання та звільнення у разі доведення факту порушення. На порядку денному – створення в ім'я майбутнього процвітання держави системи, яка не дозволить політикам дотримуватися філософії «власності на країну» як джерела свого комфорту. «Компенсацією» для них буде створення нового іміджу України на світовій арені як сучасної правової держави, відкритої для бізнесу за цивілізованими (і ніяк інакше) нормами.

Виокремлюючи наявність широкого кола глобальних тенденцій, які відкривають великі можливості для України, треба усвідомлювати, що вона є країною з симптомами перманентної кризи, вихід з якої здійснюється за рецептами, випробуваними у «наздоганяючих» економіках. Зауважимо, що сьогодні ВВП є нижчим від рівня 1990 р. Так, за станом на 2010 р. індекс фізичного обсягу ВВП становив тільки 65,8% до 1990 р.⁵⁹⁷ Це є свідченням того, що країна потребує докорінної модернізації або, за Г. В. Ф. Гегелем, «перерви поступовості»⁵⁹⁸, не уповільнюючи темпів руху. Завдання модернізації полягатимуть не стільки у надолуженні втрат пострадянського періоду кількісного характеру, скільки у створенні економічної моделі, орієнтованої, перш за все, на високі якісні (а в рамках нової якості – і кількісні) результати у конкуренції на світовому ринку.

⁵⁹⁷ Валовий внутрішній продукт (1990–2010 рр.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

⁵⁹⁸ Гегель Г. В. Ф. Наука логики : в 3 т. / Гегель Г. В. Ф.; пер. с нем. – Т. 1. – М., 1970. – С. 466.

9.4. Складові економічної моделі України в аспектах соціально-економічних викликів XXI ст.

Глобалізація процесів економічного реформування потребує вдосконалення існуючих і розробки нових механізмів функціонування національних економік у напрямі синхронізації відповідей на виклики та загрози XXI ст. Потрібно враховувати, що на сучасному етапі докорінно змінюється міжнародна економічна система. Крім безпрецедентного зростання економіки у світових масштабах, відбувається суттєве збільшення світового населення, фінансового благополуччя, а також перехід на європейські стандарти якості життя. За прогнозами Світового банку, в результаті цих тенденцій до 2030 р. потреба в продуктах харчування зросте на 50%, а проблеми доступу до джерел води стануть критичними, особливо для сільськогосподарських цілей⁵⁹⁹. Усе це загострює дефіцит важливих стратегічних ресурсів, стимулює попит на енергію, продовольство, воду та вуглеводневу сировину з урахуванням можливої диверсифікації джерел їх отримання. До економічних лідерів належать нові держави, що створюють системи як біполярного, так і багатополярного типів. В економіках з ринками, що формуються, до яких можна віднести й Україну, мета реформ – скоротити відставання від розвинутих країн в економічному та соціальному аспектах. Більшість країн, у т. ч. й розвинуті, орієнтуються на вирішення проблем боргу і бюджетного дефіциту, структурні трансформації та податкові новації. Вони повинні сформувати імпульс зростання продуктивності праці та створення робочих місць, щоб усунути наслідки кризи 2008 р. і забезпечити подальший прогрес.

Світове співтовариство шукає напрями зміцнення фундаменту післявоєнної світової економічної системи, заснованої Бреттон-вудською угодою. Безперечно, вона і в майбутньому має забезпечувати виконання завдань, пов'язаних з регулюванням міжнародних платежів, коригуванням обмінних курсів, усуненням бар'єрів для торгівлі та сприянням руху, особливо довгострокового, капіталу. Водночас її трансформація має орієнтуватися і на ширше відкриття ринків, партнерство у забезпеченні доступності інформації, гальмування корупції та прискорення демократичного розвитку. На особливу увагу заслуговує створення механізмів наддержавного управління та їх міжнародна ратифікація.

Україна не виступає ініціатором у вирішенні проблем удосконалення Бреттон-Вудської системи та зміни існуючої практики. Проте це не означає, що національні реформатори повинні займати пасивну позицію. Враховуючи роль країни у світоцивілізаційних процесах, необхідно, з одного боку, відстежувати існуючі тенденції, а з іншого – вже сьогодні закладати такі механізми функціонування економіки, які відповідатимуть майбутній архітектоніці міжнародної економіки. Це стосується насамперед її монетарних і фінансових складових. У цьому контексті корисним може

⁵⁹⁹ Див.: Мир после кризиса. Глобальные тенденции – 2025: меняющийся мир. Доклад НРС США [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.e-reading.org.ua/bookreader.php/145433/Mir_posle_krizisa_Global%27nye_tendencii_-_2025__menyayushchiiisya_mir._Doklad_NRS_SShA.html.

бути приклад країн ЄС, які ще не увійшли до зони євро, але добровільно взяли на себе антикризові зобов'язання країн-членів зони євро щодо бюджетної стабільності.

Сучасні реалії – це напрям, на який мають орієнтуватися всі реформи, які започатковуються на національному та наддержавному рівнях. Як показало обговорення цієї проблеми⁶⁰⁰, становлення нового економічного порядку має враховувати такі виклики сучасності:

- формування багатопольярного світу;
- розосередження влади між новими учасниками та врахування їх правил гри;
- послаблення західних альянсів, зростання привабливості китайської моделі;
- перенесення багатства та економічного впливу із Заходу на Схід;
- зростання стимулів до геополітичної стабільності та посилення позицій країн з керованою демократією;
- послаблення лідерства США на фоні лібералізації;
- посилення тенденцій відходу від використання нафти і газу;
- покращення умов зберігання енергії, біопалива та збагачення вугілля, перехід на нові енергоносії;
- загострення проблеми ресурсів, особливо водних;
- прогнозоване зниження безробіття серед молоді та його зростання серед старших поколінь;
- орієнтація тероризму на масові вбивства з використанням хімічної та біологічної зброї;
- інтеграція мусульманських громад в Європу;
- посилення влади недержавних суб'єктів – бізнесу, релігійних організацій і кримінальних структур;
- розгортання стратегічного суперництва навколо торгівлі, інвестицій, технологій і поглинать;
- домінування двох моделей розвитку: ліберальної та державного капіталізму;
- переважання Європи, США і Японії за рівнем доходів на душу населення;
- поступова втрата доларом статусу основної світової валюти.

Серед тенденцій у міжнародному русі капіталу, які мають враховувати уряди та міжнародні організації, варто виділити наростання загрози цивілізаційної кризи у сфері глобального інвестиційного дисбалансу. Це пов'язано з тим, що валові національні заощадження 142 економік з ринками, що формуються, зростають вже протягом 10 років і перевищують обсяги інвестицій. Підсумком такої тенденції є збільшення поточних рахунків цих економік і перерозподіл розвинутими країнами на свою користь їх нагромаджень. Зрештою, потоки капіталу повертаються у природне русло, що спричиняє падіння добробуту населення «золотого мільярда».

Сьогодні наростання загрози цивілізаційної кризи зумовлене глобальним політичним дисбалансом. Цей процес виявляється в різних формах (непропорційність

⁶⁰⁰ Реформи у глобальній економіці та Україна (Аналітична записка за матеріалами шістнадцятої підсумкової міжнародної конференції, м. Гувес, Крит (Греція), 23–30 вересня 2011 р.) / Юрій С. І., Савельєв Є. В., Козюк В. В. та ін. // Вісник Тернопільського національного економічного університету. – 2011. – № 4. – С. 173–191.

представництва економік з ринками, що формуються, у наддержавних організаціях, відсутність або недостатність їх співпраці з розвинутими країнами, внутрішньополітичні загострення).

До української економіки, для якої характерні різкий перехід до ринкової моделі та зтяжна хвиля орієнтації на одностороннє посилення олігархів в економічному розвитку, не можна застосувати китайську модель. Країна приречена шукати рішення в рамках ринкового капіталізму з урахуванням недосконалостей його сучасної форми. Не випадково, навіть така проринкова газета, як «Financial Times», у 2012 р. розпочала цикл статей під загальною назвою «Капіталізм у стані кризи», хоча її автори схиляються переважно до того, що спроби реформувати його зашкодять стимулюванню попиту. На думку колишнього міністра фінансів США Л. Саммерса, ринковий капіталізм, як і раніше, є успішним у природних для нього сферах, а радикальні реформи потрібні тільки «в найменш капіталістичних» сферах економіки – охороні здоров'я, освіті та соціальному забезпеченні⁶⁰¹.

В останні десятиріччя активно обговорюються ідеї нової економіки, яка має різні інтерпретації. Спочатку популярним був термін «нова економіка», потім «економіка знань», «розумна економіка», «інформаційна економіка», які відображали успіхи високотехнологічних компаній, пов'язані з комерціалізацією Інтернету та бумом на ринках акцій і деривативів. Переосмислення тенденцій розвитку, що виокремилися після криз 2000 і 2008 рр., дало підстави задекларувати появу «наднової», або «красивої», економіки, яка поєднана з процесами віртуалізації та характеризується заміщенням реальності її симуляцією, тобто образом реальності. «Економіка, як і суспільство загалом, – зазначає Д. Іванов, – стає своєрідною віртуальною реальністю, коли люди оперують образами (віртуальними об'єктами) там, де інституціональні норми припускають створення реальних речей і здійснення реальних дій»⁶⁰².

Віртуалізацію інститутів капіталізму, початок якої припадає на останнє десятиріччя ХХ ст., можна трактувати як реально значимий процес, за якого зображувані особливі (унікальні) якості товару або фірми цінуються споживачами та інвесторами вище за фактичні. Відповідно, завдяки таким особливостям виникає віртуальна вартість, яка перевищує реальні активи і спричиняє стрибки, яких раніше практично не було. Так, у 2011 р. зростання найдорожчого бренду «Apple» в авторитетному рейтингу «BrandZ» становило 84% порівняно з 2009 р., а вартість – 153,3 млрд. дол. З 2006 р., коли фірма вперше була включена до рейтингу, вартість її торгової марки зросла на 859% завдяки освоєнню виробництва iPhone 4, iMac і особливо – планшетів iPad⁶⁰³.

Віртуалізація грошей, яка стала однією з причин кризи 2008 р., відбувається через експансії кредитування, що формує віртуальну платоспроможність. Як зазначає Д. Іванов, «надвиробництво віртуальності, яке відбулося під час криз 2000 і 2008 рр.,

⁶⁰¹ Summers L. Current woes call for smart reinvention not destruction. «Financial Times», 2012. – January 8.

⁶⁰² Іванов Д. Гламурный капитализм: логика «сверхновой» экономики. «Вопросы экономики». – 2011. – № 7. – С. 44.

⁶⁰³ Черникова Н. Как digital влияет на рейтинг мировых брендов? Из отчета 100 самых дорогих брендов по версии Millward Brown [Електронний ресурс] / Черникова Н. – Режим доступу : <http://cossa.ru/articles/234/2539>

вказує на те, що логіка віртуалізації себе вичерпала. На зміну їй прийшла інша логіка. Конкуренція образів настільки інтенсивна, що у боротьбі за найдорожчий ресурс – увагу цільових аудиторій – раціональною стратегією є створення максимально помітних і простих образів. Товар має бути максимально красивим, щоби бути актуальним. Капіталізація актуальності можлива, коли у створенні вартості відбувається зрушення від брендів до трендів. Це логіка гламурності»⁶⁰⁴.

Отже, «гламур» (від англ. *glamour* – чарівність) – це якість, що додалася до «нової економіки», сформувавши новий симбіоз – «наднову», або «гламурну», економіку. Вона посилює тенденцію до виокремлення з третинного сектору в окремий інформаційний бізнес і надає галузям первинного, вторинного і третинного секторів економіки гламурності, іміджемісткості, розкоші, екзотики та інших привабливих рис, які впливають на самозростання споживної вартості. Д. Іванов пропонує таку формулу: гламур = «велика п'ятірка» + «гаряча десятка». До «великої п'ятірки» належать розкіш, екзотика, еротика, рожеве (яскраве радикальне рішення) та блондинисте (зовнішність, що управляє свідомістю). «Гаряча десятка» – це форма існування гламуру на основі вибудовування певного світопорядку: 100 найдорожчих брендів, 500 найуспішніших компаній, 1000 видатних людей, 100 найбагатших людей країни, 10 найбільших нафтових компаній, 32 кращих міста для бізнесу тощо.

«Наднову економіку» утворює розвиток таких напрямів, як індустрія розкоші, гостинності, моди, краси, сексу. Вони часто «вживлюються» в існуючі галузі. Так, якщо за приклад взяти продукти харчування, то їм придасться екзотика шляхом використання виключно екологічно чистих продуктів, подання їх вишколеним персоналом, у стильному посуді, з екзотичними добавками і т. п. Існує інший підхід: спеціальна версія популярної моделі наручних годинників «Executive Dual Time» відомого часового бренду «Ulysse Nardin» отримала ім'я легендарного гравця у крикет Ювража Синха, який є представником компанії в Індії. Зворотний бік бренду прикрашений автографом видатного спортсмена, а сам годинник вироблено в обмеженій кількості – 62 од. Частина коштів від їх продажу перераховується до благодійного фонду Ювража Синха.

Може скластися враження, що орієнтація структурної політики України на «нову» та «наднову» економіку для країн з ринковою економікою, що формується, належить до сфери економічного романтизму. Проте це не так. Вона може і повинна бути привабливою для країни з огляду на високий креативний та культурний людський потенціал, виключної пристрасності громадян країни до витонченості і винахідливості в ній. Багато сегментів цієї економіки не вимагає великих капітальних вкладень, особливо в імплантацію гламурних субстанцій у товар відомих брендів, у створенні «тематичних» ресторанів, клубів, готелів, спа-салонів, клінік пластичної хірургії із сервісними пропозиціями для туристів.

Варто очікувати, що саме «наднова» економіка зможе досягти високого рівня привабливості для національних й іноземних інвесторів, а її продукція та послуги матимуть великий попит як на внутрішньому, так і на міжнародному ринках. Одно-

⁶⁰⁴ Іванов Д. Зазнач. праця. – С. 47.

часно знадобиться розробка механізму її регулювання для того, щоб, з одного боку, створити достатній простір для впливу наднової економіки на якість життя людей, а з іншого – щоб вона не вступала у протиріччя з нормами суспільної етики і моралі, благотворно впливаючи на всі галузі народного господарства. Включення в розвиток суспільства наднової економіки не скасовує конструктивних ідей, які увійшли в економічну науку останніх двох десятиліть з концепціями «економіки знань», «нової», «інформаційної», «розумною» економік. Всі вони поступово виростуть у систему майбутньої «нової світової економіки».

РОЗДІЛ X

УКРАЇНА В СИСТЕМІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ТА ЄВРАЗІЙСЬКОГО ІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

10.1. Інтеграційні вектори сучасності та Україна

Світова економіка як система органічно взаємопов'язаних економічних відносин набирає в останні століття інтеграційних ознак, що мають тенденцію до поглиблення і поширення. В старі часи і в середньовіччя міжнародні зв'язки мали, як правило, прямолінійні вектори, наприклад, «з варяг у греки», шовковий шлях, торгівля між Скандинавією, Англією, Нідерландами, Прибалтикою і Новгородом через мережу ганзейських міст Північної Німеччини, створення текстильних центрів Нідерландів (Антверпен, Мехелен, Брюссель) і мануфактур Південної Німеччини у Швабії та інші. Проте нині простежується тенденція до світової інтеграції, що виявляється у формах внутрішньогалузевої і міжгалузевої торгівлі між різними країнами, тобто експорт та імпорт товарів, які належать до однієї або різних товарних груп.

Інтеграція у розумінні взаємодоповнюваності національних економік (економік держав) – це закономірний процес, що більшою чи меншою мірою притаманний всім періодам історії людства. Основи теоретичного розуміння цього явища сформулювали Адам Сміт і Давид Рікардо. Вони показали, що зовнішньоекономічні відносини є виразом свободи торгівлі та міжнародного поділу праці й управляються «невидимою рукою конкуренції». Остання спрямовує розміщення виробництва у ті країни, де на виготовлення певного продукту забезпечуються нижчі абсолютні витрати праці. Обмін може бути вигідним і бажаним, якщо за відсутності абсолютних переваг є товари, виробництво яких вигідніше за існуючим співвідношенням витрат, якщо різниця у відносних вартостях дає можливість сторонам отримати прибуток.

Реалізація ідеї вільної торгівлі задля поглиблення міжнародного поділу праці і реалізації вигід кожної країни на основі використання абсолютних і порівняльних переваг у виробництві нині не може бути забезпечене простішими формами інтеграції *a la* шовковий шлях. В умовах глобалізації виробництво і міжнародна торгівля здійснюються між усіма країнами за мільйонами позиціями товарів та послуг. Тому інтеграційні процеси потребують встановлення нового світового економічного порядку, в рамках якого можна пошукувати, встановлювати і розвивати виробничу спеціалізацію взаємовигідну торгівлю. У глобальному економічному просторі його основою є Світова організація торгівлі, створення якої започатковано у 1947 р. під-

писанням Генеральної угоди щодо тарифів і торгівлі – ГАТТ, а завершено у 1994 р. у Мараккеші (Марокко) підписанням 123 країнами Заключного акту Уругвайського раунду торговельних переговорів і Марракеської декларації. З огляду на склад цієї організації (її членами нині є 157 країн) та обсяги світової торгівлі країн-членів (більше 96%), вона встановлює правила міжнародної торгівлі і вирішення спірних питань між країнами-членами. СОТ впливає на глобальну економічну політику на основі співпраці з Міжнародним валютним фондом і світовим банком, а також з багатьма іншими міжнародними організаціями за принципом «узгодженості» (coherence). Близько 140 з них мають статус спостерігача в органах СОТ. З іншого боку, СОТ представлений на правах спостерігача у міжнародних організаціях. Секретаріат СОТ підтримує робочі стосунки з майже 200 міжнародних організаціях, беручи участь у заходах з формування світової статистики, дослідженнях, розробці нормативних документів та підготовці кадрів⁶⁰⁵.

Світова інтеграція не є загальнопланетарною будовою із чотирьох стін. Вона є фундаментом із загальноприйнятих норм і правил, які прийняті міжнародними організаціями та ратифіковані урядами-членами цих організацій. Світова інтеграція за сучасних умов розвивається в рамках певних галузевих і товарних тарифних й інших обмежень. Зняти їх цілком неможливо через незбігання інтересів різних країн – розвинутих, слабозвинутих та країн з ринками, що становляться. Існують суперечності і в середині цих груп країн. У цих умовах зростають тенденції щодо використання урядами нетарифних методів для обмеження свобода торгівлі. Невипадково звіт СОТ про світову торгівлю у 2012 р. був цілком присвячений аналізу поширення нетарифних обмежень у зовнішньоекономічній політиці національних урядів⁶⁰⁶. Аналіз показав, що нарощується тенденція вживання регулятивних заходів у формі технічних бар'єрів, санітарних та фітосанітарних заходів, застосування яких часто не має належної прозорості і є прихованим засобом державного протекціонізму та політичного тиску.

Отже, розвиток світової інтеграції спонукає формування регіональної архітектури інтеграційних угруповань. Фундатори останніх переслідують мету вирішення тих протиріч і обмежень свободи торгівлі, які на сьогодні не вдається або навіть неможливо вирішити глобально. Ставляться і більш амбіційні цілі щодо досягнення високих соціальних стандартів життя населення. Перелік регіональних інтеграційних об'єднань нині доволі великий: Європейський Союз (ЄС), Європейська асоціація вільної торгівлі (ЄАВТ), Співдружність незалежних держав (СНД), Чорноморське економічне співробітництво (ЧЕС), Північно-Американська угода про вільну торгівлю (НАФТА), Південний спільний ринок (МЕРКОСУР), Азіатсько-Тихоокеанське співробітництво (АТЕС), Асоціація держав Південно-Східної Азії (АСЕАН), Економічне співробітництво держав Західної Африки (ЕКОВАК), Спільний ринок Східної

⁶⁰⁵ The WTO and other organizations [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.wto.org/english/thewto_e/coher_e/coher_e.htm

⁶⁰⁶ World Trade Report 2012. Trade and public policies: A closer look at non-tariff measures in the 21st century. – World Trade Organisation, 2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://wto.org/english/res_e/booksp_e/anrep_e/wtr12-0_e.pdf

та Південної Африки (КОМЕСА), Митний економічний союз Центральної Африки (ЮДЕАК), Митний союз Білорусі, Казахстану і Росії та інші.

Загальновизнано, що найбільш розвинутим інтеграційним об'єднанням є Європейський Союз. Україна багато років проводить політику зближення з цим об'єднанням, до складу якого нині входять 27 європейських держав. Нині визначено, що стратегічною метою країни є євроінтеграція. Реалізація цієї мети обумовила здійснення суттєвих трансформаційних змін в економіці, розвиток національного законодавства, посилення співробітництва з країнами ЄС. На цьому етапі західний вектор економічного партнерства набув якісно нового рівня розвитку, що потребує розробки організаційно-економічних форм міждержавного масштабу. Цим тенденціям відповідає багаторічна підготовка Угоди про асоціацію між Україною і Європейським Союзом та створення поглибленої і всеосяжної зони вільної торгівлі між ними. При цьому мається на увазі, що за умови подальшого успішного розвитку країни та європейського партнерства Україна впритул наблизиться до вирішення проблеми входження в Європейський Союз на правах членства. Це відповідає її інтересам, оскільки «фундаментальною складовою зовнішньої політики України є стратегія європейської інтеграції. Курс на набуття повноправного членства в ЄС є пріоритетним як для внутрішнього розвитку України, так і в її зовнішніх відносинах і був у 2010 р. закріплений Законом України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики». Усі завдання внутрішньої та зовнішньої політики залишаються підпорядкованими досягненню умов і критеріїв членства в ЄС, у тому числі забезпеченню стабільності установ, що гарантують демократію, верховенство права, дотримання прав людини та захист прав меншин і створення дієвої ринкової економіки»⁶⁰⁷. На підтримку виконання заходів щодо нових кроків у бік євроінтеграції направлена Заява Верховної Ради України від 22 лютого 2013 р. «Про реалізацію євроінтеграційних прагнень України та укладення Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом».

Незважаючи на важливість курсу на євроінтеграцію, Україна не може недооцінювати можливості включення до інших векторів світової інтеграції. Особливо це стосується Митного союзу Росії, Білорусі та Казахстану, товарообіг з якими у 2012 р. становив 63 млрд. дол. проти 50 млрд. дол. з Європейським Союзом. Саме тому в останні роки посилюється науковий пошук і міждержавні переговори, метою яких є знаходження моделі економічної співпраці з Митним союзом.

Як показують численні дослідження, практика європейської інтеграції України має недоліки, які гальмують остаточне вирішення завдань, що визначені у програмних урядових документах і домовленостях з європейськими лідерами. Серед них такі, як відсутність системного підходу, недостатній рівень доступу українських товарів і послуг до зовнішніх ринків, низька диверсифікованість експорту, незадовільна ефективність залучення і використання зовнішньої допомоги та інше. Все це вказує на недостатній рівень управління інтеграційними процесами.

⁶⁰⁷ Модернізація України – наш стратегічний вибір. Щорічне послання Президента України до Верховної Ради України. – К., 2011. – С. 131.

10.2. Державне управління інтеграційними процесами

В економічній науці суттєво зростає увага переважно західних вчених до вирішення проблем державного управління інтеграційними процесами. Велике значення приділяється їм у країнах – колишніх і нинішніх претендентах на вступ в ЄС. Завдяки цьому отриманні нові результати теоретичного і практичного характеру.

У вітчизняній економічній науці дослідження проблем державного управління інтеграційними процесами знаходиться практично у зародковому стані, що зумовлено як об'єктивними причинами (недостатній рівень фінансування, нерозвинутість співпраці з європейськими науковцями, відсутність цільових міжнародних фондів, початковий стан транснаціоналізації економіки тощо), так і причинами суб'єктивного характеру (методологічна неспроможність адаптації сучасних надбань світової економічної науки у сфері міжнародного менеджменту, відсутність емпіричної бази власних досліджень через складність доступу до іноземних інформаційних джерел, слаба вмотивованість науковців і практиків).

У загальнотеоретичному плані трактування міжнародної інтеграції пов'язано з розумінням економічної свободи. У цьому відношенні найсуттєвіші відмінності характерні для представників таких наукових шкіл, як ринкова, ринково-інституційна, структурна, дирижистська та неофункціональна. Для ринкової школи характерний розгляд економічної інтеграції як універсального процесу забезпечення повної свободи ринкових сил на території певного об'єднання держав. Ринково-інституційна концепція допускає використання деяких державних регулятивних механізмів при існуванні інституційних і неінституційних форм інтеграції. Структурна концепція економічної інтеграції спрямовує свої зусилля на виробіток механізмів забезпечення соціальної нерівності та рівномірного розвитку країн і регіонів на основі формування наднаціональних утворень. В основу концепцій дирижизму закладається передача всіма державами-членами інтеграційного об'єднання функцій зовнішньоекономічної політики наднаціональним інститутам. Неофункціоналізм, який близький до структурної школи, розвиває ідею політичної інтеграції, за якою цей процес мають здійснювати вищі органи наддержавного утворення з наданням йому відповідних повноважень щодо спостереження та організації інтеграційного процесу⁶⁰⁸.

10.3. Європейська і євразійська інтеграція як альтернативи

Серед дискусій, які точаться навколо євроінтеграційних устремлінь України, донині є незакритим питання щодо переваг саме європейського вектора інтеграції. Є ще чимало прихильників точки зору, що більше вигод можна отримати за умови орієнтації національної економіки у східному напрямку. Найбільш ґрунтовно такі дослідження провели у рамках проекту Євразійського банку розвитку російські та українські науковці. Отримані результати дали підстави авторам стверджувати, що

⁶⁰⁸ Див. детальніше: Вітер Д. В. Інституціоналізація чи економічна свобода: еволюція концептуальних поглядів на процеси міжнародної інтеграції / Д. В. Вітер // Економічна теорія. – 2011. – № 3. – С. 73–82.

сумарний накопичений ефект від створення Євразійського економічного простору і наступного приєднання до нього України протягом 2011–2030 рр. може сягнути для чотирьох країн (Росія, Білорусь, Казахстан, Україна) 1,1 трлн. дол. США (у цінах 2010 р.), зокрема для України визначені вигоди в сумі 219 млрд. дол. США⁶⁰⁹. Проте сценарій, за яким здійснювалися кількісні оцінки порівняльних переваг євроінтеграції України, обмежувався створенням зони вільної торгівлі з ЄС без врахування досягнення кінцевої мети – входження до складу союзу і не допускав жодних особливих умов двосторонньої співпраці. При розгляді механізму зближення технологій у країнах Євразійського простору було зроблено прогноз «щодо зближення рівнів продуктивності використання первинних ресурсів на основі світового досвіду, який показує, що відстаючі за показниками ефективності виробництва країни в ході інтеграції поступово підтягуються до більш розвинутих (ця тенденція більш явно виявляється тоді, коли технологічні розриви між країнами відносно невеликі – як у випадку країн пострадянського простору)»⁶¹⁰. Отже, реально науково-технічний розвиток у моделі здійснюється в автаркному середовищі, де, як відомо, за незначними виключеннями, вища планка належить Росії.

Нові зусилля щодо формування інтеграційного об'єднання на східному векторі треба розглядати з урахуванням досвіду створення СНД наприкінці 1991 р., що декларувалося як форма «цивілізаційного розводу» колишніх радянських республік. Насправді в нього не увійшли прибалтійські республіки, що не завадило їм позитивно вирішити свої пострадянські проблеми, а інші нові незалежні країни по-різному пошукували форми багатостороннього співробітництва. За двадцять років на засіданнях Ради голів держав і Ради голів урядів були підписані 255 документів у перший рік щодо створення СНД і лише 8,6% з них торкалися поділу власності колишнього СРСР⁶¹¹.

Нині оцінки інтеграційної ролі фактора СНД негативні як в Україні, так і в інших країнах-членах угруповання. Важливі цілі інтеграційного характеру у сфері економіки виявилися недосяжними для об'єднання. В. Будкін показав, що для наступників СРСР вони не стали основою «не тільки їхньої інтеграції, а й встановлення стабільних взаємовигідних відносин між усіма членами. Суперечливість політико-економічних інтересів, які реально відбивають позиції правлячих у цих державах кланів, постійно зриває і продовжує зривати розв'язання економічних проблем»⁶¹². Аналогічної точки зору притримується помічник заступника Голови Виконавчого комітету – Виконавчого секретаря СНД Н. Шумський, який констатує, що «вжиті зусилля щодо створення рублевої зони нового типу, економічного і валютного союзів, від-

⁶⁰⁹ Ивантер В.В. Экспертная оценка возможных макроэкономических эффектов экономического сотрудничества Украины со странами единого экономического пространства / Ивантер И. И., Геєц В. М. и др. // Економіка і прогнозування. – 2011. – № 14. – С. 22, 26.

⁶¹⁰ Там само.

⁶¹¹ Шумський Н. С. Содружество независимых государств: первые двадцать лет / Шумський Н. С. // Вопросы экономики. – 2011. – № 12. – С. 90.

⁶¹² Будкін В. Двадцятиріччя СНД: потенціальні можливості й несправджені надії / В. Будкін // Економіка України. – 2012. – № 1. – С. 11.

новленню спільного економічного простору – це непродумані спроби ввести за короткий час форми і механізми інтеграції, що притаманні регіональним економічним об'єднанням країн з розвинутою ринковою економікою і демократією»⁶¹³.

У дискусії щодо включення України до економічного союзу на євразійському економічному просторі треба враховувати й наявність амбіційних устремлінь Росії, які визначенні як «повернення до сходу». Йдеться про намагання надати пріоритетного значення Азіатсько-Тихоокеанському регіону замість традиційних європейських ринків. У цьому році простежується продовження лінії Москви на просування геополітичних інтересів за рахунок геоekonomічних, як це є на європейському векторі, зокрема у рішеннях щодо будівництва Північного і Південного потоків газопроводів в обхід України, оскільки на частку Росії припадає лише 1% торгового обороту в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні і 2% зовнішньої торгівлі Китаю⁶¹⁴. Економічні відносини з останнім мають неокolonіальний характер через те, що Росія постачає до Китаю переважно природні ресурси, а отримує китайські промислові і споживчі товари. Його зацікавленість у продукції російської промисловості обмежується переважно озброєннями, попит на які має тенденцію до зменшення.

З позиції економічних інтересів України деякі нові акції Росії не виглядають такими, які спроможні суттєво змінити світову геополітику архітектуру, навіть масштабні вкладення в інфраструктуру, зокрема в модернізацію Транссибірської магістралі. Як зауважують Ф. Гілл і Б. Ло, на відміну від країн Заходу, «Росія керується не тільки прагненням збереження минулого впливу, а й тривогою за свої вразливі і слабо заселені східні області. Росія одночасно прагне захистити свою територію, розширити свою присутність на Тихому океані, позбутися розриву між своєю політикою в Європі та Азії і знайти спосіб співпрацювати з Китаєм іншими регіональними гравцями»⁶¹⁵.

Пошук Україною свого місця у світовому економічному порядку, що формується у ХХІ ст., має враховувати те, що Росія не має реальної перспективи стати визначальним гравцем на східному векторі. Для зміни парадигми азіатського напрямку її економічного розвитку в оглядовій перспективі вона не має перспективи і змушена буде фокусуватися на Заході. При всіх цивілізаційних розбіжностях з іншими країнами Європи, вирішальну роль відіграватимуть фактори, які пов'язані з тим, що населення Росії проживає переважно у західних областях, економічно країна інтегрована у європейський ринок, офіційно російська військова доктрина орієнтована на США і НАТО, що найближчим часом не зміниться і, скорше за все, конкуренція у ланцюжку «Росія-Захід» розвиватиметься у напрямку зближення, а не віддалення.

Щодо східного інтеграційного вектора розвитку Росії, то його неокolonіальний характер не зміниться. На це вказують всі найбільші акції, що країна здійснює і планує на сході. Насамперед йдеться про розробку великих нафтогазових родовищ на острові Сахалін для задоволення зростаючого у Північно-Східній Азії попиту на енергоносії

⁶¹³ Шумский Н. С. Содружество независимых государств: первые двадцать лет / Н. С. Шумский // Вопросы экономики. – 2011. – № 12. – С. 92.

⁶¹⁴ Hill P. Putin's Pivot. Why Russia Is Looking East / Fiona Hill and Bobo Lo // Foreign Affairs. – Juli 31, 2013.

⁶¹⁵ Там само.

та завершення будівництва великого експортного нафтопроводу через Сибір до Тихого океану для постачання Китаю. Крім того, є домовленість поставити до Китаю 365 млн. т нафти протягом 25 років, з яких у 2011 р. реалізовано 20 млн. т, що становить лише 6% китайського імпорту нафти, у якому вирішальну роль відіграють Саудівська Аравія і Ангола⁶¹⁶. Це вказує на те, що в азійському регіоні Росія не зможе скласти суттєву конкуренцію у прийнятті рішень Китаєм, Японією, Південною Кореєю та США. Крім цього, варто зважати на обмеженість азійської стратегії Росії, незважаючи на наявність значної частини материка в межах своїх національних кордонів через відсутність мирного договору за підсумками Другої світової війни і наявність територіальних непорозумінь навколо Південних Курил, які в Японії називаються Північними територіями.

Логічно ситуація виглядає такою, що рано чи пізно Росія має знову зблизитися економічно із західними країнами, як це було під час Другої світової війни. Проте нині зближення має відбутися не у військовій сфері (хоча питання мирного співіснування при цьому не виключаються, а передбачаються), а в цивілізаційній сфері. Йдеться про рельєне зближення насамперед у питаннях дотримання принципів західної демократії. Можна цілком погодитися з Ф. Гілл і Б. Ло, які, аналізуючи результати черневого (2013 р.) Санкт-Петербурзького економічного форуму, резюмують, що «у Росії не виходить розвивати відносини з Азією, і азійські еліти (у тому числі китайські) не сприймають її ні як азійську країну, ні як серйозного регіонального гравця. На їх погляд, вона як і раніше тісно пов'язана з Європою або в кращому випадку з Центральною Азією і мало що може дати Сходу, крім природних ресурсів та зброї. Крім цього, В. Путін вважає за краще вести зовнішню політику на найвищому рівні – тобто на рівні своїх особистих контактів і особистих контактів своїх вищих чиновників з лідерами інших країн. Для Азії подібний стиль не підходить, оскільки і у В. Путіна, і в його оточення в цьому регіоні мало особистих зв'язків і вони його погано розуміють. На відміну від США, у Росії немає ні сил, ні можливостей, ні навіть достатнього інтересу, щоб зробити свій поворот стратегічною та економічною реальністю»⁶¹⁷.

Оцінюючи вектори економічної інтеграції, для України варто взяти за один з найважливіших сценаріїв те, що міжнародна позиція Росії може бути сприйнятою у рамках старої ідеї про її роль як фактора геополітичного балансу в сенсі цивілізаційного містка між Сходом і Заходом. На всіх полюсах зближення і розходження геополітичних та гео економічних інтересів ця її місія може бути плідною при всебічно помітному прозахідному корені розвитку з використанням своєї «євразійської» унікальності і культурного сплаву. У цьому аспекті важливою є постановка питання про «нову модель взаємовідносин великих держав», яку почали обговорювати США і Китай⁶¹⁸. Зрозуміло, що у цьому «оркестрі» великих держав, шанси на створення якого доволі великі, буде менше Європи і більше Азії. Якщо Росія розвиватиметься як азійська держава, то вона і її партнери і змушені будуть підлаштовуватися під азійські правила.

⁶¹⁶ Hill P. Putin's Pivot. Why Russia Is Looking East / Fiona Hill and Bobo Lo // Foreign Affairs. – Juli 31, 2013.

⁶¹⁷ Там само.

⁶¹⁸ Robertson M. China's 'New Model' of Relations Rears Head at DC Dialogue / Matthew Robertson // The Epoch Times. – July 11, 2013.

На погляд західних коментаторів, «єдине майбутнє для Росії – це стати «європейсько-тихоокеанською державою». Таким майбутнім В. Путін, безперечно, був би задоволений. Сьогодні він ставить своїм завданням застовпити для Росії місце у новому світовому порядку... Однак у довгостроковій перспективі економічний і політичний розрив між динамічним Китаєм і Росією, що не модернізується, буде занадто великий і Москва не зможе звести через нього міст. Двосторонні відносини також можуть ускладнитися через нові проблеми – такі, як судноплавні шляхи або розробка ресурсів Арктики. Зрештою, ідея китайської гегемонії подобається Росії не більше, ніж американський унілатералізм чи будь-який інший розклад, здатний витіснити її на узбіччя – у тому числі й «нова модель відносин між великими державами», про яку Сі говорив у червні на своїй зустрічі з президентом США Бараком Обамою. Швидше за все, нинішній «поворотний момент» в черговий раз обернеться для Росії розчаруванням, і вона застрягне між Сходом, до якого вона не належить, і Заходом, в який вона погано вписується⁶¹⁹».

Отже, цивілізаційна складова формування головного інтеграційного вектора України може забезпечити органічне продовження її багатовікового розвитку лише на прозахідному, переважно проєвропейському напрямку. Інші вектори в її історії ще ніколи не приносили «переломних» позитивних змін. Навіть за роки пострадянської незалежності; незважаючи на зусилля «еліт», вони пробуксували. На рівні громадян інтерес і реальні міграційні процеси мають західний вектор і частково – російський. Сподівання на суттєве сприйняття азійської цивілізаційної складової українським народом і його етнічними групами не мають підстав. Тому для України інтеграція у європейський цивілізаційний простір має бути прийнятий як генеральний план. Одночасно з огляду на багаторічну спільну долю з народами Російської імперії та Радянського Союзу Україна спільно з Європейським Союзом могла би формувати містки між Європою і державами пострадянського простору. з часом (для Європи раніше, а для Росії – пізніше) таке місце України у новому світовому економічному порядку може відіграти позитивну роль у побудові так званого «світового села».

10.4. Статистична оцінка ринкового простору інтеграційних векторів України

Загальні уявлення про економічні переваги західного і східного векторів інтеграції може дати порівняння кількісних і якісних показників найбільших гравців на західному і східному інтеграційних векторах (табл. 10.1). Вони вказують на те, що більший територіальний простір порівняно з ЄС і США має Росія. Використання цього фактора дає можливості для вкладання інвестицій в освоєння чималих природних ресурсів східного сусіда. Однак для української економіки реалізувати такі конкурентні переваги нереально в оглядовій перспективі, тому територіальний ресурс не можна вважати пріоритетним при вирішенні інтеграційних питань. Інтеграційні процеси у світі розвиваються переважно навколо певних економічних центрів, до яких тяжіють краї-

⁶¹⁹ Hill P. Putin's Pivot. Why Russia Is Looking East / Fiona Hill and Bobo Lo // Foreign Affairs. – Juli 31, 2013.

ни периферії. Найбільш досконалих форм інтеграційних об'єднань досягли розвинуті країни Європи і Південної Америки, які створили Європейський Союз і НАФТА. Хоча участь у цих союзах не виключає співпрацю у різних сферах з іншими країнами.

Таблиця 10.1

**Кількісний і якісний стан загально ринкового простору
стратегічних інтеграційних векторів України**

	Площа, км ² // місце у світі	Населення, млн. // місце у світі на початок 2013р.	ВВП (ПКС) // місце у світі (за оцінками МВФ у трильйонах міжнародних доларів), 2011 р.	ВВП на душу населення // місце у світі (за оцінками МВФ у міжнародних доларах), 2011 р.
США	9 826 675 // 3	307,2 // 3	15064,8 / 1	47025 / 4
ЄС	4 324 782 / 7	491,6 // –	15788,6 / –	30455
РФ	17 075 400 // 1	140,0 // 9	2216,8 / 8	16161 / 42
Україна	603 628 // 46	45,7 // 27	327,9 / 37	7634 / 81

Джерело: Складено за оцінками МВФ.

З огляду на територіальний фактор інтеграційних об'єднань як домінуючих у процесах регіоналізації Україна має знайти реалізацію своїх економічних інтересів насамперед у Європейському Союзі і Росії. З цих позицій переваги ЄС суттєвіші, оскільки він має більшу чисельність населення (у 3,5 разу), більший обсяг ВВП (у 7,1 разу) і більший обсяг ВВП на душу населення (у 1,9 разу). Отже, за макроекономічними показниками ринок Європейського Союзу становить більший інтерес для України, ніж РФ, тому що його кількісні та якісні масштаби відкривають більші перспективи для отримання вигод від інтеграційного об'єднання. Звісно, умовою успіху при цьому має бути розробка, відпрацювання і реалізація взаємодоповнюючої моделі стратегічного розвитку економіки.

Вибір альтернатив між європейським і євразійським векторами інтеграції значною мірою має відбуватися з огляду на те, що об'єднання Європи, яке було започатковане у 1960 р., має більше як 50-річні успішні результати. Вони виявилися у становленні відкритої системи торгівлі, посиленні конкуренції, зниженні цін, сприянні процвітанню та поліпшенню соціального прогресу, зникненні витрат і ризиків для інвесторів, пов'язаних з обміном і перерахуванням валют після введення євро у 1999 р.⁶²⁰. Це не означає, що поглиблення і розширення європейської інтеграції не мало проблем та було захищеним від глобальних процесів у світовій економіці, особливо від впливу останніх світових фінансових криз. Проте навіть найбільш руйнівна криза 2008 р. не завадила подальшому просуванню інтеграційних процесів у Європі і бажанню багатьох країн долучитися до цих процесів. Серед них Туреччина, Хорватія, Сербія, Македонія, Молдова та інші.

Щодо євразійського інтеграційного простору, то у ньому відбуваються хвилеподібні процеси дезінтеграції та інтеграції. Їх фундатор, яким виступає Росія, за основу моделі приймає європейські здобутки інтеграції, включаючи й ідею створення єдиної валюти.

⁶²⁰ Загальну оцінку моделі див.: Клименко І. В. Ризики європейського інтеграційного проекту: виклики та можливості для України / І. В. Клименко, І. В. Ус. – К.: НІСД, 2012. – С. 4–11.

Проте зближення з нею відбуваються переважно на фоні внутрішньополітичних конфліктів в окремих республіках колишнього Радянського Союзу і між ними, зокрема і з Росією. Найбільш чутливі з них для національних економік отримали назву «війн». Для України – це «молочна», «сирна», «м'ясна», «трубна», «цукрова», «газова» війни, які мали, як правило, не технологічну, а політичну складову. Хоча можна говорити про масштабніші політичні конфлікти. Як зазначають Е. Винокуров і А. Лібман, «міркування національної безпеки (звичайно перекинуто сприймане у пострадянських країнах як аварія) і політичні конфлікти стають інструментом, що блокують торгівлю інтеграцію»⁶²¹.

Розглядаючи інтеграційні альтернативи, деякі дослідники віддавали перевагу східному вектору, аргументуючи це деяким перевищенням товарообігу України з Росією порівняно з показниками товарообігу з Європейським Союзом. Проте в останні роки, як показують дані табл. 10.1, ситуація змінилася. Сьогодні можна говорити про тенденцію у напрямку вирівнювання обсягів експорту товарів при більшому мінусовому сальдо у торгівлі з Росією. Одночасно структурна складова торгівлі з огляду на стратегічні орієнтири має кращі параметри з Європейським Союзом.

Таблиця 10.2

Зовнішня торгівля України товарами з ЄС і РФ у 2010–2012 рр. (млн. дол.)¹

	Експорт			Імпорт			Сальдо		
	2010 р.	2011 р.	2012 р.	2010 р.	2011 р.	2012 р.	2010 р.	2011 р.	2012 р.
Всього	51405	68394	68810	60742	82608	84658	-9337	-14214	-15848
ЄС	13052	17970	17970	19101	25753	27556	-6049	-7783	-10132
РФ	13428	19820	17632	22198	29132	27418	-8770	-9132	-9786

Примітка 1. Складено за даними Держкомстату.

Насамперед товарообіг з Європейським Союзом більш збалансований, ніж з Росією. Якщо у 2010–2012 рр. сальдо торгівлі товарами з ЄС становило – 23964 млн., то з Росією – 27868 млн. дол. Такий стан формується за умов незначних відхилень у сфері експорту товарів переважно за рахунок імпорتنних поставок, які у перспективі мають бути суттєво зменшені. Йдеться про енергетичну залежність країни. Так, у 2012 р. обсяг закупівлі мінеральних продуктів становив 67,2% всього імпорту, або 18421,0 млн. дол., у т. ч. тільки палива, мінеральні, нафта і нафтопродукти склали 17989,0 тис. дол., тобто 65,6% імпорту. Без цієї групи товарів імпорт з Росії у 2012 р. становить 9429,2 млн. дол., а в 2011 р. – 9435,0 млн. дол. Таку залежність від стратегічно важливого для економіки продукту не можна допускати на тривалий час і треба визнати цілком обґрунтованою політику українського уряду на диверсифікацію його імпорту, розширення власного виробництва і перехід на енергоощадні технології, здійснення яких вже розпочато.

⁶²¹ Винокуров Е. Тренды региональной интеграции на постсоветском пространстве: результаты количественного анализа / Е. Винокуров, А. Либман // Вопросы экономики. – 2010. – № 7. – С. 103.

На відміну від торгівлі з Росією, у структурі імпорту з ЄС суттєву питому вагу займає наукомістка продукція. Зокрема, закупівля механічного обладнання, машин і електротехнічного обладнання у 2010 р. становила 20% імпорту; а в 2011 р. – 24,1%. За цією позицією у 2011 р. імпорт зріс порівняно з 2010 р. на 2,3 млрд., або на 59,2%. Аналогічна ситуація складається в імпорті продукції хімічної продукції та пов'язаних з нею галузей промисловості. Її питома вага становила у 2010 р. 19,2%, а в 2011 р. – 17,4% товарного імпорту. Загальний обсяг закупівель зріс на 22,5% з 3661,2 млн. у 2010 р. до 4486,0 млн. дол. у 2011 р. Варто зазначити, що у ці роки майже 45% імпорту продукції хімічної та пов'язаних з нею галузей займала фармацевтична продукція.

Отже, кількісні показники структури імпорту та їхня якісна оцінка дозволяє стверджувати, що зовнішня торгівля з огляду на забезпечення стратегічних напрямів соціально-економічного розвитку для України є більш сприятливою з Європейським Союзом, ніж з Росією. Якщо товарні потоки з Росії є такі, що мають бути суттєво зменшені, то у торгівлі з європейськими країнами переважає зацікавленість України у зростанні імпорту значної товарної номенклатури, закупки якої сприятимуть формуванню інноваційної моделі економічного розвитку. У зв'язку з цим треба врахувати також те, що Росія в останні роки взяла курс на інноваційний розвиток промисловості, що потребує посилення співпраці у науково-технічному розвитку з розвинутими країнами. Однак розвиток цього напрямку гальмувався поправкою Джексона-Вейніка від 1974 р. до закону США про торгівлю, згідно з яким забороняється надавати режим найбільшого сприяння державам, які порушують або суттєво обмежують права людини. Хоча з 21 листопада 2012 р. вона офіційно відмінена конгресом США, у грудні 2012 р. був прийнятий «закон Магницького», за яким вводяться персональні санкції відносно осіб, відповідальних за порушення прав людини і принципів верховенства права, що матиме негативний вплив на торгівлі відносини між країнами. Звісно, в умовах, що склалися, інтеграція процесів оновлення зношених основних виробничих фондів та посилення технологічної спорідненості промислових комплексів України і Росії може гальмуватися з боку розвинених країн.

Суттєві конкурентні переваги має європейський ринок для розвитку експортного потенціалу України. Особливо це стосується продукції аграрного походження. Росія, маючи найбільшу в світі територію, цілком спроможна забезпечити потреби свого населення у сільськогосподарських товарах традиційного українського ринку. Проте для Європейського Союзу з його великим населенням і відносно малою територією попит на українську аграрну продукцію може мати постійну тенденцію до зростання, особливо за умови підвищення її якості й екологічної чистоти. Одночасно не можна не враховувати і виклики, які пов'язані із лібералізацією торгівлі з ЄС для сільського господарства.

Для українських аграрників можуть оптимістично сприйматися показники імпорту ЄС сільськогосподарської продукції, у якому є всі підстави для України розраховувати на збільшення своєї частки незважаючи на те, що ЄС є найбільшим експортером аграрної продукції. Нині на світовому аграрному ринку на нього припадає близько 42% експортних потоків і 44% імпортних при тому, що експортні можливості ЄС в 50 разів перевищують українські. В Європі приділяється велика увага захисту

національного товаровиробника у сільському господарстві. Це стосується насамперед ринку молока та молочної продукції, який є найбільш захищеним. Середній тариф на ці продукти у 2009 р. становив 50% при українському показнику в 12%. Крім того, головні ринки захищені ще й тарифними квотами, що охоплюють близько 15% тарифних ліній за основними позиціями⁶²².

Суттєвою рисою зовнішньої торгівлі України є розвиток дезінтеграційних процесів у рамках так званого колишнього «єдиного народногосподарського комплексу». За дослідженнями Київського національного торговельно-економічного університету, якщо у 1996 р. більше половини експорту України припадало на країни СНД, у якому понад 75% становив експорт до Росії, то в 2008 р. експорт у країни СНД становив 35% від загального обсягу українського експорту, що лише на 6% менше ніж експорт до європейських країн. Частка Росії протягом 1998–2009 рр. у зовнішньоторговому обороті України скоротилася на 12 пунктів, а в загальному експорті товарів і послуг на 7%. Ще більше (на 18,4%) скоротилася частка імпорту⁶²³. Це стало наслідком відмови від економічно недоцільних зв'язків, переходу у розрахунках між суб'єктами господарської діяльності на ціни світового ринку, різкого скорочення виробництва в країнах СНД, політизації економічних відносин. Крім цього за двадцятирічний період Росія підписала велику кількість договорів і угод, що мають регулювати відносини в економічній сфері з іншими державами, які не враховували інтереси України.

10.5. Концепція єдиної валюти на євразійському інтеграційному просторі

Одним з найбільш вразливих елементів у проекті Митного союзу є перенесення з моделі Європейського Союзу концепції єдиної валюти для країн-членів. Звісно, ідея спільної грошової одиниці для різних країн не належить до сфери економічного романтизму. Вона має апробовану теорію «оптимальної валютної зони», розвиток якої пройшов послідовні етапи: новаторський або піонерський (the “pioneering phase”), аналізу витрат і вигод (the “cost-benefit phase”), повторної оцінки (the “reassessment phase,”) і практичного використання (the “empirical phase”)⁶²⁴. Проте недооцінка готовності банківської системи до протидії внутрішнім і зовнішнім загрозам, відхилення від умов функціонування «оптимальної валютної зони» національними урядами, неминучі помилки під час підготовки і переходу до використання нової валюти призвели до такої глибокої кризи Єврозони, що перед її учасниками постала реальна проблема недопущення її розпаду.

⁶²² Стенограма другого засідання робочої групи «Україна – ЄС на шляху до розширеної зони вільної торгівлі» національного конвенту України щодо ЄС 09 червня 2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.niss.gov.ua/public/File/2011_table/0609_stenog.pdf.

⁶²³ Структурна переорієнтація зовнішньої торгівлі у системі факторів економічного зростання : моногр. / А. А. Мазаракі, Т. М. Мельник, В. В. Юхименко [та ін.] ; за заг. ред. А. А. Мазаракі. – К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т. – 2011. – С. 316.

⁶²⁴ Mongelli F. P. «New» Views on the Optimum Currency Area Theory: What is EMU Telling US? [Електронний ресурс] / Francesco Paolo Mongelli – European Central Bank – 2002. – Режим доступу : <http://repec.org/res2002/Mongelli.pdf>.

Уникнення найгіршого варіанта перебігу кризових процесів в економічному та митному союзі Європи вказує на те, що об'єднання у рамках і навколо сильних у фінансово-економічному відношенні країн, які входять до розвинутих економік, є вирішальним фактором прийняття ризикових міждержавних рішень. Еволюція теорії оптимальних валютних зон за 50-тирічний період після її розробки вказують на те, що її авторам і послідовникам Манделлу (R. A. Mundell), Кенену (P. W. Kenen), Маккіннону (R. I. McKinnon), Кордену (W. M. Corden) та іншим не вдалося дати ключ до вирішення багатьох питань. Деякі з них важливі для ЄС, на які звертається особлива увага у країнах Митного союзу – проведення санації зони євро, процедури виходу або виключення з неї країн, які не дотримуються умов входження⁶²⁵. Не розроблялись також відповіді на питання, які важливі для ініціаторів створення валютних союзів з більшими ризиками. Особливо це стосується можливості переходу на єдину валюту для країн з ринками, що становляться; визначення розміру оптимальної валютної зони; функціонування спільної валюти в умовах відсутності єдиного бюджету; переходу на єдину валюту в умовах незалежності макроекономічної політики.

З огляду на досвід створення і функціонування Єврозони постановка питання про перехід на єдину валюту країн Митного союзу за участю України має враховувати, що економіки цих країн об'єднуються у стані перманентної кризи, в якому вони опинилися у 1990 р. і практично ще не вийшли з неї. До того ж вони не є достатньо стійкими до фінансових криз для мобілізації ресурсів і ефективної взаємодопомоги при виникненні явищ, аналогічних нинішнім тенденціям в Єврозоні. Варто враховувати також нестійкість політичних моделей та пошук конституційних змін, що характерно для пострадянського економічного простору.

10.6. Переплетення економічних інтересів ЄС, України і РФ

Розглядаючи економічні інтереси України в ракурсі ринків Європейського Союзу і Росії, варто зазначити, що їх треба інтерпретувати як такі, що мають позитивну спрямованість і в західному, і в східному напрямках. Ці два найбільші географічні сусіди повинні конкурувати між собою за ринок України і в їхньому змаганні на нашому національному ринку вибиратимуться ті пропозиції, які природним чином нестимуть для споживачів більші поточні і стратегічні вигоди. Проблема не може ставитися і вирішуватися Україною за формулою «або-або», і такий підхід має бути сприйнятий всіма сторонами. Відступ від законів чесної конкуренції переводитиме співпрацю у русло політичного протистояння, що не прийнятно.

По-іншому потрібно ставити питання, коли йдеться про участь в інтеграційних об'єднаннях. Вступ до певного союзу означає вибір такого кола країн, що домовилися про єдині для всіх його членів принципи, які відкривають для них нові можливості щодо соціально-економічного розвитку. За таких умов співпраця з іншими

⁶²⁵ Лукьянов Ф. Я. Европа разного сорта [Електронний ресурс] / Ф. Я. Лукьянов // Россия в глобальной политике. – 2011. – 21 июля. – Режим доступа : <http://www.globalaffairs.ru/redcol/Evropa-raznogo-sorta-15266>.

країнами не має перешкоджати реалізації економічних інтересів членів об'єднання. Це характерно для зовнішньоекономічних зв'язків кожної із з 157 країн-членів СОТ, торгівля і вирішення спірних питань, між якими здійснюється за єдиними правилами, що зафіксовані у близько 30-ти угодах організації. Членство в іншій міжнародній спільноті, яким є, зокрема, Європейський Союз, забезпечує ще більше розширення політико-економічних свобод, оскільки члени ЄС проводять спільну зовнішню політику; створили єдиний ринок матеріальних благ, послуг, капіталу і праці; мають єдину валюту і впровадили спільне громадянство.

Нині для Росії актуальним є не тільки створення нового інтеграційного об'єднання, у якому вона відіграватиме провідну роль. Для неї більш важливою є альтернатива щодо входження в існуючі об'єднання. Згідно з дослідженням Якуніна, ймовірні три варіанти⁶²⁶. По-перше, це прийняття існуючого положення справ у світовій економіці і співпраця у правовому і технологічному просторі, який спочатку сформувався без участі Росії при втраті суверенітету фінансової системи і дотриманні сировинного статусу. По-друге, це участь в одній із регіональних валютно-фінансових зон, що формуються: «Євро», «Золотий юань», «Динар затоки», «Амеро» і проект південноамериканської валюти, у яких неможливо розраховувати на лідерство. По-третє, це формування самостійного фінансового центру із нарощуванням реального виробництва і підвищенням ролі гео економічного інтегратора як вузлової точки торгових, транспортних, міграційних та інших шляхів між Європою і Азією при експорті російської сировини за рублі. Сподівання на успіх і на цьому напрямку проблематичні, оскільки більшість ліній «шовкового шляху» та південноазійських країн більш розвинуті і привабливі, а тільки реалізація російської сировини за рублі не стане достатньою для перетворення країни у світовий фінансовий центр, особливо з огляду на тенденції переходу багатьох імпортерів російських нафти і газу на альтернативні джерела енергії.

Інші варіанти розвитку інтеграційних формувань, що ініціюються Росією і передбачають повноцінну участь України, іноді пов'язуються з представленням нашої країни як частини євразійського гео економічного простору. «Становище України та її майбутнє, – пише Д. Чистилін, – нерозривно пов'язані з процесами формування Євразії як єдиного гео економічного простору»⁶²⁷. Початкове сприйняття такої тези не викликає заперечень. Аргумент є прийнятним з огляду на переплетення історичних доль народів, їх культур і економік, незважаючи на те, що в останнє століття розвиток багатьох країн східної Європи був відірваний від її західних сусідів, а ще більшою мірою відокремлено розвивалася азійська частина на території колишнього Радянського Союзу.

Ймовірно єдиний напрямок, який пов'язує нинішні Європу й Азію є енергетична взаємозалежність. З цих міркувань всю Європу, а не лише Україну і Білорусь, як це часто виставляється, треба вважати частиною євразійського простору. Проте це тільки умовно, оскільки нині в європейських країнах і в Україні розпочалися суттєві

⁶²⁶ Див. Якунин В. И. Реконфигурация финансово-экономической карты мира, вклад текущего кризиса и возможности России / В. И. Якунин // Экономические стратегии. – 2010. – № 4. – С. 19.

⁶²⁷ Чистилін Д. Євразійське майбутнє України та Росії: інституціональний аспект / Д. Чистилін // Економіка України. – 2010. – № 7. – С. 86.

дезінтеграційні процеси в енергетичному секторі, що спрямовані на зниження залежності від російської сировини. Щодо цивілізаційно-ментальних основ, то Європа разом із країнами свого сходу слабо вписується в ідею євразійства. Незважаючи на багаторічне перебування у складі однієї країни з Росією, реальний розвиток України як держави із сучасною цивілізацією можливий лише за умови всебічного розширення та інтенсифікації інтеграційних процесів з ЄС. Інші рішення будуть із стратегічних міркувань помилковими і затримають прогрес на багато років.

Ймовірно, немає реальних підстав для розширення Європейського Союзу на ідеї «Великої Європи», що в інтерпретації російських урядовців отримала визначення «Великої Європи від Лісабона до Владивостока». Ця ідея не нова, її намагався здійснити ще Наполеон наприкінці XVIII–XIX ст., вона мала і має своїх послідовників. На наш погляд, концепція «Великої Європи» має право на існування як основа розширення міжнародних відносин, їх гуманізації та сприяння економічному розвитку в євразійському просторі. Проте в оглядовому майбутньому проект «Великої Європи» не буде основою побудови нового регіонального об'єднання на кшталт ЄС. Для цього немає підстав як із міркувань економічних, так і з точки зору забезпечення інституційної спорідненості. Навіть інтеграційний простір ЄС не розглядається нині як однорідний у політико-економічному сенсі, особливо в ракурсі концепцій «Європи двох швидкостей» і «Європи різних швидкостей». Якщо розглядати перспективи «Великої Європи», то найбільш ймовірно на цьому просторі відбуватимуться інтеграційні процеси за моделлю «Європи багатьох швидкостей», у якій для України має бути розроблена модель руху щонайменше на третій швидкості.

10.7. Регіональна інтеграція в аспектах цивілізаційних факторів

Створення інтеграційних об'єднань регіонального типу іноді не без підстав пов'язують із суперечливістю глобалізаційних процесів. «На тлі підвищення ефективності функціонування міжнародної економіки відбувається загострення міжнародної боротьби за сфери впливу у виробничому, ресурсному, фінансовому, інформаційному та інших секторах життєдіяльності людини. При цьому політична або економічна нестабільність в одній країні негативно впливає на стан інших інтегрованих у світове господарство економік. Тому одночасно з процесами глобалізації у світі існують регіональні інтеграційні об'єднання країн, які спрямовані на формування системи протидії негативним проявам глобалізації»⁶²⁸.

Створення регіональних інтеграційних об'єднань більшою мірою обумовлюється не стільки дією фактора конкуренції, скільки неможливістю великих держав, тим більше малих економік, самотужки повною мірою використовувати досягнення сучасної цивілізації. Тому точніше виділяти так званий «проінтеграційний процес», як це характерно для методології Д. Г. Лук'яненко. Він зумовлений «розвитком країн, груп кра-

⁶²⁸ Ситнік І. В. Управління інтеграційними процесами національної економіки: монографія / [І. В. Ситнік; ДонДУУ]. – Донецьк : Вид-во «Ноулідж» (донецьке відділення), 2011. – С. 57.

їн та регіонів світу в умовах нерівномірного розподілу обмежених ресурсів, бажанням держав і корпорацій найбільш ефективного його використання у власних цілях»⁶²⁹.

Нині у формуванні інтеграційних процесів вирішальне значення мають такі цивілізаційні фактори, як науково-технічний прогрес та створення сприятливого для людського розвитку соціокультурного середовища. Саме це розуміння інтеграції починає домінувати в українській науковій думці. Наприклад, Д. Г. Лук'яненко зазначає, що «усезростаючий вплив на розвиток міжнародної економічної інтеграції справляють **науково-технологічні** фактори, особливо розвиток транспортних та інформаційно-комунікаційних мереж, що спричинило різке «скорочення відстаней». Вагоме, а іноді й вирішальне значення мають **політичні** інтеграційні фактори, безпосередньо пов'язанні з факторами економічними, науково-технологічними, **соціокультурними**»⁶³⁰.

Переважання факторів цивілізаційного характеру в інтеграційних процесах означає, що при створенні міждержавних союзів з метою економічного й політичного взаємопроникнення національних політико-економічних систем не доводиться орієнтуватися на подібність досягнень в економіці чи етнічну і мовну схожість. Інтеграція набирає практичного сенсу, якщо учасники міждержавного союзу можуть створити кожному умови досягнення форпосту цивілізації. Відповідно союзи, що не представлені країнами-світовими лідерами, не можуть вважатися інтеграційними об'єднаннями. Це добре видно при аналізі досягнень Європейського Союзу, який, як влучно формулює Д. Г. Лук'яненко, «єдиний приклад інтегрованих національних економік»⁶³¹.

Якщо цивілізаційний фактор поставити за визначальний в інтеграційних прагненнях України, то варто з такого ракурсу аналізувати процеси, які відбуваються і не відбуваються в Європі. Безперечно, що розширення ЄС до останнього часу здійснюється за рахунок держав, які щонайменше до Другої світової війни перебували у відкритому економічному і культурному просторі та мали можливість, хоча й з перемінним успіхом та різним рівнем взаємної віддачі, розвиватися, враховуючи досягнення інших країн.

З іншого боку, негативне ставлення багатьох європейців до прийому Туреччини в ЄС пояснюється не географічною приналежністю держави, переважна частина якої (95% території) знаходиться в Азії, а побоюваннями «зіткнення цивілізацій» (the Clash of Civilization). Вважається, що входження ісламської країни до єдиного союзу християнських держав може спричинити численні конфлікти через різницю у фундаментальних гуманітарних цінностях⁶³². На цьому фоні Україна для європейців є країною, яка сприймається із значно вищими позитивістськими настроями. Як пише

⁶²⁹ Лук'яненко Д. Г. Глобальна економічна інтеграція : моногр. / Лук'яненко Д. Г. – К. : ТОВ «Національний підручник», 2008. – С. 26.

⁶³⁰ Лук'яненко Д. Г. Глобальна економічна інтеграція : моногр. / Лук'яненко Д. Г. – К. : ТОВ «Національний підручник», 2008. – С. 26–27 (підкреслено Д. Г. Лук'яненко).

⁶³¹ Там само.

⁶³² Huntington S. P. The Clash of Civilization and the Remaking of World Order / Huntington S. P. – New York : Simon and Shuster, 1996.

грецький науковець Е. Сискос, «з точки зору ментально-психологічної, історичної і культурної спільноти найбільша країна в центрі Європи – Україна порівняно з Туреччиною є для ЄС більш прийнятним кандидатом на вступ, а її євроінтеграційні перспективи залежать від прогресу українських економічних і політичних реформ»⁶³³. ЄС не готовий дати Україні чіткі перспективи членства через внутрішню політичну нестабільність, хоча й погодився підписати з нею Угоду про асоціацію, інтегральною складовою якої будуть положення про зону вільної торгівлі. Очільники ЄС ніколи не заперечували наявності принципової можливості входження України до його складу. Крім цього, угоди про асоціацію ЄС уклав з іншими країнами, які були кандидатами на членство в ЄС, як форму сприяння перетворенням, що формують умови для їх входження до складу Союзу.

Говорячи про цивілізаційний фактор, треба мати на увазі, що його вплив на розвиток є не другорядним, а вирішальним. Економічне лідерство США і європейських країн є наслідком надбань всієї західної цивілізації, а не навпаки. Саме завдяки їм створена техніко-технологічна і організаційна основа західної економіки. Приклад Японії, Південної Кореї, Китаю, Індії, деяких інших країн вказує на те, що виділення і активізація переваг цивілізаційного характеру може забезпечити успішну конкуренцію із світовими лідерами національної економіки загалом або окремих її галузей. З огляду на це є великий сенс в орієнтації національної політики на конкуренцію у культурно-цивілізаційній сфері, підпорядковуючи її цілям економічного наздоганяння й випередження лідерів.

Цивілізаційний фактор у функціонуванні інтеграційного об'єднання, як показує досвід ЄС, має настільки суттєво-притягальне значення, що він є орієнтиром не тільки для тих країн, що стали його членами, а й для інших, які включаються нині до групи так званих «наздоганяючих країн». Йдеться насамперед про засадничі ціннісні надбання, які нині визначають світове лідерство європейських країн: повноцінну демократію, відповідальну владу, права людини, плюралізм, екосвідомість, моральність, ставлення до іншого як до Іншого (з великої літери), турботу про середній клас, гендерну рівність, правову безпеку, інтернаціоналізм, загальнокультурний і освітній рівень кожного громадянина, наявність громадянського суспільства, високі соціальні й економічні стандарти життя. Гео економічний і геополітичний простір, що формується Європейським Союзом, є для колишніх радянських республік головним вектором прискореної модернізації. У цьому сенсі Росія не може бути альтернативою ЄС, оскільки вона неспроможна сьогодні сприяти пострадянським країнам досягненню повною мірою сучасного рівня економічного і соціального розвитку. Це визнає Н. Шумський, який зазначає, що «Росія з огляду на свою відносну слабкість, багаточисленні економічні, соціальні і внутрішньополітичні проблеми поки неспроможна виконувати функції координатора загальної

⁶³³ Сискос Е. Глобальные стратегии европейской интеграции : моногр. / Евангелос Сискос; под ред. проф. О. Г. Белоруса. – Тернополь : Астон, 2008. – С. 77–78.

економічної політики співдружності і реалізувати більш сильний варіант економічної інтеграції»⁶³⁴.

Таке розуміння є і в самій Росії. Так, Л. Б. Вардомський пише, що країни СНД «вбачають для себе користь в активізації співпраці з ЄС за різними лініями, маючи на увазі отримання технічної і технологічної допомоги, кредитів та інвестицій. Крім того, вони розраховують на отримання певних торгових преференцій від ЄС. З огляду на структуру торговельно-економічних зв'язків для цих країн Росія і пострадянські регіональні об'єднання не є альтернативою ЄС. Це доповнюючі один одного вектори, що при паралельному використанні можуть призвести до прискореної модернізації цих держав»⁶³⁵. Розвиваючи свою точку зору, Л. Б. Вардомський зазначає, що у підґрунті протиріч між Росією та ЄС «лежить неконкурентоздатність російської практики регіонального співробітництва порівняно з європейською, привабливість європейських цінностей та інститутів для спільного сусідства, намагання Росії використати енергофактор для досягнення політичних цілей. Європу відрізняє інноваційний підхід до регіонального співробітництва, що, безумовно, привабливо для східних сусідів ЄС»⁶³⁶.

У співпраці з країнами-претендентами на членство Європейський Союз відіграє роль «цивілізуючої сили», що транслює їм власні позитивні цінності. Вони є не у всьому, але їх настільки багато, що складно сказати, де їх немає. Головні досягнення європейської цивілізації – це побудова зони стабільності, безпеки і процвітання; це демократичні цінності, які включають соціально-економічні і культурні виміри; це верховенство закону і прав людини. З огляду на такі пропозиції Євросоюзу для претендентів на членство у ньому не має альтернативи для рівноцінної паралельної інтеграції – в ЄС чи інші об'єднання (насамперед у Митний союз Білорусі, Казахстану і Росії). У такому випадку інтеграція на схід може допускатися лише за тими лініями, що не суперечать європейському вектору або якщо країна не сприймається ЄС як стратегічний партнер. Саме через це, як зазначає російська дослідниця І. М. Бусигіна, «Москва мало чим може перешкодити зближенню своїх сусідів з Євросоюзом та їх наступній інтеграції у Велику Європу»⁶³⁷. Гіпотетично можна уявити єдину модель, за якої приєднання до Митного союзу буде вигідним для України і жодним чином не суперечитиме умовам європейської інтеграції. В іншому випадку співпраця з країнами Митного союзу має розвиватися як складова не регіональної, а світової інтеграції.

⁶³⁴ Шумский Н. С. Содружество независимых государств: первые двадцать лет / Н.С. Шумский // Вопросы экономики. – 2011. – № 12. – С. 101.

⁶³⁵ Вардомский Л. Б. Черноморский регион в контексте глобальных процессов регионализации / Л. Б. Вардомский // Причерноморье в XXI веке: социально-экономическое развитие и межрегиональные взаимодействия в контексте глобализации / под общей ред. А. Г. Дружинина, В. А. Колосова, А. А. Языковой: сб. материалов Междунар. науч. конф. (Ростов-на-Дону, 15–18 мая 2011 г.). – М.: Вузовская книга, 2011. – С. 25.

⁶³⁶ Там само. – С. 26.

⁶³⁷ Бусыгина И. М. Пространственные стратегии ЕС и России в Причерноморье / И. М. Бусыгина // Причерноморье в XXI веке: социально-экономическое развитие и межрегиональные взаимодействия в контексте глобализации / под общей ред. А. Г. Дружинина, В. А. Колосова, А. А. Языковой: сб. материалов Междунар. науч. конф. (Ростов-на-Дону, 15–18 мая 2011 г.). – М.: Вузовская книга, 2011. – С. 66.

10.8. Інтеграційний вибір в аспектах активних і пасивних важелів впливу

Переваги, що отримують претенденти на вступ до ЄС, є безперечними і вони у загальних оцінках, як правило, не дискутуються. Проте досвід східноєвропейських країн показує, що у різних столицях по-різному ставилися до вигод від членства в ЄС. З'ясування такого стану справ потребує попередньо ввести поняття «пасивних» і «активних» важелів впливу. Це дає можливість диференційовано підійти до виявлення відмінностей важелів впливу, які ЄС може застосовувати щодо своїх майбутніх членів. Такий підхід обґрунтувала М. А. Вахудова, відносячи до пасивних важелів привабливість членства у ЄС, а до активних – умисні умови, які ЄС висуває в ході приєднання⁶³⁸.

З огляду на дію пасивних і активних важелів впливу варто відразу зауважити, що приєднання до ЄС з самого початку було спільною зовнішньо-економічною метою всіх колишніх соціалістичних країн-претендентів на членство у союзі: Польщі, Угорщини, Чехії, Словаччини, Румунії і Болгарії. Однак досягнення відповідності внутрішнім вимогам до членства в ЄС не обов'язково супроводжувалося відповідною внутрішньою політикою. За дослідженням М. А. Вахудової, «ціна, яку мали сплатити правлячі еліти, виконуючи внутрішні вимоги ЄС, варіювалися після 1989 року відповідно до їхньої залежності від етнічного націоналізму та економічної корупції як інструментів здобування й утримання політичної влади. Для неліберальних урядів ціна за пристосування внутрішньої політики до вимог ЄС була зависокою. Їхня політична влада залежала від внутрішньополітичних стратегій, які були несумісні з вимогами ЄС: ліберальною демократією та всебічною економічною реформою. Виконання неявних, а згодом – явних норм членства в ЄС вимагало би від цих правлячих еліт здійснення заходів, які б послабили їхню внутрішню політичну базу»⁶³⁹.

Сьогодні ситуація в Україні з позицій ролі пасивних і активних важелів впливу є такою, що вступ до Євросоюзу є зовнішньоекономічною метою. Навіть після завершення переговорів щодо Угоди про зону вільної торгівлі і закінчення роботи над текстом політичної частини Угоди про асоціацію Київ наполягав на фіксації в цих документах перспектив членства. Проте залишалося значне коло вимог до внутрішньої політики, зміни якої відбуваються такими темпами, що не відповідають вимогам ЄС. У зв'язку з цим Європарламент у резолюції від 1 грудня 2011 р. наголосив, що «Україна є європейською державою і відповідно до статті 49 Угоди про ЄС може подати заявку на членство в ЄС як будь-яка європейська держава за умови, що вона дотримується принципів демократії, поваги до прав людини та основних свобод, прав меншин і верховенства права, беручи до уваги, що укладання між Україною та ЄС Угоди про асоціацію, в тому числі Угоди про вільну торгівлю, буде мати важливе значення для європейської перспективи України»⁶⁴⁰.

⁶³⁸ Вахудова М. А. Нерозділена Європа: демократія, важелі впливу та інтеграція після комунізму / Анна Мілада Вахудова; пер. з англ. Тараса Цимбала. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – С. 84.

⁶³⁹ Там само: С. 85.

⁶⁴⁰ Європарламент «прив'язав» асоціацію до зміцнення демократії // Євробулетень. – 2011. – № 12. – С. 15.

Щодо дії активних важелів впливу, то після подання заявки на вступ до ЄС починається пильний нагляд з боку установ і чиновників ЄС за дотриманням взятих зобов'язань щодо докорінних змін у внутрішній політиці. На цьому етапі неможлива гонитва «за двома зайцями» – декларувати стратегічну мету держави як євроінтеграційну і здійснювати напівміри у проведенні внутрішніх реформ. Для урядів неліберального зразка 1990–1994 рр. Румунії, Болгарії та Словаччини такі методи були можливими у період низького рівня політичного змагання і браку відповідного «арбітражу» із-за кордону. Уряди зазначених країн, з одного боку, домагалися членства в ЄС, а з другого – активно практикували етнічну нетерпимість та економічну корупцію у внутрішньополітичному житті. Зрештою, була спотворена економічна реформа, зіпсовані нові інституції, підірвана віра громадян у ринкову економіку і спорожніла державна скарбниця.

Активні важелі впливу ЄС відіграють суттєву роль у розвитку країн-претендентів на вступ, змінюють внутрішньополітичний баланс сил у неліберальних державах на шкоду рентоорієнтованим елітам, сприяють формуванню більш загальної системи насамперед через зміну інформаційного та інституційного середовища на користь ліберальніших політичних сил. ЄС розробив для передвступного процесу три складові використання активних важелів впливу: асиметрична взаємозалежність; змушування та неухильна щодо різних країн у різні періоди меритократія⁶⁴¹.

Асиметричність взаємозалежності між ЄС і кандидатами на вступ до нього виявляється у тому, що останні виступають з позицій слабкої сторони і змушенні побоюватися загроз залишитися за бортом передвступного процесу. Це має спонукати уряд до розробки своєрідного національного цивілізаційного проекту. З асиметричною взаємозалежністю в парі йде змушування, яке орієнтоване на формування вимог до кандидатів на вступ до ЄС і вимагання їх виконання, що спрямоване на недопущення до союзу кандидатів, які не відповідають його стандартам. Не Європейський Союз має адаптуватися до соціально-економічної системи претендента, а, навпаки, претендент, віддаючи пріоритет цінностям і стандартам Євросоюзу, має за узгодженою процедурою і у встановленні терміни вийти на орбіту якості життя членів ЄС. Меритократія, навпаки, передбачає оцінку успіхів аплікантів з огляду на рішення ЄС щодо розширення. Це дає підстави для представлення у часовому вимірі інтеграційного процесу. Країни, які отримують позитивну оцінку Європейської Комісії, запрошуються за стіл переговорів для підписання угоди щодо вступу. Якщо ж держава не отримала позитивної оцінки Єврокомісії, вона не оголошується країною-ізгоем і не втрачає шанс на вступ. Навпаки, вона розглядається як така, яка може «реабілітувати» себе запровадженням і реалізацією потрібних реформ і сподіватися, що її запросять до переговорів у майбутньому. Це виражається у просуванні Комісією нових назв для двох груп претендентів – «ins» та «pre-ins» замість звичних «ins та outs».

⁶⁴¹ Влада достойних, у якій керівні посади займають найбільш здібні особи, незалежно від походження чи фінансового статку.

10.9. Інтеграція як фактор адаптації до європейських стандартів

Розгляд інтеграційних процесів в рамках ЄС вказує на формування нової цивілізаційної моделі економічного буття європейських націй. Що більше країна віддалена від європейських норм цивілізації, тим складніше їй інтегруватися в об'єднання держав, що склалося. Безперечно, основою нової цивілізаційної моделі ЄС, що вирощується політичними, економічними, соціальними та іншими методами, є християнська цивілізація з переважанням католицько-протестантського світогляду щодо свобод і відповідальності особи, приватної власності, підприємництва і торгівлі та верховенства права. Нинішні норми переважно незалежно від релігійних напрямків сформувалися у найбільш розвинених країнах Європи, до яких непросто, іноді із суттєвими зривами (приклад Греції) просуваються інші країни ЄС, особливо його нові члени. Найскладніше це досягати у православних країнах, релігія, духовність і культура яких не відіграють або відіграють недостатньо капіталоутворюючу роль та слабо детермінують норми європейського капіталізму.

Позиція України щодо вступу в ЄС з урахуванням його умов і важелів сьогодні характеризується певними тенденціями. Можна прийняти за обов'язкову похідну умову формування євроінтеграційних намірів держави те, що «ідеологія модернізації має не імпортуватися, а вирощуватися на національному ґрунті, жититися перш за все соками рідної землі, не цураючись і світового досвіду»⁶⁴², що відповідає шевченківському ідеалу уникнення національної обмеженості, його заклику до просвіти, до розумного, до продуманого збагачення менталітету нації («Учіться, брати мої, Думайте, читайте, І чужому навчайтесь, Й свого не цурайтесь»). У цьому відношенні насамперед зазначимо, що дія пасивних факторів посилює привабливість членства в Євросоюзі для населення країни. Згідно із соціологічними дослідженнями фонду «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва та Української соціологічної служби, 46% респондентів вважають за доцільне вступ України до ЄС, близько 33% думають, що їй це не слід робити і понад 21% не мають щодо цього сформованої думки. Активно підтримується інтеграція до ЄС українською молоддю, серед яких «за» висловилися 58% людей віком від 18 до 29 років. Майже такі самі результати дослідження отримані у Криму і Донбасі, де загалом переважає негативне ставлення до членства в ЄС: 51% – «так» і 22 – «проти»⁶⁴³.

Такий розвиток подій означає, що зростання привабливості членства в ЄС або дія пасивних важелів буде стимулювати очільників держави до розвитку євроінтеграційних процесів. Одночасно посиляться дія і активних важелів. Уряд і політичні організації змагатимуться за проведення ефективних реформ, котрі забезпечать усунення держави від втручання в багатьох ділянках економічного життя та створення прозорих державних інституцій для регулювання ринку; розвиток діалогу між уря-

⁶⁴² Тарасевич В. Ідеологічні доктрини: цивілізаційні аспекти і національний колорит / В. Тарасевич // Економіка України. – 2011. – № 2. – С. 13

⁶⁴³ Інтеграція до ЄС залишається популярною // Євробулетень. – 2012. – № 1. – С. 27.

дом, бізнесом і працею; запровадження заходів щодо недопущення отримання економічної ренти правлячою та господарською елітою; поліпшення стандартів і прозорості в забезпеченні інфраструктурних послуг і т. і. Зрештою, розвиватимуться процеси переходу на європейські стандарти і норми у гарантуванні прав людини і судочинстві. За процесами реформування посиляться контроль як з боку громадськості, так і з боку міжнародних організацій.

Найбільш складною проблемою для вирішення залишається і, ймовірно, на тривалий період залишиться формування готовності української політичної і бізнесової еліти у питаннях передачі влади на користь наднаціональних інститутів та створення інституціонального національного устрою на взірець країн Західної Європи. Цей процес може бути тривалим з більшими чи меншими ознаками затягування й гальмування, але не виключається і швидкоплинний варіант за умови суттєвого посилення політичної волі. Рішучим поштовхом для цього може стати розширення масштабності російської політики перетворення України на «васала» і відходу від послідовного дотримання принципів взаємовигідного співробітництва.

РОЗДІЛ XI

АЛЬТЕРНАТИВИ ВИБОРУ ПРІОРИТЕТІВ СТРУКТУРНИХ ЗРУШЕНЬ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ, ОРІЄНТОВАНИХ НА СВІТОВИЙ РИНОК

11.1. Геоекономічні і геостратегічні передумови структурних зрушень економіки України

Розробка орієнтованих на світовий ринок пріоритетів структурних зрушень економіки України має ґрунтуватись насамперед на виділенні геостратегічних діючих осіб та геополітичних центрів. До перших належать держави, що впливають на владу за межами власних кордонів для того, щоб змінити існуюче геополітичне положення. З американського погляду на євразійській карті геостратегічними діючими особами є Франція, Німеччина, Росія, Китай та Індія. Незважаючи на беззаперечну важливість, Великобританія, Японія та Індонезія не підпадають під цю кваліфікацію, тому що ухиляються від безпосередньої участі у політичних і економічних конфліктах. Якщо у ХХ ст. геополітичні діючі особи виявляли свою активність переважно у намаганні здійснити територіальні захоплення, то нині переважає стратегія інституалізації впливу в глобальному середовищі.

З позиції інтересів України важливим є визначення та ідентифікація геополітичних центрів. За трактуванням З. Бжезинського, ними є «держави, значення яких впливає не з сили і мотивації, а ймовірніше з їх важливого місцезнаходження і наслідків їхньої потенційної уразливості для дій з боку геостратегічних діючих осіб. Найчастіше геополітичні центри обумовлюються своїм географічним положенням, яке у часто надає їм особливу роль у плані або контролю доступу до важливих районів, або можливості відмови важливим геополітичним діючим особам в отриманні ресурсів. В інших випадках геополітичний центр може діяти як щит для держави і навіть регіону, що має життєво важливе значення на геополітичній арені. Іноді існування геополітичного центру має надто серйозні політичні і культурні наслідки для більш активних геостратегічних діючих осіб-сусідів»⁶⁴⁴.

---

⁶⁴⁴ Z. Brzezinski. The Grand Chessboard. American Primacy and Its Geostrategic Imperatives / Zbigniew Brzezinski. – 1999.

Завдання ідентифікації геополітичних центрів є важливим як для геостратегічних діючих осіб, так і для них самих. Наслідком для перших є змагання за вплив на них в аспектах економічного розвитку і захисту. Для певної країни усвідомлення себе, як такої може бути основою розробки стратегій у різних сферах економіки та формування міжнародних відносин з урахуванням інтересів геостратегічних діючих осіб на свою користь. Для США як нині єдиної і дійсно першої достеменно глобальної держави роль принципово важливих геополітичних центрів, за твердженням З. Бжезинського, відіграють на євразійському континенті Україна, Азербайджан, Південна Корея та Іран. Це зрозуміло, оскільки ці країни можуть проводити самостійну геополітику всупереч інтересам геостратегічних діючих осіб-сусідів⁶⁴⁵. Щодо України, то її політика має балансувати насамперед у колі глобальних інтересів ЄС, США і Росії.

Проте діяльність всупереч інтересам геостратегічних діючих осіб не завжди є виправданою. Цілком слушно зауважує Тім Госфлінг, що «стратегічне положення України між Росією та Європейським Союзом означає, що ці інтереси найкраще можуть обслуговуватися методом гри на обидві сторони. Київ ублажає Брюссель, використовуючи гучні слова, такі як «демократія» і «енергетична безпека», намагаючись одночасно вмовити Євросоюз допомогти в оновленні його застарілої газотранспортної системи в рамках трьохстороннього партнерства (Україна, ЄС і Росія)». Європа, якщо й викладе на стіл якісь гроші, то небагато, натомість як Україна робить вибір із цілої низки угод, які пропонує Москва. Брігхем Меріот припускає, що В. Янукович і його прихильники розуміють, що збалансована зовнішня політика – єдиний спосіб зберегти контроль. «Схилися надто сильно на Схід, і Москва почне задавати тон і віддавати накази. Схилися надто сильно на Захід – і до влади може прийти нова політична ідеологія, чи ще гірше, українські олігархи можуть почати грати за західними правилами», – говорить вона⁶⁴⁶.

Найгостріше в останнє десятиліття перед Україною постала проблема її розвитку як вузлового енергетичного центру, що забезпечує доставку нафти і природного газу на ринки Європи. За таких умов з Україною пов'язано переплетення інтересів Росії та країн Каспійського регіону і Перської затоки, що володіють основними запасами нафти і газу, з одного боку, і країн Західної та Центральної Європи як великих та зростаючих споживачів природних вуглеводнів. Воно ускладнюється тими обставинами, що сама Україна є великим імпортером нафтопродуктів і природного газу. Як у вирішенні питання переходу на діючі в Європі ринкові ціни на послуги трубопровідного транспорту, так і в переговорах, пов'язаних з встановленням цін на імпорту нафтопродуктів особливо природного газу, українські представники часто потрапляють у залежність від пріоритетів інтересів геостратегічних діючих осіб включно з політичним тиском.

Реалізація переваг України як геополітичного і вузлового енергетичного центрів за обставин, що склалися, потребує формування і реалізації стратегії диверсифікації постачальників природних вуглеводнів та активізації діяльності щодо просування національних інтересів у міжнародних організаціях. Йдеться, перш за все, про започатковану у 1995 р. INOGATE, в рамках якої здійснюється співпраця у сфері енергетики між ЄС,

⁶⁴⁵ Z. Brzezinski. The Grand Chessboard. American Primacy and Its Geostrategic Imperatives / Zbigniew Brzezinski. – 1999.

⁶⁴⁶ Gosling T. Ukraine's two-faced president / Gosling T. // BusinessNewEurope. – 2011. – February 9.

Туреччиною та країнами нових незалежних держав, за винятком країн Балтії та Росії. Функції програми в останні роки суттєво розширилися і включають як механізм ЄС для міждержавного транспортування нафти та газу до Європи, так і вирішення питань посилення енергетичної безпеки, конвергенції енергетичних ринків, підтримки сталого енергетичного розвитку та залучення інвестицій в енергетичні проекти. Незважаючи на недосконалість Європейської енергетичної хартії і критичне ставлення до неї Росії, яка підписала, але не ратифікувала документ, певне просування українських інтересів можливе і на її основі. Україні потрібно виробити активну національну позицію щодо змісту нового документу замість Енергетичної хартії, до змін якої готові лідери ЄС.

Роль України в енергетичній сфері як геополітичного центру Європи має зростати на основі залучення стандартів і досвіду ЄС. Забезпеченню розвитку і використання трубопровідного транспорту країни відповідатиме підтримка принципу нової енергетичної політики ЄС щодо відділення транспортних і розподільчих мереж від горизонтально інтегрованих компаній. З огляду на намагання ЄС визначити завдання та відповідальність операторів транспортних і розподільчих мереж постає необхідність пов'язання цього принципу із відповідними гарантіями постачальників енергоресурсів, недопущення умов, що дозволяють безкарно шантажувати посередників і споживачів. Німецька консультативна група з питань енергетичних реформ звертає увагу на те, що не можна допускати послаблення переговорної позиції з Росією щодо постачання газу, залишаючи під контролем регуляторного органу транзитну систему та сховища, які можна задіяти у визначенні умов імпорту газу в Україну⁶⁴⁷.

У збалансуванні інтересів на газовому ринку Україна могла би мати і свою, якщо можна скористатися такою метафорою, «газову дубинку». Нею може стати курс на скорочення російського газового імпорту, а для цього є і можливості, і резерви. В умовах цінового шоку за певного сприяння держави відносно швидко дасть ефект розробка і реалізація широкомасштабної політики економії. Інший шлях, який вже багато років обговорюється як у науковій пресі, так і в урядових колах – нарощування видобування власного газу. Це завдання може бути вирішене за рахунок геологічних досліджень і розробки газонасних ділянок Чорного і Азовського морів та площ Оболонської, Ямпольської, Водищанської, Дронівської, Чутивської, Слав'янської, Суходолівської, Дніпровсько-Донецької западини.

Іншим напрямком збалансування інтересів Сходу і Заходу є інтеграція національної політики до загальноєвропейської. Як зазначають польські дослідники, «у цьому контексті нова європейська енергетична політика означає певні наслідки і передумови розвитку інноваційності як для Польщі, так і України. Найважливіші з них – це стимуляція нових рішень, які стосуються: екологічних (зокрема відновлюваних) джерел енергії, змінюють існуючу структуру виробництва енергії; енергозаощаджувальних технологій виробництва і методів заощадження енергії; методів вирощування і логістики біосировини; транскордонної співпраці для зростання енергетичної безпеки»⁶⁴⁸.

⁶⁴⁷ [Енергетичні реформи ЄС: взірці для України / Інститут економічних реформ та політичних консультацій в Україні, Німецька консультативна група з питань економічних реформ / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ier.com.ua/files/publications/Policy_papers/German_advisory_group/2006/V8_ukr.pdf

⁶⁴⁸ Бжужка Я. Енергетична політика європейського союзу як стимулятор інноваційної економіки / Бжужка Я., Пика Й. / Проблеми економіки і управління. – Л.: Вид-во Нац. ун-ту «Львів. політехніка», 2008. – С. 387–392.

Зрештою, потребує прискорення організація видобування нетрадиційних джерел палива, особливо родовищ сланцевого газу, на який винятково багата Україна. З огляду на будівництво Росією газопроводів в обхід території нашої держави, цей напрямок може стати альтернативним і для Європи у формуванні стратегії диверсифікації та цінновій конкуренції на ринку енергоресурсів. Це ставить перед дипломатичними та зовнішньоекономічними структурами завдання роз'яснити наявні можливості країни і стимулювати інтерес до співпраці у використанні родовищ сланцевого газу.

Розробка орієнтованих на експорт структурних пріоритетів України має враховувати особливості і масштаби глобального тіньового ринку та високу ймовірність його скорочення через удосконалення систем відстеження незаконного обігу товарів, обсяг якого у 2009 р. оцінюється в 1,3 трлн. дол. США⁶⁴⁹. За таких умов зросте потреба у товарах індивідуального попиту, що виробляють легальні виробництва. Ринкові прогалини закриватимуть фірми і країни, що стимулюватимуть розвиток галузей, товари яких нині домінують на світовому тіньовому ринку.

Відповідь на питання, в яких ринкових сегментах доцільно розвивати економіку України з огляду на зростання майбутнього попиту законослухняних виробників і трейдерів, певною мірою може дати аналіз цілісної картини глобальних ризиків наступного десятиліття, що зроблений під егідою Міжнародного валютного фонду до Всесвітнього економічного форуму у Давосі, який відбувся у січні 2011 р. За його результатами найбільший обсяг тіньового обігу світового ринку нині складають підроблені медичні препарати – 200 млрд. дол. Серед інших товарів вільного продажу виділяється незаконна торгівля підробленою електронікою – 60 млрд. дол., піратською відеопродукцією – 60 млрд. дол і піратськими програмними продуктами – 50 млрд. дол. (табл. 11.1).

Суб'єктивні оцінки ринку незаконної торгівлі⁶⁵⁰

Таблиця 11.1

	Млрд. дол.
Підробка медичних препаратів	200
Проституція	190
Марихуана	140
Підроблена електроніка	100
Кокаїн	80
Опіум і героїн	60
Піратські відеопрограми в Інтернеті	60
Піратські програми для цифрової техніки	50
Контрабанда сигаретами	50
Торгівля людьми	30
Екологічний криміналітет і торгівля природними ресурсами	20
Лісозаготівля	5
Мистецтво і артефакти культури	5
Мале мистецтво	1

⁶⁴⁹ Global Risk 2011. Sixth Edition. An Initiative of the Risk Response Network / World Economic Forum [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://riskreport.weforum.org/>

⁶⁵⁰ Там само.

Усвідомлення загроз незаконної торгівлі у глобальному просторі зумовило необхідність міжнародного співробітництва як з боку пропозиції, так і з боку попиту. У найближчі роки воно буде посилюватися на юридичному напрямку, завдяки чому треба очікувати поглиблення тенденцій зростання світового порядку на принципах верховенства закону. Для України при цьому відкриваються додаткові можливості для проведення нової структурної політики, орієнтованої на ринкові ніші, де сильні позиції займає тіньовий сектор.

Зрозуміло, що весь обіг незаконної торгівлі на світовому ринку Україна не зможе перейняти на себе. Проте значно посилити позиції за рахунок сегментів зазначених продуктів реально. Для цього насамперед буде потрібно відновити фармацевтичну промисловість і врахувати фактор відсутності єдиного стандарту GMP («Good Manufacturing Practice» – норм, правил і вказівок щодо виробництва лікарських засобів, медичних пристроїв, продуктів харчування, харчових добавок і активних інгредієнтів), який прийнято у всьому світі. Паралельно існує кілька інструкцій до продукції, що продається в США, австралійський код GMP та японські стандарти, що відображають процеси зменшення кількості ринків, на яких використовуються нижчі стандарти. Не менш важливим є й фактор виробничих фармацевтичних потужностей, які є у надлишку, передусім в Італії, Китаї та Індії.

Для реалізації намірів з експортної орієнтації фармацевтичної продукції треба насамперед стати гідним конкурентом іноземним фірмам на внутрішньому ринку на основі дотримання стандартів GMP. Для цього переконливою конкурентною перевагою може бути прозорість усього процесу виробництва ліків: від заготівлі сировинних матеріалів до якісних показників технологічних процесів. Не виключається і цінова конкуренція при прозорості її показників з аргументацією досягнення їх більшої привабливості за рахунок факторів, що не впливають на лікувальну дієвість (наприклад, за рахунок транспорту, економії на заробітній платі, управлінню якістю, покращення безпеки продукту та поводження з матеріалами, досконалії логістиці, дистриб'ютерської мережі і т. і.).

За оцінкою спеціалістів проекту «Підтримка в реструктуризації фармацевтичної промисловості України», що впроваджувалась за підтримки програми TACIS, загальний діапазон витрат на перехід на європейську систему стандартів GMP становить від 1 до 18 млн. дол. Здійснення такого процесу для всієї фармацевтичної промисловості України потребує витрат у діапазоні від 100 до 200 млн. дол. США без врахування витрат на реконструкцію і модернізацію існуючих заводських корпусів⁶⁵¹.

Перспективним виглядає фактор залучення іноземних інвестицій у фармацевтичну промисловість на нове будівництво з орієнтацією його як на задоволення внутрішнього попиту, так і на зовнішній ринок. Залежно від асортименту продукції та потужності фармацевтичної фабрики таке будівництво оцінюється в суму від 10 млн. дол. до 100 млн. дол. Такі інвестиції реально залучати з умовою будівництва більш сучасних підприємств.

⁶⁵¹ Європейські стандарти в Україні – витрати, переваги та недоліки [Електронний ресурс] // Аптека. – 2000. – № 253 (32). – 21.08. – Режим доступу : <http://www.apteka.ua/article/11004>

Налагодження виробництва продукції електронної промисловості, відео та програмових продуктів треба на основі концепції «чистого поля», тобто будівництва з нуля. Так діяли в Китаї і Тайвані, де не було електронної промисловості. Треба виробити пріоритети для цього напрямку з огляду на те, що мікроелектроніка є локомотивом всієї економіки і з самого початку зміни у структурі народного господарства мають орієнтуватися на досягнення конкурентних переваг з піратською продукцією за факторами якості і ціни. Рішення такого завдання може бути забезпечене шляхом використання новітнього обладнання і технологій, а також наявної відносно дешевої робочої сили.

Необхідно враховувати, що для складання успішної конкуренції світовим тінювикам треба буде знайти механізм діяльності в умовах дефіциту часу та ідей. За таких обставин може знадобитися досвід нових індустріальних держав щодо створення великих монополій з наданим їм високим рівнем конкуренто-спроможності за умов привілейованості становища, допомоги держави та особливої системи забезпечення елітними кадрами.

11.2. Перспективи України на світовому аграрному ринку

Суттєві висновки для розвитку структурної політики України можуть бути зроблені щодо аграрного сектору з огляду на оцінку комплексу ризиків «вода – продовольство – енергія» експертами Ради всесвітнього порядку денного Давоського форуму 2011 р. (табл. 11.2, рис. 11.1 і рис. 11.2). У наступному десятилітті вони становитимуть хронічну небезпеку на шляху економічного зростання та соціальної стабільності. Взаємозв'язок між ними виявляється у тому, що виробництво харчових продуктів потребує води і енергії. Одночасно забезпечення водою неможливе без енергетичних витрат, а для генерації енергії потрібна вода. Ціни на продукти харчування чутливі до вартості енергоносіїв, що витрачені на виробництво добрив, іригацію, транспорт і переробку. Розглянутий взаємозв'язок прямо залежить від динаміки зростання населення і визначає поліпшення життя в країнах з економікою, що розвиваються. Як видно з рис. 11.3, протягом наступних десяти років населення планети збільшиться з поточних 6,83 млрд. до 7,7 млрд., причому ця тенденція визначатиметься переважно країнами, що розвиваються (*emerging economies*).

Варто наголосити, що у загальнопланетарному аспекті з продовольчою проблемою, як правило, пов'язується відповідь на питання – чи існує реальна, неперевершена або космічно обумовлена межа земної цивілізації. Якщо існує, то в чому вона полягає і яка її природа. Гострота цього питання зростала в епохи соціальних потрясінь, війн, страхітливих природних явищ, тривалих неврожаїв. Приводом для роздумів про долю нашої технологічної цивілізації стала продовольча криза 2007 і 2008 рр., що була свідченням вичерпності і скінченності ресурсів землі та надр. Так, авторитетний американський аграрник, фахівець із світової продовольчої проблеми Лестер Браун пише, що одна з найважливіших речей для нас – це передбачення майбутнього. Як на особистому рівні, так і на глобальному економічному ми проектуємо майбутнє, екстраполюючи минуле. Здебільшого це є ефективним, проте іноді ми стикаємося зі змінами, які не можемо передбачи-

ти. Колапс цивілізації – це саме такий випадок. Багато цивілізацій минулого не змогли опанувати силами, які вели їх до краху, і розпізнати ознаки майбутнього розпаду. Часто до краху їх призводила нестача продовольства. Чи не чекає і нашу цивілізацію подібна доля? До недавніх пір це здавалося неможливим, однак наша нездатність подолати негативні тенденції в екології, що підривають світову продовольчу економіку, де на першому місці стоїть скорочення водних ресурсів, ерозія ґрунтів та підвищення температур, змушує нас дійти висновку, що подібний колапс цілком можливий»⁶⁵².

Таблиця 11.2

Топ 10 ризиків за силою взаємозв'язку⁶⁵³

Рейтинг	Взаємозв'язок
1	Економічна нерівність
2	Глобальні збої в управлінні
3	Геополітичний конфлікт
4	Наявність нестабільних країн
5	Корупція
6	Продовольча безпека
7	Регулятори невдач
8	Зміна клімату
9	Фінансова криза
10	Крах цін на активи

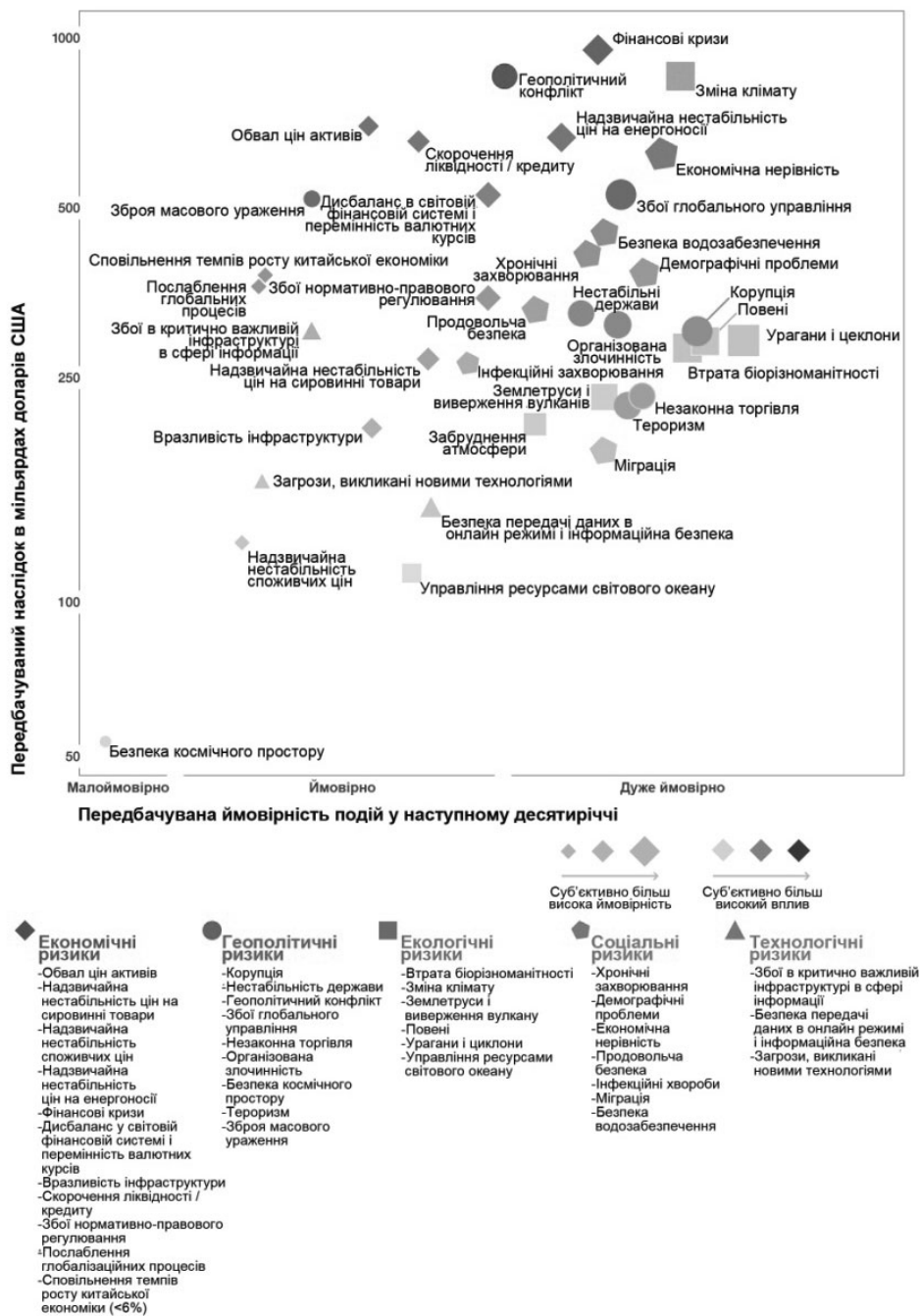
З огляду на гео економічне значення аграрного сектору економіки для прийняття рішень щодо структурної політики важливе значення має прогноз попиту на продукти харчування, воду та енергію. Так, до 2030 р. попит на продукти харчування зросте на 50% (оцінки ФАО – Продовольчої і сільськогосподарської організації ООН), на воду – на 30% (оцінки IFRI – Міжнародного дослідницького інституту продовольчої політики), хоча за іншими прогнозами – на 40%, і на енергетичні ресурси – на 40% (оцінки IEA – Міжнародного енергетичного агентства). За цих умов для основних виробників продуктів харчування діятимуть фактори стримування. В Китаї, Індії та США – обмеженість видобутку підземних вод, у Північній Африці, Австралії та Північно-Східному Китаї – критична зміна кількості опадів і відповідно запасів прісної води.

Отже, світова кон'юнктура складається таким чином, що вона сприяє аграрному напрямку структуризації економіки України. Зазначимо, що в останні роки ця галузь успішно розвивалася, особливо стосовно виробництва зернових, за експортом яких у 2010 р. Україна посідала 3–6 місця. Конкретизуючи: третє місце за обсягами ячменю (16,7% світового ринку), четверте місце – за експортом кукурудзи (6% світового ринку), шосте – за обсягом експорту пшениці (5,4% світового ринку)⁶⁵⁴. Згідно з повідомленням, вітчизняним аграріям вдалось виростити 39,2 млн. т зерна, з яких 16,8 млн. т складала пшениця, 11,9 млн. – кукурудза й 8,5 млн. – ячмінь.

⁶⁵² Браун Л. Геополітика продовольственої нехватки [Електронний ресурс] / Браун Л. – Режим доступу : <https://ecocrisis.wordpress.com/tag/%D0%BB%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%B5%D1%80-%D0%B1%D1%80%D0%B0%D1%83%D0%BD/>

⁶⁵³ World Economic Forum. Global Risks 2011.Sixth Edition.An initiative of the Risk Response Network [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://riskreport.weforum.org/global-risks-2011.pdf>

⁶⁵⁴ Україна зайняла 3-6 місця з експорту зернових [Електронний ресурс] // Економічна правда. – 2011. – 13 лютого. – Режим доступу : <http://www.epravda.com.ua/news/2011/02/10/270550/>

Рис. 11. 1. Огляд глобальних ризиків на 2011 р.⁶⁵⁵

⁶⁵⁵ World Economic Forum. Global Risks 2011.Sixth Edition. An initiative of the Risk Response Network [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://riskreport.weforum.org/global-risks-2011.pdf>

нових і зернобобових культур. Їх обсяг у 1990 р. становив 51 млн. т, а у 2009 р. він знизився до 39,3 млн. т, або до 77% від базового рівня. Крім цього, знизився рівень урожайності зернових і зернобобових культур із 35,1 ц з 1 га до 26,9. За оцінками Міністерства аграрної політики та продовольства, Україна має реальні можливості вийти на щорічне виробництво зерна обсягом 80 млн. т при внутрішніх потребах у 35 млн. т. За таких умов для України відкривається реальна перспектива внести суттєвий вклад у реалізацію ініціативи ООН, спрямованої на вирішення проблеми подолання голоду у світі як глобального партнера і лідера в системі забезпечення продовольчої безпеки людства. Цей оптимізм підкріплюється й тим, що вітчизняні зернові почали активно закуповувати європейські країни, які ще п'ять років тому мали сумніви у їхній якості. Зокрема, у 2012 р. ЄС придбав 7,7 млн. т зерна, ставши найбільшим імпортером українського хліба⁶⁵⁷.

Таблиця 11.3

Місце України у світовій індустрії сільського господарства⁶⁵⁸

		1990	1995	2000	2005	2008	2010
Площа ріллі	млн. га	33,6	33,3	32,6	32,5	32,5	32,5*
	до всього світу, %	2,4	2,4	2,4	2,4	2,4	2,4*
Виробництво зернових і зернобобових культур	млн. т	51,0	33,9	24,5	38,0	53,3	39,3
	до всього світу, %	2,5	1,7	1,2	1,6	2,1	1,6
Виробництво цукрових буряків (фабричне)	млн. т	44,3	29,7	13,2	15,5	13,4	13,7
	до всього світу, %	14,3	11,2	5,4	6,4	6,0	6,0
Виробництво картоплі	млн. т	16,7	14,7	19,8	19,5	19,5	18,7
	до всього світу, %	6,3	5,2	6,0	6,0	6,0	5,8
Виробництво овочів і баштанних культур	млн. т	7,5	6,4	6,2	7,6	8,5	8,9
	до всього світу, %	1,6	1,1	0,8	0,9	0,9	0,9
Виробництво плодів, ягід і винограду	млн. т	3,7	2,4	2,0	2,1	1,9	2,2
	до всього світу, %	1,0	0,6	0,4	0,4	0,3	0,4
Поголів'я великої рогатої худоби	млн. голів	24,6	17,6	9,4	6,5	5,1	4,8*
	до всього світу, %	1,7	1,2	0,6	0,4	0,3	0,3*
Поголів'я свиней на кінець року	млн. голів	19,4	13,1	7,7	7,1	6,5	7,6*
	до всього світу, %	2,2	1,5	0,9	0,8	0,7	0,8*
Поголів'я птиці на кінець року	млн. голів	246,1	149,7	123,7	162,0	177,6	191,4*
	до всього світу, %	2,0	1,0	0,7	0,8	0,9	0,9*
Виробництво м'яса (у забійній вазі)	млн. т	4,4	2,3	1,7	1,6	1,9	2,1
	до всього світу, %	2,4	1,1	0,7	0,6	0,7	0,7
Виробництво молока	млн. т	24,5	17,3	12,7	13,7	11,8	11,2
	до всього світу, %	4,5	3,2	2,2	2,2	2,1	1,6
Виробництво яєць	млн. т	0,9	0,5	0,5	0,8	0,9	1,0
	до всього світу, %	2,4	1,1	0,9	1,3	1,3	1,5

*Інформація за 2009 рік

⁶⁵⁷ Міністерство аграрної політики та продовольства України. В Україні може бути створено Резервний продовольчий фонд під егідою Всесвітньої продовольчої програми та ФАО, 07.05.2013 / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://minagro.gov.ua/uk/node/6308>.

⁶⁵⁸ Складено за даними: Сільське господарство України. Статистичний збірник. – К. : Державна служба статистики, 2012. – С. 366–386.

Не краща ситуація в більшості галузей сільського господарства. Суттєво нижчим порівняно з 1990 р. є рівень виробництва цукрових буряків (фабричне); виробництво плодів, ягід і винограду; поголів'я великої рогатої худоби; свиней; птиці; виробництво м'яса (у забоїній вазі) і молока. Лише за декількома видами сільськогосподарської продукції виробництво знаходиться на рівні 1990 р.: картоплі; овочів і баштанних культур, яєць. Проте постановка завдання щодо надолуження орієнтирів, які були в минулому – це означало б націлюватися на використання резервів, які лежать на поверхні.

Насправді, Україна має потенціал, який сягає набагато вище минулих, нехай і суттєво високих, орієнтирів. На це вказує значне відставання від країн-лідерів за всіма основними галузями сільського господарства за показниками продуктивності (табл. 11.4). Так, урожайність зернових і зернобобових культур в Україні нижча від аналогічного показника у Нідерландах у 3,2 разу, урожайність цукрових буряків (фабричне) нижча ніж у Франції, яка досягла найвищих результатів, у 3 рази, урожайність картоплі поступається США у 3,3 разу. Україна поступається Нідерландам за урожайністю овочів і баштанних культур у 2,9 разу і за урожайністю плодів, ягід та винограду у 4,2 разу. Найвище досягнення Іспанії з виробництва основних видів продукції рослинництва вище українських показників у 7 разів; Данії з удою молока від однієї корови – у 2,1 разу і Нідерландів у виробництві основних видів продукції тваринництва – в 1,8 разу. Це рівні, досягнення яких потребує виявлення резервів глибинного характеру, значних зусиль щодо реалізації конкурентних переваг країни задля входження до кола лідерів та розвинутих країн.

Водночас увагу до розвитку аграрного бізнесу посилює і цінова ситуація. Як видно з рис. 11.4а, 11.4б, 11.4в і табл. 11.3, на яких узагальнено основні тенденції ринку продовольства загалом і окремих продовольчих товарів (молочні, зернові, олія та жири, цукор, м'ясо), впродовж 2007–2014 рр. та за п'ятидесятирічний період (1961–2014 рр.) ціни світового ринку мали стійку тенденцію до зростання. Вона розвивається на фоні тривалого голоду і недоїдання у багатьох частинах світу. У комплексі із зростанням та волатильністю світових цін це обумовлює потребу у забезпеченні стійкості щодо стійкості сільськогосподарських і продовольчих систем у довгостроковому плані, особливо в аспектах продуктивності. Для країн, яких ООН залучає до вирішення завдань викорінення голоду у світовому масштабі (а Україна є саме такою країною), надзвичайно важливим є завдання забезпечення більш ефективного використання природних ресурсів.

Особливості кон'юнктури на світовому продовольчому ринку полягають у тому, що після того як у ході восьмидесятих і дев'яностих років минулого століття світові ціни на продукти харчування у реальному виразі знижувались, з 2002 р. вони почали зростати, що змінило попередню тенденцію. За оцінкою ФАО, найзначнішим є той факт, що реальні ціни були вищі попереднього низького рівня протягом більш десяти років поспіль. Це є найтривалішим безперервним циклічним періодом зростання реальних цін за останні 50 років. Незважаючи на те, що світові продовольчі ціни трохи знизилися порівняно зі своїм найвищим рівнем 2011 р., вони все ще значно

перевищують свої середні історичні значення. Це зумовлено насамперед зростанням чисельності і доходів на душу населення, міграцією до міст і пов'язаними з цим змінами режимів харчування у країнах, що розвиваються, порушенням виробничих циклів через зміну погодних умов, перепадами у торговій політиці і зростанням попиту на сировину для біопалива. Не можна виключати також ролі спекулятивної торгівлі як фактора, що є основою волатильності цін⁶⁵⁹.

Таблиця 11.4

Продуктивність галузей сільського господарства України порівняно з найвищими світовими досягненнями у 2010 р.⁶⁶⁰

Галузь виробництва	Одиниця виміру	Країни	Показник продуктивності: Україна/рекордний рівень	Перевищення показників України, %
Урожайність зернових і зернобобових культур	Центнерів з 1 га	Україна	26,9	3,2
		Нідерланди	85,0	
Урожайність цукрових буряків (фабричне)	Центнерів з 1 га	Україна	279,5	3,0
		Франція	832,1	
Урожайність картоплі	Центнерів з 1 га	Україна	132,5	3,3
		США	443,1	
Урожайність овочів і баштанних культур	Центнерів з 1 га	Україна	161,4	2,9
		Нідерланди	472,9	
Урожайність плодів, ягід та винограду	Центнерів з 1 га	Україна	74,1	4,2
		Нідерланди	310,1	
Виробництво основних видів продукції рослинництва	Кілограмів на одну особу	Україна	47	7,0
		Іспанія	327	
Удій молока від однієї корови	У середньому на рік, кг	Україна	4082	2,1
		Данія	8640	
Виробництво основних видів тваринництва	Кілограмів на одну особу	Україна	21	1,8
		Нідерланди	38	

Незважаючи на це, загальною тенденцією є зростання кількості стимулів, щоб відповідно відреагувати у перебудові економічної політики в Україні у напрямку зростання виробництва сільськогосподарської продукції і зміни структури торгівлі з орієнтацією на збільшення експортного потенціалу. Саме так Україна може значною мірою сформулювати нове обличчя у світовому економічному порядку, оскільки продовольчий фактор у світовій кон'юктурі не має тимчасового характеру. Це підтверджують оцінки світових лідерів. Ще колишній президент Світового банку Р. Зеллік, який взяв участь у нараді міністрів фінансів і голів центральних банків у Парижі 20 лютого 2011 р., закликав світових лідерів «поставити продовольство на перше місце», підкресливши, що «ми у подальшому будемо мати справу з ширшою тенденцією зростання цін на сировину, включно з цінами

⁶⁵⁹ the State of Food and Agricultural 2012. – Rome: Food and Agriculture Organization of the United nations, 2012. – P. 99–100 / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.fao.org/docrep/017/i3028e/i3028e.pdf>

⁶⁶⁰ Складено та розраховано за: Сільське господарство України. Статистичний збірник. – К. : Державна служба статистики, 2012. – С. 366–386.

на продовольство»⁶⁶¹. На його думку, керівники «Великої двадцятки» повинні розглядати питання цін на продукти харчування як «пріоритет номер один»⁶⁶².

Варто зауважити, що в останнє десятиліття у вирішенні завдань розвитку сільськогосподарства суттєво просунулися всі регіони світу, хоча динаміка зростання є різною. У Латинській Америці з 2000 по 2012 рр. сільськогосподарське виробництво зросло більше як на 50%, при цьому у Бразилії цей показник перевищив 70%. В Африці на південь від Сахари зростання становило 40%. Східна Європа і Центральна Азія збільшили своє виробництво майже на 40% і цей регіон стає головним глобальним постачальником продукції. Навпаки, у Північній Америці і Західній Європі з 2000 р. обсяг виробництва сільськогосподарської продукції збільшився лише на 20% і 6% відповідно. До речі, за вказаний період країни ОЕСР як група збільшили випуск лише на 14%, а країни БРІК – на 39%; найменш розвинуті країни – на 54% і решта країн, що розвиваються – на 45%. Це вказує на те, що ринки, на яких нині зростає попит на продовольчі товари, займають місцеві товаровиробники, і якщо «гаяти» час, то ці ринки можна втратити назавжди.

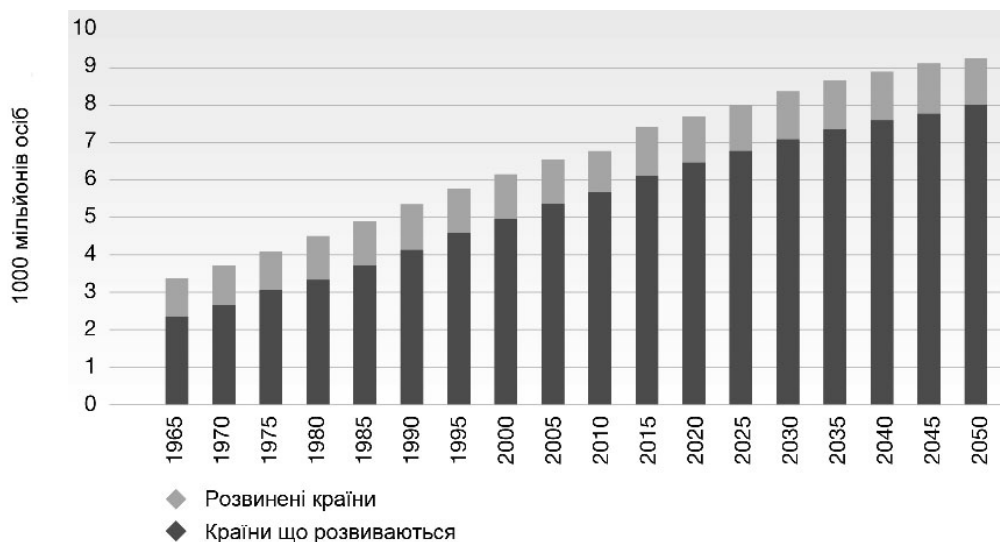

Рис. 11.3. Чисельність населення планети у 1960–2050 рр.⁶⁶³

Незважаючи на перебування України на світовому аграрному ринку в групі лідерів за окремими групами товарів, економічна оцінка раціональності структури експорту сільськогосподарської галузі дає змогу поставити під сумнів доцільність побу-

⁶⁶¹ ФАО: Мировые цены на продовольствие достигли рекордного максимума. – 2011. – 7 февраля [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://news.finance.ua/ru/~/1/0/all/2011/02/07/226919>

⁶⁶² Цены на продукты вызывают тревогу у Всемирного банка [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.baltinfo.ru/2011/02/20/Tseny-na-produkty-vyzyvayut-trevogu-u-Vsemirnogo-banka-189208>.

⁶⁶³ World Economic Forum Water Initiative, edited by D. Waughray (2010). Water Security: The Water-Food-Energy-Climate Nexus, based on United Nations Population Division, UN-DESA, UN Revision 2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://blogs.das.psu.edu/tethererton/2011/01/20/world-economic-forum-releases-global-risk-report-trouble-ahead/>

дови його саме на постачаннях зернових. Як було вище показано, на міжнародному ринку існує загроза продовольчої кризи. Це спонукає орієнтувати зовнішньоекономічні устремління держави на торгівлю готовими продуктами харчування, передусім з борошна, а не на торгівлю зерном.

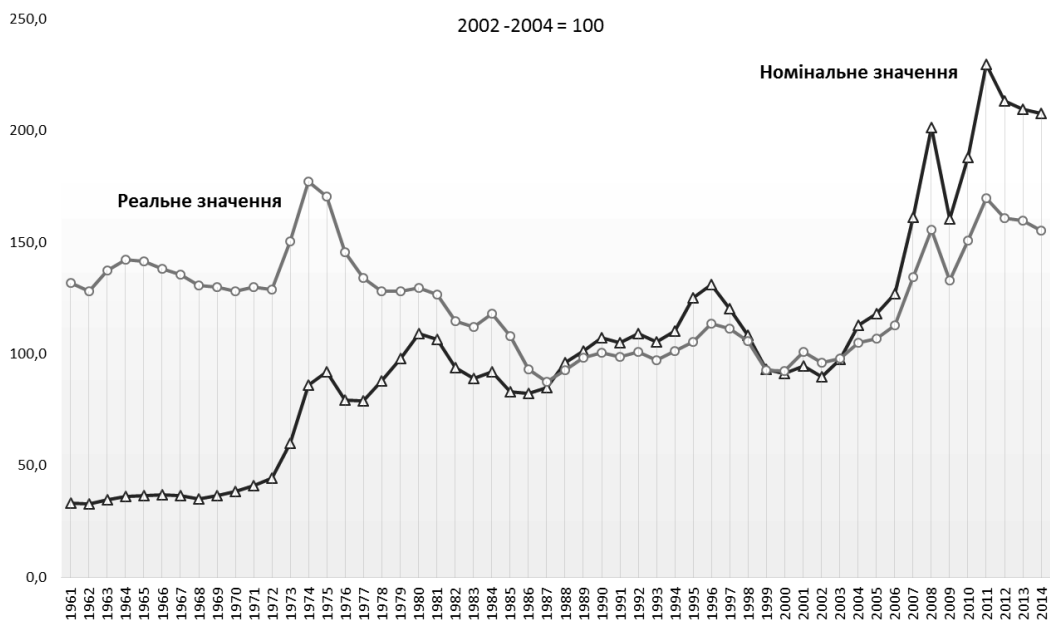

Рис. 11.4а. Індекс цін на продовольчі товари (FAO)⁶⁶⁴

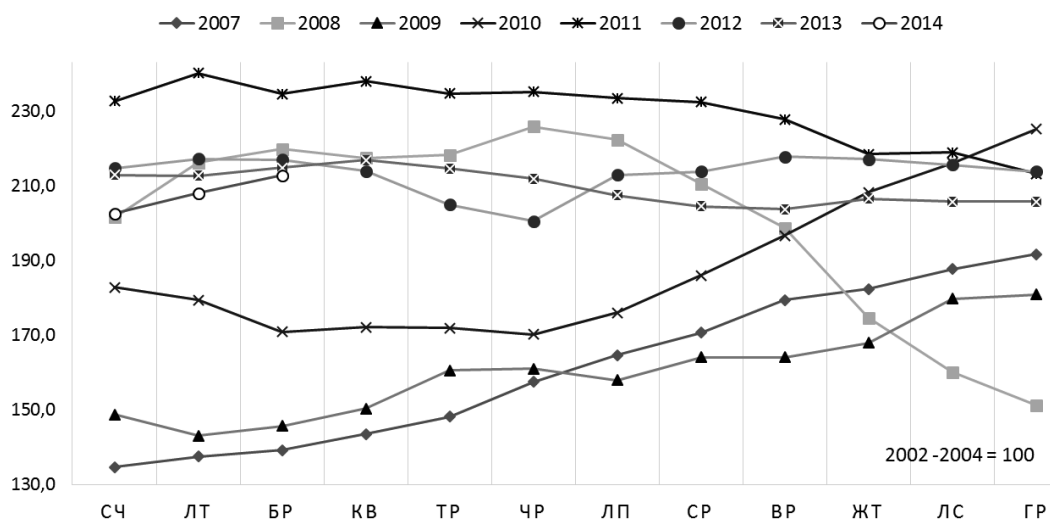

Рис. 11.4б. Індекс цін на продовольчі товари (FAO)

⁶⁶⁴ Рис. 11.4а, 11.4б і 11.4в адаптовані автором за матеріалами: FAO. World Food Situation [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.fao.org/worldfoodsituation/foodpricesindex/en/>

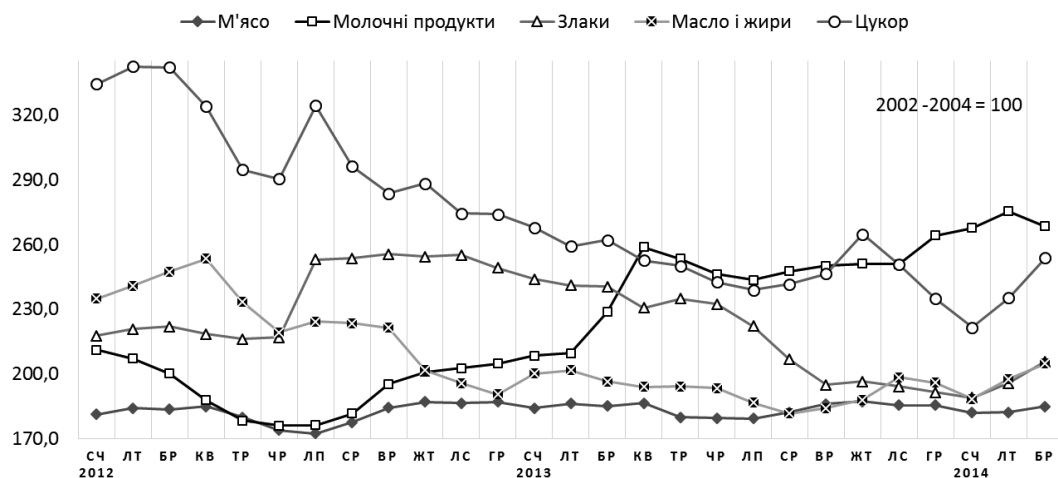

Рис. 11.4в. Індекс цін на продовольчі товари (FAO)

Можливості України щодо ведення міжнародного бізнесу на ринку аграрних продуктів можна визначити з огляду на товарну структуру зовнішньої торгівлі продукцією сільського господарства та її переробки у 2012 р. Як видно з табл. 11.6, аграрний сектор економіки має питому вагу в товарному експорті країни на рівні 18,7%, (позиції I-IVУКТЗЕД). Для України як промислово-аграрної країни це достатньо великий обсяг, хоча він не є граничним. Питома вага готових харчових продуктів складає 5,1%, тоді як цей показник по недорогодінім металам та виробам з них і мінеральних продуктах у рази вищий.

Резерви переходу на торгівлю готовими харчовими продуктами виявляються у наданні переваг бізнесу продуктами з м'яса і риби, експорт яких в аналізованому періоді становив лише 0,1% торгівлі товарами (65,0 млн. дол.). Натомість експорт м'яса та харчових субпродуктів, риби і ракоподібних, молока та молочних продуктів, яєць, меду й інших продуктів тваринного походження перевищив експорт продукції переробних виробництв і становив 953,6 млн. дол. Враховуючи прогнози міжнародних фінансових організацій щодо зростання попиту на продовольство, лише переорієнтація половини нинішнього обсягу експорту м'яса і риби на переробку і реалізацію готової продукції з них дасть змогу збільшити експортні показники на 100–150 млн. дол. І це далеко не межа.

Повертаючись до проблем експорту, пов'язаного із зерновим бізнесом, правомірно стверджувати, що тут Україна має ще більші резерви щодо зростання доходів. Міжнародна торгівля зерном за 2012 р. склала 6999,9 млн. дол. Крім того, реалізовано продукції борошномельної промисловості на суму 105,1 млн. дол. (10,2% товарної торгівлі).

Посилення позицій українських експортерів на ринку готових харчових продуктів потребує розробки відповідного економічного механізму зі сприяння і мотивування розвитку переробної промисловості на базі вітчизняної продукції сільського госпо-

дарства. Хоча зазначене не означає, що українські підприємці повинні відмовитися від конкуренції із світовими виробниками на ринках інших аграрних продуктів.

Таблиця 11.5

Індекси цін ФАО на продовольство у 2000–2012 рр.⁶⁶⁵

роки	місяці	Індекси цін на продовольство	у тому числі				
			м'ясо	молочні	зернові	Масла і жири	цукор
2000		90,4	95,8	95,4	85,2	67,8	116,1
2001		93,4	96,5	107,1	86,5	67,6	122,6
2002		89,9	89,5	82,2	94,4	87,0	97,8
2003		97,7	96,8	95,1	98,1	100,8	100,6
2004		112,4	113,7	122,6	107,5	112,2	101,7
2005		117,3	120,1	135,4	103,5	103,6	140,3
2006		126,7	118,5	128,0	121,7	112,5	209,6
2007		158,7	125,1	212,4	166,9	170,0	143,0
2008		199,8	153,2	219,6	237,8	227,2	181,6
2009		156,9	132,9	141,6	173,7	150,9	257,3
2010		185,3	152,2	200,4	182,6	194,2	302,0
2011		227,6	176,6	220,5	246,9	252,3	368,9
2012		211,8	175,1	188,6	241,3	225,3	305,7

Примітка. Індекс цін на продовольство – це середньозважена величина індексів цін на шість включених у таблицю товарних груп зважених за середньою часткою експорту в торгівлі кожною групою товарів у 2002–2004 рр., кількість яких складають загалом 55 товарів.

Розробляючи механізм конкуренції вітчизняного аграрного сектору на світовому ринку, треба враховувати соціально-політичну роль продовольчого забезпечення. Країни, уряди яких недбало ставляться до задоволення потреб населення, рано чи пізно стикаються з проблемою масових народних протестів і безпорядків (найчастіше йдеться про 33 країни). За висновком директора дослідного інституту «Продовольство насамперед – Food First Institute» в Окленді (Каліфорнія, США) Еріка Холт-Хоменеса, «виникнення так званих продовольчих «безпорядків» не лише у таких бідних країнах, як Гаїті, а й у таких багатих ресурсами, як Бразилія, і навіть в індустріальних країнах Європи та США – відображає той факт, що народ не просто голодний, він повстає проти опарної і несправедливої глобальної продовольчої системи»⁶⁶⁶. З огляду на сказане попит на світовому продовольчому ринку може зростати спонтанно, тому країни-лідери з виробництва сільськогосподарської продукції намагаються мати відповідні резерви, щоб не втратити споживача і відповідно – ринок.

⁶⁶⁵ World Food situation. FAO Food Price Index [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.fao.org/worldfoodsituation/wfs-home/foodpricesindex/en/>

⁶⁶⁶ Цит.: Производство продовольствия в мире: проблемы и перспективы / Экономика и управление в зарубежных странах (по материалам зарубежной печати). Ежемесячный информационный бюллетень. – М. : ВИНТИ, 2010. – С. 14.

Таблиця 11.6

Товарна структура зовнішньої торгівлі України продукцією сільського господарства та її переробки у 2012 р.⁶⁶⁷

КОД і назва товарів згідно з УКТЗЕД	Експорт			Імпорт		
	млн. дол. США	у % до 2011 р.	у % до загального обсягу	млн. дол. США	у % до 2011 р.	у % до загального обсягу
Всього зовнішня торгівля товарами	68809,8	100,6	100	84658,1	102,5	100,0
Живі тварини, продукти тваринного походження	961,3	102,6	1,4	1718,4	166,0	2,0
Живі тварини	7,7	78,2	0,0	96,5	126,0	0,1
М'ясо та істивні субпродукти	315,9	159,6	0,5	722,0	247,1	0,9
Риба і ракоподібні	18,8	95,6	0,0	687,7	136,0	0,8
Молоко та молочні продукти, яйця, мед	612,4	87,0	0,9	196,4	130,6	0,2
Інші продукти тваринного походження	6,5	120,2	0,0	15,8	146,6	0,0
Продукти рослинного походження	9213,9	166,6	13,4	2429,7	133,8	2,9
Живі дерева та інші рослини	1,6	85,8	0,0	153,6	154,1	0,2
Овочі, коренеплоди	138,5	104,2	0,2	146,7	110,1	0,2
Істивні плоди та горіхи	199,8	92,0	0,3	1130,0	165,3	1,3
Кава, чай, прянощі	12,9	91,9	0,0	321,8	105,0	0,4
Зернові культури	6999,9	193,5	10,2	249,1	113,3	0,3
Продукція борошномельно-круп'яної промисловості	105,1	94,5	0,2	28,3	57,0	0,0
Насіння і плоди олійних рослин	1754,0	122,2	2,5	359,0	125,7	0,4
Шелак природний	1,0	104,4	0,0	39,0	105,3	0,0
Рослинні матеріали для виготовлення	1,1	64,0	0,0	2,1	186,8	0,0
15. Жири та олії тваринного або рослинного походження	4211,5	124,0	6,1	406,3	86,7	0,5
Готові харчові продукти	3493,9	118,9	5,1	2965,4	98,0	3,5
Продукти з м'яса, риби	65,0	129,9	0,1	140,8	113,2	0,2
Цукор і кондитерські вироби з цукру	341,2	141,1	0,5	83,5	36,2	0,1
Какао та продукти з нього	662,3	98,0	1,0	449,6	91,4	0,5
Готові продукти із зерна	377,5	111,3	0,5	170,9	103,7	0,2
Продукти переробки овочів	323,5	141,7	0,5	267,0	96,3	0,3
Різні харчові продукти	195,4	120,3	0,3	593,5	100,2	0,7
Алкольні і безалкольні напої та оцет	385,0	100,5	0,6	492,8	117,1	0,6
Залишки і відходи харчової промисловості	877,7	140,1	1,3	259,6	105,1	0,3
Тютюн та промислові замітники тютюну	266,3	114,8	0,4	507,6	106,3	0,6
Всього	17880,6	139,6	30,0	7519,8	118,5	8,9

⁶⁶⁷ Дані Держкомстату

Важливою складовою національного механізму продовольчого бізнесу має бути запобігання нечесній конкуренції. Тут може бути важливим досвід Мексики і Філіппін, які перетворилися з експортерів в імпортери рису і кукурудзи відповідно. Така доля спіткала одну країну за другою через фатальне сполучення нав'язаної МВФ структурній корекції і встановленій СОТ торговій лібералізації. Дослідження ФАО, що охопило 14 країн, показало, що їхній продовольчий імпорт у 1995–1998 рр. перевищив рівень 1990–1994 рр.⁶⁶⁸. Така тенденція пояснюється узгодженими Договором по сільському господарству в рамках СОТ головними цілями, сенс яких полягав у тому, щоб країни, що розвиваються, відкрили ринки для надлишкової продукції Півночі, яка була високосубсидованою.

Субсидії сільському господарству розвинутих країн становлять 1 млрд. дол. на день, що в шість разів перевищує суму річної допомоги Півночі розвитку Півдня. Субсидії у США складають чверть вартості сільськогосподарської продукції. У Європі вони роздуті до 40%. Вважається, що програми «структурної корекції» 80–90 рр., нав'язані Світовим банком і МВФ, зруйнували національні агентства з регулювання торгівлі, відмінили цінові гарантії, закрили цілі дослідні і впроваджувальні системи, ліквідували тарифи і перерегулювали сільськогосподарські ринки⁶⁶⁹. Закінчилося це наводненням країн, що розвиваються, субсидованим зерном із США та Європи, яке продавалося за нижчими ніж собівартість цінам, і, зрештою, руйнацією національних сільськогосподарських економік та прив'язкою безпеки країн Півдня до глобальних ринків, де панували багаті країни Півночі. Навіть у випадках, коли країни виграють від проведених реформ, лише незначна частина їхньої експортної виручки іде на розвиток сільського господарства. Переважно доходи спрямовуються на виплату процентів за кредитами, що отримані для цілей модернізації або розкрадається корумпованим чиновництвом. Так, у великій африканській країні Нігерії на потреби сектору спрямовується менше 10% державного бюджету⁶⁷⁰.

Насправді реальні можливості України на ринку аграрних продуктів безмежні. Якщо навіть при критичному сприйнятті розрахунків вчених щодо здатності української землі за належним ставленням до неї нагодувати 300 млн. осіб.⁶⁷¹, то за наявності щонайменшої фантазії буде зрозуміло, що ми маємо резерви, які обчислюються у річному обчисленні дванадцяти-тринадцятизначними цифрами твердоконвертованої валюти. Хоча для реалізації такого надскладного завдання треба вирішити немало проблем. Взяти хоча б реалізацію програми з відновлення родючості ґрунтів, яка за минуле століття скоротилася до критичних позначок. Як вважають фахівці, український чорнозем із 10–12% вмістом основної органічної речовини ґрунту – гумусу нині можна побачити тільки в Інституті ім. Л. Пастера в Парижі. Можна погодитися з А. Нанавовим, що «навряд чи нашій країні вдасться на рівних суперничати зі Швейцарією чи Люксем-

⁶⁶⁸ Цит.: Производство продовольствия в мире: проблемы и перспективы / Экономика и управление в зарубежных странах (по материалам зарубежной печати). Ежемесячный информационный бюллетень. – М.: ВНИИТИ, 2010. – С. 15.

⁶⁶⁹ Дані Держкомстату.

⁶⁷⁰ Там само.

⁶⁷¹ А. Нанавов. Продовольча криза – проблема глобальна / Антон Нанавов // Дзеркало тижня. – 2011. – № 7. – 25 лютого.

бургом у сфері банківського бізнесу або збирати електроніку не гірше за японців. Проте можна спробувати реалізувати проект, який виявиться комерційно успішним не в масштабі двох-трьох десятків сімей, а в межах 45-мільйонної держави. З урахуванням кон'юнктури на світових товарних біржах, більш вигідного вкладення, ніж у виробництво продуктів харчування, на сьогодні немає»⁶⁷².

Стратегічним напрямком зростання питомої ваги переробної промисловості на світовому ринку аграрної продукції є проведення економічних реформ. Особливе місце в частині структурної політики має становити гармонізація стандартів і технічних регламентів відповідно до вимог ЄС, аналогічно наведеним вище міркуванням щодо перспектив українського бізнесу у фармацевтичній галузі. Рішення такого завдання треба прискорити з огляду на те, що зазвичай у країнах, які претендують на статус асоційованих з ЄС, рівень гармонізації становить принаймні 80%⁶⁷³. Оскільки саме через невідповідність стандартам ЄС продукція національних товаровиробників не може реалізовуватися на європейському ринку. Лише у машинобудуванні питома вага неприйнятної для споживачів ЄС продукції через цю причину становить 90%⁶⁷⁴.

Перехід на міжнародні стандарти потребує як політичної волі, так і значних витрат. Про їх масштаби можна уявити з досвіду нових членів ЄС. Наприклад, Польща для переходу на європейські стандарти з виробництва м'яса і м'ясних продуктів витратила близько 2 млрд. євро⁶⁷⁵. Якщо від фінансових масштабів перейти до програмних аспектів, то зазначимо, що вони мають охоплювати комплекс заходів щодо гармонізації законодавства у сфері ланцюга «від лану до столу», імплементацію системи Hazard Analysis Critical Control Point (НАССР – система управління безпекою харчових продуктів) на підприємствах та в органах контролю, а також перевірку мережі державних лабораторій та підготовку до їх акредитації відповідно до стандартів ISO (International Organization for Standardization – Міжнародна організація зі стандартизації). Системність і складність адаптації ринку до європейських стандартів показана на прикладі молочного сектору в матеріалах додатку 1, у якій акценти зроблені лише на тих аспектах, що стосуються інтересів виробників.

Для вирішення проблеми переходу на міжнародні стандарти Україні треба ширше залучати фінансову допомогу, що надходить з боку ЄС. Нині Європейський Союз надає її в межах 1–2 євро на рік на людину. Після підписання угоди про зону вільної торгівлі вона складе 3–4 дол. на людину. Якщо врахувати, що Україна приймає на себе такий самий обсяг зобов'язань, який отримували нові члени ЄС при підготовці до вступу в Союз, то варто розраховувати на більші обсяги допомоги, оскільки, наприклад, для Польщі і Чехії в процесі вступу до ЄС надавалася фінансова допомога до 30 євро на особу.

⁶⁷² Дані Держкомстату

⁶⁷³ Бабанін О. С. Проблеми і перспективи формування зони вільної торгівлі між Україною та ЄС / Бабанін Олександр Сергійович // Стратегічні пріоритети. – 2009. – № 4 (13). – С. 222.

⁶⁷⁴ Там само.

⁶⁷⁵ Один рік України у СОТ / За ред. М. Свенчицькі. – К. : Аналітично-дорадчий центр «Блакитна стрічка», 2009.

ЗАХОДИ АДАПТАЦІЇ МОЛОЧНОГО РИНКУ
ДО ЄВРОПЕЙСЬКИХ СТАНДАРТІВ
З ПОЗИЦІЙ ІНТЕРЕСІВ ВИРОБНИКІВ

Перша група проблем пов'язана із додержанням передбачених законодавством ЄС санітарно-гігієнічних вимог щодо виробництва молочної сировини. Гігієнічні вимоги до установ виробництва молока, відповідно до положень Регламентом (ЄС) № 853/2004 Європейського Парламенту і Ради від 29 квітня 2004 року, включають вимоги до гігієни установ виробництва молока, у тому числі до приміщень і обладнання, гігієни під час доїння, збору і транспортування та гігієни персоналу.

Вимоги до приміщень і обладнання передбачають, що доїльне обладнання і приміщення, в яких зберігається молоко, оброблене або охолоджене, повинні бути розташовані і сконструйовані таким чином, щоб обмежити ризик забруднення молока. Приміщення для зберігання молока повинні бути захищені від паразитів, мати належне відмежування від приміщень, в яких утримуються тварини і, якщо це необхідно, мати належне морозильне обладнання. Поверхні обладнання, які вступають у контакт з молоком (посуд, контейнери, резервуари тощо, призначені для доїння, збору або транспортування), повинні легко чиститися і, якщо необхідно, дезінфікуватися та підтримуватися в хорошому стані. Це вимагає використання гладких, нетоксичних матеріалів і таких, що миються.

Після використання такі поверхні потрібно чистити і, якщо необхідно, дезінфікувати. Після кожного переміщення або після кожної серії переміщень, якщо період часу між розвантаженням і наступним завантаженням дуже короткий, але в усіх випадках контейнери і резервуари, що використовуються для транспортування сирого молока, потрібно чистити і дезінфікувати належним чином перед повторним використанням щонайменше один раз на день.

Вимоги до гігієни під час доїння, збору і транспортування передбачають, що молоко від кожної тварини перевіряється на органолептичні і фізико-хімічні аномалії дояркою або за допомогою методу, який досягає схожих результатів, і щоб молоко, в якому виявлені такі аномалії, не використовувалось для споживання людиною. Молоко, що походить від тварин, які виявляють клінічні ознаки хвороби вимені, має використовуватися для споживання людиною лише відповідно до інструкцій ветеринара. Має також забезпечуватися ідентифікація тварин, які піддаються медичному лікуванню і які можуть передати залишки в молоко. Молоко, отримане від таких тварин до кінця встановленого періоду утримання, заборонено використовувати для споживання людиною. Розчини або спреї для сосків мають використовуватися лише з дозволу компетентного органу, щоб не створювати недозволенних залишкових рівнів у молоці.

Одразу після доїння молоко повинно бути поміщене в чисте місце, сконструйоване і обладнане таким чином, щоб уникнути забруднення. Воно повинно одразу охолоджуватися до температури не вище, ніж 8°C у випадку щоденного збору або не вище 6°C, якщо збір не відбувається щоденно. Під час транспортування повинна підтримуватися низька температура. Після прибуття до установи призначення температура молока не повинна бути вищою 10°C. Однак це не є обов'язковим, якщо молоко обробляється впродовж двох годин після доїння; або з технологічних причин необхідна вища температура для виробництва певних молочних продуктів, і це дозволено компетентним органом.

ПРОДОВЖЕННЯ ДОДАТКА 1

Вимоги до гігієни персоналу визначають, що особи, які здійснюють доїння та/або обробку сирого молока, повинні носити належний чистий одяг. Особи, які здійснюють доїння, повинні підтримувати високий рівень особистої чистоти. Належне устаткування має бути доступним біля місця доїння з метою дати можливість особам, які здійснюють доїння і обробку сирого молока, мити руки.

Крім того, відповідно до положень Регламенту Європейського Парламенту та Ради № 852/2004, приміщення для харчових продуктів повинні забезпечувати належні умови обробки і зберігання при контрольованій температурі, мати належну кількість туалетів зі зливом, що з'єднані з ефективною дренажною системою; належну кількість раковин, призначених для миття рук, забезпечених гарячою і холодною водою, засобами для миття рук і гігієнічного висушування; для поверхні стін вимагається застосовувати непроникаючі, непоглинаючі, м'які і нетоксичні матеріали тощо.

Друга група проблем пов'язана із необхідністю узгодження національних критеріїв безпечності і якості молочної сировини. Відповідно до ДСТУ 3662-97 «Молоко та молочні продукти. Вимоги при закупівлі» загальне бактеріальне обсіменіння молока вищого сорту складає менш ніж 300 тис./см³, першого – менш ніж 500 і другого – менш ніж 3000 тис./см³. Згідно з Регламентом (ЄС) № 853/2004 бактеріальне обсіменіння молока має складати не більш ніж 100 тис./см³. Теж саме стосується кількості соматичних клітин: за ДСТУ 3662-97 їх має бути не більш ніж 400, 600 та 800 тис./см³ для вищого, першого та другого ґатунків відповідно, у той час як за Регламентом (ЄС) № 853/2004 максимальна кількість соматичних клітин не має перевищувати 400 тис./см³. Винятком є лише ґатунок «екстра», який відповідає вимогам європейського законодавства.

Крім того, потребує коригування перелік антибіотиків, щодо яких встановлено рівні їх максимального вмісту у молоці. Якщо відповідно до вимог ЄС визначено 68 видів таких фармакологічних речовин, то у ДСТУ 3662-97 та чинних медично-біологічних вимогах і санітарних нормах якості харчової сировини та продуктів харчування, затверджених ще у 1989 р., їх три. Не відповідають європейським стандартам і національні вимоги щодо вмісту свинцю, які в п'ять разів перевищують європейські.

Третя група проблем пов'язана з відшкодуванням витрат на здійснення офіційних заходів контролю. Згідно з Регламентом Європейського Парламенту і Ради (ЄС) № 882/2004, державам-членам дозволяється збирати внески, щоб покрити витрати через офіційні заходи контролю з виробників, інших відповідних підприємств та їх представників. Мінімальні ставки для внесків, що застосовуються до виробництва молока, складають: 1 євро за 30 т., та 0,5 євро за кожну наступну тонну. Якщо виявлення невідповідності призводить до офіційних заходів контролю, що перевищують звичайну діяльність з контролю компетентного органу, здійснюється відшкодування таких додаткових витрат виробником, власником чи утримувачем товару. Це положення не узгоджується із ст. 14 Закону України «Про молоко та молочні продукти», відповідно до якої забороняється стягнення плати з виробників молока, молочної сировини та молочних продуктів за проведення перевірок органами державного контролю. Отже, у разі імплементації положень Регламенту № 882/2004 необхідним є відповідне редагування вказаного Закону.

11.3. Використання конкурентних переваг третинного сектору економіки

Пошук пріоритетів структурних зрушень для України, яка має суттєві ресурсні обмеження, доцільно концентрувати на третинному секторі (сфері послуг), що в сучасних умовах утворює ядро постіндустріальної економіки і значною мірою визначає основні її параметри на мікро- і макрорівнях. Якщо спробувати визначити основні фактори, що сприяли зростанню ролі послуг в економіці, то, перш за все, треба назвати такі масові процеси, як автомобілізація, великомасштабне залучення до виробничої діяльності жінок, урбанізація і переміщення жителів міських центрів у передмістя, зростання цінностей вільного часу, нарощування потужностей великого бізнесу, державні стратегії на створення «суспільства загального благоденства», розвиток науково-технічного прогресу, особливо інформаційних технологій.

Зростання ролі сфери послуг у світовій економіці виявилось у їх прискореному розвитку порівняно з матеріальним виробництвом. Лідерство послуг в економічній моделі сучасності найбільш суттєво визначалося з середини 70-х років, коли розпочався демонтаж індустріальної моделі суспільно-економічної організації у розвинутих країнах і перехід господарств на постіндустріальну стадію. В умовах кризи індустріальної економіки відбулася перебудова внутрігалузевих пропорцій і збільшення розриву в темпах розвитку сфер послуг і виробництва матеріальних благ на користь першого.

Дослідження проблем розвитку сфери послуг має враховувати нову закономірність, пов'язану з тим, що останні 2,5–3 десятиліття практично всі галузі послуг, які тривалий час розвивалися ніби в стороні від технічного прогресу, опинилися в центрі технологічних перетворень. Якщо попередні технології проривного характеру обмежувалися галузями матеріального виробництва, то сучасні технології, особливо інформаційні, знаходять найсприятливіший ґрунт саме у сфері послуг і повною мірою відповідають специфіці виробництва багатьох видів нематеріального продукту.

У сучасних умовах є достатньо підстав для твердження про модифікацію під впливом ІКТ родових характеристик виробництва послуг, серед яких виділяються локальна прив'язаність, збіг і виробництво в часі та просторі, неможливість накопичення продукту, його зберігання, передачі на відстані тощо. Нові технології зменшують, а іноді й знімають зовсім такі обмеження і відкривають можливості для зберігання послуг у різних формах і на різних носіях, їх споживання на відстані та в режимі реального часу. Це створює умови суб'єктам підприємницької діяльності для розширення присутності на ринку та економії на масштабах операцій.

Оснащення виробництва інформаційно-комунікаційною технікою стало стратегічним напрямком інвестиційної політики і практики бізнесу в сфері послуг. У її галузях формується основна частина попиту на комп'ютерну та інформаційну техніку і технології. Наприкінці 90-их років у США на їхню частку припадало 65% всіх

закупівель інформаційного обладнання і програмового забезпечення у приватному секторі, 78 – комп'ютерної техніки, 95 – комунікаційного обладнання, 69 – програмового забезпечення, 95% – офісної та обчислювальної техніки. У 2001 р. з 10-ти галузей з високою питомою вагою ІКТ у складі основних фондів 8 належали до послуг. Це – юридичні послуги, де частка ІКТ становить 38% вартості основного капіталу, оптова торгівля – 31, ділові послуги – 30, сфера освіти – 26, а також фінансові послуги, страхування, роздрібна торгівля, охорона здоров'я. До лідерів з оснащеності новими технологіями входять також телекомунікації, інформаційні послуги, транспорт, бухгалтерсько-аудиторські, архітектурно-будівельні і т. і.⁶⁷⁶

Розробка стратегії розвитку сфери послуг має базуватися на визнанні суттєвої закономірності, що склалася в останні десятиліття. Її зміст полягає в тому, що найкращими умовами для розвитку постіндустріальної економіки, або економіки послуг, мають країни з ліберальнішою моделлю соціально-економічного устрою. Така модель має забезпечувати високий рівень економічної самостійності бізнесу, ефективну дію законів конкуренції та інших ринкових механізмів у суспільній та некомерційній сферах при розумному рівні державного регулювання, сприяти гнучкості та мобільності економіки, полегшувати їй своєчасну адаптацію до стрімких змін технологій та ринкового середовища, призводити до раціональнішої алокації ресурсів та їх більш ефективного використанню на всіх рівнях господарювання.

Ліберальна модель соціально-економічного зростання передбачає високий рівень розвитку сфери послуг. Досвід США і значною мірою Великобританії, Канади, Ірландії та деяких інших країн показує, що цю модель не можна розуміти лише в плані домінування позицій сфери послуг в економічній структурі. Більшою мірою для неї притаманна технологічна і структурна складність, висока наукомісткість, здатність швидко адаптуватися до позитивних змін на внутрішньому і глобальних ринках. Такий висновок підтверджується і негативним досвідом країн континентальної Європи та Японії. Однією з головних причин загострення соціальних проблем у цих країнах, як і погіршення економічної ситуації на світових ринках, є сповільнення у демонтажі індустріальної економіки і переходу до постіндустріальної стадії, тобто у становленні технологічно розвиненої і структурно розгалуженої економіки послуг.

Розробляючи нові підходи розвитку міжнародних послуг для України, потрібно опиратися на сучасні тенденції. Світова економіка нині є процесом невпинно зростаючих міждержавних потоків товарів і послуг, капіталу, праці й інформації, а також інтернаціоналізації виробничих процесів аж до міжнародного розподілу окремих технологічних операцій. Загалом це не що інше, як посилення взаємозв'язків національних економік, взаємовплив і взаємне переплетення різних сфер і процесів у глобальному економічному просторі. На цьому фоні постає питання: яке місце має зайняти Україна у міжнародній економіці в сенсі розширення руху факторів вироб-

⁶⁷⁶ Услуги в американской экономике // Экономика и управление в зарубежных странах (по материалам иностранной печати). Информ. бюлл. – 2006. – № 6.

ництва і створення певних центрів впливу. Стосовно нинішньої економіки доречно перефразувати геніальну фразу Архімеда «дайте мені точку опори і я переверну земну кулю» таким чином: «знайдіть для країни точку опори у формі міжнародної конкурентоспроможної спеціалізації і ця країна впевнено зростатиме у велику світову державу з яскраво вираженим власним обличчям».

Отже, Україна як нова держава, що виникла в результаті складних державотворчих процесів у Центральній і Східній Європі протягом століть, повинна визначити своє економічне обличчя. Якою їй бути, перш ніж стати членом Європейського Союзу і рівноцінною державою у «клубі великих»? Чи претендувати на роль «запасних частин», чи створити «театр двійників», чи вразити світ неповторною потребою для всіх? Адже не може бути задоволеною національна свідомість тим, що потреба у державі виникає тоді, коли з'являються певні світові катаклізми і необхідні миротворчі процеси, послуги в утилізації побутових чи інших відходів тощо. Не може також розвиватися держава лише на основі копіювання моделі успішного розвитку іншої країни. Відомо, що в «театрі двійників» можливо лише більш-менш вдало відтворити створене лідером, а за час, поки здійснюється *copyright*, лідер робить новий крок уперед і двійник цікавий лише для тих, хто має ностальгію за минулим або головним героєм.

Суттєве розширення участі України в міжнародній торгівлі послугами потребує відповідної філософії, яка відрізнятиме її в системі міжнародного поділу праці. Для лідерства на міжнародному ринку послуг, що швидко розвивається, важливими ознаками є п'ять складових: **якість, швидкість, зручність, комплексність і передбачення**. Назвемо їх умовно «П'ятірка».

Якість треба поставити на перше місце, тому що економічні дива, які відбуваються на світовому економічному просторі протягом останнього століття, завжди починаються з неї. Найкращим прикладом цього є Японія, що спромоглася перетворитись у велику державу зі шцент зруйнованої під час Другої світової війни країни із бідними «*Made in Japan*», що означало низькосортний продукт, але нині цей знак є в усьому світі символом найвищої якості і розбірливості покупця. Ще в 1970-і роки Норіакі Кано запропонував модель, що може характеризувати ступінь задоволення клієнта, рівнем якості продукту чи послуги. Згідно з цією моделлю, притягальна і хвилююча якість завжди зваблює клієнтів, які бувають приємно здивовані, захоплені і навіть приголомшені. За таким принципом діє, наприклад, друга в світі з безпеки авіакомпанія ANA (*All Nippon*). Її місія сформульована так: «Створення чудових спогадів разом з нашими клієнтами». Кожен працівник ANA запрограмований на створення атмосфери захоплення, тому що клієнт, який його відчув, постійно користуватиметься послугами компанії та рекомендуватиме своїм знайомим поводитися так само.

Є багато висловів та описів практичного досвіду, що розкривають значення якості для успішного бізнесу. Не втрачає своєї актуальності висловлювання У. Е. Демінга, який визначав перший принцип забезпечення якості фразою: «Якість починається з усолодження споживача». Наведемо вислів великого гуру в сфері якості з книги його

учня Генрі Нива «Простір доктора Демінга»: «Споживач повинен отримати те, що він хоче, коли він цього хоче і в тій формі, в якій він цього хоче. Компанія повинна намагатися не тільки задовольняти очікування споживача. Це щонайменше, що вона має зробити. Компанія повинна намагатися прагнути того, щоб спонукати споживача захоплюватися, надаючи йому навіть більше того, на що він міг очікувати. Ось тоді ваші боси можуть бути в екстазі, рада директорів – на вершці блаженства, а ваша компанія – стати легендою на Уолл-Стріт. Якщо ж ваш споживач не в захопленні – ви ще не почали досягати якості»⁶⁷⁷.

Новий підхід до цієї перевіреної останніми десятиліттями істини має полягати в тому, що принцип якості послуг повинен стати загальним для всієї нації, його треба зробити важливою частиною менталітету (навіть найважливішою), а не тільки джерелом успіху окремої компанії чи групи компаній. Ним повинні керуватися всі – від державних посадовців до робітників, від пенсіонерів до школярів. Тоді привабливою стає не одна фірма, а країна загалом.

Аргументуючи категорію швидкості, доцільно навести думку генія електронного бізнесу Білла Гейтса. Він стверджує: «Якщо у 80-і роки все вирішувала якість, а в 90-і – реінжиніринг, то ключова концепція нинішнього десятиліття – швидкість»⁶⁷⁸. Особливо актуально звучать ці слова щодо розвитку послуг. Всім потрібні послуги, як мовиться, «на вчора». Той, хто спроможеться випереджати у пропозиції, навчитися надавати послуги тоді, коли без них ще можуть обійтися, ненав'язливо надати їх та очікувати на оплату тоді, коли споживач стане платоспроможним, а, можливо, й сприяти зароблянню доходів, які створять можливість оплати послуги, що пропонує їх виробник, – виграє в конкуренції.

Зручність – ознака всезагального значення. Для країни, яка спеціалізується на експорті послуг, важливими є зручності в отриманні візи, перетині кордону, проїзді її територією, замовленні готелю, проживанні та харчуванні, знайомстві та замовленні товару, здійсненні покупки, здійсненні банківських операцій, обслуговуванні техніки, роботі на сайті, отриманні інформації, житла і т. д. Як показують дослідження, зручність є вирішальним фактором вибору послуг європейських споживачів. За важливістю цей фактор випереджає ціну і широту асортименту. Це особливо добре простежується на прикладі гіпермаркетів і дискаунтерів, велике майбутнє яких пов'язується зі зручністю та близькістю до дому.

Комплексність традиційно розглядається як надання таких видів послуг, які належать до спеціалізації фірми. Конкуренція вимагає нових підходів до цього фактора, пошуку і пропозиції додаткових послуг, які не пропонують інші. Так, фірма «Солвер», крім стандартного набору послуг – електронна пошта, новини, телеконференції, шлюз «e-mail – newsgroups», доступ до www, ftp, gopher – пропонує також широкий перелік додаткових ексклюзивних безкоштовних послуг, а саме: розміщен-

⁶⁷⁷ Нив Г. Р. Пространство доктора Деминга. Кн. 1: Пер. с англ. – Тольятти : Городской общественный фонд «Развитие через качество», 1998.

⁶⁷⁸ Основы маркетинга / Котлер Ф., Армстронг Г., Сондерс Д., Вонг В. – [2-е изд.]. – СПб. : Вильямс, 1998. – С. 112.

ня веб-сторінок, шлюз «електронна пошта-пейджер «ПолтаваРадіоком», сервер телеконференцій та ін.

Комплексність у сучасній економічній політиці має бути основою всіх стратегій розвитку на мікро- і макрорівнях. Для іноземного споживача це означає, що будь-який альтернативний варіант, який йому міг би ситуативно знадобитися, він може використати. Його має здивувати те, що в інших країнах він мав задовольнятися лише обмеженими функціями порівняно з цією країною. Тут спромоглися передбачити такі далекоглядні наслідки, які інші залишили поза увагою. Можна було би запропонувати таку концепцію комплексності до послуг, що пропонуються на світовому ринку українськими менеджерами. Вона (послуга) може мати все, що може заблагодіти споживач, і при цьому залишатися простою для споживання або мати велику кількість консультантів чи аксесуарів. Інакше кажучи, комплексність послуг повинна бути на такому рівні організації, за якого складності спрощені до мінімуму, що не суперечить принципу зручності.

Передбачення в бізнесі у сфері послуг має суттєве значення. Послуга, технологія здійснення якої розробляється після її запиту, малоефективна. Такі послуги спричиняють багато незручностей споживачам. Нація, яка на світовому ринку знатиме, що потрібно споживачам інших країн, сприйматиметься доброзичливо та охоче.

Формування філософії передбачуваності українського бізнесу в сфері послуг потребує широкого використання теорії передбачення. Корисною може бути, зокрема, теорія передбачення і перспективного планування М. Д. Кондратьєва. Так, можна розробляти послуги, попит на які зростатиме в періоди підвищувальних і понижувальних хвиль великих циклів. Особливо це стосується напрямків, пов'язаних з інвестиціями та будівництвом. Однак можуть бути й інші послуги з урахуванням того, що періоди підвищувальних хвиль великих циклів мають значну кількість соціальних потрясінь і переворотів, змінюють економічну ситуацію тощо.

Щодо структури послуг, то їх частка в експорті у 2010 р. становила 17,6%. При міжнародних порівняннях привертає увагу вузька спеціалізація країни – обмеженість експорту переважно транспортними послугами, частка яких становить 67,1% загального обсягу послуг (табл. 11.7).

Звичайно, Україна може й повинна розвиватися як країна, що має великі доходи від транспортних послуг. Це обумовлено її вигідним геополітичним становищем. Крім того, треба враховувати світові тенденції. У зв'язку з цим, варто зазначити, що у транспорті створюється біля 10% ВВП (у сільському господарстві – 2,5%), а вкладається 20% усіх приватних капіталовкладень, транспорт споживає 15–20% усієї енергії, об'єктами транспортної інфраструктури зайнято 5% території світу⁶⁷⁹.

⁶⁷⁹ Комаров М. П. Инфраструктура регионов мира / Комаров М. П. – СПб., 2000. – С. 97.

Структура зовнішньої торгівлі послугами у 2012 р.⁶⁸⁰ Таблиця 11.7

	2011 р.	2012 р.	у % до загально-ного обсягу	у % до 2011 р.
Всього	13792217,6	13599128,0	100,0	98,6
Транспортні послуги	9062395,6	8541097,6	62,8	94,2
у тому числі:				
морський транспорт	1211735,0	1241240,3	9,1	102,4
з нього:				
пасажирський	3265,0	3773,9	0,0	115,6
вантажний	49782,4	39375,9	0,3	79,1
інше	1158687,7	1198090,5	8,8	103,4
повітряний транспорт	1501094,1	1510704,9	11,1	100,6
з нього:				
пасажирський	770236,9	814236,5	6,0	105,7
вантажний	308668,7	251086,7	1,8	81,3
інше	422188,6	445381,7	3,3	105,5
залізничний транспорт	1776751,6	1586646,9	11,7	89,3
з нього:				
пасажирський	318755,0	305456,2	2,2	95,8
вантажний	488472,7	363190,4	2,7	74,4
інше	969523,9	918000,4	6,8	94,7
трубопровідний транспорт	3755012,3	3248222,6	23,9	86,5
інший транспорт	817802,5	954282,9	7,0	116,7
з нього:				
пасажирський	18626,4	21266,5	0,2	114,2
вантажний	270676,1	283036,9	2,1	104,6
інше	528500,0	649979,5	4,8	123,0
подорожі	455097,5	555104,6	4,1	122,0
послуги зв'язку	366958,5	356387,8	2,6	97,1
будівельні послуги	208319,0	220956,7	1,6	106,1
страхові послуги	113090,3	114173,9	0,8	101,0
фінансові послуги	312273,6	248311,0	1,8	79,5
комп'ютерні послуги	532287,4	803548,0	5,9	151,0
роялті та ліцензійні послуги	46067,7	56416,2	0,4	122,5
інші ділові послуги	147762,7	103254,7	0,8	69,9
з них:				
перепродаж товарів за кордоном та інші послуги;	63160,1	27739,7	0,2	43,9
операційний лізинг	84602,6	75515,0	0,6	89,3
різні ділові, професійні та технічні послуги	1888151,7	1962093,6	14,4	103,9
з них:				
юридичні, бухгалтерські та інші послуги;	247412,8	265524,2	2,0	107,3
реклама, вивчення ринку, опитування громадської думки	212124,2	239229,1	1,8	112,8
послуги приватним особам та послуги в галузі культури та відпочинку	39143,4	62667,4	0,5	160,1
з них:				
аудіо-візуальні послуги та пов'язані з ними послуги;	32653,5	29463,4	0,2	90,2
інші послуги приватним особам та послуги в галузі культури та відпочинку	6490,0	33204,0	0,2	511,6
державні послуги, які не належать до інших категорій	4153,9	5336,3	0,0	128,5
послуги з ремонту	616516,5	569780,2	4,2	92,4

⁶⁸⁰ Інформація Держкомстату України.

Очевидними є великі невикористані можливості України практично в усіх видах транспорту. Традиційно Україна має порівняно великі доходи від трубопровідного транспорту. У 2012 р. вони становили 3,2 млрд. дол., або 38% всього обсягу транспортних послуг. Їх динаміка протягом останніх років виявляє спадкову тенденцію. Зокрема, у 2012 р. обсяг транспортних послуг склав лише 94,2% порівняно з 2011 р. Обсяги зовнішньої торгівлі транспортними послугами зменшуються і в 2013 р. Ця тенденція визначається переважно двома видами транспорту: залізничним і трубопровідним. У 2012 р. експорт послуг залізничного транспорту становив 89,3% до 2011 р., трубопровідного транспорту – 86,5%.

Ситуація з експортом транспортних послуг не є результатом ситуативних змін на світовому ринку. Вона обумовлена прорахунками стратегічного порядку. З огляду на гео економічне положення України в Євразії розвиток транспортної галузі України мав би бути пріоритетним. Проте за роки незалежності інтеграція України у світовий, насамперед європейський залізничний простір, відбувалася дуже повільно. Справи дещо покращилися після закупівлі (хоча і не безпроблемною) вагонів у південнокорейської фірми «Hyundai». Натомість, головний конкурент України на осі Європа-Азія у наданні залізничних послуг – Росія – здійснює придбання з випередженням графіків надшвидкісних поїздів (ICE) у компанії «Siemens». Постачання здійснюються в умовах затримки з виконанням замовлень для німецьких залізниць (Deutsche Bahn). З 2006 р. Німеччина уклала з Російськими компаніями контракти на оновлення залізниць на 5 млрд. євро. При цьому передбачається до 2030 р. постачання 23 тис. нових локомотивів і 24 тис. регіональних поїздів. Частково ці проекти будуть реалізовуватися завдяки створенню спільного підприємства «Siemens» та російської компанії «Синара Груп» у Єкатеринбурзі, і зобов'язанню «Siemens» щодо технічного обслуговування поїздів терміном на 40 років⁶⁸¹.

Зрозуміло, що розвиток української залізниці має враховувати конкурентні переваги України. В інтеграційному аспекті вони полягають, по-перше, у зручності для громадян більшості європейських країн подорожувати до країн Близького і Середнього Сходу та Європейської частини Росії через Україну. По-друге, природно-кліматичні умови побудови нових залізниць через Україну є привабливішими. По-третє, Україна має переваги за фактором безпеки, особливо в аспектах терористичних загроз.

Натомість, Україна поступається Росії у стратегічному менеджменті на державному рівні і наявності фінансових ресурсів для самостійного ініціювання великих проектів. Достатньо зауважити, що вартість німецьких поїздів компанії Siemens для придбання російськими фірмами вдвічі дешевша за поїзди Hyundai, які придбала Україна. Зокрема, середня вартість одного німецького поїзда обійдеться російській казні у 10,7 млн. євро, або близько 14 млн. дол. Натомість Україна закупила 10 корейських Hyundai за 307 млн. дол.⁶⁸². Останнім часом російський уряд оприлюднює інформацію про розробку проекту залізничної магістралі, яка має зв'язати Європу з Азією. Йдеться про те, щоб

⁶⁸¹ Roscher M. Warum Siemens nach Russland pünktlich Züge liefert / Matthias Roscher // Die Welt. – 2013. – 3. Juni.

⁶⁸² Рыбаков Б. Россия закупает немецкие поезда в два раза дешевле чем «Хюндай» / Богдан Рыбаков // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://newsmax.com.ua/12537/rossiya-zakupaet-nemetskie-poezda-v.html>

відкрити рух пасажирських і товарних поїздів з Амстердаму через Берлін до Токіо. Для реалізації цього проекту Міністерство транспорту Росії ініціювало переговори з компанією «Deutsche Bahn AG» та німецьким концерном «Siemens». Потреба в такому проекті вже давно визріла. По-перше, всі європейські країни, в т. ч. Росія і Україна, успішно просуваються у питаннях безвізового сполучення, що призводить до зростання міжнародних подорожей. По-друге, лібералізація торгівлі, яка здійснюється в рамках СОТ і регіональних союзів потребує нові і дешевші розгалужені міжнародні шляхи.

Безперечно, реалізація такого масштабного проекту як транскордонна залізниця від Атлантики до Тихого океану не може бути здійснена лише двома країнами. Вже а рїогі такий проект потребує врахування інтересів різних країн, насамперед, ЄС, інакше неможливо буде забезпечити його швидку окупність. Важливо те, яку позицію щодо участі України у розвитку європейських залізничних доріг займатимуть ЄС і Росія. Для українського Міністерства закордонних справ треба буде знайти таку дипломатичну позицію, за якої національні інтереси якнайкраще будуть враховані, незважаючи на протиріччя, пов'язані з відносинами з Митним Союзом Білорусі, Казахстану і Росії, з одного боку, і станом вирішення питань створення Зони вільної торгівлі з ЄС. Уявляється, що для України найбільш ймовірним сценарієм в умовах, що складаються, є розробка системи «притоків» до великої магістралі із Заходу на Схід. Вже нині можна передбачити можливі шляхи вирішення проблеми розвитку інтегрованої у міжнародному масштабі залізниці і, працюючи на випередження, вкладати інвестиції.

Складніші проблеми має Україна з утримання позицій в експорті послуг трубопровідного транспорту. Тільки у 2012 р. зменшення транзиту нафти становило 3,2 млрд. м³, або 8,1% відносно 2011 р. Загалом в Україні його обсяг дорівнював 14,6 млрд. м³. Обсяг транзиту газу зменшився на 9,1%, або майже на 20 млрд. м³, і склав 84,3 млрд. м³⁶⁸³. Ця тенденція нині визначається переплетенням гео економічних і геополітичних факторів, впливати на які Україна не може. Значною мірою вони визначаються позицією Росії, яка йде на всілякі «жертви» кооперацією з Україною заради підпорядкування її своїм планам формування у кордонах колишнього Радянського Союзу нового союзного утворення, яке російською мовою отримало назву «русского мира», що трактується як глобальне єднання усіх людей земної кулі, які розмовляють і думають російською, формуючи російський геополітичний і культурний простір. Основою цього «русского мира» мають бути три країни – Росія, Україна і Білорусь. Трапляється і розширене трактування цієї концепції, прихильники якої до цієї трійці додають ще Молдову, а іноді й увесь православний світ.

Звісно, що без України теорія «русского мира» не може набути реальності, тому Росія йде на збитки заради того, щоб нанести Україні також втрати, якщо вона не погоджується йти у фарватері російських політичних інтересів. Економічні відносини з Росією нині нагадують широко відмий анекдот про селянина, який на запитання Бога, що він хотів би від нього отримати, відповів: «Мені нічого не треба, аби у сусіда хата згоріла». Як інакше розуміти політику російських очільників, які, наприклад, будують нові газо-

⁶⁸³ Статистична інформація Міністерства енергетики і вугільної промисловості [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://mpe.kmu.gov.ua/fuel/control/uk/publish/article?art_id=231058&cat_id=35081.

транспортні транскордонні лінії в обхід України за наявності вільних потужностей на українській газотранспортній системі, що надає дешевші послуги. Так, транспортування газу альтернативним шляхом Північного потоку у два з половиною рази дорожче, ніж український варіант. Аналогічна ситуація з транспортуванням нафти. Якщо раніше компанія «Роснефть» транспортувала сировину на свої заводи до Чехії через Україну, то нині вона вантажить нафту на танкери у Новоросійську, везе до Італії, тоді качає до Австрії і вже звідти – до Чехії. Це все відбувається при тому, що найбільш дешевий і надійний спосіб доставки російських вуглеводнів до Європи – це українські трубопровідні системи⁶⁸⁴.

Пошук антикризових рішень на ринку послуг трубопровідного транспорту нині йде у напрямку їх реконструкції за участю ЄС і Росії. Цей шлях поступово «морально старіє», тому що обговорення такого проекту йде вже багато років при одночасному розгортанню робіт з боку Росії за іншими проектами, які фактично є альтернативними. За цих умов Україна має вийти на принципово нові рішення, які дають можливість їй диверсифікувати постачання нафто- і газопродуктів та стати більш самостійним гравцем на ринку. Одним з таких підходів може бути повернення до ідеї будівництва Білого потоку, який по дну Чорного моря зв'яже Крим з Грузією, що дасть можливість отримати газ із Азербайджану і країн Середньої Азії.

Аналізуючи резерви України у розвитку транспортних послуг, треба зазначити, що вона входить у 15 країн-лідерів за експортом, щоправда, посідаючи п'ятнадцяте місце. За обсягом експорту транспортних послуг вона не набагато відстає від країн, що займають 10–14 місця (у 2008 р. місця розподілялися таким чином: 1. Канада – 11,9 млрд. дол., Індія – 11,1 млрд., Австралія – 8,9 млрд., Єгипет – 8,2 млрд., Туреччина – 7,8 млрд. і Україна – 7,6 млрд. дол.). Проте у верхній частині конкурентів опинилися країни, що за площею і геостратегічним потенціалом не мають більших конкурентних переваг в аспектах боротьби за транспортні ринки. Це – Норвегія з експортом транспортних послуг 21,6 млрд. дол., Гонконг – 28,6 млрд., Сінгапур – 28,8 млрд., Корея – 43,5 млрд. і Японія – 46,8 млрд.⁶⁸⁵. Україні реально досягнути показники цих лідерів, передусім з огляду на тенденції розвитку бізнесу в середині країни та на Азіатському континенті. Україна має великі можливості для створення конкуренції в галузі повітряного і морського транспорту, особливо за умов жорсткої політики щодо безпеки. Поки що цю нішу заповнюють інші країни. Так, в'єтнамські авіалінії вже мають більший повітряний флот, ніж російський «Аерофлот».

Розвиток авіаційних перевезень потребує чіткого визначення національних інтересів у цій сфері. За визначенням Міжнародного центру перспективних досліджень вони полягають у доходів вітчизняних підприємств і податкових надходжень до бюджету; забезпеченні надання якісних послуг за оптимальними цінами та безпеки пасажиром⁶⁸⁶. Не відкидаючи зазначених цілей, які поза сумнівом мають ставити-

⁶⁸⁴ Пасховер А. Сокровище нації / Александр Пасховер // Корреспондент. – 2013. – № 23 (562). – 14 июня. – С. 22–24.

⁶⁸⁵ WTO. International Trade Statistics 2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.wto.org/english/res_e/statis_e/its2009_e/its2009_e.pdf

⁶⁸⁶ Проблеми та перспективи розвитку ринку пасажирських авіаційних перевезень в Україні. – Київ: Центр перспективних досліджень, 2005 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.icps.com.ua/files/articles/40/60/Aviation_policy_UKR.pdf

ся у рішеннях з розвитку авіаційних пасажирських перевезеннях, до них нині треба додати мету глобального характеру з перетворення України у міжнародний транзитний центр з обслуговування пасажиропотоків по лініях Захід-Схід, Північ-Південь. Це завдання стає нині доволі реальним з огляду на створення з нагоди проведення ЄВРО-2012 мережі сучасних литовицьк у Києві, Донецьку, Харкові, Львові, Одесі.

Найбільша частка світового товарообігу у міжнародних перевезеннях належить морському транспорту, який вважається основним. За останнє десятиліття він зріс у 50 разів⁶⁸⁷. У середині минулого століття обсяг морських перевезень сягав 525 млн. т. Далі він обчислювався вже в мільярдах: у 1970 р. – 2,6; у 1980 р. – 3,7; у 1990 р. – 4, 2000 р. – більше як 5 млрд. т.⁶⁸⁸ За оцінками фахівців, ця тенденція збережеться і в майбутньому. У 2012 р. на морський транспорт припадало 40% всього обсягу транспортних послуг⁶⁸⁹.

Для української політики в галузі морського транспорту бажано орієнтуватися на велику кількість прикладів, коли завдяки розумному використанню набагато скромнішого порівняно із суверенною Україною транспортного потенціалу і стимулюванню сприятливої геополітичної ситуації держави виходили в лідери морських перевізників (наприклад, Корея, Китай і Тайвань).

Відомо, що Радянський Союз наприкінці 80-х років займав друге місце за кількістю торгових суден і четверте – за тоннажем флоту, що експлуатувався. Значна питома вага цього ресурсу належала Україні. Після розпаду СРСР Чорноморський морський флот поступово зменшувався. За даними народного депутата Ю. Крука флот ЧМФ становив на 1 січня: 1992 р. – 242 судна, 1993 р. – 234, 1994 р. – 221, 1996 р. – 214. Відсутність фінансування привела до спаду флоту. Майже пропав вантажопотік, а з ними і лінії на Кубу, Індію, В'єтнам, тобто ті лінії, під які саме й будувався морський флот України. Були втрачені й масові круїзні лінії. Якщо морські перевезення вантажів у 2002–2008 рр. коливалися у межах 8–9 млн. т, то у 2009 р. вони склали 5 млн. т, а в 2010 і 2011 рр. – лише 4 млн. т⁶⁹⁰.

Розробка національної концепції розвитку міжнародних транспортних послуг має будуватися на принципі комплексності. Це означає, що транспортна система має бути представлена всіма його видами, що за можливості рівномірно розвиваються. Одночасно з перевезеннями розвивається власне виробництво транспортних засобів на основі використання найновіших інноваційних розробок і технологій. Загальна модель транспортних послуг може розроблятися з умовою, що здійснюється формування сучасної й зручної мережі автомобільних та залізничних доріг, морських і авіаційних портів при зростанні частки транспортних засобів, що зосереджені у власності національних компаній. Це вимагає проведення державної політики оновлення транспортного парку країни.

⁶⁸⁷ Могилевкин И. М. Транспорт // Мировая экономика. Глобальные тенденции за 100 лет / Под ред. И. С. Королёва. – М. : Экономистъ, 2003. – С. 332.

⁶⁸⁸ Андрианов В. Современные тенденции и перспективы развития морского транспорта // Маркетинг. – 2005. – № 4. – С. 3.

⁶⁸⁹ WTO. International Trade Statistics 2009 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.wto.org/english/res_e/statis_e/its2009_e/its2009_e.pdf

⁶⁹⁰ Транспорт і зв'язок України. – 2011. Статистичний збірник. – К. : ТОВ «Август Трейд», 2012. – С. 51.

Великі резерви зростання експорту послуг має Україна в напрямку розвитку подорожей. Передусім цьому сприяє позитивний фон розвитку міжнародного туризму. За інформацією Центру новин ООН у 2012 р. міжнародний туризм поставив новий рекорд – обсяг туристичних прибуттів перевищив один мільярд. Зрештою, динаміка зростання показників туризму зміцнює його позицію як одного з найбільших економічних секторів, на який припадає 9% світового ВВП, одне з кожних 12 робочих місць, 30% експорту послуг і до 45% експорту найменш розвинених країн⁶⁹¹. Для останніх років характерне швидше відновлення туризму після глобальної кризи 2008 р., ніж очікувалося. Відновлення було неоднаковим і лідерами у цьому процесі є країни з економікою, що зростає.

В Україні у 2012 р. обсяг послуг з подорожей становив 555,1 млн. дол., або 4,1% загального обсягу послуг (табл. 11.7). Це явно замало, оскільки як у розвинутих, так і в тих, що розвиваються, країнах він становить мільярди доларів.

ЄС отримав у 2008 р. від експорту подорожей 393,2 млрд. дол., у т. ч. за межами союзу реалізовано їх на 108,2 млрд., США – 135,2 млрд., Китай – 40,8 млрд. дол. Для України орієнтиром могла б слугувати Хорватія, яка надає послуги з подорожей у сумі 11,3 млрд. дол. (табл. 11.8). При цьому громадяни Хорватії надають перевагу виїзному туризму, оскільки імпорт подорожей за цей час становив 22 млрд. дол. Традиційно серед туристів лідирують громадяни таких країн, як Великобританія та Німеччина. В останні роки у зарубіжні подорожі частіше почали виїжджати китайці, які раніше обмежувалися поїздками своєю країною. До кола активних міжнародних туристів входять також громадяни США, хоча не у тих масштабах, які не відповідають рівню ВВП на душу населення⁶⁹².

Україна за своїм унікальним геополітичним, історичним, природним та рекреаційним потенціалом приречена на розвиток в'їзного туризму з огляду на світові тенденції. Проте показники України у в'їзному туризмі надто скромні. За різними оцінками, на одного, який в'їхав, припадає від 10 до 30 тих, що виїхали. Обсяг реалізації туристичних послуг становить менше як 1% ВВП⁶⁹³. Це дає підстави вважати, що Україна має великі резерви зростання експорту послуг у напрямку розвитку подорожей. У 2010 р. їх обсяг склав 380,6 млн. дол., або 3,3% у загальному обсязі послуг. Це замало, якщо порівнювати з показниками країн-лідерів. З огляду на розвиток готельного господарства та іншої інфраструктури туризму в Україні нереально на ближню перспективу брати орієнтири саме цих країн. Хоча для майбутнього це не тільки можливо, а й треба брати за основу національного прогресу. На думку фахівців, щоб міжнародний туризм суттєво вплинув на економіку України, його обсяг має бути збільшеним у 25–30 разів⁶⁹⁴. Для п'ятирічного терміну очевидно достатньо підстав будувати економічну політику, орієнтовану на доходи від подорожей обся-

⁶⁹¹ Информационный Центр ООН в Москве. Пресс-бюллетень. – 14 декабря 2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.unic.ru/bill/?ndate=2012-12-14#7469>.

⁶⁹² Там само.

⁶⁹³ Фомишин С. В. Международные экономические отношения на рубеже тысячелетий : учеб. пособ. / Херсон : Олди-плюс, 2002. – С. 434.

⁶⁹⁴ Там само.

гом 5 млрд. дол. Не варто обмежуватись досвідом країн з традиційно розвинутою туристичною індустрією, а вивчати й ті, які спромоглися суттєво посилити приплив іноземних туристів. Серед них виділяється Індія. Її досвід зі створення туристичних центрів, міні-готелів, ресторанів, з реклами туристичних можливостей був би корисним для України.

В'їзний туризм нерозривно пов'язаний із загальною економічною і політичною ситуацією. При її оцінці можна віддавати перевагу оптимістичним моделям, оскільки не має серйозних підстав для погіршення внутрішньополітичних процесів. Світова туристична організація прогнозує, що до 2020 р. основним приймаючим регіоном буде Європа (717 млн. туристів; для порівняння: показник за другим, яким буде Східноазиатський та Тихоокеанський регіон, становитиме 397 млн.). Це вимагає розробки Україною економічної політики, яка сприяла б повному використанню внутрішньої та міжнародної кон'юнктури для розвитку в'їзного туризму. Особливу увагу потрібно приділити подорожам на далекі відстані, тому що вони зростатимуть швидшими темпами, ніж міжрегіональний туризм (відповідно 5,4% проти 3,8% в період до 2020 р.), що призведе до зміщення співвідношення між міжрегіональним туризмом і подорожами на далекі відстані з 82 до 18 у 1995 р. до 76 до 24 у 2020 р.⁶⁹⁵. Із форм міжнародного туризму пріоритетними будуть: спортивний, пригодницький, сільський, міський та круїзний туризм.

Для розвитку міжнародного туризму Україні треба буде створити механізми стимулювання туристичного бізнесу та ліквідувати «брак сервісу». Інвестиції у сферу туризму повинні концентруватися не тільки на підготовці чи побудові об'єктів, що забезпечують безпосередній прийом туристів, а й на активному виданні проспектів, буклетів, каталогів, створенні веб-сторінок різними мовами. Крім цього, потрібно вирішити проблеми прискореної приватизації об'єктів туристичної галузі, забезпечення раціонального використання та відновлення природного та історико-культурного середовища.

Україна може мати значні доходи від будівельних послуг. Нині їх обсяг мізерний – 221,0 млн. дол. за статистикою 2012 р., що складає 1,6% загального обсягу експорту послуг. І це за багатотисячної армії будівельників, котрі нелегально працюють у Європі, Північній Америці та Росії. Нині від будівельної індустрії за кордоном ЄС отримує (за статистикою 2007 р.) 38430 млн. дол., з них за межами союзу – 21646 млн. дол., Японія – 15,7 млн., Китай – 5377 млн. і Росія – 3450 млн. дол. П'ятою державою з експорту будівельних послуг є Малайзія: 1382 млн. дол., після якої йдуть США – 1170 млрд. дол.

Україна стає країною із зростаючою інвестиційною привабливістю у житлове будівництво. Залучення іноземних інвестицій потребує змін в економічному та правовому механізмах, що враховують інтереси інвесторів. Наводимо перелік із 15-ти запитань, які поставлені автору одним із потенційних іноземних інвесторів.

⁶⁹⁵ Основные показатели развития туризма в 2020 году. – Мадрид : ВТО, 2002. – С. 7.

Таблиця 11.8

Топ-15 країн-лідерів з експорту будівельних послуг у 2008 р.⁶⁹⁶

	Експорт подорожей (млрд. дол.)
Європейський Союз (27)	38430
Європейський Союз (за межами 27)	21649
Японія	10322
Китай	5377
Росія	3450
Малайзія	1378
США	1170
Єгипет	984
Туреччина	856
Індія	845
Сінгапур	698
Ізраїль	665
Таїланд	518
Індонезія	459
Гонконг, Китай	346
Норвегія	342

Які існують форми власності на житло у збірно щитовому будівництві?

Чи є податок на придбання нерухомості?

Який рівень витрат на будівництво 1 м² житлової площі

будови з не оштукатуреної цегельної кладки?

Готової до заселення?

Яка тривалість офіційного процесу придбання земельної ділянки?

Чи може іноземець заснувати товариство з обмеженою відповідальністю?

Яку суму складає основний (пайовий) капітал?

Чи можуть іноземці купувати земельні ділянки?

Які ціни нині на придбання 1 м² будівельного майданчика

- неосвоєного?
- освоєного?

Який рівень оплати праці виконавчого директора?

Чи відповідають архітектори західноєвропейським стандартам?

У що обійдеться адаптація та проектування котеджу на одну сім'ю площею 150 м²?

Чому дорівнює ставка податку на прибуток?

Чому дорівнює податок на додану вартість?

Сприятливі умови для проникнення національного бізнесу на світовий ринок формуються у тих сферах, що швидко розвиваються. По-перше, таким ринкам властиве певне випередження попиту над пропозицією. По-друге, на них створюються багато

⁶⁹⁶ WTO. InternationalTradeStatistics 2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.wto.org/english/res_e/statis_e/its2009_e/its2009_e.pdf

ніш, і хто їх раніше помітить та швидше підготується для насичення своїми продуктами, той виграє конкуренцію. По-третє, присутність на ринках, котрі швидко зростають, визначається головною конкурентною перевагою, якою є більш сприятливе співвідношення ціна-якість. Саме ці умови мають бути визначальними при обґрунтуванні економічної політики країни у сфері послуг. Треба орієнтуватися на розвиток таких видів, як інформаційні, охорона здоров'я, освіта, фінансовий та діловий сектори.

До ринків, які найбільш інтенсивно розвиваються, належить світовий ринок інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ). За прогнозами NASSCOM, що вважаються найбільш обґрунтованими, у наступні десять років вони справлять безпрецедентний вплив на світову економіку. Через ефект мультиплікатора зміниться зміст і методи праці на традиційних робочих місцях, значні інновації відбудуться в системі освіти, зростатимуть нові сектори і ринки в економіці. У бізнес у сфері інформаційно-комп'ютерних технологій включиться більшою чи меншою мірою весь світ. Якщо країна неспроможна знайти тут свого обличчя, то вона навіть на внутрішньому ринку матиме іноземних конкурентів, які будуть «знищувати» національного товаровиробника.

Україна, що має давні наукові та технічні традиції в цій сфері, як і великі можливості освітнього забезпечення, приречена виборювати своє особливе місце на міжнародному ринку інформаційних послуг. Є достатньо підстав сподіватися, що Україна може протягом п'ятирічки перетворитися в один із світових центрів з розробки ІТ-технологій. Достатньо послатися на оцінки зарубіжних експертів, які вважають, що вже у 2015 р. наша країна посіде шосте місце у світовому рейтингу держав-експортерів ІТ, а валютні поступлення в Україну від діяльності галузі до того часу досягнуть 5 млрд. дол. на рік⁶⁹⁷.

Розробка орієнтованої на міжнародний ринок політики розвитку ІКТ має бути розділена на два блоки, що визначають умови та напрямки забезпечення експортної структурної політики. При цьому треба усвідомлювати, що таке складне завдання не може бути вирішене наскоком. Потрібно багато часу на те, щоб українські компанії досягли суттєвих результатів. Для досягнення успіху можна вивчити досвід реалізації програми «Перспективи 2020», розробленої NASSCOM для Індії. Вона включає узгодженість дій уряду і бізнесу, стимулювання зростання поза традиційними ринками, підтримку талановитої молоді, будівництво центрів інновацій та інші⁶⁹⁸.

Щодо умов формування експортної орієнтації України у виробленні послуг ІКТ, то передусім необхідно терміново переорієнтувати систему мовної підготовки кадрів вищої кваліфікації на англійську мову. Ця умова стосується насамперед інженерних та економічних спеціальностей, але значною мірою й інших, тому що в усіх сферах діяльності потрібні спеціальні програмні продукти. Нині мовний фактор стає одним із найважливіших показників конкурентних переваг. Це добре видно на прикладі Філіппін, де поширена англійська мова, і особливо Індії. В Індії викладання в університетах ведеться лише англійською мовою, чим відразу вирішується непросте для українців (аналогічно для

⁶⁹⁷ Рубін Е. Ще раз про наболіле [Електронний ресурс] / Едуард Рубін // Українська правда. – 2011. – 10 березня. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/columns/2011/03/10/5996927/>

⁶⁹⁸ [NASSCOM. Perspective 2020: Transform Business, Transform India [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nasscom.in/upload/Perspective%202020%20Press%20release%20presentation.pdf>]

росіян, китайців, в'єтнамців і т. ін.) завдання мовної адаптації випускників для роботи в глобальному галузевому середовищі⁶⁹⁹. Саме цим мотивом керуються багато зарубіжних компаній, розміщуючи свої замовлення в Індії. У США та Канаді працює основний контингент індійських спеціалістів у галузі ІКТ. Тільки в Силіконовій долині задіяні 300 тис. індійців (5 тис. з них – мільйонери). Вихідці з Індії заснували там 774 компанії, з яких 15 з оборотом від 100 до 1000 млн. дол. Саме у США індійські експортери створили найбільш розвинуту інфраструктуру збуту: понад 270 індійських виробників мають там свої представництва та дочірні компанії. Крім цього, мовним фактором пояснюється наявність такого унікального напрямку розвитку індійської економіки, як експорт робочої сили, що дає майже 50% сукупного обсягу товарів і послуг від ІКТ. Саме з цього Індія почала брати участь на світовому ринку ІКТ⁷⁰⁰.

Окремим аспектом створення умов для міжнародного бізнесу українських компаній на світовому ринку ІКТ є визначення форм, які можуть бути прийнятними з урахуванням національних особливостей. Країнам, що розвиваються, властивий трьохетапний розвиток: експорт робочої сили, аутсорсинг проектів і виробництво готових програмних продуктів. У незначних обсягах в Україні є ці три форми. Завдання полягає в тому, щоб створити систему, за якої можна буде уникнути стадійного характеру розвитку та здійснити одночасний і стрімкий поступ до формування та використання нових форм.

Великі ніші для проникнення на ринки інформаційних технологій є у сфері безпеки. Йдеться про регулювання інтелектуальної власності, боротьбу з інтернет-криміналітетом і використанням піратських програм. Так, у 2012 р. кількість злочинів у цифровому просторі збільшилася на 28% порівняно з 2011 р. Зафіксовано 3645 кіберінцидентів, що пов'язані із крадіжкою грошей, хоча в 2011 р. було при 2123 таких випадки⁷⁰¹. Це є наслідком відставання розробок програмних продуктів з інформаційної безпеки. Саме у цій сфері могли б успішно працювати українські фахівці. До неї можна було б залучити багатьох спеціалістів, які б за відносно невелику зарплату забезпечували попит рекламних фірм або виконували завдання іноземних компаній.

Особливе місце в системі експорту наукомістких послуг займають освітні. В Україні їх обсяг у 2004 р. становив 28,2 млн. дол., з яких у сфері вищої освіти – 26,9 млн. дол. при показниках попереднього року відповідно 24,0 млн. дол. і 22,8 млн. дол. Питома вага експорту освітніх послуг у загальному експорті послуг склала у 2003–2004 рр. 0,57 і 0,53. Отже, незважаючи на деяке зростання абсолютного показника експорту освітніх послуг, їхня частка у системі міжнародних послуг зменшилася на 0,04 пункти.

Міжнародний ринок освітніх послуг має тенденцію до зростання за експонентом. Це дає підстави стверджувати, що у найближчі роки його обсяг перевищить

⁶⁹⁹ Зрозуміло, що в цьому прикладі можна говорити про наслідки політики англійських колонізаторів, які активно впроваджували використання своєї мови повсюдно, особливо в школах усіх рівнів, однак нині ці наслідки впливають позитивно на розвиток економіки. Наприклад, індійська діаспора за кордоном нараховує 20 млн. осіб і має доходи \$160 млрд. (Див.: Россия – Индия: состояние и перспективы сотрудничества на современном этапе // Мировая экономика и международные отношения. – 2004. – № 10. – С. 49–50).

⁷⁰⁰ Рогожин А. Индия на мировом рынке информационно-коммуникационных технологий / Рогожин А. // Мировая экономика и международные отношения. – 2004. – № 7. – С. 74–82.

⁷⁰¹ Управление «К»: В 2012 году количество кибератак возросло на 28% [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.securitylab.ru/news/437301.php>.

100 млрд. дол. За даними ЮНЕСКО, на ринку міжнародних освітніх послуг діють вищі навчальні заклади 129 держав, в т. ч. такі сильні гравці, як Гарвард або Сорбона⁷⁰², що володіють конкурентоспроможними освітніми продуктами й технологіями і яким не легко протистояти у боротьбі за студента⁷⁰³. Американські, французькі, австралійські, німецькі, китайські ВНЗ забезпечені державною підтримкою, що заснована на довгостроковій стратегії⁷⁰⁴. Звідси висновок, що вкладання капіталу на міжнародному ринку освітніх послуг стає надто вигідним, але одночасно й нелегким для освоєння.

Розглядаючи міжнародні послуги у сфері освіти, варто враховувати, що на світовому ринку сфери освіти конкурують не тільки (щодо окремих країн можна стверджувати, що і не стільки) послуги як такі, скільки самі суспільства, їхні репутації, перспективи та багатовікові культурні традиції. Тому можна констатувати, що розвинуті країни мають великі переваги без додаткових зусиль. Лідером на ринку сфери освітніх послуг (17 млрд. дол. на рік) є США, для яких, як і для колишнього СРСР, вища освіта іноземців – це, перш за все, довгострокова глобальна політика, ніж короткострокова локальна економіка⁷⁰⁵.

З огляду на українські реалії експансія (якщо спромогтися на концентрацію політики в цьому напрямку) освітніх послуг на зовнішній ринок мала б переслідувати щонайменше такі цілі. По-перше, розширення можливостей для розвитку й утримання інтелектуального потенціалу країни. По-друге, отримання додаткових джерел для проривів у науковому просторі. По-третє, розвиток певного напрямку бізнесу.

Оцінку можливостей України на міжнародному ринку освітніх послуг було дано колегією Міністерства освіти і науки України. За цим прогнозом Україна може навчати 500 тис. іноземних студентів на рік (нині в Україні навчаються близько 40,0 тис. іноземців). Враховуючи діючі ціни на освітні послуги, це дає підстави розраховувати на щорічний дохід у сумі 1 млрд. дол. США. У цьому контексті зазначимо, що в 2001 р. за кордоном навчалось загалом 1,65 млн. студентів, з яких більше 1,3 млн. – в розвинутих країнах. 72% сумарної чисельності іноземних студентів припадає на частку п'яти країн: США (28%), Великобританії (14%), Німеччини (12%), Франції (9%) і Австралії (7%).

За таких умов використання Україною свого потенціалу є надто складним, хоча й не недосяжним. На оптимізм налаштовує, перш за все, попередній досвід, оскільки позиції Радянського Союзу на ринку міжнародних освітніх послуг становили більш ніж 10%⁷⁰⁶, а Україна була другою після Росії за чисельністю іноземних студентів⁷⁰⁷. Крім цього українські науковці зробили значний внесок у розвиток фундаментальної науки, простежується високий рівень освіченості населення, наявність великої культурної спадщини та унікальні педагогічні традиції. Все це дає підстави порівню-

⁷⁰² Бирюков А. Интернационализация российского высшего образования / Бирюков А. //Мировая экономика и международные отношения. – 2006. – № 10. – С. 77.

⁷⁰³ Там само.

⁷⁰⁴ Щорічні витрати держави на стимулювання американського експорту освітніх послуг у США перевищують 4 млрд. дол., що надходять у цей сектор національної економіки через Державний департамент.

⁷⁰⁵ Бирюков А. Интернационализация российского высшего образования / Бирюков А. //Мировая экономика и международные отношения. – 2006. – № 10. – С. 77.

⁷⁰⁶ Там само. – С. 78

⁷⁰⁷ Нині Росія займає від 0,3% ринку освітніх послуг (песимістичний сценарій) до 1% (оптимістичний сценарій).

вати нашу освіту з освітою розвинутих у соціально-економічному відношенні країн сучасного світу і вишукувати методи конкуренції з ними.

У досліджуваному аспекті показовим є досвід Китаю. У 1997 р. в цій країні була обнародована програма 211 (кодування означає: 21 століття для 1-єї сотні університетів), що дала старт підготовці вищих навчальних закладів до конкурсу на включення до числа кращих для надання преференції, особливо в плані додаткового фінансування. Йшлося про необхідність їх перспективного позиціонування серед кращих світових університетів. У цей час індекс рівня освіти населення КНР становив 0,80, що відповідає рівню Албанії, Болівії, Індонезії. Пізніше були відібрані 38 університетів, що мають шанси досягнути у 2010–2020 рр. світового рівня. На їхню користь перерозподілялася третина всіх бюджетних витрат на наукові цілі по лінії міністерства освіти. Підсумком нової політики у сфері освіти стало й нове позиціонування елітних китайських ВНЗ у світовому табелі про ранги. У рейтингу 200 кращих університетів світу за 2004 р. представлені вже 7 китайських⁷⁰⁸. В ньому зовсім не знайшлося місця українським університетам і лише один російський посів 92 місце (МДУ ім. М. В. Ломоносова).

Суттєвий прорив у експорті освітніх послуг може бути досягнутим за умов розробки і реалізації державної політики імпорту освітніх послуг, орієнтованої на їх експорт. Саме ефективний імпорт освіти дає змогу лідерам нашої вищої школи ставати такими. Яскравим прикладом тут є Києво-Могилянська академія у своїй сучасній і минулій історії. Знову ж таки варто вжити визначення щодо ефективного імпорту освіти стосовно провідних американських університетів, основою яких були європейські університети (або їх моделі) та особистості з європейською освітою.

Нині, наприклад, у США працюють близько 1,5 млн. науковців та інженерів іноземного походження, в ЄС – близько 2 млн.⁷⁰⁹. Парадоксально, але факт: наша країна, потерпає від витоку мізків, але водночас ми практично ніякої активності не проявляємо у формуванні зворотних тенденцій, незважаючи на те, що для певних категорій навчальних закладів, особливо шкіл бізнесу, взагалі є характерним формування інтернаціональних викладацьких колективів нерідко з переважанням іноземних фахівців і організація навчального процесу англійською мовою.

У системі вищої школи України практика залучення на роботу іноземних професорів є більше винятком, ніж наявною свідомою політикою. Для цього не розроблено ні законодавство, ні система оплати праці. Це негативно впливає на розвиток вищої школи. Так, керівництво КНР прийняло у 2004 р. п'ятирічну програму запрошення по 50 кращих іноземних дослідників до університетів Пекіна і Сінхуа з метою підвищення їх рейтингу. Для них встановлюється безпрецедентно висока навіть для розвинутих країн оплата праці – 120 тис. дол. на рік. За такої потужної концентрації ресурсів цілком можна очікувати у близькій перспективі позиціонування цих ВНЗ на одному ступені з Стенфордським, Єльським і Принстонським університетами, що знаходяться у першій десятці світового рейтингу.

⁷⁰⁸ Система образования в КНР // Экономика и управление в зарубежных странах. – М.: ВИНТИ. – 2006. – С. 7–12.

⁷⁰⁹ Цапенко И. Международная миграция специалистов и студентов / Цапенко И. // Вопросы экономики. – 2005. – № 7. – С. 71.

В імпорті освіти перевага має надаватися направленню громадян України для отримання повної вищої освіти та наукового ступеня доктора за кордоном і залучення провідних іноземних науковців на посади ректорів, деканів, завідувачів кафедр та професорів. У першому випадку треба відійти від практики, коли навчання за кордоном обмежується лише орієнтацією на гранди та приватні кошти. Держава має сама потурбуватися про навчання здібної молоді у кращих університетах світу та створення умов для її дальшого ефективного використання. Щодо вчених, які залучаються для роботи у системі вищої освіти України, то треба зняти обмеження на надання їм робочих місць та оплату праці.

Для залучення іноземних студентів важливе значення має культурно-лінгвістичний фактор. Саме цим пояснюється популярність серед студентської молоді англо-, німецько- і франкомовних країн. Цій тенденції недоцільно протидіяти – в неї треба вписуватися, її треба використовувати. Чим швидше і ширше будуть створені програми навчання європейськими мовами (перш за все, англійською), тим стрімкішими будуть кроки вищого навчального закладу на міжнародному ринку.

Використання потенціалу України як держави та провідних українських ВНЗ в експорті освітніх послуг потребує принципових реформ ліберального характеру. Серед них можна виокремити такі позиції:

- надання права на відкриття філій та спільних навчальних закладів з іноземними партнерами за кордоном;
- формування груп, що навчаються іноземними мовами, особливо англійською;
- стимулювання зворотної міграції науково-технічних кадрів (відшкодування транспортних витрат репатріантам та витрат на пошук роботи; присудження спеціальних стипендій);
- відкриття факультетів з дистанційною формою навчання для громадян України, які проживають за кордоном;
- укладання угод про визнання українських дипломів;
- акредитація українських університетів за кордоном;
- створення центрів науки і культури у країнах, для яких навчання в Україні є привабливим;
- проведення щорічних виставок української освіти за кордоном; накладання відповідальності за залучення іноземних студентів на навчання в Україні на Міністерство зовнішніх справ та посольства України за кордоном;
- створення сприятливого візового режиму для претендентів на навчання в Україні;
- фінансування будівництва гуртожитків для іноземних студентів, зокрема з використанням банківської системи;
- створення систем підтримки навчання іноземних студентів в Україні, включно надання грантів на навчання, стипендій кращим студентам та матеріальних пільг;
- створення спеціальних програм залучення на викладацьку роботу іноземних викладачів з наданням виду на проживання терміном від 5 до 20 років;
- спрощення процедур найму для висококваліфікованих іноземних фахівців, що запрошуються на викладацьку роботу.

11.4. Імпортозаміщення в системі забезпечення економічних інтересів України

Наслідки світової фінансово-економічної кризи в більшості країнах світу із відкритою економікою спричинили надмірний дефіцит зовнішньоторговельного балансу. Посилилась імпортозалежність їх від продукції, яку традиційно експортували. Експансія споживчого внутрішнього ринку імпортними товарами створила загрози економічній безпеці України та реалізації її економічних інтересів⁷¹⁰. У цих умовах суттєво посилилась дія фактору імпортозаміщення у зменшенні ресурсної залежності.

Питанням імпортозаміщення та економічних національних інтересів країни присвячені праці вітчизняних та іноземних вчених: А. Дайнеко, Н. Далевська, А. Данилов-Данильяна, І. Дунаєва, Я. Жаліло, П. Кадочникова, Е. Назарчука, Т. Остапенко, О. Попової, О. Пухкал, Є. Савельєва. Проте в економічній літературі лише фрагментарно висвітлено питання розвитку імпортозаміщення як одного із основних факторів забезпечення економічних інтересів країни.

Як показує світовий досвід, у процесі індустріалізації країни, що розвиваються, здійснювали різні стратегії імпортозаміщення. Більшість країн Латинської Америки, стратегія імпортозаміщення яких орієнтувалася на виробництво продукції для насичення внутрішнього ринку, не отримали очікуваного результату. Для країн Далекого Сходу (Корея, Тайвань) стратегія імпортозаміщення, що була спрямована не лише на потреби внутрішнього ринку, дала можливість значно зменшити імпорту залежність країни і здійснювати експорт замінників імпорту⁷¹¹. На сьогодні розвиток імпортозаміщення є також важливим для більшості країн СНД, окремих країн ЄС та США, що відзначаються затяжною заборгованістю і значним дефіцитом торговельного балансу⁷¹². Захищаючи свої економічні інтереси, активну політику імпортозаміщення впроваджує Білорусь, Казахстан, Росія, які є основними торговельними партнерами України⁷¹³.

Економічні інтереси держави слід вбачати не лише з точки зору можливості скорочення витрат на придбання імпорту за рахунок виробництва імпортозамінної продукції, а й також можливості їх подальшого експорту. Імпортозаміщення має розвиватися на основі спеціалізації країни, враховуючи її ресурсний потенціал.

Імпортозаміщення забезпечує зменшення ціни товарів за рахунок використання власної сировини й економії транспортних витрат, формування внутрішньої коо-

⁷¹⁰ Далевська Н. Національні економічні інтереси України в умовах глобальної конкуренції / Н. Далевська // Економічний часопис – XXI. – №1. – 2012. – С. 16.

⁷¹¹ Кадочников П. Анализ импортозамещения в России после кризиса 1998 года / П. Кадочников // Научные труды. – 2006. – № 95. – С. 102.

⁷¹² Дайнеко А. Экспортная ориентация экономики как фактор импортозамещения / А. Дайнеко, Д. Береснев // Банківський вісник. – 2011. – С. 26.

⁷¹³ Назарчук Е. Импортозамещение как резерв повышения эффективности деятельности промышленного предприятия и источник устойчивого развития отраслей экономики / Е. Назарчук, Е. Волкодавова // Вестник Самарского государственного экономического университета. – 2007. – № 5 (31). – С. 50.

перації, підвищення рівня зайнятості⁷¹⁴. На думку О. Попової, заміщення імпорту має бути поетапним: на першому етапі – витіснення зарубіжних товарів невисокої якості, надалі – заміна високоякісних товарів⁷¹⁵.

Аналіз стану торговельного балансу України за 2004–2012 рр. дає змогу виявити стійку тенденцію до випереджання темпів приросту імпорту товарів над темпами приросту експорту (рис. 11.5). Від'ємне сальдо зовнішньої торгівлі у 2011 р. склало 14,2 млрд. дол. США, а у 2012 р. досягло 15,8 млрд. дол. США⁷¹⁶.

Високий рівень відкритості економіки України, що відзначається моноекспортною орієнтацією, негативно вплинув на сальдо зовнішньої торгівлі. Так, експортна квота у 2011 р. становила 50,0%, імпортна – 54,1%.

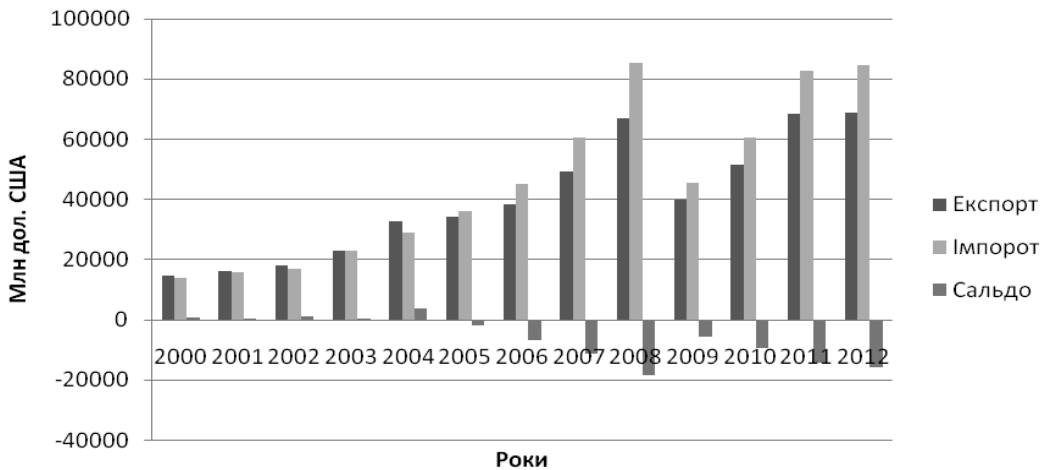

Рис. 11.5 Динаміка зовнішньої торгівлі товарами за 2000–2012 рр.

Примітка 1. Побудовано автором на основі даних Державної служби статистики України

Зростання дефіциту торговельного балансу значною мірою зумовлено неоптимальною структурою зовнішньої торгівлі. Якщо в структурі експорту переважають сировина і напівфабрикати з низькою доданою вартістю, то у структурі імпорту значна частка припадає на високотехнологічну продукцію та товари кінцевого споживання. Існуюча в Україні структура зовнішньої торгівлі зумовила зниження коефіцієнта покриття імпорту експортом, який знизився з 1,13 у 2004 р. до 0,81 у 2012 р.⁷¹⁷

Зростання від'ємного сальдо зовнішньої торгівлі є одним із факторів, що спричинило нарощування зовнішньої заборгованості країни і створило загрози

⁷¹⁴ Пухкал О. Національні інтереси України як рушійна сила суспільного розвитку / О. Пухкал // Економіка та держава. – 2012. – № 8. – С. 100.

⁷¹⁵ Попова О. Импортозамещение как условие развития машиностроительного комплекса региона / Попова О. // Проблемы развития территории. – Вып. 3 (59). – 2012. – С. 41.

⁷¹⁶ Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ukrstat.gov.ua/>.

⁷¹⁷ Національний банк України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : bank.gov.ua.

її економічним інтересам. Так, державний зовнішній борг України у 2011 р. склав 299413,9 млн. грн. і перевищив на 7,7% порівняно із попереднім роком.

Виходячи із ресурсних можливостей України, імпортозаміщення у середньостроковому періоді доцільно здійснювати у сільському господарстві, харчовій, легкій, целюлозно-паперовій та хімічній промисловості.

Незважаючи на те, що торговельний баланс продукцією аграрного сектору є позитивним. При негативному сальдо загалом по економіці, структура зовнішньої торгівлі є незбалансованою. У зовнішній торгівлі простежується дисбаланс між сировинним експортом та імпортом готової продукції. У структурі імпорту зростає частка аграрної продукції, яку Україна традиційно експортувала, що свідчить про певну односторонність у реалізації економічних інтересів країни.

Сільськогосподарська продукція займає значну частку у зовнішній торгівлі України, посідаючи високі місця серед інших товарних груп. У зовнішньоторговельному обороті України більше ніж 10% припадає на агропродовольчу продукцію⁷¹⁸. Після вступу України до СОТ збільшився імпорту агропромислових товарів із традиційних 7,0% до 10,0% у 2011 р.⁷¹⁹. Це було зумовлено зниженням ввізного мита, збільшенням потреб підприємств харчової промисловості в імпорті сировини. Зростання частки імпорту продовольства на українському ринку є наслідком поступового зниження імпорту тарифів. Тарифи були зменшені на товари аграрного походження з 21,1% до 10,07%⁷²⁰. Штучно занижені ціни імпорту продукції провокують зменшення внутрішніх цін і скорочення відповідних виробництв, посилюється залежність національного ринку від імпорту дешевого субсидованого продовольства⁷²¹.

В Україні порівняно із європейськими країнами рівень тарифного захисту сільського господарства є невисоким. Такі країни, як Польща, Франція, Ірландія, займають протекціоністську позицію у сфері сільського господарства. В Україні наявний низький рівень захисту ринку молока, де середній тариф становить лише 9,8%, а в країнах ЄС рівень тарифного захисту дорівнює 64,1%⁷²². У країнах ЄС середньозважені тарифи на м'ясо та м'ясопродукти становлять 67,3%, на молочні продукти – 56%, зернові – 78,3%, цукор – 129%⁷²³. Після застосування формули зниження, яка пропонується «Доха-Розвитком», вони становлять відповідно 22,2%, 19,7%, 25,2% та 39,2%. А в Україні зв'язаний тариф на м'ясо та м'ясопродукти значно нижчий і в 2010 р. становив 12–15%, молочні продукти – 10%, зернові – 5–20%, цукор – 50%

⁷¹⁸ Джурик Н. Продовольча безпека України / Н. Джурик, С. Майкова // Науковий вісник НЛТУ України. – 2011. – Вип. 21.4 – С. 191.

⁷¹⁹ Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ukrstat.gov.ua/>.

⁷²⁰ Булана О. Державна підтримка підприємств реального сектора економіки в Україні в умовах інтеграції її у СОТ і ЄС / О. Булана // Економіка України. – 2011. – № 2. – С. 69.

⁷²¹ Шубравська О. Ризики розвитку аграрного сектора економіки України в умовах лібералізації зовнішньої торгівлі / О. Шубравська // Економіка і прогнозування. – 2007. – № 2. – С. 90.

⁷²² Осташко Т. Внутрішній агропродовольчий ринок України в умовах СОТ / Т. Осташко, Л. Волощенко, Г. Ленінова. – К., 2010. – С.187.

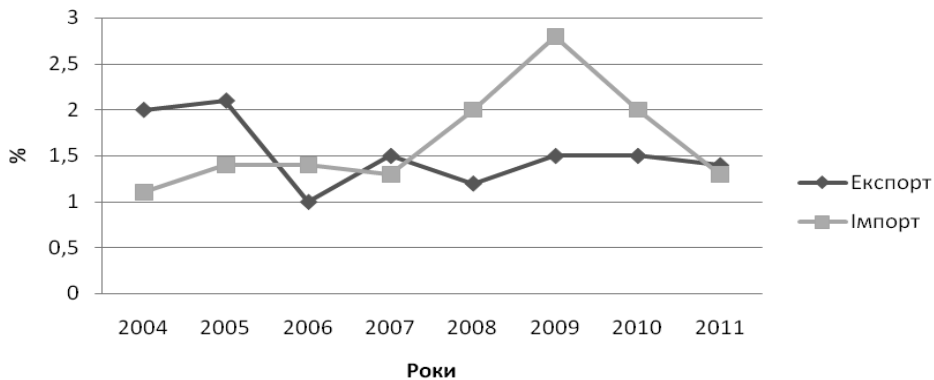
⁷²³ Могильний О. Зона вільної торгівлі України з ЄС: нові випробування та можливості для розвитку праці і зайнятості в аграрній сфері [Електронний ресурс] / О. Могильний. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Pav/2011_20/20-04.pdf.

(поза тарифною квотою). Максимальний імпорتنний тариф на продукцію тваринного походження в Україні перебуває на рівні 20,0%⁷²⁴.

У зв'язку із цим, потрібно гармонізувати заходи щодо захисту внутрішнього ринку України відповідно до вимог СОТ. Особливість регулювання сільського господарства полягає у тому, що деякі члени СОТ, насамперед розвинуті країни, мають право використовувати значні обсяги підтримки галузі заходами «жовтої скриньки», застосовувати експортні субсидії та спеціальні захисні заходи (у використанні яких Україні відмовлено)⁷²⁵.

Варто вказати на стан критичного забезпечення кредитами аграрного сектору. За даними Міністерства аграрної політики України, довгострокових кредитів потребує близько 64% сільськогосподарських підприємств, 16% – середньострокових і лише 10% – короткострокових⁷²⁶. Вирішенню цих проблем сприятиме впровадження ефективної аграрної політики, іпотеки земель, а також зниження кредитних ставок.

Аналіз динаміки зовнішньої торгівлі за окремими видами аграрної продукції за період 2004–2011 рр. показує випереджаюче зростання імпорту продукції тваринного походження, особливо в період світової фінансово-економічної кризи (рис. 11.6).

Рис. 11.6. Частка експорту, імпорту продукції тваринного походження за 2004–2011 рр.

Примітка 1. Побудовано автором за даними Державної служби статистики України

Водночас у структурі експорту за 2004–2011 рр. збільшилась частка продукції рослинництва з 3,5% до 8,1% переважно за рахунок зернових (пшениці та ячменю). При цьому частка в імпорті цієї продукції суттєво не змінилася і коливалася в межах 1,5–2,2%.

⁷²⁴ Школенко О. Інструменти державної політики захисту економічних інтересів вітчизняних товаровиробників у зарубіжних країнах / О. Школенко // Вісник Бердянського університету менеджменту і бізнесу. – 2010. – № 1 (9) – С. 14.

⁷²⁵ Осташко Т. Обґрунтування позицій України щодо сільського господарства у переговорах Дохійського раунду СОТ / Т. Осташко // Економіст. – 2008. – № 8. – С. 39.

⁷²⁶ Юрчик І. Кредитування сільськогосподарських виробників [Електронний ресурс] / І. Юрчик, Є. Ільницька. – Режим доступу : <http://intkonf.org/yurchik-ib-ilynitska-ei-kredituvannya-silskogospodarskih-tovarovirobnykiv>.

Значний потенціал імпортозаміщення існує у харчовій промисловості. Продовольчу небезпеку на сьогодні створює стале нарощування імпорту товарів продовольчої групи. На певних сегментах споживчого ринку (м'ясному, кисломолочному, плодоовочевому) відбулося витіснення вітчизняної продукції імпортною. У післякризовий період у харчовій промисловості спостерігається повільне відновлення. Це спричинено зростанням індексу споживчих цін на харчові продукти, що негативно вплинуло на купівельну спроможність домогосподарств.

Незважаючи на те, що сальдо зовнішньоторговельного балансу за товарними групами I–IV зросло до 645,7 млн. дол. США у 2011 р. (на 15,5% до попереднього року), за окремими товарними групами спостерігається зменшення цього показника. Особливо це стосується товарної групи «Готові харчові продукти» – від + 66,1 млн. дол. США у 2010 р. до – 87,6 млн. дол. США у 2011 р., що було спричинено збільшенням імпорту м'яса та риби – на 24,0% та продуктів після переробки овочів та плодів – на 24,2%⁷²⁷.

Показник імпортозалежності України, розрахований на основі відношення обсягів імпорту до обсягів виробництва (у вартісному вираженні), демонструє зростання за багатьма продовольчими товарами. Найвищий рівень імпортозалежності країни відзначено за м'ясною продукцією (м'ясо свинини), показник якої у 2011 р. досяг 63,7%, а найбільш стабільний показник – за м'ясом птиці – 19,5%⁷²⁸.

Стійка імпортна залежність від поставок м'яса виникла в Україні внаслідок скорочення вітчизняного виробництва (в Україні на душу населення припадає 41,1 кг, тоді як у США – 112 кг, Бразилії – 103 кг, Франції – 90 кг)⁷²⁹. Для відновлення національного виробництва м'яса є такі перешкоди: слабка сировинна база, високі кредитні ставки на вітчизняному ринку за умов необхідності значного оновлення матеріально-технічної бази і впровадження інноваційних технологій виробництва.

Суттєве зростання імпортозалежності України спостерігалось за товарною групою «Плоди та ягоди» – на рівні 51,3%. Основна проблема полягає у тому, що динаміка зростання продовольчого імпорту більш стійка, на відміну від змінної за роками динаміки зростання і розвитку вітчизняного агровиробництва. Нерозвинута виробнича інфраструктура не забезпечує довготривале зберігання овочів та фруктів. Посилення імпортозалежності країни від продукції аграрного сектору загрожує захисту її економічних національних інтересів.

Після вступу України до СОТ значна частина вітчизняних сільськогосподарських товаровиробників втратили конкурентні позиції на внутрішньому ринку, чому сприяли також жорсткі умови СОТ для сільського господарства України. Високоякісна імпортна аграрна продукція витісняє вітчизняну продукцію із внутрішньо-

⁷²⁷ Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ukrstat.gov.ua/>.

⁷²⁸ Пазізіна С. Імпортозаміщення споживчих товарів в контексті забезпечення економічної безпеки України / С. Пазізіна // Збірник тез доповідей міжнар. наук.-практ. конф. студентів та молодих вчених «Глобальна економіка в посткризовий період та Україна». – Тернопіль, 2011. – С. 67.

⁷²⁹ Зубець М. Стратегія розвитку м'ясного скотарства в Україні у контексті національної продовольчої безпеки / М. Зубець, І. Гусева // Аграрна наука. – К. : Наука, 2008. – С. 104.

го ринку. Імпорт продукції тваринного і рослинного походження з Білорусі, Росії та інших країн світу стримує розвиток виробництва імпортозамінної продукції. Імпорт продуктів харчування у внутрішньому споживанні становить біля 30%, що перевищує граничний рівень продовольчої безпеки (не більше 25%)⁷³⁰.

Скорочення імпорту аграрної продукції можливе за рахунок нарощування власного виробництва. Водночас, є можливість збільшувати експорт зерна, молочних продуктів, соняшникової олії. Незважаючи на високий врожай на зернові та зростання попиту в світі у 2010 р., введення Урядом експортних квот та непрозорі правила гри на ринку не дозволили вітчизняним експортерам закріпити імідж стабільних постачальників зерна⁷³¹.

Економічні інтереси країни можна розглядати також з точки зору забезпечення населення якісними продуктами харчування. За останні роки простежується неодноразові випадки використання вітчизняними підприємствами у виробництві харчових продуктів шкідливої для споживачів сировини, в тому числі й іноземного походження (неякісної імпортової «кормової» сої, невідомого походження бразильського м'яса). Для контролю за якістю імпортової продукції вважаємо за доцільне створити в Україні відповідні агенції, які функціонують у європейських країнах. Водночас необхідно здійснювати контроль за якістю вітчизняної продукції. Тому для захисту споживачів потрібна розробка і прийняття Закону України «Про якість та безпеку харчових продуктів»⁷³².

Таблиця 11.9

Індекс споживання продуктів харчування у 2011р.⁷³³

(на особу на рік, кг)

	Раціональна норма	Фактичне споживання	Індикатор достатності споживання
Хліб і хлібопродукти	101,0	110,4	1,09
М'ясо і м'ясопродукти	80,0	51,2	0,64
Молоко і молокопродукти	380,0	204,9	0,54
Риба і рибодукти	20,0	13,4	0,67
Яйця (шт.)	290	310	1,07
Овочі та баштанні	161,0	162,8	1,01
Плоди, ягоди та виноград	90,0	52,6	0,58
Картопля	124,0	139,3	1,12
Цукор	38,0	38,5	1,01
Олія рослинна всіх видів	13,0	13,7	1,05

⁷³⁰ Ткач В. Економічна безпека в умовах ринкової трансформації / В. Ткач // Європейський вектор економічного розвитку. – 2011. – № 1 (10). – С. 226.

⁷³¹ Мазаракі А. Сучасні тенденції та чинники розвитку зовнішньої торгівлі / А. Мазаракі, Т. Мельник // Вісник КНТЕУ. – 2011. – № 2. – С. 12.

⁷³² Про якість та безпеку харчових продуктів і продовольчої сировини : Закон України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zps.com.ua/page.php?idp=10>.

⁷³³ Звіт про стан продовольчої безпеки України у 2011 р. Міністерства економічного розвитку і торгівлі України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.me.gov.ua/control/uk/publish/category/main?cat_id=32841.

В Україні рівень споживання окремих основних продуктів харчування (на душу населення за рік) не відповідає раціональним нормам. Оптимальною вважається ситуація, коли фактичне споживання продуктів харчування особою впродовж року відповідає раціональній нормі, тобто коефіцієнт співвідношення між фактичним і раціональним споживанням дорівнює одиниці.

Дані табл. 11.9 свідчать, що у 2011 р. тривало відставання фактичного споживання від раціональної норми: молока і молокопродуктів – на 46%, плодів, ягід і винограду – на 42%, м'яса і м'ясопродуктів – на 36%, риби та рибодуктів – на 33%.

Розвиток імпортозаміщення потребує запровадження міжнародних стандартів якості і безпечності продуктів. Рівень гармонізації національних стандартів з міжнародними та європейськими складає близько 25%⁷³⁴. Вітчизняна продукція не завжди відповідає стандартам якості. За даними загальнодержавної комплексної програми «Добробут через аграрний розвиток України» переважна більшість вітчизняних продуктів харчування не відповідає показникам якості та безпеки: 50% м'ясопродуктів, 70% молокопродуктів, 60% хлібобулочних і кондитерських виробів і 72% риби⁷³⁵. Як зазначається в проекті «Національна доктрина продовольчої безпеки України», в країні відсутня адміністративна структура або спеціальний міжгалузевий (дорадчий) орган для розробки і здійснення комплексних довгострокових програм у сфері раціонального і безпечного харчування.

На основі поглибленого методу оцінки імпортозалежності, що характеризує процеси імпортозаміщення, визначено залежність країни за окремими видами економічної діяльності (харчової, легкої, целюлозно-паперової та хімічної промисловості), як:

$$Q_{im} = \frac{Im}{(ОРПП + Im)} \times 100\%, \quad (1)$$

де Q_{im} – рівень імпортозалежності (частка імпортової продукції у загальній товарній пропозиції), грн.;

Im – обсяг імпорту, грн.;

$ОРПП$ – обсяг реалізованої промислової продукції власного виробництва, грн.;

$ОРПП+Im$ – загальна товарна пропозиція, грн.

Встановлено, що високий рівень імпортозалежності країни існує за продукцією легкої, целюлозно-паперової, хімічної та нафтохімічної промисловості. Показники імпортозалежності у 2011 р. відповідно становили: 71, 20%, 34,50% та 56,42% (табл. 11.10).

Розвиток імпортозаміщення потрібно здійснювати у легкій промисловості. Світова фінансово-економічна криза та вступ України до СОТ спричинили падіння обсягів виробництва та зростання від'ємного сальдо зовнішньої торгівлі у легкій

⁷³⁴ Закон про Стандартизацію і сертифікацію [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/46-93>.

⁷³⁵ Мельник Л. Продовольча безпека у національному вимірі [Електронний ресурс] / Л. Мельник. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/Portal//Chem_Biol/Nppdaa/econ/2012_2/184.pdf.

промисловості⁷³⁶. Імпортозамінне виробництво необхідно розвивати, насамперед, у текстильній промисловості, що зумовлено тенденцією до стійкого зростання імпорту текстильної продукції. У структурі зовнішньої торгівлі імпорт цієї продукції більш ніж у два рази перевищує експорт. Це значною мірою зумовлено зростанням імпорту текстильної продукції, зокрема з Туреччини, Китаю, Білорусі та Польщі.

На зростання обсягів імпорту вплинуло зниження ввізного мита. Після приєднання України до 16 секторальних угод СОТ середня арифметична пільгова ставка за розділом XI «Текстиль та вироби з текстилю» дорівнювала 5,19%⁷³⁷. Основними проблемами розвитку текстильного виробництва є залежність від імпорту сировини, занепад вітчизняної сировинної бази, розрив зв'язків технологічного та організаційного характеру, нестача власних фінансових ресурсів, великі обсяги тіншового сектору.

Таблиця 11.10

Рівень імпортозалежності України за видами економічної діяльності за 2004–2011 рр., %

	Імпортозалежність, %							
	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Виробництво харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів	7,78	8,89	8,87	8,76	9,17	9,03	9,38	9,52
Легка промисловість	54,83	60,77	55,31	54,17	59,97	61,51	66,70	71,20
Текстильне виробництво; виробництво одягу, хутра та виробів з хутра	61,71	66,66	62,42	60,56	66,47	67,69	72,27	76,91
Виробництво шкіри, виробів зі шкіри та інших матеріалів	19,94	26,66	24,34	25,78	29,74	29,06	35,16	39,05
Оброблення деревини та виробництво виробів з деревини, крім меблів	21,72	21,58	23,10	24,60	29,76	25,63	26,86	26,12
Целюлозно-паперове виробництво; видавнича діяльність	29,70	30,68	30,52	31,42	32,01	32,59	33,61	34,50
Хімічна та нафтохімічна промисловість	43,80	46,09	47,90	50,10	52,02	56,20	56,28	56,42
Хімічне виробництво	38,75	41,84	43,95	46,40	47,63	55,43	53,68	52,74
Виробництво гумових та пластмасових виробів	55,34	55,01	55,57	57,21	60,73	57,79	61,54	64,90

Примітка 1. Розраховано автором на основі даних Державної служби статистики України

Аналогічні проблеми притаманні іншим підгалузям легкої промисловості, які «виживають» завдяки давальницьким схемам, зокрема виробництву одягу, взуття, виробів із шкіри. При застосуванні голінгових схем виробництва існують численні порушення, пов'язані з недосконалістю законодавства в Україні щодо регулювання операцій з давальницькою сировиною. Так, стягнення імпортного

⁷³⁶ Остапенко Т. Вплив експортоорієнтованих та імпортозаміщуючих галузей на зростання економіки України / Т. Остапенко // Економіка, фінанси, право. – 2009. – № 10. – С. 14.

⁷³⁷ Жаліло Я. Теорія та практика формування ефективної економічної стратегії держави : моногр. / Я. Жаліло. – К. : НІСД, 2009. – С. 223.

мита і ПДВ при ввезенні давальницької сировини відкладається або в разі подальшого експорту готової продукції не застосовується⁷³⁸. Часткове скорочення імпортової сировини у легкій промисловості можливе за рахунок розширення використання власної сировинної бази (льону, вовни, натуральної шкіри). Застосування замкнутого циклу виробництва (від дизайну виробу до продажу товару на ринку) дало б змогу наповнювати внутрішній ринок товарами вітчизняного виробництва.

В умовах зростаючої транснаціоналізації економічного розвитку, у виробництві текстилю і готового одягу найбільшого значення набувають не форми, які пов'язані з придбанням іноземних активів, а міжнародні субконтракти і ліцензійні угоди. Україна може бути субпідрядником при виробництві текстильної продукції, застосовуючи при цьому сучасні технології розвинутих країн. Такий досвід має Японія, текстильні фірми якої створили розгалужені системи субконтрактних зв'язків із країнами Південно-Східної Азії.

Розвиток імпортозаміщення слід здійснювати у деревообробній та целюлозно-паперовій промисловості. Поруч із зростанням експорту деревини і виробів з неї, обсяги імпорту паперу і картону стало зростають. Імпорт маси з деревини та інших волокнистих целюлозних матеріалів у 2011 р. порівняно із 2004 р. збільшився у 1,7 разу, паперу та картону – у 1,8 разу⁷³⁹. В Україні на одного жителя в середньому припадає 28,2 кг паперу та картону на рік, що значно нижче від середнього рівня світового споживання, яке становить 65 кг/рік, а в країнах Західної Європи, США, Канаді, Японії цей показник перевищує 200 кг/рік⁷⁴⁰. Для збільшення обсягу виробництва та підвищення якості паперової продукції необхідно провести реконструкцію і переоснащення підприємств. Зменшити імпорт товарів целюлозно-паперової промисловості можливо за рахунок освоєння випуску нових видів вітчизняної продукції – газетного, офісного паперу, плит з деревини покращеної якості.

Незважаючи на те, що хімічна та нафтохімічна промисловість демонструє певні позитивні зрушення, імпорт її продукції збільшується – від 7,1% у 2004 р. до 11,0% у 2011 р. у загальній структурі імпорту⁷⁴¹. Для зменшення імпорту товарів хімічної промисловості потрібно розширити виробництво дефіцитних видів високотехнологічної продукції, насамперед фармацевтичної, полімерних матеріалів і пластмас, органічних сполук, косметичних препаратів. Імпортозамінне виробництво у хімічній промисловості має бути спрямоване на поглиблення переробки, виготовлення готових виробів із залученням вітчизняної сировини, використання повного завантаження виробничих потужностей. Для виробництва конкурентоспроможної вітчизняної продукції необхідно модернізувати виробництво хімічної промисло-

⁷³⁸ Собкевич О. Розвиток промислового потенціалу України в процесі післякризового відновлення / О. Собкевич, А. Сухоруков, В. Савенко [та ін.] ; за ред. Я. Жаліла. – К. : НІСД, 2010. – С. 48.

⁷³⁹ Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ukrstat.gov.ua/>.

⁷⁴⁰ Попадинець Н. Ринок целюлозно-друкарських паперової промисловості: тенденції, проблеми та напрямки розвитку / Н. Попадинець // Науковий вісник НЛТУ України. – 2011. – Вип. 21.8. – С. 278.

⁷⁴¹ Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ukrstat.gov.ua/>.

вості, застосовувати сучасні енергозберігаючі технології⁷⁴². На сьогодні розроблено проект імпортозаміщення у фармацевтичній промисловості, який передбачає розробку вітчизняних інноваційних лікарських засобів (гормональних препаратів та вакцин).

Інтеграція хімічної промисловості в європейські виробничі мережі може здійснюватися шляхом створення спільних стратегічних промислово-фінансових альянсів, які отримуватимуть переваги від поєднання ресурсної бази Донбасу та технологій Західної Європи.

Розвиток виробничої інфраструктури сприятиме нарощуванню імпортозамінного виробництва. Особливо важливим це є для агропромислового сектору. Останнім часом в Україні активізується процес концентрації в аграрному бізнесі, переважно в урбанізованих районах. В Україні налічується понад 50 агрохолдингів, з яких більшість займаються зерновиробництвом у Полтавській, Черкаській та Київській областях⁷⁴³. При цьому наявність нових форм агробізнесу потребує адекватної цілеспрямованої регуляторної державної політики. Регуляторна аграрна політика держави має бути спрямована на недопущення монополізації ринку оренди землі та ринку сільськогосподарської продукції, втрати конкуренції на них. У зв'язку із цим, необхідним є прийняття Законів України «Про антимонопольний захист сільськогосподарських виробників», «Про холдингові компанії в Україні»⁷⁴⁴.

Нарощуванню виробництва заміників імпорту, зокрема у харчовій та текстильній промисловості, сприятиме розвиток середнього і малого бізнесу (МСБ), де переважно сконцентровані ці виробництва⁷⁴⁵.

В Україні проблеми щодо розвитку малого і середнього бізнесу пов'язані з недосконалим законодавством, надмірними податками і відсутністю дієвої підтримки держави. Так, у МСБ виробляється лише 9% ВВП⁷⁴⁶. Водночас як у розвинутих країнах, таких як США на малий бізнес припадає 34,9% від чистого доходу, в Японії 56,6% продукції в обробній промисловості виробляють підприємства малого бізнесу⁷⁴⁷.

Для стимулювання активності МСБ в Україні необхідним є: зниження податкового навантаження; пайова участь держави у фінансуванні інноваційних проектів; допомога держави у компенсації процентних ставок кредитів, а також надання дер-

⁷⁴² Лаба Г. Фармацевтичний ринок України в 2012 році продовжить зростання [Електронний ресурс] / Г. Лаба. – Режим доступу : <http://www.ukrinform.ua/ukr/news>

⁷⁴³ Коняхина Н. Агрохолдинги України: тенденції сьогодняшнього дня [Електронний ресурс] / Н. Коняхина. – Режим доступу : <http://www.apk-inform.com/ru/exclusive/topic/114460#.T04OqodmLNU>.

⁷⁴⁴ Барінов В. Агрохолдинги – сучасна форма організації агропромислового виробництва в Україні [Електронний ресурс] / В. Барінов, Г. Скорик. – Режим доступу : <http://ru.www.ru.investcentre.net/investuvanya/konferentsiji/problemy-formuvanya-ta-rozvytku-inovatsijnoji-infrastruktury/ahroholdynhy-suchasna-forma-orhanizatsiji-ahropromyslovoho-vyrobnytstva-v-ukrajini.html>.

⁷⁴⁵ Жаліло Я. Проблеми формування сучасних засад політики імпортозаміщення в Україні [Електронний ресурс] / Я. Жаліло, В. Гацько // Економічна політика. – Режим доступу : http://www.niisp.org/vydanna/panorama/issue.php?s=epol2&issue=2006_1.

⁷⁴⁶ Бех Н. Особливості розвитку та функціонування малого і середнього бізнесу в Україні / Н. Бех // Галіцький економічний вісник. – 2010. – № 1 (26). – С. 17.

⁷⁴⁷ Бортник Е. Роль малого бізнесу в національній і мировій економіці / Е. Бортник // Вісник Тернопільського державного економічного Університету. – 2006. – Вип. 5–2. – С. 25.

жавних гарантій повернення кредитів суб'єктами МСБ; сприяння створенню фондів підтримки МСБ та структур інформаційного і консалтингового обслуговування; зменшення трансакційних витрат шляхом запровадження мораторію на перевірки, зайву сертифікацію та орендну плату.

На сучасному етапі в Україні формуються механізми транснаціонального виробництва. Процес транснаціоналізації має наслідки щодо формування і розвитку розгалужених мереж міжнародного підприємництва. Важливою є тенденція формування системи інтегрованого міжнародного співробітництва в обробній промисловості, що відкриває перед приймаючими країнами можливості для розширення торгівлі товарами в тих секторах, де вони мають або можуть швидко забезпечити порівняльні переваги. Як зазначає І. Пузанов, ці можливості для одних країн можуть полягати в приєднанні до міжнародних ТНК через забезпечення для таких мереж дешевих, трудомістських товарів або ресурсів⁷⁴⁸. Для інших – у використанні такими країнами конкурентних переваг як точок розміщення функціональних компонентів виробничих ланцюгів ТНК, що організують своє виробництво на комплексній основі.

Одним із інструментів імпортозаміщення мають стати кластерні структури, що разом із створенням ЗВТ та підписання угоди про асоціацію з ЄС стане чинником залучення стратегічних інвестицій.

Фінансування імпортозамінного виробництва може здійснюватися за рахунок власних коштів підприємств (прибуток та амортизаційні відрахування), позичкових і залучених фінансових ресурсів, бюджетних інвестиційних асигнувань, коштів іноземних інвесторів. Для розширення джерел фінансування, зокрема децентралізованого, доцільно залучати відповідні асоціації національних товаровиробників, імпортерів та експортерів.

З метою реалізації вартісних інвестиційних проектів імпортозаміщення потрібне активне впровадження нових форм інвестування: концесії, проектне і венчурне фінансування. Фінансування інвестиційних проектів можна здійснювати через іпотечне кредитування, облігаційні займи, інвестиційні та концесійні договори з приватними інвесторами. Ці нові форми інвестування забезпечать залучення приватного капіталу для реалізації окремих інвестиційних проектів.

Підтримку інвестиційних проектів з імпортозаміщення самими імпортерами пропонує А. Данилов-Данильян. Згідно з його підходом, уряд може приблизно визначати список товарів, імпорт яких є великий за обсягом і які можуть бути вироблені в країні. Кінцеві імпортери кожного конкретного найменування продукції, яка потрапила в такий рейтинг, мають підписати протоколи про намір переорієнтуватися на закупівлю вітчизняної імпортозамінної аналогічної продукції у разі, якщо вона за якісними параметрами не поступається імпортованій, та взяти участь у співфінансуванні будівництва відповідних імпортозамінних потужностей. Водночас частина

⁷⁴⁸ Пузанов І. Фактори впливу на зовнішньоторговельну політику країн в умовах лібералізації і глобалізації світової економіки / І. Пузанов // Проблеми и перспективы сотрудничества между странами Юго-Восточной Европы в рамках Черноморского экономического сотрудничества и ГУАМ. – Донецьк : Донец. нац. ун-т, 2011. – Ч. II. – С. 614.

фінансування має забезпечуватися кредитними джерелами при організаційній і комунікаційній роботі державних органів з українськими імпортерами⁷⁴⁹.

Регулятивний вплив держави на розвиток імпортозамінного виробництва вбачає, зокрема, зниження ставок при наданні кредитів господарським суб'єктам, що виробляють замітники імпорту, застосовування механізму державних гарантій за рахунок державного бюджету для страхування банківських ризиків. В умовах дефіциту фінансових ресурсів підприємств доцільно застосовувати альтернативні механізми залучення ресурсів – первинне розміщення цінних паперів на фондовому ринку, кошти інститутів спільного інвестування.

З огляду на дефіцит фінансових ресурсів в Україні для стимулювання імпортозаміщення запропоновано впроваджувати державно-приватне партнерство, що дає можливість залучати кошти бізнесу у важливі інвестиційні проекти, розвивати інфраструктуру, розробляти та адаптувати нові технології. Регуляторні заходи, що сприятимуть імпортозаміщенню, мають орієнтуватися на зниження трансакційних витрат при створенні імпортозаміщуючих виробництв за рахунок вдосконалення дозвільної системи (визначення граничних термінів розгляду проектної документації, спрощення процедури введення ділянок та приєднання до інфраструктури тощо).

Для залучення капіталу на довгостроковій основі Україна почала використовувати первинне розміщення цінних паперів у формі відкритого лістингу на міжнародних фондових біржах (Initial Public Offering (IPO))⁷⁵⁰. Так, одним із методів фінансування агрохолдингів є проведення IPO на світових фондових ринках. Агрохолдинг «КСГ Агро» («KSG Agro») у 2011 р. провів IPO на Варшавській фондовій біржі, розмістив 33% акцій на суму 39,6 млн дол. США, 89% цінних паперів були розподілені серед польських інвестиційних фондів⁷⁵¹.

Застосування фіскального механізму для стимулювання імпортозамінного виробництва має передбачати: запровадження пільгового оподаткування прибутку, що реінвестується в модернізацію основних фондів; інвестиційних податкових кредитів через відтермінування сплати податку у проекти імпортозаміщення; тимчасове пільгове оподаткування виробництва інноваційної імпортозамінної продукції.

Особлива роль у розвитку імпортозаміщення належить промисловій політиці. Промислова політика має бути спрямована на стимулювання імпортозамінного виробництва, зокрема створення державного банку промислового розвитку, що зможе фінансувати підприємства, які виробляють замітники імпорту.

⁷⁴⁹ Данилов-Данильян А. Импортозамещение: процесс и политика / А. Данилов-Данильян / Импортозамещающая политика и увеличение конкурентоспособности экономики России (материалы круглого стола) ООО «Деловая Россия», Комиссия по поддержке и развитию отечественного производителя, 12 мая 2004 г. – М. : ООО «Деловая Россия», 2004. – С. 30.

⁷⁵⁰ Сохацька О. Біржова справа : підруч. / О. Сохацька. – [2-ге вид. змін. й доп.]. – Тернопіль : Карт-бланш; К. : Кондор, 2008. – С. 223.

⁷⁵¹ Кучер А. Специфіка конкуренції в контексті розвитку агрохолдингів [Електронний ресурс] / А. Кучер. – Режим доступу : http://confitapv.at.ua/publ/konf_24_25_cherven_2010/10_specifika_konkurenciji_v_konteksti_rozvitku_agroholdingiv/2-1-0-79.

Механізми торговельної політики повинні передбачати розширення нетарифних методів регулювання, дозволених СОТ, зокрема ліцензування, сертифікації, регламенти технічного, фіто санітарного й екологічного характеру. Ці заходи мають як регуляторний, так і надзвичайний характер і спрямовані на захист людей стосовно безпеки продуктів харчування.

Подальша лібералізація зовнішньої торгівлі України, яка пов'язана із використанням можливостей, які надає угода про «Глибоку і всеохоплюючу зону вільної торгівлі» (ДСФТА), посилить конкуренцію з боку іноземних товарів. Виробництво конкурентоспроможних вітчизняних товарів дасть змогу заміщувати імпортні аналоги, тобто активізувати процеси імпортозаміщення. Підвищення конкурентоспроможності вітчизняних товарів є альтернативою до застосування протекціоністських заходів. Переорієнтація споживачів на високоякісну вітчизняну продукцію сприяє «природному» процесу імпортозаміщення.

Отже, розвиток імпортозаміщення має ґрунтуватися на ресурсних можливостях країни і є одним із основних факторів у забезпеченні її економічних національних інтересів. У середньостроковому періоді доцільно здійснювати імпортозаміщення у харчовій, легкій, хімічній, целюлозно-паперовій промисловості та сільському господарстві.

РОЗДІЛ XII

СВІТОВИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ ПОРЯДОК В УМОВАХ ПРИХОВАНОЇ АГРЕСІЇ: УКРАЇНСЬКИЙ УРОК

12.1. Імперсько-олігархічні методи зміни «правил гри» на світовій шахівниці у відносинах Російської Федерації з Україною

Багатоміліардна українська мрія про власну державу і нечіткі уявлення про її сутність разом із відсутністю досвіду державного будівництва призвели до численних помилок як у виборі влади і ціннісних орієнтирів, які цілком можна визначити як «варварський патріотизм»⁷⁵². Саме тому Україна через два десятиліття незалежності опинилася на межі розколу і війни з Росією, але з порожньою скарбницею, збитковою економікою, несформованими державними інституціями, неоформленими кордонами і небоєздатною армією. Та весь цей час у суспільстві приховано визрівав цивілізаційний протест, який і вилився у величні і трагічні події Євромайдану. Україна нарешті визначилася з вибором, на весь світ заявивши про відданість загальнолюдським цінностям, а не містечковому митному союзу авторитарних держав з неконкурентними економіками.

Відмова від ядерної зброї дала Україні можливість мирно прожити буремні 1990-ті роки на пострадянському просторі та відносно безболісно вийти із СРСР. Центр управління стратегічною ядерною зброєю, що містилася на території України, був у Росії. Рішення залишити її в тій ситуації означало б і далі перебувати під парасолькою Росії й фактично відмовитися від реальної незалежності. Не кажучи про непомірний фінансовий тягар утримання ракет та інфраструктури, який тогочасна Україна навряд чи осилила б. Однак в умовах постійної небезпеки з боку російського агресора, а також невиконання західними країнами-гарантами своїх зобов'язань згідно з Будапештським меморандумом питання про ядерні або альтернативні за ефективністю збройні способи захисту своїх кордонів дуже актуальні.

За минулі понад три століття імперської державності російська економічна думка так і не змогла виробити жодної фундаментальної концепції побудови і розвитку національної економіки. І теоретики, і практики, як правило, зосереджувались на

---

⁷⁵² Свентах А. Від Чорнобиля до Майдану. Любов Ковалевська: «Історично Україна покликана стати могильщиком тоталітарної догми» / А. Сентах // День. – 2014. – № 75. – С. 20.

поточних недоліках в окремих сферах, концептуально нічого не міняючи. Водночас непросте сьогодення вимагає переосмислення створеної похапцем, а тому украй нестійкої сучасної господарської доктрини з урахуванням історично притаманних Росії ментальних особливостей, що відрізняють її і від Сходу, і від Заходу. Це лише одна сторона медалі. Друга – безнадійне, властиве усім поколінням російських управителів ігнорування змін у світогляді народу, відсутність всякого прагнення до громадського діалогу, нерозуміння (чи заперечення) важливості аналізу, виявлення та інкорпорації в російську економічну конструкцію усього цінного і корисного, що несе в собі світовий господарський досвід.

«Думаю, ніхто, знаходячись при повному розумі і твердій пам'яті, не стане вимагати повернення країни до всепогодного носіння шапок-вушанок, валянок або свиток і до щохвилинного хорového співу російських народних пісень під балалайку і медовуху. Я також украй далекий і від реставраційно-монархічних поглядів. Проте ігнорувати менталітет, що склався, – значить, прирікати існуючі і знову створювані соціально-економічні конструкції на явну невдачу»⁷⁵³.

Деякі слова про геополітику з позиції російських устремлінь або сфери інтересів. Якщо географічними пріоритетами Росії у внутрішній політиці були Сибір і Далекий Схід, то в зовнішній політиці – контроль над двома протоками, Босфором і Дарданелами. Як писав на рубежі віків військовий міністр Олексій Куропаткин, Микола II був схильний розділяти ідеї «узяти для Росії Маньчжурію, йти до приєднання до Росії Кореї, узяти і Тибет, Персію, захопити не лише Босфор, але і Дарданели»⁷⁵⁴. І нехай надалі государ став розсудливішим, думка про протоки все одно не покидала російський істеблішмент. Наприклад, в 1913 р. Морський генеральний штаб Росії серйозно вважав, що мета Росії «найближчими роками – в 1918–1919 рр. – опанувати Босфор і Дарданели»⁷⁵⁵. Чи треба говорити, що подібні плани відверто не подобалися традиційним зовнішньополітичним супротивникам Росії: Великобританії, Німеччині, США, Японії. Відповідно завданням у той час росли і військові витрати. За 1908–1912 рр. витрати Військового міністерства збільшилися на 14,1%, в 1913 р. – ще на 10,1%, Морського міністерства, відповідно, в 1,9 разу і на 39,1%. Якщо в 1912 р. витрати Військового і Морського міністерств сумарно становили 22,2% усіх витрат бюджету, то в 1913 р. – 24,4% усіх витрат, що, проте, сприяло економічному підйому⁷⁵⁶.

Водночас корупція і крадійство – неодмінні супутники російської державності – і тут виявляли себе. Так, утримання флоту обходилося казні в середньому втричі дорожче, якщо вважати за кількістю і розмірами суден, ніж Великобританії, Франції або Японії, а спорудження нових кораблів коштувало в 1,5–2 разу більше порівняно з названими державами. Ще один приклад: на початку минулого століття уряд

⁷⁵³ Кричевский Н. Экономика во лжи. Прошлое, настоящее и будущее российской экономики / Н. Кричевский. – М. : Эксмо, 2014. – С. 29–30.

⁷⁵⁴ Куропаткин А. Н. Дневник генерала Куропаткина. / А. Н. Куропаткин. – М. : АСТ, 2010. – С. 115–116.

⁷⁵⁵ Шаццло К. Ф. От Портсмутского мира к первой мировой войне. Генералы и политика / К. Ф. Шаццло. – М. : АСТ, 2000. – С. 76, 308.

⁷⁵⁶ Кривошеин К. А. Александр Васильевич Кривошеин. Судьба российского реформатора / К. А. Кривошеин. – М. : БЕК, 1993. – С. 180.

для військових потреб щорічно закуповував 100 тис. пудів заліза за середньою ціною 1 крб. 70 коп., тоді як в Європі ціна на залізо коливалася від 90 коп. до 1 крб.⁷⁵⁷.

Пізніше, в середині 90-х років минулого століття західний політолог Сэмюэл Хантингтон стверджував: «Конфлікт між ліберальною демократією і марксизмом-ленінізмом був конфліктом ідеологій, які, незважаючи на усі відмінності, хоч би зовні ставили одні і ті ж основні цілі: свободу, рівність і процвітання. Але Росія традиціоналістська, авторитарна, націоналістична прагнучиме до абсолютно інших цілей. Західний демократ цілком міг вести інтелектуальну суперечку з радянським марксистом. Але це буде немислимо з російським традиціоналістом. І якщо росіяни, переставши бути марксистами, не приймуть ліберальну демократію і почнуть поводитися як росіяни, а не як західні люди, стосунки між Росією і Заходом знову можуть стати віддаленими і ворожими»⁷⁵⁸.

Після того, як М. Горбачов втратив управління країною у кінці 80-х, після младо-реформаторських злочинів 90-х, коли Б. Єльциним і його оточення рухала не економічна доцільність, а, за їх власними визнаннями, смертельний страх втратити владу, значна частина російського суспільства сподівалася на приход «сильної руки», такого освіченого монарха, Хазяїна, здатного повернути людям нехай примарний, але порядок і впевненість у собі. Не інститути є оплотом державності в Росії, не незалежний суд або правоохоронна система, а єдиноначальність. «Безглуздо повторювати ліберальний шлях, по якому розвинений світ прийшов до чергової кризи. Останніми роками цілеспрямовані, а частіше – неусвідомлені, але завжди скріплені брехнею дії багатьох представників вищих кругів Росії, що здебільшого складаються з лизоблюдів і пройдисвітів, привели до того, що держава в Росії стала не арбітром, організатором або координатором, а головним суб'єктом в економіці. На полі з'явився гравець, що поєднує функції центрфорварда, судді, захисника, воротаря і глядача одночасно. Причому суб'єкт цей функціонує не за образом і подобою класичного акціонерного товариства, як нині помилково представляє багато хто, а за законами радянської командно-адміністративної системи і кримінальними поняттями 90-х. Використовуючи партійні і бандитські методи, наслідуючи в колії екстенсивну модель розвитку, підлаштовуючи під інтереси своїх формальних і неформальних бенефіціарів господарську політику усіх економічних суб'єктів країни. Максимум, що нинішній псевдодержавний колос у змозі зробити, – це скоординувати самокорисливі інтереси нинішніх випадкових персонажів з обмеженими матеріальними можливостями суспільства. Чи треба уточнювати, що уся ця глиняна конструкція приречена на обвал при першому ж довготривалому кризовому вітрі»⁷⁵⁹.

«Хто ви, містере Путін? – запитували на Заході 2000 року. Прислуховуються до нього й тепер. Та й не тільки прислуховуються... Російський уряд і корпорації на початку

⁷⁵⁷ Кричевский Н. Экономика во лжи. Прошлое, настоящее и будущее российской экономики / Н. Кричевский. – М. : Эксмо, 2014. – 37.

⁷⁵⁸ Хантингтон С. Столкновение цивилизаций и переустройство мирового порядка / С. Хантингтон // Полис. – 1994. – № 1. – С. 33–48.

⁷⁵⁹ Кричевский Н. Экономика во лжи. Прошлое, настоящее и будущее российской экономики / Н. Кричевский. – М. : Эксмо, 2014. – С. 43–44.

2014 р. заборгували іноземним кредиторам 732 млрд. дол. Одне це змушувало політиків та ділові кола Заходу турбуватися, щоб з путінською Росією не трапилось чогось лихого. Однак ця Росія тримає тепер за горло іншу, демократичну Росію, яка кинула виклик комунізму й розвалила радянську імперію ізсередини. Щоб чогось поганого не сталося з людською цивілізацією, треба уважно ставитися до купки людей у Кремлі, які контролюють непорівнянний з північнокорейським ракетно-ядерний потенціал»⁷⁶⁰.

Сьогодні немає людини, яка не намагається знайти відповідь на питання про кінцеву мету президента Росії. З другим приходом до влади В. Путіна і встановленням диктату силовиків, у Росії постійно звужується поле свободи, інакомислення, самоорганізація і громадська ініціатива всіляко придушується. «Неспроможність облаштувати Росію усередині знов підштовхнула чинну владу до агресивної зовнішньої політики, що базується на компенсації комплексу меншовартості «перемогами» над Грузією (що дико!), над Америкою (що смішно!), над Україною (що соромно і боляче)... Російське суспільство набагато складніше, ніж українське, при цьому воно обтяжене імперськими амбіціями, лицемірством як основою виживання і небажанням брати на себе ні відповідальність, ні провину за те, що відбувається в країні. Влада постійно по крихті підготовує свій низовий електорат, тим самим забезпечуючи собі довічну владу. Це зветься стабільністю! Ось чому третина росіян із надією і хвилюванням стежила за Майданом і щиро схвалює вибір України, хоча така позиція вже є небезпечною! Якщо Україна впорається із внутрішніми проблемами і не змінить свій вектор розвитку, неототалітаризм не закріпиться в Росії. Тобто історично Україна ще і покликана стати могильником... ні, не імперії, а тоталітарної догми: держава – над усе, людина, громадянин – вторинні. Час повернути братські борги!»⁷⁶¹.

Крім усього іншого, те, що відбувалося у квітні–травні 2014 р. в Слов'янську, було відкритим посланням-ілюстрацією від Путіна Заходу: ви хочете революції в Росії? Уявіть собі ось ЦИХ з ядерною ракетною. «Слов'янськ, Донбас – це вже не спроба наслідувати київський Майдан. Це перетворилося на маленьку модель російської революції – більшість, що боязко мовчить, відсиджується у телевізорів, і неофашисти, що біснуються, на вулицях, з легкістю боязкі групки прозахідних лібералів, що розгонять. Руїни СРСР – вони скрізь однакові, будь це російська глибинка або схід України. І єдиним способом приборкати цю хвилю неонацизму, колись їм самим спущену з поводка, Кремль бачить в тому, щоб осідлати і очолити її. У спробі зберегти владу режим Путіна створює навколо Росії вже не Залізну завісу, а Вогняне кільце конфліктів. Як Майдан, що захистив себе палаючими шинами в ті страшні дні лютого, так і Володимир Путін сподівається за суцільною стіною вогню і чорного диму підживлюваних ним міжнародних конфліктів на Кавказі і в Східній Європі усередині країни завершити монтаж того, що в риторичі 1960-х можна було б назвати «роз-

⁷⁶⁰ Кульчицький С. Зворотний відлік. Еволюція Східної Європи за сто років / С. Кульчицький // День. – 2014. – 25 квітня. – С. 11.

⁷⁶¹ Свентах А. Від Чорнобиля до Майдану. Любов Ковалевська: «Історично Україна покликана стати могильщиком тоталітарної догми» / А. Свентах // День. – 2014. – № 75. – С. 20.

виненим фашизмом». Побудують. А далі? Як там мовляв Хрущов: вже це покоління росіян житиме в нацистській державі?!»⁷⁶².

Варто зазначити, що у радянських можновладців післявоєнного часу разом із ракетно-ядерною зброєю з'явилася спокуса погрожувати нею, щоб домогтися поступок у противника. Вони розуміли, що холодна війна може перерости у справжню із застосуванням ядерної зброї, але перед таким поворотом подій не зупинялися. Засідання президії ЦК КПРС, як правило, не стенографувалися, але завідувачий загальним відділом ЦК В. Малін завжди робив стислий протокольний запис для М. Хрущова. 1 липня 1962 р. у президії ЦК відбулася дискусія щодо берлінського питання з участю Хрущова, Микояна, Громики, Косигіна, Брежнєва, Суслова і Пономарьова. Останнє речення у протоколі Маліна звучало так: «Приучить население, что атомная война будет» (Президиум ЦК КПСС, 1954–1964. Т.І. Черновые протокольные записи заседаний. Стенограммы. – М., 2004. – С. 569). Чому доводиться згадувати цей епізод? Тому що в дискусії з приводу анексії Криму і можливого поглинання України Росією пролунала фраза про «радіоактивну пустелю». Не з вуст Путіна, але пролунала⁷⁶³.

Свого часу у 2006 р., Томас Фрідман написав: «Коли нафта коштувала 20–40 дол., існував президент, якого я назвав би «Путін І». Джордж Буш після їх першої зустрічі в 2001 р. сказав, що він заглянув до Путіна в «душу» й зрозумів, що цій людині можна довіряти. Якби Буш заглянув у душу сьогоднішнього Путіна – «Путіна II», «Путіна – 60 дол. за барель», він побачив би, наскільки чорна його душа, чорна, як нафта»⁷⁶⁴. Нагадаємо, це було 2006-го. З 2011 р. ціна нафти на європейському ринку тримається вище позначки в 100 дол. за барель. «Якого з відтінків чорного кольору тепер душа «Путіна – 100 дол. за барель», говорити не має сенсу, бо очевидно, що її продано Мефістофелю в обмін на неоімперію під назвою Євразійський союз»⁷⁶⁵. З геополітичної та гео економічної точок зору, схоже на те, що російський лідер серйозно готується до третьої світової війни (тобто спочатку реалізувати глобальний «євразійський» проєкт «Росія: від Владивостока до Лісабону!», як перший етап, а потім звернутися і до ще більш глобального проєкту «Росія: від Тихого до Тихого океану!»).

«Зверніть увагу – Москва заперечує наміри відновити СРСР. Їй не вірять, а даремно. Кремль тут щирий. Він справді не стільки має наміри відновлювати зруйноване, скільки відверто говорить про євразійський формат нової імперії – від Владивостока до Лісабона! Варто лише вслухатися і вчитатися. І Україна в цьому процесі – лише перша цеглина або, швидше, залізобетонний блок у підмурівок нового геополітичного монстра. А його, «Путіна – 100 дол. за барель», намагаються втиснути у рамки колишнього СРСР! Тіснувато, немасштабно, як і взагалі шаблонне мислення європейських політиків. Замисел тут іншого порядку. Трильйони нафто- і газодоларів, що їх щедро платили Росії європейці, роблять тепер антиєвропейську справу. Тепер

⁷⁶² Плахонин А. Семь пятниц на неделе [Електронний режим] / А. Плахонин. – Режим доступу : www.day.kiev.ua/ru/blog/obshchestvo/1804-24042014

⁷⁶³ Кульчицький С. Зворотний відлік. Еволюція Східної Європи за сто років / С. Кульчицький // День. – 2014. – 25 квітня. – С. 11.

⁷⁶⁴ Цит. по: Гончар М. Кінець Рах Putiniana. 2017 / М. Гончар, А. Чубик // Дзеркало тижня. – 2014. – № 14. – С. 1, 8.

⁷⁶⁵ Гончар М. Кінець Рах Putiniana. 2017 / М. Гончар, А. Чубик // Дзеркало тижня. – 2014. – № 14. – С. 1, 8.

«усім миром» необхідно не тільки стримати Путіна, а й знищити створювану ним в евразійському форматі імперію зла. «Зуби дракона» вже проросли»⁷⁶⁶.

Водночас В. В. Путін ще банально хоче на цьому щонайменше подвоїти свої власні статки, які за оцінками різних експертів поки що коливаються в межах від 40 до 100 млрд. дол., і таким чином стати не тільки «найвпливовішою» (за версією “TIME-2012”), а й найбагатшою людиною в світі. На це вказують обсяг і характер замовлень для військово-промислового комплексу (ВПК). А як вміють «розпилювати бюджет» можновладці «руського міра» – всі ми добре знаємо.

Наприкінці 2010 р. в Росії анонсована і потім затверджена Державна програма озброєння на 2011–2020 рр., на фінансування якої планували виділити близько 20,7 трильйонів рублів. Реалізувати цю амбітну програму спочатку розраховували руками тільки свого ВПК (виключаючи хіба лише будівництво вертольотоносців типу «Містраль»). Хоча вже спочатку було очевидно, що політика «опори на власні сили» є не дуже реальною. 3 грудня 2012 року група експертів Громадської ради Військово-промислової комісії при Уряді РФ представила аналітичну доповідь «Росія як імпортер озброєнь: виклики і можливості», висновки якого свідчили: створення повністю автономного російського ВПК неможливе в принципі. «Наші КБ зараз переобтяжені роботою. Ми навіть не встигаємо робити те, що замовляє Міноборони», – це розповів в грудні 2013 р. Д. Рогозін, мимоволі признавшись, що Москва інтенсифікувала свої військово-промислові контакти з Києвом не від хорошого життя: ВПК Росії виявився не в змозі самостійно реалізувати програму переозброєння⁷⁶⁷.

Українська влада все ще обіцяє припинити військово співпрацю з Росією. «Виготовляти зброю, а потім цю зброю продавати країні, яка здійснює проти тебе інтервенцію і стріляє в тебе з цієї зброї, ми не будемо», – заявив прем'єр-міністр України Арсеній Яценюк. Як повідомив віце-прем'єр Віталій Ярема, щодо продукції подвійного призначення певної позиції поки що немає. Він зазначив, що її до Росії активно постачають – наприклад, двигуни виробництва заводу «Мотор Січ», які ставлять як на військові, так і на цивільні гелікоптери. Чиновники побоюються, що різке припинення співпраці «зумовить закриття підприємств і безробіття». І це зрозуміло: експорт військової продукції до Росії становить значну частку всього експорту військової продукції України. За великим рахунком, як таке озброєння Україна Росії і не продає – здебільшого йдеться про комплектуючі до бойової техніки. Це й дає змогу владі, яка чудово розуміє, які великі суми коштів це приносить до держбюджету, зберегти обличчя – посилаючись саме на подвійне призначення⁷⁶⁸.

⁷⁶⁶ Гончар М. Кінець Рах Putiniana. 2017 / М. Гончар, А. Чубик // Дзеркало тижня. – 2014. – № 14. – С. 1, 8.

⁷⁶⁷ Воронов В. Один из ключей к пониманию мотивов Путина // [Електронний ресурс] / В. Воронов // Режим доступу: http://lb.ua/news/2014/03/19/259940_klyuchey_ponimaniyu_motivov.html.

⁷⁶⁸ Муравський А. Чому Україна продовжує озброювати агресора? Або про те, що стоїть за формулюванням «продукція подвійного призначення», щодо якої в Кабміні «поки що немає позиції» [Електронний ресурс] / Муравський А. – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/uk/article/ekonomika/chomu-ukrayina-prodovzhuie-ozbroiyuvati-agresora>

12.2. Український військово-промисловий комплекс та його інтегрованість і дезінтеграція з російським

ВПК Росії в стратегічному контексті дуже сильно залежить від ВПК України. У російському уряді усвідомлюють залежність від українських постачальників. Колись вже було підраховано, що на зосереджених у Росії більш ніж 80% потужностей ВПК колишнього СРСР без кооперації з Україною та іншими державами СНД можна виготовляти лише 17% існуючої номенклатури виробів військового призначення. 20 березня глава комітету Ради Федерації з оборони й безпеки Віктор Озеров заявив, що Росія не має наміру розривати наявні зв'язки з Україною, пославшись на вказівку президента В. Путіна продовжувати взаємодію з українськими партнерами у військово-технічній сфері, але у червні 2014 р. його позиція докорінно змінилася.

Нинішня криза російсько-українських відносин суттєво відрізняється від попередніх, які вже не раз виникали – через анексію Криму і загрози війни з РФ. За сприятливого розвитку подій підприємства ОПК двох країн і надалі співпрацюватимуть, хоч і продовжать болючий процес, розпочатий задовго до нинішнього протистояння, – процес звільнення від обопільної залежності. Навіть вже зроблені раніше російською стороною кроки вирішили це питання лише частково. Наприклад, на потужностях підприємства «Клімов» у Санкт-Петербурзі організували за участі «Мотор Січі» виробництво вертолітних двигунів ВК-2500. Незважаючи на те, що там планують виготовляти не менш як 300 двигунів на рік, найближчим часом досягти таких показників не вдасться – за 2013 р. зроблено лише 50 штук, потреби ж обчислюються сотнями на рік (до 2020 р. – близько 3000 одиниць).

Для «откатінгу» коштів через український ВПК В. Путіну був потрібен надійний «партнер», яким і став В. Янукович. Схема мала спрацювати наступним чином. 15-мільярдний доларовий кредит (який, до речі, ніхто не збирався повертати) видавався під заставу українських єврооблігацій, які могли бути конвертовані у майно підприємств, в тому числі і військово-промислового комплексу, які виставлялися на приватизацію. Перелік деяких з них наведений нижче. В. Янукович отримував свої відсотки за посередництво, а решту В. Путін спокійно виводив в офшори і ставав найбагатшою людиною в світі. Після київських подій Євромайдану – почав вимальовуватися сценарій «жадность фраера сгубила».

Суть плану «Б» Путіна, реалізації якого завадила Україна, наступна. За будь-яку ціну не допустити обрання нового «легітимного» Президента України. Для цього – дестабілізувати ситуацію на південному сході України, щоб показати неспроможність існуючої влади, до 25 травня повернути туди В. Януковича, який «миттєво наведе порядок» та розпустить «злочинну хунту» – Верховну Раду і, ставши «єдиною легітимною владою в Україні», проведе «федералізацію України» у тій чи іншій формі (про що свідчить заміна російських трикологів на захоплених будівлях у Донецькій області на прапори «Донецької народної республіки» та контингента загарбників з російського спецназу на «кримську самооборону» та «тітушок»), яку потім легалізує спочатку своїм указом, а пізніше – через обрання «карманної Верховної Ради» і за-

кріплення цього у новій редакції Конституції, яку вже «малюють» у Москві (спочатку також можливо своїм указом, а потім через «Верховну Раду» або через «народний референдум»). І як плату за спокій – повернутися до реалізації плану А – віддати Росії за безцінь (внаслідок інфляції) за борги стратегічних підприємств оборонно-промислового комплексу.

Судячи з активізації деяких лідерів партії регіонів, зокрема Левченка, Царьова та Добкіна і подій 11–13 квітня 2014 р. у Донецькій області – верхівка партії регіонів в курсі цього сценарію (особливо плану Б). Головними словами Р. Ахметова на зустрічі з А. Яценюком у Донецьку 11 квітня на адресу сепаратистів були: «Я з вами!», а не «якщо ви – за російську мову...» і таке інше! В цьому ж руслі була й вимога щодо залучення М. Добкіна до переговорів у Женеві 17 квітня 2014 р., або ж відмова від них «у разі застосування владою сили до терористів». Як згодом з'ясувалося, все це – було не що інше як затягування часу для посилення російської присутності в Україні.

Ще один цікавий факт. Голова самопроголошеної «Донецької народної республіки» Денис Пушилін на прохання українського мільярдера Р. Ахметова зустрівся з колишнім російським політв'язнем і мільярдером М. Ходорковським. Про це пише оглядач «Нової газети» Ю. Латиніна⁷⁶⁹. «Під час візиту до Донецька екс-власника ЮКОСа Михайла Ходорковського люди в масках не пустили його всередину захопленої будівлі адміністрації, мотивувавши це тим, що «у нас працюють російські ЗМІ, і з них можна без проблем дізнатись про все, що відбувається в Донбасі». Двома годинами пізніше пан Д. Пушилін, який раніше керував у Донецьку МММ, а тепер – самопроголошеною Донецькою народною республікою, прибіг на зустріч з Ходорковським в «Донбас-палас» на першу вимогу найбагатшої людини України і хазяїна Донбасу – Р. Ахметова, але не в цьому річ. Річ у тому, що коли людина приходить поговорити до повстанців, а повстанець йому відповідає: «Мою позицію ви можете дізнатись зі ЗМІ», – це означає, що повстанець – фейковий. Це означає, що його протест замовлений і проплачений... Виглядало це дуже смішно. По-перше, Ахметов не сів з Пушиліним за один стіл. Привітався і «звалив». Від Ахметова був «смотрящий», який за усю зустріч не вимовив ні слова. По-друге, з екс-МММщиком Пушиліним також був «смотрящий». Він дивився, щоб Пушилін не вимовив зайвого. Але найсмішніше, що наглядач теж не мав повноважень говорити», – вважає Ю. Латиніна.

На думку Латиніної, «проблема в тому, що пенсіонерів і міських диваків недостатньо, щоб захопити обладміністрацію. І за їх спиною стоять інші. «тітушки» і «тітушководи». Люди, які можуть викласти російському держканалю свої вимоги по написаній цим же держканалю шпаргалці, але у яких починається панічний мандраж від пропозиції викласти ці ж вимоги комусь, окрім держканалу. В принципі – це усе ті ж самі люди, яким платили за насильство на Майдані і які нікуди не поділися, а евакуювалися на батьківщину, в Донецьк, в колишню вотчину Януковича, де ці структури і вирощувалися, і які зараз і стоять за колишніми МММщиками і гопни-

⁷⁶⁹ Ахметов «по щелчку пальцев» вызывает к себе лидера «Донецкой республики», – российская журналистка // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : sensor.net.ua/news/283181/ahmetov_po_schelchku_paltsev_vyzyvaet_k_sebe_lidera_donetskoyi_respubliki_rossiyiskaya_jurnalistka.

ками в масках. За твердженням обласної влади, платить їм не Росія, а Янукович через ФСБ, причому половина грошей пропадає по дорозі, так що для чекістів – це ще і комерційне підприємство, що генерує прибуток»⁷⁷⁰.

Початок формування у Верховній Раді України «фракції Медведчука» також наводить на можливість реалізації Іракського сценарію спочатку з використанням інформаційної зброї щодо наявності в останнього ядерної та хімічної зброї (не нагадує – «фашистської хунти?»), а потім – з тотальної купівлею армійської та адміністративної верхівки країни з метою подавлення спротиву агресору.

«Пробний шар» з'явився в Інтернеті 1 травня 2014 р.⁷⁷¹. Депутат Державної Думи Росії Оксана Дмитрієва вважає, що погасити борг за газ, з яким досі не погоджується Україна, можна шляхом обміну його на заводи ВПК України. Депутат вважає, що таким чином виграють усі, Україна зможе погасити свій борг перед Росією за поставлений газ, а також отримати додаткову знижку на подальші постачання. Росія зможе безперешкодно розміщувати замовлення на військове устаткування, а навантаження на бюджет буде значно нижчим. Європа не переживатиме через можливий зрив постачань газу на її територію.

О. Дмитрієва зазначає, що сьогодні Росія безпосередньо залежить від українських постачань у військово-промисловому комплексі. У Запоріжжі роблять кращі двигуни для літаків, в Миколаєві – важкі авіаносні крейсери. Поки що офіційний Київ ніяк не відреагував на цю заяву, проте, на думку експертів, можна передбачити його реакцію. Варто зазначити, що глава Кабміну України Арсеній Яценюк заявив, що Україна має намір подавати до суду на «Газпром» за завищені суми за постачання газу, і досягти відміни ціни, яка була встановлена після анексії Криму, та готова сплатити борг за старою ціною, яка практично в два рази менше, ніж сьогодні. Також заява О. Дмитрієвої виглядає не дуже доречно і з причини протестів, які відбуваються на сході України, де зосереджені основні потужності з виробництва продукції для ВПК. Україна звинувачує Росію в розгортанні сепаратистської діяльності і заявляє про військових ГРУ, які штурмують адміністративні будівлі.

З огляду на гіпотетичну загрозу асоціації України з Європейським Союзом і зближення з НАТО завдання підприємств російського ВПК виявляються під загрозою зриву, а це означає, що доступ до українських підприємств ВПК необхідно зберегти (не виключаючи й окупації відповідних територій). Тому не можна зкидати з порядку денного можливості передачі у довгострокову концесію підприємств українського ОПК, наприклад, Саудівській Аравії – головному постачальнику зброї на арабському Сході, яка також може використовувати як «парасольку» – США.

Географія підприємств українського ВПК, з якими Росія пов'язує свою стратегічну доктрину, вражаючим чином збігається з географією точок нестабільності в Україні. У цих точках за одним сценарієм і в один час створюються передумови для легітимізації

⁷⁷⁰ Ахметов «по шелчку пальцев» вызывает к себе лидера «Донецкой республики», – российская журналистка // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : sensor.net.ua/news/283181/ahmetov_po_schelchku_paltsev_vyzyvaet_k_sebe_lidera_donetskoyi_respubliki_rossiyiskaya_jurnalistka

⁷⁷¹ Россия предлагает Украине обменять заводы ВПК на газовые долги [Електронний ресурс]. -- Режим доступу : <http://vlasti.net/news/192944>

анексії цих регіонів тепер уже за кримським сценарієм. Не можна не звернути уваги на те, що однією з точок щільного зосередження таких об'єктів є, у тому числі місто Київ. Таку листівку автор отримав 24 квітня 2014 р. у свою поштову скриньку.

ВСЕ НА РЕФЕРЕНДУМ!

Друзья и Соратники! «РУССКАЯ ВЕСНА» в самом разгаре! Со всех уголков Украины, России и других стран мира нам пишут тысячи писем и сообщений. Все воодушевлены нашим подвигом – созданием Донецкой Народной Республики! Люди говорят, что мы для них стали факелом надежды в борьбе с фашизмом. Мы стали маяком, на который теперь равняется весь Юго-Восток! Все в один голос призывают и просят нас не сдаваться и удерживать наши позиции.

Теперь мы должны провести свой референдум, когда все жители Донбасса заявят киевской хунте о своей свободе и независимости. На референдум будет вынесен вопрос о принятии народом независимости Донецкой Народной Республики, после принятия которого мы сможем приступить к полноценному формированию своего правительства и органов управления, определить структуру своей экономики и оставлять все заработанные деньги у себя в республике (а не перечислять их в бюджет киевской хунты). Мы будем выступать на международной арене как полноценное независимое государство и сможем создать свою армию. Мы больше никогда не будем во власти Киева!

Мы должны с вами как можно быстрее сделать этот выбор, т.к. за нашим примером хотят пойти другие регионы Юго-Востока. Мы все вместе хотим объединиться в новое большое федеративное государство НОВОРОССИЯ, которое в дальнейшем будет выстраивать свои собственные отношения с Таможенным Союзом, а также со странами Организации Договора о коллективной безопасности (ОДКБ), чтобы находиться в одном военном союзе вместе с Россией и другими государствами постсоветского пространства. Мы сможем беспрепятственно передвигаться из Новороссии в Россию и Белоруссию и быть единой частью большого русского мира.

Референдум Донецкой Народной Республики планируется провести 11 мая 2014 г. Сейчас начинается процесс его подготовки. Референдум – это всенародное голосование по вопросам государственного значения. Референдум проводится на основе прямого и свободного волеизъявления граждан. Референдум – это высшее непосредственное выражение власти народа перед государством.

ЖИТЕЛИ ДОНБАССА! ПРОГОЛОСУЕМ ЗА СВОЮ НЕЗАВИСИМОСТЬ! ИДЕМ ВСЕ ВМЕСТЕ К СОЗДАНИЮ НОВОРОССИИ! ИДЕМ ВСЕ ВМЕСТЕ К ОБЪЕДИНЕНИЮ С РОССИЕЙ И БЕЛОРУССИЕЙ!

Штаб Народного ополчения Донбасса

Сучасні геополітичні і не меншою мірою геоеконімічні процеси навколо України обумовлені як занепадом, так і потенціалом української оборонної промисловості. У 1991 р. Україна успадкувала третій у світі за розміром ядерний потенціал. Зокрема, 46 ракет SS-24 шахтного базування з 460 ядерними зарядами, 130 SS-19 із 780 зарядами, разом 1240 бойових частин. Зважаючи на параметри цих ракет-носіїв, вони становили загрозу США, але навряд чи могли слугувати захистом від Росії. Додатково наша держава успадкувала 19 стратегічних бомбардувальників Ту-160 та близь-

ко 600 ядерних крилатих ракет авіаційного базування. Весь ядерний арсенал нашої країни становив близько 5 тис. зарядів. Для порівняння: нинішній повний ядерний арсенал Росії – приблизно 14 тис. зарядів, із них 1,5–1,6 тис. стратегічні. Цей арсенал керувався кнопкою, що була в Москві. Ні тоді, ні сьогодні Україна не мала виробництва зі збагачення урану до рівня ядерного палива й далі, до збройового. Для створення такої системи були потрібні великі гроші – близько 3 млрд. дол., за сучасними цінами – щонайменше 10 млрд. дол. Саме створення національної системи управління ядерною зброєю й було тим, чого не вистачало Україні, щоб стати повноцінною ядерною державою ще в 1992-му.

«Росіяни почали активно працювати через своїх агентів впливу на кшталт Дмитра Табачника всередині країни задля того, щоб Україна якомога швидше й об'ємніше здала всю ракетну галузь, – розповів виданню «Тиждень» на умовах анонімності високопосадовець зі Служби зовнішньої розвідки, що тоді був дотичним до ядерної тематики. – Справа була й у тому, що ми головні конкуренти на міжнародному ринку озброєнь та ракетно-космічних технологій. На тлі дружніх розмов велася дуже серйозна робота з підриву обороноспроможності країни та неможливості залишення ядерного статусу. Використовувалося все: і підготовані політики, особливо лівого спектра, і підкуп офіцерів та експертів, і економічний тиск»⁷⁷².

Український та російський військово-промислові комплекси (ВПК) працювали тоді, зрозуміло, як єдиний механізм. Саме це й були горезвісні «нерозривні економічні зв'язки братніх народів», про які так полюбляли говорити в Москві. Позаяк із 1 січня 1992 року всі контракти щодо ВПК Кремль розірвав, в Україні почався економічний колапс. Зокрема, ракетно-космічна промисловість, у якій працювало понад 200 тис. людей, залишилася без замовлень. Близько половини електроенергії в Україні виробляли АЕС, ядерне паливо для яких наша держава отримувала з Росії, платити за котре не мала змоги. Саме за всіх цих умов країна зіткнулася з погодженою позицією США, Великобританії та Росії, що вимагали від України відмовитися від ядерної зброї та ракетних технологій, натомість пропонуючи допомогу з виходу із кризи. Зрештою керівництво країни таки зробило це, але отримало нібито гарантії безпеки, пакет допомоги, поставки ядерного палива для АЕС в обмін на передані бойові частини та доступ до комерційних ринків для вітчизняних ракет.

На той момент здавалося, що Україна виграла час, урятувавши ракетно-космічну промисловість від загибелі, а економіку – від колапсу. Понад те, вдалося зберегти чверть тонни збройового урану, якої вистачило б не на один десяток ядерних зарядів у разі потреби. Однак за майже 20 років жоден із президентів та урядів так і вирішив питання стратегічної безпеки країни. У 2010 р. В. Янукович «здав» Сполученим Штатам український збройовий уран, виконуючи попередні домовленості американців із В. Ющенком, в обмін на фінансування створення центру нейтронних досліджень у Харківському фізико-технічному інституті. За інформацією деяких джерел, більша частина цих грошей уже розкрадена.

⁷⁷² Буткевич Б. Ракетна реінкарнація. Чи потрібно Україні повертати ядерний статус / Б. Буткевич Б., А. Жалко-Титаренко // Тиждень. – 2014. – 10 квітня. – С. 10–11.

Ядерні сили складаються з ракет наземного, морського й авіаційного базування. Перші поділяються на малої дальності (тактичні, до 500 км), середньої (від 1000 до 5000 км) і великої (від 5000 км). Згідно з угодою 1987 р. між СРСР та США про ліквідацію ракет середньої та малої дальності (РСМД) ракети середньої дальності заборонені. Україна приєдналася до всієї угоди ще в 1990-х. Ядерні ракети програмуються на ураження певного набору цілей в районі їх базування. Усі пускові установки пов'язані в єдину систему управління ядерними силами, яка й дає команду на пуск. Ракети великої дальності зазвичай називають стратегічними, бо метою їх використання є ураження стратегічного потенціалу ворога: знищення міст, військових баз тощо. Вони, як правило, несуть кілька бойових частин, кожна з яких здатна самостійно маневрувати, обманювати засоби протиракетної оборони, доставляти ядерний заряд до цілі з точністю до кількох десятків метрів. Дальність польоту стратегічних ракет обмежується «знизу» саме вимогами угоди про РСМД, хоча загалом можливо запрограмувати систему їх управління так, що вони обиратимуть траєкторію з ураженням цілі в «забороненій» зоні. Росія вже експериментує з пуском стратегічних ракет на 2500 км, що приблизно дорівнює відстані від російської ракетної бази у Верхній Салді (Урал) до Львова чи Одеси.

Ядерна зброя є зброєю універсального знищення. У цьому її сила й слабкість водночас. Тобто коли супротивник просувається поступово, крок за кроком, як Росія в Україні сьогодні, ядерна зброя його зупинити не може. Її використання є незворотним рішенням про вбивство й самогубство одномоментно. Натомість у локальній війні така альтернатива завжди є. Погляньмо на російську агресію проти України в умовах, якби ми мали стратегічну ядерну зброю. РФ захопила Луганськ або Херсон. Натискаємо кнопку взаємного знищення включно з Києвом, Дніпропетровськом, Львовом і Харковом? Звичайно, ні. Тому стратегічні ядерні сили не придатні для війни локальної, у яку зараз втягнута Україна.

Чи допоможе Україні тактична ядерна зброя? Її наявність більш-менш зрівнює шанси малої і великої армій, але є ще багато нюансів. Спочатку Україні потрібно вийти зі згаданої угоди РСМД. Світова спільнота навіть може сприйняти цей дипломатичний крок, проте на спроби відновлення ядерного статусу реакція буде гарантовано дуже жорстка. Сьогодні Україну підтримує весь світ, а натомість вона одразу отримує статус КНДР або Іраку часів Саддама Гусейна. Жодна країна не буде захищати захистити нашу державу від вторгнення Росії, яке негайно відбудеться після того, як стане відомо, що ми відновлюємо ядерний статус. Крім цього, шлях до євроінтеграції та співпраці з НАТО був би закритим.

Технологічно для повернення до тактичної ядерної зброї потрібно створювати нову ракету-носіє з дальністю не менше ніж 500 км, що дорівнює відстані від Чернігова до Москви, відповідну систему контролю, систему створення збройового урану. На реалізацію такої програми потрібно три – п'ять років при багатомільярдному в доларовому еквіваленті фінансуванні. Що стосується потрібних для цього коштів, то нещодавно экс-міністр охорони навколишнього природного середовища та ядерної безпеки в 1990 р. Ю. Костенко заявив: «Для того, щоб створити систему напрацювання високозбагаченого урану і плутонію, є діюча ядерна енергетика, але для вилучення

ня та подальшої обробки цих елементів необхідне новітнє виробництво. Для такого будівництва потрібно від 50 до 100 млрд. дол.»⁷⁷³. Крім цього, потрібно враховувати витрати на виробництво ракет, створення відповідних військових підрозділів.

Головним ударом будуть невідворотні економічні санкції Заходу. Якщо Україна все ж таки буде здатна все це подолати, то постає питання: навіщо нам ядерна зброя, коли ми можемо втримати Росію й без неї? Багато експертів вважають, що виходити з режиму нерозповсюдження, витрачаючи багато мільярдів доларів на зброю, яка навряд чи колись стане у пригоді, та гарантовано потрапляючи в міжнародну ізоляцію, нерационально.

Натомість є цілком легальна альтернатива – створення високоточної ракетної системи середньої або малої дальності, що використовуватиме новітні неядерні бойові частини. Зокрема, так звані термобаричні (вакуумні) боеприпаси. Їх потужність близька до міні-ядерної бомби, але вони не порушують чинних міжнародних угод і не потребують створення цілої індустрії на кшталт збагачення урану до збройового рівня та виробництва плутонію. Наприклад, наявні російські важкі вакуумні боеприпаси мають потужність близько 44 т TNT (тринітротолуолу). Така зброя не спроможна відправити нападника назад у кам'яний вік чи перетворити когось на «ядерний попіл», але є достатньо серйозним засобом захисту, щоб зробити беззмістовною і дуже небезпечною для нападника будь-яку агресію проти нас. Україна має скористатися своїм науково-технічним і військовим потенціалом, якого вже зараз достатньо для створення таких новітніх оборонних систем.

Звичайно, варто максимізувати співпрацю з НАТО з можливістю якомога швидшого приєднання до нього. Це дасть змогу розширити ядерну парасольку Північноатлантичного Альянсу на Україну, тим більше що Будапештський меморандум є важливим аргументом у тому, щоб обійти всі складнощі на цьому шляху. Однак варто розуміти, що в умовах дедалі більшої нестабільності у світі внаслідок дій Росії Україні все одно варто поєднувати євроатлантичну інтеграцію зі створенням власної високоточної зброї. Це дасть змогу залишитися в рамках міжнародних угод, але забезпечить від будь-яких несподіванок на східному та південному кордонах.

На початку грудня 2013 р. «бліц-огляд» головних об'єктів української «оборонки» вчинив головний наглядач російського ВПК, віце-прем'єр уряду РФ Д. Рогозін. Зокрема, особливий інтерес у цього чиновника викликали підприємства, пов'язані з ракетно-космічною сферою, – дніпропетровські Державне підприємство (ДП) «Південний машинобудівний завод» ім. А. М. Макарова («Південмаш») і ДП «Конструкторське бюро «Південне» ім. М. К. Янгеля». На «Південмаші» російську делегацію цікавило складальне виробництво ракетно-космічної техніки.

Проте, як написав на своїй сторінці у Facebook керівник Центру військово-політичних досліджень Д. Тимчук, окремі підприємства українського ОПК ще постачають продукцію військового призначення до Росії. За оперативними даними групи «Інформаційний Опір», на користь російських замовників київський завод «Арсенал» продовжує виробляти голівки самонаведення «Маяк» до керованих ракет класу «повітря-повітря»

⁷⁷³ Буткевич Б. Ракетна реінкарнація. Чи потрібно Україні повертати ядерний статус / Б. Буткевич Б., А. Жалко-Титаренко // Тиждень. – 2014. – 10 квітня. – С. 10–11.

Р-73, які потім постачаються в Росію. Цими ракетами, пише Тимчук, «оснащуються як бойові літаки, дуже поширені у ВПС Росії (МіГ-29, МіГ-31, Су-24, Су-27), так і новітні (МіГ-35, Су-35С), а також перспективні (ПАК ФА) зразки, що розробляються».

Д. Рогозін не обійшов увагою українське суднобудування – миколаївські «Чорноморський суднобудівельний завод» (будівництво великих кораблів) і ДП «Науково-виробничий комплекс газотурбінобудування «Зоря» – «Машпроект» (силові установки для бойових кораблів). Не таємниця, що більшою мірою двигуни «Мотор Січі» потрібні саме для бойових гелікоптерів, тому інспекції Рогозіна піддалися і запорізькі авіамоторні концерни – КБ «Івченко-прогрес» і «Мотор Січ» і перлина українського авіабудування – київське ДП «Антонов». Там пан Рогозін обговорив проблему кооперації у виробництві літаків Ан-148/Ан-158 і графік спільних робіт за програмою військово-транспортного літака Ан-70, підняв і питання про відновлення серійного виробництва Ан-124-100 «Руслан».

Результати «інспекції» їм було озвучено на радіостанції «Ехо Москви»: «Ось в Миколаєві верфі «61 Комунар», Чорноморський суднобудівельний завод – вони стоять просто мертві, покинуті. Як у фільмі «Сталкер» Тарковського. Якщо узяти авіапром – він теж нікому не потрібний». Врятувати український ВПК може, зрозуміло, тільки Росія: «Це для них питання виживання, у них інших шансів немає. Альтернативи немає. Те, що ми пропонуємо, не має альтернативи. Це не питання компромісу, це питання виживання України»⁷⁷⁴. Але як тільки Україна піде назустріч Росії, «це усе буде завантажено замовленнями», оскільки «саме зараз якраз ми можемо завантажити українські підприємства нашими загальними замовленнями». Трохи раніше звучали натяки на те, що Росія може розмістити на підприємствах ВПК України до 10% свого держоборонзамовлення: сьогодні Міністерство оборони РФ зобов'язали робити закупівлі за низькими цінами, а не за тими фантастичними, які нині ставить їх російський виробник, – ось, мовляв, можемо те ж саме закуповувати в українській оборонці. Деякі експерти підрахували, що українська частка російського держоборонзамовлення і зовсім може досягти аж 40% – все одно, мовляв, потужності на Україні простоюють.

Очікувалося, що чимала частина кредиту на 15 млрд. дол., виділеного Москвою у кінці 2013 р. для Києва, повинна була піти, окрім іншого, і на підтримку української оборонки, можливо, навіть лєвова його частка. Не випадковим було і вкидання серії матеріалів у ЗМІ, що розповідали про страхітливе становище ВПК України, зокрема про те, що практично усі підприємства української оборонки виживають лише за рахунок російських контрактів, половину своєї продукції військова промисловість України і зовсім робить для Росії, причому понад 70% комплектуючих і сировини вона отримує з Росії. Ніяких ілюзій щодо «європейських» перспектив свого ВПК на Україні не плекає ніхто – в Європі своєї військової промисловості достатньо.

Така російська турбота до свого конкурента не повинна вводити в оману! Наївно вважати, що Москвою рухає альтруїстична турбота про український ВПК – його життєздатність, прибутковість, підйом, створення робочих місць. Логічною вигля-

⁷⁷⁴ Воронов В. Один из ключей к пониманию мотивов Путина [Електронний ресурс] / В. Воронов. – Режим доступу : http://lb.ua/news/2014/03/19/259940_klyuchey_ponimaniyu_motivov.html

дає спроба прибрати до рук добро «конкуруючої фірми», скориставшись кризою влади і економіки в Україні. Це частково підтверджують і виступи самого Рогозіна: хоча він і сказав, що «ми не йдемо зараз на те, щоб брати на себе якісь українські заводи», але визнав, що Об'єднана двигунобудівна корпорація РФ вже «створює єдиний інженерний центр, до якого у вигляді СП приєднується ДП «Івченко-прогрес» і концерн «Антонова», також створюють СП з «Об'єднаною авіабудівною корпорацією».

Треба зважати на те, що «теорія прямого російського хапка» - банальна і прямолінійна, так само як і версія, що побутує серед київських політологів, – що росіяни хочуть прибрати до рук залишки української оборонки, щоб нарешті придушити конкурентів. Розпочнемо з того, що усі дійсно прибуткові проекти давно вже освоєні олігархами самої України – або хтось серйозно вважає, що ахметови, фірташі, порошенки, добкіни і кернеси не з'їли усе це самі, вирішивши запросити до пирога росіян?! Наприклад, основні промислові активи Кримського півострова контролюються або прямими спонсорами нової київської влади, або людьми, зацікавленими в добрих з нею стосунках. Так, найбільші підприємства півострова – «Кримський титан» і «Кримський содовий завод» – належать олігархові Дмитру Фірташу, суднобудівельний завод «Залив» – мільярдерові К. Жеваго. Найбільшим кримським виробником цементу – заводом «Будіндустрія» – володіють структури Д. Жванії. Завод «Кримзалізобетон» належить депутатові Верховної Ради А. Сенченку, «Крименерго» – структурам Р. Ахметова. Багато підприємств сьогодні майже не платять податки Криму. Наприклад, один з найбільших заводів «Бром», який ще в 2009 р. через конфлікти з податковою службою Криму змінив місцеву податкову прописку на дніпропетровську⁷⁷⁵.

Втративши Крим, Україна втратила контроль і над низкою оборонних підприємств. Ще в березні до проведення референдуму в Криму у держконцерні «Укроборонпром» заявляли, що спроби націоналізації підприємств українського оборонно-промислового комплексу, які розташовані на території Криму, загрожують позиціям України як світового спецекекспортера. На півострові залишилося 13 об'єктів, що раніше увійшли до держконцерну: «ФСК «Море», «Феодосійський судномеханічний завод», ЦКБ «Чорноморець», «Завод «Фіолент», «Євпаторійський авіаційний ремонтний завод», «Севастопольське авіапідприємство», КБ радіозв'язку, конструкторсько-технологічне бюро «Суднокомпозит», «Феодосійський оптичний завод», спеціальна виробничо-технічна база «Полум'я», НДІ аеропружних систем, НДЦ «Вертолїт», «Склопластик».

Значення для українського оборонного комплексу кожне з цих підприємств має різне. Наприклад, «ФСК «Море» спеціалізується на будівництві військових кораблів. Вона виконує велике іноземне замовлення – будівництво малих десантних кораблів на повітряній подушці проекту 958 «Бізон» для Китаю (сума контракту становить 315 млн. дол.). Повідомлялося, що другий корабель було на початку березня завантажено на понтон і відправлено до Китаю через загрозу захоплення чи пошкодження під час можливих бо-

⁷⁷⁵ Дятликович В. Львов не кормить, шахтеров тоже. Межрегиональные мифы украинской экономики / В. Дятликович // Репортер. – 2014. – № 9. – С. 36–39.

йових дій. Ще два кораблі мають бути виготовлені вже у КНР на основі документації, яку передасть українська сторона, і за участю українських фахівців⁷⁷⁶.

Прилади спецпризначення для кораблів цього типу, а передусім – для бронетехніки, виготовляє «Феодосійський оптичний казенний завод». Йому було надано статус підприємства стратегічного значення для економіки і безпеки України. З другого боку, колектив заводу начебто й не проти співпраці з Україною, тим паче що у нього зараз є контракт на 100 млн грн з ДП «Завод ім. Малишева». З другого – він побоюється «недружніх кроків з боку уряду України» і розраховує на більш прибуткові замовлення з боку Росії. Керівництво підприємства навіть звернулося з проханням про це до російського міністра промисловості і торгівлі Дениса Мантурова. Наскільки українській владі вдасться надалі налагодити співпрацю із «Феодосійським судно-механічним заводом», залежить доля Військово-морських сил України. Оскільки це єдиний в Україні завод, що ремонтує дизельні двигуни для бойових кораблів.

Росія знизилася ризики для боєздатності своїх військових кораблів – російські розробники і виробники визнавали, що вже не можуть самостійно обслуговувати раніше виготовлені ними корабельні дизелі.

Навіть утилізація військового флоту України відбувалася на території Криму – відповідні потужності є в м. Інкермані, що розташований у кінці Севастопольської бухти. Донедавна планувалося утилізувати списані кораблі та судна. У 2012 р. Кабінет Міністрів виключив зі складу ВМСУ ракетний корвет «Кременчук», протичовновий корвет «Ужгород», базовий тральник «Маріуполь», ракетний катер «Каховка», судно-мішень «СМ-15» і навчальний корабель «Сімферополь». Повідомлялося про плани списати базовий тральник «Мелітополь», водолазне судно «Вільногорськ», суховантажну баржу «Брянка», рейдові катери «Конотоп» і «РК-1935», гідрографічний катер «МГК-1694», рейдовий роз'їзний катер «Ритм-450», морський катер «Острог», водоналивний танкер «Бахмач» і транспорт озброєння «Джанкой». За словами в. о. міністра оборони М. Ковалю, утилізацію наявних у Криму кораблів здійснять на місці. Це пов'язано зі складністю транспортування, проте вже в недалекому майбутньому, напевно, буде списано ще частину українського військового флоту – судна відробляють свій термін. Отже, є привід визначити можливість створення майданчика для утилізації кораблів на території якогось із суднобудівних заводів материкової України. Враховуючи те, що сьогодні потужності заводів завантажені лише частково, це має бути цікавим для їхнього керівництва⁷⁷⁷.

Дуже показовим є те, що проблемою кооперації ВПК двох країн на цьому етапі активно зайнялися зовсім не пожадливі олігархи, а лише держчиновники. Діячі російського збройового бізнесу взагалі ніякого ентузіазму не проявляють – їм це відверто нецікаво, тому що їх цілком влаштовує ситуація, коли вони можуть диктувати цінову політику на свої виробни, викручуючи руки військовим. Кремль вже пообіцяв Києву віддати частину свого держоборонзамовлення, але керівництву «Уралвагонзавода» або «Климова» ця ідея не близька. Схоже про бізнес тут взагалі не йдеться, і питання вирішуються суто державні.

⁷⁷⁶ Муравський А. На «різних берегах». У Криму залишилися стратегічно важливі підприємства ОПК / Муравський А. // День. – 2014. – 17 квітня. – С. 6.

⁷⁷⁷ Там само..

«Страхітливий стан» ВПК України і його залежність від східного сусіда – річ очевидна. Проте у цієї медалі є і зворотня сторона: не лише ВПК України залежний від Росії, а й ВПК Росії україно залежить від української оборонки. Кооперація, що анонсується, – життєво потрібна для вирішення деяких дуже важливих завдань – вже і відразу.

Суднобудівельна лихоманка – ще один ефект від енергетичної революції в США і Канаді. Зростання видобутку нафти в США знизило витрати на нафтопереробку (США стали нетто-експортером нафтопродуктів, але не сирової нафти, ще в 2011 р.). У липні 2013 р. експорт продукції американських НПЗ склав 3,8 млн. барелів на день, що майже на дві третини перевищує показники 2010 р. В найближчі три роки середньорічне зростання попиту на танкери для перевезення нафтопродуктів становитиме 7%. Для порівняння: попит на танкери, що перевозять сиру нафту, швидше за все, впаде на 1,5%⁷⁷⁸. Українське суднобудування не має втратити цей шанс.

Додаткові аргументи на користь реальності Форсайт-прогнозу: в 2014–2015 рр. спуск на воду на суднобудівельних верфях танкерів, призначених для транспортування із США скрапленого природного газу; оголошене в 2013 р. призупинення введення в експлуатацію нових газових родовищ на Близькому Сході, передусім в Катарі; початок у 2014–2016 рр. промислового видобутку сланцевого газу на родовищах в Австралії, Європі і Китаї. За оцінкою аналітиків компанії Halliburton, зробленої ними в 2010 р., найбільші запаси сланцевого газу зафіксовані саме в Північній Америці (у США і Канаді) – 23,8% загальносвітових, – а також у Китаї і деяких інших державах Центральної Азії (21,9%) і в Австралії (16,3%). Значні запаси також виявлені у країнах СНД, передусім в Україні – 3,9%⁷⁷⁹.

12.3. Українсько-російська взаємозалежність у авіа-, судно- і ракетобудуванні

За прогнозами фахівців, через 12 років обсяг світового ринку літакобудування має зрости більш ніж удвічі – до 366 млрд. дол., причому частка цивільного літакобудування підніметься з 65 до 80% цієї суми. У 2011 р. частка Росії у світовому літакобудуванні становила 3,4% (проти 53% у США) і переважно з продажів військових літаків⁷⁸⁰. В ухваленій у кінці 2012 р. в Росії Державній програмі «Розвиток авіаційної промисловості на 2013–2025 рр.» намічено збільшення виручки галузі авіабудування в 3,5 разу, зростання продуктивності праці в 9,4 разу, питомої ваги російських виробників авіаційної продукції на світовому ринку до 6,3%, зокрема цивільної авіаційної продукції до 3,6%⁷⁸¹. Не треба нікого переконувати в тому, що плановані результати мають бути досягнуті, оскільки Росія робить два десятки цивільних літаків

⁷⁷⁸ Пэрис К. Энергетическая революция в США породила бум на рынке танкерных перевозок нефтепродуктов / К. Пэрис // Ведомости. – 2013. – 1 ноября.

⁷⁷⁹ Кричевский Н. Экономика во лжи. Прошлое, настоящее и будущее российской экономики / Н. Кричевский. – М. : Эксмо, 2014. – С. 294.

⁷⁸⁰ Полюхович А. МАКС-2013 / А. Полюхович // Известия. – 2013. – 28 авг.

⁷⁸¹ Мантуров Д. Новые вызовы и перспективы развития авиации Д. Мантуров // Авиаинформ. – Вып. 4(109). – Апрель 2013. – С. 38.

на рік. Авіагалузь рятують військові замовлення. Програма «Суперджет-100» себе не виправдала. На останньому авіасалоні в Ле-Бурже європейська авіабудівна корпорація Airbus підписала контракти і меморандуми про продаж 466 літаків на суму 68,7 млрд. дол. Boeing поклав у портфель замовлення на суму 66,4 млрд. дол. Безпосередні конкуренти SSJ - 100 - Embraer E172 - E2 і літаки фірми Bombardier законтрактовані у кількості 200 і 62 одиниць відповідно. Sukhoi Superjet-100 може похвалитись контрактом на 20 літаків, проте і їх замовила російська лізингова компанія «Ільюшин фінанс», що входить до складу ОАК. Такі схеми практикуються для подальшої передачі машин у лізинг, але за фактом – купили самі у себе. Від виробництва широкофюзеляжних літаків наша країна в прийнятій програмі відмовляється⁷⁸².

Як бачимо, Росія поки що відстає і від учасників другого ешелону – Бразилії і Канади. Крім цього, виразно простежується перспектива ущільнення конкурентного середовища за рахунок появи нових авіапромислових держав, перш за все, Китаю і Японії. У цьому контексті єдиною стратегією збереження присутності на ринку комерційної авіації може бути тільки міжнародна кооперація. Проте досі успіхи в цій сфері дуже скромні⁷⁸³. Італійська участь у проекті SSJ-100 не принесла цій програмі очікуваних переваг. Знижуються загалом темпи російсько-європейського зближення⁷⁸⁴. У ситуації, що складається, деякі експерти⁷⁸⁵ вбачають надійним виходом подальший розвиток міжнародної виробничої кооперації з Україною у виготовленні пасажирських, військово-транспортних, транспортних літаків і повітряних суден для малої авіації. І якщо говорити про останніх, то Ан-2 до сьогодні є одним з найпопулярніших «легких» літаків на просторах СНД, а найбільша їх кількість зосереджена в Росії – більше півтора тисяч. У Києві створили модернізовану модель його Ан-2-100, головною відмінністю якої є наявність силової установки з двигуном МС-14 розробки і виробництва запорізького АТ «Мотор-Січ», який працює на авіаційному гасі і дозволяє економити до 25–30% ресурсу. Вартість переобладнання старої моделі Ан-2, згідно з попередніми розрахунками, обійдеться від 700 до 900 тис. дол.⁷⁸⁶ Використання таких відносно недорогих машин дозволить відродити повітряні сполучення, що прийшли до занепаду, на місцевих авіалініях, у санітарній авіації, в сільськогосподарському виробництві тощо. Крім того, такі машини в змозі конкурувати з легкими багатоцільовими літаками, що випускаються австрійською компанією Diamond Aircraft Industries (DAI), з якою «Ростех» уклав рамкову угоду про співпрацю. Кінцевою метою його є спільне проектування і виготовлення нових літальних апаратів місткістю 9 і 19 пасажирів. Загальний обсяг інвестицій в розробку і складання нової моделі літака оцінюється в 150–200 млн. дол. США. Сума чимала і її ще потрібно знайти. Крім того, в Росії стоять незавантажені великі літакобудівні підприємства, такі як ВАТ «ВАСО» (м. Вороніж), АТ «Авіакор» (м. Самара), ВАТ «Авіастар» (м. Ульяновськ), ЗАТ «СМАЗ» (м. Смоленськ), ВАТ «КАПО» (м. Казань).

⁷⁸² Как разрушается российский авипром // Авиаинформ. – Вып. 8(113). – Август 2013. – С. 81.

⁷⁸³ Российский авипром: каковы перспективы // Авиаинформ. – Вып. 8(113). – Август 2013. – С.65.

⁷⁸⁴ Колодина И. Полетаем на своих // Авиаинформ. - Вып. 8(113). – Август 2013. – С.66.

⁷⁸⁵ Денисов В.Т. О производственной кооперации с Украиной в пассажирском и транспортном самолетостроении / В.Т. Денисов, Л.В. Панюшкина, Д.Д. Денисов // Вісник економічної науки України. – 2014. – №1. – С. 27–31.

⁷⁸⁶ Коровец М. Ан-2 – есть второе дыхание! / М. Коровец // Авиаинформ. – Вып. 8(113). – Август 2013. – С. 28.

Поверненню Росії на світовий ринок комерційної авіації сприятиме нарощування виробництва регіональних російсько-українських літаків Ан-148 і Ан-158. У Росії ці літаки робляться у воронезькому ВАТ «ВАСО». Всього в програмі Ан-148/158 зайняті більше 120 підприємств і виробництво цього сімейства забезпечує створення в Росії і в Україні близько 70 тис. робочих місць. Про затребуваність літаків Ан-148 свідчать такі факти, як 18 таких машин працюють в парках семи авіаперевізників трьох країн світу. Їх пасажирами стали близько 2 млн. осіб. Шість літаків Ан-148 у базовому варіанті Ан-148В інтенсивно працюють в парку ВАТ «Авіакомпанія Росія» і щодня виконують 6–8 польотів, їх середньомісячний наліт – більше 30 льотних годин. Російські авіаперевізники «Політ» і «Ангара» використовують варіанти Ан-148-100Е підвищеної до 4400 км дальності. За замовленням МНС розроблений, сертифікований і переданий замовникові варіант спеціального призначення Ан-148ЕМ, який може бути переобладнаний у будь-який з п'яти варіантів: пасажирський, штабний і три пасажирсько-медичні варіанти⁷⁸⁷.

Міністерство оборони РФ і воронезьке ВАТ «ВАСО» підписали контракт на постачання для ВПС Росії 15 літаків Ан-148 з постачанням 2013 по 2017 рр., у тому числі один у 2013 р., по чотири на рік – у 2014 і 2015 рр. і по три літаки в 2016 і 2017 рр.⁷⁸⁸. Про успішну експлуатацію цих машин свідчить той факт, що загальний наліт літаків Ан-148 виробництва воронезького ВАСО з початку комерційної експлуатації в липні 2013 р. перевищив 60 тис. годин. Сьогодні колектив ДП «Антонов» розробляє нові літаки цього типу. Це Ан-148-200 пасажиромісткістю 89 осіб, Ан-148-300, який зможе доставляти пасажирів на дальність до 7000 км і на його основі створюється перспективний авіаційний комплекс морського патрулювання та протидії Ан-148-30ПМ. Максимальна тривалість польоту останнього становить 10 год., а максимальна крейсерська швидкість – 850 км/год. Хотілося б, щоб воронезьке ВАСО було виробником цього типу машин, залишаючись при цьому постачальником вузлів і агрегатів для літаків українського складання. Для того, щоб було забезпечено високоефективне виробництво літаків Ан-148, що є гарантією зниження вартості машин, необхідно виконати обіцянки про будівництво технологічної лінії із запуску їх у серію. Цей літак створює пряму політичну конкуренцію SSJ, який лобіює керівник ОАК. У результаті цього виходить, що усе фінансування йде на SSJ, а на виробництво Ан-148 грошей не залишається⁷⁸⁹. Крім цього, лобіювання SSJ обійдеться бюджету втратою 4–5 млрд. дол.⁷⁹⁰. Відсутність коштів на технічне переозброєння виробництва у ВАСО не дозволяє зменшити собівартість літака Ан-148 і, відповідно, його відпускну ціну. Останнє багато в чому могло б сприяти збільшенню обсягів замовлень на цю машину.

Великі можливості розвитку спільного виготовлення авіатехніки обіцяє процес відновлення виробництва важкого транспортного літака вантажопідйомністю 150 т – Ан-124-100 «Руслан», який є на озброєнні військово-транспортної авіації Росії. Проте процес цей затягнувся на 10 років, хоча ДП «Антонов», АТ «Мотор-Січ» і російська кампанія

⁷⁸⁷ «Антонов» на МАКС-2013 // Авіаінформ. – Вып. 8(113). – Август 2013. – С. 8–9.

⁷⁸⁸ Подписан контракт на поставку Минобороны РФ 15 самолетов Ан-148 // Авіаінформ. – Вып. 8(113). – Август 2013. – С. 29.

⁷⁸⁹ Чаплин К. Воронеж на периферии мирового авиастроения / Чаплин К. // Авіаінформ. – Вып. 1(106). – Январь 2013. – С. 71–72.

⁷⁹⁰ Неверов А. Сухой просчет / А. Неверов // Наша версия. – 08-14.04.2013. – № 14 (389).

«Волга-Дніпро» давно відпрацьовують поетапну програму відновлення виробництва цього літака. Прискорення цього процесу диктується великим потенціалом цієї машини в усіх сферах світової економіки і всезростаючим попитом на послуги «Руслана». За останні декілька років ДП «Антонов» розробив і сертифікував такі варіанти цивільного літака, як Ан-124-100М і Ан-124-100-150, Ан-124-100М-150. Для відновлення серійного виробництва літака для військово-транспортної авіації пропонується новий варіант машини Ан-124-200 з модернізованими двигунами з цифровою системою управління, що відповідають вимогам Глави IV ІКАО за шумами на місцевості і Додатку 16 Конвенції ІКАО. Модернізована кабіна екіпажу і радіоелектронне устаткування дозволили скоротити склад екіпажу з 6 до 3 чоловік, з можливістю виконання польотів поза трасами за участю штурмана, для якого обладналося робоче місце. Важливість вирішення проблеми відновлення виробництва цього унікального літака зумовила створення спільного виробництва з його будівництва⁷⁹¹. СП – це вихід з положення, яке склалося сьогодні, але, на думку фахівців, для його успішного функціонування воно не повинне входити в ОАК і бути підконтрольним безпосередньо Міністерству промисловості і торгівлі РФ. Тоді вдасться уникнути політичних, економічних і чиновницьких чинників, здатних негативно вплинути на розвиток цієї унікальної програми. Потрібно чітко усвідомити, що будь-які кроки, які можуть бути зроблені для модернізації цієї машини в обхід ДП «Антонов», будуть приречені на невдачу.

Зазначимо, що важко складається доля українсько-російського середнього військово-транспортного літака Ан-70. Він спроектований у Києві, а 80% його комплектуючих зроблені в Росії. Фінансували проект: Росія – 72%, Україна – 28%. Виробництво його має здійснюватися на підприємстві «Політ» в м. Омську. Потреба в них оцінювалася більш ніж в одну тисячу одиниць⁷⁹², проте літак у серійне виробництво не пішов. Цьому завадила політика, причому малозрозуміла. Оскільки, це саме та машина, яка пристосована для транспортування мобільних сил і висадки їх на невеликі слабопідготовлені аеродроми і тимчасові посадочні майданчики. Відповідно, він викликає інтерес у командування ВДВ. Під час російсько-грузинського конфлікту в 2008 р. з'ясувалося, що у складі ВПС Росії немає засобів оперативного перекидання великих груп десанту і серйозної бойової техніки в район озброєних зіткнень, якщо поблизу немає великих аеродромів⁷⁹³. Сьогодні ряд осіб намагається нав'язати думку про доцільність закупівлі Ан-70. Він не вписується в звичні стандартні рамки військово-повітряних сил будь-якої країни світу, проте інтерес до нього великий. Створений йому подібний за кордоном літак А-400 не може злітати з 650 метрів з таким самим навантаженням, як у Ан-70, не може літати зі швидкістю 900 км/год.⁷⁹⁴. Літак ергономічний, сучасний, добре оснащена кабіна екіпажа. Програма озброєнь 1996 р. передбачала для Росії постачання 175 машин і 65 літаків для України. Була також заявка на декілька машин для Чехії. Він може перевозити практично усю но-

⁷⁹¹ Неверов А. Сухой просчет / А. Неверов // Наша версия. – 08-14.04.2013. – № 14 (389).

⁷⁹² Божьева О. Как убивают самолеты / О. Божьева // Московский комсомолец. – 2006. – 7 июня.

⁷⁹³ Ан-70 снова в небе // Взлет. – 2012 (95). – Ноябрь. – С. 21.

⁷⁹⁴ Денисов В. Т. О производственной кооперации с Украиной в пассажирском и транспортном самолетостроении / В. Т. Денисов, Л. В. Панюшкина, Д. Д. Денисов // Вісник економічної науки України. – 2014. – № 1. – С. 27–31.

менклатуру озброєння, військової і спеціальної техніки⁷⁹⁵. Якщо говорити про витрату палива, то в Ан-70 вона становить 150 г на тонно-кілометр, а в А-400 – 170 г на тонно-кілометр. В Іл-476 витрата палива за розрахунками становить 8 т, а в Ан-70 – 4,4 т. Після модернізації змінився і склад екіпажу з 5 до 4 осіб.

Створений в Європі А-400, в якому можливо використовувалися технічні розробки «Антонова», виявилися гіршим за свій український аналог за технічними характеристиками й удвічі дорожчим⁷⁹⁶. Керівник ДП «Антонов» Д. Кива зазначив, що ми дуже хотіли б працювати з Росією. Потрібно користуватися цим і налагоджувати співпрацю, ділове партнерство. Експерти вважають, що упущено вже багато часу, який має важливе значення у бізнесі⁷⁹⁷. Сторони вже давно могли б не лише задовольнити свої потреби, а й продавати ці літаки зарубіжним замовникам. І було б правильним рішенням підтримати плановане створення російсько-українського спільного підприємства на паритетних основах, яке і нестиме усю відповідальність за розробку, виробництво й експлуатацію літака.

Важкою виявилася і доля літака Ан-140. Він вийшов непоганим і в повітряному парку авіакомпанії «Якутія» їх є чотири одиниці, а ще три – в Міністерстві оборони РФ. Він відмінно зарекомендував себе в експлуатації при низьких температурах та цілком пристосований для півночі і за дальністю й за витратою палива. Раніше 16 авіакомпаній Росії висловили намір придбати 160 літаків, що свідчить про його необхідність і затребуваність. У нього є деякі недоліки, зокрема те, що виробник так і не зміг поліпшити якість післяпродажного обслуговування своїх літаків. Це позначається на вартості експлуатації цих машин. Сьогодні самарське підприємство «Авіакор», що не входить до складу ОАК, без проведення технічного переозброєння виробництва в змозі випускати щорічно шість літаків Ан-140. При розширенні кооперації з Харківським державним авіаційним заводом у змозі довести щорічний випуск машин до 10–11 одиниць. Вартість одного літака Ан-140 – близько 550 млн. руб., що дешевше нового АTR-42, але дорожче уживаних машин, які переважно купуються або беруться в лізинг комерційними експлуатантами⁷⁹⁸.

У самарському ВАТ «Авіакор» реалізується програма збільшення темпів будівництва літаків і впровадження технологій бережливого виробництва. На окремих постах терміни виготовлення виробів скоротилися у декілька разів, в результаті чого зростає продуктивність праці і знижується собівартість продукції. За підсумками запланованих заходів передбачається знизити відпускну вартість літаків Ан-140 з нинішніх 16,5 млн. до 15 млн. дол. Важливо зазначити, що на базі цієї машини відкриваються можливості створення легкого військово-транспортного літака. Цьому сприяє підписана в лютому 2013 р. угода з ДП «Антонов» про те, що права на транспортну і вантажну модифікації цього літака належатимуть ВАТ «Авіакор». Воно буде замовником розробки модифікацій Ан-140Т і Ан-140С у ДП «Антонов» та усі результати НДДКР і інтелектуальні права на них будуть передаватися цьому підприємству. Отже, ВАТ «Авіакор» буде утримува-

⁷⁹⁵ Авдеев Ю. Моторостроение: поможет ли России заграница? / Ю. Авдеев // Авиаинформ. – Вып. 8(113). – Август 2013. – С. 72–75.

⁷⁹⁶ Ан-70 будет либо совместным проектом, либо его не будет вовсе // Авиаинформ. – Вып. 7(112). – Июль 2013. – С. 92–93.

⁷⁹⁷ Денисов В. Т. О производственной кооперации с Украиной в пассажирском и транспортном самолетостроении / В. Т. Денисов, Л. В. Панюшкина, Д. Д. Денисов // Вісник економічної науки України. – 2014. – № 1. – С. 27–31.

⁷⁹⁸ Гусаров Р. Сто сороковому быть / Р. Гусаров // Авиаинформ. – Вып. 4(109). – Апрель 2013. – С. 49–54.

чем Додаткового сертифіката типу МАК і бути єдиною юридичною особою, що відповідає за підтримку життєвого циклу й авторський супровід відмічених модифікацій⁷⁹⁹.

З огляду на сказане здається дивним прийняте рішення про створення в Росії СП, яке випускатиме регіональні турбогвинтові літаки Q400 для місцевих авіаліній. З цією метою планується побудувати завод в Ульяновській особливій економічній зоні вартістю близько 100 млн. дол. з максимальною потужністю 24 літаки на рік. Почати складання викрутки канадських літаків планують вже через півтора року. І хоча лізингова компанія ІФК вже виразила готовність закупити 50 таких машин на 1,695 млрд. дол., назвати кінцевих експлуатантів їх у Росії не змогла⁸⁰⁰. Вартість одного літака практично в 2 рази перевершує вартість літака Ан-140. Виникає питання: кому це треба? Введення технологій викруток ніяк не сприятиме вирішенню поставленої президентом Росії завдання: потрібно будувати вітчизняні літаки, і на нараді щодо авіації він визначив 25 млн. сертифікованих робочих місць у цій галузі⁸⁰¹. На діючих підприємствах доведеться скорочувати кількість робочих місць, переважно кваліфікованих працівників. Оскільки одне робоче місце в авіаційній промисловості створює дев'ять робочих місць у суміжних галузях⁸⁰², відповідно, чекати і їх скорочення.

«Зараз ми ставимо іноземні двигуни на вертольоти і літаки, – говорить в інтерв'ю газеті «Погляд» генерал-полковник запасу Анатолій Ситнов, колишній начальник озброєння ВС РФ. – Якщо завтра кордон з цією державою закритється, все зупиниться». Неназвана генералом держава – Україна. З огляду на свіжіші факти: на початку 2014 р. запорізьке ДП «Івченко-Прогрес» отримало з Росії технічне завдання на створення авіадвигуна потужнішого, ніж АІ-222-25, яким оснащується навчально-бойовий літак Як-130. Оскільки, як повідомляло інформаційне агентство «Інтерфакс», в Росії планується створення легкого ударного літака на базі навчально-бойового літака Як-130, що вимагає авіадвигуна підвищеної тяги. Власне ж Як-130 оснащений двигуном АІ-222-25, який спеціально для цієї машини розробив «Івченко-Прогрес», а випускає його запорізький «Мотор Січ». У 2004 р. російські авіамоторобудівники освоїли виробництво цього двигуна, тільки випускають його в незначній кількості, основним постачальником є «Мотор Січ», розробку модифікації довелося замовити також у Запоріжжі.

Значення «Мотор Січі» для російської авіації важко переоцінити тому, що на його двигунах літають практично усі російські вертольоти, у тому числі бойові: усі модифікації Мі-8, Мі-171, Мі-24, Мі-35, Мі-26, Мі-28, Ка-27, Ка-29, Ка-32, Ка-50, Ка-52. Частина цих двигунів робиться (чи збирається з комплектуючих, що поставляються) в Росії, але – лише незначна частина. Лише 18 грудня 2012 р. повністю з російських комплектуючих вдалося зібрати двигун ВК-2500 для Ка-52 і Мі-28 – російську версію ТВЗ-117ВМА, колись розробленого «Мотор Січ» спеціально для Ка-50. Раніше основна частина деталей для ВК-2500 поступала в Росію з «Мотор Січі».

⁷⁹⁹ Денисов В. Т. О производственной кооперации с Украиной в пассажирском и транспортном самолетостроении / В. Т. Денисов, Л. В. Панюшкина, Д. Д. Денисов // Вісник економічної науки України. – 2014. – № 1. – С. 27–31.

⁸⁰⁰ Хазбиев А. Прибыльный полет / А. Хазбиев // Эксперт. – 2013. – 2–8 сентября. – С. 37.

⁸⁰¹ Божьева О. Для возобновления производства «Руслана» потребовалось 10 лет переговоров / О. Божьева // Авиаинформ. – Вып. 8(113). – Август 2013. – С. 68.

⁸⁰² Дмитрий Rogozin предлагает возродить национальные авиабренды // Авиаинформ. – Вып. 8(113). – Август 2013. – С. 89.

Як відомо, російські військові розраховують у доволі стислі терміни отримати понад 1000 нових ударних вертольотів (не рахуючи транспортних), а це не менше 3000 двигунів – по два основних на кожен вертоліт і щонайменше один запасний. Російський виробник поки що не може забезпечити такий масштабний випуск нового двигуна: в 2013 р. планували виготовити лише 50 таких двигунів, проте про результати ще не відомо. Навіть якщо все виконується згідно з планом, для реалізації вертолітної програми цього все одно недостатньо, ще і старі двигуни потрібно замінити. Відповідно основний постачальник як ВК-2500 і комплектуючих для його складання, так і інших двигунів для вертольотів ВПС Росії – як і раніше, український «Мотор Січ». Окрім цього він є виробником двигунів для тих літаків, що експлуатуються у ВПС Росії і її цивільних авіакомпаніях: Іл-18, Іл-38, Ан-8, Ан-12, Ан-24, Ан-26, Ан-30, Ан-32, Ан-72, Ан-4, Ан-124, Ан-140, Ан-148, Бе-12, Бе-200, Як-40, Як-42.

У складі ВПС Росії не менше 90 навчально-тренувальних літаків L-39 Albatros, на яких все ще навчають літати майбутніх військових льотчиків, – двигуни до них так само робить «Мотор Січ». Окрім іншого, саме «Мотор Січ» є основним виробником авіаційних допоміжних двигунів – для подання повітря, електроживлення бортової мережі літаків, обігріву салонів вертольотів і літаків, запуску їх основних двигунів. **Очевидно, що у сфері двигунів для вертольотів (і вищеназваних літаків) залежність російських авіаторів від українських авіамоторобудівників критична.** Навіть авіазагін Президента Росії – Спеціальний льотний загін «Росія» Управління справами президента (УСП) – виявився залежним від українського авіапрому! У 2012–2013 рр. Воронежський авіа завод побудував за контрактом з УСП два літаки Ан-148-100Е (їх збирають у Воронежі) неабиякою мірою з українських комплектуючих. Для цих літаків також додатково замовили (мабуть, як запасні) ще два двигуни Д-436-148 запорізького заводу «Мотор Січ». Крім цього ВПС Росії зацікавлені у військово-транспортних літаках київського ДП «Антонов». Особливий інтерес у військових – до спільного серійного виробництва Ан-70 і Ан-124: російський Іл-76 і його модифікації цю нішу не закривають, нічого подібного тому, що конструюють «антонівці», у російських авіаконцернів немає і не передбачається.

З огляду на доступну інформацію в авіаційній сфері український ВПК робить ще багато чого цікавого. Наприклад, кероване авіаційне озброєння: київський концерн «Артем» випускає ракети класу «повітря-повітря» середньої дальності Р-27(ЕР1, Р1, ЕТ1, Т1) для літаків МіГ-29, Су-27, Су-33, Су-34, Су-35. Сьогодні «Артем» – єдиний на пострадянському просторі виробник ракет такого класу для цих машин. У київському ЦКЛ «Арсенал» розроблені інфрачервоні голівки самонаведення (ГСН) для ракет Р-60, Р-60М, Р-73 на ближні повітряні бої. В активі того самого «Арсеналу» авіаційні прицільні системи (для автоматичного вирішення завдань прицілювання кулеметно-гарматного озброєння і прицільного бомбометання), що встановлювалися на літаки «МіГ», «Сухого», вертольоти «Камова» і «Міля». Там робиться нашоломна система цілевказівки (НСЦ) «Щ-ЗУМ-11» – використовується льотчиками на літаках типу Су-27, МіГ-29 спільно з ракетним комплексом Р-73, і НСЦ «Сура» – для літака Су-30. Крім цього, український авіапром виготовляє дрібні деталі: парашутно-гальмівні системи – для Су-24, Су-27, МіГ-29, гідро- та

інші приводи авіасистем – для Як-130, Ка-52, Мі-24, Мі-28, Мі-8/17, МіГ-27, МіГ-29, Су-27, Су-30, Су-34, Су-35, Ту-95, Ту-160.

Ще одна галузь, де Росії без України обійтися можна, але украй складно і собі дорожче буде, – військово-суднобудування. Згідно із затвердженою Кремлем програмою військового суднобудування, до кінця 2020 р. ВМФ Росії повинен отримати 24 субмарини (вісім ракетних підводних крейсерів і 16 багатоцільових підводних човнів) і 54 надводні кораблі різних класів. (За іншими даними, йдеться про будівництво 40 субмарин – 10 атомних ракетноносців, 10 атомних багатоцільових підводних човнів і 20 неатомних і не менше 65 надводних кораблів.) Загальний обсяг асигнувань на реалізацію держпрограми озброєнь 2011–2020 рр. в частини Військово-морського флоту – 5 трлн. руб. (близько 166 млрд. дол.), з них 47% передбачено виділити на будівництво нових кораблів. На нараді 21 травня 2013 р. в Сочі В. Путін докоряв корабелам: як і раніше «зберігаються проблеми з термінами і якістю виконання замовлень», «невиправдано затягується будівництво і передача військово-морському флоту атомних підводних човнів і надводних кораблів». Було сказано, що програма військового суднобудування на межі зриву, про що відкритим текстом тоді заявив і віце-прем'єр Д. Рогозін. Незабаром куратори російського ВПК різко підвищили свою активність на українському напрямі, зачистивши на верфі Миколаєва.

Прозаїчне пояснення цього феномена в грудні 2013 р. прозвучало вже з вуст виконавчого директора асоціації суднобудівників України «Укрсудпром» Ю. Алексеєва: в Росії банально відзначається нестача будівельних місць. Російські суднобудівники не в змозі самі осилити грандіозну програму переозброєння свого флоту. Передусім в частині будівництва авіаносців, крейсерів, спеціальних і допоміжних судів – танкерів, льодових буксирів і так далі. В Україні є три суднобудівельні заводи в одному лише Миколаєві, заводи в Херсоні, Керчі, Севастополі. «У Росії велика програма з будівництва суден, і Україна могла б допомогти її реалізації, – інформував той же Алексеєв. – Українські суднобудівельні заводи завантажені не більше ніж на 30%»⁸⁰³. Щодо спорудження авіаносців, то, за його словами, все проблематично – потрібні значні інвестиції. На його думку, найголовніше – перевага українських суднобудівників перед російськими – здатність будувати великі судна дедвейтом до 180 тис. т: «Ми могли б запропонувати партнерам спорудження високонасичених корпусів з подальшою установкою на російських заводах озброєнь і устаткування, що має секретні складові»⁸⁰⁴. А ще в Миколаєві розташовується «Зоря» – «Машпроект» – відомий в СНД розробник і виробник суднових газотурбінних двигунів (ГТД) для військових кораблів. НВКГ «Зоря-Машпроект» виготовляє продукцію і для цивільного, і для військового секторів. Газові турбіни його виробництва Росія купує конкретно для військових кораблів. У 2013 р., наприклад, вона отримала дизельно-газотурбінну силову установку для фрегата «Адмірал Касатонов».

Двигунами від «Зоря»-«Машпроект» оснащуються і багато кораблів російського ВМФ (зокрема, фрегати проекту, що будуються, 22350, фрегати проекту 11356Р/М, проєктовані

⁸⁰³ Воронов В. Один из ключей к пониманию мотивов Путина [Електронний ресурс] / В. Воронов. – Режим доступу : http://lb.ua/news/2014/03/19/259940_klyuchey_ponimaniyu_motivov.html

⁸⁰⁴ Там само.

перспективні есмінці проекту 21956). У Росії виробництво таких газових турбін налагодити так і не змогли, тому, якщо вірити відкритим джерелам, 31 (з 54 запланованих) нових надводних кораблів ВМФ Росії мають бути оснащені українськими двигунами.

Інша сфера, де кооперація з ВПК України є критичною для Росії, – ракетно-космічна галузь. Як відомо, після розпаду СРСР третина усєї радянської космічної промисловості залишилася на території України. Деякі з цих промислових комплексів вже не діють, інші все ще функціонують.

Через 23 роки після розпаду СРСР основу ядерних сил РФ і досі становлять ракети Р-36М (SS-18), що були розроблені в Україні. За станом на 2014-й Росія має близько 680 ядерних зарядів на SS-18, що створювалися в Україні, 600 зарядів на випущених у Росії SS-19, які використовують систему управління, створену в Харкові, й близько 300 зарядів на російських ракетах «Тополь» (SS-25) та «Ярс» (SS-27), що виготовляються з використанням українських компонентів. Всі SS-19 підлягають списанню до кінця 2016 р. Виробництво стратегічних ракет у РФ не встигає за старінням ракетно-ядерного потенціалу, тому вона намагається зберегти вплив на український ракетобудівний комплекс⁸⁰⁵.

У Дніпропетровську, як і раніше, виготовляють ракетоносії «Зеніт», остаточно відмова від яких для російського космосу, може виявитися дуже відчутною. Також в Україні робляться елементи систем управління для ракетоносіїв «Протон», «Союз», «Космос» для «Міжнародної космічної станції». Відомо, що усі старти ракетоносіїв для космічних кораблів, починаючи з польоту Юрія Гагаріна і до теперішнього часу, здійснені з космодромів «Байконур», Плесецьк і Капустін Яр, забезпечуються за участю апаратури початкової орієнтації київського ЦКЛ «Арсенал». Загалом, на російських супутниках і космічних апаратах багато українського устаткування і приладів.

Ще одна сфера російсько-української співпраці – кооперація в галузі обслуговування міжконтинентальних балістичних ракет (МБР) старого покоління (радянського виробництва), які і сьогодні становлять основу ракетно-ядерної потужності Росії. Зокрема, РС-20 (він же РС-36М, а по класифікацією НАТО - SS - 18 «Сатана») розроблений у дніпропетровському КБ «Південне» і робився на заводі «Південмаш» – фахівці «Південного» і «Південмашу» й сьогодні здійснюють гарантійний авторський нагляд та аналіз технічного стану російських ракет, беруть участь у роботах з продовження їх термінів служби. Запчастини для МБР старого покоління також поставляє «Південмаш». За бажанням можна виправдати навіть обслуговування фахівцями «Конструкторського бюро «Південне» імені М. К. Янгеля» ракети РС-36М УТТХ, яка є на озброєнні російських ракетних військ стратегічного призначення (дніпропетровське конструкторське бюро сконструювало її). Оскільки це міжконтинентальна балістична ракета (крім цього, найпотужніша у світі), то складно уявити, що б її використовували проти України. Здається нелогічним бажання Росії нібито захистити інтереси росіян на території сусідньої держави.

Ні для кого не секрет, що в російській програмі ядерного переозброєння є прогалини: ракети в шахтах старіють, неможливо до безкінечності подовжувати термін

⁸⁰⁵ Буткевич Б. Ракетна реінкарнація. Чи потрібно Україні повертати ядерний статус / Б. Буткевич, Жалко-Титаренко А. // Тиждень. – 2014. – 10 квітня. – С. 10–11.

експлуатації «Сатани», а твердопаливні РС-24 «Ярс» і особливо «Тополь-М» цій самій «Сатані» не є заміною – вони кардинально поступаються своєму попередникові за потужністю та максимальною дальністю доставки «вантажу». З ракетами для підводних човнів справи зовсім йдуть кепсько – «Булава», як відомо, не літає, і нові ракетноносці фактично беззбройні. Складно зрозуміти, як у справі створення нових важких МБР Росія може обійтися без українських КБ «Південне» і «Південмаш».

На думку директора Центру досліджень армії, конверсії і роззброєння В. Бадрака, державні підприємства все ж таки припинять співпрацю з Росією. «Це, напевно, зробить КБ «Південне», «Черкаський фотоприлад», який прилади для керування бронетехнікою виготовляє, та низка інших підприємств», – каже він. «Але тут потрібно чітко розрізняти державне і приватне. Чи є механізм заборони приватним компаніям продавати свою продукцію за кордон? Гадаю, вони продовжать відвантаження для РФ. Той же завод «Мотор Січ» і надалі продаватиме двигуни – гендиректор В'ячеслав Богуслаєв у розпал пристрастей озвучив серйозні плани щодо розширення співпраці з Росією. Продовжить співпрацювати і «Хартрон» (програмне і технічне забезпечення систем керування в галузі авіації і космосу та ін. – Ред.), який частково і так належить їй», – передбачає експерт. «Але сама номенклатура військових товарів, що їх постачають до Росії, не настільки велика – задіяно десятків зо два українських підприємств», – додає В. Бадрак⁸⁰⁶.

Водночас експерти бачать і «обхідні» шляхи постачань української продукції військового призначення до Росії, наприклад, створивши спільні підприємства в інших країнах. Так, керівник білоруського аналітичного проекту BelarusSecurityBlog А. Поротников передбачає, що майданчиком, «де під українським контролем, з українських деталей і за українськими технологіями створюватиметься продукція з маркою Made in Belarus для подальшого постачання до Росії», може стати Білорусь. О. Лукашенко має намір організувати там виробництво зброї. «Давайте спробуємо з українцями домовитися і разом попрацювати, аби не пропали інтелектуальні, інженерні центри, конструктори в Україні. Цей момент треба використовувати не лише для себе, а й для зовнішнього ринку і Російської Федерації»⁸⁰⁷. Утім, поки що абсолютно не зрозуміло, що саме О. Лукашенко надумав виготовляти разом з Україною. У 2013 р. ДК «Укроборонпром» і Державний ВПК Білорусії вже вели перемовини про можливу спільну діяльність (електроніка, виробництво боєприпасів, ударних систем тощо). Білорусь постачає до Росії прицільні системи для броньованої техніки, навігаційно-пілотажні комплекси для літаків, комплекси високоточних вимірів, монітори для електронно-обчислювальних комплексів тощо. Раніше спільно з білоруською стороною українське ДП «ДержККБ «Луч» розробило протитанковий ракетний комплекс «Скіф». Проте говорити про короткострокову перспективу в цьому разі не варто.

Різко замінити ринок збуту на інший не вийде – це тривала і копітка робота для спецекаспортерів і керівників підприємств. В. Ярема заявив, що український ОПК шукатиме заміну російському ринку збуту, зокрема – за рахунок східних країн. У

⁸⁰⁶ <http://censor.net.ua/n281046>

⁸⁰⁷ Муравський А. Чому Україна продовжує озброювати агресора? Або про те, що стоїть за формулюванням «продукція подвійного призначення», щодо якої в Кабміні «поки що немає позиції» [Електронний ресурс] / А. Муравський. – Режим доступу : <http://www.day.kiev.ua/uk/article/ekonomika/chomu-ukrayina-prodovzhuie-ozbroiyuvati-agresora>.

цьому напрямі працювали й раніше, тим паче, що до цього змушувало скорочення асигнувань на оборонні потреби з боку держави. Позитивні результати є, проте виробники не відмовлялися від російського ринку на користь якогось іншого. Відповідно, це могло би бути не заміною, а додатковим ринком з додатковими прибутками.

Зазначимо, що українські виробники також залежні як від низки комплектуючих російського виробництва, так і від успіхів ОПК Росії на зовнішніх ринках. Один з прикладів: у 2013 р. миколаївське держпідприємство «Зоря-Машпроект» завершило виконання контракту на постачання силових установок для перших чотирьох ракетних катерів типу «Блискавка» для ВМС В'єтнаму. Будувалися катери проекту 12418 на верфі в місті Хошиміні за російською ліцензією. Близько року тому експерти громадської ради ВПК при уряді РФ у доповіді «Росія як імпортер озброєнь: виклики і можливості» зазначали, що традиційно є субпідрядниками російського ОПК чи потенційно зацікавлені у співпраці з Москвою не менш як 40 великих підприємств української «оборонки».

Польське авіаційне підприємство PZLSwidnik проводить переговори з українським підприємством «Мотор-Січ» про співпрацю у сфері виробництва польських вертольотів Ми-2 і Sokol. Про це пише польське видання Dziennik Gazeta Prawna: «Вже створені робочі групи для проведення дослідження рентабельності такої співпраці... Якщо дві фірми зможуть домовитися, то ми можемо стати свідками угоди не лише на рівні бізнесу, але і політики». Зазначається, що до цієї співпраці змогло б у майбутньому залучитися польське авіапідприємство ITWL і WZL-1, що дало б можливість здійснювати модернізацію вертольотів Мі-8, Мі-24 і SW-3, використовуючи українські двигуни. Польські експерти стверджують, що співпраця з українцями є корисною для Польщі, оскільки Україна залишається одним з провідних виробників і експортерів зброї у світі⁸⁰⁸.

Отже, 2014 р. – століття від початку Першої світової війни – приніс людству фундаментальні, тектонічні зміни, яких поки що не усвідомили потрібною мірою. Чи є можливості зупинити процес руйнації світопорядку, що здійснюється силами кремлівського реваншизму та клептократії? Погляди часто звернені в бік історичного прецеденту колапсу радянської імперії. Її криза ще не призвела до створення стійкого цивілізованого порядку.

12.4. Ринок енергоносіїв як інструмент сучасної геополітики

Наприкінці 1979 р. СРСР вторгся в Афганістан, що викликало негативну реакцію у світі. Світ засуджував Москву, але Західна Європа (передусім ФРН) реалізувала обладку «газ в обмін на труби». Барель нафти на американському ринку в 1980 р. сягнув цінового піку і коштував 37,4 дол., що з урахуванням поправки на інфляцію, за оцінкою американського дослідника Тіма Мак-Магона, еквівалентно 106,4 нинішнього долара США. В 1986 р. Саудівська Аравія та ряд країн Перської затоки різко збільшили видобуток та експорт нафти. «В останній тиждень травня 1986 р. шість міністрів нафти зібралися в Таїфі, в Саудівській Аравії... Рейганівська адміністрація заохочувала всілякі зусилля, що докладалися, для ціни приблизно до 18 дол. за барель. Така ціна дала би потужний поштовх економічному зростанню... В липні 1986 р. сира

⁸⁰⁸ Україна і Польща планують спільне виробництво вертольотів // День. – 2014. – № 82. – С. 9.

нафта Перської затоки йшла по сім і нижче доларів за барель», – так описує події 1986-го Даниєл Ергін у своїй титанічній праці *The Prize* («Здобич»). Радянська економіка при таких цінах на нафту почала колапсувати. У 1991 р. СРСР розпався. Отже, цикл «дія–протидія–наслідок» зайняв 12 років. Експерти вважають, що настав час обернути «енергоресурсну зброю» Росії проти неї самої. Понад 70% російського газового експорту та 87% нафтового замкнено на ЄС⁸⁰⁹.

У сучасному світі існують три самодостатні економічні потуги: Євросоюз (ВВП – 15,9 трлн. дол. 2013 р.), США (14,1 трлн. дол.) і Китай (5,9 трлн. дол.). ВВП Росії дорівнює 1,5 трлн. дол. і формується переважно за рахунок експорту «валютної» сировини. Питома вага сировини в російському експорті перевищує 77%, а бюджет більш як наполовину наповнюється митами, а не податками. «По суті, російська економіка невіддільна від господарського організму Євросоюзу. Варто йому істотно обмежити імпорт у Росію, як Путіну доведеться забути свої слова про те, що розпад СРСР був найбільшою геополітичною трагедією ХХ ст. Без валюти, на яку купується абсолютно все, Росії також загрожує розпад. Мабуть, на це опосередковано натякала А. Меркель, даруючи главі КНР Сі Цзіньпіню географічну карту, виготовлену в Німеччині 1735 року. На ній Сибір, Тува і Далекий Схід позначені як територія Піднебесної у повній відповідності до тогочасних реалій»⁸¹⁰.

Важко пояснити, чим керуються керівники російських держкорпорацій, приймаючи рішення про будівництво нових підприємств – виробників авіаційної техніки, оскільки для цього потрібні великі грошові кошти. Їх вимагається знайти, що зробити в справжніх умовах дуже непросто. Як стало сьогодні відомо, в зимові Олімпійські ігри в Сочі вкладено 50 млрд. дол., що в 4 рази більше, ніж планувалося в 2007 р. За попередніми прогнозами на чемпіонат світу з футболу рахунок витрат може скласти 4 трлн. руб. (близько 130 млрд. дол.), що у 37 разів більше, ніж в ЮАР в 2010 р.⁸¹¹. У країні з ринковою економікою надходження грошових коштів здійснюється за рахунок продажу паливно-енергетичних ресурсів. Крім цього, перспективи продажу газу і нафти за кордон, що поповнює казну, навряд чи можна визнати доцільним. У світі існують три незалежні і відмінні один від одного ціноутворенням ринку газу: США, Європи і Південно-Східної Азії. Це створює певні труднощі для російських постачань у Китай, оскільки досягти твердої угоди з китайською CNPC поки що не вдалося. Проблема полягає в домовленості щодо ціни постачань. Корпорація «Газпром» пропонує прив'язати ціни до нафтового індексу азійського ринку ІСС, а китайська сторона наполягає орієнтуватися на HenryHub, де ціни іноді падають нижче собівартості російського газу. Тому доведеться відкласти на невизначений термін будівництво газопроводу «Сила Сибіру», яким передбачалося транспортування газу в Китай [32]. Це загрожує серйозним падінням продажів газу і надходження грошових коштів від його продажу.

Основний обсяг експортних поставок газу у світі йде згідно з довгостроковими контрактами, на спотові постачання до останнього часу доводилася лише невелика

⁸⁰⁹ Гончар М. Кінець Рах Putiniаna. 2017 / М. Гончар, А. Чубик // Дзеркало тижня. – 2014. – № 14. – С. 1, 8.

⁸¹⁰ Кульчицький С. Зворотний відлік. Еволюція Східної Європи за сто років / С. Кульчицький // День. – 2014. – 25 квітня. – С. 11.

⁸¹¹ Д'Амато Д. Россия – страна рекордов / Д. Д'Амато // Московский комсомолец. – 2013. – 07 авг.

частина їх. На 2015 р. запланований початок торгівлі ф'ючерсами на скраплений природний газ (СПГ) на біржі Тосот. Це допоможе вирівняти ціни на природний газ на усіх трьох регіональних ринках і підвищити рівень завантаження СПГ-потужностей, що призведе до різкого підвищення ліквідності і до зниження вартості газу з нинішніх 650 до 250–350 доларів за тисячу кубометрів. Щодо обсягів поставок російського газу в Європу – все може радикально змінитися. Обсяг спотового ринку в 2012 р. становив приблизно 80 млрд. кубометрів, з яких 9,6 млрд. припало на Європу. Додатковий потік СПГ сюди планується за рахунок експорту з Північної Африки. До 2017–2020 рр. очікується зниження російського експорту газу майже удвічі – з нинішніх 138 млрд. кубометрів. Для збереження своїх позицій в Європі в Україні є такий варіант дій, як зниження цін на паливо до 200–250 дол. за одну тисячу кубометрів. Такий підхід дає надію, що європейські покупці газу віддадуть перевагу нашим постачанням перед спотовими постачаннями СПГ. Бурхливе зростання видобутку газу з газогідратів після 2020 р. зумовить ще більше зростання пропозицій палива на світовому ринку⁸¹². Ще одного удару за ціною газу буде завдано, коли через три роки з верфів Південної Кореї зійдуть величезні газовози для експорту американського газу, що також зумовить неминучість відповідного зниження ціни російського газового експорту. Здешевлення вугілля і газу, на думку фахівців, зумовить суттєве зниження світової ціни на нафту⁸¹³.

Будь-які історичні паралелі, дещо хибні, але все ж таки показують – не варто повторювати одні й ті самі помилки. Автори⁸¹⁴ далекі від стереотипної, поширюваної впродовж десятиліть оцінки російської пропаганди, що Саудівська Аравія розвалила СРСР. Вона вирішувала передусім питання стримування шіїтського Ірану та підтримки сунітського Іраку, який виявився неспроможним протягом шести років війни нейтралізувати режим аятол. Саудівська Аравія була одним з основних спонсорів афганських моджахедів і відіграла свою роль як у військовому фіаско Кремля, так і в колапсі СРСР. Однак Кремля уроки історії нічого не вчать, тому «нафтові граблі» знову на шляху Москви.

11 червня 2014 р. у Відні має відбутися чергове засідання країн – учасниць ОПЕК. На ньому окремим країнам, а саме – Іраку, Лівії та Ірану, за словами генерального секретаря організації Абдули аль-Бадрі, може бути офіційно погоджено збільшення їхніх квот на експорт. Ці квоти країнами було частково втрачено у різний час унаслідок дії низки чинників – воєнних дій, внутрішніх конфліктів, міжнародних санкцій. Сукупний експорт ОПЕК, у квітні 2014 р. квотований на рівні 30 млн. барелів на день (мб/д), не перевищував цей показник: у березні – 30,3 мб/д, у лютому – 30,49 мб/д. Це пов'язано з динамічним зростанням видобутку в Іраку – до найвищого рівня за останні 35 років, тобто до початку ірано-іракської війни 1980–1988 рр.! Поки що члени ОПЕК утримуються від коментарів щодо можливого збільшення загальної квоти, обмежуючись посиланнями на те, що світовий попит на нафту поточного року зростає на 1,1 мб/д. Міжнародне енергетичне

⁸¹² Мингулов Б. Кто раздувает пламя мировой газовой революции / Б. Мингулов // Эксперт. – 2013. – № 17–18. – С. 32–35.

⁸¹³ Делягин М. Прощай, богатая Россия / М. Делягин // Московский комсомолец. – 2013. – 23 сент.

⁸¹⁴ Гончар М. Кінець Рах Putiniana. 2017 / М. Гончар, А. Чубик // Дзеркало тижня. – 2014. – № 14. – С. 1, 8.

агентство прогнозує зростання попиту на поточний рік на 1,4 мб/д – до 92,7 мб/д, що пов'язано з поліпшенням макроекономічного становища світової економіки.

Три названі країни тримають активний курс на збільшення видобутку. Потенціал нарощування видобутку та, відповідно, експорту може становити 1 мб/д протягом наступних одного-двох місяців. Всі три країни докладатимуть усіх можливих зусиль для того, аби отримати максимальні квоти на експорт. І тут важливе значення матиме позиція інших великих постачальників, серед яких Саудівська Аравія є лідером, оскільки має «маневрові потужності» з нарощування видобутку. Свій потенціал впливу на нафтовий ринок королівство демонструвало двічі – в 1973 р. та в 1986 р., причому з глобальними наслідками.

Саме тут може виявитися погоджена із США політика. За підсумками одноденного офіційного візиту Б. Обами до Саудівської Аравії не було зроблено жодних офіційних заяв про можливе застосування «покарання нафтодоларом» Росії. Відсутня інформація про те, чи домовлялися обидва лідери щодо синхронізації зусиль при запровадженні економічних та енергетичних санкцій проти РФ. Однак обидві сторони погодилися, що нафтовий важіль впливу може бути застосований лише у відповідь на подальшу ескалацію конфлікту і, за можливості, в обмеженому вимірі, оскільки він загрожує фінансовими втратами не лише для РФ, а й для Саудівської Аравії. Тим не менш теоретичну готовність сторін до використання нафтового важеля впливу на РФ підтверджують такі дані: 1) за оцінками Bank of America Merrill Lynch, Саудівська Аравія для збалансування бюджетних витрат потребує ціни на нафту в межах 90 дол. за барель; 2) Саудівська Аравія володіє потенційними можливостями для нарощування обсягів експорту нафти в обсязі до 1 мб/д до поточного рівня видобутку (у 2013 р. близько 9,6 мб/д); 3) дозвіл на використання стратегічного нафтового резерву США (U.S. SPR) може призвести до падіння цін на нафту на 12 дол. за барель на світовому ринку; 4) некритичне для США і Саудівської Аравії зниження цін призведе до фінансових втрат для РФ у річному вимірі близько 40 млрд. дол., результатом чого стане дефіцит державного бюджету та від'ємний показник ВВП.

Як США, так і Саудівська Аравія сподіваються, що в найближчий період їм не доведеться застосовувати власних механізмів впливу на світову ціну на нафту. Замість них це може зробити Іран, який повинен відновити поставки нафти до країн Європи і підтверджує заявлені плани з нарощування видобутку з 2,7 до 4 мб/д у 2014 р. без прив'язки до рівня цін. Ірак також має подібні плани збільшити експорт нафти на 1 мб/д до кінця року. Загалом, зауважимо, що амбітні плани Іраку полягають у триразовому нарощуванні видобутку – до 9 мб/д у 2020 р. Ірак має намір потіснити Саудівську Аравію і стати одним з головних плеймейкерів на світовому ринку нафти.

Очікується, що до кінця травня 2014 р. ціна на нафту може впасти на 5–7 дол., що вже матиме фактичний вплив на Росію. Стримати Іран від нарощування обсягів експорту нафти на світовий ринок для Росії буде майже неможливо, оскільки країна гостро потребує фінансових ресурсів. Головним завданням США вбачають протидію будь-яким спробам загальмувати переговорний процес з Іраном щодо відмови від ядерної програми і, відповідно, зняття санкцій, за чим нині може стояти РФ. Зазначимо, що Саудівська Аравія не поділяє точки зору США щодо можливості втримати контроль над ядерною програмою

Ірану і вважає завчасним зняття санкцій на експорт нафти. Якщо Іран усе ж таки поновить експорт нафти, то це стане додатковим стимулом для Саудівської Аравії збільшувати обсяги експорту та знижувати ціну, щоб не допустити зростання фінансових надходжень і, відповідно, геополітичних амбіцій Тегерану подібно до московських марень.

Дзвінок В. Путіна американському президенту та радісний настрій Д. Керрі після Ер-Ріяду вказує на те, що розмова про перспективи Росії зазнати «покарання нафтодоларами» була. Слід згадати, що застосування цього механізму проти СРСР також не відбувалося одночасно. Минуло кілька років, перш ніж США та Захід усвідомили, що вторгнення в Афганістан – це надовго. Лише з часом Саудівська Аравія, переконавшись, що Іраком Іран не зупинити, вдалася до «нафтової зброї» – розпочала активне нарощування експорту. Інші країни підхопили цей тренд, намагаючись за рахунок обсягів зберегти рівень валютної виручки⁸¹⁵.

Чи можна досягнути такого самого ефекту в поточній ситуації? Чи дасть це бажаний ефект? Цими питаннями переймаються в Україні, Європі, Азії, Америці... Що можна констатувати з більшою чи меншою мірою достовірності, так це те, що просте копіювання тут неможливе. Як ми вже зазначали, будь-які історичні паралелі хибні. Ситуація сьогодні має низку особливостей.

Передусім зараз немає холодної війни, коли Захід був достатньо консолідованим у протистоянні з СРСР. Однак війна не за горами. І не холодна, а гаряча. Практично вона вже йде. Подібно до того, як німецька агресія в Європі розпочалася з аншлюсу Австрії, агресія Росії стартувала з пофрагментної анексії українських земель. Війна не фронтальна, як дві світові, а сучасна – з низкою послідовних спецоперацій із застосуванням сили та максимально широким використанням невоєнних засобів – інформаційних і ресурсних впливів як на країни-жертви, так і на інших. Ми бачимо, як ресурсні впливи Росії вибивають окремі країни з шеренги протестуючих проти путінської агресії. Болгарія та Словаччина – наочні приклади цього. Хоча офіційна позиція цих країн близька до брюссельської, однак на практиці вони пасивно сприяють Росії.

Усі країни – експортери нафти в буремний час змін є більш чутливими до змін у дохідній частині від експорту нафти. Тут «больовий поріг» Росії може бути навіть дещо нижчим, ніж у країн – членів ОПЕК, оскільки цілеспрямована державна пропаганда дозволяє представити значну частину економічних труднощів у вигляді руйнівних впливів ворожого Заходу, тоді як значне падіння доходів у Саудівській Аравії може викликати побоювання заворушень за прикладом інших країн, де відбулася «арабська весна». Причиною цього, з-поміж інших, були й провали у фінансуванні соціальних програм, до яких звикло населення. Відповідно, ця країна значною мірою зацікавлена у керованому процесі зміни цін на нафту. Країни – експортери нафти зацікавлені у максимізації доходів. Особливо це стосується Ірану, який намагається компенсувати втрати від санкцій та надолужити втрачене і схильний діяти через збільшення обсягів експорту.

Непомірно зріс вплив транснаціональних компаній, особливо європейських енергетичних концернів, для яких пріоритетом є прибуток, а не захист демократії. Питання походження грошей, якими фінансуються проекти, пропонувані росій-

⁸¹⁵ Гончар М. Кінець Pax Putiniana. 2017 / М. Гончар, А. Чубик // Дзеркало тижня. – 2014. – № 14. – С. 1, 8.

ськими компаніями, дуже повільно стає предметом прискіпливого дослідження. Наприклад, навіть цілком очевидні зловживання, вчинені «Газпромом» проти низки країн Центральної Європи, й досі не відображені у конкретних висновках і покаранні порушника, хоча Єврокомісія вже мала б це зробити.

Для арабських країн найбільш прийнятним було б, щоб напередодні засідання ОПЕК було досягнуто домовленості між США і ЄС про застосування санкцій у вигляді хоча б часткової відмови від придбання російської нафти та подальшого її заміщення арабськими поставками, наприклад, іракської нафти сорту Kirkuk, яка близька до російської експортної суміші Urals. Контрольований викид на ринок американських запасів міг би допомогти знизити ціну до прийнятної для близькосхідних держав рівня, тоді як Росія опиниться перед проблемою гарантованого довгострокового зниження валютних надходжень і необхідністю збуту надлишків нафти. Паралельно потрібне обмеження імпорту газу в ЄС.

Наразі масштабний договір з Росією «нафта в обмін на товари» виглядає малопривабливим для Ірану. Від переговорів у травні може залежати послаблення санкцій навіть з боку США, не кажучи про потенціал доволі швидкого відновлення співпраці з європейськими енергетичними компаніями. Знаковою подією для Ірану була участь у цьогорічному форумі в Давосі, де очолювана новообраним президентом іранська делегація мала на порядок вищий рівень уваги, ніж російська.

14 квітня 2014 р. під час конференції в Дубаї заступник міністра нафти Ірану з питань зовнішніх відносин і торгівлі Алі Маджеді заявив, що, будучи конкурентами на світовому ринку нафти, Іран і Росія дуже складно просуваються в переговорному процесі, тож у найближчий період не варто очікувати якихось кардинальних зрушень. Навіть якщо Іран, як і раніше, виношує плани з продовження своєї ядерної програми, для нього вигідніше на сьогодні дистанціюватися, наскільки це можливо, від Росії. Якщо ЄС і США застосують третій пакет економічних санкцій проти Росії і обмежать імпорт російських вуглеводнів, то Іран зможе повернути частину втрачених ринків у Європі без видимої конкуренції з Росією. Продовження політики мирного врегулювання дасть можливість Ірану створити передумови для залучення в країну європейських інвестицій і повернення енергетичних компаній з новими технологіями. Маючи загалом доволі вивчену структуру запасів покладів газу в родовищі Південний Парс, Іран також може дуже швидко наростити його видобуток. Після зміни політичного керівництва Ірану вдалося дещо відмежуватися від опіки Росії, що є додатковим стимулом не поспішати знову повертатися до відносин, які можуть нашкодити планам Х. Рухані втілити в життя гасла своєї президентської виборчої кампанії про підвищення економічної привабливості країни та залучення міжнародних інвестицій.

Незважаючи на конкуренцію між експортерами нафти, головну роль відіграє зростаюча міжпаливна конкуренція – конкуренція між вугіллям, нафтою та газом. Високі ціни на нафту й фінансова криза 2008–2009 рр. поновили привабливість вугілля. Високі ціни на нафту, революція сланцевого газу, необхідність зменшити викиди CO₂ посилили привабливість природного газу як з традиційних, так і з нетрадиційних джерел. Сьогодні у США та Канаді триває наступна хвиля революції –

сланцевої нафти. Щоб зберегти свої позиції у світовому енергетичному балансі, країнам-добувачам традиційної нафти доведеться піти на кероване зниження цін на нафту для того, щоб зробити видобуток нетрадиційної нафти малорентабельним, а традиційній нафті підвищити її конкурентоспроможність порівняно з вугіллям і газом. Хто зробить понижувальні кроки першим, той і виграє. Ймовірно, Саудівська Аравія, ОАЕ та Ірак зможуть це зробити першими.

Енергетичний експорт – основа зовнішньої торгівлі Росії і водночас її вразливе місце, бо орієнтований переважно на ринок ЄС, звідки вона отримує левову частку валютних надходжень. За даними російської Федеральної митної служби у 2012 р., експорт енергетичних продуктів приніс Росії 69,8% загальних доходів російського експорту загалом – 366 млрд. дол. від загальної суми в 524,7 млрд. Експорт нафти приніс 180 млрд. дол., нафтопродуктів – 100 млрд., газу – 63 млрд., вугілля – 13 млрд., електроенергії – 1 млрд. дол. ЄС має унікальний шанс використати залежність Росії від європейського ринку як елемент тиску. ЄС має прийняти рішення про скорочення імпорту російського газу, нафти, нафтопродуктів і вугілля. Настав час обернути «енергоресурсну зброю» Росії проти неї самої. Понад 70% російського газового експорту та 87% нафтового замкнено на ЄС⁸¹⁶. З огляду на це Євросоюз міг би вдатися до дворівневого реагування. Спочатку, враховуючи, що ЄС має 90-денні запаси нафти та щонайменше 40-денні запаси газу в ПСГ, можна провести безпрецедентні навчання з перевірки енергетичної безпеки, суть яких – місяць без російської нафти та газу, оскільки ЄС спокійно обходився без іранської нафти.

Наступний рівень реагування – стратегічний. В ЄС мають бути розроблені та імplementовані заходи зі зниження на 50% імпорту нафти, нафтопродуктів і газу з Росії, відмови від імпорту російського вугілля. Російське вугілля може бути заміщено на ринку ЄС американським, якого стає дедалі більше в результаті революції сланцевого газу в США, а також колумбійським, австралійським, індонезійським. Російський експорт газу, нафти та значною мірою нафтопродуктів орієнтований переважно на трубопровідні потужності й термінали, що спрямовані на ЄС. Їх не вдасться розвернути на Азію впродовж кількох років, потрібно будувати нові магістралі, на що знадобляться гроші й час – років 10–15 мінімум. «Газпром» уже мав би бути оштрафованим за результатами дворічного розслідування, причому на максимально можливо суму – до 15 млрд. дол. США та ЄС мають докласти зусиль з прискорення прийняття необхідних рішень щодо реалізації проектів експорту LNG зі США до ЄС. Було б символічним, щоб перший американський газ в Європу надійшов до Польщі на термінал у Свіноуйсьце. Такі країни, як Алжир, Оман, Ємен, Норвегія та інші мають недовантажені потужності із скраплення газу. Це можна використати для заміщення поставок російського газу, враховуючи, що існуючі потужності LNG-терміналів у Європі мають можливість прийняти додаткові обсяги газу⁸¹⁷.

Єврокомісія має розглянути питання про замороження (під приводом додаткового вивчення, як це люблять робити росіяни) усіх проектів будівництва атомних енергоблоків російської конструкції на території країн – членів ЄС. Російські державні компанії на кшталт «Роснефти», «Газпрому», а також нафто- і газотрейдери, що

⁸¹⁶ Гончар М. Кінець Рах Putiniāna. 2017 / М. Гончар, А. Чубик // Дзеркало тижня. – 2014. – № 14. – С. 1, 8.

⁸¹⁷ Там само.

оперують російськими енергоресурсами в ЄС, мають постати в епіцентрі вивчення їх діяльності на ринку на предмет відповідності законодавству ЄС. З боку ЄС і країн-членів має прозвучати категорична відмова Росії у реалізації проекту «Південний потік» як такого, що зберігає монополію постачальника, а не збільшує конкуренцію.

Також західні компанії, і передусім американський «Шеврон», мають відмовитися від проекту розширення нафтопроводу Каспійського трубопровідного консорціуму Тенгіз–Новоросійськ, що проходить територією Росії. Нафтовий потік з Тенгізу має бути більшою мірою переорієнтований на Баку–Тбілісі–Джейхан, який зараз недовантажений. ЄС має поставити перед Росією категоричну вимогу забезпечити вільний транзит газу з Туркменістану до Європи відповідно до норм СОТ. Стратегічним ударом по Росії був би мораторій на найближчі 50 років на розробку покладів нафти й газу в Арктиці, що може бути ініційований ЄС.

Як ми вже зауважували, СРСР колапсував через 12 років після неадекватного рішення про вторгнення в Афганістан. Росія – не СРСР, зараз ХХІ ст., а не 80-ті роки ХХ ст. В епоху глобалізації багато процесів стрімко прискорюються. Шлях до відкриття «енергоресурсного фронту» проти агресора може тривати не шість років, як у випадку з першими поставками «Стінгерів» афганським моджахедам у 1986 р., а скоротитися до кількох місяців. Відповідно, Росія може колапсувати не через 12 років, а лише за три – у 2017 р. Цей час потрібно максимально наблизити.

Отже, падіння цін на енергоносії на світовому ринку робить безперспективним очікування отримання грошових коштів на придбання підприємств-виробників авіаційної техніки не новіших розробок. Задовольняти ж потреби в розвитку авіаперевезень, оборони країни необхідно. Потрібно погодитися з тими авторами, які пропонують «відокремити політику від економіки і, відкинувши усі обоюсторонні образи, що накопичилися, приступити до розвитку виробничої кооперації в літакобудуванні на паритетних началах з добре перевіреними партнерами з України. Це може допомогти вирішити не лише внутрішні проблеми по здійсненню перевезень пасажирів і вантажів, зміцнення оборонної складової, але і здійснювати експортні продажі літаків і тим самим сприяти завоюванню намічених позицій на світовому ринку»⁸¹⁸.

⁸¹⁸ Лосев І. Єдина гарантія – власна сила / І. Лосев // Тиждень. – 2014. – № 15. – С. 12.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андрианов В. Новая архитектура глобальной финансовой системы / В. Андрианов // Маркетинг. – 2009. – № 5. – С. 3–9.
2. Антициклічне регулювання ринкової економіки: глобалізаційна перспектива : моногр. / Д. Г. Лук'яненко, А. М. Поручник, Я. М. Столярчук [та ін.] ; за ред. д-ра екон. наук, проф. Д. Г. Лук'яненка та д-ра екон. наук, проф. А. М. Поручника. – К. : КНЕУ, 2010. – 334, [2]
3. Бард А. Нетократия. Новая правящая элита и жизнь после капитализма / А. Бард, Я. Зодерквист Я. – С-Пб. : Стокгольмская школа экономики в Санкт Петербурге, 2004. – 256 с. – С. 13.
4. Бауман З. Индивидуализированное общество / З. Бауман ; пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева. – М. : Логос, 2002. – 390 с.
5. Белл Д. Эпоха разобщенности: Размышления о мире XXI века / Д. Белл, В. Иноземцев. – М. : Центр исследования постиндустриального общества, 2007. – 304 с. – С. 47–49.
6. Бистряков І. К. Метасистемні особливості формування геоекономічного простору розвитку / Геоекономічні сценарії розвитку і Україна : моногр. / М. З. Згуровський, Ю. М. Пахомов, А. С. Філіпенко та ін. – К. : ВЦ «Академія», 2010. – 328 с. – (Серія «Монограф»).
7. Благодетелева-Вовк С. Л. Підприємство як мікроцивілізація : моногр. / С. Л. Благодетелева-Вовк. – Черкаси : Брама-Україна, 2010. – 402 с. – С. 87.
8. Будущее цивилизаций и стратегия цивилизационного партнерства. Часть 9 Глобального прогноза «Будущее цивилизаций» на период до 2050 года / Под ред. Ю. В. Яковца, Б. Н. Кузыка, Н. С. Бектурганова. – М. : МИСК, 2009. – 600 с. – С. 283.
9. Бурлачков В. Особливості сучасних економічних процесів і грошово-кредитна політика / В. Бурлачков // Економіка України. – 2010. – № 4.
10. Валлерстайн И. Конец знакомого мира: Социология XXI века / И. Валлерстайн ; пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева ; Центр исследований постиндустриального общества. – М. : Логос, 2003. – 368 с.
11. Гаджиев К. Мировой экономический кризис в зеркале социокультурных и политико-культурных трансформаций / К. Гаджиев // Мировая экономика и международные отношения. – 2010. – № 8. – С. 19–31. – С. 26.
12. Гальчинський А. Методологія аналізу економічної глобалізації: логіка оновлення / А. Гальчинський // Економіка України. – 2009. – № 1. – С. 4–18.

13. Гальчинський А. Політична нооекономіка: начала оновленої парадигми економічних знань / А. Гальчинський. – К. : Либідь, 2013. – 472 с. – С. 9.
14. Гальчинський А. С. Економічна методологія. Логіка оновлення : курс лекцій / А. С. Гальчинський. – К. : Адеф-Україна, 2010. – 572 с.
15. Геєць В. Формування і розвиток фінансової кризи 2008–2009 років в Україні / В. Геєць // Економіка України. – 2010. – № 4.
16. Герст П. Сумніви в глобалізації / П. Герст, Г. Томсон; пер. з англ. – К. : К.І.С., 2002. – 306 с.
17. Глобальное экономическое развитие: тенденции, асимметрии, регулирование : моногр. / [Д. Лукьяненко, В. Колесов, А. Колот, Я Столярчук и др.] ; под науч. ред. проф. Д. Лукьяненко, А. Поручника, В. Колесова. – К. : КНЭУ, 2013. – 466 с.
18. Гриценко А. А. Развитие форм обмена, стоимости и денег / А. А. Гриценко. – К. : Основа, 2005. – С. 85–107.
19. Громыко Ю. В. Центральный пункт диалога цивилизаций: жизненная стратегия против стратегии смерти [Электронный ресурс] / Ю. В. Громыко // Альманах «Восток». – 2007. – № 1 (42). – Режим доступа : http://www.situation.ru/app/j_art_1174.htm.
20. Губерная Г. К. Природа современного кризиса / Г. К. Губерная // Економіка промисловості. Науково-практичний журнал. – 2009. – № 2 (45). – С. 209–218.
21. Гэлбрейт Дж. Новое индустриальное общество : пер. с англ. / Дж. Гэлбрейт. – М. : ООО «Издательство АСТ»; ООО «Транзиткнига»; СПб. : Terra Fantastica, 2004. – 602, [2] с. – (Philosophy).
22. Деружинский В. Миф о «триедином народе» [Электронный ресурс] / В. Деружинский // Аналитическая газета «Секретные исследования». – Режим доступа : <http://offsky.aesru.org/news.php?readmore=2088>.
23. Ефременко И. Н. Исламские финансы в формировании новой институциональной основы мировой финансовой архитектуры / И. Н. Ефременко // Финансовые исследования. – 2007. – № 16. – С. 3–9.
24. Ефременко И. Н. Направления развития мировой финансовой архитектуры в условиях финансовой глобализации / И. Н. Ефременко, Ю. С. Евлахова // Финансовые исследования. – 2007. – № 1 (14). – С. 5.
25. Залізник Л. Від склавинів до української нації / Залізник Л. – К., 1997. – С. 67.
26. Історія економічних учень : підручник / За ред. В. Базиловича. – К. : Знання, 2004. – 1300 с. – С. 1105–1106.
27. Йенсен Р. Общество мечты. Как грядущий сдвиг от информации к воображению преобразит бизнес / Р. Йенсен. – С-Пб. : Стокгольмская школа экономики в Санкт-Петербурге, 2004. – 267 с.
28. Ключко В. Н. Англо-американская модель корпоративного управления: особенности и перспективы / В. Н. Ключко // Менеджмент в России и за рубежом. – 2009. – № 6. – С. 122.

29. Козюк В. В. Монетарні засади глобальної фінансової стабільності: моногр. / В. В. Козюк. – Тернопіль : ТНЕУ, «Економічна думка», 2009. – 728 с.
30. Корсак К. Технології майбутнього або Четверта хвиля / К. Корсак. // Науковий світ. – 2010. – № 10. – С. 8–10. – С. 10.
31. Кочетов Э. Г. Геоэкономика. Освоение мирового экономического пространства / Э. Г. Кочетов. – М. : Норма, 2006. – 528 с. – С. 122–124.
32. Кравченко І. Криза та регулювання фінансової системи / І. Кравченко, Г. Багратян // Вісник Національного банку України. – 2009. – № 1 (155). – С. 19–27.
33. Кравчук Н. Я. Дивергенція глобального розвитку: сучасна парадигма формування геофінансового простору / Н. Кравчук. – К. : Знання, 2012. – 784 с. – С. 156–244, 181–244.
34. Кругман П. Возвращение Великой депрессии? Мировой кризис глазами нобелевского лауреата / П. Кругман ; пер. с англ. В. Н. Егорова, под общ. ред. М. Г. Делягина, Л. А. Амелехина. – М. : Эксмо, 2009. – 336 с. – С. 296.
35. Кругман П. Уолл-стрит «теряет неприкосновенность» [Електронний ресурс] / Пол Кругман. – Режим доступа : <http://www.bfm.ru/articles/2011/10/17/pol-krugman-uoll-strit-terjaet-neprikosnovenost.html>
36. Крупнейшие державы Европы согласились ввести общий банковский налог. – 22.06.2010.ва – [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://www.lenta.ru/news/2010/06/22/levy/>.
37. Куриляк В. Є. Вплив глобалізації на економічний розвиток України / В. Куриляк, Є. Савельєв // Економіка України. – 2012. – № 9. – С. 57–69.
38. Куриляк В. Є. Міжкультурний менеджмент / В. Є. Куриляк. – Тернопіль : Астон, 2004. – 239 с.
39. Куриляк В. Є. Міжнародний менеджмент / В. Є. Куриляк. – Тернопіль : Карт-бланш, 2004. – 268 с.
40. Куриляк В. Є. Менеджмент: міжцивілізаційні і міжкультурні основи : моногр. / В. Є. Куриляк ; вступне слово док. екон. наук, проф. С. І. Юрія – К. : Кондор, 2010. – 482 с.
41. Куриляк В. Є. Україна в системі європейського і євразійського інтеграційних процесів / В. Є. Куриляк // Вісник економічної науки України. – 2013. – № 1 (23). – С. 87–97.
42. Куриляк В. Є. Україна в системі нової економіки та глобалізації освіти / В. Є. Куриляк // Вісник ТАНГ. – 2003. – № 5–1. – С. 37–45.
43. Кучин В. Саміт Великої двадцятки виробив заходи щодо боротьби з глобальною кризою / В. Кучин // Вісник національного банку України. – 2009. – № 5. – С. 18–19.
44. Леонов В. Криза довіри, або чому потрібна рекапіталізація / В. Леонов // Дзеркало тижня. – 2009. – 13–20 квітня.
45. Лук'яненко Д. Г. Глобальна економічна інтеграція : моногр. / Д. Г. Лук'яненко – К. : ТОВ «Національний підручник», 2008. – 220 с.
46. Лук'яненко Д. Стратегії глобального управління / Д. Лук'яненко // Міжнародна економічна політика. – 2008. – № 8–9. – С. 5–41.

47. Лук'яненко Д. Г. Імперативи економічної глобалізації / Д. Г. Лук'яненко // Глобальна економіка ХХІ століття: людський вимір : моногр. / Д. Г. Лук'яненко, А. М. Поручник, А. М. Колот [та ін.] ; за заг. ред. д-ра екон. наук, проф. Д. Г. Лук'яненка та д-ра екон. наук, проф. А. М. Поручника. – К. : КНЕУ, 2008. – С. 420.
48. Маршалл А. Принципы экономической науки : в 3 т. / А. Маршалл – М. : 1993. – Т. 1. – С. 176–189.
49. Норт Д. Інституції, інституційні зміни та функціонування економіки / Д. Норт ; пер. з англ. І. Дзюб. – К.: Основи, 2000.
50. Орехова Т. В. Транснаціоналізація економічних систем в умовах глобалізації : моногр. / Т. В. Орехова ; під ред. Ю. В. Макогона. – Донецьк : ДонНУ, 2007. – 394 с.
51. Павленко Ю. Глобализация и цивилизационно-страновые институциональные противоречия / Ю. Павленко // Інституційне облаштування глобальної економіки: цивілізаційний вимір : матер. міжвід. наук.-теорет. конф. / Відп. ред. О. О. Шморгун. – К. : Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України, 2007. – С. 54.
52. Пазарбазіолу Д. Зміцнення українського банківського сектору: принципи участі держави / Д. Пазарбазіолу, Д. Райзер // Дзеркало тижня. – 2009. – 30 травня – 5 червня.
53. Панарин І. В мире появится новая валюта [Електронний ресурс] / І. Панарин. – Режим доступу : // <http://newsland.ru/News/Detail/id/353512/cat/86/#comments481641>.
54. Пахомов Ю. Н. Финансовый рынок как кризис американской цивилизации // Фонд стратегические культуры [Електронний ресурс] / Ю. Н. Пахомов. – Режим доступу : <http://www.fondsk.ru/article.php?id=1690>.
55. Пахомов Ю. Н. Пути и перепутья современной цивилизации / Ю. Н. Пахомов, С. Б. Крымский, Ю. В. Павленко. К. : Благовтв. фонд «Международный деловой центр», 1998. – С. 253–259.
56. Пахомов Ю. Н. Введение // Цивилизационная структура современного мира : в 3 т. – Т. 3. Цивилизации Востока в условиях глобализации. Кн. 1. Мусульманско-африканская и индийско-южноазиатская цивилизации / Ю. Н. Пахомов ; под общ. ред. Ю. Пахомова и Ю.В. Павленко. – К. : Наукова думка. – С. 8.
57. Пацієвський С. С. Криза євро і фінансово-боргова криза Євросоюзу [Електронний ресурс] / С. С. Пацієвський // Електронне наукове фахове видання Ради з вивчення продуктивних сил України НАН України «Ефективна економіка». – 16.05.2010. – Режим доступу : <http://www.economy.nauka.com.ua/index.php?operation=1&iid=217>.
58. Перший етап модернізації економіки України: досвід та проблеми / О. М. Алимов, О. І. Амоша та ін. ; за заг. ред. В. І. Ляшенка ; ІЕП НАН України, КПУ. – Запоріжжя, КПУ: 2014. – 798 с.
59. Попов Г. Об экономическом кризисе 2008 года / Г. Попов // Вопросы экономики. – 2008. – № 12. – С. 112–119.
60. Портер М. Конкуренция / М. Портер. – М. : Издат. дом «Вильямс», 2002.

61. Постсоветский институционализм : моногр. [Электронный ресурс] / Под ред. Р. М. Нуриева, В. В. Дементьева. – Донецк : Каштан, 2005. – Режим доступа : <http://institutional.narod.ru/kniga.pdf>
62. Предложения Российской Федерации к саммиту «Группы двадцати» в Лондоне (апрель 2009 года) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://archive.kremlin.ru/text/docs/2009/03/213992.shtml>.
63. Савельев Е. В. Доктрина национальных экономических интересов Украины в Причерноморье / Савельев Е. В. // Причерноморье в XXI веке: социально-экономическое развитие и межрегиональные взаимодействия в контексте глобализации / под общей ред. А. Г. Дружинина, В. А. Колесова, А. А. Языковой : сб. материалов Междунар. науч. конф. (Ростов-на-Дону, 15–18 мая 2011 г.). – М.: Вузовская книга, 2011. – 248 с. – С. 187–196.
64. Савельев Е. В. Міжнародна економіка : підручник / Е. В. Савельев. – [3-тє вид., перероб. і доп.]. – К. : Знання, 2008.
65. Сиденко С. Проблемы развития глобальных институтов: глобальное управление / С. Сиденко // Інституційне облаштування глобальної економіки: цивілізаційний вимір : матер. міжвід. наук.-теорет. конф. / відп. ред. О. О. Шморгун. – К. : Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України, 2007.
66. Сиденко С. Проблемы развития глобальных институтов: глобальное управление / С. Сиденко // Інституційне облаштування глобальної економіки: цивілізаційний вимір : матер. міжвід. наук.-теорет. конф. / відп. ред. О. О. Шморгун. – К. : Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України, 2007.
67. Сиземская И. Н. Социокультурные измерения современной экономики / И. Н. Сиземская // Философские науки. – 2009. – № 2. – С. 5–8.
68. Січинський В. Чужинці про Україну / В. Січинський. – Авсбург, 1946.
69. Снежко Е. Деньги по законам шариата. Помогут ли религиозные нормы, действующие в исламском банкинге, навести порядок в мировых финансах? / Е. Снежко // Инвестгазета. – 2009. – 16–22 березня. – С. 25.
70. Стиглиц Д. Глобализация: тревожные тенденции / Д. Стиглиц ; пер. с англ. и примеч. Г. Г. Пирогова. – М. : Мысль, 2003. – 300 с.
71. Структурні реформи економіки: світовий досвід, інститути, стратегії для України / [О. І. Амоша, С. С. Аптекарь, М. Г. Білопольський, С. І. Юрій та ін.]. – ІЕП НАНУ МОНМС України. – Тернопіль : Економічна думка ТНЕУ, 2011. – 848 с.
72. Трансформація процесу транснаціоналізації в умовах зростання невизначеності глобального економічного середовища : моногр. / [Ю. В. Макогон та ін.] ; під ред. Т. В. Орехової. – Д. : Норд Прес, 2011. – С. 475–476.
73. Тульчинский Г. Л. От общества недоверия к новой консолидации / Г. Л. Тульчинский // Философские науки. – 2009. – № 9. – С. 5–6.

74. Филипченко А. С. Экономическая глобализация: истоки и результаты / А. С. Филипченко. – М. : Экономика, 2010.
75. Філіпенко А. С. Економічний розвиток сучасної цивілізації / А. С. Філіпенко. – К. : Знання, 2000. – С. 14.
76. Фридмен М. Роль монетарної політики // Если бы деньги заговорили... / М. Фридмен ; пер. с англ. – М. : Дело, 1999. – С. 126–146.
77. Фукуяма Ф. Америка на распутье: Демократия, власть и неоконсервативное наследие / Ф. Фукуяма ; пер. с англ. А. Георгиева. – М. : АСТ; АСТ Москва : Хранитель, 2007. – 282, [6] с. – (Philosophy).
78. Фукуяма Ф. Доверие. Социальные добродетели и путь к процветанию: пер. с англ. / Ф. Фукуяма. – М. : ООО «Издательство АСТ»: ЗАО НПП «Ермак», 2004. – С. 730 (Philosophy).
79. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию : пер. с англ. / Ф. Фукуяма. – М. : ООО «Издательство АСТ»: ЗАО НПП «Ермак», 2004. – 730 с. – С. 119.
80. Фукуяма Ф. Що таке соціальний капітал? / Ф. Фукуяма // День. – 2006. – № 177. – 17 жовтня.
81. Хоружий Г. Соціально-психологічні аспекти фінансової кризи / Г. Хоружий // Вісник НБУ. – 2009. – № 8.
82. Хрупа В. Амбіційна мета Туреччини / В. Хрупа // День. – 2010. – 10 лютого. – № 22.
83. Чернега О. Б. Конкурентоспроможність національної економіки: цивілізаційні виміри та особливості управління в умовах глобалізації : моногр. / О. Б. Чернега, Ю. Г. Бочарова. – Донецьк : ДонНУЕТ, 2011. – С. 348.
84. Шимаї М. Виклики для посткризової глобальної системи / М. Шимаї // Економіка України. – 2010. – № 4.
85. Шнайдер-Детерс В. Європейська функція України, або як Україна може стати «загальноєвропейським чинником» / В. Шнайдер-Детерс // Дзеркало тижня. – 2011. – № 11. – 28 квітня.
86. Юрій С. Глобальні дисбаланси: світова та українська економіки. (Аналітична записка за підсумками сімнадцятої міжнародної наукової конференції, м. Белек – Туреччина, 19–26 вересня 2012 р.) / С. Юрій, Є. Савельєв, О. Кириленко та ін. // Вісник Тернопільського національного економічного університету. – 2012. – № 4. – С. 137–152.
87. Юрій С. Реформи у глобальній економіці та Україна (Аналітична записка по матеріалах шістнадцятої міжнародної наукової конференції, м. Гувес, Крит, 23–30 вересня 2011 р.) / С. Юрій, Є. Савельєв, О. Кириленко та ін. // Вісник Тернопільського національного економічного університету. – 2011. – № 4. – С. 173–191.
88. Юрій С. Час «Ч»: Радикальні економічні реформи / С. Юрій, Є. Савельєв // Дзеркало тижня. – 2008. – 27 грудня. – № 49 (728).
89. Якунин В. Родосский форум – 2012 [Електронний ресурс]. / В. Якунин – Режим доступу : <http://v-yakunin.livejournal.com/61988.html>

90. Янковський Н. А. Інноваційні та класическі теорії катастроф і економічних кризисів : моногр. / Н. А. Янковський, Ю. В. Макогон, А. М. Рябчин ; под ред. Макогона Ю. В. – Донецк : ДонНУ, 2009.
91. Ясин Е. Інституціональні та культурні обмеження доганяючих країн / Е. Ясин, М. Снеговая // Вопросы економіки. – 2009. – № 11. – С. 32–49.
92. Adler N. International Dimension of Organizational Behaviour / N. Adler. – Boston : PWS-Kent, 1991. – P. 3–10.
93. Aizenman J., Hutchinson M. Exchange Market Pressure and Absorption by International Reserves: Emerging Markets and Fear of Reserve Loss During the 2008-09 Crisis // NBER Working Paper. – 2010. – № 16260. – P. 1–21.
94. Albers S. Die Wertschöpfkette des Handels im Zeitalter des Electronic Commerce / S. Albers, K. Peters // Marketing, ZPF. –1997. – Heft 2.
95. Almond G. A. The Civic culture. Political attitudes and democracy in five nations / Gabriel Almond, Sidney Verba. – New York : Princeton, 1963.
96. Amable B. Institutional Complementarity and Diversity of Social System of Innovation and Production / B. Amable // Review of International Political Economy, 2000, vol. 7. – No 4. – P. 645–687.
97. Arnold U. Logistik, internationale: HWInt / U. Arnold. – Stuttgart, 1989. – S. 1340–1356.
98. Blanchard O. (Why) Should Current Account Balances Be Reduced / Blanchard O., Milesi-Ferretti G.-M. // IMF Staff Discussion Note. – 2011. – SDN/11/03. – P. 1–15.
99. Borio C. Global Imbalances and the Financial Crisis: Link or no Link / Borio C., Disyatat P. // BIS Working Paper. – 2011. – № 346. – P. 1–37.
100. Borio C. One Hundred and Thirty Years of Central Bank Cooperation: A BIS Perspective / C. Borio, G. Toniolo // BIS Working Papers. – 2006. – № 197. – P. 1–50.
101. Bracke Th. Global Liquidity Glut or Global Saving Glut? A Structural VAR Approach / Bracke Th., Fidora M. // ECB Working Paper. – 2008. – № 911. – P. 5–25.
102. Brzezinski Z. The Grand Chessboard. American Primacy and Its Geostrategic Imperatives / Zbigniew Brzezinski. – 1999.
103. Burbules N. C. Paradoxes of the Web: The Ethical Dimensions of Credibility / Nicholas C. Burbules. – 2001.
104. Calvo G. Fear of Floating / Calvo G., Reinhart C. // NBER Working Paper. – 2000. – № 7993. – www.nber.org.; Calvo G. Fixing for Life / Calvo G., Reinhart C. // NBER Working Paper. – 2000. – № 8006. – www.nber.org.
105. Chapman B. Foreclosure Gate and the Economic Crisis, Spiralling Gold and Silver Prices / Bob Chapman // Newsweek. – 2010. – November 6.
106. Cookson C. Emerging world on science fast-track / Clive Cookson // Financial Times. – 2011. – March 28.
107. Dunning J. Whither Global capitalism? / John H. Dunning // Global Focus. – 2000. – V. 12 (1). – P. 118.

108. Economic Integration: Implications for US Current Account Adjustment // Global Economic Integration: Opportunities and Challenges. – Reserve Bank of Kansas City, 2000. – P. 165–180.
109. Eichengreen B. Financial Stability / B. Eichengreen // Memorandum on Behalf of the International Task Force on Global Public Goods. – 2004. – Jan. 26. – P. 1–16.
110. Eichengreen B. The Death-Defying Dollar [Електронний ресурс] / B. Eichengreen // Project Syndicate. – 2009. – 22 October. – Режим доступу : <http://www.project-syndicate.org/commentary/eichengreen10>.
111. Eichengreen B. Toward A New International Financial Architecture: A Practical Post-Asia Agend. – Wash. D.C.: Institute for International Economy, 1999. – 216 p.; Eichengreen B., Kletzer K., Mody A. The IMF in a World of Private Capital Markets // IMF Working Paper. – 2005. – wp/05/84. – P. 1–34.
112. Exchange Rates in the Increasingly Interdependent World // IMF Occasional Papers. – 2001. – № 193. – P. 1–61.
113. Exchange Rates in the Increasingly Interdependent World // IMF Occasional Papers. – 2001. – № 193. – P. 1–61.; Swoboda A., Zettelmeyer J. Key Issues in International Monetary and Financial Reform // Reforming the International Monetary and Financial System. – Wash. (D.C.): IMF, 2001. – P. 395–427.
114. Frieden J. Global Governance of Global Monetary Relations: Rationale and Feasibility / J. Frieden // Paper Presented at a Symposium on Global Governance – Proposals for Reform held in Kiel, Germany, June 18, 2008. – P. 1–14.
115. G20 declaration: Full text of declaration by world leaders meeting in Washington to discuss the global financial crisis [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://news.bbc.co.uk/2/hi/business/7731741.stm>.
116. General government gross financial liabilities / OECD Economic Outlook, Volume 2011 Issue 1 – No. 89; Trade balances for goods and services / OECD Economic Outlook, Volume 2011 Issue 1 – No. 89.
117. Globalization and External Imbalances // World Economic Outlook. Chapter III. – Wash. (D.C.): IMF, 2005. – P. 109–156.
118. Goodfriend M. How the World Achieved Consensus on Monetary Policy // NBER Working Paper. – 2007. – № 13580. – P. 1–42.
119. Gosling T. Ukraine's two-faced president / T. Gosling. – Business New Europe. – 2011. – February 9.
120. Guiso L. Cultural Biases in Economic Exchange / L. Guiso, P. Sapienza // NBER Working Paper. – 2005. – № 1105.
121. Halman L. The European Values Study: A Third Wave / L. Halman. – Tilburg: EVS WORC, 2001.
122. Hofmann B. Taylor Rules and Monetary Policy: A Global “Great Deviation”? / Hofmann B., Bogdanova B. // BIS Quarterly Review. – 2012. – Sept. – P. 37–49.

123. Hofmann B. Taylor Rules and Monetary Policy: A Global “Great Deviation”? / Hofmann B., Bogdanova B. // *BIS Quarterly Review*. – 2012. – Sept. – P. 37–49.
124. Hofstede G. *Culture’s Consequences: International Differences in Work Related Values* / G. Hofstede. – Beverly Hills : Sage, 1984.
125. *How Has Globalization Affected Inflation* // *World Economic Outlook*. IMF. – IMF. – Wash. D.C., 2006. – P. 97–134.
126. Immelt J. R., Govindarajan V., Trimble C. How GE Is Disrupting Itself (how General Electric has switched to selling products originally aimed at developing country markets to the USA) / J. R. Immelt, V. Govindarajan, and C. Trimble // *Harvard Business Review*. – Oct 2009. – Volume: 87. – Issue: 10. – P. 56–65.
127. Kotkin J. The New World Order / Joel Kotkin // *Newsweek*. – 2010. – September 26.
128. Jacobs E. Navigating cultural difference / Emma Jacobs // *Financial Times*. – 2010. – July 20.
129. Kolodko G. *Post-communist Transition. The Thorny Road* / G. Kolodko. – Rochester, University of Rochester Press, 2000.
130. Kornai J. The Role of the State in a Post-socialist Economy / J. Kornai // *Distinguished Lectures Series*. – 2001. – № 6.
131. Krichene N. Recent Inflationary Trends in World Commodities Markets / N. Krichene // *IMF Working Paper*. – 2008. – WP/08/130. – P. 1–26.
132. Krugman P. How Did Economists Get It So Wrong? [Электронный ресурс] / P. Krugman // *The New York Times*. – 2009 – 2 September. Режим доступа : <http://www.nytimes.com/2009/09/06/magazine/06Economic-t.html>.
133. Kurylyak V. Ukraine: Globale Anforderungen und Wirtschaftsreformen / Vitalina Kuryliak, Yevhen Savelyev // W. Trillenberg, S. Yuriy, E. Savelyev. *Globale und länderspezifische sozio-ökonomische Effekte* / Herausgeber Wilfried Trillenberg. – Berlin: Forschungsinstitut der Internationalen Wissenschaftlichen Vereinigung Weltwirtschaft und Weltpolitik, 2012. – S. 47–61.
134. Kurylyak V. Reformierung der ukrainischen Wirtschaft unter dem Einfluss der Globalisierung / Vitalina Kuryliak, Yevhen Savelyev // *Berichte des Forschungsinstituts der Internationalen Wissenschaftlichen Vereinigung Weltwirtschaft und Weltpolitik (IWVWW) e. V.* – Berlin, 2013 – S. 33–40.
135. Little B. Global Imbalances – Just How Dangerous? / Bruce Little and Robert Lafrance // *Bank of Canada Review*. – 2006. – P. 9–16.
136. Melick W. The Evolving inflation Process: An Overview / Melick W., Galati G. // *BIS Working Papers*. – 2006. – № 196. – P. 1–28.
137. Mendoza E. Financial Integration, Financial Development and Global Imbalances / Enrique G. Mendoza, Vincenzo Quadrini, Jose-Victor Rios-Rull. – University of Maryland and NBER, University of Southern California, CEPR and NBER, University of Pennsylvania, CAERP, CEPR and NBER. – Septembre, 2008. – P. 51.

138. Meyer L. International Coordination of Macroeconomic Policies: Still Alive in the New Millennium / Meyer L., Doyle B., Gagnon J., Henderson D. // Board of Governors of the Federal Reserve System International Finance Discussion Papers. – 2002. – № 723. – P. 1–46.
139. North D. Understanding Economic Change and Economic Growth / D. North // Distinguished Lectures Series. – 2002. – № 7.
140. O'Brien R. Global Financial Integration. The end of Geography / R. O'Brien. – London : Chatham House Pinter, 1992.
141. Obstfeld M. Global Imbalances and the Financial Crisis: Products of Common Causes [Електронний ресурс] / Maurice Obstfeld, Kenneth Rogoff // Asia and the Global Financial Crisis: Asia Economic Policy Conference. – P. 132. – Режим доступу : <http://elsa.berkeley.edu/~obstfeld/globalimbalances2010.pdf>
142. Obstfeld M. International Macroeconomics: Beyond the Mundell-Fleming Model / M. Obstfeld // The Mundell-Fleming Lecture, presented at First Annual Research Conference of the IMF, 2000. – November 9-10. –P. 1–54.
143. Obstfeld M. The International Monetary System: Living with Asymmetry / M. Obstfeld // NBER Working Paper. – 2011. – № 17641. – P. 1–61.
144. Obstfeld M. Global Current Account Imbalances and Exchange Rate Adjustment / Obstfeld M., Rogoff K. // Brooking Papers of Economic Activity. – 2005. – P. 67–124.
145. Obstfeld M. Global Implications of Self-Oriented National Monetary Rules / Obstfeld M., Rogoff K. // The Quarterly Journal of Economics. – 2002. – № 117(2). – P. 503–535.
146. Obstfeld M. Global Implications of Self-Oriented National Monetary Rules / Obstfeld M., Rogoff K. // The Quarterly Journal of Economics. – 2002. – № 117(2). – P. 503–535.
147. Obstfeld M. Perspectives on OECD Economic Integration: Implications for US Current Account Adjustment / Obstfeld M., Rogoff K. // Global Economic Integration: Opportunities and Challenges. – Reserve Bank of Kansas City, 2000. – P. 165–180.
148. Obstfeld M. Financial Stability, the Trilemma, and International Reserves / Obstfeld M., Shambaugh, Taylor A. // NBER Working paper. – 2008. – № 14217. – P. 1–48.
149. Reinhart C. The Modern History of Exchange Rate Arrangements: A Reinterpretation [Електронний ресурс] / Obstfeld M., Rogoff K. // NBER Working paper. – 2002. – № 8963. Режим доступу : www.nber.org; Rogoff K. Evolution and Performance of Exchange Rate Regimes / Rogoff K., Husain A., Mody A., Brooks R., Oomes N. // IMF Occasional Papers. – 2004. – № 229. – P. 1–72.
150. Rogoff K. Globalization and Global Disinflation / Rogoff K. // Monetary Policy and Uncertainty: Adopting to a Changing Economy. Federal Bank of Kansas City Conf.: Jackson Hole. Wyoming, 2003. – P. 77–112.; Rogoff K. Impact of Globalization on Monetary Policy // The New Economic Geography: Effects and Policy
151. Sa F. Monetary Policy, Capital Inflows and the Housing Boom / Sa F., Wieladek T. // Bank of England Working Paper. – 2010. – № 405. – P. 1–39.

152. Savelyev Ye. Cluster in the system of strategic management for the regional economy / Yevhen Savelyev, Vitalina Kuryliak, YevheniyKurylyak // The world economy. Global and country-specific aspects. – Berlin: IWWWW, 2013. – S. 20–37.
153. Savelyev Ye. Die weltweite Zivilisation aus dem heutigen Blickwinkel / Savelyev Yevhen // A. Krysovaty, V. Fedosov, Ye. Savelyev. Analysen und Ansichten zur Wirtschaftsentwicklung in der Ukraine. Eine Sicht ukrainischer Forscher zu Theorie und Praxis. – Berlin: IWWWW, 2013. – S. 17–42.
154. Schnabl G. Reverse Causality in Global Current Accounts / Schnabl G., Freitag S. // ECB Working Paper. – 2010. – № 1208. – P. 1–34.
155. Seccia A. Effects of political-economic integration and trade liberalization on export of Italian Quality Wines Produced in Determined Regions (QWPDR) / A. Seccia, F. Santeramo, G. de Blasi, D. Carlucci // MPRA Paper 7730. – University Library of Munich. – 2007.
156. Sibert H. The World Economy / Sibert H. – London and New York : Routledge, 1999.; Sibert H. The Concept of a World Economic Order / Sibert H. // Kiel Institute of World Economy Working Paper. – 2008. – № 1392.
157. Stiglitz J. Markets Can't Rule Themselves / Stiglitz J. // Newsweek. – 2008. – Dec. 31 // www.newsweek.com/id/177477.
158. Strange S. The Politics of International Currencies / Strange S. // World Politics. – 1971. – vol. 23. – № 2. – P. 215–231.
159. Tallman, S. John Dunning's eclectic model and the beginnings of global strategy', in Cheng, J.L.C. and Hitt, M.A. (Eds.): *Managing Multinationals in a Knowledge Economy: Economics, Cultures and Human Resources*, Advances in International Management Series, Elsevier/ JAI, Oxford, 2004. – P. 43.
160. Taylor J. D. The Financial Crisis and the Policy Responses: An Empirical Analysis of What Went Wrong [Электронный ресурс] / Taylor J. D. // NBER Working Paper. – 2009. – № 14631. Режим доступа : www.nber.org/papers/w14631.
161. The Future of the Global Financial System: A Near-Term Outlook and Long-Term Scenarios. A World Economic Forum Report in collaboration with Oliver Wyman. World Economic Forum, 2009.
162. The Good, The Bad, And the Ugly: 100 Years of Dealing with Public Debt Overhangs. Chapter 3. // IMF World Economic Outlook. – Wash. (D.C.): IMF, 2012. – Oct. – P. 1–29.
163. The International Lender of Last Resort: How Large Is Large Enough? // IMF Working Paper. – 2001. – WP/01/76. – P. 1–37.
164. Trice H. M. The culture of work organizations / H. M. Trice, J. M. Beyer. – Englewood Cliffs–N. J. : Prentice-Hall, 1992. – P. 2.
165. Trompenaars F. Hanbuch globales managen: Wie man kulturelle Unterschiede im Geschäftsleben versteht / F. Trompenaars. – Düsseldorf, 1993.– P. 49.
166. Truman E. John Williamson and the Evolution of the International Monetary System / E. Truman // Institute for International Economics Working Paper. – 2012. – WP 12–13. – P. 50

167. Truman E. John Williamson and the Evolution of the International Monetary System / E. Truman // Institute for International Economics Working Paper. – 2012 – WP 12–13. – P. 46.
168. Truman E. Postponing Global Adjustment: An Analysis of the Pending Adjustment of Global Imbalances / E. Truman // Institute for International Economics Working Paper. – 2005. – WP 05–6. – P. 1–45.
169. Umland A. Europe's path to Moscow leads through Kiev / Andreas Umland // EUobserver. – 2011. – 24 April.
170. Warnock F. International Capital Flows and US Interest Rates / Warnock F, Warnock V. // The Federal Reserve Board International Finance Discussion Papers. – 2005. – № 840. – P. 1–42.
171. White W. Is Price Stability Enough? / White W. // BIS Working Papers. – 2006. – № 205. – P. 1–20.; White W. Procyclicality in the Financial System: Do We Need a New Macrofinancial Stabilization Framework / White W. // BIS Working Papers. – 2006. – № 193. – P. 2–20.
172. White W. Should Monetary Policy “Lean or Clean”? / White W. // Fed of Dallas Globalization and Monetary Policy Institute Working Paper. – 2009. – № 34. – P. 1–24.
173. Williamson J. In Search in a Manual of Technopols / Williamson John // The Political Economy of Political Reform / Jon Williamson, Editor. – P. Washington : Institute for International Economics, 1994. – P. 26–28.
174. Williamson J. Target Zones and the Management of the Dollar / Williamson J. – Wash. (D.C.): Institute for International Economics, 1986.; Williamson J. The Exchange Rate System. – Wash. (D.C.): Institute for International Economics, 1985.; Williamson J. Targets and Indicators / Williamson J., Miller M. // Policy Analyses in International Economics. – 1987. – № 22. – P. 346–362.
175. Williamson J. The Exchange Rate System / Williamson J. – Wash. (D.C.): Institute for International Economics, 1985.; Williamson J. Target Zones and the Management of the Dollar / Williamson J. – Wash. (D.C.): Institute for International Economics, 1986.
176. Williamson J. The Failure of World Monetary Reform, 1971–1974 / Williamson J. – N.-Y. : New York University Press, 1977.
177. Williamson O. The New Institutional Economics: Taking Stock, Looking Ahead / Williamson J. // Journal of Economic Literature. – 2000. – vol. 38. – No 3. – P. 595–613.
178. Yuriy S. The doctrine of national energy of Ukraine in the Black Sea region / Serhiy Yuriy, Yevhen Savelyev // W. Trillenber, S. Yuriy, E. Savelyev. Globale und länderspezifische sozio-ökonomische Effekte / Herausgeber Wilfried Trillenber. – Berlin: Forschungsinstitut der Internationalen Wissenschaftlichen Vereinigung Weltwirtschaft und Weltpolitik, 2012. – S. 1–9.
179. Yuriy S. Formation of a new global economic order: scientific and tendencies // Serhiy Yuriy, Yevhen Savelyev // S. Yuri, W. Trillenbeg, E. Savelye u. a. World Economy-Problems and Processes. – Berli, Forschungsinstitut Weltwirtschaft und Weltpolitik, 2010. – P. 105–115.

-
180. Yuriy S. World financial crisis and economic reform in Ukraine / Serhiy Yuriy, Yevhen Savelyev // *Journal of European Economy*. – 2010. – Vol. 9. – № 6. – P. 445–460.
  181. Yuriy S. Weltwirtschaftskrise und Anforderungen an die Reformierung der Wirtschaft der Ukraine / Serhiy Yuriy, Yevhen Savelyev // *Dynamische Prozesse in der europäischen Wirtschaftslandschaft*. – Berlin, Forschungsinstitut Weltwirtschaft und Weltpolitik, 2010. – S. 35–53.
  182. Zakaria F. A Lonely Successю Don't forget: the bailouts worked / Fareed Zakaria // *Newsweek*. – 2010. – September 19.
  183. Zakaria F. The Capitalist Manifesto: Greed is Good / Fareed Zakaria // *Newsweek*. – 2009. – 12 June.
  184. Zoellick R. The G20 must look beyond Bretton Woods II / Robert Zoellick // *Financial Times*. – 2010. – 6 November.

Наукове видання

Булатова Олена Валеріївна, Козак Юрій Георгійович,
Козюк Віктор Валерійович, Комар Наталія Володимирівна,
Кравчук Наталія Ярославівна, Кривоус Віталій Богданович,
Крисоватий Андрій Ігорович, Куриляк Віталіна Євгенівна,
Лизун Марія Володимирівна, Ліщинський Ігор Орестович,
Ляшенко В'ячеслав Іванович, Микитюк Мар'яна Василівна,
Пазізіна Софія Миколаївна, Савельєв Євген Васильович,
Скавронська Ірина Володимирівна, Смалюк Галина Федорівна,
Сохацька Олена Миколаївна, Юрій Сергій Ілліч

НОВИЙ СВІТОВИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ ПОРЯДОК ТА ГЛОБАЛЬНІ ВИКЛИКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

Монографія

За науковою редакцією докторів економічних наук, професорів
Андрія Крисоватого і Євгена Савельєва

*Редактор Інна Калачик
Комп'ютерна верстка Надії Демчук
Дизайн обкладинки Марії Одобецької*

Підписано до друку 17.02.2014 р.
Формат 70x100 1/16. Гарнітура Minion Pro.
Папір офсетний. Друк офсетний.
Облік.-видав. арк. 38,3. Умов. друк. арк. 40,6. Зам. № М004-13.
Тираж 300 прим.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців ДК № 3467 від 23.04.2009 р.

Підготовлено до друку у ВПЦ "Економічна думка ТНЕУ"

46020 Тернопіль, вул. Львівська, 11

тел. (0352) 47-58-72